ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 12

Одеса 2002

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 12

Scan by Skorpion Professional

Одеса, 2002

63
3-324

УДК 930 (477. 7) «18»
ББК 63. 212
Х 643

В дванадцятому випуску Записок історичного факультету Одеського державного університету подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редакційна колегія:
В. Н. Станко, д-р іст. наук (*головний редактор*);
В. П. Ващенко, канд. іст. наук; **І. С. Гребцова**, канд. іст. наук (*відповідальний секретар*); **І. М. Коваль**, д-р політ. наук; **П. К. Лобазов**, д-р іст. наук; **З. В. Першина**, д-р іст. наук; **Т. М. Попова**, канд. іст. наук (*заступник головного редактора*);
М. Ю. Раковський, д-р іст. наук; **Н. М. Якупов**, д-р іст. наук.

Н. О. Петрова (*технічний редактор*)

Рецензенти:
Д-р іст. наук **Г. І. Гончарук**, д-р іст. наук **М. О. Скрипник**

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Затверджено до друку Вченою Радою історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, 2001.

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 11 жовтня 2000 р. № 1-03/8 збірник наукових праць включено до переліку № 6 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «історичні науки» (Бюлетень ВАК України. -2000. -№ 6)

ОДЕССКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
имени И. И. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ
ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА

Выпуск 12

ЗМІСТ
РОЗДІЛ І
АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Сминтина О. В.
Формування ідеї зональності культури: звертаючись до витоків.....10
Березницька І. М.
Палеогеографія палеолітичного поселення Анетівка II.....20
Піструіл І. В.
Моделювання процесу виготовлення і використання різців на палеолітичному поселенні Анетівка 2.....29
Ванчугов В. П., Кіосак Д. В.
Ранньогальштатський комплекс 28 з прокресленим орнаментом з поселення Орловка II.....32
Кобаль Г. М.
Організація сільських поселень найнижчої ланки у Верхньому Потиссі в латенську епоху.....38
Булатович С. А.
Формування фонда нумізматичних пам'яток Тіри (за матеріалами Одеського археологічного музею та приватних збірок).....45
Мартиненко А. І.
Про проблему хронології херсонських астиномних клейм «раннього» періоду.....51
Рєдіна Є. Ф.
Античні памятки узбережжя Одеської затоки та лиманів. (VI-III ст. до н. е.).....70
Кушнір В. Г.
Особливості господарства добруджанських українців в Румунії.....78
Прігарін О. А.
«Некрасівці»: до змісту поняття.....93
Шабашов А. В.
До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х – 60-х роках XIX ст.
1. Постановка проблеми. Загальна типологія родини.....104
Захарченко Г. М.
Уявлення про «невижитий вік» та його прояви в поховальному

ритуалі (на матеріалах слов'янського населення Півдня України).....120
Марченко О. М.
Культурно-побутові особливості військових поселень Херсонської губернії (Південне Побужжя).....125
Серебряннікова Н. І.
Етнографічні джерела з народної медицини Півдня України кінця XIX-XX століть.....132
Носкова І. А.
Історія, етнографія та лінгвістичні особливості мови кримських болгар в публікаціях Олександра Музиченка.....142

РОЗДІЛ ІІ
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Паламарчук С. В.
Кілія в кінці XV- XVII ст.....149
Ващенко В. П.
Роль Півдня в процесі інтеграції економіки українських земель в дореформений період.....155
Гончарук Т. Г.
До питання про вплив державної політики Росії на торгівлю між Західною та Південної Україною в кінці XVIII – першій половині XIX ст.....163
Котова Н. О.
Одеський статистичний комітет (1835 року) – перша спроба заснування статистичної установи в Одесі.....167
Томулец В. Н. (Молдова)
Роль Бессарабских и украинских купцов в расширении торговых связей Бессарабии с украинскими губерниями в 30-60-х годах XIX века.....175
Надибська С. Б.
Розвиток промисловості в містах півдня України в пореформений період.....190
Тыганій К. А.
Інформаційні видання Одеської міської думи в період розробки міської реформи 1870 р.....198
Березовська Т. В.
М. А. Аркас: громадянин та державний діяч.....205

Мисечко А. І.
Українські питання на археологічних з'їздах у Російській імперії.....212
Дружкова І. С.
Товариства взаємного кредиту Херсонської губернії в другій половині XIX ст. - на початку XX ст.....218
Котляр Ю. В.
Миколаївщина в роки нової економічної політики (1921-1928).....225
Левченко В. В.
Історія в Одеському Інституті Народної Освіти: викладання та дослідження.....232

РОЗДІЛ ІІІ
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Шабанова Г. М.
Побут селян Півдня Обонежжя в XVII ст.....241
Тоцький П. М.
Проблема цивільного устрою духовенства за політичною думкою Робесп'єра.....246
Прохоренко С. С.
Ідеї слов'янської єдності в творчості Валентина Водніка.....253
Потапова Г. А.
Адам Міцкевич і польська громада Одеси.....259
Сапожнікова Т. Д.
Книжна культура старообрядців першій половині XIX ст.....264
Грєбцова І. С.
Становлення єврейської преси в Одесі (перша половина 60-х рр. XIX ст.).....274
Самойлов Ф. О.
З історії російського парламентаризму: Л. А. Куперник.....283
Березін С. Є.
Проблеми всесвітньої історії в науково-дослідницькій та педагогічній діяльності професорів та викладачів Новоросійського університету: основні напрямки.....290
Некрасов С. Ю.
Про позицію Николай-Она в дискусії 90-х рр. XIX ст. щодо перспектив російського капіталізму.....300

Сайгакова Л. О.
Бунд: період становлення (1898-1902).....310
Демешин В. В.
Причини поразки білих армій у громадянськый війни (за спогадами учасників Білого руху).....318
Барвінська П. І.
Українсько-німецькі відносини та проблеми обміну військовополоненими (1917-1922 рр.).....329
Чернявська В. О.
Союз агресорів: про формування альянсу Гітлер-Антонеску.....337
Шахін Ю. В.
Розвиток селянських господарств Югославії в 50-і роки XX ст.....346
Лозовський А. К.
Регіональні дослідження історії культури і освіти
в Республіці Малі
2.Становлення національної системи освіти.....353
Євтушенко Д. І.
Російсько-українські відносини в 1990-і рр.:
деякі аспекти економічного співробітництва.....368
Серов Д. І.
Україно-лівійські відносини: можливості, досягнення,
перспективи.....374
Войтович О. І.
Воєнно-політичний союз США і Японія:
ретроспективний погляд.....382
Зубаренко І. В.
Єгипетсько-американські економічні стосунки у контексті близькосхідних проблем.....389
Гогунська Т. О.
Розвиток англо-американських відносин в 1979-1990 рр.....393
Соломон К. А. (Молдова)
Выборы и пресса в Молдове.....402

РОЗДІЛ IV
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Білецька О. В.
Грамоти подільських князів Коріятовичів як джерела до вивчення історії Поділля XIV ст. 415

Кулачинський М. М.
Суспільна роль релігії за оцінкою Т. Гоббса та Ж. Боссюе.....423
Антипіна І. В.
Проблеми взаємовідношень Китаю з європейськими державами на сторінках журналу «Кантонський альманах» (1831).....430
Хмарський В. М.
Щорічні «звіти» як джерело вивчення археографічної діяльності Одеського товариства історії та старожитностей.....436
Ковальов Є. А.
До характеристики викладацької та наукової діяльності М.П. Смирнова в Рішельєвському ліцеї.....446
Музичко О. Є.
Професор М. П. Смирнов – перший дослідник середньовічної історії Східної Європи в Новоросійському університеті.....450
Синявська О. О.
Постать О. І. Маркевича в сучасній історіографії.....461
Шумейко Д. О.
Рецензії як жанр наукової творчості П. М. Біціллі.....467
Балабанова О. С.
Біля витоків «нової історичної науки»: релігійна свідомість доби середньовіччя в працях Л. П. Карсавіна.....476
Подкупко Т. Л.
Висвітлення чорноморської проблеми істориками української діаспори.....485
Покась М. С.
Концептуальна еволюція поглядів академічногої науки США на питання денуклеарізації України у 1993-1994 рр.....490
Черних І. Д.
Схід в контексті глобалістського підходу.....498
Студенніков І. В.
Теоретичні проблеми дослідження історії єврорегіонів в Україні (на матеріалах Єврорегіону «Нижній Дунай»).....505

РОЗДІЛ V
РЕЦЕНЗІЇ. ПЕРСОНАЛІЇ. ХРОНІКА.

Сурай Ю. І.
Микола Гоголь в історії української культури (до 150-річчя з дня смерті).....516

Дьомін О. Б.
Наукова і життєва доля Вадима Сергійовича Алексеєва-Попова. З нагоди дев'яностоліття з дня народження.....520
Бачинська О. А.
Маленко Л. Азовське козацьке військо. 1828-1866 рр. – Запоріжжя, 2000. – 513 с.....528
Раковський М. Ю.
В новому баченні. С. В. Кульчицький. Нотатки про українські революції». -К. , 2001. -87 с.....531
Араджіоні М. А. , Прігарін О. А. , Самарітакі Є. , Станко В. Н.
«Греки півдня України»: інформація про початок дослідницької програми.....534
Бачинська О. А. , Кушнір В. Г. , Прігарін О. А.
Польові дослідження «Пам»ятники українського і російського населення Північно-Західного Причорномор'я».....536

РОЗДІЛ VI
НАУКОВІ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Пригаріна П. А.
До проблеми систем освоєння жилого простору (Науковий керівник – к. і. н. , доц. О. В. Сминтина).....539
Волченюк В. В.
Професор Новоросійського університету А. В. Флоровський: віхи біографії (за матеріалами Державного архіву Одеської області) (Науковий керівник – к. і. н. , доц. Т. М. Попова).....543
Бринош І. В.
Справа «Німецької контреволюційної організації» на Одещині. 1937 р. (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області) (Науковий керівник – д. і. н. , професор З. В. Першина).....546
Ленська В. Л.
Фенічка в молодіжній субкультурі: спроба етнологічного вивчення. (Науковий керівник – к. і. н. , доц. О. А. Прігарін).....552

РОЗДІЛ І
АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Сминтина О. В.

ФОРМУВАННЯ ІДЕЇ ЗОНАЛЬНОСТІ КУЛЬТУРИ: ЗВЕРТАЮЧИСЬ ДО ВИТОКІВ

Географічні (природно-ландшафтні, природно-кліматичні) зони часто опиняються в центрі уваги археологів та етнологів, коли йдеться про необхідність встановити території розповсюдження окремих культурних явищ або елементів матеріальної чи духовної культури. Дійсно, аналогія між зональністю географічною та зональністю культурно-історичною видається подекуди очевидною. Ідея ця має довге життя в історіософії та корениться в дослідженнях античних природознавців.

На думку давніх філософів, головним чинником відмінностей культури, способу життя та навіть темпераменту населення різних частин ойкумени був клімат, або кліматичні зони. Відразу слід підкреслити, що сучасне і античне розуміння змісту поняття клімат принципово відрізняються. Стародавні природознавці під кліматом (від грець. klima – нахил) розуміли кут падіння сонячного променя о півдні у рівнодення у будь-якій точці земної поверхні [1]. Отже, фактично, тут йдеться лише про зони освітлення, а особливості багаторічного режиму погоди, температури, системи зволоження та інші сучасні атрибути клімату залишаються поки що поза увагою дослідників.

Автором однієї з перших концепцій кліматичних (в античному розумінні) зон був філософ-елеат Парменід, розквіт діяльності якого припадає на 500 р. до н. е. Саме він вважається автором теорії п'яти кліматичних (точніше, теплових) поясах, які він визначив, екстраполювавши на земну поверхню 5 кругів небесної сфери Фалеса Мілетського [2]. Слід підкреслити, що зв'язок цих п'яти (в більші пізній традиції – семи) кругів небесної сфери з кліматичною зональністю є одним з фундаментальних постулатів античного природознавства і досить широко використовувався в епоху раннього середньовіччя. За повідомленням Страбона, лише два з п'яти поясів Парменіду вважалися населеними, інші ж були непридатні для життя завдяки або надмірній жарі, або надмірному холоду [3].

Проблему поясного поділу відомої на той час ойкумени вперше порушує Геродот з Галікарнасу, виділяючи північний (Скіфія),

південний (Єгипет, Ефіопія, Аравія) та помірний (узбережжя Середземного моря) природні пояси. На його думку, умови кожного з цих поясів відігравали важливу, але вже ж таки не вирішальну роль у визначення особливостей життя, побуту, господарської діяльності та характеру і навіть ступеня вільнодумства їх мешканців. Геродот дещо відходить від суто кліматичного (в античному розумінні) критерію поділу населеного світу. Описуючи культуру, зовнішність та талани мешканців різних регіонів, для пояснення їх самобутності поряд з традиційною для античної історичної географії кількістю тепла, він використовує широке коло фізико-географічних компонентів, зокрема розподіл суші та води, існування природних перепон та засобів комунікації тощо [4]. Найсприятливіші умови для розвитку людини, за Геродотом, складаються в помірному поясі.

Близькі ідеї дослідники знаходять і в роботах Демокріта, який питань географічної зональності торкався лише побіжно, але багато уваги приділяв мотивації об'єктів та явищ матеріального світу. Він часто вважається першим, хто звернувся до проблеми залежності органічного життя від кліматичних умов та до ідеї встановлення взаємозв'язків між географічним середовищем і людським суспільством [5].

Тричленного поділу ойкумени додержується і лікар Гіппократ з Коса. На думку П. Кабаніса, саме йому належить перше визначення клімату, близьке до сучасного: під кліматом він розумів сукупність фізичних умов, притаманних кожній місцевості [6]. Так, в рамках відомої на той час ойкумени він виокремлює три пояси: Північний (Скіфія), Південний (Лівія, Єгипет, більша частина Азії) та Середній (Еллада), – які відрізняються між собою не лише за кліматом (в античному розумінні), але й режимами температури і зволоження, характером рельєфу і грунтів, ступенем вираження сезонності клімату, особливостями тваринного і рослинного світу.

Значні розбіжності він виявляє й в зовнішньому вигляді, темпераменті, особливостях способу життя, господарюванні та культурі мешканців цих поясів. В трактаті «Про повітря, води та місцевості» Гіппократ доходить висновку про те, що вирішальними для визначення «натури жителів», їх етнічної та моральної своєрідності є типи кліматів. Слідуючи тезі про природно-кліматичне різноманіття як фактор біологічної, антропологічної, етнічної та, почасти, соціальної розмаїтості, він робить висновок про те, що «все, що виробляється з землі, слідує природі своєї землі» [7].

Слід підкреслити, що окремі думки такого плану висловлювалися й до Гіппократу. Зокрема, біля 500 р. до н. е. Геракліт з Ефесу та у 440-

430 рр. до н. е. Діоген Аполлонійський доходять висновку, що повітря та водога можуть суттєво впливати на людське мислення й почуття [8]. В роботах Гіппократа ці та багато інших ідей отримують завершену та системну форму. В результаті є всі підстави вважати Гіппократа засновником нового підходу до географічної зональності, який отримав назву кліматичного або географічного детермінізму; сьогодні він є своєрідним історіософським напрямком, що по праву займає одне з провідних місць серед підходів до аналізу взаємин людини та природного середовища [9].

Вплив клімату (у розумінні Гіппократу) на спосіб життя та державний устрій визнавали і його сучасники та послідовники, в тому числі історики Фукідид, Ефор, Ксенофонт та інші. В той же час вони підкреслювали і необхідність врахування й інших чинників, зокрема, горизонтального і вертикального «розчленування» ойкумени, родючість окремих країн тощо [10]. Фукідид, зокрема, доходить думки про те, що місце розташування поселень, рівень ізоляції, характер грунтів та інші явища не належать до кола феноменів, які можуть бути безпосередньо пояснені медичною теорією Гіппократа [11]. Чи не вперше в античній науці на важливості геополітичних факторів (зокрема, можливості контролю за морем) для формування особливостей місцевої культури наголошує Ксенофонт [12]. Ефор знов повертає до життя етнічний принцип районування ойкумени, який вперше був застосований ще Гомером та Гесіодом [13].

В епоху еллінізму подальші дослідження в цій галузі знов повертають античних натурфілософів до розуміння клімату як кута падіння сонячного променя. Так, зокрема, Аристотель зі Стагіри дійшов висновку про залежність різниці у освітленні та нагріві різних частин ойкумени від саме такого клімату [14]. Слід підкреслити принципову відмінність теоретичних підвалин його конструкцій: на думку більшості дослідників, вихідним пунктом більшості висновків Аристотеля було досить чітке уявленні про кулястість Землі. Таке нове теоретичне підгрунтя не заважає йому цілком поділяти поширені в той час ідеї про вплив клімату на формування характеру та темпераменту людей [15].

В цей час в арсеналі натуралістів з'являються й математичні і астрономічні методи. Вперше їх успішно застосував Евдокс з Кніду, спроектувавши на кулеподібну поверхню Землі тропіки та арктичні круги небесної сфери [16]. Його новація знаходить численних прихильників серед античних географів та істориків, що сприяло численному відтворенню запропонованої ним схеми в роботах багатьох наступних поколінь. Так, зокрема, вона знайшла яскраве відбиття у

«Загальній історії» Полібія з Мегаполю, який на її підставі виокремлює шість кліматичних поясів [17]. Слідуючи традиції, започаткованій Гіппократом, Полібій неодноразово підкреслює значення клімату як важливого чинника процесу формування національного характеру мешканців різних поясів [18].

Зазначимо, що рубіж IV – III ст. до н. е. стає часом виникнення нових підходів до оцінки впливу клімату (в античному розумінні цього терміну) на культуру, характер та побут населення окремих територій. Провісником одного з них став Епікур, у своєму посланні Геродоту дійшовши висновку про те, що природні умови не детермінують, а можуть прискорювати чи уповільнювати дію людського розуму: «Слід вважати, що самі обставини (предмети) навчили та примусили людську природу робити багато різного роду речей, і що розум згодом вдосконалював те, що було вручено природою, і робив подальші винаходи, в деяких випадках швидше, в деяких повільніше, в деякі періоди та часи роблячи великі успіхи, в деякі – менші» [19].

Рубіжними в плані розуміння сутності поняття кліматичної або географічної зональності стали дослідження Ератосфену з Кірени, автора «Географічних Записок». На превеликий жаль, оригінальний текст цього твору не зберігся: про основні його ідеї ми дізнаємося лише з численних цитувань його учнів та опонентів, зокрема Страбона та Гіппарха. На підставі нових астрономічних даних ним було уточнено границі теплових поясів, в результаті чого замість традиційних для того часу п'яти теплових поясів він виокремлює сім: по три (холодний ненаселений, помірний населений, жаркий ненаселений) в кожній півкулі та екваторіальний населений є спільним для обох півкуль. Хоча згодом Гіппарх з Нікеї гостро критикував цю схему за відсутність прив'язки до градусної сітки та неточність астрономічних даних, все ж таки встановлені Ератосфеном геодезичні «клімати» в європейській географії були прийняті як підвалини географічного членування земної поверхні аж до XVIII ст. [20] Створене на підставі критичного аналізу поглядів Ератосфена вчення Гіппарха про кліматичні пояси з урахуванням чітко визначеної географічної широти і довготи на підставі винайденої ним градусної сітки стало невід'ємною частиною античної та світової науки. В результаті можна казати про остаточне формування поняття клімату як вузької смуги, яка характеризується специфічною висотою Сонця, висотою зірок, кутом тіні гномона та тривалістю дня [21].

Традицію відходу від перенесення тропічного та арктичного кругів небесної сфери на земну поверхню продовжив стоїк Посідоній з Апамеї. Ставлячи собі за мету продовжити працю Полібія, він доходить

висновку, що для астрономічних спостережень цілком вистачає п'яти поясів освітлення. В той же час, ці пояси, на його думку, навряд чи задовольняють потреби історико-географічного дослідження. В результаті ним замість традиційного кліматичного було вперше запропоновано широтно-зональний принцип районування суші [22]. В результаті він виокремлює тринадцять природних поясів: по шість в кожній півкулі та один спільний екваторіальний. Кожен з цих поясів характеризуються не лише специфічною рослинністю та гідрографією, але й етнічними особливостями та розбіжностями у заняттях та звичаях населення [23].

Слід зазначити, що теза Посідонія про вплив фізико-географічних зон на особливості культури їх мешканців у набагато менш радикальному варіанті продовжує традицію, що йде від Гіппократа та яку він успадкував від свого вчителя Панація з Родосу. Посідоній цілком поділяє його думку про те, що географічне середовище (клімат та природа) більш впливає на внутрішні якості людини, ніж розташування Місяця, та, в той же час, підтримує точку зору Полібія на людину як індивідуума, що повністю визначається оточуючим середовищем. З іншого боку, Посідоній повертає до життя ідею Платона про слідування своєму власному «даймонові» [24]. Результатом своєрідного синтезу цих поглядів стали гіпотези, які більш пізні автори вважали першим кроком на шляху формування астрології як спеціальної галузі знань про людину [25]. Слід підкреслити, що антична астрологія, з свого боку, досить плідно використовувала здобутки широкого кола природознавчих дисциплін, в тому числі й тезу про існування «семи кліматів» [26].

Висунута Посідонієм ідея широтно-зонального районування не знайшла прихильників серед античних географів; в історичних своїх роботах і сам її автор, цілком в дусі Гомера та Гесіода, продовжує застосовувати переважно географо-етнічний або політико-адміністративний принципи районування [27]. Так, один з ранніх давньоримських природознавців Марк Туллій Варрон був знайомий з ідеєю широтної зональності, але сприймав її у вигляді теорії поясів освітлення (чи теплових поясів); не знайшла ця ідея підтримки ні у Марка Туллія Цицерона, який слухав Посідонія на Родосі, ні у римського поета Манілія, старшого сучасника Страбона [28].

Сам автор «Географії в сімнадцяти книгах» Страбон цілком підтримує ідею про сітку паралелей і меридіанів, запропоновану Ератосфеном та уточнену Гіппархом. Наводячи відомості про широтну зональність окремих частин ойкумени, теж продовжує користуватися

«кліматичними» поясами в їх традиційному античному розумінні [29]. На його думку, температура, що визначається сонцем, обумовлює три основні стани: надлишок спеки, недостачу тепла та помірне тепло – які впливають на організми тварин і рослин [30]. Прямим послідовником Посідонія він постає лише під час обговорення походження та подібності народів у зв'язку з їх географічним розташуванням, підкреслюючи, що «клімати» впливають переважно на фауну і флору, а на мову та етнічні риси людей їх вплив набагато менший [31]. Більш того, чи не вперше після Геродоту він прямо визнає можливість як запозичення окремих культурних елементів у сусідів, так і більш-менш насильницького прищеплювання їх з боку правителів [32].

Ератосфенове та Гіппархове розуміння клімату набуває значного поширення у римському природознавстві. Його додержувався Пліній Старший у своїй «Натуральній історії у тридцяти семи книгах», Помпоній Мела у творі «Про хорографію», Марін Тірський у «Виправленні географічної карти» та багато інших дослідників природи [33].

Слід підкреслити, що географічні теорії греків стають популярними в римському суспільстві в тому числі й завдяки досить широкому цитуванню робіт еллінських філософів та натуралістів як в наукових, так і художніх творах. Так, зокрема, ідеї про кулястість Землі і про її п'ять (сім) поясів, лише два з яких населені, можна знайти на сторінках поетичних творів Вергілія, Проперція, Горація та інших поетів [34]. Повторюються вони й у більш пізніх запозиченнях у Вергілія та Варрона [35]. Цілком органічною часткою менталітету та світогляду найосвіченіших римлян стають й уявлення про вплив «кліматів» на формування характеру, темпераменту, зовнішності, господарства та побуту населення різних поясів. Римський зодчий та інженер Марк Полліон Вітрувій, цілком в дусі ідей Посідонія, підкреслює вплив повітря, води та «місцевості» на здоров'я людей; лікар Гален, автор більше трьохсот творів, повторює та популяризує ідеї Гіппократа та Аристотеля; історик Тіт Лівій звертає увагу на роль клімату у формуванні таланів їх населення; письменник Курцій повторює тезу про те, що вроджені властивості людей створюються природними умовами, в яких вони живуть [36]. На думку римського історика Тацита, перехід народу до іншого клімату може спричинити виродження духу народу, а іноді навіть і самого цього народу [37].

Велике значення для поширення Ератосфенового та Гіппархового розуміння клімату в середньовічній науці відіграла концептуальна праця Клавдія Птолемея «Керівництво по астрономії», відоме в арабському світі як «Амальгест» («Найбільше творіння»). Птолемей наводить

докладні відомості про «сім кліматів», чи паралелей, які визначають за тривалістю дня та за довжиною тіні, яку створює гномон при сонцестояннях та у рівнодення. В ряді інших своїх робіт він викладає ідеї цілком в дусі традиційної античної «кліматичної етнології», вносячи, проте, в її розуміння ще один цікавий аспект – астрологічний. Зокрема, як і Посідоній, він звертає увагу на те, що деякі розбіжності між народами пояснюються довготою місцевості, в якій вони проживають: у східних народів більше якостей пов'язано з природою Сонця, а у західних – з природою Місяця [38]. Роботи Клавдія Птолемея, які по праву вважаються завершенням класичної епохи античної географії, створили суттєвий вплив на концептуалізацію проблеми кліматичної, географічної та культурної зональності в Європі та на Близькому Сході [39].

Таким чином, в античній натурфілософії було в загальних рисах сформульовано відразу декілька основних підходів до проблеми географічної зональності. В цей час виникає і впроваджується у природознавчі дослідження теорія поясів освітлення та теплових поясів, яка веде до формування своєрідного поняття клімату. Протягом елліністичного та ранньосередньовічного часу це поняття пройшло складну і тривалу еволюцію. Її вихідним пунктом стало розуміння клімату як області земної поверхні, що характеризується специфічною тривалістю дня. На рубежі ер в науці закріплюється інтерпретація клімату як вузької смуги, що розташована паралельно екватору, має низку своєрідних ознак (в тому числі: висота Сонця, висота зірок, кут тіні гномона, тривалість дня тощо) і може бути поділена на менші за обсягом площі на підставі різниці між довжиною дня та ночі. В класичній Греції було започатковано й близьку до сучасної інтерпретацію клімату, яка враховувала сукупність фізико-географічних ознак окремих місцевостей.

В античний час вперше висловлюється, хоча й не знаходить належного розвитку, ідея про «природні пояси», які характеризуються низкою зовнішніх ознак (рельєфом, тепловими умовами, рослинністю та ін.), а також етнічними розбіжностями.

Проблема зональності в античному та середньовічному природознавстві розглядалася як в контексті лише ойкумени (тобто населеної помірної смуги), так і стосовно південної і північної півкулі Землі.

Різниця у натурфілософських переконаннях античних мислителів обумовила формування вже в той час широкого спектру оцінок ступеня залежності людини від специфічних умов конкретних кліматів. Слід підкреслити, що серед дослідників того часу надзвичайно важко знайти

тих, хто категорично заперечував би вплив природного середовища (поясів або кліматів) на формування особливостей культури та побуту місцевого населення. Незважаючи на певні крайні прояви географічного детермінізму того часу (кліматична психологія та етнологія, астрологія), ідея про існування певної залежності від широкого кола фізико-географічних компонентів (клімату, грунтів, рельєфу, вологості, довжини берегової лінії тощо) має стабільну кількість прихильників.

500 р. до н.е.	400 р. до н.е.	300 р. до н.е.	200 р. до н.е.	100 р. до н.е.	0	100 р. н.е.	200 р. н.е.	300 р. н.е.
Залежність від багатьох компонентів фізико-географічного середовища								
Геродот..Демокрит..Епікур..Платон .....Страбон ..... Пліній								
Географічний детермінізм								
Гіппократ..Фукідид..Ксенофонт..Ефор..Панацій								
А) Кліматична психологія								
Гіппократ…Аристотель…Вітрувій..Курцій..Таціт..Гален..Птолемей..								
Б) Кліматична етнологія								
Гіппократ……Полібій…Посідоній…Лівій .....Птолемей..								
В) Астрологія								
Посідоній								

Синхроністична таблиця підходів античних авторів до проблеми залежності людини від природного середовища

Фактично в рамках античне природознавство, яке розвивало ідею існування відносно сталих взаємозв'язків між географічною та культурною зональністю на підставі своєрідного розуміння поняття клімату, були закладені теоретичні та емпіричні підвалини більшості подальших робіт, що традиційно інтерпретувалися як географо- або клімато-детерміністичні.

Завдяки знайомству з роботами Клавдія Птолемея та інших пізніх античних природознавців античне розуміння клімату та підхід до поясного поділу ойкумени сприймають й середньовічні дослідники.Зокрема,

Амвросій Феодосій Макробій та Марціан Капелла пишуть про існування п'яти зон, дві з яких (полярна та тропічна) незаселені[40]. Праця Макробія, написана цілком в дусі античного природознавства, була згодом адантована Ісідором Севільським до християнської теософської ідеї про пласку форму Землі. Це стало запорукою для схвалення її церквою; згодом вона стала фактично єдиною збіркою географічних відомостей, що використовувалася в середньовічній Європі [41]. На думку багатьох дослідників, саме завдяки знайомству з нею найбільш освічені мислителі середньовіччя – Беда Велебний, Альберт Великий, Данте Алигьєрі, Джон Мандевіль та інші ? розмірковують про землю та її форму, про розташуванні її в космосі, про пояси освітлення та про відмінності населення різних поясів землі [42]. Їх думки стали своєрідним містком між античними природознавцями та мислителями епохи Просвітництва та нового часу. Саме тоді кліматичні пояси знов стають об'єктами уваги не географів, а філософів, які зверталися до них у пошуках пояснення відмінності культури населення різних регіонів. Завдяки теоретичним роздумам Ж. Бодена, Ш. Монтеск'є, Н. Карпентера, Й. Крафта, Г. Гердера, А. Каверзнєва та багатьох інших рішення проблеми співвіднесення географічної та культурної зональності виходить на принципово інший рівень, який має стати предметом окремого аналізу.

Примітки:

1. Боднарский А. В. Античная география. – М. , 1953. – С. 350; Томсон Дж. О. История древней географии. – М. , 1953. – С. 178.

2. Дитмар А. Б. , Чернова Г. А. Развитие идеи широтной природной зональности в античной науке и ее отражение в географии раннего средневековья // Известия АН СССР, сер. геогр. 1967. № 4. С. 127-128; Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. – М. -Л. , 1930. – С. 24-25.

3. Страбон. География в семнадцати книгах. – Л. , 1964. – Кн. 2, II, 2.

4. Геродот. Історія в дев'яти книгах. – К. , 1993. ? Кн. II, 22, 25; Кн. IV, 46-47.

5. Маковельский А. Древнегреческие атомисты. – М. , 1946. – С. 267-275; Томсон Дж. О. Вказ праця. – С. 162; Мукитанов Н. К. От Страбона до наших дней: эволюция географических представлений и идей. – М. , 1985. – С. 24.

6. Кабанис П. Отношения между физической и нравственной природой человека. – Т. 2. – СПб. , 1866. – С. 164.

7. Гиппократ. О воздухе, водах и местностях // Гиппократ. Избранные книги: Сочинения в трех томах. – Т. 1. – М. -Л. , 1936. – С. 303-304.

8. Glacken C. J. Traces on the Rhodian Shore: nature and culture in western thought from ancient times to the end of the eighteenth century. – Berkeley; Los Angeles; London, 1967. – P. 82.

9. Исаченко А. Г. Развитие географических идей. – М. , 1971. – С. 40, 85; Томсон Дж. О. Вказ. праця. , С. 161-162; Мукитанов Н. К. Вказ. праця, С. 26; Круть И. В. , Забелин И. М. Очерки истории представлений о взаимоотношении природы и общества. – М. , 1988. – С. 24, 38.

10. Кабо Р. М. Природа и человека в их взаимных отношениях как предмет

социально-культурной географии // Вопросы географии. 1947. Сб. 5. С. 20; Glacken C. J. Op. Cit. , P. 82, 91.
11. Фукидид. История Пелопонесской войны. Фукидид. История Пелопонесской войны в восьми книгах. – М. , 1887. ? Т 1. -Кн. I, 1-2.
12. Glacken C. J. Op. Cit. , P. 94.
13. Дитмар А. Б. География в античное время: очерк развития физико-географических идей. – М. , 1980. – С. 107.
14. Боднарский А. В. Вказ. праця. – С. 68.
15. Мукитанов Н. К. Вказ. праця. – С. 27.
16. Дитмар А. Б. Вказ. праця. – С. 51-52.
17. Боднарский А. В. Вказ. праця. – С. 100.
18. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. – Т. 1. ? М. , 1890. ? IV, 21, 38, 43-51.
19. Эпикур приветствует Геродота // Материалисты Древней Греции. ? М. , 1953. – С. 194.
20. Круть И. В. , Забелин И. М. Вказ. праця. – С. 82-83.
21. Добрина Н. Д. Эволюция понятия закона географической зональности. – Саратов, 1975. – С. 17.
22. Геттнер А. Вказ. праця. – С. 29, 44; Томсон Дж. О. Вказ. праця. – С. 305; Исаченко А. Г. Вказ. праця. – С. 53-54; Дитмар А. Б. Вказ. праця. – С. 80-81; Круть И. В. , Забелин И. М. Вказ. праця. – С. 83.
23. Дитмар А. Б. , Чернова Г. А. Вказ. праця. – С. 131.
24. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. , 1979. – С. 312; Лосев А. Ф. Эллинистически-римская эстетика I – II вв. н. э. – М. , 1979. – С. 709; Glacken C L. Op. Cit. , P. 51.
25. Страбон. Вказ. праця. – Кн. 2, II, 2.
26. Томсон Дж. О. Вказ. праця. – С. 305, 314.
27. Страбон. Вказ. праця. – Кн. 2, II, 2, 3, III, 1.
28. Круть И. В. , Забелин И. М. Вказ. праця. -С. 102; Дитмар А. Б. Вказ. праця. – С. 83-84, 86, 90.
29. Исаченко А. Г. Вказ. праця. – С. 33, 39; Саушкин Ю. Г. История и методология географической науки. – М. , 1976. – С. 19.
30. Страбон. Вказ. праця. – Кн. 2, III, 1.
31. Там само. – Кн. 1, II, 34; Кн. 3, III, 8.
32. Там само. – Кн. 2, III, 7, V, 18, 26.
33. Боднарский А. В. Вказ. праця. -С. 182; Дитмар А. Б. Вказ. праця. – С. 91-94; Круть И. В. , Забелин И. М. Вказ. праця. -С. 103-104.
34. Вергилий Публий Марон. Буколики. Георгики. Энеида. – М. , 1979. – I, 233-251; II, 475-482; Томсон Дж. О. Вказ. праця. – С. 312.
35. Томсон Дж. О. Вказ. праця. – С. 514.
36. Там само. – С. 315, 453, 478-479; Glacken C. L. Op. Cit. , P. 98, 103, 106, 118.
37. Тацит Корнелий. Германия // Сочинения Корнелия Тацита. – Т. 1. – Спб., 1886. – 29.
38. Томсон Дж. О. Вказ. праця. – С. 464; Glacken C. L. Op. Cit. , P. 112.
39. Дитмар А. Б. Вказ. праця. – С. 95-100; Саушкин Ю. Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем. – М. , 1980. ? С. 20.
40. Исаченко А. Г. Вказ. праця. – С. 70; Добрина Н. Д. Вказ. праця. – С. 19.
41. Рамм Б. Я. Новонайденный ленинградский экземпляр макробиевой карты и его научное значение //Ученые записки Ленинградского университета. -1951. -Т. 130. -Сер. История. – Вып. 18.
42. Томсон Дж. О. Вказ. праця. – С. 531-532; Glacken C. L. Op. Cit. , P. 256, 265-271.

ПАЛЕОГЕОГРАФІЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА II.

Вступ. Початок археологічних досліджень в долині річки Бакшали було покладено ще в 30-х роках XX ст. Археологічною розвідкою на чолі з Ф. А. Козубовським поряд з пам'ятками інших епох на околиці села Анетівка була виявлена перша мезолітична стоянка в цьому регіоні[1].

У 60-ті роки спробу продовжити дослідження пам'яток кам'яного віку в цьому регіоні здійснили П. Й. Борисковський, В. М. Даниленко, М. А. Кетрару, С. В. Смирнов, але лише одному з них (В. М. Даниленку) пощастило знайти декілька виразних мезолітичних пам'яток на схилах річок Південний Буг та Синюха[2].

В 1978 році відновила пошуки археологічних пам'яток в долині р. Бакшали Причорноморська експедиція Інституту археології АН УССР під керівництвом В. Н. Станко. Крім локалізації вищезгаданної стоянки Ф. А. Козубовського, членами експедиції вже на початку обстеження було виявлено ще дві палеолітичні стоянки – Анетівка I та Анетівка II. Результати дослідження стоянки Анетівка I опубліковані, а на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка II розкопки, які були започатковані в 1978 році, продовжуються і в наш час[3].

За період роботи Причорноморської експедиції її співробітниками було проведено плідну пошукову роботу. Лише в басейні річки Бакшали знайдено близько 22 місцезнаходженя палеоліту і мезоліту. Крім вже згаданих (АнетівкиI та Анетівки II), розкопки проводились на стоянках Анетівка 13 та Анетівка 22, на Анетівці 17 проведена шурфовка, на останніх пам'ятках зібрано виразний підйомний матеріал. Поряд з цим проведено вивчення палеогеографічних умов існування пізньопалеолітичного населення мікроніши відрізку р. Бакшали, насиченного палеолітичними і мезолітичними пам'ятками[4].

Матеріали досліджених пам'яток дозволили не лише поставити, а й вирішити низку питань культурно-історичного розвитку населення північно-причорноморських степів у пізньопалеолітичний час. Розроблена хронологія та періодизація палеолітичних та мезолітичних пам'яток, відтворено культурно-історичний процес цих епох в Північному Причорномор'ї[5]. На матеріалах пам'яток басейну Бакшали з урахуванням спостережень в інших регіонах зроблена спроба відтворити динаміку розвитку народонаселення Північного Причорномор'я у льодовикову та

післяльодовикову добу[6]. Але подальші наукові пошуки, на наш погляд, не можливі без відтворення природного середовища в якому відбувалась життєдіяльність первісного населення.

Як відомо історичні події розвиваються у просторі і часі. Тому сучасні дослідження передбачають, в першу чергу, відтворення природного середовища (простору), в яке «розміщується» історичний контекст (суспільство)[7]. Тому відтворення цілісної картини життєдіяльності первісних колективів в окресленому мікрорегіоні долини р. Бакшали не можливе без урахування екологічної ситуації, яка склалася за часів існування їх поселень.

В статті на матеріалах, накопичених Причорноморською експедицією, зроблено спробу відтворити екологічну ситуацію, яка склалася під час існування пізньопалеолітичного комплексу на шестикілометровій ділянці річки Бакшали в місці її впадіння в Південний Буг. Попередньо це питання було розглянуто дослідниками Р. Я. Арап, В. Н. Станко та А. В. Старкіним[8]. Але повної публікації зібраних матеріалів і комплексного їх аналізу поки не проведено. Найбільш широкі палеогеографічні спостереження здійснені на одній з найбільш відомих пам'яток мікрорегіону ріки Бакшали – Анетівці II. На цих матеріалах ми, в першу чергу, і зосередимось.

Геоморфологія. Давнє поселення було розташоване на мису правого берега річки Бакшали (мал. 1), який утворено двома глибокими балками, що прорізають відклади плейстоценового часу, останні, в свою чергу, перекривають пліоценову терасу Пра-Бугу, нашарування якої розкриваються абразією у створах цих балок.

Мал. 1 Місцерозташування пізньопалеолітичного поселення Анетівка II

Висота поселення над рівнем сучасної річки сягає 35-40 м. Пліоценова тераса в районі розташування поселення Анетівка II поступово зливається з водорозділом й перекривається, на думку Г. І. Іванова та В. Ф. Петруня, масивним шаром сучасного грунту та еолово-делювіальними утвореннями плейстоценового часу[9]. В напрямку до річки мис поступово звужується і починаючи з північної околиці поселення різко знижується. В місці злиття двох балок в наш час мис різко обривається на рівні 15-20 м над рівнем води сучасної Бакшали, але в часи існування поселення він міг сягати берега Бакшали, який в той час мав значно вищі гіпсометричні маркери.

По тальвегу східної балки струмиться джерело, яке на початку робіт у 1978 році брало свій початок на рівні південних околиць поселення. В наш час в межах пам'ятки струмок зарегульовано відвалами з розкопів, але він інтенсивно пробивається дещо нижче на рівні північного схилу миса. Джерельна вода чиста, приємна на смак. Під час розкопок співробітники експедиції питну воду брали виключно з джерела. Західна балка має круті схили, вона вужча і глибша за східну.

Мал. 2 *Вигляд на долину річки Бакшали*

Геоморфологічні умови розташування ритуально-господарчого комплексу первісних мисливців на мису Бакшали, без сумніву пов'язані з їх пристосуванням до умов оточуючого середовища, а саме до певних компонентів давнього рельєфу з метою використання останнього у своїй виробничій діяльності. Нагадаємо, що аналогічну геоморфологічну позицію займає і виробничо-ритуальний комплекс на схилах балки Казенної в Амвросіївці[10]. Причину вибору подібних місцерозташувань палеолітичних комплексів слід шукати у господарській, насамперед мисливській стратегії, первісної людини, в нашому випадку стратегії мисливців на бізонів.[11]

Так, пізньопалеолітичний комплекс Анетівки II розташований на високому мисі, який домінував над навколишньою місцевістю і з якого відкривався широкий краєвид та простежувалась майже вся долина річки

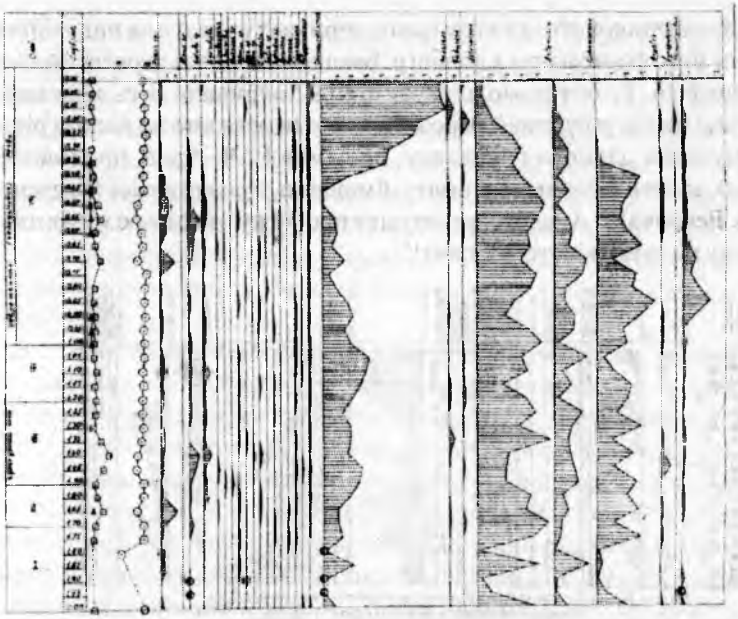

Спорово-пилкова діаграма пізньоплейстоценових відкладів
Розрізу І поселення Анетівка II (за Р. Я. Арап).

⊡ - I ⊙ - II △ - III ◐ - IV

I - Загальна кількість пилку дерев та чагарників, в %
II - Загальна кількість пилку трав, в %
III - Загальна кількість спор, в %
IV - Одиничні присутність пилку

Мал. 3

Бакшали. Така гіпсометрична позиція відкривала широку можливість простежувати коли і як стада бізонів спускалися до водопою, або чітко фіксувати їх розташування на широких надзаплавних просторах в місці міандрування Бакшали, які були прекрасними пасовиськами для бізонів і, таким чином, розробляти стратегію мисливського промислу (мал. 2). Реконструкція палеоландшафту на цій дільниці Бакшали зроблена Р. Я. Арап, В. І. Бібіковою та А. В. Старкіним.

Палеоландшафт. Палінологічне дослідження Анетівки II було проведено Р. Я. Арап в 1989 році на основі 2-х розрізів, зроблених на південному і західному профілях розкопу.[12] Результати аналізу викладені на спорово-пилкових діаграмах (мал. 3 та мал. 4).

В спорово-пилковому спектрі І горизонту, що лежить в основі досліджених розрізів на глибині 2,0 – 1,7 м, переважає пилок трав (92,3 – 98 % від загалної кількості). В їх складі головне місце посідають представники складноцвітих, цикорієвих, лободових. Кількість пилку деревних порід незначна (2 – 7,7 %), в їх складі присутній пилок сосни, берези, вільхи, дубу та інш.

Аналіз пилкового спектру цього горизонту вказує на панування в момент його формування в долині р. Бакшали степових перигляціальних ландшафтів. Різнотравно-злакові степи покривали весь краєвид, а невеликі лісові угруповання розміщались переважно по долині річки. Формування данного горизонту, на думку Р. Я. Арап, проходило в умовах досить холодного клімату, ймовірно, бузького часу (за схемою М. Ф. Веклича).[13] Аналогічна ситуація простежується на розрізах цього періоду на суміжних територіях[14].

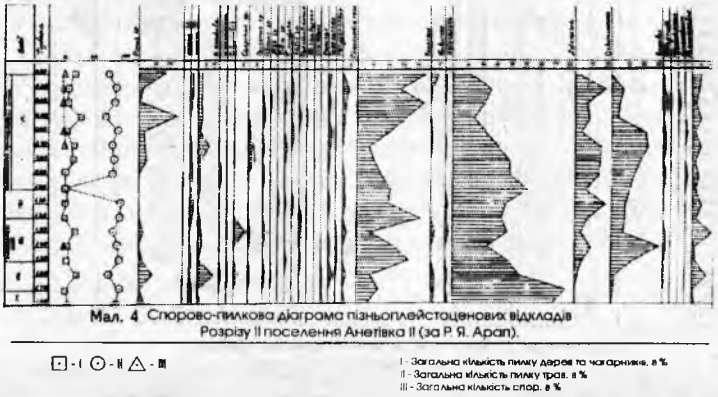

Мал. 4 Спорово-пилкова діаграма пізньоплейстоценових відкладів Розрізу II поселення Анетівка II (за Р. Я. Арап).

Наступний II горизонт, глибина якого 1,65-1,60 м, було поділено на два підгоризонти. Така стадійність розвитку основних компонентів ландшафту степової зони дофінівського часу була зазначена ще рядом дослідників, пов`язують її з особливостями заключної та оптимальної стадій грунтоутворення[15].

В нижньому підгоризонті (1,65 – 1,60 м) різко збільшується кількість пилку деревних порід (19,6 – 22,9%), серед яких переважає пилок сосни та берези. Характер складу спорово-пилкових спектрів цього підгоризонту засвідчує деяке покращення кліматичних умов на відміну від попередніх. В період його формування переважали відкриті степові ландшафти, які проте доповнювались значними лісовими ділянками, що складались переважно з сосни та широколистяних порід.

Умови формування наступного підгоризонту (1,50 – 1,55м) суттєво змінюються у бік похолодання. Лісові ділянки, на думку Р. Я. Арап, скорочуються. Основу спорово-пилкового спектру знов складають трави (84 – 94 %). Серед пилку деревної рослинності з'являються елементи холодостійкої флори (наприклад, пилок берези кущової). Панівним стає перигляціальний ландшафт степу зі злаково-різнотравними, лободовими та полиневими угрупованнями.

На глибині 1,45-1,20м зафіксовано III горизонт, в спорово-пилковому комплексі якого домінують трави, хоча інші характеристики спектру змінюються у напрямку знизу вгору по розрізам. Якщо на глибині 1,50-1,45м кількість пилку деревних порід 6-10%, то вже на глибині 1,40м їх до 16% від загальної кількості. Зворотній процес простежується на прикладі лободових (фіксується зменшення їх кількості від 28-35% до 18% у верхніх шарах горизонту). Такі відмінності, що простежується навіть в рамках одного горизонту, напевно, відбивають зміни кліматичного режиму останнього зледеніння.

В цілому досліджений комплекс, на думку Р. Я. Арап, підтверджує панування в період існування пізньопалеолітичного поселення Анетівка II різнотравно-злакових степів, з розповсюдженням ділянок лободових. Останні представлені видами характерними для засолених грунтів. Аналіз спорово-пилкового спектру підтверджує існування невеликих лісових ділянок, утворених сосною звичайною, березою пухнастою, березою бородавчастою та широколистяними породами. Формування відкладів відбувалося в один з самих холодних періодів останнього зледеніння, а саме – причорноморський. Наявність же в пилковому спектрі деяких видів сорняків, так званих рудеральних угруповань, що є ознакою витовченних людьми місць, підтверджує вірогідність датування, засвідченого радіовуглецевим аналізом.

В спорово-пилковому спектрі верхньої частини, зазначеного вище горизонту, та в наступному IV горизонті (до 1,10м) серед деревних порід виділяються лише поодинокі зерна пилку сосни, берези, дубу, липи, клену. Серед пилку трав домінує пилок лободових, складноцвітих, полини. Помітного покращення кліматичних умов в цей час не простежується, формування цього горизонту співпадає, вочевидь, з заключним етапом причорноморського часу.

В нижньому V горизонті – голоценовий грунт, на глибині 1,0 – 0,9 м, кількість пилку деревних порід незначна, а серед трав домінують пилкові зерна складноцвітих, значна роль цикорієвих, лободових, полини. Все вказує на достатньо холодний клімат.

Для верхніх товщ (на глибині 0,80 – 0,70м) характерно збільшення кількості пилку широколистяних порід. Цікавою є поява рослин, що характерні для прибережних ареалів. Картина характерна для оптимуму голоцену.

Нарешті на глибині 0,50-0,20м домінуюче положення серед трав'янистих рослин займають лободові (89%), цикорієві (30%), складноцвіті (27%) та полини (20%). Менше широколистяних порід.

Взагалі кількість пилку деревних порід у цьому горизонті 7-30%, все засвідчує, що формування його проходило у пізньому голоцені.

Таким чином, під час перебування первісних людей на мису Бакшали панували степові ландшафти, утворені, в основному, різнотравно-злаковими фітоценозами, в складі яких переважали складноцвіти. За даними палінологічного аналізу відтворюються достатньо холодні умови в басейні р. Бакшали. Р. Я. Арап вважає, що в період існування пізньопалеолітичного поселення Анетівка II навколишнє середовище мало вигляд перегляціального степу. Хоча навіть в періоди максимальних похолодань в долинах та балках річок зберігались угруповання лісів, що утворювались сосною звичайною, березою пухнастою, а також такими широколистяними породами, як дуб, в'яз, граб.

Однак реконструкція палеогеографічної ситуації в момент існування пізньопалеолітичного поселення Анетівка II буде не повною без залучення данних ще однієї важливої групи джерел – фауністичного комплексу.

Склад фауни Анетівки II, визначений В. І. Бібіковою і А. В. Старкіним, представлений основним фоновим видом бізоном, а також сайгаком, північним та благородним оленем, широкопальцевим конем. Поодинокі знахідки кісток ведмедя, росомахи, барсука, песця і вовка[16]. В. І. Бібіковою на основі ретельного аналізу фауністичного комплексу було доведено, що в долині р. Бакшали полювання на бізона йшло у всі сезони року; сайгу, вірогідно здобували в кінці квітня на початку червня[17], а північного оленя – в осінньо-зимовий період промислу[18].

Враховуючи екологічні характеристики видів, що представлені на Анетівці II, В. І. Бібікова та А. В. Старкін також вважають, що під час існування поселення на мису Бакшали навколо домінували степові біоценози, з невеличкими лісовими ділянками в долині річки[19]. Ці данні співпадають з даними палінологічних реконструкцій природного оточення Анетівки II.

Однак, Л. І. Рековец і А. В. Старкін не схильні розглядати фауністичний комплекс Анетівки II, як перигляціальний, мотивуючи це відсутністю типових представників останнього, таких як мамонт та лемінг. Присутність в культурному шарі значної кількості залишків арктичних видів, на думку дослідників пояснюється кількістним складом популяцій цих видів[20].

На наш погляд, питання характеру клімату часу існування пізньопалеолітичного поселення може бути вирішеним лише комплексними дослідженнями.

Висновки. 1. Ландшафт Степового Побужжя в період існування пізньопалеолітичного поселення Анетівка II – це типова степова рівнина

з долинно-балочним розмежуванням, яка була покрита різнотравно-злаковою рослинністю з характерними ділянками лободових та полину. В періоди похолодань в долині річки розміщувались невеликі лісові і чагарникові угруповання, які складались переважно з сосни звичайної, берези пухнастої, берези бородавчастої, а в теплі періоди доповнювались ще низкою широколистяних порід. Трав'яниста рослинність забезпечувала достатню кількість корму стадам бізонів, що мігрували по долині річок у пошуках їжі на протязі року.

2. Період існування пізньопалеолітичного поселення Анетівка II співвідноситься з найбільш холодним, причорноморським етапом, останнього зледеніння. Однак цей період не був стабільним у плані кліматичного режиму, що відбивалося на характері спорово-пилкового спектру розрізів.

3. Характер геоморфологічного і гіпсометричного розташування АнетівкиII, аналіз палінологічних та палеонтологічних даних свідчать про досить сприятливі умови, що склалися у льодовиковий період у мікрорегіоні річки Бакшали. Мешканці поселення були забезпечені біоресурсами, а також всім необхідним (вода, сировина, паливо, тощо) для життєдіяльності.

4. Сприятливі екологічні умови мікрорегіону, дозволяли проживати на поселенні протягом всього року.

Примітки:

1. Козубовський Ф. А. Археологічні дослідження на території Боггесу 1930 – 1932 рр. – К. , 1933; його же. Первісна стоянка на р. Бакшалі коло с. Анетівка // Наук. зап. Ін-ту історії матеріальної культури УАН. – К. ,1935. – Кн. 5-6. – С. 113-124.

2. Даниленко В. Н. . Неолит Украины. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 58-59.

3. Станко В. Н. , Смольянинова С. П. , Иванов Г. И. Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге // Древности Северо-Западного Причерноморья. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 5-17; Станко В. Н. , Смольянинова С. П. , Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 1 // Северное Причерноморье: материалы по археологии. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 4-14.

4. Смольянинова С. П. Карта памятников каменного века Степного Побужья // Станко В. Н. , Григорьева Г. В. , Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 119-122; Stanko V. N. Bison hunters in the Late Palaeolithic of the Ukraine // Le Bison. -Toulouza, 1999. – P. 343-359.

5. Станко В. Н. , Смольянинова С. П. Исследование палеолита и мезолита степного Побужья // СА. – 1985. – №4. – С. 5-20; Станко В. Н. , Свеженцев Ю. С. Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья // БКИЧП. 1988. – №57. – С. 116-120; Seferiades M. , Stanko V. Les Bisons prehistoriques D'Anetovka // Archeologia. – Paris, 2000. – №370. – P. 50-55.

6. Станко В. Н. Охотники на бизонов в позднем палеолите Украины // Археологический альманах. – Донецк, 1997. – №5. – С. 129-138.

7. Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования

палеолита // СА. -1969. – №4. – С. 6-7; Классен Х. Дж. М. Проблемы, парадоксы и перспективы эволюционизма // Альтернативные пути к цивилизации. – М. : Логос, 2000. – С. 9.

8. Арап Р. Я. , Станко В. Н. , Старкин А. В. Природная среда и развитие хозяйства позднепалеолитического человека в бассейне реки Южный Буг // Четвертичный период: методы исследования, стратиграфия и экология /VII Всесоюзное совещание сов. секции ИНКВА. – Таллин, 1990. – Т. 1. – С. 21-22.

9. Петрунь В. Ф. Предварительное заключение о результатах археолого-петрографических изысканий в нижнем течении р. Бакшалы и примыкающего правобережья р. Южный Буг// Рукопис зберігається у лабораторії археології та етнології Степової України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова; Станко В. Н. , Смольянинова С. П. , Иванов Г. И. Вказ. праця. -С. 14; Станко В. Н. , Григорьева Г. В. , Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 9.

10. Борисковский П. И. Палеолит Украины. М. -Л. : Изд-во АН СССР, 1953. – С. 329.

11. Леонова Н. Б. , Миньков Е. В. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костища – уникального памятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников. – Орджоникидзе: Изд-во Северо-Осетинского гос. ун-та, 1987. – С. 48-49; Сніжко І. А. Утилізація Мисливської здобичі на амвросіївському пізньопалеолітичному комплексі /Автореф. дисс. канд. іст. наук. – К. , 2001. – С. 15-16.

12. Арап Р. Я. Палеоботаническая характеристика разрезов позднепалеолитической стоянки Анетовка II // Руковис зберігається у лабораторії археології і етнології Степової України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Автор виносить щиру подяку за надані матеріали.

13. Арап Р. Я. Вказ. праця; Веклич М. Ф. Стратиграфия лёссов Украины // Советская геология. -1965. -№6. -С. 49.

14. Артюшенко Т. А, Пашкевич Г. А. , Паришкура С. И. , Карева Е. В. Палеоботаническая характеристика опорных разрезов четвертичных(антропогеновых) отложений Средней и Южной части Украины. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 48-62.

15. Арап Р. Я. Вказ. праця; Сиренко Н. А. , Турло С. И. Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене. – К. : Наукова думка, 1986. -С. 156

16. Бибикова В. И. , Старкин А. В. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка II // Станко В. Н. ,Григорьева В. Г. , Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. - К. : Наукова думка, 1989. – С. 129 -130.

17. Бибикова В. И. , Старкин А. В. Остатки сайгака позднеплейстоценового возраста из раскопок стоянки Анетовка II (Украина) // Вестник зоологии. – 1985. – №5. – С. 50-51.

18. Бибикова В. И. , Старкин А. В. Характеристика остеологического материала, С. 131.

19. Бибикова В. И. , Старкин А. В. Териокомплекс позднепалеолитической стоянки Анетовка II // Четвертичный период: палеонтология и археология. – Кишинев: Штиинца, 1989. – С. 8-16.

20. Рековец Л. И. , Старкин А. В. Териофауна позднепалеолитического поселения Анетовка-2 Юга Украины // Вестник зоологии. – 1990. – №3. – С. 43.

Піструіл І. В.

МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ВИГОТОВЛЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ РІЗЦІВ НА ПАЛЕОЛІТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ АНЕТІВКА 2

В останній час у вітчизняній науці помітно зріс інтерес до реконструкції технологій первинного розщеплення кременю та процесу виготовлення кам'яних виробів. [1] При вирішенні цих питань дослідники користуються двома методами. Перший – метод аплікації (ремонтажу), який частіше за все застосовується на пам'ятках з невеликим кількісним складом кам'яного інвентарю; або коли на одній пам'ятці паралельно з домінуючою сировиною використовується в невеликій кількості інша сировина, вироби з якої залучаються для ремонтажу. [2] Другий метод передбачає всесторонній аналіз кам'яного інвентарю пам'ятки, а також експерементальне моделювання процесу виготовлення, утилізації і поновлення крем'яних знарядь, в результаті чого аналітично реконструюються як процеси первинного розщеплення кременю, так і виготовлення виробів з вторинною обробкою, їх утилізація і у випадках необхідності поновлення робочого леза. Зауважимо, що більш достовірний результат можна одержати, поєднавши обидва методи, [3] однак на практиці це з ряду причин не завжди можливо.

Вивчення технології виробництва і утилізації різців на поселенні Анетівка 2 провадилось другим методом. Велика кількість різців (більш як п'ять тисяч), виготовлених практично із однорідної сировини низької якості, вкрай ускладнила застосування методу ремонтажу. Спроба провести ремонтаж на окремих дільницях поселення поки що не дали бажаних наслідків.

Комплексний аналіз процесу утилізації різців Анетівки 2 передбачав типологічну і технологічну класифікацію з залученням наслідків проведених експериментів по їх виробництву, підправці та переоформленню.

Побудова типології різців поселення велась по ієрархічній схемі. Спочатку різці по кількості різцевих лез на одній заготовці були розділені на одинарні та комбіновані (подвійні і потрійні). У подальшому, за манерою оформлення ударної площадки для нанесення різцевого зколу серед одинарних різців були виділені три загально прийняти групи: ретушні, кутові та двогранні. В свою чергу в кожній з цих груп за місцем розташуванню різцевого леза відносно осі зколювання визначені типи

та за манерою оформлення контура ударної площадки – підтипи. Подвійні та потрійні різці типологічно класикувались відповідно до комбінації типів та підтипів на одній заготовці (подвійно-ретушний, ретушно-кутовий, подвійно-кутовий-ретушний тощо).

В процесі вивченя технології виготовлення різців з'ясувалось, що леза різців, за деяким винятком, періодично підновлювались. Простежуються дві тенденції підновлення – підправка та переоформлення. В першому варіанті леза підновлювались лише різцевим зколом і тип різця не змінювався. В другому випадку форма и манера оформлення різця змінювалась, що вело до зміни його типу.

З метою моделювання процесів виготовлення та утилізації різців на Анетовці 2 нами була проведена серія експериментів, яка, насамперед, передбачала вивчення процесів реутилізації. Спочатку з відповідно підготовленого нуклеуса зколювались заготовки (відщепи та пластини), з яких у подальшому виготовлялись різці. По ходу експеримента були виготовлені різці всіх типів і підтипів, які були знайдені на поселенні.

Експерементом було доведено, що манера оформлення ударної площадки для нанесення різцевого зколу залежала від масивності заготовки і форми її конкретної ділянки, на якій передбачалося виготовлення різцевого леза. Формування ударної площадки провадилось одним з трьох прийомів: 1) утинання зламом; 2) утинання ретушшю (виготовлялась випукла, увігнута чи пряма площадка); 3) використання природньої форми заготовки без додаткової підробки. Для нанесення різцевого зколу підготовлялась не тільки ударна площадка, але іноді оброблялась верхня частина краю заготовки, яка безпосередньо примикала до підготовленої ударної площадки і в процесі виготовлення леза зколювалася. Частина зроблених різців була утилізована і після цього переоформлена з метою вивчення процесу оновлення леза.

За наслідками проведених експериментів реконструйовані процеси виготовлення і утилізації різців на поселенні Анетівка 2. Далі наведено лише опис різців, виготовлених нами на пластинах. При виготовленні ретушного різця спочатку формувалась пряма, увігнута чи випукла ударна площадка. В значній мірі форма площадки залежала від форми заготовки, її розмірів та обрису кінцівок. Для виготовлення кутових різців використовувалась або природня «зручна» площадка, або утнута зламом пластина. Подвійні кутові чи ретушні різці формувались на заготовках з прямими ударними площадками нанесенням ще одного різцевого зколу по протилежній латералі.

Після утилізації кутового різця, його лезо підправлялось додатковим різцевим зколом, або утилізований різець переоформлювався в ретушний

чи двогранний (на куті пластини чи двогранно-симетричний). В залежності від товщини заготовки і форми краю, оформлялись ретушно-випуклі, ретушно-прямі чи ретушно-увігнуті різці.

У подальшому ці підтипи різців підправлялися (ретушшю чи різцевими зколами), залишаючись в межах групи ретушних різців, або переоформлятися в двогранні двох підтипів: двогранний на куті пластини чи двогранно-симетричний. Найчастіше так переоформлялись ретушні різці з прямою та випуклою площадкою. Ретушні різці з увігнутою площадкою переоформлялись в двогранні лише в виняткових випадках.

Безпосередне виготовлення двогранних різців на поселенні не простежується. Як виняток з цього правила можна розглядати різці з початково бракованим лезом, коли воно зразу після зняття різцевого зколу потребувало підправки. Двогранний різець іноді міг бути переоформлений в ретушний, що досягалось шляхом нанесення ретуші по одному із різцевих зколів.

Для виробництва комбінованих різців використовувадись заготовки більших розмірів. Типологічний аналіз колекції показав, що на пам'ятці присутні всі можливі комбінації типів різців, виготовлених на одній заготовці. Як серед простих (одинарних) різців, так і серед комбінованих різців переважають ретушні. Найчастіше, зустрічаються подвійні ретушні різці з увігнутою площадкою. Цей тип різця дуже важко переоформити. Так, серед комбінованих різців цього типу на Анетівці 2 не було зафіксовано жодного випадку їх переоформлення і тільки в поодиноких випадках простежена часткова підправка різцевого леза.

Виходячи з типологічного і технологічного аналізу різців поселення Анетівка 2, а також – даних, одержаних в результаті експеримента, можна виділити дві моделі використання цих виробів на пам'ятці.

Модель перша. Використання однієї заготовки для виготовлення одного різцевого леза, яке по мірі зношування періодично підправляють, або переоформляють.

Модель друга. Використання однієї заготовки для оформлення декількох (від двох до чотирьох) різцевих лез, які поступово застосовувались у виробничому процесі і при потребі підправлялись або переоформлювались.

Цілком вірогідно, що постійно підновлюючи різцеве лезо одинарного або всі леза подвійного чи потрійного різців, мешканці поселення застосовували їх в одному технологічному процесі. Віддавши перевагу одній моделі, давні жителі поселення Анетівка 2 використовували її можливості до кінця, при цьому начебто геть ігноруючи інші можливості

реутилізации виробу. Така ситуація, на наш погляд, може бути пов'язана або з заздалегідь визначеною операцією по виготовленню конкретного виробу, або з рівнем навичок майстра по виготовленню різців.

Примітки:

1. Гиря Ю. Е. Технологические закономерности расщепления изотропных пород // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – №3. – С. 13-34; Демиденко Ю. Э. , Усик В. И. О леваллуазской острийной технологии в среднем палеолите (по материалам стоянки Королево-1 комплекс 2-В в украинском Закарпатье) // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – №3. – С. 35-46; Колесник А. В. Трансформация скребел с утонченным корпусом // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – №3. – С. 85-100.

2. Усик В. И. Переход от раннего палеолита к позднему по материалам памятников Закарпатья (по данным ремонтажа): Автореф. дис.... канд. ист. наук. – Новосибирск, 1990. – 18 с. ; Демиденко Ю. Э. , Усик В. И. Вказ. праця. – С. 35-46; Смольянинова С. П. Про фрагментацію пластин на пізньопалеолітичній стоянці Івашків VI // Археологія. – 2000. – №2. – С. 84-90.

3. Чабай В. П. Один из путей становления позднепалеолитического порядка операций первичного расщепления // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – №3. – С. 135-150; Гиря Е. Ю. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда. Часть 2. – С. Пб. ,1997. – С. 80-143.

Ванчугов В. П. , Кіосак Д. В.

РАННЬОГАЛЬШТАТСЬКИЙ КОМПЛЕКС 28 З ПРОКРЕСЛЕНИМ ОРНАМЕНТОМ З ПОСЕЛЕННЯ ОРЛОВКА II.

Ранньогальштатський горизонт з прокресленим орнаментом об'єднує культурні групи: Сіхляну-Римничеле, Темеоань, Голеркани-Ханськ, Балта. Вони вирізняються наявністю прокресленого орнамента як ознакою спадкоємності щодо місцевих догальштатських культур. Тому зміни в їх долі вбагатьому характеризують етнокультурні зв'язки в перехідний період від пізньої бронзи до раннього заліза і протягом раннього гальштату. В 1998-1999 рр. Нижньодунайською україно-румуно-молдавською археологічною експедицією були проведені розкопки на поселенні Орловка II Ренійського р-ну розташованому в 2,5 км на захід від с. Орловка[1] Ренійського р-ну. З ранньогальштатських комплексів цього поселення найвиразнішим був комплекс №28 розкопок 1998 р. Актуальність його в тому, що він презентує значну керамічну колекцію з одної ями, де представлені різноманітні форми грубої та лискованої кераміки, зокрема і з прокресленим орнаментом.

Комплекс 28 з розкопу 3 являв собою велику яму в плані складної вісімковидної форми з уступом – сходинкою з південного боку. Її максимальна глибина – 1,28 м. Заповнення насичене фрагментами кераміки. Усього їх – 154, і вони походять, щонайменше, від 37 посудин, більшу частину яких вдалося частково чи повністю реставрувати.

Груба кухонна кераміка репрезентована 20 фрагментами. Серед них фрагмент вінець посудини у формі банки з ручкою – упором (Мал. 1. 1). Два фрагменти горщиків зі слабо профільованим корпусом прикрашені під вінцями валіком, розділеним потисками пальців.

Горщики мають поверхню, яку трохи загладили, та по-різному відігнуті вінця (Мал. 1:2,4,5). Один з них вирізняється виділеною, циліндричною шийкою (Мал. 1. 7). Нечасто зустрічаються екземпляри подібні до фрагментованого горщика з виділеною шийкою і з ручками – вушками з горизонтальним отвором на плечіках (Мал. 1. 8).

Унікальним є горщик з розширенням в верхній частині тулова (Мал. 1.9). По всьому корпусу його орнаментовано вертикальними смугами глибоких прошкрябин, які, можливо, були зроблені гребінкою. Крім того, по шийці він прикрашений горизонтальним, розділеним потисками пальців валіком зі спущеними донизу кінцями. До кухонної кераміки можна умовно віднести верхню частину посудини з ручкою-вушком, орнаментовану 2 горизонтальними прокресленими лініями (Мал.2. 11), а також глибокий черпак у формі груші з невисокою ручкою (Мал. 2,3). За формою близький йому черпак відомий на поселенні Вінеторі групи Темеоань[2]. За О. Левицьким такі черпаки непритаманні іншим культурним групам ранньогальштатського горизонта з прокресленою керамікою[3].

Колекція лискованої кераміки складається з черпаків, кубків, чаш, мисок, 1 корчаги. Уламки однієї сіролискованої корчаги (біля 70 фрагментів) дозволяють реконструювати високе горло з трохи відігнутими вінцями (Мал. 3. 5), яке плавно переходить в сильно розширений корпус. По плечіках її орнаментовано трьома горизонтальними прокресленими лініями і наліпами у формі підкови (Мал. 3. 7,8).

Кубки представлені есовидними екземплярами з сильно відігнутими вінцями (Мал. 2. 8).

Черпаки мають напівсферичне тулово і відігнуті вінця (Мал. 2. 4,10). Один з них (Мал. 2. 4) прикрашено горизонтальними прокресленими лініями по основі шийки, від яких до самого денця спускаються групами по три косі прокреслені лінії.

Серед мисок переважають миски з загнутими вінцями, як правило, орнаментовані горизонтальними канелюрами (Мал. 3. 3,4). Особливо

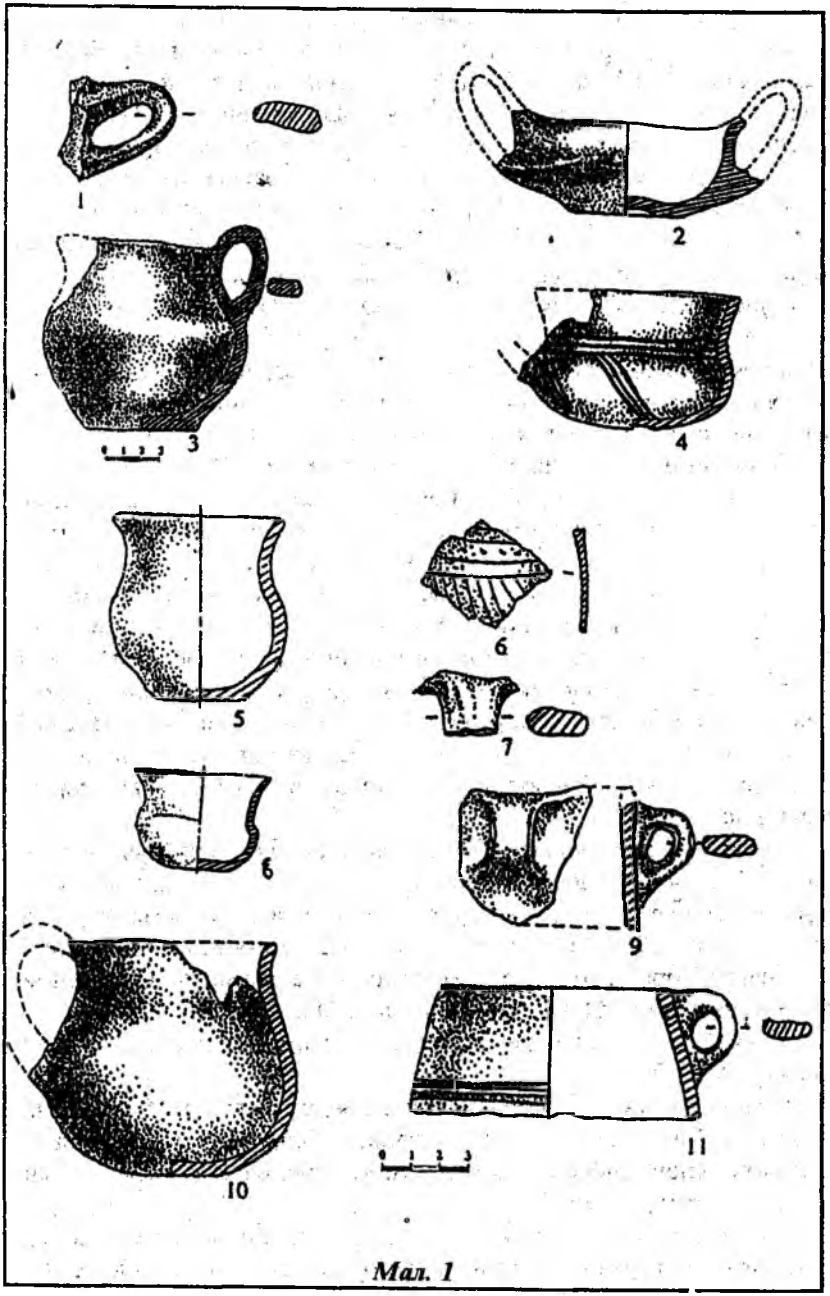

Мал. 1

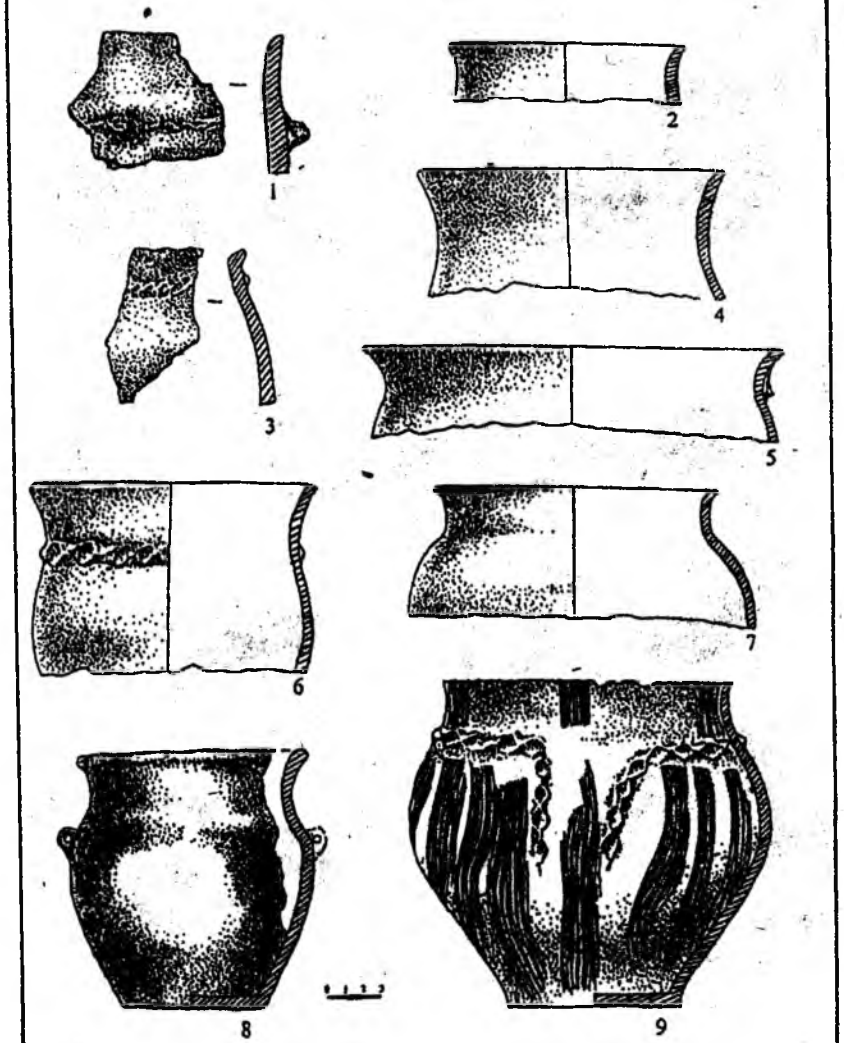

Мал. 2

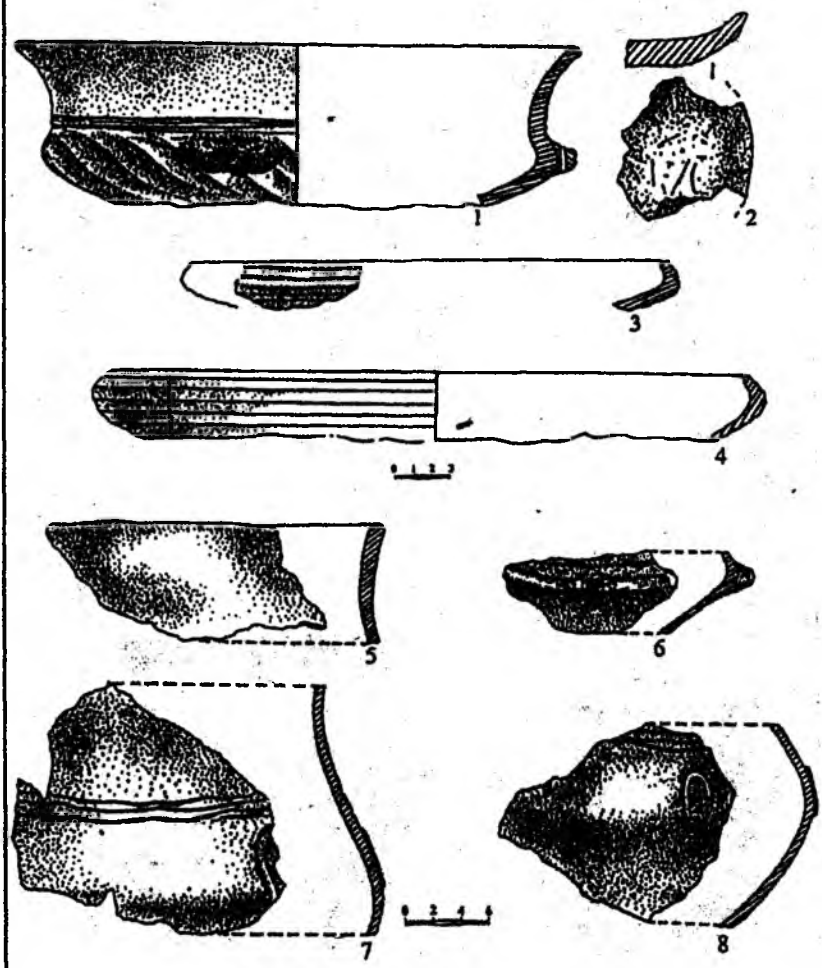

Мал.3

цікава чаша з сильновідігнутими вінцями, прикрашена двома прокресленими лініями по основі шийки, косими канелюрами – і великими наліпами з наскрізними отворами – по опуклому тулову і плечіку (Мал. 3. 1). Привертає увагу чаша з двома високими ручками, з уступом і наліпом (Мал. 2. 2).

Ручки представлені як екземплярами у формі овалу у профілі (Мал.2.1), можливо, від чаш подібних до описаної вище (Мал. 2. 2), так і більшими, можливо, від великих посудин з двома ручками (Мал. 2. 7). Знайдено і фрагмент від лискованої посудини, мабуть від чаші подібної до чаші з комбінованим орнаментом (Мал. 3. 1). Його прикрашено наліпом і прокресленою лінією (Мал. 3. 6). Також відзначимо дрібний фрагмент з орнаментом з трьох горизонтальних ліній поряд з лінією наколів та з косими лініями зпущеними донизу (Мал. 2. 6).

Розглянутий комплекс Орловки II знаходить найближчі аналогії у кераміці ранньогальштатського горизонту з прокресленим орнаментом. Проте від посуду групи Сіхляну-Римнічеле його відрізняє наявність канелюрів і мисок з загнутими вінцями [4]. На відміну від групи Голеркани, у цьому комплексі не зустрічається орнамент, характерний для першої – косі короткі канелюри і косі короткі прокреслені лінії [5]. Отже, можемо віднести комплекс з прокресленим орнаментом з Орловки II до групи Темеоань. Це значно розширює її ареал. Досі пам'ятки групи Темеоань були відомі лише на правобережжі Прута.

В комплексі, що досліджуються, відсутній штампований орнамент, зокрема у вигляді кіл поєднаних дотичними. Саме такий орнамент притаманний другому етапові групи Темеоань – Вінеторі. Таким чином, комплекс з прокресленим орнаментом Орловки II, скоріш за все, можна пов'язувати з першим, добабадагівським етапом групи Темеоань – Темеоань – Фолтешть. До цього часу цей етап був відомий лише за розкопками М. Петреску-Димбовиці на поселенні Темеоань [6] та деякими пізнішими знахідками. Тому комплекс 28 Орловки – значний фактичний внесок у вивчення ранньогальштатського горизонту з прокресленим орнаментом.

На підставі датування першого етапу Темеоані другою половиною XII-XI ст. д. н. е. можемо так само датувати і вищерозглянутий комплекси.

Розташування поселення Орловка II поблизу давньої переправи через р. Дунай відобразилося у низці слідів найрізноманітніших культурних впливів. Зокрема орнаментація мисок з загнутими вінцями горизонтальними канелюрами, мабуть, свідчить про вплив культури Кишинів-Корлетень, а форми горщиків і прикрашення валіком з «вусами» – про вплив білозерської культури.

Це визначає особливе місце комплексу 28 Орловки II у поширенні прокресленого орнамента в Північному Причорномор'ї на другому його етапові (за періодизацією В. П. Ванчугова)[7] і конкретизує механізми цього процесу.

Примітки:

1. Vancugov V. P. , Sirbu V. , Niculita I. Г. , Bazca V. Cercetarile arrheologice de salvare de la Orlovka – Cartal (Ucraina). – Campania 1998// Cercetari arheologice in aria Nord – Traca. III. – Bucuresti, 1999. -P. 135-222. ; Sirbu V. , Niculita I. Vanchiugov V. Les thraces au sud Budgeac au I er millenaire av. B. – C. // Istro – Pontica. Extrase. Museul Tulcean la a 50 – a aniversare. – Tulcea, 2000. – P. 73-92

2. Brudiu M. Contributii la cunoastrea genezei hallstattului in sud – estul Romaniei// S CIVA. – t. 32, nr. 4, X-XII, extras – 1981 – P. 529-536, fig 4. 3

3. Levitki Oleg G. Grupul Holercani – Hansca. Aspectul pruto – nistrean al complexului hallstattian timpuriu en ceramica incizata// Relations thraco – illyro – helleniques. – Bucarest, 1994. – P. 219 – 256, PL. 16.

4. Hartuche N. Un nou aspect cultural de la sfirstul epocii bronzului la Dunarea de Jos// Pontica. – 1972. 5. – P. 59-75.

5. Levitki O. G. Grupul Holercani – Hansca... – P.255, Pl. 16

6. Petrescu-Dimbovita M. Cercetari arheologice in asezarea din prima epoca a fierului de la Tamaoani// Studii si cercetari de istorie veche. – 1953. -№ 4. -P. 756-778

7. Ванчугов В. П. Керамика с прочерченным орнаментом из памятников поздней бронзы Северо-Западного Причерноморья. //Древности причерноморских степей. - К: Наукова думка, 1993. – С. 28-39.

Кобаль Г. М.

ОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЬ НАЙНИЖЧОЇ ЛАНКИ У ВЕРХНЬОМУ ПОТИССІ В ЛАТЕНСЬКУ ЕПОХУ

Під сільськими поселеннями латенського періоду розуміємо насамперед поселення невеликого розміру, провідним видом господарської діяльності жителів яких було землеробство і скотарство. Такі поселення відомі в багатьох регіонах Європи і є добре дослідженими, однак для території Верхів'їв Тиси можна констатувати факт незначних польових досліджень пам'яток цього типу поряд з дуже скромним висвітленням результатів їх досліджень у науковій літературі. Отже, проблема вивчення цих пам'яток залишається актуальною і сьогодні.

Останніми роками у археології з'явилися спроби аналізу «повсякденної історії» латенського населення. В першу чергу це стаття Кріса Камперпатча де розглядаються проблеми економіки різних типів

поселень на території Словаччини, Південної Польщі та Задунайської Угорщини. [1] Іншою важливою працею, де вперше поставлено проблему комплексного дослідження проблем сільських поселень Південно-Західної Словаччини, є дисертаційна робота Гертруди Бжезінової «Модель аграрного поселення поселення Нітра-Шиндолка». [2] Ідея згаданих авторів полягає насамперед у відтворенні умов життя та елементів побуту найбільшої за чисельністю групи населення латенського часу. Для регіону Верхнього Потисся відсутні роботи присв'ячені цій проблематиці. Окремі питання розглядалися В. І. Бідзілею, В. Г. Котигорошком та К. Алмаші. На наш погляд, перспективними є насамперед комплексні дослідження пам'яток, оскільки вони дають можливість охопити широкий спектр проблем. В зв'язку з цим треба зазначити, що нові підходи до вирішення проблем латенської культури суттєво розширюють пізнавальні можливості археології в цілому. Нові підходи полягають у переорієнтації досліджень на невеликі поселення і, як наслідок, впровадження нових напрямків досліджень. Особливо актуальним це виглядає на фоні відсутності письмових джерел.

У Верхньому Потиссі відомо близько 60 сільських поселень, жодне з них не досліджене на сьогодні повністю. [3] Порівняно з іншими регіонами Центральної Європи, зокрема територією Чехії та Середнього Подунав'я, де вже зроблено багато в цьому напрямку, ситуація у Верхньому Потиссі набагато гірша. Однак навіть обмежена кількість матеріалів дозволила дослідникам торкнутися кількох важливих проблем організації сільських поселень Верхнього Потисся. Головні питання на нашу думку, пов'язані з дослідженням невеликих поселень – це природне оточення, топографія, розміри та тип забудови, господарство та соціальна структура населення поселень. Спробуємо розглянути їх детальніше.

Природне оточення та географічне положення. На політичній карті басейн верхньої течії Тиси охоплює територію Закарпатської області України, південну частину Східної Словаччини, Північно-Східну Угорщину і невелику частину Північно-Західної Румунії. Географічно регіон представляє собою дві області: передгір'я та рівнину, що суттєво різняться між собою за цілим рядом ознак. Перша – це горбиста поверхня відрогів Карпат, з великою кількістю стрімких гірських річок. Друга – Потиська рівнина, частина Середньодунайської рівнини. Важливим фактором, що відрізняє даний регіон від інших, подібних йому, є досить незначна ширина передгірської смуги. При досить значних середньорічних опадах (найвищий показник в Україні) це дуже часто призводило до повеней, оскільки гірські опади майже миттєво опинялися на рівнині. Цей чинник завжди визначав систему розселення в регіоні.

Повені трапляються тут часто, і за відсутності розвинених іригаційних систем єдиним способом уникнути їх наслідків було безпечне розміщення поселень. З іншого боку, саме такі топографічні умови, найвірогідніше, були сприятливими для функціонування тимчасових сезонних пунктів призначених для річкових промислів, видобутку корисних копалин тощо. Вони могли бути розташовані безпосередньо на затоплюваних територіях, заплавних терасах рік.

Для розгляду умов функціонування поселень насамперед необхідно відтворити картину оточуючого середовища у її ретроспективі. Нас цікавить питання наскільки змінилися природнокліматичні умови за останні дві тисячі років. Можемо з упевненістю констатувати факт недостатньої уваги до цієї проблеми серед археологів та представників суміжних наук. Проте відомо, що територія регіону інтенсивно освоювалася людиною впродовж багатьох століть і зазнала чималих змін. Це призвело до зменшення площ лісів, осушення значної площі затоплюваних в минулому територій тощо. Деякі дослідники припускають, що інтенсивна вирубка лісів здійснювалася і в латенську добу. На це вказують масові знахідки втульчатих залізних сокир; зокрема на поселенні Галіш-Ловачка їх 56. [4] Флора і фауна регіону теж змінювалася; так, зовсім зникли дрофи (зафіксовані у письмових джерелах пізнього середньовіччя), став рідкістю тис. Загалом, коливання температури не призвело до значних змін природного оточення. Єдиною суттєвою зміною, яка простежується, є зона розселення. Межею поширення поселення латенського періоду у північному напрямку є лінія Ужгород – Мукачеве – Осій, що в минулому могла бути кордоном лісостепової зони і лісового масиву, що охоплював територію Карпат.

Майже всі поселення знаходяться на берегах річок чи потічків, або у безпосередній від них близькості. Це пояснюється передовсім господарською орієнтацією населення. Річки в деяких випадках служили захисними бар'єрами, в основному вони виконували комунікативні функції. Наприклад на березі річки Уж, вздовж її теперішньої течії на території сучасного м. Ужгорода розміщені 3 поселення: Радванка, в кар'єрі Цегельного заводу та на Замковій горі. Поселення Клячанове I розташоване на березі Латориці, долина якої вже той час виконувала функції основного маршруту через Карпати, головним центром тут було поселення Галіш-Ловачка де вироблялися у значних кількостях сільськогосподарський реманент. Тиса також відома як торгова магістраль, по якій проходив маршрут з соляних копалень поблизу Солотвина, тут відоме поселення Читаття. [5] Можливо, Тисою перевозили

частину заліза, що виплавлялося у значних кількостях з болотяної руди біля сучасного села Ново Клинова (Виноградівський район, Закарпатська область).

Відомі також поселення, розташовані осторонь великих річок. Зокрема до їх числа належать поселення Осій (Іршавський район), яке знаходиться посеред заболоченої місцевосці. [6]

Топографія поселень вказує на те, що вони тяжіли до рівнини, хоча, іноді, в оборонних цілях міг використовуватися гористий ландшафт (наприклад, поселення на Замковій горі в Ужгороді). Більшість же сільськогосподарських поселень була позбавлена природних захисних рубежів. Так, поселеиня Клячанове І має природне обмеження лише з північної сторони у вигляді напіввисохлого рівчака і невисокого гірського відгалуження під назвою Обруч. [7] Це стосується і інших поселень: Верхні Ремети (Берегівський р-н), Горбок (Іршавський р-н), Цегельний завод (м. Ужгород). Поселення розташовані в долинах річок, багатих на родючі алювієві відклади, що забезпечувало високі врожаї.

Іншою важливою специфікою розміщення сільських поселень є їх концентрація навколо більших центрів, або утворення певних групи поселень. Так, зокрема, на незначній відстані від крупного поселення Галіш-Ловачка розташовані поселення Клячанове І та на Замковій вулиці в м. Мукачеві; три латенські селища сконцентровані на території Ужгороду. Можна також простежити ряд поселень вздовж Тиси (Виноградове, Бобове, Вари і далі на Північний-Захід Мочола, Дідове, Велика Бігань); ще кілька поселень розташовані групами на невеликій відстані один від одного: Горбок і Верхні Ремети, поселення Пістрялове І і Пістрялове ІІ.

Значна кількість невеликих поселень можливо існувала осібно, вони були розкидані по всій території Тиської низовини. На території Угорської частини Верхнього Потисся відомо більше десятка сільських поселень, проте в жодному випадку не вдалося простежити значної концентрації. З території Румунії походить кілька поселення, це насамперед Ціумешті, та Лазурі (знаходиться осторонь відносно відомих латенських пам'яток регіону).

Чіткі межі просування кельтів у Верхньому Потиссі встановити важко. Ймовірно, що північна зона розселення проходила по лінії Ужгород – Мукачеве – Осій, на межі рівнини і передгір'я. Північніше поселень латенського періоду не виявлено. Більш складна ситуація у західному напрямку, де кельти зустріли дакійське населення. На основі аналізу археологічного матеріалу, в основному кераміки, Йосип

Кобаль визначає крайню точку просування кельтів по Тисі до укріпленого дакійського поселення поблизу Малої Копані. [8]

Розміри та тип забудови. На відміну від аналогічних поселень Середньодунайського регіону чи Чехії, розміри селищ Верхнього Потисся визначити складно, оскільки жодне з латенських поселень не було повністю досліджене. Головним критерієм визначення площі пам'ятки є поширення археологічного матеріалу на поверхні. Очевидно, що у такий спосіб не можливо встановити точні розміри поселення. Отож, всі наведені нижче дані потенційно несуть у собі похибку.

Найбільшим поселенням Верхнього Потисся в латенську епоху було городище Галіш-Ловачка. Частина дослідників схильна розглядати цей важливий центр як класичний опідум. Проте існує ряд фактів, що не дозволять нам трактувати його саме так. З одного боку, тут не виявлено штучних укріплень, обов'язкових на середньоєвропейських пам'ятках. Проте, виявлений інвентар дозволяє інтерпретувати поселення як значний виробничий і торговий центр, площа якого сягала 15 га. [9]

Сільські поселення значно поступалися у масштабах, але і серед них простежується диференціація. Розміри коливалися від 0,5 до 1,5 га. [10], проте площа поселення в Клячаново сягає 2 га. [11]

Основний тип забудови лінійний. Житла розташовані в одну лінію на відстані 4-8 метрів одне від одного в довільній просторовій орієнтації та з урахуванням особливостей рельєфу, як, наприклад на поселеннях Мужієве, Велика Бігань та Дідове. [12] Проте зустрічаємо і колову забудову; так на поселенні Великі Ратівці п'ять жител розташовані по колу, між ними знаходилися ями господарського призначення. [13] Тринадцять жител в Шайопетрі (Угорщина) розміщенні навколо відкритої центральної частини поселення, а на поселенні Полгар частина об'єктів розташована півколом, а решта ізольовано[14].

Види діяльності. Головною метою аналізу економічної діяльності є визначення спеціалізації. Аналіз археологічних знахідок з сільських поселень дозволяє виділити два базових напрямки господарської орієнтації, що визначала життя латенського населення регіону: сільське господарство і ремісництво.

Ще в середині минулого століття на поселенні Галіш-Ловачка виявлено значну кількість різноманітного сільського-господарського реманенту, що поруч з іншими археологічними знахідками дозволяє відтворити картину діяльності місцевого населення. Головною спеціалізацією населення сільських поселень було землеробство. Розвинена залізоробна справа кельтів зумовила досить високий рівень розвитку землеробства.

Систематичні повені не регулювалися, ніяких залишок іригаційних споруд не виявлено. Отже, незважаючи на те, що родючі алювієві ґрунти річкових долин, де розташовані більшість латенських поселень, могли забезпечувати високі врожаї, для землеробства використовувалися і схили пагорбів. Останні не залежали від весняних і осінніх розливів. Рельєф місцевості Верхнього Потисся, як і кліматичні умови, дуже схожі на Середньодунайську.

Виявлені остеологічні матеріали та окремі речі підтверджують існування тваринництво продукти якого мали досить широке застосування. Деякі дослідники вважають, що тваринництво було розпосюджене у гірських масивах Карпат[15]. На нашу, думку низинні регіони Потисся були більш привабливі для скотарства, ніж гірські пасовища. На це, зокрема, вказує факт використання Потиської низовини пізніше кочовими скотарями сарматами, гунами, аварами, уграми та іншими. Сезонний випас тварин на полонинах в латенський період сумнівний. По-перше, латенські поселення розміщені на значній відстані від гірських пасовищ – полонин. По-друге, у нас нема даних, які б підтверджували масовий характер тваринництва у латенський період у Потиссі. Літній випас худоби був доречним лише при умові значних обсягів тваринництва, чого ми не бачимо на прикладі матеріалів досліджуваного регіону. Отже, сьогодні не має вагомих підстав припускати існування відгінного тваринництва в латені в Північно-Східних Карпатах недоречно.

Важливою сферою діяльності населення сільських поселень було ремісництво, обробка сировини, торгівля. Треба зазначити, що основні види виробництва концентрувалися на крупних поселеннях (Галіш-Ловачка). На невеликих аграрних селищах вони практикувалися у дуже незначних обсягах та були орієнтовані, перш за все, на власні потреби. Більшість реманенту, виготовлялася на великих поселеннях на користь цього свідчать виявлені на Галіщ-Ловачці залізоробні майстерні, де могли виготовлятися сільськогосподарські знаряддя у значних кількостях. Жоден з виявлених на переважній більшості сільських поселень об'єктів не ідентифікується як виробничий, кількість виявлених залишок кераміки незначна, до того ж багато ліпної кераміки. Все-це наводить на думку про те, що ремісництво на цих поселеннях навряд чи набуло значення окремого виду професійної діяльності, а мало, найвірогідніше, характер домашнього промислу. З іншого боку, частина населення аграрних селищ була задіяна на розробці залізної руди та на забезпеченні побічних робіт. Особливі уваги заслуговує виробничий комплекс біля с. Новоклинова,

Виноградівського району (Закарпатська область). Вражаючі масштаби – загальна площа біля 25 км^2, на якій розміщені 13 виробничих пунктів, де одночасно працювала значна кількість людей. В околицях розташовано кілька невеликих латенських поселень, населення яких в основному і займалося розробкою залежів болотяної руди та її виплавкою. Крім того, більша частина робочої сили виконувала сезонні роботи. Болотяна руда оброблялася безпосередньо на місці, а дерево, необхідне для виплавки, доставлялося Тисою з сусідніх районів.

Економічна діяльність населення аграрних поселень не була настільки різноманітною як у випадку опідумів, проте, на наш погляд перебувала у більшій залежності від оточуючого середовища. Це, в свою чергу, дає можливість використання природно-кліматичних даних при реконструкції господарської діяльності населення регіону. Нажаль, на сьогодні відсутні спеціальні роботи з палеогеографії регіону. У зв'язку з чим постають певні проблеми у вивченні минулого, особливо питання пов'язані з господарською діяльністю.

Розгляд досліджених на сьогодні сільських поселень верхнього Потисся у порівнянні з аналогічними поселеннями інших регіонів (Середньодунайської низовини і території Чехії) вказує на деякі територіальні відмінності. Поряд з меншою концетрацією поселень виділимо відсутність чітких рис у їх плануванні. Різниця у плануванні поселень, проте, не дозволяє простежити та виділити будь-які типи. Сказане може бути свідченням поліетнічності населення латенського періоду в регіоні. З іншого боку згадаємо декілька рис, що дозволяють нам вбачати у досліджуваних пам'ятках типові кельтські аграрні поселення. До їх числа належать зокрема, тотожні структура і розміри, господарська орієнтація і розподіл у виробництві реманенту, кераміки тощо між сільськими поселеннями і крупними поселеннями типу опідум. Багато питань, що стосуються досліджуваних пам'яток не можуть бути вирішені на основі відомого археологічного матеріалу, тому їх вирішення залежить, насамперед, від інтенсивності польових досліджень наступних років.

Примітки:

1. Cumberpatch, Ch. Settlement and Economy in Late Iron Age Slovakia, Southern Poland and Trans -Danubian Hungary // Different Iron Ages: Studies on the Iron Age in Temperate Europe. BAR. 1995. -P. 67-94.

2. Brezinova, B. Model agrarnego sidliska Nitra – Ľubindolka. Ph. D dissertation. Nitra, 1997.

3. Котигорошко В. Г. Латенская культура, в История Верхнего Потисья. Львов, 1991. – С. 126-127.

4. Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. -К. , 1971. – С. 65-68.

5. Kobal, J. Preliminary report on the results of archaeological research on the multi-level fortified settlement of «Chitattia» (near Solotvino/Aknaszlatina, Transcarpathian region, Ukraine) by the Expedition of the TranscarpathianMuseum of Local History, in JAM Nyнregyhбza, 1997. – С. 115-151.
6. Бідзіля В. І. Вказ. праця. – С. 41.
7. Там само. – С. 38.
8. Kobal, J. ibid. 116.
9. Scukin, M. B. , Eremenko V. E. Zur Frage der Datierung keltischer Altertьmer in Transkarpatengebiet der Ukraine und einige Probleme der Latune-Chronologie, in Acta Archaeologica Carpathica. 30, 1991. С. 115.
10. Котигорошко В. Г. Латенская культура, в История Верхнего Потисья. Львов, 1991. – С. 127.
11. Бідзіля В. І. Вказ. праця. – С. 38
12. Kotigoroљko V. Tinutirile Tisei Superioare on veacurile III. o. e. n. – IV. e. n. (Perioadele La Tune юі romana), Bibliotheca Thracologica 11, Bucureюti 1995, 35.
13. Бідзіля В. І. Вказ. праця. – С. 39.
14. Almassy, K. Some new data on the history of the Late Iron Age settlements in the Upper Tisza Region, in Archaeologia Austria. Wien. 1996. С. 227-232.
15. Бідзіля В. І. Вказ. праця. -С. 127.

Булатович С. А.

ФОРМУВАННЯ ФОНДУ НУМІЗМАТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ТІРИ

(за матеріалами Одеського археологічного музею та приватних збірок)

Колекція монет античної Тіри формувалась в Одеському археологічному музею з часу його заснування. Вперше монети з написом TYRA були знайдені на території міста у 1824 році, а двома десятиріччями пізніше стала відома срібна драхма Тіри[1]. До кінця XIX століття кількість відомостей про тіраські емісії значно зросла за рахунок випадкових знахідок.

Новий етап накопичення монет Тіри пов'язаний з археологічними дослідженнями міста, початок яким було покладено Е. Ф. Штерном у 1900-1913 роках. Розкопки Тіри були продовжені у 20-30 роках XX ст., і хоча вони носили скромний характер, колекція монет Тіри поступово поповнювалась.

Наприкінці 20-х років усі дані про відомі на той час тіраські монети були зібрані О. М. Зографом у вигляді корпусу, який був опублікований у 1957 році[2]. До цього часу значна частина монет Тіри зосереджувалась в Одеському музеї.

Відновлення археологічних робіт в Тірі з 1963 року, які до того ж стали проводитись систематично, стало головним джерелом зростання колекції Одеського археологічного музею на 130 одиниць, з яких 25 екземплярів належали до автономного часу, останні – до римського.

Ці знахідки постійно публікувалися. До того ж були видані деякі тіраські монети з приватних колекцій[3].

Більшість монет Тіри знайдені в перемішаних шарах, що позбуває нас можливості використання супутнього археологічного матеріалу для уточнення їх хронологічної класифікації. Тим часом в нумізматиці Тіри ця проблема лишається найбільш дискусійною. Спроби кардинального перегляду запропонованої О. М. Зографом схеми розвитку монетної справи Тіри не можна визнати досить обгрунтованими[4].

Нові знахідки, однак, розширюють наше уявлення про роботу тіраського монетного двору, а іноді дають підстави для деяких висновків хронологічного характеру. Завдяки цим знахідкам стали відомі нові монетні типи та варіанти штемпелів, поповнилась кількість раніше рідкісних та унікальних емісій, підтвердилась справжність сумнівних монет з надчеканкою (див. Додаток). Останнє вкрай важливе для вивчення відносної хронології монетних випусків та економічної ситуації в Тірі різних періодів її існування.

Слід визначити, що колекція тіраських монет в Одеському археологічному музеї зросла також за рахунок знахідок в Ніконії та античних поселеннях Дністровського лиману[5].

Нижче наводимо опис найбільш цікавих, з нумізматичної точки зору, монет Тіри, знайдених в 60-80 рр XX ст., які зберігаються в Одеському археологічному музеї або перебувають у приватних збірках. Якщо характеризувати якісний склад нових знахідок автономних монет Тіри, які походять з самого міста або з території за його межами (з Подністров'я, Подунав'я та Молдови), то необхідно підкреслити переважання ранніх серій, головним чином, з зображенням Тіраса та голови коня у різних варіантах[6]. Ці серії є найбільш численні і в корпусі О. М. Зографа. Все це, на наш погляд, свідчить не лише про найбільшу інтенсивність роботи тіраського монетного двору за часів чеканки монет згаданих серій, але і про активність економічних звʼязків міста з сусіднім Ніконієм та більш віддаленими поселеннями варварських племен.

Нижче наводимо опис деяких монет Тіри, знайдених у другій половині минулого століття[7].

Л. б. Голова богині в баштової короні, вправо.

Зв. б. Т Y Лев сидить праворуч, голова повернута вліво.

РА

Відомі три екземпляри цієї серії – два з розкопок Тіри в 1984 и 1986 р., які перебувають в Одеському археологічному музеї і один – з приватної колекції[8].

За аналогією з подібним зображенням богині в баштовій короні на монетах Ольвії тіраську монету можна датувати так само епохою раннього еллінізму. У богині бачуть Тіхе або Кібелу-Тіхе, з її атрибутом – левом на реверсі[9]. Популярність цього культу в Тірі підтверджують знахідки теракот[10].

Про наявність в Тірі ще одного культу – кабірів свідчить дуже рідкісна монета. Донедавна вона була представлена унікальним екземпляром в Одеському музеї, а зараз – в приватній збірці зберігається другий, карбований іншим штемпелем кращої збереженості[11].

Л. б. Чоловіча голова у фас, з широким носом, бородою у вигляді лопати та великими вухами.

Зв. б. Т Y Хлібний колос.

РА

На екземплярі з приватної збірки добре помітна своєрідність пластичного моделювання чоловічої голови на аверсі, можливо як слідок впливу варварського мистецтва. Відомо, що культ кабірів був широко розповсюджений в Північному Причорномор'ї. То ж не можна заперечувати наявність його в Тірі, де ці божества були зв'язані з землеробством (на це вказує колос на реверсі монети)[12].

Заслуговує уваги монета добре відомого типу, але , по-перше, з надзвичайною, раніше не поміченою деталлю, – зображенням риби поруч з головою коня[13]. По-друге, ці монети перечеканені, однак лише на одній з них добре продивляється первісний тип, що дає змогу з упевненістю говорити про хронологічну послідовність двох серій тіраської міді. Що до причин появи додаткового зображення риби, то тут, як нам здається, слід бачити не кизікіського тунца, а, скоріше, відображення змін в тіраських культах[14].

Серед надчеканених монет автономного періоду представляють інтерес дві з клеймом у вигляді голови коня (одна з Ніконія – див. Додаток, № 20, друга – з Тіри[15]). Такі надчеканки є в корпусі О. М. Зографа, але на зовсім іншій серії.

З числа рідкісних монет вкажемо на монети з зображенням Геракла (який стоїть на палиці / бика (Зограф, № 40), голови Деметри / протомой скачущего коня (Зограф, № 15-16) та з головою Понта / рогом достатку (Зограф, № 33). Суто нумізматичний інтерес цих монет полягає в тому, що вони доповнюють вагові дані та кількість екземплярів. Монета з головою Понта відрізняється, як помітив дослідник, в іконографічному

відношенні від раніше відомих екземплярів[16] – ніс з горбинкою, а також ободок у вигляді крапок нагадує зображення Зевса на монетах 310-305 рр. до н. е. фракійського правителя Севта III[17]. Це може бути підставою для перегляду датування цієї серії. Можливо варварський вигляд грецького божества на монеті Тіри, зокрема, схематично зображені пасма волосся та незвичні риси обличчя, вказують на фракійське походження різчика монетного штемпелю. Це цілком припустимо, якщо враховувати знахідки в місті монет з цього регіону, а також інші вказівки на зв'язки з Фракією[18].

Римський період в нових знахідках представлен, як власне тіраськими монетами, так і іноземними з тіраською надчеканкою. Серед них деякі заслуговують на увагу. В Тірі знайдені монети останніх фракійських правителів Реметалка I та Реметалка II, у тому числі, з тіраськими клеймами. Одне клеймо, раніше не відомого типа, – це зображення чоловічої голови у вінку, аналогічне тіраській монеті з уособленням римського сенату[19]. Монети, таким чином, доповнюють уяву про склад грошового обміну міста та взаємовідношення міста із Фракією та Римом у першій половині I ст. н. е.

У I ст. н. е. Тіра користувалась для обігу римськими монетами, які одержували відповідну надчеканку. Знайдені нові варіанти, відсутні в корпусі О. М. Зографа (див. Додаток). Так, на монеті Клавдія є додаткова надчеканка літерою «А», що, з точки зору дослідників, прирівнювало сестерції до ассів. Як зараз відомо, літерами TVP надчеканювались не лише сестерції Клавдія, але також сестерції Агриппини Старшої, асси часу Августа та Агриппи[20].

Клеймування фракійських та римських монет перебувало до початку власного карбування Тіри в перші століття н. е. Нові знахідки монет з над чеканкою уточнюють особливості політичного життя в місті та становище ринку.

Серед міських випусків римського часу є емісії, невідомі О. М. Зографу. Це монета Коммода першої серії у півтора ассарія; монета Септімія Севера з надчеканкою часу Севера Олександра та монети цього імператора з двома клеймами часу Гордіана III. Останнє дуже важливе, бо разом з іншими матеріалами підтверджує думку, що до продовження життя в Тірі в середині III ст. [21].

На труднощі в становищі міських фінансів на поч. II ст. н. е. вказує елліністична монета з надчеканкою «колос» в прямокутному клеймі[22]. З цього роблять висновок про обіг автономних монет довготривалий період. Такі висновки, на наш погляд, потребують додаткових доказів. Так, вкажемо ще на інший зразок однакових клейм – «виноградне гроно» – на

монетах Доміціана (Додаток № 16-19) та на двох автономних серіях (ОАМ, інв. № 5602, 24942). Монети з надчеканками та перечеканками, як дуже важливе джерело, в нових знахідках представлені значною кількістю (див. Додаток). Але це питання потребує спеціального вивчення.

Підкінець, відзначимо нові знахідки, які підтверджують справжність походження монет. Це монети з зображенням безбородої голови імператора та орлом з розкопок Тіри в 1969р., 1975р. та 1988 р. [23]

Примітки:

1. Див. Каришковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. – К., 1985. – С. 18-19.
2. Зограф А. Н. Монеты Тиры. – М., 1957.
3. Анохин В. А., Пушкарев В. П. Античные монеты из Тиры // НСф. – 1965. – в. 2. – С. 134-201; Карышковский П. О., Коциевский А. С. Античные монеты из раскопок Тиры // Античная Тира и средневековый Белгород. – К., 1979. – С. 88-98; Булатович С. А. Античные монеты из Тиры // Археологические памятнкики степей Поднестровья и Подунавья. – К., 1989. – С. 81-88; Коциевский А. С. Несколько неизданных монет Тиры из частных собраний // Нумизматика античного Причерноморья. – К., 1982. – С. 117-125; Булатович С. А., Пушкарев В. П. Новые находки серебряных монет Тиры // Нумизматические исследования по истории юго-восточной Европы. – Кишинев, 1990. – С. 58-63; Алексеев В. П. Редкие и неизданные монеты античных городов Северного Причерноморья. – Одесса, 1997. – С. 5-9.
4. Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. – К., 1979; Пор. Туровский Е. Я., Демьянчук С. Г. К вопросу о хронологии серебряных и медных монет Тиры автономного периода // Древнее Причерноморье. – Одесса, 1998. – С. 143-149.
5. Загинайло А. Г. Монетные находки на Роксоланском городище // МАСП. – 1966. – вып. 5. – С. 100-130; Ашрафиан А. А. Тирасская монета из с. Пивденное // КС ОАМ 1961. – Одесса. – 1963. – С. 99-101.
6. Булатович С. А. К проблеме формирования денежного хозяйства Тиры в V – I вв. до н. є. // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. – Одеса, 1997. – С. 191-197.
7. Вагу та розмір кожного варіанту див. у відповідній публікації.
8. Булатович С. А. Античные монеты из Тиры. – С. 85.; Алексеев В. П. Вказ. Пр. – С. 7. – № 2; О. М. Зографу цей тип не був відомий.
9. Алексеев В. П. Вк. Пр. – С. 7.
10. Самойлова Т. Л. Тира в VI – I вв. до н. э. – К., 1988. – С. 78.
11. Алексеев В. П. Вк. Пр. – С. 7. – № 3.
12. Булатович С. А. До історії культів античної Тіри. – ЗІФ. – 2001. – В. 11. – С. 178-182.
13. Коциевский А. С. Несколько неизданных монет. . . – С. 117; Алексеев В. П. Вк. Пр. – С. 5-6. – № 1.
14. Коциевский А. С. Несколько неизданных монет. . . – С. 118; Про типологію тіраських монет див. Алексеев В. П. О семантике реверсных изображений на монетах Тиры IV в. до н. э. // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев. – 1990. – С. 64-67.
15. Коциевский А. С. Несколько неизданных монет... – С. 119. – № 3.
16. Алексеев В. П. Редкие и неизданные монеты... – С. 8. – № 5.

17. Юрукова Й. Монетите на тракийските племена и владетели. – София, 1992. – С. 258-259. – № 96-98.
18. Карышковский П. О. , Клейман И. Б. Вк. Пр. – С. 86. – Рис. 28. , 1-2, 4-6.
19. Алексеев В. П. Редкие и неизданные монеты ... – С. 8-5. – № 6.
20. Карышковский П. О. , Клейман И. Б. Вк. Пр. – С. 89.
21. Коциевский А. С. Несколько неизданных монет... – С. 122-123. – № 7-9. Див. також Карышковский П. О. , Клейман И. Б. Вк. Пр. – С. 133; Давня історія України. – К. , – 1998, Т. 1, – С. 469.
22. Коциевский А. С. Вк. Пр. – С. 119. – № 2.
23. Карышковский П. О. , Клейман А. С. Вк. Пр. – С. 93. – № 22-24. – Рис. 1,6. Про інтерпретацію цих монет див. там же. – С. 91-92.

Мартиненко А. І

ПРО ПРОБЛЕМУ ХРОНОЛОГІЇ ХЕРСОНЕСЬКИХ АСТИНОМНИХ КЛЕЙМ «РАННЬОГО» ПЕРІОДУ

Перш за все звернемось ще раз до дати початку херсонеського клеймування встановленого В. І Кацем. Спочатку він запропонував вважати як таким кінець четвертого століття до нашої ери, а кінець першої четверті третього століття, на його думку, повина бути верхньою межею першої групи. До вищезазначенної групи належать клейма, які мають ім'я на першому, а титулатуру на другому місці. Друга група клейм датується 275-215 рр. до. н. е. В легенді клейм цієї групи ім'я астинома розміщено на першому місці, а на другому стоїть ім'я патроніміка, титулатура займає третє місце. [1]

А. Б. Колесников при дослідженні комплекса садиб біля Євпаторійського Маяка (далі для зручності буде вживатись назва Маяцьке поселення) відмітив наявність на ньому 14 астиномів першої та 7 астиномів другої групи, і таким чином, надходження херсонеської продукції повинно було б продовжуватись і після середини 70-х років третього століття до нашої ери. Але такі визначні матеріали, як фасоські, синопські клейма,чорнолакова кераміка та монети датуються не пізніше першої четверті 3 ст. до. н. е. Виходячи з цього, початок херсонеського клеймування А. Б. Колесников запропонував віднести до 20 –х років 4 ст. до. н. е. , а всіх астиномів другого типу, по типології В. І. Каца, присутніх на пам'ятнику перенести в першу четверть 3 ст. до. н. е. Перехід від клейм з іменем астинома і титулатурою до клейм з іменами астинома і патроніміка та титулатурою на третьому місці відбувся, по розрахункам А. Б. Колесникова, на рубежі 4-3 століть. [2] Вже в своїй

монографії В. І. Кац всі клейма з Маяцького поселення, які мають ім'я астинома на першому місці, ім'я патроніміка на другому та титулатуру на третьому місці обмежив рамками 285-272 рр. до. н. е. [3] Цим самим, з однієї сторони, він приблизив датування найпізніших клейм з Маяцького поселення до запропонованої А. Б. Колесниковим верхньої дати пам'ятника, а з другої, підтвердив принциповий для своєї класифікації висновок про перехід від першого до другого типу клейма на рубежі першої та другої четвертей 3 століття до нашої ери. Крім цього, В. І. Кац запропонував клейма Фасоса, чорнолакову кераміку та монети не приймати до уваги при визначені верхньої дати Маяцького поселення. [4] Пояснювалось це тим, що клейма Фасоса, на його думку, не виходять за рамки 4 ст. до. н. е. , а чорнолакова кераміка та монети являють собою предмети довготривалого вжитку і тому по них не можливо визначити загинуло поселення в кінці першої четверті чи в кінці першої третини 3 ст. до. н. є. Клейма Гераклеї Понтійської з Сату Ноа, які однотипові клеймам з Маяцького поселення, румунські дослідники вважають такими, що могли існувати і в другій четверті 3 ст. до. н. е. Клейма Синопи третьої групи мають верхню дату близько середини 80 років 3 ст. до. н. е. Цю дату В. І Кац вважає близькою до кінця першої третини 3 століття до. н. е. [5], а тому значнішу увагу приділяє тим більш раннім клеймам Синопи, які відомі як з розкопок Маяцького поселення, так і з досліджень Північно-Західної частини херсонеського театру. [6] Все це на думку В. І. Каца заперечує докази А. Б. Колесникова та підтверджує його власну думку, що остаточно дата Маяцького поселення визначається кінцем першої третини 3 ст. до. н. е. по клеймам Херсонеса групи 2А його класифікації. [7] Визначенння 325 р до. н. е, як початку клеймування в вищезазначенному полісі, в цьому випадку, являється принциповим. В. І Кац виходив з того, що зовсім невідомі клейма Херсонеса серед матеріалів з розкопок херсонеського театру, а найбільш пізнім серед клейм Фасоса цих розкопок являється клеймо епоніма Клеіта. [8] Але виходячи з стратиграфії північно-західної ділянки розкопок херсонеського театру кам'яні, кладки та засипка проміжку між ними являються одночасовими. Засипка була зроблена за короткий проміжок часу. [9] Матеріали ж мали досить широку хронологію. Частина їх першої половини-середини 4 ст. до н. е. з шару емітника відкритого ще К. К. Косцюшко-Волюжиничем. [10] Посилання на те, що матеріали верхньої дати ділянки херсонеського театру відносяться до 20-х років 4 ст. не зовсім коректне,[11] оскільки анепіграфні (фасоські?) клейма Ю. Г. Виноградов[12] датував все ж таки більш раннім часом, як і А. Аврам[13] в каталозі фасоських клейм, і говорив тільки, що вони могли «доживати»

і до 20 – х років 4 ст. до. н. е. Серед клейм Фасоса матеріали дуже широкого хронологічного діапазону з великою кількістю магістратів. Але з «пізніх» магістратів присутній тільки Клеіт. Клейма Клеіта являються одними із ранніх серед «пізніх» чиновників. Останні розпочинають свою діяльність з середини 30-х рр. 4 ст. до. н. е. [14] Враховуючи діяльність Клеіта після магістратів Арота, Пантіміда, Телефана 2, Аретона та Каллікрата[15] його датування можливо наблизити до 330 р. 4ст. до. н. е. Такий розрив серед матеріалів Фасоса не являється дивним. Землю для засипки могли брати з різних місць, археологічний комплекс не являється закритим, і на цій же території існував некрополь другої половини 4 ст. до. н. е,[17] тому матеріали могли попадати на ділянку все ж таки різними шляхами. Підтвердженням цього можуть бути також клейма синопських астиномів 1-2 груп, які датуються на сьогоднішній день в проміжках 350-332 та 333-296 рр. до. н. е. Найбільш раннім серед клейм Фасоса Маяцького поселення являється клеймо епоніма Деалка. В. І. Кац вважає, що саме в час між функціюванням епонімів Клеіта та Деалка в Херсонесі розпочалось клеймування амфорної продукції. Для нього це проміжок між 330-325 рр. до. н. е. Чомусь він віддав перевагу 325 р. до. н. е. , часом виповнення епонімної посади Деалком . [18] При цьому посилання на матеріали з розкопок гончарних майстерень,[19] артефакти яких не виходять за рамки середини 4 ст. до. н. е. і в яких присутнє клеймо епоніма Клеіта аж ніяк не пояснюють визначення дати початку клеймування конкретно 325 до. н. е. Вони тільки підтверджують, що клеймування не могло відбутись раніше середини 4ст. до. н. е. .

Створюючи хронологічну класифікацію херсонеських клейм В. І. Кац висловився про обмежені можливості палеографічного, орфографічного, а також із за крайньої малочисленності закритих археологічних комплексів археологічного методів при вивчені хронології херсонеських клейм. [20] Виходячи з вимог С. Ю. Монахова[21] до археологічних комплексів при вивчені клейм, останніх, в складі яких знаходяться херсонеські астиноми, майже немає. Навіть в закритих комплексах може існувати тара з 20-30 літньою давністю випуска. [22] На думку В. І. Каца не має сенсу залучати для вивчення цієї проблеми також нумізматичні данні. Базуючись на останньому тезисі він відкинув запропоновану Б. Ю. Міхліним дату початку херсонеського клеймування. [23]

Хронологічне групування клейм В. І. Кац виробив виходячи з їх типології. Спочатку херсонеські клейма були розділені на основі статистично стабільних ознак на чотири типа. Вважалось, що три типи змінювали один одного послідовно, а четвертий тип, в якому відсутня титулатура, був паралельний всім трьом типам. [24] В монографії В. І.

Кац вже не так прямолінійно розумів розвиток херсонеського клеймування. Кожен тип клейма, крім четвертого, являється основним в своїй типологічній групі і в той же час відповідає певному хронологічному періоду. Клейма астиномів, які працювали в перехідні періоди можуть мати відбитки декількох типів. Всередині типу хронологічні підгрупи групуються на основі таких ознак як : кількість відомих штампів одного астинома, належність до варіанту типа, виповнення штампів різних астиномів можливо одним різчиком, граматична форма виконання написів, «знаки» одних і тих же «фабрикантів» на клеймах різних астиномів. [25] Як правило ці ознаки не являються єдиною сукупністю для всіх клейм підгрупи, а різні астиноми в групі мають окремий їх набір.

Тепер розберем наскільки хронологічне групування на основі вищезазначених ознак працює на практиці. Визначення вузьких хронологічних рамок клейма в зв'язку з його палеографічною та граматичною формою не завжди може бути вдале. Про це говорив ще І. Б. Брашинський[26] аналізуючи розробки Р. Б. Ахмерова. [27] Яскравим прикладом являється також визначення В. І. Кацом[28] та А. Б. Колесниковим[29] клейм астиномів Геродота, Герея, Агасікла як одних із самих ранніх на основі того, що це родовий відмінок другої відміни. І тільки знахідка клейма Геродота на одній черепиці поряд з клеймом Агатона сина Гнатона поставила першого астинома в ряд найбільш пізніх астиномів першого типу, а не в початок херсонеського клеймування. Неодноразове ствердження В. І. Каца [30] про вичерпність кількості штампів його каталога, а також про їх певну кількість не підтверджується іншими прикладами. В Ніконії серед клейм різних груп існують клейма виповнені штампами відсутніми в каталозі В. І. Каца . Крім цього, по повідомленю С. Р. Тохтасьєва[31], звірка А. М. Щегловим та А. С. Голєнцовим малюнків клейм каталога виявила, що останні не завжди відповідають істиним відбиткам з оригіналів клейм. З цього випливає, що певна кількість штампів астинома, відома В. І. Кацу, не може бути єдиною ознакою доказа їх єдності в групі, але ж В. І. Кац [32] дуже часто на це посилається. Випадки дослідження виготовлення клейм різних астиномів одним різчиком взагалі одиничні. Крім цього, як уже зазначалось, в кожній підгрупі знаходимо велику кількість варіантів, які характерні для багатьох клейм інших підгруп[33]. Все це говорить про те, що можливо по вищезазначеним ознакам хронологічна класифікація на такі вузькі періоди не завжди коректна. Тому необхідні інші критерії, які з урахуванням уже відомих здобутків, можуть допомогти у встановлені більш об'єктивної хронології, хоча можливо

і не такої довершеної з точки зору вузькозті хронологічних рамок.

Виходячи з хронологічної класифікації В. І. Каца[34] ми маємо на Маяцькому поселенні клейма 12 херсонеських астиномів першого типу розділених на 5 астиномів групи 1В, 6 астиномів групи 1Б та одне клеймо групи 1А. Із них клейма дев'яти астиномів мають «фабрикантські мітки». Інші три, серед них і єдиний астином 1А групи Батілл, а також два астиноми груп 1Б і 1В таких міток не мають. Таким чином, більшість астиномів останніх двох груп мають «фабриканські мітки». Більш того, мітки обв'єднують цих астиномів в вузьких хронологічних рамках існування садиб . В іншому разі приходилось би вважати що мешканці вибирали собі продукцію в амфорах керуючись виключно присутністю в клеймах «міток фабрикантів». Останнє припущення є маловірогідне і тому більш реальним являється вбачати в цьому явищі ознаки хронологічні. Тим паче, що група 1А, за класифікацією В. І. Каца, представлена тільки єдиним астиномом і дослідник ніяк не відповів на питання пов«язане з присутністю на пам'ятнику клейм Синопи 1-2 хронологічних груп (355\50-296 рр. до. н. е.) і наявністю одного Батілла з датою близькою до початку встановленого ним херсонеського клеймування (325 р. до. н. е.).

Хронологічна близькість астиномів на клеймах першого типу Агасікла, Геродота, Герея підтверджується наявністю в їх штампах «фабрикантських міток» (Δ AM, HP). Ці ж мітки відомі і в клеймах таких наприклад астиномів як Теогена сина Аполлоніда, Героки сина Героніма, Котітіона сина Арістона та інших чиновників, маючих вже в легенді ім`я патроніміка на другому місці. Знахідка клейма Геродота на одній черепиці з клеймом астинома Агатона сина Гнатона відносить не тільки першого, а й всіх астиномів маючих однакові з ним «мітки фабрикантів» в шеренгу самих пізніх астиномів клейма яких в своїй легенді мали тільки ім`я астинома та титулатуру. Серед херсонеських штампів першого типу (по класифікації В. І. Каца) на сьогоднішній день відомо клейма 18 астиномів, які мають «фабрикантські мітки»[35]. З приведенної таблиці видно, що більшість з них об`єднуються цими «мітками» в групи, які в свою чергу також поєднуються певними «фабриканськими мітками». Напевно, в такі об`єднання входять хронологічно близькі астиноми, які виконували свої обов`язки під час діяльності одних і тих же фабрикантів чи ергастеріархів. Така методика по визначені хронологічної близкості різних астиномів Синопи за наявності в їх клеймах одних і тих же імен фабрикантів була успішно проведена ще Б. Н. Граковим[36] і знайшла своє продовження в сучасних дослідженнях клейм цього центру[37]. Вірність

цього методу підтверджена ще раз розробками різних дослідників хронології клейм Фасоса[38]. І хоча зараз ми не можемо однозначно відповісти кому належали ці «мітки» – фабрикантам, ергастеріархам, керамевсам чи іншим особам в Херсонесі, більшість дослід-ників не спростовує їх належність одним і тим же особам. І тому, в данному випадку вони виконували одну і ту ж роль як в клеймі виповненому окремо, так і в полі клейма астинома. Не логічно було б також думати, що в херсо-неському клеймуванні «другі» імена виконували іншу роль чим в клеймуванні Синопи чи Фасоса.

Як ми вже зазначали в середині підгрупи В. І. Кац допускає велику багатоваріантність поясноючи це перехідністю груп. Але хронологічна близькість клейм без «фабрикантських міток» добре співвідноситься з їх типологічною однорідностью варіантів. Найбільш ранні клейма, серед них астином Батілл один із найпізніших, не мають «фабрикантських міток» та представлені тільки варіантом 3б. Інші астиноми першого типу теж без «фабрикантських міток» мають хоча і різноманітнішу типологічну варіантність, але теж виступають майже єдиним масивом. Із них десять астиномів представлені виключно тільки варіантами 3б і 4б кожен. До цих же клейм слід віднести також штамп астинома Ксенона1 відомого тільки в одиничному екзмплярі з публікації В. І. Каца[39] та виповненого штампом 1а . Якщо цей астином дійсно існує, то можливо інші його штампи будуть мати «фабрикантські мітки» і ми повинні будемо виключити його із зазначенного масива клейм. Маємо також астинома Атаная, який відомий крім варіанту 4б першого типу ще клеймом 4 типу, що існував на протязі довгого часу незалежно від інших типів. Всього маємо 7 астинома клейма яких виповнювались різними типами і обов`язково четвертим типом. Таким чином, вищезазначені два астиноми ніяк не спростовують типологічну єдність та відсутність «фабрикантських міток» на клеймах вказаних астиномів. Випадає з зазначенного масива астином Аполлатей маючий штамп виповнений по варіанту 3а. Але цей варіант клейм теж стоїть осторонь і невідомий більше ні в якому масиві клейм. Зовсім іншу картину подають нам клейма астиномів, які мають « фабрикантські мітки». Їх клейма представлені варіантами: 3б, 2а, 2в, 5а, 1в, 3в, 1б, 1а, 5в, 4в, 4б. Розроблена В. І. Кацем типологічна класифікація херсонеських клейм з виділенням їх варіантів дуже добре поєднується з наявністю чи відсутністю в клеймах астиномів «фабрикантських міток». І таким чином, клейма першого типу, які мають в своїй легенді ім`я астинома та титулатуру діляться виходячи із співвідношення «фабрикантських міток» та варіантності клейм астиномів на слідуючі великі групи.

Клейма астиномів першого типу, які відтиснуті варіантами 3б та 4б та не мають «фабрикантських міток» являються самими ранніми. В цій же групі астиномів відомі клейма, які мають легенду виповнену тільки по варіанту 3б. Цих астиномів В. І. Кац відніс до найбільш ранньої групи 1А. Але ми не вбачаємо в цьому достатнього доказу для їх хронологічного виділення хоча б тому що, наприклад, до клейм виповнених тільки по варіанту 3б належить астином Батілл, період діяльності якого впевнено визначається серединою останньої четверті 4 ст. до. н. е. [40]. Якщо припустити вслід за В. І. Кацем, що вищезгадані астиноми виступають єдиним хронологічним масивом, то початок херсонеського клеймування повинен зміститись років на десять в сторону підвищення або пониження. Перше не реальне оскільки це вже майже початок 3 століття. Другий варіант заслуговує більше уваги, але має заперечення з боку одночасного припинення надходження херсонеських клейм і клейм інших центрів, синхронним херсонеським, на різні пам`ятники. Не маємо ми також достатніх археологічних чи інших доказів, підтверджуючих хронологічну єдність клейм маючих легенди виповнені тільки варіантом 3б. Таким чином, астиноми першого типу клейма з якими не зустрічаються «фабрикантські мітки» і виповнені в подавляючій більшості по варіанту 3б або 3б та 4б являються найбільш ранніми в практиці херсонеського клеймування амфор. За ними свою діяльність виконували астиноми в клеймах першого типу яких зафіксовані « фабрикантські мітки « та прослідкується різнобарвність в варіантності виконання клейм. На певному етапі розвитку останніх змінюють клейма другого типу, які мають одні й ті ж «фабрикантські мітки», що й клейма першого типу. Необхідно зазначити, що В. І. Кац до найбільш ранніх клейм другого типу відніс тринадцять астиномів, але ж із них десять мають «фабрикантські мітки». Значна частина цих знаків однакова як для більш пізніх клейм першого типу, так і ранніх клейм другого типу. Виходячи із класифікації В. І. Каца на останній майже сорокарічний період херсонеського клеймування припадають всього клейма 5 астиномів в клеймах яких присутні вищезгадані знаки.

Тепер звернемось ще раз до колекції клейм з Маяцького поселення та прослідкуємо як працюють різні хронологічні схеми на датуванні цього пам«ятника. Як пам«ятаємо В. І. Кац визначив 325 р. до н. е. , коли виконував свої чиновницькі функції епонім Деалк, початком херсонеського клеймування. Але виходячи з останніх розробок хронології фасоських клейм,[41] на Маяцькому поселенні присутні «пізні» фасоські клейма часу між 316-293 рр. до. н. е. В такому разі Деалк клеймував

своїми штампами амфори в проміжку між 316-293 рр. до. н. е. , можлива і більш радикальна дата, самий кінець 4 ст. до н. е. Ці хронологічні репери, як початок херсонеського клеймування зовсім не прийняті. Взагалі на садибах присутні клейма фасоських епонімів, як більш ранніх за Деалка, так і пізніші. Хронологія самих пізніх фасоських клейм з Маяцького поселення співпадає з датуванням клейм Синопи 2 групи, яких нараховується 17 з 21 клейма знайденних на пам«ятнику[42]. Крім цього співпадають не тільки хронологічні рамки завершення надходження на Маяцьке поселення клейм Фасоса та Синопи, а й їх абсолютні цільності розподілення. Це говорить про більш менш регулярне надходження клейм цих центрів на пам«ятник на протязі близько 25 років одночасно та майже однакову наповненість їх груп. Зрозуміло, що зазначені клейма Синопи та Фасоса були синхронні і це підтверджується не тільки їх сумісними знахідками на Маяцькому поселенні, а й загальною хронологією клейм цих центрів прийнятою на сьогодні. Переважна більшість клейм Фасоса та Синопи не виходять за рамки близько середини –кінця 80-х рр. 3 ст. до н. е[43]. Херсонеські клейма, за класифікацією В. І. Каца , відносяться до групи 2А з хронологічними рамками 285-272 р. р. до. н. е. З 13 клейм цієї групи на Маяцькому поселенні знайдено 9. І таким чином виходить, що не дивлячись на корегування херсонеської хронології в монографічній роботі, на пам«ятник, якщо слідувати зазначеним розробкам, на протязі мінімум десяти років надходять клейма тільки Херсонеса при відсутності матеріалів інших центрів. Все ж більш логічно було б вважати припинення надходження клейм різних центрів на Маяцьке поселення явищем якщо й не одночасним, то в рамках значно вужчим ніж запропонував В. І. Кац[44].

І якщо таке припущення вірне, то останні херсонеські клейма поселення повинні датуватись близько кінця другого десятиліття 3 ст. до. н. е. В цьому випадку на поселенні наповненність останньої херсонеської групи клеймами дуже високе. З тринадцяти відомих астиномів на пам«ятнику представлено дев«ять. З них 7 на клеймах мають « фабрикантські мітки». Ці ж клейма склали основу найбільш ранніх астиномів другого типу по хронології В. І. Каца[45]. Такі випадки високої наповненності груп відомі і по іншим пам'яткам, наприклад, в Ніконії в період з 295 по 286, який нараховує 10 років припадає безперервне надходження клейм семи фасоських епонімів. Виходячи з цього перехід від астиномів клеймувавших амфори по першому типу до астиномів з клеймами по другому типу відбувся близько середини – кінця 90-х років 3 ст. до. н. е. Близьку дату цієї події, рубіж 4-3 ст. до. н. е. , був запропонував А. Б. Колесников[46]. Оскільки на сьогоднішній день ми маємо 18 астиномів, які виготовляли клейма по першому типу без «фабрикантських мітою» з дуже обмеженою кількостью

варіантів клейм, а також 21 клеймо з «фабрикантськими мітками» та з великою кількостью варіантів то отримуємо дати 312(311) рр. до. н. е! та близько 330 р. до. н. е. , як початок херсонеського клеймування. Така пропозиція початку херсонеського клеймування не є нова, близьку дату пропонував в своїх розробках Б. Ю. Міхлін[47]. Необхідно проаналізувати наскільки запропоновані нами періоди розвитку херсонеського клеймування вписується в інформацію яку дають нам інші археологічні матеріали. Перш за все привертають увагу матеріали нумізматичні. Ще А. В. Орешніков[48] вважав посаду херсонеського астинома перехідною до більш високих посад. А. Н. Зограф відновлював імена монетних магістратів виходячи з імен астиномів на клеймах[49]. Монетні магістрати Батілл, Геракліт, Нанон датувались А. Н. Зографом кінцем 4 ст. до. н. е. [50]. Вся ця монетна серія вже В. А. Анохіним вписується в рамки 280-260 рр до. н. е. [51]. Більшість дослідників відносять існування монетних магістратів Батілла, Геракліта, Нанона до останньої четверті 4 століття і не пізніше його кінця[52].

Нещодавно на основі дослідження монет, клейм, графітті та вивчення історичної ситуації було зроблено висновок що монетний магістрат Батілл, астином Батілл на херсонеських клеймах та Батілл син Нікагора остракон якого був знайдений в Херсонесі являється однією й тією ж особою. Свою діяльність астинома, що найшла відображення в амфорних клеймах він виконував в середині останньої четверті 4 століття[53]. Цим самим підтверджується висновок Б. Ю. Міхліна[54] про необхідний проміжок часу який повинен пройти для того, щоб одна й та ж людина встигла піднятись від посади астинома найнижчої магістратури до монетного магістрата. Ця дата діяльності Батілла повністю вписується в запропоновані нами хронологічні рамки ранніх херсонеських астиномів. Оскільки хронологія монет з коліносхиленною богинею[55] та ранніх херсонеських клейм співпадають, то можливо вважати, що імена на обох видах артефактів належать одним і тим же особам. Випадок з Батіллом[56] це ще раз дуже яскраво підтвердив. Якщо це так і оскільки монети з коліносхиленною богинею діляться на дві хронологічні групи, то можливо астиноми на клеймах теж поділяються на більш ранні та пізні. В такому разі астином Кратон являється більш раннім в порівнянні з астиномами Батіллом та Хорієм. Але для впевненого ствердження цього в нас ще мало данних. Срібна дідрахма з головою геракла та сидячою Дівою з іменем магістрата Нанона віднесена А. Н. Анохіним до проміжку 270-260 рр. до н. е. [57] Інші дослідники датують часом останньої четверті 4ст. до. н. е. Досить вірогідно діяльність керамічного астинома Нанона приходиться на останнє десятиріччя 4 ст. до. н. е. [58] Монетний магістрат

Хорій, виходячи з датування всієї серії мідних монет, був сучасником монетарія Батілла і можливо батьком астинома Аполлі[59]. Діяльність монетарія Хорія датується 320-310 рр. до. н. е. [60] Виходячи з данних агоністичного каталога проміжок часу між діяльністю батька та сина налічує близько тридцяти років[61] і таким чином астином Аполла Хоріонів може датуватись початком 3 ст. до. н. е. Всі ці випадки вказують хронологічні рамки окремих астиномів, які повністю співпадають з запропонованою нами хронологічною класифікацією херсонеських клейм. Неодноразово дослідниками пропонувалось вважати астиномів Котітія Арістонова та Прітанія Арістонова синами херсонеського монетарія Арістона[62]. Останній виповнював свої функції в проміжку 330-320 рр до. н. е. [63] А. Б. Колесников відніс діяльність братів на рубіж 4-3 ст. до. н. е. [64] Як уже відмічалось ми маємо дуже мало закритих комплексів з херсонеськими клеймами. Але в останньому випадку[65] запропонована нами дата коригується знахідкою клейма Прітанія Арістонова сумісно з клеймами синопських астиномів 2 групи, яка по сучасним розробкам відноситься до проміжку між 309-296 рр. до н. е. [66] Треба зазначити, що на відміну від В. В. Шкорпіл,[67] В. І. Цехмістренко[68] та А. Б. Колесникова,[69] Б. Н. Граков[70] вбачав в місці знахідок клейм в Зеленському кургані пізнішу присипку і тому ці матеріали для нього не були однозначно єдиними. Зважаючи на це, а також оскільки різниця між діяльністю батька і сина близько тридцяти років, то Прітаній може датуватись також і другою половиною – кінцем 90-х років 3 ст. до. н. е. По хронології В. І. Каца Прітаній датується десь другою половиною групи 2А (285-272 гг. до. н. е), але в цьому разі проміжок між херсонеським клеймом та синопськими астиномами досить великий.

Розглянемо ситуацію щодо хронологічних рамок садиб біля Євпаторійского Маяка. Виходячи з запропонованих нами дат херсонеського клеймування найраніші астиноми, в складі легенди клейма яких існують імена астинома, патроніміка та титулатура на третьому місці, мають верхню межу близько кінця 80-х р. / руб. 70 р р. 3 ст. до. н. е. При умові, що на поселенні відсутні останні клейма групи верхня межа надходження херсонеських клейм біля середини 80-х рр. 3 ст. до н. е. Верхня межа фасоських клейм пам«ятника близька 295- 287 р. до. н. е. (епоніми Деалк, Алкейд, Кратін, Повліс, Архенакс). Найпізніші клейма синопи Маяцького поселення належать кінцю 3-ї групи (Мікрій 1, Мнесікл1). Верхня межа зазначеної групи –також близька кінцю 80 / руб. 70 рр. 3 ст. до. н. е. Найбільш пізній чорнолаковий та нумізматичний матеріал не виходить за рамки першої четверті 3 ст. до. н. е. [71]

Розглянемо матеріали, які визначають нижню дату поселення, оскільки вона відображає початок херсонеського клеймування по класифікації В. І. Каца. Фасоські матеріали датуються не раніше останніх 15-10 років 4 ст. до. н. е. Серед трьох найбільш ранніх херсонеських астиномів поселення присутній астином Батілл, дата існування якого по епіграфічним, нумізматичним та іншим данним впевнено відноситься до середини останньої четверті 4ст. до. н. е. Цей період також близький часу початку надходження матеріалів Фасоса (біля 315-310р. до. н. е.). До тієї ж групи що й Батілл, по нашій класифікації, та напевно близькі йому за часом два інші астиноми першого типу – Ксант та Ксенон. Деяку плутанину, на перший погляд, вносять клейма Синопи. Крім третьої групи на Маяцькому поселенні присутні синопські астиноми другої групи, хронологічні рамки якої 333-296 рр. до. н. е. [72] Розберем цю колекцію клейм більш детально. Всього з двох садиб ми маємо клейма 17 астиномів другої групи. На час публікації А. Б. Колесниковим[73] матеріалів поселення не існувало критеріїв відносно впорядкованості астиномів відносно один одного всередині групи[74]. По данним В. І. Каца[75] астиноми Антімах1, Епіельп1, Гіріт, Мантітей зустрічаються як на Маяцькому поселенні, так і при розкопках Північно-Західної ділянки Херсонеського театру. Оскільки з розкопок театру херсонеські клейма не відомі, то В. І. Кац вважає, що вищезгадані синопські астиноми існували раніше початку херсонеського клеймування[76]. Якщо проаналізувати умови їх знаходження то виявляється, що клеймо астинома Епіельпа1 підйомний матеріал[77] і в більшій чи меньшій ступені втрачає свою цінність у встановленні зв«язків з іншими знахідками та спорудженнями. В зв'язку з цим данне клеймо може використовуватися для обгрунтування різних положень з великими застереженнями. Клеймо астинома Гіріта знайдено за межами садиб в самому верхньому шарі, який перекривав рівчак. Як і клеймо попереднього астинома клеймо астинома Мантітея також знаходилося за садибами в ямі. Клеймо астинома Антімаха знайдено в верхньому шарі приміщення садиби 1. Характерною являється знахідка клейма астинома Аполлодора1,[78] який відноситься до самого початку синопського клеймування[79] і який аж ніяк не може визначати, як початок херсонеського клеймування, так і нижню дату Маяцького поселення. Це клеймо зноходилось у верхніх шарах, як і всі клейма вищезгаданих астиномів, що перекривали комплекси з явно пізнішими матеріалами. Якщо не було, хоча і в короткий срок, перерви в функціонуванні поселення, то характер залягання найбільш ранніх клейм Синопи зовсім не має синхроних клеймованних матеріалів інших центрів та говорить

про можливе перміщення частини верхнього шару. Всі інші синопські клейма другої групи являються дещо пізнішими та близькими часу функціонування херсонеських астиномів. Взагалі з розкопок Маяцького поселення відомі, в основному, астиноми які пов«язані з «пізньою» групою клейм нашої класифікації та «ранньою» групою клейм в легенді яких знаходиться ім«я патроніміка / група 2 А по В. І. Кацу/. Ми маємо слідуючих астиномів Агасікла, Батілла, Діосуріда, Гераклея 2 (місяцеподібна сігма та гончарська «мітка»), Герея, Геродота, Героксена, Олександра, Філіппа, Істрона, а також з іменами патронімів: Агафона сина Гнатона, Атанодора сина Нікія, Аполли сина Хорія, Герократа сина Невменія,Теогена сина Аполлоніда, Прітанія сина Арістона, Форміона сина Аполлоніда, Аполлонія сина Пасіада[80]. Найбільш ранні з них Батіл[81] та близькі до нього хронологічно Ксант та Ксенон датуються приблизно з середини останньої четверті 4 ст. до. н. е. Клейма синопських астиномів, навіть не беручи до уваги Аполлодора1, Антімаха, Гіріта, Мантітея та Епіельпа 1 датуються в проміжку останнього десятиліття 4 – кінцем 80-х рр 3. ст. до. н. е. Необхідно також зупинитись на клеймах Гераклеї Понтійської . На пам'ятнику відсутні клейма з іменем в один-два рядки з іменем в один рядок та з скороченням. По данним А. Б. Колесникова з 15 відновленних клейм до періоду В, по періодизації І. Б. Брашинського,[82] відноситься всього три клейма з датуванням друга, третя, початок четвертої четверті 4 ст. до. н. е. Інші 13 клейм відносяться до періоду С , який датується вже кінцем 4- першою четвертью 3 ст. до. н. е. Клейма Родоса, Амастрія, колесоподібні розміщені близько кінця 4- початку 3 ст. до. н. е. На жаль А. Б. Колесников не приводить детально данні про чорнолакову кераміку та нумізматичні матеріали. Говорить тільки, що садиби існували не раніше останньої третини 4 і не виходять за рамки першої четверті 3 ст. до. н. е. В зв'язку з цим цікавим являється твердження про існування садиб виявлених Тарханкутською експедицією виключно з кінця 4 ст. до. н. е. [83]

Таким чином, клейма Фасоса, Синопи, Гераклеї Понтійської, Херсонеса, Родоса, Аканфа говорять про синхроне надходження клеймованних товарів на Маяцьке поселення в рамках середини- другої половини перед останнього десятиліття 4 ст. до. н. е. – кінця 80-х рр. 3. ст. до н. е. Клейма Синопи, які знайдені під час розкопок Північно-Західної частини херсонеського театру та під час досліджень Маяцького поселення являються як більш ранніми так і більш пізніми серед клейм 2 групи знайденим на Маяцькому поселені.

Синхронність клейм Синопи, Фасоса, Херсонеса останнього періода їх надходження на Маяцьке поселення перекликається із

знахідками цих же клейм на інших пам'ятках. Як правило фасоські клейма належать «пізнім» групам і вони одні з нечисельних в відомих комплексах. Клейма Гераклеї Понтійської для датування херсонеських штампів можуть бути використаними в дуже рідких випадках, оскільки їх хронологія потребує уточнення. Найбільш чисельними з впевненою хронологією являються клейма Синопи. Часто вони також являються одними з найпізніших матеріалів комлексів, тому саме синопським клеймам необхідно приділяти особливу увагу.

Зважаючи на сказане звернемося до матеріалів садиб № 6 та У 7 поселення Панське 1[84] На пам'ятниках присутні херсонеські астиномні клейма, які по нашій хронологічній класифікації датуються в межах від початку 30 рр. 4 ст. до. н. е. до кінця 80 рр 3 ст. . до. н. е. Самими пізніми матеріалами садиб являються магістрати Синопи 3 хронологічної групи Пасіхар, Мнесікл 1, Піфокл та інші . В садибі № 6 також було знайдено клеймо 4 групи Гістіея 1. На сьогоднішній день пізні клейма 3 групи датуються кінцем 80-х, а клеймо Гістіея 1 початку 4 групи –самим початком 70-х рр. 3 ст. до н. е. [85] Як бачимо існує синхронність в існуванні херсонеських клейм першого типу, «ранніх» астиномів другого типу та синопських астиномів 2 та 3 хронологічних груп по розробкам Н. Коновічі[86]. Де що іншу картину вимальовують зібрання клейм Херсонеса та Синопи садиби № 25 на Гераклейському півострові,[87] знову ж таки відображають крайні межі існування пам'ятників. Херсонеські клейма виступають єдиним масивом та представлені всіма групами астиномів першого типу, також «ранніми» астиномами другого типу. Кожна група має добру наповненність іменами астиномів в переважній більшості по декілька екземплярів клейм кожного. Ранні астиноми другого типу датуються нами кінцем 90- руб. 80 / 70-х років 3 ст. до. н. е. Тільки один магістрат виходить за вказані межі та відноситься вже до групи 2Б по класифікації В. І. Каца з хронологічними межами 272-262 рр. до. н. е. Синопські астиноми 2,3,4 гр. мають слідуючі хронологічні особливості. Чиновники 2-3 груп розміщені майже рівномірно від рубежу 30/20 рр. 4ст. до н. е. до кінця 80-х років 3 ст. до н. е. Потім настає перерва майже в десять років і тільки астиноми кінця 70-х років 3ст. до н. е знову з'являються на садибі. Херсонеські астиноми, які відносяться В. І. Кацем до групи 2Б, датуються нами після руб 80/ 70 рр. 3 ст. до н. е. Напевне вони частково синхронні синопським астиномам 4 групи. Така можливість підкріплюється закритим комплексом клеймованних матеріалів приміщення № 52 «пізнього» емпорія Єлізавєтовського городища[88]. Єдиним херсонеським астиномом в клеймі другого типу приміщення являється астином Нікій групи 2Б класифікації В. І. Каца N[ΙΚΕΑ ΗΡΟΓΕΙΤΟΥ]| Α[ΣΤΥΝΟΜΟΥ][89].

Клейма Синопи представлені виключно астиномами 4 групи (Гістіей1, Гекатей1, Каллісфен,Кратістарх, Антімах2), яка датується 279-258 рр. до н. е[90]. В землянці №3 Єлізавєтовського городища[91] знаходилося клеймо фасоського магістрата (К[ΛΕΟΦΩΝ|ΘΑΣ[ΩΝ] –емблема «дельфін вліво»). Фасоський магістрат Клеофон 2 датується від кінця 4/ руб. 3 ст. дон. е. [92] до середини 90-х рр. 3ст. до н. е. [93] В комплексі також виявлено клеймо херсонеського астинома Форміона сина Аполли групи 2А по В. І Кацу з датуванням в хронологічному прміжку 285-272 рр. до н. е. По нашим розробкам данний магістрат повинен був виконувати свої обов«язки в межах 291-279 рр. до. н. е. Як бачимо, зазначені комплекси ніяк не протирічать запропонованної нами хронології херсонеських клейм.

Розглянемо ще два комплекси характерною особливістю яких являється те, що вони мають від шести до восьми синопських магістратів та завжди клейма одного херсонеського магістрата. Перш за все це вже згадуванний нами Зелейський курган,[94] матеріали якого Б. Н. Граков[95] не вважав однозначно єдиними. Дійсно, панафінейська амфора з іменем архонта Нейхма чи Демоклейда датується 320-315 рр. до. н. е. [96] Астиномні синопські клейма з іменами магістратів: Арістокла, Евхаріста, Міка, Поліктора, Поліхарма, Посідея, Феаріона, Феопіта належать виключно 2 групі та датуються в межах 333-296 рр. до н. е.[97] Безумовно самим пізнім в комплексі являється херсонеський астином ΠΡΥΤΑΝΙΟΣ | ΤΟΥΑΡΙΣΤΩΝΟΣ | ΑΣΤΥΝΟΜΟΝΤΟΣ. Магістрата Прітанія В. І. Кацем віднесено до групи 2А з проміжком між 285 та 272 рр. до н. е. Напевне спорудження цього кургану має все ж таки більш низьку дату, а саме близько середини 90 рр. 3 ст. до. н. е, оскільки саме цим часом датуються найпізніші синопські клейма другої групи та всього комплексу. Також в межах 315-295 рр. до н. е. можуть датуватись фасоські клейма пам'ятника, а саме магістрати Алкейд, Арістомен, Дейнон[98]. Датування клейма Прітанія сина Арістона в запропонованих нами межах 291-279 рр. до н. е. цілком відповідає характеру надходжень амфорних матеріалів в такі види пам'ятків як тризна степових курганів. Неможливо обійти увагою комплекс матеріалів підвалу Єлізавєтовського городища 1993 року розкопок[99]. Серед гераклейських, херсонеських, фасоських та синопських клейм останні найпізніші та пред ставлені іменами астиномів 4 групи: Есхін син Іфія, Гекатей син Ламаха, Евхаріст 2 син Деметрія. Клейма астиномів Пасіхара 1 та Мікрія1 належать до кінця гр. 3, що може відповідати другій половині 80-х рр. 3 ст. до н. е. [100] Херсонеські клейма представлені тільки одним астиномом ΧΟΡΕΙΟΥ | ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ. Данний астином датується В. І. Кацем 300-285рр. до н. е. [101] С. Ю. Монахов вважає, що між херсонеським астиномом та синбпськими магістратами

комплексу може бути хронологічний розрив в 10-15 років[102]. Дійсно на пам'яток надійшла величезна партія товарів в херсонеських амфорах. Тільки клейм астинома Хорія нараховується більше 20 екземплярів. Ще 20 екземплярів клейм гончарів Дрюма та ΣΤΕ(-), ?кі можливо стояли на других ручках амфор клеймованних Хорієм. Оскільки клеймувалася не кожна амфора можливо припустити, що партія була ще значнішою. Після одноразової великої партії товарів в амфорах може пройти великий проміжок часу ніж данний вид продукції знову розпочне надходити на певний пам«яток. Приблизно така ситуація в особливостях економічного розвитку поселень вже відмічалась[103].

Таким чином, на Маяцькому поселенні повністью відсутні клейма хронологічної групи 2Б за класифікацією В. І. Каца. Клейма хронологічної групи 2А ми датуємо не пізніше рубежу 80 / 70-х рр. 3 ст. до н. е. Синопські клейма груп 2-3 мають нижню дату – кінець 80-х рр. 3 ст. до . н. е. Можливо до середини 80-х могла надходити продукція в фасоських клеймованних амфорах. Самі пізні гераклейські клейма належать вже до останнього гончарського періоду їх випуску та по аналогії з такими ж клеймами з комлексів Сату Ноа можуть датуватись від кінця 4 по межі першої четверті 3ст. до . е. н. [104] В Ніконії відомо шість ранніх херсонеських астиномів в клеймах другого типу, які по класифікації В. І. Каца належать групі 2А[105]. З них п'ять присутні і на Маяцькому поселенні. Синопські астиноми Ніконія окрім групи 3 представлені початком групи 4 (Есхін3, Гістией3), що дозволяє датувати їх самим початком 70-х рр. 3ст. до н. е. В подальшому в надходжені синопських клейм прослідкується перерва, яка триває до самого кінця 70-х рр до н. е. Фасоські епоніми ніконійської колекції, з врахуванням коректив їх хронології, мають перерву в надходжені в межах від рубежа 80/70 до рубежу 70/ 60 рр 3ст. до н. е (Кіхріс, Піфій3, Герофонт, Аполлодор). Наявність в Ніконії клейм всього двох магістратів групи 2Б по класифікації В. І. Каца, яких ми датуємо не раніше рубежу 80/ 70-х, також напевне відображають перерву або кінець надходження херсонеської продукції в Ніконій. Добре видно, майже одніми й тими ж астиномами Херсонеса, Синопи, магістратами Фасоса закінчується регулярне надходження клеймованної продукції цих центрів на садиби Маяцького поселення біля Євпаторійського Маяка та безперервне масове постачання прудукції в клеймованних амфорах зазначених центрів в Ніконій. Ранні херсонеські астиноми другого типу з Ніконія та Маяцького поселення відомі також серед найпізніших матеріатів поселення Панське1. На цьому поселенні синопські клейма також не пізніші третьої групи (Мікрій, Мнесікл). Тільки не раніше кінця 70-х р.

3 ст. до н. е. знову розпочинається постачання клеймованної продукції в Ніконій, але в інших уже об'ємах та, напевно, інших умовах.

Таким чином, виходячи з розвитку типології херсонесьських клейм, синхроністичного методу, даних нумізматики, особливостей історичного розвитку Херсонеса Таврійського вважаємо початок херсонеського клеймування можливо відносити близько початку 30-х рр. до н. е. 4 ст. до. н. е. Перехід від першого до другого типу клейма відбувся близько середини – кінця першого десятиліття 3 ст. до. н. е. В Ніконії та на садибах Маяцького поселення, а також поселення Панське1 відомі одні й ті ж ранні херсонеські астиноми другого типу надходження яких припиняється одночасно з астиномами третьої групи Синопи та епонімами Фасоса цього ж періоду. Хронологія херсонеських клейм підтверджується також цілим рядом комплексів в яких існували добре датовані синхронні херсонеським матеріали інших центрів.

Примітки:

1. Кац В. И. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратских клейм // ВДИ. – 1985. -№1. -С. 87-112.

2. Колесников А. Б. Керамические клейма из раскопок Евпаторийского Маяка // ВДИ. -1985. -№2. -С. 67-92.

3. Кац В. И. Керамические клейма Херсонеса Таврического. -Саратов. , 1994г. -С. 58

4. Кац В. И. Керамические клейма. ...-С. 41.

5. Кац В. И. Керамические клейма. ...-С. 42.

6. Кац В. И. Керамические клейма. ...-С. 70 ; Коленсников А. Б. Керамические клейма ... -С. 82-84 ;Зедгенидзе А. А. Исследования Северо-Западного участка античного театра в Херсонесе // КСИА. -1976. -вып. 145. -С. 31.

7. Кац В. И. Керамические клейма .... -С. 41-43.

8. Кац В. И. Керамические клейма.... -С. 70.

9. Зедгенидзе А. А. Исследования Северо-Западного .... -С. 28-29.

10. Косцюшко-Волюжинич К. К. Раскопки внутри монастырской ограды // ИАК . -1905. – вып. 16. -С. 44.

11. Зедгенидзе А. А. Исследования Северо-Западного участка.... -С. 31.

12. Виноградов Ю. Г. Керамические клейма острова Фасос // НЭ. – 1972. – № . Х. -С. 43.

13. Avram A. Les Timbres amphorigues Thasos // Histria. -1996, Bucarest-Paris. –Suppl. 8(1). -P. 50-53.

14. Garlan Y. Nouvelles remargues sur chronologie Les Timbres amphorigues thasiens // Journal des Savants. Paris, 1993. -№. 2. -P. 180. Монахов С. Ю. Греческие амфоры Причерноморья . -Саратов, 1999г. -С. 347.

15. Avram A. Les Timbres amphorigues. ...-P. 50-53.

16. Conovizi N. Les Timbres amphorigues Sinope// Histria. -1998, Bucarest-Paris. -Suppl. 8(2). -P. 25;32.

17. Зедгенидзе А. А. Исследования Северо-Западного участка. ..,-P. 29-30.

18. Кац В. И. Керамические клейма...-С. 71.

19. Борисова В. В. Гончарные мастерские Херсонеса // СА. – 1958. – №2. -С. 144-145.

20. Кац В. И. Керамические клейма .... -С. 98-101.
21. Монахов С. Ю. Об амфорных комплексах : «чистых» и «нечистых», узких и широких // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. – Одесса . ,1977г. -С. 202-211.
22. Гилевич А. М. , Щеглов А. Н. Херсонесец Батилл, сын Никагора // Hyperborus. -1996. -vol. 2. – С. 107-108
23. Кац В. И. Керамические клейма.... -С. 100.
24. Кац В. И. Типологическая и хронологическая классификация .... -С. 94-100.
25. Кац В. И. Керамические клейма...-С. 46-69.
26. Брашинский И. Б. Успехи керамической эпиграфики // СА. -1961г. -№1. -С. 295-297.
27. Ахмеров Р. Б. Об астиномных клеймах эллинистьического Херсонеса //ВДИ. -1949г. -№4. -С. 123.
28. Кац В. И. Керамические клейма.... -С. 52.
29. Колесников А. Б. Керамические клейма .... -С. 74.
30. Кац В. И. Керамические клейма.... – С. 46-69.
31. Тохтасьев С. Р. К изучению каталога керамических клейм Херсонеса Таврического // Hyperboreus. – 1997. -vol. 3. -С. 374.
32. Кац В. И. Керамические клейма .... -С. 46-69.
33. Кац В. И. Керамические клейма.... -С. 55.
34. Кац В. И. Керамические клейма.... -С. 46-50.
35. Кац В. И. Керамические клейма.... -С. 54.
36. Граков Б. Н. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов. М. , 1928г. -С. 123-160.
37. Conovici N. Probleme ale chronologiei amforelar stampilate sinopeene. Stampilele din grupa 4 –a (B. N. Grakov) //SCIV. 1989. T. 40. -№. 1. -P. 29-41.
38. Debidour M. En classant les timbres Thasitns // BCH. -1986. -S. 13. -P. 244-246.
39. Кац В. И. Керамиченские клейма Херсонеса Таврического. Каталог. -С. 107-№. 90.
40. Голенцов А. С. , Щеглов А. Н. Херсонесец Батил ...-С. 111.
41. Avram A. Les Timbres...-P. 50-53. ; Garlan Y. Nouvelles remargues. \...-P. 180; Монахов С. Ю. Керамические клейма. ...-С. 347.
42. Колесников А. Б. Керамические клейма ...С. 83-84. -Таб. 4; Conovizi N. Les Timbres...-P. 32-33;
43. Conovizi N. Les Timbres amphorigues. ...-P. 38.
44. Кац В. И. Керамические клейма.... -С. 41-43.
45. Кац В. И. Керамические клейма. ...-С. 58.
46. Колесников А. Б. Керамические клейма.... -С. 76.
47. Михлин Б. Ю. К изучению херсонеских керамических клейм // ВДИ. -1979. -№. 2. -С. 152.
48. Орешников А. В. Монеты Херсонеса Таврического, царей Боспора Киммерийского и Полемона II Понтийского. – М. , 1912г. -С. 19.
49. Зограф А. Н. Две херсонесские монеты с заимственными типами // ИРАИМК. -1927. -т. 5. -С. 384.
50. Зограф А. Н. Античные монеты // МИА. -1951. -№. 16. -С. 148-149.
51. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса(4в. до. н. э. -12в. н. е.). – К. , 1977г. -С. 26-27.
52. ГилевичА. М. Кучук- Мойнакский клад херсонесских монет 4-3 вв. до. н. э. // Н Э. -1970г. -т. 8. -С. 7-8.
Гилевич А. М. , Щеглов А. Н. Херсонесец Батил.... -С. 114-115.
53. Гилевич А. М. , Щеглов А. Н. Херсонесец Батилл.... -С. 111.

54. Михлин Б. Ю. К изучению херсонесских керамических клейм // ВДИ. -1979г. -№. 2. -С. 141-145.
55. Зограф А. Н. Античные монеты // МИА . -1951г. -№16. -С. 148-149;58. Гилевич А. М. Кучук –Мойнакский клад херсонесских монет 4-3 вв. до. н. э. // НЭ . – 1970 . т. 8. -С. 7-8.
56. Гилевич А. М. , ЩегловА. Н. Херсонесец Батилл.... -С. 111-112.
57. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса(4в. до. н. э. – 12в. н. э.). К. , 1977 г. до. н. э. -С. 140.
58. ГилевичА. М. О выпусках серебрянных монет в Херсонесе в конце 4-3вв. до. н. э. // Краткие тезисы докладов нумизматической конференции «Итоги научно-исследовательской и хранительской деятельности» -СПб. , 1992г-С. 19. Гилевич А. М. , Щеглов А. Н. Херсонесец Батилл.... -С. 114.
59. Яценко И. В. Херсонесская амфора с клеймом астинома Героксена // Новое в археологии. -М. , 1972г. -С. 34.
60. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. -К. , 1977г. -С. 26.
61. Берзин Э. О. Горгиппийский агонистический каталог // СА. -1961. -№2. -С. 115-117.
62. Ахмеров Р. Б. Об астиномных клеймах эллинистического Херсонеса // ВДИ. -1949. -№. –С. 107. ;Яценко И. В. Херсонесская амфора...-С. 77. ; Михлин Б. Ю. К Изучению херсонесских клейм // ВДИ. -1979. -№. 2. -С. 143.
63. Анохин В. А. Монетное дело ...-С. 42.
64. Колесников А. Б. Керамические клейма.... -С. 75.
65. Шкорпил В. В. Датированные керамические надписи из Зеленского кургана // ИАК. -1914. -вып. 51. -С. 121-122.
66. Conovizi N. Les Timbres amporigues. ...-P. 38 ; 51
67. Шкорпил В. В. Датированные керамические...-С. 121-122.
68. ЦехмистренкоВ. И. Синопские керамические клейма с именами гончарных мастеров//СА. -1960. -№. 3. -С. 60 -68
69. Колесников А. Б. Керамические клейма .... -С. 75.
70. Граков Б. Н. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов. -М. , 1928г. -С. 107.
71. Колесников А. Б. Керамические клейма.... -С. 67-93.
72. Колесников А. Б. Керамические клейма.... -С. 82-84. ; Conovizi N. Les Timbres. ...-P. 38; 51.
73. Колесников А. Б.... -С. 67-90
74. Conovizi N. Les Timbres. ...-P. 205.
75. Кац В. И. Керамические клейма.... -С. 70.
76. Кац В. И. Керамические клейма. ...-С. 70.
77. Колесников Р. Б. Керамические клейма.... -С. 80- 81.
78. Колесников Р. Б. Керамические клейма. . ...-С. 81
79. Conovizi N. Les Timbres . ...-P. 24.
80. Колесников А. Б. Керамические клейма. ...С. -86-90. – Табл. 4.
81. Гилевичь А. М. , Щеглов А. Н. Херсонесец Батил. ...-С. 111-112
82. Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в 5-3 вв. до н. е. –Л. ,1980. -С. 35.
83. Щеглов А. Н. Поселения Северо-Западного Крыма в античную эпоху || КСИА. -1970. -вып. 124. -С. 21.
84. Щеглов А. Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в 4 в. до н. э. || Античная гражданская община . -Л. ,1986г. -С. 166.
85. Conovizi N. Les Timbres. ...-P. 38-39.

86. Conovizi N. Les Timbres. ...-P. 205.
87. Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического. –Симферополь. -1961г. -С. 88-89.
88. Федосеев Н. Ф. Закрытый комплекс на Елизаветовском городище || Проблемы археологии Северо-Западного Причерноморья Т. Д. –Херсон. , 1990г. –С. 79.
89. Монахов С. Ю. Греческие амфоры. ...-С. 491.
90. Conovizi B. Les Timbres. ...-P. 39.
91. Брашинский И. Б. Строительные комплексы Елизаветовскогог городища ||СА. -1978-№. 2. -рис. 14. – 1,2. ;Монахов С. Ю. Греческие амфоры. ...-С. 448.
92. Монахов С. Ю. Греческие амфоры. ...-С. 449. ; Garlan Y. Quelgues nouveaux ateliers amphorigues a Thasos|| BSH. -1986. -Suppl. 13. -P. 224.
93. Avram A. Les Timbres amphorigues. ...-P. 50-53.
94. Шкорпил В. В. Датированные керамические надписи из Зеленского кургана || ИАК. -1914. -вып. 51. -С. 119.
95. Граков Б. Н. Древнегреческие керамические. ...С. 123-160.
96. Монахов С. Ю. Греческие амфоры. ...-С. 477.
97. Conovizi N. Les Tiembres. ...-P. 32-33.
98. Avram A. Les Tiembres amphorigues. ...-P. 50-53.
99. Монахов С. Ю. Греческие амфоры. ...-С. 487.
100. Conovizi N. Les Tiembres. ...-P. 38;51.
101. Кац В. И. Керамические клейма. ...-С. 52. ;76.
102. Монахов С. Ю. Греческие вмфоры. ...-С. 491.
103. Монахов С. Ю. Греческие амфоры ...-С. 503-505.
104. Conovizi N. ,Irimia M. Tiembres amphorigues et autres inscriptions ceramigues decouverts a Satu Nou || Dacia. -1991. -Voll. XXXV. -P. 139-171.
105. Кац В. И. Керамические клейма. ...-С. 56.

Олександр	ПР(О)	ПР													
Рокріт	ПР														
Філіпп	ПР														
Гераклей 2	ПР	НР													
Діоскурід		НР													
Нанон		НР	НР(А)	ПАΣ											
Матрій				ПАΣ	ПА		Р							АПО	
Есхін				ПАΣ		ΣФР									
Оолістрат						ΣФР									
Героксен				ПА				ДАМОРІОН							
Аполлонід				О	І	А		Д							
Дамотел								Д							
Хорій								ДА	ДРІМ				ΛΑ		
Агасікл								ДАМ			АΘ Λ				
Герей								ДАМ			АΘ Λ				АΣΚΛ
Геродот								ДАМ			АΘ Λ				
Оасіон								ДА		МА		ДІ		АПО	
Істрон										МАНІКОΣ					

Таблиця складена по даним П.А. Ахмерова, В.І.Каца, Р.П.Тохтасєва.

Рєдіна Є. Ф.

АНТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ УЗБЕРЕЖЖЯ ОДЕСЬКОЇ ЗАТОКИ І ЛИМАНІВ (VI-Ш СТ. ДО Н. Е.)

Наприкінці VI – початку V ст. до Р. Х. греки освоюють територію Тилігуло-Дністровського межиріччя, розташовану між двома основними регіонами колонізації – Нижнім Побужжям і Нижнім Подністров'ям. З останньої третини V ст. до Р. Х. знову починається розширення територіальних володінь Ольвійської держави, що досягла до кінця IV – початку Ш ст. до Р. Х. найвищого економічного розквіту. Виникають поселення цього періоду і на території Одеської затоки.

Античні автори вказують на ряд населених пунктів на узбережжі на захід від Ольвії – Борисфена: місто Одесс; Скопели, Гавань Істріан і Гавань Ісіаков. [1] Однак, до дійсного моменту питання про можливість ототожнення пунктів, згаданих джерелами, з відомими археологічними пам'ятками залишається відкритим. Це зв'язано з недостатністю і суперечливістю письмових свідчень, а також малою вивченістю і поганим збереженням археологічних пам'яток. Ми навмисно не зупиняємося на цьому суперечливому питанні, оскільки йому приділена велика увага в науковій літературі. [2]

Залишки колись існуючих античних поселень на узбережжі Одеської затоки відомі ще з початку XIX ст. Їх згадує цілий ряд дослідників, (І. П. Бларамберг, І. А. Стемпковський, З. Аркас, П. В. Беккер, А. С. Уваров, Ф. К. Брун Е. Р. Штерн), основна увага яких була спрямована на локалізацію населених пунктів, згаданих давніми авторами. [3]

Найбільш ранні археологічні матеріали, що відносяться до еллінської епохи, виявлені на західному березі південної частини Куяльницького лиману в 1924 р. [4] Тут були знайдені фрагменти іонійського посуду VII-VI ст. до Р. Х. (?) Пам'ятки часу пізньої архаїки (VI-V ст. до Р. Х.) відзначені в районі Шкодової гори на захід від зрошуваних полів у центрі с. Усатова, на північному схилі водоносної балки. [5] Підставою для датування послужили фрагменти скіфської ліпної кераміки з наліпними валиками та кілька фрагментів ранніх амфор.

Якщо виключити знахідки архаїчного часу на Куяльнику, ми маємо інформацію усього про дві вищезгадані пам'ятки стосовно пізньоархаїчного часу (VI-V ст. до Р. Х.). Етнічна приналежність населення, що їх залишило – проблематична, хоча на поселеннях і відзначені поодинокі знахідки грецької кераміки. Цікаві в цьому зв'язку

археологічні дослідження в районі Приморського бульвару (район Воронцовського палацу), де зафіксований пізньоархаїчний шар з керамічним комплексом, що датується, (кінець VI-V ст. до Р. Х.). Це поселення безсумнівно належало грецькому населенню. [6] Більша кількість грецьких пам'яток на берегах Одеської затоки відноситься до кінця V – початку III ст. до Р. Х. Перші систематичні дослідження були розпочаті в 20-х рр. XX ст. розкопками Лузанівського поселення V-Ш ст. до Р. Х. [7] У 1927 р. Одеським історико-археологічним музеєм було проведене обстеження району виноробної станції ім. Таїрова, на Сухому лимані. [8] На відкритому поселенні крім ліпної кераміки скіфського вигляду, були виявлені амфорні матеріали, що датуються по клейму третьою чвертю IV ст. до Р. Х. Тут же, у 1946 році були зафіксовані залишки кам'яної будівлі. Ще А. С. Уваров відзначав наявність у цьому районі некрополя, що підтверджувалося знахідками амфор, кам'яних плит і гробниць з людськими кістяками (матеріал втрачено). [9]

У 1941 році під керівництвом М. С. Синіцина в результаті археологічної розвідки були виявлені два поселення в районі Люсдорфу (Чорноморки) на одному з яких у 1945-46 р. проводилися невеликі розкопки. [10] Пам'ятка вже тоді була сильно зруйнована господарською діяльністю. Тільки фрагменти кам'яних кладок і підйомний матеріал свідчили про існування в цьому місці античного поселення елліністичного часу. За формою воно нагадувало трикутник, спрямований вістрям до моря і займало значну площу. Недалеко від нього, над сучасним санаторієм ім. Крупської знаходився курганний могильник, що імовірно мав відношення до згаданих поселень. Там, ще в 90 роках XIX ст. Колем були зафіксовані до 40 курганів. [11] Але в результаті господарських робіт ці кургани були нівельовані. У 1892 р. бібліотекарем Одеського товариства історії і старожитностей Яковлєвим були досліджені після грабіжників чотири невеликих кургани з матеріалом античного часу (фрагменти амфор, кераміки, бронзове кільце). [12] На жаль, нічого крім короткої інформації з цього приводу ми не маємо. У цьому ж районі в 20 р. XX ст. відзначена знахідка грецької монети (усне повідомлення А. В. Добровольського). [13]

Сліди дуже зруйнованих античних поселень були виявлені безпосередньо й у самому місті. Два з них двошарові пам'ятки: Слобідка – розташована на мисі утвореному нинішніми вулицями Балківською і Краснослобідською, із шаром перших століть і IV-Ш ст. до Р. Х. і Молдаванка – на мисі широкої балки (вул. Балківська) на схід від парку Перемоги, де знаходилося прекрасне питне джерело. Поруч розташовувалося значне по розмірах поселення перших століть н. е. і був знайдений мармуровий напис присвячений Ахілу – понтарху II ст. н. е. [14]

Археологічному дослідженню були піддані й узбережжя при одеських лиманів, у результаті чого був виявлений ряд античних поселень: Крива балка, Крижанівка, Н. Дофіновка, Григор'ївка, в гирло широкої балки, що впадає в Малий Аджаликський лиман. У районі Н. Дофіновки (Старої) на березі Великого Аджаликського лиману зустрічалися «черепки розбитих амфор та інші залишки грецького поселення». На хуторі біля Нової Дофіновки знайдені амфори, фрагменти глиняних посудин і кам'яні плити. [15] У даний час ці поселення не існують. У районі с. Біляри на лівому березі того ж лиману в 1946 році був знайдений « ас» з буквами АРІХ. [16]

У 1941 на території Хаджибейського парку школярі знайшли у воронці від бомби фрагменти античної кераміки, серед якої була частина чорнолакового посуду V-IV ст. до Р. Х. [17]

Незважаючи на практично повне знищення перерахованих вище поселень, на території сучасного міста були досліджені три пам'ятки античної епохи, що дали матеріали V-Щ ст. до Р. Х. Це – Лузанівка, Приморський бульвар, і Жевахова гора.

Перше, на якому ми зупинимося – це Лузанівка. Відкрив його археолог-аматор М. С. Маргуліс, по наявності античних черепків.

Археологічні дослідження Лузанівского поселення проводилися в 1927, 1930, 1937-1940 рр. Одеським Державним Археологічним музеєм. Безсумнівною заслугою М. С. Синіцина була узагальнююча публікація матеріалів про розкопки Лузанівського поселення. [18] Поселення розташовувалося на плато крайнього лівого виступу Куяльницького лиману (північна частина Одеської затоки). До півночі плато ледве піднімається і зливається з рівнинним степом. Поселення за формою являло собою трикутник. На жаль не вся документація збереглася цілком. Проте, по публікації М. С. Синіцина, усі відомі на той момент матеріали дали загальну картину пам'ятки. Поселення виникло в V ст. до Р. Х. До цього періоду відносяться землянки з внутрішнім облицюванням стін сирцево-кам'яними кладками і злегка заглиблені невеликі будівлі з сирцевими стінами господарського призначення. Площа їх не перевищує 4 кв. м. Покрівлі цих будівель були виготовлені з дерева і соломи. До цього хронологічного відрізка відносяться і невеликі будівлі з кам'яними фундаментами з добре підтесаних плит. В одному з них зафіксовані залишки відкритого вогнища. Ці будівлі по речовому матеріалу датуються другою половиною – кінцем V ст. до Р. Х. До фінального періоду існування селища відносяться великі сирцово-кам'яні споруди, що займають визначене місце в системі планованої забудови поселення. Цілком була досліджена велика трикамерна будівля, загальна площа

якої близько 50-60 кв. м. У деяких приміщеннях виявлені печі, за структурою характерні для багатьох античних поселень цього часу. Матеріали даного комплексу датують його кінцем IV – початком III ст. до Р. Х. У результаті археологічних робіт на поселенні виявлені залишки будівельних комплексів, вогнища, господарські ями, галькові мощення двориків, вулиці, мощені плоскими каменями, частина водостоку. Улітку 1939 р. на підлозі в одному з приміщень будинку був знайдений скарб мідних литих (два «аси») і карбованих ольвійських монет першої половини IV в. до Р. Х. [19] Однією з найбільш цікавих знахідок 1972 року є теракотова протома Кори-Персефони, останньої чверті V-початку IV ст. до Р. Х. Це зображення жіночого божества землеробського циклу, що повторює тип храмової статуї. На теракоті добре зберігся поліхромний розпис. [20]

Другою, частково дослідженою пам'яткою, є поселення Жевахова гора, відкрите в 1940 р. Воно розташовано в північній частині Одеської бухти, на південно-західній окраїні плато-височини, що розділяє нині Хаджибейський і Куяльницький лимани, на висоті 40 м над рівнем моря, на відстані 750 м від сучасного морського берега. Край поселення виходить на круті схили, у результаті чого пам'ятка була піддана значним зсувним руйнуванням. Розмір збереженої частини поселення на період досліджень складав 200х150 м. Поруч, вздовж північно-східного краю плато, над Куяльницьким лиманом, розташовувалися курганний і можливо ґрунтовий могильники. Його сліди фіксувалися знахідками цілих амфор і посуду (без уточнення) відзначених Е. Р. Штерном: «При плануванні Жевахової гори між Хаджибейським і Андріївським лиманами знайдені крім... . і дві грецькі амфори». [21] Власник Жевахової гори А. К. Тработті повідомив про знахідки амфор, одна з яких була гераклейська з клеймом. Ще дві амфори були знайдені на лівому березі Хаджибейського лиману в районі хутора Пантеліївка, що належав дійсному члену Одеського археологічного товариства П. А. Маврокордато. У 1891 році в Одеський музей старожитностей С. І. Чахотіним був переданий мармуровий давньогрецький барельєф знайдений на правом березі Куяльницького лиману.

У 1968, 1970, 1975-1980 рр. Одеським археологічним музеєм під керівництвом Е. І. Діаманта проводилися розкопки Жевахівського поселення. На жаль, не існує загального плану розкопаної території. Потужність культурного шару сягала 1-1,5 м. Практично всі досліджені споруди були заглиблені в материк. Розкопками виявлені кам'яні наземні будівлі з тесаних вапнякових блоків, землянки, господарські комплекси і ями. Більш давній період забудови поселення

представлений землянковими однокамерними і двох камерними спорудами, що існували імовірніше всього одночасно на рубежі V-IV ст. до Р. Х. В одній із землянок виявлені двохкамерна куполоподібна піч і ніша господарського призначення. Існують землянки і на останньому етапі життя поселення одночасно з наземними сирцево-кам'яними будівлями і датуються за матеріалом кінцем IV – початком Ш ст. до Р. Х. [22] Зацікавлення представляє земляна споруда глибиною 3,5 м, з яких 2,85 м вирито в материку. Зафіксовано сліди обмазок стін, глинобитні підлоги зі слідами кількаразової глиняної підмазки, залишки глиняних вальків. На поселенні знайдена велика кількість кісток тварин, рибальські грузила. Унікальною знахідкою є лист на свинцевій пластині (6,5-7,0 х 3,0-3,5 см.). Це сьомий за рахунком свинцевий лист у світі. На пластинці нараховується п'ять рядків дрібного тексту. Пластина збереглася не цілком, у зв'язку з цим виникли труднощі перекладу. Лист адресований комусь, не виключено Протагору, ім'я якого стоїть спочатку. Загальний виклад контексту зводитися до наступного: (мова йде про відправлення когось у дорогу)

«Протагор! (чи: Якщо Протагор) Якщо замість (замість) (чогось) не... , те це мене мало турбує; Я маю про (чи біля)... .

(таке-те) знаходитися тут (є присутнім) і зібрав речі в дорогу...

Якщо він, дійсно, коли-небудь (?) поквапитися швидше... то нехай відправляється в (чи до)... ми самі... »

По характеру написання букв напис відноситися до V-початку IV ст. до Р. Х. Попереднє прочитання і датування було підготовлено Ю. Г Виноградовим. На підставі значного числа керамічного матеріалу порівняльно-невелика площа пам'яток була заселена ймовірніше наприкінці V ст. до Р. Х. і проіснувала до кінця IV початку III ст. до Р. Х.

Приморський бульвар: – поселення розташоване на верхній терасі морського берега в центральній частині Одеської бухти й обмежене з південного заходу і північного сходу глибокими природними балками (вул. Жанни Лябурб і спуск Вакулинчука). Східна, берегова лінія пам'ятки перетерпіла значних руйнувань. Його західна частина, на відстані 300 м від берегового обриву (сучасна Театральна площа) підвищується і переходить у рівне плато. Ще І. П. Бларанберг у 1813 р. повідомляв про значну кількість фрагментів кераміки при спорудженні будинку графа Сен-Прі, розташованому поруч з будинком Одеського археологічного музею. Після організації Археологічного музею в Одесі контроль над матеріалами зв'язаними зі знахідками в районі Оперного театру (територія некрополя) здійснювався І. А. Стемпковським. Ним була врятована пеліка з поховання, що зберігається в Одеському

археологічному музеї. Потужний шар і масовий матеріал фіксувався практично до пам'ятника Дюку де Рішельє. Ближче до центра міста (Грецька площа) знаходився курганний некрополь, цілком знищений міською урбанізацією. Інформація, зібрана по античному некрополю значна. На жаль, матеріал з поховань, крім однієї реально існуючої й однієї збереженої на малюнку пелік не зберігся. Про поховальні споруди могильника ми маємо коротку інформацію, що дійшла з нечисленних джерел. Це дає нам право говорити, що поховальні традиції населення цієї пам'ятки – грецькі. Відзначено використання гробовиц, кам'яних перекриттів і застав. Винятково грецький і склад поховального інвентарю. Хронологічні рамки некрополя і поселення були підтверджені матеріалами, отриманими в результаті рятувально-пошукових робіт проведених Е. І. Діамантом, що проклав траншею довжиною більш 250 м. уздовж усього верхнього плато Приморського бульвару (траншея глибиною до 3 м і шириною 1,5 м.). [23] Час життя поселення дослідженого Е. І. Діамантом обмежено V – початком Ш ст. до Р. Х.

Проведені археологічні дослідження в районі палацу Воронцова, що надали матеріали VI-V ст. до Р. Х. , можуть свідчити про існування на цьому місці невеликої факторії більш раннього часу, що припинила своє існування на початку V ст. до н. е. Згодом, ближче до кінця V в. до Р. Х. (самі ранні матеріали в смузі від пам'ятника Пушкіна до пам'ятника Дюку де Рішельє датуються третьою чвертю – кінцем V в. до Р. Х.) основна територія поселення або була зміщена в південно-західному напрямку, де воно прослідкується і в даний час, або, що більш імовірно, територія Приморського бульвару була заново заселена греками. [24]

Дослідження пам'яток Одеської затоки дозволили встановити, що греки були знайомі з цим районом з кінця VI ст. до н. е. Основне число пам'яток відноситься до кінця V-Ш ст. до Р. Х. Причому однакова щільність у розміщенні поселень цього часу спостерігається по всій довжині відрізку від Ольвії до Одеської затоки, що очевидно зв'язано з економічною експансією Ольвії і розширенням Ольвійської хори. Це час нового етапу в розселенні грецьких колоністів, появи ряду поселень у Нижньому Побужжі.

Поселення Одеської затоки розташовувалися в основному на високих мисах морського узбережжя або по берегах лиманів при впадінні їх у море. Як правило, вони обмежені з однієї чи двох сторін глибокими балками. Серед досліджених пам'яток виділяються два типи населених пунктів. Перші – це невеликі поселення площею близько 600-900 кв. м. і потужністю культурного шару 0,2-0,3 м. Ця група пам'яток в основному була сильно зруйнована і в даний момент не існує.

Вони відомі по розвідках, тому судити про їхню структуру важко. Другий тип – поселення більш значних розмірів, їхня площа сягає 3-4 га, при потужності культурного шару 1,2-1,5 м. Хронологічний період життя цих пам'яток: кінець V- IV- середина Ш ст. до Р. Х.

Для раннього етапу основним типом жител були землянкові споруди. Слід зазначити, що тенденція повернення в цей період до землянкового будівництва прослідкується й у Нижньому Побужжі. На поселеннях Одеського лиману відкрито 8 споруд цього періоду. Це чисельно переважаючі землянки округлої форми, і напівземлянки в основному прямокутної форми з закругленими кутами. В другій – третій чверті IV ст. до Р. Х. землянковий тип жител в основному змінюють багатокамерні споруди типові для Ольвії та її округи. На Жевахівському і Лузанівському поселеннях відкриті фрагменти кам'яних кладок, що відносяться до другого будівельного періоду, хоча землянки ще продовжують існувати поряд з новими будівельними тенденціями. Певні уявлення про домобудівництво на берегах Одеської затоки дали розкопки Лузанівського поселення.

Керамічна тара поселень представлена: одиничними знахідками ранніх амфор зі шклянкоподібними денцями; хіоськими пухлогорлими амфорами другої чверті V ст. до Р. Х. ; значними групами амфор Гераклеї, Хіоса (прямогорлянкові та з ковпачковими ніжками); невеликою кількістю амфор Фасоса, типу Солоха I і Солоха II (Візантій). Наприкінці IV-Ш ст. до Р. Х. з'являються амфори Сінопи, Коса, Херсонеса. Велике місце в керамічних комплексах займає ліпний скіфоїдний посуд. Чорнолакової і червонофігурної кераміки небагато. Склад монетних знахідок цілком збігається з такими з античних поселень Нижнього Побужжя. Майже повна відсутність монет інших центрів на зазначеній території, очевидно, пояснюється тим, що на ці поселення поширювалася постанова ольвійської громади про порядок обміну іноземної валюти і регламентації грошових розрахунків на території держави (IOSPE,I 2, № 24).

Таким чином, матеріальна, духовна культура і поховальний обряд населення Одеської затоки в V-Ш ст. до Р. Х. в основному подібні з культурою Ольвійської хори. Це дає підставу припускати, що зазначена територія в цей період могла входити до складу Ольвійської держави. Виявлені розходження в переважанні ліпної кераміки над кружальною на наш погляд пояснюється віддаленістю їх від Ольвії, а не перевагою скіфського елементу серед населення. В етнічному плані ці поселення були грецькими, хоча присутність скіфського етносу можна припускати, з огляду на розташування пам'яток на периферії поліса.

Історія поселень Одеської затоки цілком відповідає схемі розвитку пам'яток Нижнього Побужжя. Перша хвиля переселенців фіксується з кінця VI-V ст. до Р. Х. , а друга – на рубежі V-IV ст. до Р. Х. На них, імовірно якоюсь мірою відбилася навала Зопіріона в 330 р. до Р. Х. після чого вони все-таки проіснували до середини Ш ст. до Р. Х. , коли, як вважають дослідники в результаті навали галатів, відомих із Протогенівського декрету, загинули всі поселення на захід від Ольвії. На досліджених поселеннях немає слідів раптової загибелі. Можливо, що жителі просто залишили їх попереджені заздалегідь і під загрозою розгрому переселилися в інше місце. Більше життя на цих поселеннях не відновлялося.

Жодне зі згаданих поселень не було розкопане цілком і на даний момент недоступно для вивчення. Але навіть невеликий обсяг досліджень, проведених на цих поселеннях подає важливу інформацію для розуміння історичних процесів, що відбувалися у Північно-західному Причорномор'ї і зокрема на території Одеської затоки.

Примітки:

1. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // ВДИ. – М,1948. – Латышев В. В. № . – С. 273. ; ВДИ. -М, 1948. – №2. -С. 239; ВДИ. -М, 1948. – №4. -С. 236; ВДИ. -М, 1949. -№2. – С. 279.

2. Юргевич В. Н. Об археологических разысканиях и открытиях в Южной России предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей. // ЗООИД. – т. XIV; Синицин М. С. Спроба локалізації населенних пунктів згадуваних древніми авторами між гирлами П. Бугу і Дністра. // МАСП . – Одеса, 1960. – вип. III. – С. 7-24. ; Агбунов М. В. Античная география Северного Причерноморья . М, ,1987. -154 с. ; Агбунов М. В. Античная география Северного Причерноморья . – М. 1992 . – 236с.

3. Blaramberg Choix de medailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia. Paris, 1822. -с. 6. ; Стемпковский И. А. Исследования о местоположении древнегреческих поселений на берегах Понта Эвксинского по случаю найденных в Одессе древностей. – СПб , 1826. – С. 160; его же. Известия о древностях , найденных в Одессе в течении лета 1826 года. -СПб, 1827; Аркас З. Сравнительная таблица эллинских поселений по Эвксинскому Понту безименного автора с местами , обозначенными на Меркатерской карте Черного моря по последней описи 1836года капитан-лейтенанта Манганари. – ЗООИД т. III. – Одесса,1853. – С. 144-145; Беккер П. В. Берег Понта Эвксинского от Истра до Борисфена. // ЗООИД . т. Ш. – Одесса, 1853. – С. 151-209; Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. СПб, 1856. -вып II, С. 146-148. ; Брун Ф. К. Черноморье , ч. 1. – Одесса, 1865. – С. 72-97. ; Штерн Э. Р. Археологические новинки // ЗООИД. – т. ХХУ. – Одесса, 1904. – С. 60-61.

4. Синицин М. С. Следы древних поселений скифо-сарматской эпохи между устьями Днестра и Бога. // Наукові записки Одеського Державного педагогічного інституту. -Одеса, 1950. – т. X. – С. 59.

5. Синицин М. С. Следы древних поселений скифо-сарматской эпохи между...С. 58.

6. Добролюбский А. О. В поисках античной Одессы // Stratum, 1999. – №3. . -С. 241-259.

7. Штейнванд Г. Коротке звідомлення про розвідку з розкопуваннями в Лузанівці біля Одеси р. 1929 // Вістник Одеськоїкомісії краезнавства . Одеса, 1930. – ч. 4-5 . - С. 135-139.

8. Синицин М. С. Следы древних поселений скифо-...С. 53; Уваров А. С Исследования...С. 149-150.

9. Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря.... С. 148.

10. Синицин М. С. Следы древних поселений скифо-...С. 54-55.

11. Ястребов В. Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗООИД. -ХУ11. – С. 86.

12. Дело АК 1892/44.

13. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – Киев, 1951. – С. 42.

14. Охотников С. Б. Археологические памятники на территории г. Одессы. // «Вопросы истории». Тезисы 1 областной историко-краеведческой научно-практической конференции посвященной 200 -летию г. Одессы. – Одесса, 1898. – С. 100-101

15. Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. СПб, 1856. -вып 11. – С. 150.

16. Загинайло А. Г. К вопросу о экономических связях Западного и Сверо-Западного Причерноморья в У1-1Увв. до н. э. по нумизматическим данным // МАСП. – Киев, 1976. – вып. 8. – С. 75; . Каришковський П. И. З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії. // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – РІК ХСУ. – том 149. – серія історичних наук. -Одеса,1959. -вип. 7. - С. 51.

17. Синицин М. С. Следы древних поселений скифо-сарматской эпохи между устьями Днестра и Буга. // Наукові записки Одеського Державного педагогічного інституту . – Одеса, 1950. – т. 1Х. – С. 64.

18. Синицин М. С. Древнее поселение в Лузановке (по раскопкам 1929-30,1937-39,1957) МАСП . -Одесса, 1957. – вып. 1. -С. 67-78.

19. Зограф А. Н. Монеты Ольвии из раскопок в Лузановке 1939 года // МАСП. – Одесса, 1957. – Вып. 1. – С. 97-101.

20. Одесский археологический музей. Альбом. – Киев,1983. -С. 39/64.

21. Штерн Э. Р. Археологические новинки. // ЗООИД . -т. XXV. – Одесса, 1904. - протокол 342 заседания; Ястребов В. Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗООИД. Том. XVII. С. 86.

22. Диамант Э. И. Раскопки Жеваховского поселения на побережье Одесского залива. // АО 1976 года. -Москва, 1977. – «Наука». -С. 289-290.

23. Диамант Э. И. Поселение и могильник У-Ш вв до н. э. на месте Приморского бульвара в Одессе. // МАСП . – Вып. 8. – Киев, 1976. – С. 204-212.

24. Буйских С. Б. Еще раз о так называемой «Одесской» Истрии. // Краткие сообщения Одесского археологического общества. -Одесса, 1999. – С. 84-91.

Кушнір В.Г.

ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНЦІВ ПІВНІЧНОЇ ДОБРУДЖІ В РУМУНІЇ

Господарську діяльність українців Добруджі в Румунії вивчали як в контексті з іншими питаннями, так і окремо. Однак найбільше уваги приділялось такому її виду, як рибальство. І не даремно адже найефективнішим, з точки зору організації та результатів в дельті Дунаю, було саме воно.

Значно менше відбито в літературі питання землеробства і тваринництва. Вони в задунайців набули своєрідних рис, що сформувались у вельми специфічному природному середовищі, тож можливо, тому на них звертали найменше уваги.

Справді, придатних до землеробства площ у Дельті мало, а землі навколо Верхнього Дунавця чи Муругіля, хоча і не бракувало, вона не відзначалась особливою врожайністю. Чому ж тоді обрано під поселення саме Дельту. Це пояснюється передусім історичною ситуацією, яка склалася в кінці XVIII ст. після ліквідації Запорозької Січі. Українці тоді керувалися нетільки господарською доцільністю освоєння добруджанської землі, скільки брали до уваги фактор військово - стратегічних потреб. І віддали перевагу Дельті (особливо на початковому етапі заселення) як захищеній природними перешкодами місцевості. Тому і осідали попервах у важкодоступних місцях.

Інша ситуація складалася в районі Тульчі і вище по течії Дунаю. Тут значна частина українців пізнішої хвилі переселення орієнтувалась переважно не на козацьке життя, а на мирне хліборобство, тому осідали поблизу Тульчі й Ісакчі, але з'являлись і довкола Задунайської Січі. Та й у складі райї були не самі рибальські села, а й хліборобські, що лежали вище Верхнього Дунавця. Все це доводить, що землеробство існувало як один з напрямків господарської діяльності і має бути вивченим.

Поруч з землеробством розвивалось і тваринництво, особливо скотарство. Якщо вирощувати хліб у дельті Дунаю нераціонально, то для скотарства, особливо вівчарства, тут не бракувало простору і паші. Але не обійшлось без змін у традиційному тваринництві українців. На нього поклав відбиток процес істотного коригування чи цілковитої переорієнтації стосовно місцевих умов.

Вивчаючи землеробство як один з важливих напрямків господарської діяльності, слід зазначити, що вага його не скрізь була однаковою. Якщо мешканці сіл Дельти трудились переважно рибальством, за винятком поселень Катерлез і Караорман, де для хлібороба знаходилося по кілька десятин, а то й десятків десятин землі, то в Муругілі, Верхньому Дунавці, Нижньому Дунавці й Тульчі були вже власники значних земельних наділів, і багато чоловіків з Караорману наймалося до них на роботу. Проте, крім хліборобства й скотарства, не гребували тут і рибальством, особливо взимку. Населення ж Телиці й інших поселень цього району було тільки хліборобським[1].

Не одразу на нових землях переселенці ставали хліборобами. Навколо Тульчі, Телиці та інших населених пунктів цього регіону спочатку вирубували ліси та розширювали площі під зернові культури[2].

Розвиткові господарства сприяли і соціальні умови, що існували на той час, і політика місцевої турецької влади. Крім того, землі Подунав'я (за різними даними, від Ісакчі чи Тульчі, але не нижче Муругіля аж до Чорного моря) офіційно відходили до запорожців без сплати податків[3]. Козаки, маючи надлишок землі, особливо на початковому етапі заселення, навіть оддавали в оренду (наприклад болгарам, молдованам, моканам) значні земельні площі. Без будь - яких обмежень з боку турецької влади українці обробляли землю і за межами козацьких володінь. Протягом шести років новоутворені господарства не сплачували поземельного податку, а після двадцяти років користування земля ставала власністю тих , хто її обробляв[4]. Відтак земельні ділянки багатьох українських родин становили 10-15 десятин[5], а добробут українців на той час вважався достатньо високим. Наприклад, у Телиці майже кожна родина мала пару волів, коня, дві - три корови, кілька десятків овець[6]. І сьогодні є родини, які ще недавно мали по 20 десятин землі, 200 овець, 10 корів і працювали коло цього всього, як чорноволи - так у Телиці називають людей, про яких у нас мовиться, що вони за роботою світа не бачать.

Досить швидко господарство українців адаптувалось до природних умов. Сформувалися й господарські регіональні спеціалізації. Про це свідчить, зокрема, ставлення місцевого населення до "не своїх людей", а точніше до їхньої діяльності, яка не відповідала місцевим традиціям. Так розповідають, що парубок з Караормана, одружившись із дунавецькою дівчиною, перебрався до Нижнього Дунавця. Перегнав від батька (той скотарював і мав 500 овець, 200 корів і 200 коней) шість десятків овець. Але, сказали люди, "... вівці не звикли до цієї трави і засмерділи степ". Інакше кажучи, місцеве землеробське

населення не надавало особливої ваги вівчарству. Перед другою світовою війною в Нижньому Дунавці лише двоє господарів мали овечі кишла, та й ті тримали не в степу, а ближче до плавнів. А в Телиці про кишла тепер і не пам'ятають.

Та попри всі вимоги адаптації хліборобство українців у Добруджі в основі своїй було традиційним. Орна земля ділилася, як правило, на дві частини, що знаходилися в різних місцях. Такий поділ зумовлений давньою агротехнічною системою вирощування зернових, за якою ділянка, що вже дала врожай, наступного року має "відпочивати"[7]. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, кукурудзу, овес тощо. Значних ужинків не досягали - збирали лише 600-700 кг пшениці з гектара, але цього було досить, щоб бути з хлібом.

Орали плугами, до яких запрягали волів чи коней. Робили це з осені, " щоб солома, яка пішла під землю, загноїлася". Кинуте по ріллі зерно волочили боронами, що їх теж тягли воли чи коні.

Навесні сіяли папушою (кукурудзу), соняшники, ячмінь, овес для коней. У Верхньому Дунавці і Нижньому Дунавці за переказами респондентів, те, що виросло, серпами не жали. Можливо тому, що недостатня кількість опадів, позначалась на рості зернових, і вони не росли густими й високими. Тому все йшло під косу. Снопів не в'язали, а просто скидали в копи і тягли їх волокушами, накинувши мотузку через плече, до гарманів. Хоч у Караормані піски також мало сприяли хліборобству, але жито тут росло досить густим і високим, його жали серпами і в'язали у снопи, складаючи наперехрест у куржуни (копиці - К.В.). У маловрожайні роки теж косили косами. Збіжжя для обмолоту звозили возами, які називались клітками. Щоб заповнити гарман, треба було привезти три клітки (вози - К.В.) збіжжя. Гарман (у Караормані - один на 2-3 господарів, а заможні селяни мали власні) робили на городі, або на вільному місці. В степових селах для цього возили глину, розгортали її по всій площі майданчика (в Караормані скидали ще й горішній шар і трамбували бутуком (гарманкою К.В.). Поливали водою, засипали соломою і знову трамбували. Висохнувши, гарман ставав придатним для гарманування (молотьби). В центрі його вкопували стовпа, до якого прив'язували коней, впряжених в гарманки (волів для гарманування в такий спосіб не використовували). Коні ступали по розстеленому збіжжю за годинниковою стрілкою. З кожним обертом круг стовпа мотузок коротшав і кінь з гарманкою підступав до центру, рівномірно вимолочуючи розстелене. По тому починався рух проти годинникової стрілки. Після цього солому перевертали, і молотьба тривала. Вона була якісною, а втрати - мінімальними.

Обмолочене зерно згрібали до стовпа і віяли в такий спосіб. Розстелювали пласу (сітку - К.В.), над якою лопатою підкидали зерно. Падаючи з висоти 1,5 - 2 м., частина полови і соломи одвіювалась вітром, частина знову осідала поверх пласи, а чисте зерно падало крізь сітку вниз. Згорнувши сітку, згрібали чисте зерно.

Зберігали його зазвичай на горищах, у міру потреби возячи до млина.

Не скрізь землеробство українців збереглося. В Караормані, наприклад, воно практично зникло. Кукурудзу та городини вирощують на присадибних ділянках, а борошно купують. Зате на вільному випасі поза межами своїх садиб тримають багато худоби.

Тваринництво, зокрема скотарство, хоч і вважають традиційним для українців, але навіть у степовій зоні, воно, за винятком окремих родин, не виокремлювалось у самостійну галузь і залишалось у складі комплексного господарства, як один з основних напрямків. За несприятливих для хліборобства умов та вимушеної переорієнтації на інші види господарської діяльності, наприклад, вівчарство, новий спосіб виробництва не завжди і не одразу проникав в усі сфери життя, зокрема в традиційну систему харчування. Якщо продукти рибальства, особливо в Дельті, домінували в українській кухні, то цього не можна сказати про яловичину. Така картина спостерігається не лише за Дунаєм. Скажімо, на Південно-Східному Поділлі ще донедавна літні українці не їли баранини, хоч і держали овець. Споживали тільки бриндзу. Українці Добруджі розводили і немало овець, але самі баранини майже не їли (хіба що ягнят) - спродували, наприклад, туркам. Те саме стосується й овечого молока[7].

Якщо землеробство без істотних особливостей розвивалось у традиційному для українців руслі, то скотарство, зокрема форми утримання тварин, мало свої регіональні ознаки. Так, на відміну від рівнинної місцевості, де скотарство в межах степової області мало чим різнилося від традиційно українського, скотарство Дельти розвивалося своїм шляхом. Тут зустрічаються як суто степові форми розвитку, так і притаманні лише районові Дельти.

Особливо це стосується вівчарства. Однією з його форм у рівнинних районах Дельти є утримання тварин по так званих кишлах, яких не будують, наприклад, у Телиці і дуже мало у степових районах у Нижньому Дунавці і Верхньому Дунавці.

Кишло - місце для овець поза межами села. Тут ставлять хату, допоміжні приміщення, загін для тварин, частково перекриваючи його (для захисту від дощу та сонця) та загороджуючи з одного боку очеретом од вітру.

Кишла уряджували собі, як правило, люди заможні. Коли вівчарство ставало в них основою господарства, вони (тоді частенько разом з родиною) перебирались до кишел. Іноді власник наймав чабана, який виконував усі роботи, пов'язані з вівчарством (догляд тварин, стрижка та доїння овець, переробка молока тощо).

Іншу форму випасу й утримання використовували селяни, які не мали великої кількості овець. Так у Катирлезі (Сфинту Ґеорге), де більшість людей розводила овець переважно для вовни, а не для молока, гуртом наймали чабана.

У Верхньому Дунавці чабани доглядали селянські отари, зібрані з 2-3 овець від кожного господарства. Тут також заможні господарі мали власних чабанів. Сільські пасовища і власники кишел, і селяни використовували разом. Випасали овець разом з ягнятами. Практикували також випас овець без нагляду.

Аналогічні системи випасу тварин спостерігаються і в Крішані. Тут також селяни, які мали багато овець, створювали спільну отару і наймали чабана. Щовечора отара поверталася в село.

Без догляду більшу частину року в плавнях перебувала велика рогата худоба. Корів майже не доїли, крім тих, що самі приходили до оселі, бо мали телят. Але молока надоювали дуже мало - близько 3-х літрів увечері чи вранці. Рідко хто доїв корову двічі на день. Узимку велику рогату худобу годували спічаком (молодим очеретом). Його на корм заготовляли тоді, коли серцевина очерету переставала розтиратись у руці.

В Крішані також чимала кількість домашніх тварин (вівці, кози, корови, коні, свині) більшу частину року ходила плавнями самопаски. Такій формі утримання худоби сприяла ізольованість сіл, брак суходольних сполучень. Але і в "доступних" селах, скажімо, як у Верхньому Дунавці, Нижньому Дунавці такої форми випасу не цуралися.

Тварин на вільному випасі розрізняли, як кажуть у Караормані, по "знаках". За кожною родиною закріплюють певний знак, що ніколи не змінюється і переходить у спадок. Знаки мають форму дірки, трикутника тощо. Ставлять їх на вуха тварин, надрізуючи ножем, пробиваючи шилом, чи якимось іншим способом (мал. 1), (фото 1). Рану нічим не обробляють.

Якщо телятам і вівцям позначають вуха, то коней тавруют. Тавро (його тут ще називають "даймга", чи "тамга"), має подобу монограми, складеної, як правило, з перших літер прізвища та ім'я власника. Часом тамга складається з трьох літер, коли до імені власника додавали ще й

ім'я його батька. Тавро робили з грубої дротини, що на одному кінці мала ручку, а на другому "печатку", тобто монограму. "Печатку" розпікали і прикладали до кінського стегна.

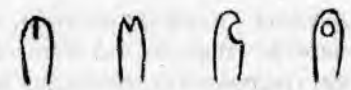

Розрізка, вилка, вибійка, дірка
Мал. 1.

Якщо рибальство, землеробство і скотарство можна вважати основними видами господарської діяльності переселенців, то одним з допоміжних було ткацтво. Виробляли полотно, рушники, рядна, дорожки (пілки - К.В.), сукно, килими тощо. Задля сукна, ряден та килимів, власне, й держали овець. Їх стригли раз на рік у кінці квітня - "на Єгорія". Вовну спочатку прали в ваганах[9] (дерев'яних ночвах), використовуючи попіл з печі, потім скубли і пряли, як це робилося й "удома", в Україні.

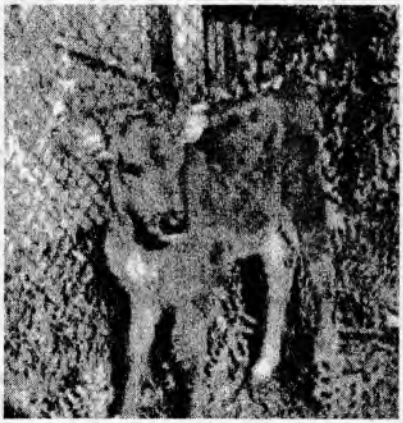

Фото 1. Теля з позначкою Караорман

Згодом ткацтво в регіоні почало підупадати. Масово ним перестали трудитися чи не на початку XX століття. В Караормані рушників ткали дуже багато, але вже в 20-30-х рр. виробництво припиняється. При потребі їх замовляли "в степу", тобто в хліборобських селах, де жили, як кажуть, респонденти, "молдувани".

Принаймні мало хто з сучасних респондентів 60-70 річного віку знає ткацтво, але вони пам'ятають, якими добрими ткалями були їхні матері.

Весь процес виробництва базувався на власноруч виготовленій сировині, пристроях та верстатах. Виробляли здебільшого вовняні тканини. Конопель не сіяли, тож і конопляних ниток не пам'ятають. Зате знають шовкову пряжу.

Фарбували пряжу рослинними барвниками. Для цього в травні збирали, наприклад, листя "дурного дерева" (на півдні Одещини його називають "чумак" - К.В.), вивар якого давав колір гірчиці. З тканини такого кольору шили спідниці.

Крім виробів для облаштування житла, ткали полотно, рушники, прикрашені різнобарвними квітковими орнаментами. Олена Добрака й Марія Іванович із Катирлезу згадують, що з вовни ткали пілки, рядна.

Фото 2. Килим. Караорман

В Караормані виробляли прустині (килими - К.В.), коверти для ліжок (рядна - К.В), або, як їх називають у Телиці, - ковертури, але в Телиці ковертури чіпляли на стіни. Цікаво, що у Телиці живе й назва рядно, але за розміром, як пояснюють, воно менше від ковертури. Рядна тут стелили на підлогу і прибивали до стін у хатах.

З ткацьких виробів, що збереглися до наших днів, найбільше бачимо покривал, які, як з'ясувалось, мають кілька місцевих назв: коверта, ковертура, ковор, налавник, наламник, рядно, доріжка. Попри таке термінологічне розмаїття, реальних видів ткацьких виробів у сучасному вжитку по суті лише три.

Фото 3. Килим. Караорман

Прустині чи коверти. Їх прибивають до стін переважно над ліжком. Завдовжки вони 2-4 м, завширшки близько 1,2 - 1,5 м. Характерним для них є геометричний чи рослинний орнамент з різнобарвних ниток. Найпоширенішим мотивом рослинного орнаменту є троянди з листям і пуп'янками (фото 2, 3), окремо витканo виноградний листок (фото 4). Цікава деталь. Якщо орнаментовані рослинними мотивами килими переважають у Караормані, то килими з геометричним орнаментом (місцеві мешканці називають їх олтянськими) поширені в Нижньому Дунавці (фото 5,6). Так, килими виробляли висококваліфіковані майстрині. Їх було небагато, тому не можна говорити про масове виробництво. Щож до килимів олтенських, то вони потрапили, зокрема до Нижнього Дунавця, через торгівлю, і про них ще й сьогодні кажуть, що ткано їх інакше, ніж місцеві.

Фото 4. Килим. Караорман

Характер орнаменту, композицій, застосування хімічних барвників дають підстави датувати розглянуті килимові вироби не раніше, як початком XX ст.

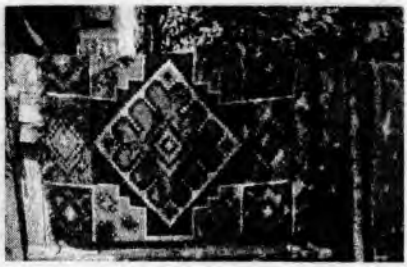

Фото 5. Килим. Нижній Дунавець

Високої майстерності потребувало ткання коверт (покривал - К.В.), якими застеляють поли (ліжко). Це порівняно тонка пілка завширшки близько метра (фото 7), орнаментована ткацьким способом одного або кількох кольорів.

Найпоширеніші ткацькі вироби хоч і мали згадані вище назви (додатково ще налавник, рядно), були не килимами, а звичайними пілками (фото 8), що ними, нешироκими і довгими, декорували стіни попід вікнами (на Поділлі вони мали назву підвіконників), застеляли долівку, а зшивши дві сталки, застеляли ліжка (фото 9). Робили їх на верстаті з різнокольорових ниток. Найпростіший орнамент - різної барви смуги. Ця група виробів архаїчніша, за попередню. Деякі вироби можна датувати кінцем XIX ст.

Фото 6. Килим. Нижній Дунавець

Якщо килимові вироби відзначаються певним розмаїттям видів і орнаментацією, до того ж спостерігаються певні її регіональні особливості навіть у межах Дельти, то цього не можна сказати про рушники. Їх єднає не лише те, що вони (з тих, що пощастило побачити) вироблені з шовкових ниток, а й мають однакову орнаментику і техніку виконання. Вона одноманітна, ткалась нитками до п'яти кольорів (червоний, жовтий, зелений, блакитний, рожевий), тоді як килими - мали до восьми кольорів з відтінками. Орнамент зазвичай - на кінцях рушників і є комбінованим, тобто складається з горизонтальних вузьких смужок чи

Фото 7. Коверtаі. Нижній Дунавець

Фото 8. Килим. Верхній Дунавець

Фото 9. Нижній Дунавець

Фото 10. Рушник. Караорман

геометричних фігур іншого від тла кольору. Буває по декілька смуг, переважно мережаних. Кінці деяких рушників мають світло-жовтий колір, а середину - білу.

Орнамент на рушниках переважно рослинний. Це - три-чотири троянди на три кольори із зеленими листочками. Вишивають, якщо це орнамент нетканий, одним рядком між описаними смугами (фото 10). Деякі рушники, крім ряду троянд, мають ще й рядок, утворений з комбінації квітки та двох гілочок (фото 11). Лише на одному рушникові зафіксовано зооморфний орнамент зі схематизованим зображенням качки (фото 12).

Рушники і рушниковий орнамент українців Дельти - унікальне явище. Воно потребує ґрунтовного вивчення, без цього не можна дати відповіді на ряд важливих питань. Наприклад, чому, на відміну від килимових виробів, рушникарство зберегло спільні для регіону (Катирлез, Караорман, Верхній Дунавець, Нижній Дунавець, Муругіль) риси? Українці згаданих сіл і Телиці запевняють, що вони без вагань розрізняють українські (місцеві) і румунські рушники. Разом з тим, з українськими традиційними рушниками кінця XIX - початку XX ст. рушники українців Дельти пов'язує, і то з певними застереженнями, лише техніка виконання орнаменту. Однак, на

відміну від українського вишивання і рушникарства, розвиток такого промислу в Дельті припиняється. Можна сказати, що сьогодні його вже не існує. Спричинено це кількома обставинами. Одна з них - сировинна база.

Фото 11. Рушник. Караорман

Про занепад рушникарства в українців Дельти свідчить той факт, що з двадцяти однієї родини, що в 1817 році під час повернення до Росії знаходились на карантині в Ізмаїлі[9], в свідоцтвах зафіксовано рушники лише у чотирьох сімей, одна з яких мала 17 рушників, інші - від 1 до 3. Значне скорочення ткацтва підтверджується, крім рушників, й малою кількістю інших виробів, зафіксованих в свідоцтвах. Так, рядна мали всього три сім'ї, ткане полотно ("холст") - чотири, килими були лише у двох родин, а коц знайшовся лише в однієї. Нитки взяли з собою лише три сім'ї, а вовну - одна.

Уявлення про масштаби суттєвого зниження ткацтва і його значення в Дельті посилюється при порівнянні з станом ткацької справи в Україні, де ще й сьогодні ткацькі вироби є чи не в кожній сільській українській оселі, а на сільських весіллях не обходяться одним десятком рушників, принаймні на Поділлі.

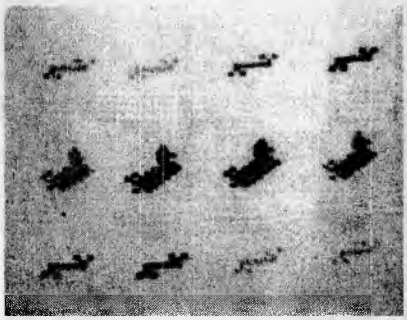

Фото 12. Рушник. Караорман

Виробництво рушників пов'язане з шовківництвом - нетрадиційним для українців видом господарської діяльності. Крім рушників, українці з шовку мало що виготовляли. Хіба що шили з нього (небагато) пошивки, іноді й простирадла. Шовк добували од шовкопрядів, чи, як їх називають у Телиці, гіндаків, яких розплоджували в домашніх умовах. Технологія їх вирощування така сама як і, наприклад, у Бесарабії[10]. Добірні (браві) кокони шовкопряда

Фото 13. Скриня. Нижній Дунавець

Фото 14. Віз для коней. Караорман

Фото 15. Віз для волів. Караорман

виставляли навесні на підвіконня проти сонця. З коконів з'являлися метелики. Вони відкладали яйця, з них виростали личинки, а згодом і кокони (rorоші). Кокони кидали в окріп і помішували чимось ворсистим, щоб зачепити, нитку. Її витягували з кокона і, щоб вона не переплутувалась з іншими нитками, пересипали нитки кукурудзяним борошном. Коли нитки висихали,їх змотували на мотовило чи в клубки.

Хоча промислове вирощування шовкопряда тривало в Дельті майже до наших днів (до 90 рр.), виробництво шовку в домашніх умовах для власних потреб по війні припинилося. З ним поступово зникло і шовкове ткацтво як вид домашнього ремества.

Одначе одним з найперших підупало таке ремесло, як деревообробка. Навіть у Караормані, що лежить поблизу лісу, де росло чимало дерев м'яких порід, а також дубів, сьогодні мало що виробляють. Зате вироби, що збереглися до сьогодні свідчать: деревина мала широке застосування. Йдеться про предмети домашнього вжитку, насамперед скрині (їх тут називають сундуками). У селах поблизу Караормана вони майже однотипні. Це великий дерев'яний ящик із пласким віком (покришкою), виготовлений з гладесенько обструганих дощок. Поверхню скринь фарбували на один колір і часом розмальовували іншими. Переважали візерунки з квітів. Жодна

дівчина не віддавалась, не маючи такої скрині.

Крім скринь виробляли столи, лави, стільці, мисники.

Але найдужче дбали про такий виріб з дерева, як човен. Для цього потрібні були спеціальні знання і висока майстерність. Їх роблять і сьогодні. Один з відомих майстрів у Караормані - Денис Терентій .

Фото 16. Бендюга. Караорман

Рибальські човни тут називають лодками. Виготовляють їх з дерева кількох порід. Скажімо, кіль і ребра (основа човна) - їх тут називають тагунами, роблять тільки з дуба. Тагун- деталь дугувата, що скидається за формою на латинську літеру "L". Але дерево для нього не вигинали, оскільки від коливання температури, може змінитись конфігурація і тагунів, і бортів, що, ясна річ, призведе до руйнування. Тагун й роблено з двох окремих частин, майстерно з'єднаних між собою. Остов човна обшивали дошками (вже не дубовими) і, проконопативши, тричі вкривали так званим катраном - стійким до води розчином чорного кольору. Щоб човен був надійним і легким на ходу, майстри додержувались багатьох, на перший погляд, малозначних секретів. Так, наприклад, кіль у середній своїй частині мав бути опуклим. Якщо про це не подбати, човен втрачатиме швидкість. Ретельно доглянутий і щороку катранований човен слугує 20-30 років.

Розміри посудини залежали від її призначення чи бажання власника. Човни могли мати від 5 до 20 - 22 тагунів. Такий, що на 5 тагунів сягав удовж 13 метрів, 6 тагунів - 14 метрів. Човни на 20 і більше тагунів, відносили вже до морських. Борти в них робили з ялинових дощок. На правому і лівому бортах закріплювали так звані бички, до яких закладали бабайки (весла). Такий човен виготовляли за 1 - 2 тижні.

Крім човнів, виготовляли не менш важливий транспортний засіб - вози. Вони нічим не відрізняються від широко використовуваних в Україні, зокрема на Поділлі. Навіть назви деталей та вузлів ті самі (фото 14,15). Так, у кожного воза були голоблі, штельвага, орчики, ручиці, драбини (для перевезення сипких вантажів їх замінювали на довгі дощані ящики, що подекуди мають назву безторок), розвору, насад - дерев'яний брус поверх осі, спідняк. Не змінилися також назви упряжі - посторонки, хомут, кантар, вуздечка, віжки тощо. Чотириколісні вози як у Караормані, так і в інших селах Дельти досить однотипні. Призначені

здебільшого для перевезення сипких вантажів. Коли ж заходить потреба возити сіно чи кукурудзиння на спідняк воза приладнують бендюгу - видовжену конструкцію, яка не мала вертикальних бортів і складалася з одного лише дна - риштування (фото 16).

На свій спосіб робили караорманці і колеса. Обіддя не гнули, а вирізували з частин дерева, переважно з ясеня. До кожної частини прикріплювали три шпиці, які другим кінцем входили у бутук (ступицю - К.В). Колесо складалося з трьох таких частин, рідко коли з чотирьох.

Крім чотириколісних, були вози двоколісні. Їх називають шерети. Запрягають до них переважно магарів (віслюків) (фото 17).

Господарська діяльність українців була не лише основним засобом до існування, але й однією з форм трудового виховання і забезпечення поступового переходу молодих людей від парубкування до голови родини, про яку вони мали дбати і морально і матеріально. Так, сиріт чи парубків з родин малого достатку господарі кишел чи заможні рибалки брали в найми на 5 - 10 років чи то до кишла, чи до рибного промислу спочатку на навчання, а згодом і на роботу на умовах сплати половини зароблено. Їх так і називали - полупайщики. Опанувавши навички хліборобства чи скотарства, набувши знань з рибальства, полупайщики одержували від господарів усе потрібне для самостійної роботи. Платили за реманент протягом узгодженого терміну, грішми чи виробленим продуктом.

Фото 17. Шерета. Караорман

Рибальство мало репутацію найприбутковішого виду діяльності. Скажімо, за два роки на рибопромислі в Нижньому Дунавці (40-50 рр.) можна було скласти гроші на хату, тоді як на кишлі, " щоб стати на ноги" мусили працювати мало не 10 літ. За додержанням умов усіма зацікавленими сторонами пильно стежила громада. В цьому була її допомога односельцям у скруті. Допомога не лише фінансова й матеріальна - молодій людині надавали, передусім, можливість не лише щось заробляти, а й опановувати ремесло, щоб стати самостійним і повноправним членом суспільства.

Як бачимо, господарство українців у Дельті складалося з різних видів діяльності, було комплексним, розвивалося під впливом

специфічних природних умов. Істотного коригування, або й цілковитої зміни пріоритетів зазнали, зокрема, такі традиційні види, як землеробство і скотарство. Так, хліборобство, наприклад, у Караормані, хоч люди працювали щиро, не було врожайним, і по якомусь часі (треба сказати досить тривалому - поки була змога підтримувати його навіть за умов невисокої рентабельності) підупало. Збереглося лише в степових районах.

Інший традиційний вид господарства українців, яким було тваринництво, теж зазнало істотних змін. В умовах вільного випасу практично без нагляду значно поменшали надої молока, і велика рогата худоба перетворюється практично лише на постачальника м'яса. Тобто, скотарство переорієнтовується з молочного на м'ясне. Натомість для вівчарства тутешні умови були сприятливіші. Хоч по первах українці не надавали йому належної уваги. Кочове чи навіть відгінне вівчарство не мало місця в українському Лісостепу, де тварин випасали поблизу населених пунктів зі щоденним поверненням до осель, то ж чимало переселенців з лісостепу України, спочатку не сприймали інших, незвичних для себе форм утримання дрібної рогатої худоби в кишлах, далеко від домівок і тим більш без щоденного догляду. Тому свої землі вони часом роздавали в оренду моканам і тим, хто займався вівчарством, і неприязно ставилися до власників кишел, що "овечим смородом псували траву". Коли ж хтось із українців усе ж заводив собі овець, то м'ясо з них здебільшого спродував традиційним його споживачам. Вівчарство в степових районах для більшості українців так і не стало за вагою поруч з хліборобством. Зате там, де землеробство підупало, а форми утримання великої рогатої худоби трансформувалися, виникла переорієнтація, і вівчарство набуло більшого розвитку. Цьому сприяли і добрі умови для нього та великий попит на його продукти - вовну, м'ясо, молоко.

Новим і одним з основних напрямків господарської діяльності для багатьох українських сіл Дельти стало рибальство. Запорожці бо добре знались на ньому ще вдома. До того ж рибальство не обмежувалось самим лише виловом риби. Існувала потреба повсякденної її переробки та вигідного збуту. Все це вимагало нових знань, навичок, спеціальної підготовки. Звісно, для більшості переселенців це створювало неабиякі випробування. Та згодом рибальство для сіл Дельти стало головним засобом життєзабезпечення. Воно дало українцям достаток, істотно змінило національну кухню, але не знайшло свого місця й відображення в духовній культурі, нагадуючи тим самим, що 100-150 років господарської практики замало для її перетворення на традицію.

Примітки:

1 Лупулеску (Вопков). Русские колонии в Добрудже //Киевская старина.- 1889.- Т.1,2.– С. 173.

2 Там само – С. 164.

3 Там само – С. 99.

4 Там само – С. 178.

5 Там само. – С. 178.

6 Там само – С. 179.

7 Там само – С. 179.

8. Про "ваганки" як посуд, з якого козаки Запорозької Січі вживали козацькі страви - соломаху і тетерю, згадувалось ще у XVIII ст. (Ж. Б. Шерер. Літопис Малоросії, або історія козаків - запорожців та козаків України, або Малоросії. –К.,1994.- С.172.

9. Бачинський А. Д. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців // Старожитності Причорномор'я.– Одеса, 1995.– Вип.1.–С. 53-65).

10. Шевченко В. Н. Традиционная технология ткачества болгар Бессарабии (Подготовительный этап)//Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського ига).– Одеса,1999.– С. 262-263.

Прігарін О. А.

«НЕКРАСІВЦІ»: ДО ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ

Некрасівці – група російських козаків-старовірів, що відокремилися від донського козацтва після булавінського повстання (1707-1709 р.) і перейшли під владу Оттоманської Порти. Унікальні процеси її формування й активної життєдіяльності в XVIII – першій половині XIX в. майже по всьому Причорномор'ю визначають феномен некрасівського козацтва і виразність його культури. За свою історію некрасівці не раз піддавалися міграціям: залишали своє колишнє місце проживання невеликими партіями, щоб потім зібратися на новому місці і продовжувати спільне існування. Це притаманне і для нащадків некрасівців наприкінці XIX – XX ст.

Назви групи (Некрасівці, Ігнат-козаки, Кара-Ігнати, некрасівські закубанські козаки) походять від легендарного ватажка – Ігната Некрасова (1660-1737), який вивів біля трьох тис. родин донських козаків до Туреччини після поразки повстання К. Булавіна (1707-1709). В 1740-х та 1780-х рр. Некрасівці частинами переселялися з Кубані у Нижнє Подністров'я та Подунав'я, а також до Малої Азії. Так сформувалися дві гілки некрасівців: анатолійська (майноська) та дунайська. Остання постійно поповнювалася за рахунок втікачів-старовірів з Центральної Росії (липован). Частина дунайських некрасівців протягом 1811-1813 та 1830-1833 рр. переселюється з турецької Добруджі до Бессарабії, утворивши окреме міщанське товариство в Тучкові (Ізмаїлі) та передмістях (Стара та Нова Некрасівки). В той же час спостерігалися «виходки» з Дунаю в глибину Оттоманської імперії (Анатолія, Болгарія, Греція). Нащадки анатолійських поселенців у XX столітті повертаються до Росії на Кубань, Кавказ і Ставропольщину.

Яскраве явище в історії російського народу – некрасівські козаки – привертали увагу представників різних наукових дисциплін, даючи можливість вирішення як конкретних, так і теоретичних завдань. Без перебільшення можна констатувати суттєвий історіографічний досвід, який накопичено у дослідженні некрасівців. Відома автору бібліографія нараховує більш 300 робіт, різноманітних за своєю спрямованістю та характером.

Паралельно з вивченням некрасівців в історичному, лінгвістичному, фольклорному і етнографічному аспектах, йшло осмислення феномена групи, оцінка ролі різних факторів у її виникненні, розвитку і розпаді;

характеристики етнокультурної специфіки. Таким чином назріла необхідність розробки концептуально-методологічних підходів до дослідження та онтологічного сприйняття групи.

Це яскраво продемонструвала заочна дискусія 1980 – 1990-х рр. представників різних наукових центрів і напрямків, в який проявилася принципова різниця у розумінні змісту і меж застосування поняття «некрасівці». Два головних питання, навколо яких і зосередилася дискусія були: кого можна вважати «некрасівцями», значення дунайського етапу в історії групи.

Актуальність наукового вирішення питання підсилюється сучасними практичними моментами. З кінця 1980-х рр. у місцях компактного проживання нащадків некрасівців спостерігається відродження інтересу до свого минулого. Ця тенденція зумовлена своєрідністю самосвідомості: щоб відповісти на питання «Хто ми?», нащадки мають чітко уявляти історію своєї спільності, без якої вони не уявляють специфіки некрасівського феномену.

Цей феномен в науки розглядається з двох основних підходів: «козацького» і «етнокультурного».

Представники першого підходу схильні бачити в некрасівцях, насамперед, козаків і соціально-військові аспекти життєдіяльності групи вважають визначальними. Слідом за П. П. Короленко що вивчав некрасівців ще наприкінці XIX століття[1], московський дослідник І. П. Смирнов[2] і краснодарський науковець Д. В. Сень[3] характеризували некрасівців як одну з груп донського козацтва. Вони обмежують як територіально, так і хронологічно застосування даної назви. Для них існує лише «генеральна лінія» розвитку групи, без огляду на побічні утворення.

Варто вказати, що Д. В. Сень не бачив ніяких підстав вважати 1740-і рр. часом першої хвилі переселень на Дунай[4]. Тобто дунайський період в історії групи, на його думку, досить невеликий і не принциповий. І. П. Смирнов, навпаки, схильний його розглядати набагато ширше – 1740-і – 1830-і рр. При цьому дослідник припускає, що представники групи переселилися не тільки в Анатолію, але й у підконтрольну Росії Бессарабію.

При цьому пропонувалося чітко обмежувати групу в межах принципів дотримання кодексу звичаєвого права – «Завітам Некрасова». Він слушно вважав, що ці «Завіти» відіграли значну роль у консолідації некрасівців. Такий принцип «партійності» був запозичений ним у майноських некрасівців. Вкажемо на такий історичний факт, що окремі спільності некрасівців у різні часи і з різних

причин відмовлялися від тих чи інших «Завітів». Зокрема, самі майносці, які у 1870-х рр. приєдналися до єдиновірства[5], порушивши тим самим заповіт про збереження «старої віри»: «щоб попів від Никона не приймали на службу»[6].

Така позиція цілком зрозуміла для самих некрасівців в Оттоманській імперії XIX століття. Було просто необхідно для фіскально-адміністративних і військових справ відокремити «своїх» від «чужих» у соціальному плані. Однак, навряд чи така позиція гідна для науки.

По-перше, самі некрасівці усвідомлювали спільність свого походження з «липованами», виступали разом з ними, хоча і вважали, що останні втратили «некрасовский корень». Наприклад, у середині XIX століття вони разом входили до складу «Оттоманського козацького війська» М. Чайковського (Садик Паши). Крім того тема близькості походження дуже часто зустрічається в історичних переказах нащадків, зафіксованих серед їхніх нащадків Ф. В. Тумілевичем. Примітно, що ця єдність виявляється саме тоді, коли робляться акценти на своєрідність. Наприклад, в одному з історичних оповідань зустрічаємо: «З тієї пори ми, некрасівці [курсив мій – О. П.], розділилися на майноських і дунайських»[7].

По-друге, експедиційними дослідженнями серед нащадків старовірів на Дунаї постійно фіксується ототожнення себе з некрасівцями. Щоправда, і не в таких яскравих проявах, як колись у Туреччині чи на Кубані. Дійсно, некрасівські громади в Подунав'ї набагато раніше втратили свій «козацький статус» (група на російському лівому березі, у Бессарабії). Слід також зазначити, що більш інтенсивно йшов процес розпаду цих громад через їхню відкритість щодо близького старообрядницького селянського населення (липован). Не змішатися на Майносі та Єносі з турками було об'єктивно легше, ніж не об'єднатися з близькими і мовою, і по вірою, і культурою липованами. Однак, і топоніми, і окремі явища традиційної культури, і самосвідомість зберегли дотепер релікти некрасівського минулого, хай і дещо фрагментарно.

Слід вказати, що до першого підходу («козацького») належать і автори, для яких дунайський період в історії некрасівського козацтва розглядався більш детально. Яскравий приклад – дослідження А. Д. Бачинського[8] і І. А. Анупова[9]. Їхні роботи і введені ними в науковий обіг широкий масив джерел дозволяють не тільки відтворити некрасівську історію на Дунаї, але і на Дністрі в XVIII ст. (останній сюжет, на жаль, є слабо відомим, навіть у спеціальній історіографії). Крім конкретного розгляду історичного матеріалу, вони спробували

проаналізувати, яким був реальний внесок некрасівців в господарсько-соціальне освоєння регіону.

Вони зазначали, що представники некрасівської групи проживали в регіоні до 1860-х рр., а потім увійшли до складу липован, з якими у них було багато спільних рис (релігійні погляди, мова, культурно-побутові традиції)[10]. Така позиція дозволяє нам віднести роботи цих вчених за змістом до другого «етнокультурного» підходу в розумінні некрасівського феномена.

А. Д. Бачинський та І. А. Анцупов показали реальні форми взаємодії некрасівців з липованами на Дунаї. Їхньої роботи продемонстрували неоднозначність цієї взаємодії в XVIII – першій половині XIX ст. Липовани дійсно не раз «скористалися» статусом козаків. Наприклад, при переселенні в 1780-і рр. на територію Австрійської імперії (у Буковину)[11]. Але і некрасівці не раз зверталися до липован, зокрема, призиваючи їх у свої військові підрозділи.

Отут, очевидно, діяла загальна закономірність – будь-яке козацьке формування Євразії могло існувати лише за умовах наявності регулярних зв'язків із землеробськими регіонами і постійного поповнення за рахунок вихідців з материнських територій. Це очевидно для Запорожжя, Дону, Яїка і т. ін. Мало того, на визначеному етапі розвитку в складі самих козацьких військ обов'язково виникає своя розвинута господарсько-економічна інфраструктура. В її основі знаходяться вже не козаки, а селянське населення.

Це ж саме справедливо і для некрасівців. Так, відомі численні факти «сманивания» некрасівцями людей з Росії на Кубань у XVIII столітті. Як свій резерв сприймалося некрасівцями і липованське населення Добруджі. Можна без перебільшення стверджувати, що як тільки козаки опинилися в повній ізоляції (друга половина XIX століття), виникла загроза не лише розформування війська (формально мало місце в 1864 року), але і асиміляції або фізичній загибелі населення. Можливо, що усвідомлення цього приводить до повернення більшої частини колишніх некрасівців у Росію, а потім – СРСР, протягом не більш чотирьох поколінь.

Однозначність козацької позиції стосовно некрасівців може привести до парадоксів у конкретних дослідженнях. Так, наприклад, Е. Є. Анастасової вдалося зафіксувати наступну ситуацію в самосвідомості старообрядців Болгарії[12]. Нащадки некрасівців Добруджі XVIII ст., що проживають в с. Татариця (біля м. Силістри) називаються «липованами», а ось складне за походженням населення Казашко (біля м. Варни) – «козаками» або «некрасівцями». Це

незважаючи на те, що майже половина населення даного села – нащадки недавніх вихідців з румунської Добруджі (липовани), а в Татариці вони складають набагато менший відсоток. Звернувшись до письмових джерел ми можемо судити, що обидва села утворили ті некрасівці, що не побажали переселятися до Росії: для Татариці – це відбулося в 1820-1830-і рр. ; для Казашко – в 1900-і рр.

Узагальнюючи досвід у вивченні козаків-некрасівців, були запропоновані слідуючи їхні ознаки[13]: 1) органічна складова Кубанського козацького війська; 2) донські козаки за походженням, які генетично пов'язані з верховими станицями; 3) творці та послідовники «Завітів Гната» як соціально-звичаєвого нормативу; 4) старообрядці-поповці; 5) не липовани (дунаки).

Однак, всі ці ознаки не враховують історичної динаміки. Всі вони містять в собі свої «проте», які між іншим зазначає і сам автор цієї концепції. Так, наприклад, в конфесійному плані некрасівці розподілили долю старовірів XIX – початку XX ст. у пошуку своєї церкви: серед них були і прихильники Білокриницької ієрархії, і «біглопоповці», і «беспоповці», і «єдиновірці». «Завіти Некрасова» – кодекс, який був записаний вже в середині XX століття і може включати різні нашарування, які пристосовувалися до певних обставин. Як органічна частина Донського чи Кубанського козацького війська некрасівське військо лише декларувалося, але в історії ці козаки діяли за своїми принципами.

Другий підхід у вивченні некрасівців – умовно названий нами «етнокультурним» – сформувався в етнології. Його основу складають уявлення про некрасівців як субетнічну групу російського народу, з наявністю всіх необхідних для подібного етнічного таксона ознак. Походження і розвиток даної групи пов'язується:

- соціальними факторами (некрасівці як козаки, етносоціальні властивості);
- релігійними (некрасівці як старообрядці, етноконфесійні);
- культурно-побутовими (некрасівський варіант російської культури, етнографічні).

Особлива роль приділялася їхньому специфічному самовизначенню. Самоназва групи – некрасівці – антропонім по своєму походженню, використовувався для ідентікета не тільки в період діяльності козаків у складі Оттоманської імперії, але і продовжує своє існування в деяких локальних групах аж до теперішнього часу. Істотне значення на ранніх етапах у складанні субетноніма зіграв кодекс звичайного права відомий під назвою «Завіти Гната Некрасова». У цей же час існують

ендосубетноніми – «кара-ігнати» («чорними ігнатами» їх називали ногайці за їхні сині каптани) і «ігнат-козаки» (турки)[14]. Характерно, що усі імена групи містять в собі ім'я або прізвище першого отамана.

Прихильники етнокультурного підходу[15] визнавали як діахронну, так і сінхронну варіативність некрасівської групи та її властивостей. Сама історія групи в XVIII – першій половині XIX в. доводить, що протягом усього часу свого існування некрасівці не були однорідні, проживаючи в різних регіонах Причорномор'я. Це дозволяє виділити локальні групи некрасівців: малоазіатську (оз. Майнос, устя Кізил-Ірмак, о. Мада, с. Хамідіє) та нижнедунайську (оз. Разельм, Татарица біля Силістри, долина р. Слава, Південна Бессарабія)[16].

Утворення цих двох гілок некрасівської групи обумовлено цілою низкою причин. Серед них головною традиційно розглядається соціальна диференціація (прагнення одних зберегти демократичну козацьку республіку (майносці) і інших – адаптуватися до нових умов соціальної нерівності)[17].

Ця диференціація відображала господарсько-економічні зміни – частина некрасівців у Добруджі перейшла від рибальства до землеробства. Способи господарювання визначили і суспільно-політичні погляди: рибалки могли зберегтися тільки спільно і легко могли змінити місце проживання, інші ж, навпаки, змушені були шукати стабільності. Зміні господарського укладу багато в чому сприяла ситуація в Добруджі (частина некрасівців оселилася удалині від водяних ресурсів зате на родючих землях (наприклад, с. Слава); присутність близького землеробського населення (липован) і т. п.).

На основі цього, очевидно, сформувалися дві партії. «Радикальні» некрасівці пішли по далі від російських кордонів до своїх одноплемінників у Малу Азію, де і зберігали більш суворо «Завіти Некрасова». «Ліберальні» некрасівці залишилися в Добруджі і, навіть, частково переселилися на російські території (1811-1813; 1817-1824 і 1830-1835 р.).

Істотні зміни в географії розселення групи відбуваються з кінця XIX століття. У результаті зникає некрасівське населення з Малої Азії в XX сторіччі, але значно зростає на східному Причорномор'ї.

З цього ж часу спостерігається і розмаїтість в основних ознаках. Так, наприклад, у 1864 році ліквідується козацьке положення некрасівців в Оттоманській Імперії. І якщо дунайська група вже до початку XX століття інтегрується з липованами в одну субспільність російського народу, приймаючи загальне ім'я «липован», то малоазіатська продовжує називати себе «некрасівцями».

З 1846 року починає проявлятися і конфесіональна сепарація. Більша частина добруджанських некрасівців сприйняла Білокриницьку ієрархію старообрядницької церкви, у створенні якої безпосередньо брали активну участь[18]. Невелика частина на Дунаї її не прийняла і разом з ветковсько-стародубськими (поліcько-чернігівськими) старовірами вважалася «біглопоповцями». У середовищі «білокриницьких» старообрядців з 1862 року відбувся розкол на прихильників і супротивників «Окружного послання»[19], більш ніж на п'ятдесят років відокремивши «окружників» і «противоокружників». У Малій Азії некрасівці були і «білокриничанами», і «біглопоповцями», а, крім того, майносці в 1870-х рр. приєдналися до єдиновірства – офіційному компромісу між старообрядництвом та синодальною церквою.

Очевидно, зазначені вище дві «партії» як і раніше визначали навіть конфесійні питання. Такий вибір між двома шляхами відбувається ще не раз серед нащадків некрасівців вже у XX столітті. Наприклад, ліберальна частина повертається в Росію, а радикальна – або залишається, або переселяється в інші місця. Так було на початку XX століття, коли частина перейшла в Грузію та Кубань, а частина – у північно-східну Болгарію. Реемігранти-некрасівці, які оселилися поблизу Варни, до цього часу не сприймають білокриницького священства та усвідомлюють свою конфесійну своєрідність як «беспоповці» (щоправда – оказіальні, виявляє прихильність до біглопоповства, т. зв. «новозибковської» ієрархії). Це ж спостерігається і в 1962 році, коли останні з некрасівців Туреччини переселилися до Ставрополля, а частина – у США[20].

Такого ж роду вибір буде переслідувати дослідника з погляду вищеописаного «козацького» підходу – кого вважати «справжніми» некрасівцями? Саме так спробував вирішити проблему краснодарський колега Д. В. Сень. З позицій же етнокультурного підходу всі ці групи представляються однозначними – кожна з них по своєму вибирала шлях розвитку, зберігаючи основні характерні компоненти, пристосовуючи їх до відповідних умов.

Дотримуючись такого підходу, хотілося би ще деяку увагу приділити дунайським некрасівцям та їхньому місцю в історії й структурі групи.

Факти присутності некрасівців у Добруджі після 1810-х років – визнаного часу виходу з Дунаю в Анатолію – досить численні. Частина з них приводитися в сучасних роботах І. А. Анцупова[21] і С. Феногена[22]. Використані ними джерела того часу, також як і виявлені нами, показують, що до 1860-х рр. некрасівське населення чітке

відокремлювало себе від липованського. Наприклад, у списках на переселення в Росію в 1808-1835 р.

Про це ж свідчать такі автори, як І. П. Ліпранди (1827 рік), І. С. Аксаков (1848 р.), Н. С. Надєждін (1846 р.) і багато інших, які безпосередньо відвідали некрасівсько-липованські поселення Південно-Східної Європи[23]. Ці ж джерела свідчать про збереження в некрасівців Добруджі козацького укладу життя, який в головному відповідає «Завітам Некрасова».

Найяскравіший фактичний матеріал щодо некрасівців-дунайців на середину XIX ст. знаходиться в роботах М. С. Чайковського та В. І. Кельсієва[24]. Ці два автора були активними діячами «Оттоманського козацького війська», основа якого як раз і були некрасівські загони під керівництвом Йосипа Гончара. Це був останній їхній отаман, але той, хто вивів дунайських некрасівців на рівень загальноєвропейської політики – він наладив дипломатичні зв'язки з представниками багатьох урядів Європи, діячами суспільно-політичних та революційних рухів (Наполеон III, кн. А. Чарторийський, О. І. Герцен та з іншими). Доля цих трьох яскравих осіб заслуговує більш детального розгляду. Тут ми їх згадуємо не лише в якості авторів унікальних джерел, а й як тих козацьких ватажків та чиновників, діяльність яких переконливо свідчить про серйозність козацьких звичаїв серед дунайського старовірства.

У Добруджі некрасівці мали особливий статус з відмінними від липован того часу адміністративно-фіскальними правами. Це об'єктивно перешкоджало інтеграції між двома групами. Правда це не виключало взаємодій між ними в ряді питань конфесіонального чи господарсько-економічного характеру. Некрасівці робили заступництво своїм одновірцям і одноплемінникам, захищаючи їх від адміністрації та сусіднього населення.

Аналогічна ситуація склалася і на лівому російському березі. В Бессарабії некрасівці, після переселень 1830-х рр., одержали особливий статус. Вони складали «мещанского звания некрасовские общества» таких міст, як Кишинів, Бендери, Акерман, Кілія. Але найбільша їхня кількість зосередилася в Ізмаїлі і двох селах біля нього – Старої і Новий Некрасівках.

Ці громади отримали широкі права. Їм було дозволено побудувати свою церкву і «служити» у ній по канонах старообрядницької віри[25] – унікальний прецедент в історії миколаївської Росії. «Старонекрасовское» і «новонекрасовское общества» вибирали собі отамана, користалися правами внутрішнього самоврядування, мали свої

особливі печатки. До 1836 року некрасівці також у Російській імперії користалися податковими і господарськими пільгами.

Виявлені нами в архівах джерела дозволяють нам спростувати загальноприйняту думку, що в межі Росії переселялися некрасівці лише з Добруджі. У списку переселенців 1831-1833 р. вказуються некрасівці і з малоазіатських анклавів (Майносу, Анадолі, Єносу тощо).

Архівними документами також фіксується, що до 1856 року некрасівці Бессарабії виступали організованою і самостійною групою. Сусіднє липованське населення мало інший соціальний статус – державних селян.

Після 1860-х років в Нижньому Подунав?ї відбуваються процеси міжгрупової інтеграції некрасівців з липованами. Втрата особливості соціального стану в 1864 році некрасівцями сприяла тенденції до об?єднання, яка намітилися раніше. Вона приводить до розчинення нащадків козаків серед близького старовірського населення.

Наші експедиційні дослідження виявили релікти некрасівської минувшини в анклавах старовірів на Дунаї. Наприклад, назва центрального майдану як і загальносільських зборів на ній – «круг»; вулиця Гната Некрасова; численні сімейні перекази про козацьке минуле і т. д. В одному із сіл вдалося зафіксувати легенду про те, як «нашу церкву казак зашептал» (Казанскої Богоматері у с. Приморському).

Примітний виявлений факт існування в Новій Некрасівці до середини XX століття двох груп населення: «казаки» або «некрасовцы» і «шурские». Ці прізвиська відображають реалії 1830-1840-х рр. , а саме – майже одночасне заселення села некрасівцями і міщанами із м. Шури Копієвської Подільської губернії[26]. Незважаючи на те, що обидві групи близькі по головним характеристикам (росіяни, старовіри-поповці), вони до 1940-х рр. прагнули не одруживатися між собою. В основі такої ендогамності лежала соціальна особливість, різниця фіскально-економічного положення до 1850-х рр. Цим зайвий раз підтверджується думка про те, що некрасівці не змішувалися якийсь час у Бессарабії з іншими старообрядниками – липованами.

Аналогічно, в Муравльовці зберігаються різні топоніми для окремих кутків села. Вони також є залишками різного соціально-територіального походження мешканців поселення у минулому: задунайські некрасівці, державні селяни з Вороніжської губернії та втікачі-липовани.

Таким чином, автор даної публікації, дотримуючись другого підходу, пропонує вважати некрасівців субетнічною групою

російського народу, яка мала острівне розселення у Причорномор'ї в XVIII – XX ст. Походження цієї групи пов?язано з етносоціальними та етноконфесійними чинниками. Вони діяли паралельно, взаємодоповнюючи та взаємозаміняючи одно одного. В умовах поетнічного населення Оттоманської Порти склався своєрідний варіант російської культури. Його виразність була зумовлена взаємодіями різних ареально-етнографічних російських традицій в контексті дії соціальних та конфесійних факторів. Мали місце також результати запозичень з досвіду інших народів регіону.

Хронологічні межі для кожної з територіальних груп мають визначатися окремо. Для південної (анатолійської) групи специфіка групи залишається актуальною до XX століття навіть після «повернення» її представників до Східного Причорномор'я. Для північної (дунайської) групи особливість втрачається не пізніше кінця XIX століття. Нащадки некрасівців в цьому регіоні входять до складу іншої субетнічної групи – липован. Їхня присутність у липованській спільності виявляється на рівні субстрату, детально визначити який – справа подальших досліджень.

Ці дві групи, на великий жаль, не знайшли відображення в узагальнюючій типології російської етнічної структури на кінець XIX – початок XX ст. [27] Хоча і якісні, і кількісні характеристики некрасівців та липован заслуговували би зайняти відповідні їм місця.

Примітки:

1. Короленко П. П. Некрасовские казаки // Известия общества любителей изучения Кубанской области. – 1900. – Вып. 2. – С. 1-74; Короленко П. П. От Кубани до Дуная // Кубанские областные ведомости. – 1895, № 245-247.

2. Смирнов И. В. Некрасовцы // ВИ. – 1986, №8. – С. 97-107.

3. Сень Д. В. Политика царизма в отношении казаков-некрасовцев: этапы и характеристика // Известия высших учебных заведений Северо-кавказский регион. Общественные науки. – 1997, № 4. – С. 9 – 17; Сень Д. В. К проблеме определения понятия «некрасовцы» и границах его применения // Кубань в истории России. Ч. 1. Археология и краеведение Кубани: Тез. докладов У краевой межвузовской аспирантско-студенческой конференции. – Краснодар, 1997. – С. 50 – 53. Сень Д. В. Социальная и военно-политическая история некрасовских казаков (1708 г. – конец 1920-х гг). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Краснодар, 1999. – 27 с.

4. Сень Д. В. Политика царизма в отношении казаков-некрасовцев... – С. 12.

5. [Козлов, Макарий] Михаил. Согласие на присоединения к единоверию переселившихся из России старообрядцев некрасовцев проживающих в Азиатской Турции в селении Майнос. – М. : МГУ, 1873. – 28 с. ; Виноградов И. Г. Учреждение единоверия у майносцев // Московские церковные ведомости. – 1880, № 27, 35.

6. Тумилевич Ф. В. Сказки и предания казков-некрасовцев. – Ростов-на-Дону, 1961. – С. 172.

7. Там само. – С. 206.
8. Бачинський А. Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII и начала XIX вв. // Записки Одесского Археологического Общества. – Т. 2 (35). – Одесса, 1967. – С. 136-150; Бачинский А. Д. Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессарабии // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Вып. 7 – Одесса, 1971. – С. 159-163; Бачинський А. Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини. – Вип. 6. З історії та етнографії росіян Одещини. – Одеса, 1995. – С. 7 – 23.
9. Анцупов И. А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII – XIX в. : социально-экономический очерк. – Кишинев: Инесса, 1996. – С. 54 – 64; Анцупов И. А. Казачество российское между Бугом и Дунаем. – Кишинев, 2000. – С. 13-36.
10. Анцупов И. А. Казачество российское... – С. 13-36.
11. Державний архів Чернівецької області, ф. 1, оп. 2, од. зб. 2220, арк. 1-2 та од. зб. 3586, арк. 1-5; Субботин Н. История так называемого Австрийского или Белокриницкого священства. – Вып. 1. – М. , 1863. – С. 79; Dan D. Lipovenii din Bucovina // Popoarele Bucovinei. – Fascicula III. – Cernauti, 1894. – P. 14-15.
12. Анастасова Е. Е. Старообредците в България: мит – история – идентичност. – София, 1998. – С. 49-50.
13. Сень Д. В. К проблеме определения понятия «некрасовцы»... – С. 52 – 53. Сень Д. В. Социальная и военно-политическая история некрасовских казаков... – С. 14-15.
14. Скальковский А. А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1844, № 8. – С. 63-65.
15. Волкова Н. Г. , Заседателева Л. Б. Казаки-некрасовцы: основные этапы этнического развития // Вестник МГУ. Серия № 8. (История) – 1986, № 4. – С. 44 – 54; Феноген С. Сарикёй: старницы истории. – Бухарест: Критеон, 1998. – С. 69-76; Он же. Несколько соображений об «исчезновении» казаков-некрасовцев из северной Добруджи // Культура русских-липован (старообрядцев Румынии) в национальном и международном контексте. – Бухарест, 1998. – С. 137-144; Пригарин А. А. Субэтнические группы русских Юго-Восточной Европы //Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – Секція 1. Теоретичні проблеми етнології. – К. , 1999. – С. 63-66; Прігарін О. А. Козаки-некрасівці на Дунаї: кінець XVIII – перша третина XIX ст. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. – Одеса, 2000. – С. 29 – 41; Пригарин А. А. К вопросу о содержании термина «Этноконфессиональная группа»: на материалах русских старообрядцев Балкан // Ethnoses and Cultures on the Balkans. – Vol. 1. – Sofia: Dios, 2000. – p. 80 – 93.
16. Волкова Н. Г. , Заседателева Л. Б. Казаки-некрасовцы... – С. 51.
17. Смирнов И. В. Некрасовцы // ВИ. – 1986, №8. – С. 103-104.
18. Субботин Н. История так называемого Австрийского или Белокриницкого священства. – Вып. 1. – М. , 1863. – С. 134-136.
19. Ворона А. Окружное послание 1862 г. в истории старообрядчества //Культура русских-липован (старообрядцев Румынии) в национальном и международном контексте. – Бухарест, 1998. – С. 105-112.
20. Медведева В. Н. Казаки-некрасовцы на чужбине и в России // Евразия. Народы. Культуры. Религии. – 1996, № 1(4). – С. 45-62.
21. Анцупов И. А. Казачество российское между Бугом и Дунаем. – Кишинев, 2000. – С. 22-26.
22. Феноген С. Сарикёй: старницы истории. – Бухарест: Критеон, 1998. – С. 69-

26. Його ж. Несколько соображений об «исчезновении» казаков-некрасовцев из северной Добруджи // Культура русских-липован (старообрядцев Румынии) в национальном и международном контексте. – Бухарест, 1998. – С. 137-144.

23. [Липранди И. П.] Некоторые сведения о правом береге Дуная собранные в 1826 году. – СПб, 1827; Зверев Ст. Записка И. С. Аксакова о Бессарабских раскольниках // Русский архив. – 1888, Кн. 3. – С. 435-437; Надеждин. О заграничных раскольниках //Сборник правительственных сведений о раскольниках, составленный В. Кельсиевым. – Вып. 1. – Лондон, 1860. – С. 125-126.

24. Chaykowski M. Kazaczyzna w Turcyi. – Paris, 1857; [Кельсиев В. И.] Очерк истории старообрядцев в Добрудже // Славянский сборник. – СПб, 1875.

25. Сборник правительственных постановлений по части раскола. – СПб, 1875. - С. 107, 109, 248-249.

26. Більш 300 міщан переселилося протягом 1833-1834 рр. в м. Ізмаїл, частина з них – в Нову Некрасівку (встановлено за: ДАОО в м. Ізмаїл, ф. 56, оп. 1, од. зб. 110, арк 1-20).

27. Озерова Г. Н. , Петрова Т. М. О картографировании групп русского народа на начало XX века // СЭ. – 1979, № 4. – С. 73-79; ця схема зараз тиражується в усіх пасальних роботах, що свідчить про її визнання. Щоправда, в одному з останніх видуються некрасівці, але чомусь лише як конфесійна група беспоповців (?): Русские. – М. , 1999. – С. 113.

Шабашов А. В.

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ТИПОЛОГІЇ СІМ'Ї БОЛГАР І ГАГАУЗІВ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ У 10-Х – 60-Х РОКАХ XIX СТ.

1. Постановка проблеми. Загальна типологія родини

Переселенню до Південної Бессарабії у кін. XVIII – середині XIX ст. представників балканських етнічних спільностей, насамперед, болгар і гагаузів, а також їхньому устрою на нових землях та першим десятиліттям їх життя у нових умовах присвячена численна наукова література[1]. Разом із тим, багато питань, які торкаються даної теми, або залишаються білими плямами в історичній науці, або до цих пір висвітлені недостатньо адекватно.

До одної з таких проблем відноситься характеристика структури сім'ї та сімейних стосунків задунайських переселенців. Інтерес до цієї теми виник практично одразу ж після появи на території Росії численних колоній переселенців з Османської імперії й пов'язаний він, очевидно, з тим, що болгарська й гагаузька сім'я уявлялась спостерігачам зразковою, яка повною мірою зберігала патріархальні начала, значно зруйновані на той час у багатьох народів країни. «До честі болгар треба сказати, що сімейне життя і взагалі сімейні чесноти між ними свято поважаються, отчого моральність обох постатей вельми висока,

а тому й число шлюбів значно… Взагалі сімейний, подружній союз і з тим разом дівоча скромність – є дійсна святиня для болгар…»[2]

Дійсно, у традиційній культурі болгар і гагаузів сім'я й споріднення є визначальними, термінальними цінностями[3]. Кожна психічно здорова людина, вважають болгари й гагаузи, повинна одружитись чи вийти заміж, народжувати та виховувати дітей (традиції багатодітності, у значній мірі, зберігаються й дотепер[4]), доглядати у старості батьків, допомагати братам, сестрам та ін. родичам, поважати їх. Спостерігачі другої половини XIX ст. відзначають, що для них вище за все «згода у шлюбі та відданість сімейному життю»[5]. «Подружній союз, а разом із тим і дівоча скромність, є справжня святиня для жителів гагаузів… Шлюб, по їхніх поняттях, є страж моральності суспільства. До безшлюбності вони ставляться з глибокою зневагою. Холостяк, кажуть вони, є непотрібний член суспільства»[6]. Розлучення, конфлікти з родичами або сімейні, ігнорування обов'язків, що накладаються родинними відносинами, донедавна, було виключною рідкістю. Сімейні й родинні зв'язки у народів, які розглядаються, наповняють змістом індивідуальне існування людини.

Проте, дотепер спостерігачі й дослідники практично не пішли далі нехай важливих, цікавих, але найзагальніших зауважень із питання.

Одним із перших до проблеми сім'ї задунайських переселенців звертається Задерацький П. О. У своїй невеликій, але дуже інформативній роботі, він, зокрема, відзначає: «Більшою частиною болгари[7] живуть декількома сім'ями разом в одному будинку, так, що крім старого архі-хазяїна, у тому ж будинку живуть також повні майже хазяїни: син із невісткою, іноді два або три із дружинами або дочки із зятями»[8].

Скальковський А. О. у фундаментальній праці, присвяченій болгарським колоніям Росії, яка вийшла у 1848 р. , пише: «Побут внутрішній, побут сімейний, чисто патріархальний, представляє видовище істинно відрадне. Голова сімейства, батько, іноді навіть прадід, зберігає на все життя владу свою над сімейством, яке складається дуже часто з трьох або чотирьох поколінь. Сімейства взагалі не люблять поділятися ні житлом, ні майном, і навіть старі, для навчання, для прибутку, не люблять відсилати свою молодь в інші колонії, а тим більше не-болгарські, не своєї «мови», не своєї віри… Подружній союз, і з тим разом дівоча скромність, є справжня святиня для болгар, відступи від неї дуже рідкі»[9]. В іншому місці він відзначає: «Болгари пристрасно люблять сімейну єдність, так що нерідко три чи навіть чотири покоління живуть разом, під одним дахом і керівництвом старого – голови свого роду»[10].

Приблизно у тих же висловах характеризує сімейний побут задунайських переселенців і Клаус А. : «Внутрішній сімейний побут колоніста-болгарина, як за старих часів, так у більшості випадків і тепер представляється патріархальним. Голова сімейства – батько, іноді дід або навіть прадід, зберігає свою владу над домочадцями на все життя. Узагалі, сімейні розділи не у звичаї, і болгари їх неполюбляють. Чистота подружнього життя та дівоча скромність – святиня для них, так що перелюб тут явище вкрай рідке і зустрічається зазвичай тільки у греків та представників інших національностей»[11].

Мабуть, першим, хто спробував поставити питання, яке розглядається, на наукову основу є Державін М. С. , який присвятив йому невелику журнальну замітку[12], включену потім у його основну працю з етнографії російських болгар[13]. Він цілком правильно, як основне питання ставить задачу з'ясувати, чи зберігалась у болгар-переселенців у першій половині XIX ст. , тобто відразу після переселення, задруга, чи для них уже була характерна мала родина. Для рішення даної проблеми він використовує дані, на які він «випадково наштовхнувся» у сільському архіві колонії Чешма-Варуїта (суч. Криничне, Болградського району) під час своєї літньої поїздки по Бесарабської губернії у 1910 р. , а саме – «Ревізьку казку 1835 р. квітня 1-го дня Бесарабської області, Левовского повіту, ізмаїльського колоністського округу колонії Чешмеваройт про тих, що складаються мужеска й женска статі душах задунайських переселенців»[14].

У своїх роботах він наводить для ілюстрації список з 22 «найбільш типових» сімей і на його основі робить висновок про те, що «у 1835 р. , тобто незабаром після офіційного поселення у нас у Бесарабської губернії болгарських колоністів, сімейної задруги, або так званої великої родини, можна припускати, у них уже не існувало, і наша болгарська сім'я у 1835 році вже сформувалася у ту саме невелику родину, яку ми зараз і знаходимо всюди без винятку у наших болгар-колоністів протягом трьох губерній: Бесарабської, Херсонської та Таврійської»[15]. А втім, із його висновками важко погодитись. Дійсно, якщо братських сімейних громад (які він, очевидно, і відносить до великої родини) у списку, що наводиться їм, не відзначено, то з 22 сімей 6 відноситься до батьківської багатолінійної родини (середня чисельність такої родини виявляється 10,6 осіб), 6 – до батьківської однолінійної родини (середня чисельність – 8,6 осіб) і 10 – до малої родини (середня чисельність – 6,1 осіб). Узагалі середня чисельність сімей, що приводяться їм, – 8,0 осіб. Навряд чи родину з такою високою середньою чисельністю і з такою структурою можна, слідом за Державіним М. С. , віднести до «невеликої родини».

Цікаві інші спостереження Державіна М. С. над типологією родини та сімейними відносинами у болгар: «Родина у наших болгар-колоністів представляє звичайний тип сучасної сім'ї і складається з батьків та дітей. Старі зазвичай залишаються у сім'ї молодшого сина (твердження, що суперечить попередньому висловленню автора – Ш. А.), у спадщину до якого і переходить потім рідне гніздо; усіх старших синів, одруживши їх, старі виділяють від себе на самостійне хазяйство. Дуже рідко можна зустріти родину, у якій у будинку старих живуть два чи три брати разом із своїми дружинами та дітьми. Ініціаторами виділення зазвичай бувають молоді; старі схильні скоріше удержати своїх синів разом під одним дахом. Виділяючи сина, батько зобов'язаний надати йому «план» і побудувати на цьому плані будинок, або купити план у будь-кого зі своїх односільчан з усіма господарськими на ньому будівлями. Головну роль у сім'ї відіграє жінка. (! – усупереч твердженням попередніх авторів – Ш. А.) Чи особливість характеру болгарки позначилась у цьому явищі, чи ж у ньому несвідомо виразились древні традиції матріархального побуту, у всякому разі, їй належить більш активна роль у житті родини, ніж чоловікові, і навіть у тих випадках, коли хазяйка дому самодуром чоловіком відсунута на задній план. Ми не помилимося, якщо скажемо, що жінці належить тут вирішальний голос у всіх сімейних починаннях. Якщо у будинку живуть старі, то вони, зазвичай, відпочивають, надаючи справу ведення господарства молодим, і тільки дають загальний напрямок і керівництво господарського життя, користуючись загальною увагою й турботою»[16].

З наступних робіт можна лише відзначити окремі спостереження ряду авторів. Так, Демиденко Л. О. , що вивчала протягом ряду років болгарську родину, відзначає: «Можна стверджувати, що окремі великі родини продовжували існувати і на початку XX ст. , аж до 1937 р. Так, у селі Криничному до 1937 р. проіснувала велика родина Чаневих. Разом із старим Чаневим та його дружиною проживали троє одружених синів із своїми сім'ями; крім того, з ним мешкав старий батько – голова родини. Сім'я складалася з 19 осіб. Господарство велося спільно, харчувались, удягались із загального сімейного бюджету. Великі родини існували, наприклад, у селі Новотроянах до 1930 р. , у селі Городнє – до 1936 р. »[17]

Інший фахівець із бесарабських болгар – Маркова Л. В. пише: «Приблизно до того ж часу (кінець XIX – початок XX ст.) зберігалися великі родини. Велика кількість молодих сімейств, що фактично не відокремилась, офіційно записувалась як самостійні для одержання земельного наділу. Тому відсоток задруг установити важко. Але спільне життя одружених синів із батьком зазвичай тривало лише декілька років, за сприятливих умов вони виділялись»[18]. В іншому місці вона

відзначає: «У сім'ї болгар довгий час зберігались риси патріархального ладу з підкресленим авторитетом чоловіка і старших за віком. При пануванні вже у XIX ст. простої (малої) родини досить частим явищем аж до першої світової війни були складні неподільні родини однолінійної структури. Місцями складні родини зберігались у бесарабських болгар й у міжвоєнний період. Одружені сини по 5 – 10 років, а то й більш не відокремлювались від батька, вірніше – батько їх не виділяв по економічних розуміннях»[19].

У гагаузів традиції великої родини відзначали Курогло С. С. [20] і Маруневич М. В. [21]

Деякі матеріали по типології сім'ї задунайських колоністів, що базуються, насамперед, на аналізі системи термінів спорідненості, було представлено у роботах автора цієї статті[22].

Таким чином, як бачимо, незважаючи на значний інтерес до теми, по суті, систематичного, скільки-небудь глибокого освячення вона дотепер не одержала.

Перш ніж звернутися безпосередньо до аналізу типології сім'ї задунайських переселенців, необхідно зупинитися на самій проблемі типології сім'ї в етнографічній і історичній літературі, оскільки єдності поглядів у науці на цю сторону еволюції соціальної організації народів світу дотепер немає.

Виразно ілюструє дане положення, що склалося у світовій науці у відношенні вивчення соціальної організації взагалі і родини зокрема Ольдерогге Д. О.: «Дуже повчальні результати робіт однієї німецької експедиції у Конго серед еконда в 30-х роках XX ст. Один з учасників цієї експедиції Е. В. Мюллер поставив своєю задачею перевірити на місцевих умовах значення визначень «плем'я», «рід», «клан» та «велика родина», даних у різний час Мьордоком, Кирхгофом, Стросом та Брауном. Кожний з них застосовував у своїх працях вироблену ним систему термінів; при цьому той самий термін у різних авторів мав різні значення. Так, «клан» у розумінні французьких дослідників не відповідав «клану», про який писали американські етнографи, визначення «великої родини» – Grossfamile, дане Турнвальдом, відрізняється від відповідних термінів famille global французів і extended family англо-американців і т. п.

Спостереження Мюллера показали, що суспільний лад еконда і всі соціальні їхні підрозділуи не укладалися у системи прийнятих визначень. Виявилось, що в еконда існує шість місцевих назв для різного типу родових об'єднань, і нелегко визнати яке-небудь із них «родом» у класичному розумінні цього слова, тому що жодне із шести назв не

укладається в схеми, теоретично встановлені етнографами, і не відповідає у точності даним їм визначенням»[23].

Природно, це значно утрудняє аналіз традиційної соціальної організації народів світу, і у теперішній час змушує, при звертанні до даної проблематики, багато в чому йти, якщо не по незвіданому, то, у всякому разі, по непроторенному шляху.

Те, що було сказано у відношенні соціальних інститутів узагалі, повною мірою стосується і предмета даної роботи – типології сім'ї: загальноприйнятого погляду на цю проблему не склалось не тільки у глобальному масштабі, але й, як правило, у національних наукових школах[24]. Досить указати вже на факт відсутності загального терміна в російській та українській мовах для позначення так званої великої родини. Зустрічаються, наприклад, такі назви, як «складна», «велика», «неподілена», «патріархальна», «братська» родина, «сімейна громада», «задруга»[25]. Серед критеріїв типологізації сім'ї називаються: склад та характер подружніх союзів, число подружніх союзів, число поколінь, дітність та ін. [26]

Проте, деякі загальні передумови для типологізації явища, яке розглядається є. Найважливіший внесок в освячення проблеми у вітчизняній науці належить роботам Бромлея Ю. В. і Кашуби М. С. [27], а також Ганцькой О. А. [28] Перші взяли за основу варіантних підтипів складних сімей критерій форм родинних зв'язків (з урахуванням також інших ознак). Відповідно було виділено два підтипи: багатолінійний і однолінійний. Для першого визначальним є бічне споріднення двох або більше шлюбних пар одного чи різних поколінь, для другого – тільки пряме споріднення шлюбних пар різних поколінь (не більш однієї на покоління)[29]. Подібний розподіл по характеру зв'язків розширених сімей (extended families) на горизонтальні (багатолінійні Бромлея Ю. В. і Кашуби М. С.) і вертикальні (однолінійні Бромлея Ю. В. і Кашуби М. С.) відомі в англо-американській літературі.

Ганцкая О. А. у класифікації сім'ї по кількості подружніх союзів виділяє два класи сімей – простих та складних форм. Прості сім'ї включають тільки одну подружню пару, моногамні родини складних форм поділяються на чотири типи.

Перший з них – складний однолінійний: це розширена (яка природно розрослась) родина з прямою лінією споріднення шлюбних пар. Така сім'я складається з батьків або одного з них (у випадку вдівства або розлучення), сина із дружиною або дочки з чоловіком із їхніми нащадками або бездітних. Крім того, якщо у старшого

подружжя є ще неодружені й незаміжні діти, то вони також живуть у такій батьківській родині, якщо не вчаться й не працюють на стороні.

Другий тип моногамних сімей складних форм – багатолінійна батьківська сім'я з прямим та бічним спорідненням шлюбних пар. Разом із батьками у ній живуть їхні сини з дружинами й нащадками, незаміжні дочки й неодружені сини. Кожна синова шлюбна пара знаходиться у прямому спорідненні з батьківською й у бічному – одна з одною. У сім'ї зазвичай не буває менше трьох поколінь, очолюють її батько або один із синів.

Третій тип – братська багатолінійна двопоколінна сім'я, яка об'єднує братів із дружинами й дітьми. Покоління може бути тимчасово одне, але як винятковий випадок (при майже одночасному одруженні братів, чи їхньої бездітності, або смерті дітей).

Четвертий тип – братська родина з бічним багатолінійним спорідненням братських подружніх пар і прямим однолінійним спорідненням кожної з них з одруженим сином (або синами) та його дітьми. Сім'я трьохпоколінна чи багатопоколінна[30].

При цьому автор окремо виділяє такі таксони, як велику й малу родину, обмовляючись, що принципи цього розподілу бувають різними, питання про віднесення тих чи інших родин до першого або другого типу вирішується неоднаково, по-різному виділяються історичні типи великої родини[31]. Сама Ганцька О. А. відносить до великої родини другий, третій і четвертий типи сімей складних форм, відповідно, до малої – сім'ю простої форми і перший тип складної сім'ї[32].

На нашу думку, для історичної типології сім'ї важливі структуроутворюючі критерії, такі як характер родинних зв'язків, насамперед, між шлюбними парами, що складають основу будь-якого типу родини. При цьому необхідне урахування реальних емпіричних фактів існування у різні історичні періоди тих чи інших форм родини. Так, скажімо, кількість поколінь, що одночасно проживають у сім'ї, – критерій, який виявляється дуже важливим для деяких дослідників[33], як правило, не може бути показником для більшості типів сімей, і залежить, скоріше, від біологічної тривалості життя. Наприклад, у складному однолінійному типі, який деякі дослідники відносять до малої сім'ї, в якому у кожному з поколінь нараховується не більше однієї шлюбної пари, буде нараховуватися стільки ж поколінь, скільки й у типах, які відносять до архаїчних форм великої родини. Це ж відзначає й Ольдерогге Д. О. : «...слід звертати увагу не стільки на число поколінь, скільки на число об'єднаних у даній великій родині «вогнищ», або малих сімей»[34]. Третій тип, який виділяє Ганцька О. А.,

є скоріше винятковим, тимчасовим, ніж етапним, оскільки братська двопоколінна родина автоматично перетворюється в ході свого існування у четвертий тип – братську багатопоколінну родину з бічним багатолінійним спорідненням братських подружніх пар і прямим однолінійним спорідненням кожної з них з одруженим сином (чи синами) і його дітьми, або розпадається на малі родини.

Аналіз реальних форм сім'ї, властивий тому чи іншому суспільству, показує, що, по-перше, форми сім'ї, із точки зору їхніх структурних особливостей, у кінцевому підсумку визначаються таким критерієм, як формами (частотою й правилами) сімейних розподілів і обумовлюються нормами звичайноправових відносин. По-друге, як правило, у жодному суспільстві не може існувати тільки один тип сім'ї. Наприклад, по самій своїй структурі, батьківська однолінійна родина не може не співіснувати з простою (малою) родиною (якщо у батьків залишається тільки один одружений син, то всі інші одружені сини виділяються в окремі прості, малі родини, поки останні, у свою чергу, знову не розростаються у складні однолінійні родини, коли у них одружуються сини голів сімей і т. д.)

Уже тому мова може йти скоріше про превалювання у суспільстві того чи іншого типу сім'ї, або про визначення співвідношення у суспільстві типів родини, а не про єдиний тип, що історично змінює інший тип. Крім того, надзвичайно важливо розглядати надсімейні структури, такі як патронімія, оскільки вони дозволяють зберігати єдність споріднених сімей, відповідну ідеологію і соціальну практику, навіть при їхньому фактичному розділенні, дислокальности. Тобто, суспільство, у якому панує мала сім'я, але зберігається інститут патронімії, по своїх соціальних параметрах буде знаходитись ближче до суспільств із складними формами родини, чим до суспільства, де панує мала сім'я, але без збереження, чи зі слабким ступенем збереження надсімейних структур.

Виходячи з висловлених зауважень і аналізу емпіричного матеріалу (насамперед узятого з побуту народів Балканського півострова), типологія родини й історична послідовність виділюваних типів, на наш погляд, повинна виглядати наступним чином.

Перший великий етап розвитку сім'ї, як самостійного соціального інституту (осередку суспільства), збігається з пануванням такої її форми, як сімейна (великосімейна) громада (велика родина). (Якщо не брати до уваги ранні етапи історії, коли сім'я, хоча, імовірно, і існувала як така, але, як господарський і соціальний осередок суспільства грав, у всякому разі, несуттєву роль, обмежуючись, фактично, тільки виконанням функції біологічного відтворення.) Другий великий етап розвитку сім'ї, який збігається з індустріальною, урбаністичною епохою, – період панування

малої родини; великосімейні громади поступово розпадаються на складові ядра – сімейні пари і сходять з історичної арени.

У свою чергу, перший етап можна, хоча і трохи умовно, розбити на декілька періодів, у кожному з який панував той чи інший тип родини. Таких періодів нараховуємо два, у першому з них домінували горизонтальні (братські) сімейні громади, у другому – вертикальні (батьківські) сімейні громади. Останній період поділяється на два періоди: 1. з пануванням багатолінійної батьківської родини і 2. з пануванням однолінійної батьківської родини (останній тип, усупереч Ганцькой О. А. і деяким іншим дослідникам, відносимо до типів великої, а не малої родини, якщо виходити з основного критерію, по якому до останньої слід відносити тільки сім'ї з однією шлюбною парою, а до перших – усі форми родини, де є більше однієї шлюбної пари; іншими словами, до великих родин відносяться всі родини, де в тім чи іншому виді і ступені панує принцип колективізму, критерієм якого і є співіснування двох або декількох шлюбних пар, а до малих родин – сім'ї, де домінує індивідуалістичне начало[35].

Звичайно, між цими періодами існувала складна гама переходів, коли поступово відмирала одна форма й усе більше й більше кількісно починала переважати інша, більш пізня форма, хоча могли бути й зворотні тенденції, й тривалі періоди рівноваги між різними формами сім'ї, які уживалися одна з одною в загальному соціальному просторі.

Першою формою великосімейної громади була, таким чином, горизонтальна або братська великосімейна громада. Основною її особливістю, на наш погляд, варто вважати відсутність чи винятковість сімейних розділів, при цьому група кревних родичів, які походять від одних предків, і зв'язані, у більшості, бічним (горизонтальним) спорідненням, протягом багатьох поколінь проживала спільно, колективно працюючи, й ділячи один з одним вогнище й дах.

Ось як характеризує таку форму сімейної громади Косвен М. О.: «Сімейна громада епохи патріархату складається, як і материнська родина, з 4 – 5 поколінь (порівняй з вищенаведеними зауваженнями про кількість поколінь, як критерії форми сім'ї) найближчих родичів, цього разу – по батьківській лінії, нащадків одного предка, із дружинами чоловіків даної групи. Старше покоління такої патріархальної родини складається з декількох братів із їхніми дружинами, іноді тільки одного, що залишився в живих, представників цього покоління, наступне покоління – із синів із їхніми дружинами і т. д. Це, якщо прийняти хоча б середню норму плодючості, складає досить численну групу... У давнину у словенців, наприклад, чисельність задруги доходила до 200

– 300 осіб, у болгар – до 250 осіб або 80 працівників. У різних показаннях по Кавказу досить постійним образом повторюється посилання на те, що у минулому великі родини складалися з 100 і більше осіб. Одне показання про балкарців повідомляє про сім'ю, яка існувала у середині 19 ст., у 183 особи. Збереглася пам'ять про грузинську велику родину, у спільному будинку якої одночасно знаходилося 25 колисок. Ще у найостанніший час у селах Південного Китаю відзначалися родини, що складалися з 4 – 5 поколінь, чисельністю понад 100 осіб»36. По Маринову Д. , у Західній Болгарії у 1830-х – 1840-х рр. існували задруги по 50, 100, 150, 250 осіб. З цього числа було по 30 – 50 – 80 працездатних членів37. У Сербії у першій половині XIX ст. »у їхній склад деколи входили по 50 і більше осіб»[38] і т. д.

Говорячи про устрій великої родини, Косвен М. О. пише: «Початки, що панують у сімейній громаді на ранньому етапі її історії: праця кожного по його здібностях, задоволення потреб кожного по можливості, загальна згода, єдність, мир, порядок, дисципліна, первісний демократизм внутрішніх відносин та управлення»[39].

Відзначається також чудова стійкість сімейної громади архаїчного типу. Так, у Далмації була відома задруга, що не поділялася протягом 300 років, у Болгарії відомі задруги, які не поділялися 150 – 200 років[40]. В Угорщині також окремі великі родини нараховували 300 років свого існування і дожили «до наших днів»[41].

Косвен М. О. намагався намітити еволюційну типологію братської великої родини, тобто розбити її на кілька типів, які послідовно змінювали один одного. У принципі, припустити можливість такої стадіальної еволюції можна, але існуюча схема носить сугубо умоглядний характер, не ілюструється ніякими реальними прикладами і може сприйматися лише як гіпотеза. Такий розподіл проводиться тільки по чисельності задруг – на більші та менші задруги. Зрозуміти, по яких принципах, по яких звичайноправових нормах велика родина сегментується на «великі ж родини, але меншої чисельності»[42], тобто, як і чому горизонтальні сімейні громади чисельністю в 200 – 300 осіб систематично починають поділятися на горизонтальні ж сімейні громади чисельністю у 70 – 60 – 50 – 40 осіб[43], важко. У всякому разі, конкретних даних про це автор не наводить.

Нижче приводимо декілька прикладів пізніх форм братських сімейних громад (зафіксованих напередодні їхнього розпаду), емпірично вивчених у Західній Болгарії, які були витягнути з роботи Фролца В.[44]:

Сім'я Вукових (сіло Белчин) складалася з п'яти братів із їхніми дружинами й дітьми. Відповідно, у старшого брата було 7 дітей, другого за віком – 2, третього – 4, четвертого – 2, п'ятого – 4. Усього 29

осіб. Мали 400 овець, 300 кіз, 50 голів великої рогатої худоби, 30 коней, 10 плугів. Спали у трикімнатному будинку й у хлівах при худобі. Їли з одного казана. Частина членів сім'ї практично цілий рік проживала окремо, знаходячись на віддалених пасовищах із худобою. Усі члени родини збиралися разом по великих святах. Розділилися після Балканських війн (10-і роки XX ст.). Збудували будинки неподалік один від одного, у батьківському будинку залишився старший син.

Сім'я Боневих з області Самоків складалася із сімей чотирьох братів, один із яких сам мав, у свою чергу, трьох одружених синів. Розділилися у 1910 р.

Сім'я Миленців із села Калиште, область Радомира складалася з трьох братів із дружинами й дітьми, всього – близько 20 осіб. Жили у двох будинках, розташованих на одному подвір'ї. Розпалася після першої світової війни.

Наступним етапом, який змінює горизонтальну (братську) сімейну громаду, є вертикальна (або батьківська) багатолінійна громада. Її особливістю є те, що в старшому поколінні мається тільки одна шлюбна пара, а шлюбні пари наступних поколінь, що входять у дану родину, – нащадки голови родини, вірніше, у даному випадку, одружені сини, онуки та правнуки голови родини (звичайно, якщо вони є), з їхнім подружжям і дітьми, його неодружені чоловічі нащадки і незаміжні дочки, онученята й правнучки. (За нашими спостереженнями над балканським матеріалом, з огляду на типову тривалість життя у народів цього регіону, у батьківській сімейній громаді (а втім, також як і в братській) зазвичай може нараховуватися п'ять поколінь, пов'язаних прямим спорідненням, умовно: прадіди – діди – сини – одружені онуки, і – неодружені правнуки дитячого віку).

Така родина ґрунтується на вірилокальности шлюбного поселення, – дружини оселяються у сім'ї батька чоловіка, а також на принципі поділу сімейної громади один раз протягом життя покоління. У даній родині сини не мають права жити окремо від свого батька (батьків), але, коли він помирає, брати зі своїми сім'ями не продовжують жити спільно, як у попередній формі, а поділяються на окремі домогосподарства, звичайно – також батьківські сімейні громади, оскільки до цього часу, як правило, вони вже самі мають одружених синів.

На цій стадії, по суті, уперше виникає питання про спадщину, насамперед про те, хто буде успадковувати при розділі батьківську садибу, оскільки рухоме майно піддається розділу по паях. Напевно, з цим періодом в історії сім'ї, тому, пов'язано виникнення права мінорату (який домінує на Балканах і у багатьох інших народів світу) – спадкування майна батьків,

або його основної (нерухомої) частини молодшим сином, або майорату (більш рідкого у глобальному масштабі) – переважного права старшого сина. У цей же період «природним» шляхом уперше можуть виникати більш пізні форми сім'ї – однолінійні батьківські родини, і навіть малі родини. У тому випадку, якщо, після смерті батьків, один із його синів має не більше одного одруженого сина, він, виділившись, утворить, у всякому разі, тимчасово, однолінійну батьківську сім'ю, а якщо не має навіть одного одруженого сина, то й узагалі – малу родину.

Такий тип родини вже досить добре відомий емпірично, досить добре описаний і вивчений в етнографічній літературі. Ось деякі емпіричні приклади таких сімей, із вищезгаданої роботи[45]:

Сім'я Вукадинових (Софійська область, 1929 р.) складалася з 38 осіб і включала до свого складу: у старшому поколінні чоловіка з дружиною, їхніх 7 одружених синів із своїми дітьми, яких було, відповідно: 4, 6, 5, 4, 2, 1, молодший син не мав дітей. Мали 40 га землі, 300 овець, 200 кіз, 30 корів. Улітку спали в господарських будівлях.

Сім'я Клинзурових (область Трина) складалась з батьків, семи одружених синів із своїми дітьми (відповідно: 5 + 3 + 3 + 0 + ? + ? + ?), декількох дочок, які, після заміжжя, пішли з дому, всього – більше 30 осіб. Мали 10 га землі, 80 овець, 20 кіз, 20 волів, коней. Частина членів сім'ї йшли у якості мулярів на заробітки до Румунії. У будинку влітку жив тільки голова сім'ї з дружиною, деякі інші члени сім'ї і діти. Інші займалися випасом худоби на гірських пасовищах, де і жили. Уся родина збиралася разом два рази на рік: на Різдво й у свято св. Георгія – патрона сім'ї. Розділилися після смерті батька у 1924 р.

Сім'я Вукадинових (село Ломниця, Тринської області): голова родини з дружиною, п'ять одружених синів із своїми дітьми. Мали два будинки на одній садибі. Після того як сім'я розрослася, тут же було побудовано ще два будинки. У батьківському будинку жив голова родини з дружиною, у другому – його син Петро із своєю сім'єю, у третьому – син Іванчо із сім'єю, у четвертому – родини Гіга й Дюри.

Сім'я Марикових (Ломниця) складалася з батьків, трьох синів із їхніми дітьми (3 + 8 + 3) і чотирьох дочок голови сім'ї, які згодом пішли до своїх чоловіків. Усього – 28 осіб. Усі жили в одному будинку трьохокремого плану, їли разом, варили їжу на одному вогнищі. Займались тільки скотарством, мали 160 овець, 60 кіз, 10 корів та биків, 4 коняки. Після смерті батька всі сини розділились й побудували собі будинки неподалік від батьківського будинку, де залишилась жити їхня мати.

Зі згадуваної братської сім'ї Боневих, після її розпаду, сформувалась, зокрема, батьківська багатолінійна родина. Один з

одружених синів голови колишньої братської великої родини проживав із дружиною, трьома дочками, які після заміжжя пішли з дому, та шістьма синами, троє з яких – одружені з дітьми (4 + 2 + 3). Їли всі разом, мали одне загальне вогнище. Жили у трьохокремому будинку. Готували по черзі всі жінки родини. Батько тримав у себе всі гроші і розподіляв роботу серед чоловіків. Сім'я мала 20 га землі, 30 голів великої рогатої худоби, 60 овець, 50 коней. Узимку спали в будинку – на підстилках і на підлозі. Розділились у 1946 р. після смерті батька – голови родини.

Напевно, початкова тимчасовість співжиття братів, разом з іншими причинами, психологічно призводить до прагнення виділитися в окреме домохазяйство ще при житті батька, тим більш, якщо цьому сприяють наявні можливості.

Широко розповсюдженими й відомими формами сім'ї на Балканах були перехідні типи між багатолінійною та однолінійною батьківською родиною. У таких типах сім'ї або сини, після одруження, тимчасово жили разом із батьком, поки він не знаходив можливості їх виділити, що робилось, зазвичай, у порядку старшинства, оскільки батько, за звичаєм, повинен був допомогти побудувати будинок сину, якого виділював, та обзавестися йому необхідним інвентарем і майном для ведення самостійного господарства. За іншою формою, син, який одружився у порядку старшинства, жив разом із батьком, поки не одружувався наступний за ним за віком син, і вже після одруження останнього, він, незабаром, виділявся і т. д.

Подібні перехідні форми сім'ї фіксує, наприклад, наприкінці XIX ст. у населення Північно-Східної Болгарії, у районі міст Варна і Добрич болгарський юрист Попов Н. Він відзначає, що тут сини відокремлюються не відразу, а лише через десяток років після одруження, дотримання при цьому формальностій та звичаїв, що існували в задругах, збереження у загальному користуванні деяких видів майна після сімейного розділу і т. п.[46]

Щось подібне у відношення одного з бесарабських болгарських сіл у 1880-х роках відзначає місцевий спостерігач: «У сім'ї батько – особа, якій усі інші члени повинні підкорятися; син, який досяг повноліття, жениться і, проживши з батьком одруженим років п'ять чи шість, він виділяється, одержавши від батьківського маєтку невеликий наділ; відділений син стає у свою чергу домохазяїном і одержує від суспільства невелику ділянку землі»[47].

І, нарешті, остання форма сім'ї, перед трансформацією в малу родину – батьківська однолінійна родина, у якій у кожнім із поколінь не може

бути більш однієї шлюбної пари. У такій формі сім'ї виходиться скоріше не з ідеї родинної єдності, а з компромісу з її носіями – батьками. При цьому зважується дві задачі, по-перше, проблема спадкування батьківської садиби, яка строго переходить до молодшого (в інших варіантах – до старшого) сина, а, по-друге, питання опіки старих батьків, яку бере на себе цей молодший син, як би на подяку за більшу частку у спадщині, яку він одержує. А втім, соціальна єдність сімей, голови яких походять від одного предка, у значній мірі зберігається навіть при їхньому роздільному проживанні. Даний тип родини у бесарабських болгар був описаний Державіним М. С. [48]

Кількість наявних поколінь, в яких є шлюбні пари, у такому типі родини залежить від тривалості життя її членів, віку народження молодших синів і віку їхнього вступу у шлюб. Так, реально, при живих батьках, разом із ними може проживати не тільки одружений молодший син, але й одружений онук – молодший син молодшого сина, а, часом, й одружений правнук. Форма сім'ї при цьому, по своїх основних структурних показниках, не змінюється.

Очевидно, остання стадія існування такої форми сім'ї спостерігається зараз у багатьох групах болгар і гагаузів, при якій батьки залишають у себе як спадкоємців не молодшого сина, а того із синів (чи навіть із дочок), який згоден (здатен) залишитись жити разом із ними.

Примітки:

1. Серед основних робіт відмітимо: Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1848; його ж. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. – Одесса, 1850; Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Бессарабская область. – Ч. І. – СПб. , 1862; його ж. Этнография Бессарабской области //ЗООИД. – Т. V. – 1863; Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – Вып. 1. – СПб, 1869; Титоров И. Българите в Бесарабия. – София, 1903; Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии. //СбНУН. – Кн. XXIX. – 1914; Мошков В. А. Гагаузы Бендерского уезда. //ЭО. – 1900. – №1. – Кн. XLIV; Мещерюк И. И. Болгарские и гагаузские поселения Бессарабии в 20-х годах XIX столетия //УЗКиш. ГУ. – Т. 2. – 1950; його ж. Первое массовое переселение болгар и гагаузов в Бессарабию в начале XIX в. //ИМФ АН СССР. – 1953. – №3-4 (11-12); його ж. Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар в Бессарабии в 1812 – 1820 гг. – Кишинев, 1957; його ж. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828 – 1834. (Из истории развития русско-болгарских дружеских связей). – Кишинев, 1965; Атлас болгарских говоров в СССР. – Ч. 1. – М. , 1958; Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец (XVIII – первая половина XIX в.). – Кишинев, 1974; Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. – Кишинев, 1979; Маруневич М. В. Поселения, жилища и усадьба гагаузов южной

Бессарабии в XIX – нач. XX в. – Кишинев, 1980; Грек Иван, Червенков Николай. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. – София, 1993.

2. Кульчицкая Евдокия. Село Кулевча (Аккерманского уезда, Бессарабской губернии). Краткий очерк. //ІРНАНУ. – Ф. V. – Сп. 683. – Л. 4 – 4 зв.

3. Гагаузы. Исследования и материалы. – М. , 1993. – С. 93.

4. Пор. , наприклад: Гагаузы. – С. 84 – 88.

5. Бельбенко Н. С. Комрат (Бендерского уезда) //ІРНАНУ. – Ф. V. – Сп. 676. – Л. 4 зв.

6. Бодлев Георгий. Описание селения Волканешты Бессарабской губернии Измаильского уезда //ІРНАНУ. – Ф. V. – Сп. 697. – Л. 8 – 8 зв.

7. З огляду на то, що багато дослідників XIX ст. не розділяли задунайських переселенців – болгар і гагаузів, характеристики «болгар» у більшості авторів у повній мірі відноситься й до гагаузів.

8. Задерацкий П. Е. Болгаре, поселенцы Новороссийского края и Бессарабии // Москвитянин. – 1845. – Ч. 6. – №12. – Отд. 1. – С. 203.

9. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – С. 138 – 139.

10. Там само. – С. 93.

11. Клаус А. Вказ. праця. – С. 321.

12. Державин Н. С. К вопросу о семейной «задруге» у болгар //Живая старина. – Вып. 4. – СПб, 1910.

13. Державин Н. С. Болгарские колонии в России.

14. Там само. – С. 102.

15. Там само. – С. 105.

16. Там само. – С. 99.

17. Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР. (На материале колхозов Болградского района Одесской области). – Киев, 1970. – С. 14.

18. Маркова Л. В. Некоторые тенденции развития культуры и быта болгар Юго-Западных районов СССР. (К вопросу об устойчивости этнических традиций). – М. , 1966. – С. 10.

19. Маркова Л. В. Эволюция этнической традиции болгарского населения Молдовы и Украины //Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины. – Кишинев, 1995. – С. 80 – 81.

20. Курогло С. С. Семейная обрядность гагаузов в XIX – начале XX в. – Кишинев, 1980. – С. 14 – 15.

21. Маруневич М. В. Поселения, жилища и усадьба гагаузов южной Бессарабии в XIX – нач. XX в. – Кишинев, 1980. – С. 30.

22. Шабашов А. В. Система родства болгар как источник для реконструкции социальной организации народа //3 Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики. Тезисы докладов. – Харьков, 1994; його ж. Болгарская семья в 40-х годах 20 века (по материалам похозяйственных книг села Главаны) //Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. (Материалы 3-ей международной археологической конференции студентов и молодых ученых. Одесса, февраль 1995). – Одесса, 1995; його ж. Система родства болгар Украины. Автореф. канд. дис. – К. , 1996; його ж. Някои теоретични резултати от изследването на системата на родство у българите в Украйна //БСП. – Т. 6. – 1997. – С. 363 – 363; його ж. Традиционная социальная организация и семья //Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии. Одесса, 1998. – С. 241 – 245; його ж. Методологические принципы и методика полевых этнографических исследований. Одесса, 2000. – С. 64 – 65; Шабашов А. В. , Челак Е. И. , Дыханов В. Я. Кубей и кубейцы. – Одесса, 1999. – С. 32.

23. Ольдерогге Д. А. Иерархия родовых структур и типы большесемейных домашних общин //Социальная организация народов Азии и Африки. – М. , 1975. – С. 8 – 9.
24. Ганцкая О. А. Семья: общие понятия, принципы типологизации //Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы. – М. , 1987; Токарев С. А. Исследования семьи в зарубежной социологической и этнографической литературе (краткий историографический обзор) //Там само.
25. Токарев С. А. Вказ. праця. – С. 27.
26. Ганцкая О. А. Вказ. праця. – С. 7.
27. Бромлей Ю. В. , Кашуба М. С. Брак и семья у народов Югославии: Опыт историко-этнографического исследования. – М. , 1982; їх же. О некоторых проблемах семьи у сербов //Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы. – М. , 1987.
28. Ганцкая О. А. Семья: структура, функции, типы //СЭ. – 1984. – №6; її ж. Семья: общие понятия, принципы типологизации.
29. Бромлей Ю. В. , Кашуба М. С. Брак и семья у народов Югославии. – С. 83.
30. Ганцкая О. А. Семья: общие понятия, принципы типологизации. – С. 9 – 10.
31. Там само. – С. 11.
32. Там само.
33. Бромлей Ю. В. , Кашуба М. С. О некоторых проблемах семьи у сербов. – С. 52; Пешева-Попова Р. Структура семьи и рода в Болгарии в конце XIX и начале XX в. //VII МКАЭН. – Т. 4. – М. , 1967. – С. 257 – 258 та багато. ін.
34. Ольдерогге Д. А. Вказ. праця. – С. 15.
35. Пор. Токарев С. А. Вказ. праця. – С. 29.
36. Косвен М. О. Семейная община. (Опыт исторической характеристики) //СЭ. – 1948. – №3. – С. 8.
37. Маринов Д. Жива старина. – Т. 2. – Русе, 1892. – С. 182.
38. Бромлей Ю. В. , Кашуба М. С. О некоторых проблемах семьи у сербов. – С. 55.
39. Косвен М. О. Вказ. праця. – С. 11.
40. Там само. – С. 12.
41. Токарев С. А. Вказ. праця. – С. 28.
42. Косвен М. О. Вказ. праця. – С. 18.
43. Там само.
44. Фролец В. Большая семья и ее жилище в западной Болгарии //СЭ. – 1965. – №3. – С. 47 – 48, 50.
45. Там само. – С. 44 – 47.
46. Див. Маркова Л. В. Сельская община у болгар в XIX в. //ТИЭ. – Т. 62. – 1960. – С. 67.
47. Чебан Федор. Описание селения Купаран, Аккерманского, Бессарабской губернии //ІРНАНУ. – Ф. V. – Сп. 681. – Л. 2.
48. Державин Н. С. Болгарские колонии в России. – С. 99.

Список скорочень

БСП – Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Велико Търново.
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей.
ИМФ АН СССР – Известия Молдавского филиала Академии наук СССР.
ІРНАНУ – Інститут рукопису Національної академії наук України.
МКАЭН – Международный конгресс антропологических и этнографических наук.
СбНУН – Сборник за народни умотворения и народопис.

СЭ – Советская этнография.
ТИЭ – Труды института этнографии.
УЗКиш. ГУ – Ученые записки Кишиневского государственного университета.
ЭО – Этнографическое обозрение.

Захарченко Г. М.

УЯВЛЕННЯ ПРО «НЕВИЖИТИЙ ВІК» ТА ЙОГО ПРОЯВИ В ПОХОВАЛЬНОМУ РИТУАЛІ

(на матеріалах слов'янського населення Півдня України)

Однією з основних категорій, що визначає місце людини в народній культурі, поруч зі статтю, є вік. Саме він є підставою для визначення етапів життєвого циклу. Жодну сферу людської діяльності, буденну чи ритуальну, не минає вікова регламентація. Універсальність категорії «вік» обумовлює розширення діапазону досліджень вікової проблематики в будь-якому аспекті. [1]

В архаїчних та традиційних суспільствах смерть людини, що померла по досягненню певного віку, вважалася закономірним явищем, адже вона «вижила свій вік». А от уявлення про «невижитий вік» стосувалося тих, хто передчасно пішов з життя. Серед них розрізняли померлих природньою смертю та неприродньою. Неприродньо померлих Д. К. Зеленін відносить до категорії «заложних» покійників, що блукають по світу, лякають живих та шкодять їм, насилаючи нещастя та хвороби, підтримують зв'язок з нечистою силою[2]. Звідси й стійке застережливе ставлення до померлих передчасно, що стосувалося як самогубців, так і нехрещених дітей.

У розмежуванні покійників на «чистих» та «нечистих» вік відіграв не останню роль, адже до перших належать померлі «своєю» смертю по старості, а от усі інші – це ті, хто не вижив повного віку. Тобто до визначеної категорії відносяться не лише самогубці та діти, але й усі померлі у молодому віці.

Долі «нечистих» покійників навряд чи можна заздрити, адже у них не має змоги ні потрапити до світу мертвих, ні знову приєднатися до світу живих, тобто вони змушені блукати між двома світами. Причини такого стану речей безпосередньо пов'язані з уявленням про «невижитий вік».

Зазначене уявлення знайшло своє відображення в особливостях поховального ритуалу, що здійснювався по смерті дітей, молоді та самогубців. Вказувати ці особливості надалі будемо, базуючись на

зібраних польових матеріалах з обрядової практики українців, росіян та болгар Одещини.

Особливо небезпечними в народній уяві вважалися померлі діти, саме нехрещені, їм, разом з самогубцями, приписувався зв'язок з нечистою силою. За звичай померлим нехрещеним дітям в труну нічого не клали, ховали без священика, на окремій ділянці цвинтаря, без загорожі в один ряд, або на межі кладовища. Традиційно на таких похованнях хрести не встановлювали.

Окрім цього, в обрядовій практиці зафіксовані певні дії, спрямовані на те, щоб дитина могла отримати хрещення вже після своєї смерті. Наприклад, серед українців і росіян зустрічаємо звичай, коли до померлої дитини запрошували священика, щоб він її охрестив. Коло дитини при цьому знаходилися назначені хрещені батьки (с. Демидово Березівського р-ну, с. Троїцьке Біляївського р-ну). В інших випадках священика не запрошували, померлу непохрещену дитину лише бризкали свяченою водою і ховали в воротях кладовища (с. Першотравневе Ізмаїльського р-ну). Кожен, хто приходив на кладовище, переступав через поховану дитину, охрестивши себе, хрестив і дитину. Перегукується з цим звичаєм ще один випадок поховання нехрещеної дитини, записаний зі слів респондента в одному українському селі: «Коли у тітки померла дитина, яку ще не встигли охрестити, її закопали в хаті під порогом. Вважалося, що кожен, хто заходив в хату і переступав через поріг, хрестився і, таким чином, хрестив дитину. Коли мати цієї дитини померла, батюшка наказав викопати дитину і поховати її разом з матір`ю» (с. Демидово Березівського р-ну). Інколи в труну дітям клали все необхідне для хрещення: свячену водичку, маленьку мисочку, хрестик. По народним повір`ям, така дитина після семи років стає хрещеною. [3] Таким чином померла дитина, нехрещена за життя, завдяки здійсненню певних ритуалів, могла отримати хрещення, змінити свій статус та приєднатися до усіх інших померлих на тому світі.

А ось у випадку смерті самогубців зустрічаються категорії, які не підлягають будь-якій зміні. Особливі обставини смерті спричинили виникнення особливого ставлення до цієї ґрупи померлих, і в першу чергу це проявляється у виділенні особливого місця для поховання. Цим місцем є окрема ділянка кладовища. Можна припустити, що цей звичай належить до більш пізньої традиції, якої дотримуються і в наш час.

Серед українців зафіксовано звичай ховати самогубців за кладовищем, або вивозити тіло покійника за село і ховати там (с. Шевченково Кілійського р-ну). На Поділлі, наприклад, вішальників-

самогубців закопували на межі полів, поклавши їм до рота залізного шияха від борони й пробивши осиновим колом.[4] Цей звичай пов'язаний, як відомо, з розповсюдженим народним віруванням, що саме самогубці можуть накликати посуху, тривалу відсутність дощу, епідемію, неврожай. В такому випадку «гроби» (могили) вішальника чи утопленика поливали тричі водою (с. Першотравневе Ізмаїльського р-ну). У випадку довгої відсутності дощу болгари здійснювали цікавий обряд – символічні похорони ляльки (зробленого з глини чоловічка) на ім'я Герман. Для виготовлення Германа глину брали саме з могили утопленика. Українці коли проходили біля могили вішальника-самогубця, кидали ломаку, щоб мрець «не водив на могилу».[5]

Поховання померлих передчасною смертю актуалізує питання визначення кордону між «світом живих» та «світом померлих», «своїм» та «чужим» простором. У випадку з похованням дітей під порогом, самогубців на межі кладовища, села чи поля відбувається певним чином локалізація місцезнаходження «того світу». Лімінальний стан померлих визначає й місце їх поховання – на межі між світами. Тобто, згідно уявлень «той світ» міг починатися зразу за порогом чи за межею села, що є свідченням про безпосередню близькість розташування чужого світу від людини.[5]

Поминки за померлими самогубцями робили без священика. Лише у велику поминальну суботу перед Трійцею самогубців поминали в церкві. А ось померлих дітей, яких не встигли похрестити, взагалі не поминали, а щоб пом`янути напівохрещену дитину (такою старообрядці вважали дитину, «похрещену» бабкою-повитухою), потрібно було перші три суботи Великого посту приносити кутю в церкву (с. Приморське Кілійського р-ну). Українці досліджених сіл іноді після смерті нехрещеної дитини влаштовували невеликі поминки, на яких були присутні лише діти і ті, хто копав яму.

У випадку з самогубцями ритуальні дії спрямовано на захист від можливої шкоди мерця живим, а при похованні нехрещених дітей, окрім застереження шкоди, є ще направленість на завершення певного етапу соціалізації. Таке ж навантаження отримують ритуальні дії, що здійснюються при похованні неодруженої молоді.

За загальнослов`янською традицією парубка чи дівчину ховали у весільному вбранні. Незаміжній дівчині одягали білу сукню, вінок, фату, або будь-яке святкове плаття, але обов`язково вінок. У болгар зафіксовано, що у весільному вбранні ховали усіх неодружених, незалежно від віку, однак дітей лише по досягненню 3 років (с. Дмитровка Татарбунарського р-ну). Респонденти з українських сіл

свідчать, що померлому неодруженому хлопцеві його наречена чіпляла букет. Липовани незаміжній дівчині заплітали дві коси, але частіше волосся розпускають, а заміжній жінці одягали кичку, капор, хустку і волосся обов`язково мало бути зібраним. Зафіксовано, що старообрядці одягали весільну сукню не лише молодим неодруженим дівчатам, але й всім жінкам, які не встигли одружитись за життя (тільки не одягали фати) (с. Мирне Кілійського р-ну).

У болгар при похованні неодруженої дівчини зрізали зелену гілку, на якій зав`язували речі з приданого дівчини. Цю гілку несла попереду похоронної процесії подруга померлої. Речі отримувала подруга, а сама гілка залишалася на могилі (с. Червоноармійське Болградського р-ну). Це ж саме відбувалося й на похоронах приставушки (у болгар так називають дівчину, яка перейшла жити до чоловіка не взявши з ним шлюбу). Болгарський звичай з гілкою знаходить свої аналогії в українців, які на похорон дівчини робили весільне «гільце», уквітчуючи його барвінком, калиною, житом.[7] Потім гільце клали до могильної ями. Поруч з іншими елементами весільного реквізиту (одягом, прикрасами) та ритуалом (склад поховальної процесії, поведінка учасників), це «поховальне деревце» є атрибутивною складовою весільного обряду в поховальному.

В усіх досліджених селах інформатори вказують на те, що труну з неодруженим хлопцем чи дівчиною несла молодь. У росіян в поховальній процесії молоді чіпляли «квіточки», дівчатам – чорні стрічки (с. Троїцьке Біляївського р-ну). Також зафіксовано звичай чіпляти букети з воску дружкам (дружки – подруги молодої, молодого, традиційний чин на українському весіллі) на похоронах хлопця чи дівчини (с. Першотравневе Ізмаїльського р-ну). Як відомо, за східнослов`янським звичаєм, інколи для померлої з неодружених чоловіків вибирали нареченого, який у відповідному одязі йшов за труною. Дещо подібне відбувалося й при похованні молодого чоловіка.[8] Опитувані в болгарських селах свідчать, що померлих хлопця та дівчину, які мали одружитися, одягали як наречених і ховали поруч, але не вінчали.

Згідно нашого матеріалу, на похороні неодруженого хлопця чи дівчини українці роздавали одяг померлих, а також пекли шишки (весільне печиво) й роздавали їх дітям, коли ж ховали заміжню жінку – роздавали калачі. За українською традицією, на похорон неодруженої молоді пекли коровай – один з основних атрибутів весілля. Серед українців зафіксовано: «Якщо ховали дівчину, коровай на рушникові ніс на кладовище її наречений з подругою померлої, а коли ховали хлопця

коровай несла його дівчина з другом свого нареченого. Дівчина могла також одягти своєму парубкові обручку. Коровай роздавали прямо на кладовищі, або несли додому й ділили там» (с. Демидово Березівського р-ну). Серед болгар зафіксовано звичай нареченому померлої дарувати червоний пояс та перев'язувати його рушником (с. Заря Саратського р-ну). А болгари Добруджі, наприклад, біля могили роздавали, як на весіллі, усім присутнім сорочки, хустки, фартухи, а біля хати померлого ще перед виносом тіла співали весільні пісні. [9]

Всі перелічені обрядодії, як зазначають дослідники, здійснювалися для того, щоб разом з похороном зробити хлопцеві чи дівчині весілля, якого вони не дочекались. [10] Наявність весільного ритуалу або окремих його елементів свідчать про те, що при похованні, весілля або певні його відзнаки потрібні померлій людині. [11]

Вище перелічені обрядові дії, що здійснюються під час поховання неодруженої молоді, свідчать про зберігання елементів похорону-весілля, існування яких характерне майже для всіх народів. На думку дослідників, витоки цього обряду полягають у відомому слов'янському звичаю співвмирання чоловіка з жінкою, що розуміли як вдруге взятий шлюб через смерть. [12] В обрядовій практиці слов'янського населення Одещини ми спостерігаємо трансформацію обряду, за якою виконання обряду заміноється імітацією. Елементи імітації шлюбу проявляються у зафіксованому в болгарських селах звичаї ховати у весільному одязі (с. Городнє Болградського р-ну), у назві речей для поховання «приданим на те весілля» (с. Суворове Ізмаїльського р-ну). Але імітація весілля найбільше потрібна при похованні неодружених.

Виконання ритуалу давало молоді одруження після смерті та потрапляння до світу померлих завдяки завершенню соціалізації. Світу живих це забезпечувало охорону від можливого негативного впливу мерців, що турбують живих, якщо не отримають при житті необхідних життєвих благ.

Як бачимо, специфічними рисами поховального ритуалу тих, хто передчасно пішов з життя, є:

- фіксація статевовікового статусу, який мала людина при житті;
- дії, направлені на те, щоб дати померлому те, чого він не зміг отримати при житті (одруження, хрещення), при цьому померлий отримував можливість потрапити у світ мертвих, а громада відвертала від себе загрозу шкідливого впливу та втручання в життя з боку померлого;
- спрямованість на завершення процесу соціалізації людини вже після її смерті.

Примітки:

1. Толстов С. П. К истории древнетюркской социальной терминологии // ВДИ – 1938. – №1 (2). – С. 72-81; Калиновская К. П. Возрастные группы народов Восточной Африки. – М. , 1976; її ж К проблеме возрастных систем // СЭ – 1982. – №1. – С. 59-62; Гиренко Н. М. Некоторые замечания в связи с проблемой половозрастной стратификации // СЭ – 1981. – №6. – С. 107-111; Кон И. С. Ребенок и общество. – М. , 1988; Бернштам Т. А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX века. – Л. , 1988.

2. Зеленин Д. К. Избранные труды. – М. , 1995. – С. 23.

3. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные В. Н. Ястребовым. – Одесса, 1894. – С. 118.

4. Левицкий О. И. Старинные воззрения на самоубийц и отголоски их в народных обычаяъ Южной России. – К. , 1892. – С. 15.

5. ІМФЕ. – Ф. 1-3, 329. – арк. 50.

6. Байбурин А. Ритуал: своё и чужое // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л. , 1990. – С. 9.

7. Васильев М. К малорусским похоронным обрядам // Киевская старина – 1889. – №4. – С. 636.

8. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. – М. , 1991. – С. 347.

9. Вакарелски Х. Български погребални обичаи: сравнително изучаване. – София, 1980. – С. 101.

10. Ящуржинский Х. Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии // Этнографическое обозрение. – 1898. – №3. – С. 131.

11. Червяк К. Дослідження похоронного обряду (похорон як весілля) // Етнографічний вісник. – 1927. – кн. 5. – С. 178.

12. Ерёмина В. И. Ритуал и фольклор. – Л. , 1991. – С. 166-172.

Марченко О. М.

КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ПІВДЕННЕ ПОБУЖЖЯ)

На формування особливостей населення Півдня України діяли численні чинники. Серед них особливе значення мали зовнішні фактори – політика уряду, адміністративні заходи тощо. Завдяки ним склалося соціокультурне розмаїття населення, яке вивчалося в межах соціально-економічної історії[1]. Разом з тим, як свідчать сучасні дослідження[2], соціальні передумови суттєво впливали на виразність культурно-побутових реалій. Вони найяскравіше проявляється в групах, де культурні та соціальні кордони співпадали. Наприклад, у німецьких та задунайських колоністів. Менш виразно їх можна спостерігати у середовищі соціально-корпоративних груп з поліетнічним або у тих,

що сформувалися всередині однорідного населення. Наприклад, козаки, арендатори-десятинщики, чиншева шляхта, чумаки тощо.

В цьому контексті розглядається передумови та фактори формування культурно-побутової своєрідності мешканців військових поселень3. Для досягнення цієї мети залучені відомості з документальних джерел, мемуарів, а також матеріали Первомайського краєзнавчого музею та результати етнографічних експедицій Первомайського навчально-наукового центру ОНУ ім. І. І. Мечникова 1999 та 2000 рр. Під час експедиційних досліджень вдалося прослідкувати деякі з реліктів того часу, а також вплив минулого соціального стану на подальший розвиток населення цієї групи поселень.

Наближеність Південної України на початку XIX ст. до можливого театру військових дій зумовлювала своєрідну державну політику, яка була покликана підвищити обороноздатність південних кордонів Російської імперії. Наявність воєнізованих поселень була характерною рисою даного регіону, оскільки захищати кордони силами одних регулярних військ було неможливо.

В 1817 р. починається створення в Херсонській губернії військових поселень. Уклад життя місцевого населення, яке було перетворено на військових поселян, було повністю змінено. Адміністративне втручання торкнулося таких важливих галузей, як основні господарчі заняття населення, землеволодіння та землекористування, сімейно-шлюбних стосунків, виховання дітей, одягу, житла, громадського побуту тощо.

Військові поселення охоплювали близько 1/5 частини території Херсонської губернії. За даними VII ревізії (1827р.) військові поселенці становили 140 000 чоловік при загальній кількості населення- – 342975 чоловік. В 1858 р. військові поселяни перейменовані в «південні», але все ще на рахунку у військовому відомстві, складали 1/3 всіх сільських жителів Херсонської губернії4. Тобто масштаби даного явища є такими, що мали визначний вплив на економіку та культурно-побутові особливості краю не тільки в першій половині та середині XIX ст. , але й у подальшому.

Початок утворенню в Херсонський губернії військових поселень поклав указ від 16 квітня 1817 р. про перетворення Бузького козацького війська «на началах военного поселения с передачей его в непосредственное управление»[5]. Для поселення регулярного кавалерійського полку призначався за нормами округ землі не менш як у 70 000 десятин з усіма його жителями, в якому повинно було проживати не менш як 7 000 ревізьких душ. Втім норми, звичайно, не витримувалися6. Впродовж 1817- 1821 рр. до складу військових увійшла більша частина державних поселень Херсонської губернії.

Пізніше вже небагато населених пунктів переводилось на становище військових поселень.

Бузькі козаки, спираючись на даровану їм грамоту Катерини II про пожалування землі у вічне спадкове володіння, намагалися боротися проти приведення їх до присяги як військових поселян[7]. Однак опір було зламано, відбулася зміна соціального статусу цієї групи населення, її становища як суб`єкта господарювання. До того значна кількість сільських жителів була втягнута в товарно-грошові відносини. Опинившись у розряді поселян-господарів, вони насильно прикріплялися до землі, позбавлялися права займатися торгівлею, відходництвом і промислами[8].

Власники селянських дворів затверджувались у званні «господарів». Вони поділялися на три класи в залежності від кількості робочої худоби та нерухомості. Селяни з невеликою кількістю худоби ставали помічниками господарів і проживали в одному дворі з військовим поселянином – господарем. У військовому поселенні безпосередній виробник – поселенець – господар отримував у користування земельний наділ, щоб мати можливість утримувати себе, свою сім'ю, постояльців з їх сім'ями і нести різні повинності. Земля поділялась на орну та полкову. Крім орної землі, кожному господарю відводилася ділянка для саду і городу у 400 саженів[9].

Поселяни – господарі зобов'язані були кормити двох постояльців з діючих ескадронів та їх коней. Крім того, виконувались громадські роботи: утримання заводських коней, перевезення різних вантажів, будівельні роботи, облаштування доріг, заготівля дров і т. ін. Ці роботи не регламентувалися і для їх виконання поселенці використовувались навіть у святкові та недільні дні, що було серйозним порушенням народних традицій, адже календарний цикл свят був важливою складовою духовної культури народу.

Дріб'язкова регламентація життя, постійний нагляд за виконанням господарських обов'язків з боку адміністрації, виконання до 1826 р. подвійної повинності, необхідність кормити двох постояльців, переселення у заново відбудовані поселення – все це викликало незадоволення колишніх державних селян і козаків. У рукописі невідомого автора, який стосується Херсонського військового поселення, повідомляється, що розміщені в ньому селяни живуть у поспіхом збудованих халупах (їх перевели на нові місця, щоб розмістити житла по ранжиру), «переселенцы ропщут и нарекают, что у них нет своей собственности», земельні ділянки в 1/8 десятини на сім'ю, надані для користування, недостатні, застосовуються тілесні покарання,

допускаються всілякі зловживання10. Сенатор Стороженко А. Я. , який залишив свої «Записки... », вважав, що «всё относящееся к хозяйству шло на обум. Поелику же наружный порядок и устройство гораздо легче, нежели внутреннее распоряжение, то и начали рыть каналы, проводить дороги, делать мостики, красить ворота, устраивать по одному образцу плуги, воловью упряжь, бороны и проч. »[11]

Планування населених пунктів, відведених під військові поселення, відбувалось за інструкціями держави. Передбачалося всі розкидані села, селища і хутори звести в один населений пункт, це призвело до того, що в деяких селах кількість дворів була більше 1100[12]. Створені були типові проекти планування сільських населених пунктів, розроблені відповідно до указів XVIII – першої половини XIX ст. Завдяки цьому на півдні України поширилися поселення вуличної форми. Господарчі будівлі військового поселення (конюшні, тік, клуні, магазини хліба) знаходилися на околиці села. Будинки були однакового розміру і архітектури: з фронтонами і трьома вікнами на вулицю. Вздовж вулиць – кам`яні забори. Село оточене стінами, складеними з «вычурных изразцов, причудливо раскрашенных», в них – кам'яні ворота з караулкою[13]. Поселення, де розміщувалися окружні штаби, відрізнялися тим, що у центрі знаходився плац, обнесений бар'єром, поряд з ним полкова церква встановленої архітектури з класами для кантоністів, будинки офіцерів, пожежна каланча, різні військові та поселенські адміністративні будівлі, неподалік – будівлі шпиталю[14] .

Поблизу сучасного міста Первомайська знаходиться село Синюхин Брід, яке до кінця 1817 р. , коли туди почали селити уланів, було у підпорядкуванні управління державних маєтків. З перетворенням села у військове поселення воно почало забудовуватись на нових засадах, як це передбачалось інструкцією. Ще донедавна в селі залишалося кілька хат, поставлених в ті часи. Вулиці були чітко розпланованні, житлові будівлі ставили на рівній відстані від вулиці, дверима до неї, так, щоб сусіди бачили один одного. Житло було трикамерним: два житлових приміщення розташовувались симетрично по обидва боки від сіней. Цей варіант отримав назву «хата на дві половини» або «дві хати через сіни». В одній половині мешкав улан з сім'єю, а у другій: старший, меншій – господар. У центрі села поблизу церкви, на захід, до 20-х рр. XX ст. зберігалися громадські приміщення – школа, магазин, управа, попова хата, а далі до Водяної балки були казенні конюшні[15].

Для будівництва застосовувались матеріали: обпалена цегла, природний камінь, сира цегла, лампач, земля, деревина [16].

За розпорядженням начальника Херсонських військових поселень генерал-лейтенанта графа І. О. Вітта було запроваджено заводи мериносів та кінські, звернено увагу на лісорозведення; засобами виключно військових поселень у Новоросії було розведено більш, як 15000 десятин лісу[17] .

Будівництво, стройова служба та інші обов'язки військових поселян вимагали багато зусиль і часу. Робочий день військового поселянина з квітня по серпень починався з пів на п'яту ранку, а закінчувався в десять – одинадцять годин вечора. В інший час військові заняття починалися о шостій годині ранку, в п'ятницю та суботу продовжувалися до двох годин дня[18]. Підйом і відбій суворо регламентувалися, робочий день був розписаний по хвилинах.

Правила про військові поселення передбачали і вирішення таких питань, як створення сімей військових поселян: складався перелік наречених і шляхом жеребкування військових поселян одружували[19]. У замітках Пішчевича розповідається, що для того, щоб примирити козаків з уланами, останнім було наказано одружуватися на козацьких доньках. Але невдовзі по тому ескадрон перемістили, залишаючи дружин у батьків, а уланам ескадронів, що прибули, наказано було вступити в нові шлюби[20]. Традиційні сімейно-шлюбні стосунки порушувались також і в галузі виховання дітей. До семирічного віку діти знаходились при батьках, з 7 до 12 років кантоністи, як їх називали, активно приймали участь в сільськогосподарських роботах і навчались в ескадронних школах. З 12 років вони навчались військовій справі, а з 18 – зараховувались у резервні ескадрони[21]. У школах кантоністів Бузької уланської дивізії на 1 січня 1825р. нараховувалося 633 – «умеющих читать, писать и обучающихся Арифметике», 1026 – «умеющих читать и обучающихся писать»[22]. Крім навчання читанню, письму та арифметиці, хлопчиків примушували вчити напам'ять велику кількість пунктів, які відносились до субординації, в тому числі всі Суворівські приповідки, «дети были совершенно отрываемы от хозяйства, ни в чем не помогали родителям, отвыкали от самых необходимых трудов хлебопашествства[23]. Запроваджені також були жіночі школи, де дівчаток одягали в однакові сукні полкового кольору[24]. Школи не завжди були добре організовані і мали регулярне викладання, при найменшій можливості поселяни намагалися ухилитися від відвідування їх дітьми шкіл[25]. Умови життя кантоністів були дуже тяжкими і тому смертність була високою. До тих з військових поселян, у кого не було дітей, виписували по одному чи двоє воєнних кантоністів з різних ескадронів[26].

Одяг військового поселянина складався з шинелі, мундиру, панталон, ківера і видавався поселянам – господарям на два роки, резервним – на півтора роки, діючим – кожного року. Робочого і домашнього одягу не передбачалося. За зношування одягу раніше строку сікли різками, призначали в громадські роботи поза чергою, штрафували. [27]

За реформою 1826 р. поселяни-господарі та їх помічники звільнялися від стройової служби, не отримували зброї та обмундирування. Вони могли мати для господарських і польових робіт робочий одяг, а в інший час одягатися в напівкафтани і штани сірого сукна селянської виробки. У сім'ї поверталися кантоністи. Поселянам-господарям надавалась можливість займатися промислами і торгівлею. [28]

У 1827 р. було видано черговий указ про заборону громадських робіт для жінок у недільні і святкові дні. У 1845 р. – закон «О неупотреблении военных поселян в воскресные и праздничные дни в наряды», який обмежував громадські роботи трьома днями на тиждень. [29] Інститут кантоністів було знищено у 1834 р. І нарешті 4 липня 1857 р. було затверджено «Положение о новом устройстве военных поселений кавалерии», яким військові поселення відмінялись. Остаточне скасування округів південних поселень з їх управлінням відбулося на початку 1867 р. Поселяни передавалися у завідування губернських та повітових правлінь. [30]

Традиційна культура та побут населення півдня України має цілий ряд своєрідних рис, що було обумовлено особливостями їх становлення. Серед таких особливостей: пізній час масового заселення (кінець XVIII – перша половина XIX ст.), поліетнічний склад населення, природнокліматичні умови півдня України, а також політика влади щодо цього регіону. Утворення військових поселень стало значною історичною подією, а також важливим фактором формування своєрідного варіанту народно-традиційної культури. Державне втручання визначало типи і форми значної частини сільських поселень, структуру селянського двору, різні аспекти домобудування. На Півдні спостерігається деяке спрощення обрядодій. І хоча на цей процес безумовно впливало багато чинників, серед них можна назвати і те, що впродовж декількох десятиліть значну частину населення – військових поселян примушували відмовитись від багатьох звичаїв і обрядів, традиційного сімейного і громадського побуту, національного вбрання тощо.

Таким чином, введення військових поселень супроводжувалось зламом традиційних устоїв народного побуту, регламентацією усіх сторін життя, порушенням звичних норм сімейно-шлюбних стосунків і

т. ін. І хоча мали місце позитивні моменти у розвитку господарства даного регіону, вплив військових поселень на народно-традиційну культуру в цілому є негативним.

Примітки

1. Див. наприклад: Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800-1825 гг. – М. , 1970; Вона же. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. – М. , 1981; Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719 – 1859 гг). – М. , 1976. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860 – 1890 гг. – Черкассы, 1993.

2. Роботи етнологів, які розкривають конкретний вплив соціальних факторів на етнокультурну специфіку населення Півдня України: Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К. , 1975; Кушнір В. Г. , Прігарін О. А. «Козаки» і «райки» як субетнічні групи українського населення Буджаку (до постановки проблеми) // Четвертий міжнародний конгрес україністів: Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Південь України. Одеса. – Одеса, 1999. – С. 55 – 60; Прігарін О. А. Малодвірні поселення Південної (Степової) України XIX – на початку XX ст. // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. – Одеса, 1998. – С. 61 – 66.

3. Етнонаціональні та етносоціальні аспекти розглядаються в одному з сучасних досліджень: Цубенко В. Етнонаціональні процеси у Новоросійському військовому поселенні. 1817-1857 рр. // Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва. – Нікополь, 2001. – С. 257-263.

4. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. – М. , 1981. – С. 13 – 15.

5. Полное Собрание Законов Российской империи. – Т. 34. – № 28800. – СПб. 1817. – С. 219.

6. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817- 1857 гг.). – Днепровск,1982. – С. 20.

7. Фёдоров В. А. Солдатское движение в годы декабристов 1816 – 1826 г. г. – М. – 1963. – С. 29; Бугские казаки и украинские уланы (Заметки А. С. Пишчевича)// Киевская старина. – т. XIV. – 1886. – С. 389 – 391.

8. Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчев // Вопросы истории. – 1991. – №2. – С. 46.

9. Липовская Т. Д. Указ. соч. – С. 21.

10. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М. , 1970. – С. 99.

11. Из записок сенатора А. Я. Строженепка // Киевская старина. – Т. X. – 1884. – С. 453.

12. Шмидт А. Херсонская губерния //Материалы для географии и статистики России собранные офицерами Генерального штаба. – СПб, 1863. – С. 314 – 316.

13. Там само. – С. 727.

14. Там само.

15. У фондах та експозиції Первомайського краєзнавчого музею зберігаються фотокартки та креслення таких жител. Частково інформація отримана під час етнографічних експедицій.

16. Шмидт А. Указ. соч. – С. 327 – 328.

17. Исторический очерк деятельности Военного управления в России (1855 – 1880). – Т. II. – СПб. , 1879. – С. 456.

18. *Липовская Т. Д. Вказ. праця. – С. 27.*
19. *Липовская Т. Д. Вказ. праця. – С. 27.*
20. *Бугские казаки и украинские уланы ... – С. 392.*
21. *Свод законов военных постановлений 1838 г. – СПб. , 1839. – С. 24 – 26.*
22. *Отчёт по военным поселениям за 1824 год, СПб. ,1825, – С. 21.*
23. *Из записок сенатора А. Я. Стороженка // Киевская старина. – С. 455.*
24. *Там само.*
25. *Письмо в редакцию Херсонских епархиальных ведомостей // Херсонские епархиальные ведомости. – 1863. – №5. – С. 388.*
26. *Липовская Т. Д. Указ. соч. – С. 28.*
27. *Там само. – С. 27.*
28. *Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб. , 1827. – С. 9 – 11.*
29. *Исторический очерк деятельности Военного управления ... – С. 454*
30. *Там само. – С. 457 – 460.*

Серебряннікова Н. І.

ЕТНОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА З НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX-XX СТОЛІТЬ

«... будь-які дослідження, які стосуються народного побуту та етнографічних особливостей народонаселення нашої губернії (Херсонської) мають тим більше значення та зацікавлення, що й вся взагалі Новоросія досі не досліджена в етнографічному відношенні... »[1]. Ці слова, що були написані ще в другій половині XIX століття, залишаються актуальними досі, на початку століття XX. Про необхідність вивчення багатонаціонального населення Півдня України вказували свого часу М. І Надєждін, М. І. Пірогов, Л. С. Берг, які вважали його цікавим для етнологічних досліджень. Але регіон з різних причин й в наші часи залишається маловивченим. А разом з ним і проблеми, що пов'язані із різними аспектами традиційної культури народів, що населяють Південну Україну. Ця ситуація зумовлена відсутністю спадкоємства між різними етапами у науковому вивченні Півдня України. Кожний раз воно мало починатись спочатку в зв'язку з різних обставин. Враховуючи досягнення попередників, ми можемо констатувати безліч джерел, які є у розпорядженні сучасного дослідника. Охарактеризувати та класифікувати різноманітні дані про комплекс джерел з традиційної медичної обрядової практики слов'янського населення Півдня є нашою метою.

Пожвавлення інтересу щодо вивчення традиційної культури південної України почалося ще з початку XIX століття. З того часу цим проблемам

приділялось багато уваги. На сторінках різних періодичних видань та в дослідженнях вчених з'явились матеріали статистичного та описового характеру. Щодо народної медичної практики – вчені почали приділяти увагу цій стороні традиційної культури лише з кінця XIX століття. Вже з другої половини 20-х років XX століття матеріали систематизувались та збирались цілеспрямовано для вивчення того чи іншого аспекта традиційної культури. В деяких роботах регіональні матеріали подавались не тільки у вигляді описів, але й з широким аналітичним доробком. На початку 90-х років ми, досліджуючи регіон, виходимо вже з досягнень попередніх дослідників: маємо змогу прослідкувати зміни, які відбулися в традиційній культурі останнім часом та проаналізувати їх. Головною метою сучасного дослідження є ретельна фіксація матеріалів, їх аналіз та проведення аналогій.

Отже, джерела, що стосуються нашої теми, розділимо за хронологічним принципом та за характером матеріалів на три основні групи:

1. етнографічні описи кінця XIX століття – початку XX століття
2. етнографічні описи 1920-1960 років
3. матеріали польових досліджень 1990-х років.

Кожна з вищезазначених груп джерел потребує окремої характеристики.

1. Етнографічні описи кінця XIX століття – початку XX століття Півдня України, в яких поруч з багатьма іншими аспектами матеріальної та духовної культури розглядаються й питання народної медичної практики. Ці дослідження носять різний характер, мету. Регіон вивчався професіоналами-етнографами, фольклористами та представниками інтелігенції культур, що вивчалися за програмами, що були розроблені та розіслані різними урядовими організаціями.

Одним із найперших та повних досліджень, що стосуються духовної культури українців є робота професіонального етнографа Ястребова В. Н. , свідчення якого припадають на кінець XIX століття та охоплюють територію Херсонської губернії. [2] Дослідник звернув увагу перш за все на світоглядні уявлення українців регіону. В зв'язку з чим в роботі широко представлені матеріали з народної медицини. Автор описав повір'я про здоров'я, походження та профілактику захворювань, та прикмети, пов'язані з медичною практикою, які в багатьох випадках вже не зустрічаються в нашому регіоні, але зафіксовані в інших областях України. Наприклад, вірування в надприродні властивості вихору, який може принести хворобу, зустрічаються зараз в дуже спрощеній формі. Дослідник зробив кілька описів цього повір'я.

Окремо автор виділяє розділ «Народна медицина», де за алфавітним принципом систематизує уявлення про захворювання та їх лікування. Свідчення, які він наводить, стосується, головним чином, саме медичної ритуальної практики. Матеріал подається дуже ретельно. Звертає на себе увагу те, що автор не відокремлює акціональну частину ритуальної дії від вербальної, що дуже часто зустрічається в дослідників XIX – початку XX століття. В цьому розділі також згадується ціла низка таких ритуальних дій, які вже не мають широкого побутування на території південної України. Зокрема, наводяться приклади лікування курячої сліпоти, сухот, холери, лихоманки тощо, які не збереглися в медичній практиці жителів регіону до сьогоднішнього дня. Вчений подає відомості не лише ті, що були відомі на побутовому рівні, але й ті, якими могли користуватись лише знахарі, що додає ще більшої цінності цієї роботі.

Описи народної медичної практики українців та росіян південної України містяться в описах окремих містечок, які проводились за програмою, затвердженою в 1885 році Міністерством внутрішніх справ та розповсюдженою пізніше земствами. [3] Ці описи проводились за єдиним планом: 1. загальна характеристика села та народів, що в ньому проживають; 2. опис села; 3. сімейні та суспільні відносини; 4. вірування та свята. Матеріал, що нас цікавить знаходиться в четвертому розділі.

Фрагментарними є відомості з народної медичної практики українців, що подаються у роботах Несторовського П. [4] (свідчення стосуються території Північної Бесарабії початку XX століття), Бесараба І. В. [5] (матеріали з території Херсонської губернії початку XX століття), Сікиринського О. В. [6]

Автори цих досліджень фіксували відомості про знахарську практику, уявлення про деякі захворювання та їх профілактику. Нажаль таких відомостей зафіксовано небагато. Тому автори не систематизували цей матеріал, та поміщали їх в розділи, присв'ячені світоглядним уявленням українців регіону.

Окремо стоїть робота відомого вченого-фольклориста Комарова М.[7] (свідчення стосуються кінця XIX століття території Херсонської губернії), в якій ми звертаємо увагу на замовляння, які побутували серед українців південних регіонів України. Автор наводить також багатий фольклористичний матеріал з інших регіонів України. Метою цього дослідження було вивчення саме фольклорного матеріалу та, на жаль, не показано місце цих замовлянь в контексті ритуальної практики.

В той же час матеріали з народної медичної практики болгар подаються у Державіна Н. С. [8], Задерацького П. Е. [9], Левицького А. [10],

Кочубинського А. 11 та в Живописному альбомі[12]. Свідчення, що стосуються нашої проблеми, в цих роботах фрагментарні та пов'язані, головним чином, з профілактикою захворювань (ці матеріали можна знайти в розділах присвячених родильній та календарній обрядовості, одежі), народній гігієні житла, та деяким окремим віруванням.

Серед джерел першої групи окремо виділяються описи священиками своїх приходів. В 70-х – на початку 80-х років XIX століття під патронатом Архієпископа Кишинівської єпархії Павла почали проводитись дослідження священниками підпорядкованих приходів та їх результати друкувати на сторінках журналу «Кишинівські єпархіальні відомості». Священники, наводячи опис свого приходу, акцентували увагу як на позитивних рисах (відношення жителів до церкви, релігійних свят, стан моралі на селі тощо), так й на негативних (забобони, ритуали, що не стосувалися церкви). Головною метою церкви була боротьба з забобонами, але священник повинен був розуміти їх походження. Найточніше характеризує політику церкви в цей період нижченаведена цитата: «... дійсний успіх християнської проповіді ледве можливий якщо проповідник приходить із неясним уявленням про середовище, в якому він повинен діяти своїм словом та переконаннями, коли він може лише вказати, що те чи інше вірування, обряд тощо – не християнські, але не знає, що саме є ці вірування, обряди, чому вони так довго та стійко тримаються в народі, чому народ з щирим та глибоким благоговінням відноситься до церкви, але зберігає свої старі нехристиянські вірування та звички... »[13]

Свідчення священників істотно відрізняються між собою, хоча структура викладення їх спостережень була типовою. Все залежало від погляду кореспондента на висвітлюваний матеріал, на ступінь важливості тих чи інших рис, що характеризували селище. Свідчення священослужбовців стосуються українських, російських, болгарських та молдавських сел [14].

2. Другий тип джерел складають етнографічні описи Півдня України, які відносяться до 1920-60 років. [15] Цей тип джерел характеризується тим, що основний масив свідчень зроблений не професіоналами-етнографами, а головним чином, представниками місцевої інтелігенції – лікарями, вчителями тощо. Переважно, свідчення збирались за запитальником, що був розісланий інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського. Тому, ці матеріали досить строкаті за повнотою та викладенням. Але вони являють собою безцінний погляд на свою культуру з середини. Вони акцентують увагу на те, що вважають найбільш важливим.

Стосовно медичної практики: в цих описах ми знаходимо досить різні свідчення – про етимологію захворювань, їх профілактику. Дуже часто зустрічаються описи ритуальних дій.

В той же час народна медицина стає об'єктом уваги етнографів Так, матеріали з народної медицини болгар регіону можна знайти в працях Цветко С. І. [16] В своїх дослідженнях автор подає як опис окремих вірувань та ритуальних медичних дій, так і їх інтерпретацію. Дослідник використовує для дослідження матеріали з фольклористики, наукової медицини, порівнює зафіксовані вірування з аналогічними в болгар метрополії та інших народів, що проживають на Півдні України. Дослідник аналізує кожен аспект пов'язаний з світоглядними уявленнями: походження хвороб, їх назви, діагностику, а також магічні елементи.

3. До третього типу джерел відносяться польові матеріали, зібрані в українських, російських та болгарських селах Кілійського, Ізмаїльського, Болградського, Тарутинського, Роздільнянського, Березовського районах Одеської області під час експедицій на протязі 1995-2001 років. Збирання цих відомостей проводилося за власною програмою. [17] Польові матеріали збиралися методом безпосереднього спостереження, інтерв'ювання, фіксації у вигляді звуконотатків. Свідчення респондентів відносяться до 1930-90 років XX століття, залежно від року народження опитуваних. Під час збору матеріалу ми акцентували увагу саме на методах медичної практики, що побутували в різні часи для порівняння їх із попередніми та вивчення відмінностей та умов, в яких вони застосовувались. Дослідження проводились серед українців, росіян та болгар, що надає нам змогу порівняти різні аспекти ритуальної медичної практики в цих народів.

Найкращими інформаторами з медичної ритуальної практики є жінки. Це пояснюється тим, що носіями сакральних спеціалізованих знань переважно були саме вони, а також тим, що саме жінки доглядали дітей та мали справу з більшістю дитячих хвороб, з якими їм доводилось боротись самотужки, виходячи з власних знань. Більш спеціальні відомості, що стосувались проведення ритуальних дій, були отримані в бабок (літніх жінок, що лікували). Їх свідчення теж мають свої особливості. Вони розповідали лише про ті ритуальні дії, що, на їх думку, не могли зашкодити їх вмінню лікувати (побутувало повір'я, що той, хто розкаже, як відбувається ритуал іншій людині, позбудеться цього вміння). Наприклад, бабки, що лікують, вважають, що не можна розказувати замовляння. Ті, що з різних причин вже не займаються цією практикою, охоче їх розповідають. Уявлення про природу захворювань носять епізодичний характер та їх треба реконструювати за допомогою письмових джерел.

Польові матеріали істотно відрізняються від попередніх джерел: практично відсутні уявлення про будь-які епідемічні захворювання (холеру, чуму, оспу тощо). Вірування про лихоманку побутували до сьогодення лише в с. Нова Некрасівка Ізмаїльського району. В досліджуваних селах збереглись комплекси ритуальних дій, характерних саме для них. Наприклад, в росіян с. Мирне Кілійського району розповсюджений обряд лікування важко хворої дитини на цвинтарі, але серед російського населення с. Приморське така практика невідома. Українці с. Ларжанка Ізмаїльського району хвору дитину передавали названій кумі через вікно, в той же час в інших українських селах такої обрядодії нами не зафіксовано, але існують загальновідомі ритуальні комплекси, зафіксовані нами практично у всіх селах. Наприклад, лікування хвороб, що походили від уроків, лікування переляку, волосу, бішихи однакові.

Таким чином, для вивчення медичної обрядової практики Півдня України нами застосовувались три типа джерел різних за своїм змістом, характером, походженням, часом тощо. За допомогою цих різнотипних джерел можна відновити медичні ритуали, які вже вийшли з побутування в повному вигляді. Найбільшу увагу ми приділяли польовим дослідженням, за допомогою яких ми можемо дати характеристику медичній практиці різних слов'янських народів, що проживають на Півдні України. Таку характеристику надати за допомогою інших джерел практично неможливо за браком відомостей. Але письмові свідчення подають більш повний матеріал та уявлення, які вже не зустрічаються. Для порівняння матеріалу з різних типів джерел ми розробили таблицю (див. додаток), яку розділили на три частини: речові символи, акціональні символи, вербальні символи та внесли в неї матеріали за хронологічним принципом, вказуючи джерело, час, народ, серед якого побутувало те чи інше вірування. В таблиці викладені матеріали, що стосуються уявлень про такі хвороби: бішиха, бородавки, волос, зубний біль, младєнчєскоє, переляк, сухоти, родимець, соняшники, лихоманка, лишай, ячмінь, холера, кровотеча, звих, перелоги, крикливиці, грижа, пристріт тощо.

Місце побутування, джерело	речові символи	акціональні символи	вербальні символи
Зубний біль			
І ГРУПА			
Українці, Ястребов В.Н. Вказ. тв.-С.49.	Замовляти тільки на молодик, інакше черв'як, який точить зубну кістку, буде мучити людину ще сильніше.	Опис відсутній.	Тексту замовляння не наведено.
Українці, Местечко Дмитровка...-№37.-С.37.	На молодик.	Читати замовляння та після кожного прочитання спльовувати.	*Питається молодий місяць старого* *Чи не болять зуби у мертвого?* *Як буде мертвий ногами ходити,* *Руками робити,* *устами говорити* *Розумом думати* *То будуть у рожденого,* *молитвеного,* *хрещеного* *Раба Божого (ім'я)* *Зуби боліти.*
ІІ ГРУПА			
українці, РФ ІМФЕ (Ф.1-6, Од. збер. 617, стор.227)	Читати замовляння на повний місяць чи на молодика.	Опис відсутній.	*А ти місяцю молодий!* ***На тобі хрест золотий.*** *Місяцю на підновий,* *А моїм зубам на здоров'я.* *Зуби оздоровляю,* *А черв'яки у зубах замертвляю.* *Щоб не крутили, не вертіли.*

українці, РФ ІМФЕ (Ф.1-7, Од. збер. 858, стор.55)	Замовляти на повний місяць чи на молодика.	Опис відсутній.	*1). Місяцю, місяцю молодий!* *На тобі хрест золотий.* *На морі купався.* *Мені показався.* *+ "Отче наш".* *2). Зуби, зуби.* *Коли будете боліти у мертвого, то тоді болить у мене.* *3). Місяць у небі* *Дуб у полі* *Риба у морі.* *Як ці три брати зійдуться.* *То тоді щоб боліли зуби* *У молитвеної, хрещеної, народженої (ім'я).*

III ГРУПА			
українці, с. Демідове, Березовський р-н, експедиція ОДУ ім. І.І. Мечникова, 1996 р.	На молодика три рази читали замовляння.		*Місяць у небі,* *Звір у лісі,* *Щука у морі.* *Коли ці три брати зійдуться,* *Тоді у хрещеного Раба Божого Зуби заболять.*
українці, с. Шевченкове Кілійськ. р-н, експедиція ОДУ ім. І.І. Мечникова, 1998, 1999 рр.	Трава, яку називали *кирці*.	Траву запарювала бабка та полоскала цим відваром рот. Одночасно з лікувальною процедурою читала замовляння.	Тексту замовляння не зафіксовано.
українці, с. Златоустове Березовсь-кий р-н, експедиція ОДУ ім. І.І. Мечникова, 1996 р.	Кістка, знайдена на дорозі.	Кістку треба взяти до рота та трохи погризити. Потім виплюнути її на землю та тричі плюнути на те місце та сказати примовку.	*Нехай в мене заболять зуби тоді, коли ця кістка стане живою.*

росіяни, с. Мирне, Кілійськ. р-н, експедиція ОДУ ім. І.І. Мечникова, 1997, 2000 рр.	Відвар з картоплі.	Хворий повинен був парити зуби доти, поки з них не повипадають черв'яки.	Тексту замовляння не зафіксовано.
болгари, с. Василівка, Болградський р-н, експедиція ОДУ ім. І.І. Мечникова, 1996 р.	Конопляна нитка, червона хустка, ножиці.	Лікар брав нитку та скручував її так, щоб вийшло 9 кілець. Нитку брали ножицями, підпалювали її. Хворого накривали червоною хусткою. Нитку тримали таким чином, щоб дим не попадав до рота.	Тексту замовляння не зафіксовано.
українці, с. Суворове, Кілійськ. р-н, експедиція ОДУ ім. І.І. Мечникова, 1996 р.	Червона стрічка чи ганчірка.	Стрічку чи ганчірку закручували у вигляді конусу та підпалювали, водячи навколо рота.	Замовляння румунською мовою.

Примітки:

1. Опыт программы для этнографического изучения Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства.-1889.- № 3.- С. 68.

2. Ястребов В.Н. Материалы по этнографии Новороссийского края.-Одесса-1894.-202 с.

3. Местечко Дмитровка (Опыт историко-статистического и этнографического описания) // Сборник херсонского земства.-1890.-№ 7.- С. 22-55; Щербановская волость. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание // /Сборник херсонского земства-1891.-№ 7.- С. 62-81.

4. Несторовский П. Бессарабские русины.-Варшава.-1905.-176с.

5. Бессараба И.В. Материалы для этнографии Херсонской губернии.-Петроград-1916.-175с.

6. Сікиринський О.В. Звичаї та обряди на Юрія в с.Глибояр (Бадерево) на Одещині // Вісник Одеської комісії красзнавства.-1924.-№ 1.-С.23.

7. Комаров М. Нова збірка народних малоруських прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь.-Одеса-1890.-115с.

8. Державин Н.С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская

губернии) // СбНУ-1914.-259с.; Державин Н.С. Очерки быта южнорусских болгар. Поверья // Этнографическое обозрение.-1898.-№ 4.-С.113-125.

9. Задерацкий П.Э. Болгаре, поселенцы Новороссийского края и Бессарабии // Москвитянин.-1845.-№ 12.-С.159-187.

10. Левицький А. Нравы и обычаи болгар, живущих в Бессарабских колониях // ЗООИД.-1860.-Т. 4.-С.450-464.

11. Кочубинський А. Материалы по этнографии болгар // ЗООИД.-1889.-Т. 15.-С.828-840.

12. Народы России. Живописный альбом-Спб.,1878.-302с.

13. М.Г. Изучение народного быта приходскими пастырями // Кишиневские епархиальные ведомости.-1878.-№ 13.-С.500-511.

14. Юсипенко Я. Райлянка, село Аккерманского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости.-1879.-№ 13.-С.497-513; Богославский С. Опыт историко-статистического описания церкви и прихода посада Шабы Аккерманского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости.-1873.-№№ 3, 5; Бурьянов А. Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Волонтеровки, бывшей казачьей станицы Аккерманского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости.-1877.-№№ 13-19; Бахталовский А. Посад Вилков // Кишиневские епархиальные ведомости.-1882.-№ 21.-С.1160-1171; Киранов С. Борьба приходского священника с предрассудками и суевериями прихожан-болгар // Кишиневские епархиальные ведомости.-№№ 21-22; Федоров М. Обыкновенные болезни в бессарабской деревне и их лечение (по наблюдениям в болгарском селении Задунаевка Аккерманского уезда) // Кишиневские епархиальные ведомости.-1877.-№ 9.-С.382-386; Федоров М. Описание церкви и прихода села Задунаевки Аккерманского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости.-№№ 21-22; Варзопов Г. Селение Селиогло Аккерманского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости.-1874.-№ 18; Казанаклий П. Твардица // Кишиневские епархиальные ведомости.-1873.-№№ 17-19; Стойков Н. Религиозно-нравственное состояние болгарских колоний со времени их основания до настоящего времени // Кишиневские епархиальные ведомости.-1911.-№ 4.-С.142-152; Чакир Д. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Исерлии, Аккерманского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости.-1891.-№ 23.-С.776-784.

15. РФ ІМФЕ- Ф.1-7.- Од. збер. 858; Там само.- Ф.1-6.- Од. збер. 616; Там само.- Ф.1-6.- Од. збер. 617; Там само.- Ф.1-4.- Од. збер. 313.- Там само.- Ф.1-3 (дод.).- Од. збер. 329; Там само.- Ф.1-4.- Од. збер. 298; Там само.- Ф.1-6.- Од. збер. 618; Там само.- Ф.1-4.- Од. збер. 203; Там само.- Ф.1-7.- Од. збер. 782.; Там само.- Ф.1-7.- Од. збер. 778.

16. Цвєтко С.І. Хороба «урама« та її лікування в болгарській народній медицині. // Етнографічний вісник-1932.-Кн.10.-С.107-122; Цвєтко С.І. Замови проти різних хвороб у болгар, записані в с.Тернівці на Миколаївщині, 1926 // РФ ІМФЕ.- Ф. 1-4.- Од.збер. 246.

17. Народна медицина та ветеринарія (Народні знання, вірування та світоглядні уявлення) //Побут та культура населення Степової України-Одеса, 2000.-Вип.1.-С.56-60.

Носкова І. А.

ІСТОРІЯ, ЕТНОГРАФІЯ ТА ЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВИ КРИМСЬКИХ БОЛГАР В ПУБЛІКАЦІЯХ ОЛЕКСАНДРА МУЗИЧЕНКА

Історія поселення, звичаї та традиції нечисленної групи болгар, що проживають на Кримському півострові, в минулому мало цікавила як вітчизняних, так і болгарських істориків. Перші дослідники болгарських колоній А.Скальковский та А.Клаус у своїх працях лише посереднью торкаються історії переселення болгар до Криму та заснування ними на початку XIX століття трьох болгарських колоній - Кишлав, Старий Крим і Балта-Чокрак. Крім цього, автори часто використовували не архівни документи, а відомості, отримані «від знаючих людей і перевірених на місці в самих колоніях».[1]

Тому в історичній своїй частині розглянуті праці не відрізняються ні особливою повнотою, ні точністю і вимагають обережної уваги. Першу наукову етнографічну експедицію до Крим здійснив чиновник відділу антропології Імператорського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії - Олег Гінкулов. Влітку 1891 року він проводив свої спостереження в татарському предмісті Форштадт(Керчь-Єникальского граданачальства), у російському поселенні Котерлез і в болгарському селі Марфівка. За 10 днів роботи в Марфівці він зняв мірки з 53 чоловік обої статі у віці від 5 до 80 років, зробив 70 фотографій. Крім цьому, він змиг зібрати колекцію предметів побуту кримських болгар. Проте, через два роки, у звіті про свою поїздку до Крим, опублікованому в XVI томі Новин товариства О. Гінкулов дає лишь скупу характеристику відносно етнографічних спостережень кримських болгар, акцентуючи увагу на їхніх антропологічних рисах.[2]

Не багато матеріалу є і у публікаціях академіка М.С.Державіна. Проте, перш ніж його зібрати дослідник здійснив три поїздки до Крим. Перші дві виявилися невдалими. Місцеві болгари, відрізнялися від болгар Бесарабії та Приазов'я відокремленістю, замкнутістю і небажанням йти на контакт з чужим. Тому навіть під час третьой експедиції допомогу досліднику надали лише декілька чоловшк, серед яких вчителі Кишлавського двокласного училища Левицьки та офіцер царської армії, уродженець села Кишлав Степан Попучиєв. У своїй відомій праці «Болгарські колонії Росії», автор виражає щиру вдячність своїм інформаторам.

Державін зміг зібрати лише небагато матеріалу стосовно одежі, їжі, житла та деяких свят кримських болгар. В інших питаннях він посилається на праці О.Музиченка та А.Клауса.

На праці О.Музиченка посилались також і болгарські дослідники П.Аянов, С.Бернштейн, О.Хаджинколова. А П.Атанасов повністю побудував свої дослідження на матеріалах О.Музиченка. [3]

Олександр Федорович Музиченко народився в 1873 році в Тульській губернії. Проте виріс у с.Кишлав серед кримських болгар, з дитинства вивчив болгарську мову «з усіма відтінками кишлавського говірки». Його батько з 1877-1889 працював старшим учителем у місцевому двокласному народному училищі. Кишлавські болгари глибоко поважали Музиченка-старшого. Можливо, це багато в чому й вплинуло на подальшу дослідницьку діяльність його сина. Влітку 1898 року, будучи студентом університету, він вирушає до Кишлаву «почерпнутити дещо з богатої скарбниці болгарських звичаїв, обрядів, пісень, прислів'їв, приказок та інших форм, у які вилились народне життя і народний розум».[4]

Замкнутість і зайва недовіра кишлавских болгар спочатку багато в чому ускладнили завдання молодого дослідника. На допомогу прийшли друзі дитинства, які переконали односельців, що приїжджий із Одеси і є син «того самого даскала», до пам'яті якого вони відносились з глибокою вдячністю. І тільки після цього, старі люди почали виявляти молодому дослідникові необхідне сприяння, неодноразово нагадуючи йому: «Ти наш българче, а іншому ми б нічого не сказали». [5]

Через рік результати своїх спостережень над побутом мешканців найстаршої болгарської колонії півострова О.Музиченко надрукував у журналі «Етнографічний огляд». Проте, доволи велика стаття в 36 сторінок під назвою «Побут болгар поселенців Феодосійського повіту« - лише частина матеріалу, зібраного ним під час першої поїздки. Велику увагу автор приділяє стосункам між кишлавскими представниками різної статі до шлюбу, досконало описуючи деякі громадські болгарські збори (хору, пупрелкі-те, дружини, межа), на яких молоді люди могли зустрічатися і впізнавати один одного. Музиченко неодноразово робить акцент на «надмірну патріархальність« кримських болгар. Сближення між статями в Кишлаві завжди суворо регламентувалося відомими настановами. Наприклад, єдине, що було дозволено парубкові - «попросити у дівчини, що йде з фонтану, напитися з відра води. Проте ні бачити її обличчя, ні говорити з нею - він не мав права». [6]

В другій частині статті, автор докладно описує предвесільні обряди - главеш (сватання) та годеж (заручини), порівнюючи нерідко їх із

звичаями болгарських поселенців Бесарабії. Наприклад, якщо в їх сім«ях доньки повністю залежали від батьків, то кишлавці цілком розумно надавали дівчатам змогу вибирати своїх чоловіків за бажанням. Єдиною перешкодою для шлюбу в Кишлаві служило те, як що молоді були рідпею.

У своїй першій роботі Музиченко надрукував 13 пісень, які болгари Феодосійського повіту виконували на межі XIX - XX століть під час святкової трапези на главеш або годеж. Більшість з цих пісень дослідникові записували учні Кишлавського училища - Євстафій Беклекшеєв, Дарина Маврешко та інші. Всі записи був зроблено з відтінком місцевого малко-тирнівської вимови. Під часпублікації автор повністю зберіг їхній правопис. Таким чином, опублікований О. Музиченко народний фольклор кримських болгар може служити цінним лінгвістичним матеріалом під час вивчення діалекту кримських болгар.

Під час свого другого відрядження до Кишлаву влітку 1899 року, О.Музиченко збирає у місцевих жителів відомості, які стосуються весільного обряду кримських болгар та історії їхнього поселення. Весь зібраний матеріал він, вже будучи вчителем 4-ої гімназії м.Одеси, виклав у своїй доповіді «Про болгар - поселенців Криму« на засіданні Візантійсько-слов'янського відділення Історико-філологічного суспільства при Новоросійському університеті 23 березня 1901 року. Частину доповіді згодом було опубліковано в дев'ятому випуску «Літопису товариства». [7]

Влітку того ж року, загадавши поїхати до Болгарії з метою поповнити відомості, необхідні для обробки зібраних раніше матеріалів, О.Музиченко звернувся за порадою до відомого болгарського вченого-славіста, професора Харківського університету Марину Степановичу Дринову. Молодий вчитель гімназії привіз із собою до Харкова майже весь зібраний ним раніше матеріал, який стосувався кримських болгар, а також дві свої надруковані роботи. Через рік, у 1902 році, у «Записках Імператорського Харківського університету« професор надрукував свій відгук про праці О.Музиченко, де визнає, що «відносно тих болгарських колоністів, які мешкають на Кримському півострові, до самого останнього часу не зявл«ялися в друку ніякі відомі матеріали... В описаних паном Музыченко звичаях та обрядах нерідко зустрічаються дуже архаїчні риси побуту, які вже забуті в самій Болгарії а то утримуються там, поки щов деяких закутках». [8]

Крім того, у своїй рецензії М. Дринов зробив цікаве спостереження. Він зразу ж помітив в деяких записах пісень невеликаність розміру.

Так, наприклад, на думку професора в пісні

Прочула сая, малеля
Сулумка малка дэвойка
Че жи е бялу лицэту
И жи са църни учите
Шу да си сторя малеля
Да зема сулумка, малка дэвойка

восьмискладний розмір зберігається лише в перших п'яти із наведених складів. Однак в шостому та в наступних віршах він часто зустрічає не 8, а 11 складів. Такий вірш виродніше всього є наслідком «злиття воєдино з деякими скороченнями двох окремих віршів, що повинні були промовлятися так:

Да зема тае сулумка
Сулумка малка дэвойка». [9]

Випадки додавання до деяких віршів зайвих складів, які М.Дрінов помітив і в інших піснях. Виродніше всього, це була не помилка, допущена під час запису, а точний показник пісенної творчості кримських болгар, тому що майже всі пісні були записано мешканцями села. Тому невитриманість розміру, скорочення слів непотрібні їхні повторення (особливо в піснях, які виконували ще в XVIII столітті в Болгарії) - доказ того, що на початку XX століття у болгар Феодосійського повіту почався процес «вимирання колишньої народної творчості». [10]

Музиченко і Дрінов пізнише стали добрими друзями. Молодий дослідник часто відвідував господаря простої хатиночки на Холодній горі в Харкові, де завжди знаходив «не тільки широку слов'янську гостинність, не тільки всі необхідні вказівки, але й високу моральну підтримку». Причому спілкувалися вони завжди тільки болгарською мовою. Уже після смерті професора, О.Музиченко написав в одній зі своїх робіт: «Його листи, а в подальшому й бесіди слугували мені підбадьорюванням в найнебезбечнийши для молодого вчителя гімназії час». [11]

Марин Дринов сразу помитив у молодому вчителеві талановитого дослідника. У 1902 році, після публікації рецензії робіт О.Музиченка, професор запропонував виступити йому з доповіддю на XII Археологічному з'їзді, який проходив у стінах Харківського університету. Свій виступ Музиченко присвятив 100-річчю появі перших болгар на Кримському півострові. В доповіді він вперше торкнувся проблеми асиміляції та «потворного впливу на них солдатчини й міста». Наприклад, помилковий сором до свого

національного костюму в багатьох молодих або людей почастівши вбивства в болгарських селах півострова из-за ревнощі та помсти. Незважаючи на це, автор називає кримських болгар «найбільш цікавої в етнографічному відношенні групою, яка в меншій мірі піддалась асиміляції, порівняно з таврийськими та бессарабськими болгарами. «Це кримські гори надовго обмежили їх від стороннього впливу так, що збереглись побут і мова, яку було стерто жорстоким часом навіть у самій Болгарії». [12] - писав О.Музиченко.

Крім того, у своїй доповіді молодий дослідник докладно розповідає про два пам'ятники пісенної творчості кримських болгар, яки пуявляють собою «найвищою мірою цікаві приклади пісень з пережитками синкретизму».[13]

Одна з них - найпопулярніша пісня у болгар Феодосійського повіту кінця XIX - початку XX століття - «Заглавил се цинцинигарь«

Заглавил се цинцинигарь,
Хей, коляда-ле, мой коляда-ле!
За девойка църноока,
Хей коляда-ле, мой коляда-ле!
Църноока, бялолике
Хей, коляде-ле.

Пісня розповідає про невдале сватання (главеш) птаха «цинцинигарь» (горобець), який вирішив посвататися до чорноокої дівчини з білим обличчям. Співали її на Коляда. Мешканці сіл Старий Крим і Коктебель - на перший день у вигляді жартівливой пісні, болгари Кишлава та його дочірніх поселень - на третій день Різдва Христова. В Кишлаві під цю пісню виконували навіть ритуальний танець, якій танцювали тільки стари чоловіки. Демонструючи зміст пісні, вони за допомогою міміки зовражали неможливість витягти нещасного нареченого і рушити з місця, роблячи крок уперед і стільки ж назад, потім кружляли по дворі, ніби-то не в силах вийти з нього» [14].

Ця пісня уявляє собою рідкіснийй приклад пісенних переживань, які в інших болгарських поселеннях краю спостерігались дужерідко. О. Музиченко був першим, хто із дослідників докладно зафіксував і передав обрядове виконання пісні кишлавськими болгарами.

У 1907 році в Новинах Відділення російської мови і словесності Імператорської академії наук було опубліковано останню відому нам працю Музиченка. Автор присвятив її пам'яті професора Дринова. «Марин Степанович був одним із тих професорів, кому я надзвичайно зобов'язаний, і як дань своєї гарячої вдячності, вважаю обовя'зком присвятити цю роботу». - писав він у передмові [15].

Фактично, це було перше дослідження, присвячене історії болгарської колонізації Криму. Особливо велику увагу автор статті зосередив на виясненні року організації Кишлавской колонії. А.Скальковский, а в подальшому і А.Клаус вказують на 1803 рік. Скориставшись невиданими документами, О.Музиченко довів, що заселення болгарами Кишлавської колонії сталося влітку 1804 року. Ним же було опубліковано переписку, яка давала можливість в загальних рисах уявити собі причини та умови цього переселення.

Серед унікальних документів, яки використовував Музиченко, були справи сільського наказу колонії Кишлав, Приходськи Літописи Вознесенської церкви села Кишлав, рукописні матеріали з архіву Канцелярії колишнього Новоросійського та Бессарабського губернатора, а також два описи села, складені місцевим священиком Григорієм Юрченко та батьком автора, учителем двокласного училища Федора Музиченко. Більша частина документів, якими користувався автор, не збереглася. Тому його публікації сьогодні є безцінним джерелом для дослідників болгарської колонізації в Криму та Кишлаві зокрема.

В другій частині праці, для посереднього підтвердження отриманих висновків щодо території, «яку ніколи займали кримські болгари на Балканському півострові», автор докладно описує фонетичні особливості Кишлавської говірки. Свої спостереження над мовою він часто перевіряв, прислухаючись до розмови літніх жінок, і порівнюючи їх з мовою болгар колонії Чоти, заснованої вкінці XIX століття поселянами-власниками с.Царицыно Бердянського повіту губернії. Мова мешканців цих двох колоній істотно відрізнялася. Описувані фонетичні особливості мови кишлавців характеризує область східних говорів, яка знаходиться у басейні річки Велика, біля Малко-Тирново. Схожість Кишлавского та малко-тирновського говорів визнавав і професор Дрінов. [16]

На жаль, нам відомі тільки декілька праць Олександра Музиченка, присвячених історії, етнографії та мові нечисленної болгарської діаспори. Проте сьогодні важко переоцінити значення його дослідницької діяльності. Він зафіксував і зберіг для науки унікальний матеріал, зберіг дорогоцінні крупинки сивої старини кримських болгар.

Примітки:

1. Скальковский А. Болгарские колонии в Бесарабии и Новороссийском крае. - Одесса, 1848. - С.2.

2. Гинкулов О.К. Предварительный отчет о поездке в Крым // Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. -М., 1893.- Вып.II.- С.3.

3. Аянов Г. Малко-Търново и негова покрайнина. - Бургас, 1939.- 407с.; Атанасов П. Българите в Крим//Отец Паисий, - 1942-кн.2-3.- С.75-82; Бернштейн С.Б. Из истории болгарских поселений в Крыму. - Исследвания в чест на Марин Дринов. - С., 1960.- С.273-281; Хаджиниколова Е. Българските преселници в Южните области на Русия (1856-1877).- София, 1987.- 209с.
4. Музыченко А. Быт болгар-поселенцев Феодосийского уезда //Этнографическое обозрение, 1899.- Кн.XLXII.- №4. - С.37.
5. Там само.
6. Там само. - С.39.
7. Музыченко А.Ф. Болгары-поселенцы Крыма: история поселения и свадебный ритуал // Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете, IX. - Одесса, 1901. - Вып.I (Византийско-славянское отделение 4). - С.III-127.
8. Дринов М.С. Этнографические наблюдения А.Ф.Музыченка над болгарскими колонистами Феодосийского уезда//Записки Императорского Харьковского университета. - Харьков, 1902. - Отдельный оттиск. - С.1-17.
9. Там само.- С.4.
10. Там само.- С.6.
11. Музыченко А.Ф. История поселения и фонетические особенности говора крымских болгар. - СПб., 1907.- С.72 //Известия Отделения русского языка и словесности Императорского Академии наук. - СПб.-1907.- Т.XII, 2.- С.72-139.
12. Музыченко А.Ф. Наблюдения над народным творчеством крымских болгар // Труды XII Археологического съезда в Харькове.- М., 1902.- Т.2.- С.446.
13. Державин Н.С. Болгарские колонии в России(Таврическая, Херсонская и Бесарабская губернии).- София, «Мартилен».- С.186.
14. Музыченко А.Ф. Наблюдение над народным творчеством...- С.460.
15. Музыченко А.Ф. История поселения...-С.1.
16. Там само.- С.47.

РОЗДІЛ ІІ
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Паламарчук С. В.

КІЛІЯ В КІНЦІ XV – XVII СТ.

Історія Кілії перших двох століть османського періоду вивчена краще попередньої завдяки існуванню османських, зрідка європейських документів, та наративних джерел, які дійшли до нашого часу. Особливий вклад в вивчення османської Кілії внесли румунські вчені Н. Йорга, Н. Белдічеану, М. Александреску-Дерска Булгару, турецькі – О. Баркан, М. Гекбілгін[1]; в пострадянській історіографії – молдавський історик І. Кіртоаге[2]. Українські історики М. Грушевський, Д. Дорошенко та інші згадували Кілію головним чином в зв'язку з походами козаків кінця XVI – XVII ст., в 70–ті роки XX ст. їй присвячена невелика частина короткого нарису[3].

Воєнна та політична історія Кілії досить відома, але саме обличчя міста та його мешканців часто залишалося поза увагою дослідників. Докладність деяких джерел дозволяє скласти більш детальну картину міста, але в цій статті автор виявляє лише основні міські реалії[4]. Інформаційний зріз джерел дозволив вивчити елементи міської структури та інфраструктури, конфесійного та етнічного складу жителів, головні напрямки їх господарської діяльності та значення Кілії як міста, фортеці і порту.

Османський період став найдовшим в історії краю і міста – протягом понад три століття. Кілію здав султану Баязиду (II) 15 липня 1484 р. після багатоденного штурму комендант «Мамолако», якого італійський хроніст Марко Гуаздо назвав зрадником батьківщини[5], але який став виразником інтересів міських туркофілів – грецьких, вірменських та інших купців[6]. Стан Кілії перших років турецького панування добре відомий завдяки указам султана 1484, 1489 та 1491 рр., які опубліковані Н. Белдічеану[7], і свідченням турецьких літописців XV ст. Мехмеда Нешрі, Ашик паши – заде і Турсун Бея та Насуха Матракчі. Вже через тиждень після взяття фортеці вийшов указ султана про конфіскацію нерухомості на користь держави, про розподіл приміщень і ремонт фортеці, яка постраждала під час штурму, та про відновлення старої генуезької фортеці в гирлі Дунаю силами місцевих жителів, податки та деякі соціальні питання[8]. За свідченням Ашик паши–заде 'невірним', за

бажанням дозволялося покинути місто. В 1485 р. для проведення робіт по відбудові в Кілію прибуло 90 кораблів[9]. Важко сказати, чи була відновлена фортеця генуезької Кілії, чи Лікостомо, яка знаходилася ближче до моря[10]. Але відновлений об'єкт став місцем митного нагляду і базою військових кораблів. Так в османський час утворилось дві Кілії: Кілі Нова або Єні Кілі на лівому березі Дунаю та Ескі Кілі в дельті. Не знаючи точного місцезнаходження останньої, важко стверджувати, що в османський період це було одне місто. Згадані вище літописці називали одну Кілію. Руїни старої Кілії описав після війни 1621 р. далматинський поет Іван Гундулич[11] і в 30–ті роки того ж століття Гійом Левассер де Боплан[12], але обидва особисто в цих краях не бували. В подорожніх записках Павла Халебського 1658 р. опис Кілії стилістично розірваний між XI та XII розділами, тому важко з'ясувати йде мова про один чи два пункти. До того ж сумнівна якість перекладу. Автор називає «укріплення Калкі (за іншим перекладом – Каллі, тобто «кале», що турецькою мовою означає фортеця взагалі) і «знамените укріплення Кілія», де відбувався нагляд кораблів[13]. Мандрівник Джованні Батиста де Бурго, який відвідав Кілію в 1682–1686 рр. згадав турецького представника в Ескі Кілі, резиденція якого знаходилась в Єні Кілі[14]. Таким чином, питання про дві Кілії, поставлене більш ста років тому, поки що не отримало однозначної відповіді.

Османська Кілія Нова складалася з могутньої фортеці, посаду з західного боку, який переважав її по площі та гавані на лівому березі Дунаю. Евлія Челебі (1657 р.) згадав також південну частину Кілії, розташовану на сусідньому Тулчинському острові, одна частина якого з трьома стоянками відноситься до Тулчі, інша – до Ізмаїлу[15]. Якщо мова йде про теперішній Кислицький острів, Ескі Кілі до нього не належить; точно не відомо, який острів тоді називали Тульчинським або Зміїним.

Зовнішній вигляд фортеці, описаний султанськими літописцями Турсун Беєм в кінці XV ст. та Насухом Матракчі в другої чверті XVI ст., а більш детально – в мемуарах Евлії Челебі. Це потужна твердиня в 3000 кроків по колу з трьома рядами мурів та вежами на фундаменті, з глибоким ровом, воротами і підйомними мостами. Після спустошливих нападів козаків першої треті XVII ст., в період правління султана Мурада IV (1623–1640 рр.) були добудовані нові конструкції[16]: всередині фортеці з'явилася цитадель, пізніше описана Евлією Челебі, в 500 кроків по периметру. Фортеця згадується також в записках мандрівників – англійця Джона Н'юбері 1582 р., італійця Нікколо Барсі 1633 р.[17] і російського старця Арсенія Суханова, який пробув в Кілії п'ять днів по дорозі на Схід в 1651 р.[18]. Евлія Челебі звернув увагу на 6 веж фортеці,

«побудованих на фундаменті», виконуючих також функції в'язниці, комендатури, вартового посту, маяка тощо. Вірогідно, він мав на увазі, що вони кам'яні, а значить, інші – без фундаменту, дерев'яні. За його свідоцтвом у великій фортеці було 700 будинків, соборна мечеть султана Баязида і сім малих мечетей, в східний частині – цитадель з будинками кетхуди, коменданта, імама, амбар з пшеницею, арсенали і кілька будинків для рядових вояків[19]. В XVI – XVII ст. фортеця зберігала воєнне значення і відносилась до розряду кале, тобто вважалась великою, і саме місце в османських документах називалося 'кале Кілі', що не вживалося для Акерману. Фортеця очолювалась діздаром (комендантом), який призначався султаном. Гарнізон складався з яничар, які змінювались кожні три роки. Згідно указу 1489 р. в фортеці знаходились також азаби (піхотинці). До фортеці віносились акинджи (кавалеристи), які жили в навколишніх селах. Чисельність гарнізону була невелика: за даними Н. Белдичеану в 1485 р. тут нараховувалось більш 400 вояків: 396 нижчих чинів і 8 командирів, в тому числі 3 морських. В 1669 р., за даними О. Баркана – тільки 248 вояків[20].

Багатий посад Кілії, за Евлією Челебі, побудований на рівнині в формі пентагону не був укріпленим; в ньому знаходилось 11 кварталів з 2000 одно- і двоповерхових будинків, велика соборна мечеть, 17 міхрабів, багато початкових шкіл, базар, 500 лавок різних цехів, торгові ряди, лазня на березі, караван-сараї для купців, ринок невільників[21].

За іншими джерелами в Кілії були ще духани, бозхане (пивні), на околицях міста знаходились керхана, де коптили і сушили рибу на продаж купцям, в тому числі з Польщі, Угорщини та ін. Десь неподалік стояв водяний млин. Никколо Барсі да Лукка повідомляв, що в передмісті Кілії щодня проводився торг для іноземних купців[22].

Н. Йорга навів дані латинського єпископа Станіславова, який відвідав місто у 1659 р. : в Кілії проживало 1600 турок в 300 будинках, вони мали 4 мечеті (очевидно мова йде про фортецю – С. П.), в посаді – 500 будинків татар або 3000 народу і 5 дерев'яних мечетей; 400 будинків схизматиків (православних – С. П.) різних народів або 1600 чоловік і 2 церкви; три будинкки католиків і п'ять інших – рагузан, разом 30 осіб[23]. Таким чином можна припустити, що в Кілії в середині XVII ст. було 1208 будинків (домогосподарств), а населення приблизно 6230 чоловік, що відповідає на той час місту середніх розмірів (за Н. Тодоровим, М. Мейером). Крім постійного населення в Кілії періодично знаходилася якась кількість військових, полонених, рабів, заручників, просто приїжджих, іноземних купців, мандрівників.

Згідно інформації М. Гекбілгіна, в 1569 р. в Кілії було 13 мусульманських і 5 християнських кварталів, як правило перші були просторішими: в одному мусульманському кварталі знаходилось приблизно 23 будинки, а в християнському – 63. За даними Н. Белдичеану, в 1529 р. в Кілії проживало 18 мусульманських и 160 християнських родин, а на 1560 р., за М. Гекбілгіном, – відповідно 298 и 316[24]. З часом число християн зменшувалось з переходом частини їх до ісламу. Чисельність мешканців міста за наступні сто років помітно зросла.

Етно–конфесійний склад населення міста був різноманітним. Переважали мусульмани: турки, татари, колишні християни, які змінили віру. Основну масу райя складали, як відзначив Евлія Челебі, «волохи, молдавани, іноді руси» – всі православні. Молдавським господарем Василем Вовком в 1648 р. в Кілії з дозволу Порти була побудована церква Св. Миколи[25]. Мабуть, невелику, але впливову частину жителів міста складали судовласники та купці – греки, італійці, рагузани, вірмени, і, можливо євреї. Останніх Евлія Челебі відзначив в Ізмаїлі. В кінці XV – початку XVI ст. серед судовласників і купців Кілії, як і Акермана та Кефе, за даними Х. Інальджика траплялись інколи трапезундськи греки[26]. Католиків в османський період в місті було мало. Якийсь час тут існував римо–католицький деканат Мілковської єпископії, декан якого згадується на 1518 р. [27] Очевидно згодом він перестав існувати, тому що Пилип Станіславов відмітив відсутність в місті римо– католицької церкви[28]. Микола Клеєман, відвідавши Кілію по дорозі в Ковшан (Каушан) у Буджацькоп ?атарії в 1768 р., звернув увагу на велику кількість мечетей та дві вірменських церкви[29], які цілком імовірно, існували і раніше, якщо він не переплутав їх з православними. Приведена інформація виявляє обриси османської Кілії переважно мусульманського вигляду, але разом з тим приблизно на чверть – християнського.

Статус міста визначається посадами головних міських осіб. З тексту указу, про який мова йшла раніше, неясно, чи був в Кілії санджакбей, як вважав Н. Белдичеану[30], чи мався на увазі санджакбей Силістри, під владу якої потрапила Кілія, включена до складу провінції Румелія. І. Кіртоаге, який вивчав це питання, вважає, що згодом статус Кілії визначився як субашія або субашилик, головою якого був субаші, що випливає з хроніки Мехмеда Нешрі[31], але з розглянутих джерел не видно, щоб то була перша особа міста. З часом був також створений Кілійський каза або каділик – адміністративно–судовий округ. Одним з поважних осіб в Кілії був емін, який керував економічним життям, контролював виконання законів стосовно добробуту держави (тобто султана), прибуток, витрати міських служб, збір податків тощо. Кілія

являла собою хасс султана, який приносив значний прибуток, третина якого складалась з прибутків від риболовства, частина - від продажу рабів, від прибутків бозхане та базару, лавок, лазні, продажу вина. За даними М. Гекбілгіна, по реєстру Силістри в 1531 р. прибуток з султанського хасса Кілії склав 60025 акче, трохи менше, ніж з акерманського хассу[32]. Відомості Евлії Челебі згідно яких господар міста володів відкупом в 70 юків акче[33], схоже, перебільшені. Хоча дійсно, час від часу особливо великі були митні збори завдяки торгівлі ясирем. А. Кримський навів повідомлення Єроніма Ласького 1527 р., що завдяки татарам, котри набирають бранців з польських країв, таможні в Кілії та Кафі дають прибутку на 30000 дукатів більше[34]. Кількість рабів та їх дешевизна здивували і Евлію Челебі.

Досить значне місце в господарстві Кілії займало риболовство. Евлія Челебі вказав на велетенський рибник поряд з містом, на якому працювали 2000 волохів та молдаван, а Павло Халебський відзначив 14 телянів (гребель) для вилову осетра «для уряду завжди по відкупу чи договору»[35]. Риболовство Кілії добре вивчено[36]. Гарний прибуток приносило тваринництво. Особливо була відома кілійська бастурма. Як писав Евлія Челебі, тільки на Зміїному острові щороку забивали 40–50 тисяч корів та бичків, всього 70–80 тисяч голів худоби. Ці цифри цілком узгоджуються з біомасою острова. Зауважимо, что Зміїний він інакше називав Тульчинським.

Економічні показники Кілії, використовуючи дані турецьких вчених, вивчив І. Кіртоаге. По регістру 1570 р. кілійцями зібрано понад 55000 кіле збіжжя, 150 кіле бобових (кіле – 25кг). Площа їх виноградників складала 120 денюмов (денюм – 919 кв. м); християнські жителі виготовили 100 медр сусла для себе і для продажу. Прибутки від садівництва та від городництва були меньшими[37].

Багата Кілія була улюбленим об'єктом нападів сусідів. Після втрати Кілії молдавське військо намагалось захопити фортецю двічі: в 1538 р., коли місто було дуже зруйновано, але щось у цей історії сумнівно, та невдало в 1540 р. Українські козаки в кінці XVI – першої третини XVII ст. неодноразово спалювали та грабували посад і гавань, а також всі навколишні татарські села. Відомі рейди 1595, 1602, 1606, 1609, 1620, 1629, 1632 рр., ватажками яких бували Северин Наливайко та Григорий Лобода, Іван Сулима, Богдан Хмельницький та ін. Однак, фортеці ніхто з них не брав. Аналізуючи свідчення про набіг на гирло Дунаю 1620р., М. Грушевський справедливо підкреслив «галас поголосок і побільшених вістей»[38]. Посад відбудовували знову, і місто зберігало своє значення і як торгівельний порт і як прикордонна фортеця. Павло

Хаджібський зауважив, що тут був «кінець румелійської Добруджі». Х. Гаммер доводить, що Кілія мала торгівельні зв'язки з чорноморськими портами Трапезунд, Стамбул, Месембрія, Варна, Кафа, з дунайськими Відин, Нікополь, Силістра, Ібраїл (Браїла)[39]. В Силістринському ейялеті Кілія займала третє місце після Акерману і Силістри. Еріх Лясота розцінював Кілію як «славнозвісне турецьке місто на Дунаї»[40]. На протязі османського періоду Кілія залишалась важливим економічним осередком, який приносив державі немалі прибутки, забезпечував постачання продовольства в столицю та для армії. Воєнне значення фортеці згодом зменшилося. З одного боку Кілія знаходилась в низці добруджинських укріплених міст Мечин, Тулча, Ісакча, Бабадаг, не раз нападують разом з останнім, а з іншого – північнопричорноморських фортець Акерман, Бендер, Яник, Очаків. Таким чином, бачимо, що Кілія османського часу, це – дунайський міст, якій зв'язував румелійську Добруджу із задунайським світом Валахії та Молдавії, Трансільванії та Угорщини і мав відношення до північно–східних Балкан і до країн Східної Європи – Криму, Польщі, Росії.

Примітки:

1. Jorga N. Studii istorice asupra Chiliei si Cetatiei Albe. Bucuresci, 1899; Beldiceanu N. La conqute des cites marchandes de Kilia et de la Cetatea Alba par Bayazid II // Sudost Forschungen – XXIII – Munchen, 1964. – P. 36 – 90; Alexandrescu-Dersca Bulgaru M. Date asupra cetatii si orasului Chilia sub stspinirea otomana (sec. XV – XVII)// Peuce – Tulcea, 1977. – P. 247 – 254.

2. Киртоагэ Й. Г. Юг Днестровско–Прутского междуречья под османским владычеством (1484–1595). – Кишинев, 1992.

3. Грушевський М. С. Історія України–Руси. – Т. VI – К., 1995; Галяс В. Н. Килия //История городов и сел УССР. Одесская область. – К., 1975. – С. 477–478.

4. Пламарчук С. В. Середньовічна Кілія: політичні реалії та міська інфраструктура //Записки історичного факультету ОДУ. – Вип. 10. – Одеса, 2000. – С. 142–147; Idem. Кілія молдавська// Записки історичного факультету ОДУ. – Вип. 11. – Одеса, 2000. – С. 227 – 232/

5. Jorga N. Acte si fragmente cu privire la istoria Romanilor. – III. – Bucuresci, 1897. – P. 89.

6. Alexandrescu–Dersca Bulgaru M. M. – Op. cit. – P. 248 – 249.

7. Beldiceanu N. Kilia et Cetatea Alba a travers les documents ottomans //Revue des etudes islamiques – XXXVII/2. – 1968. – P. 239–266.

8. Alexandrescu–Dersca Bulgaru M. M. – Op. cit. – Anexa. – P. 255–256.

9. Ibid. – P. 249.

10. Коновалова И. Г. Арабские источники XII–XIV вв. по истории Карпато–Дунайских земель // Древнейшие государства на территории СССР за 1990 г. – М., 1991. – С. 43.

11. Гундулич Иван. Осман. Пер. с сербо–хорватского. – Минск, 1969. – С. 63.

12. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С. 48.

13. Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – Вып. 5. – М., 1900. – С. 106.

14. P. Panaitescu. Doi calatori italieni necunoscuti in Tarile noastrte //Studiiitaliene – 1934. P. 1 – 10.
15. Эвлия Челеби. Книга путешествий. – Вып. 1. Земли Украины и Молдавии. – М., 1961. – С. 156–157.
16. Alexandrescu–Dersca Bulgaru M. M. – Op. cit. – P. 249.
17. Calatori straini despre tarile romane. – V. – Bucuresti, 1973. – P. 84.
18. Белокуров С. Арсений Суханов. Исследования. Ч. 1. Биография Арсения Суханова //Чтения исторического общества древностей российских. – Кн. 1. – М., 1891. – С. 252.
19. Эвлия Челеби - -Вказ. праця – С. 156.
20. Киртоагэ И. Г. – Вказ. праця - С. 21.
21. Эвлия Челеби. - Там само.
22. Calatori straini. – Ibid.
23. Jorga N. – Op. cit. – P. 233.
24. Киртоагэ И. Г. – Вказ. праця. – С. 75, 73.
25. Мурзакевич Н. Славянская надпись в Килийской церкви Св. Николая //Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 1. – С. 293.
26. Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв. : проблемы торговли. – М., 1990. – С. 290.
27. Бырня П. П. Молдавский средневековый город в днестровско–прутском междуречье (XV – нач. XVI в.). – Кишинев, 1984. – С. 72.
28. Calatiri straini. – P. 618.
29. Клеманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских татар и во весь Крым в 1768, 1769 и 1770 годах. – СПб., 1793. – С. 32.
30. Beldiceanu N. – Op. cit. – P. 235.
31. Киртоагэ И. Г. – Вказ. праця. – С. 25.
32. Там само. – С. 83.
33. Эвлия Челеби. – Вказ. праця. – С. 154.
34. Кримский А. Історія Туреччини. Твори в п'яти томах. Т. IV. – К., 1974 – С. 335–446.
35. Эвлия Челеби. – Вказ. праця. – С. 156; Павел Алеппский. – Вказ. праця. – С. 106.
36. Alexandrescu–Dersca Bulgaru M. M. Pescuitul in Delta Dunarii in vremea stapinirii ottomane //Peuce – II – Tulcea, 1971. – P. 267–282.
37. Киртоагэ И. Г. – Вказ. праця. – С. 77.
38. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. – К., 1995. - С. 464.
39. Alexandrescu–Dersca Bulgaru M. M. – Op. cit. – P. 252.
40. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1 – К., 1896. – С. 170.

ВащенкоВ. П.

РОЛЬ ПІВДНЯ В ПРОЦЕСІ ІНТЕГРАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Включення території Південної України до складу Російської імперії відбулося в час, коли в останній йшли процеси розкладу феодально-кріпосницької системи, зростання товарного виробництва, зародження

капіталістичного укладу, активного формування всеросійського ринку. Ці процеси здійснювали великий вплив на заселення, освоєння регіону, розвиток його економіки. Певний вплив на ці складові життя півдня України здійснювала її попередня історія, зокрема проживання вольнолюбного козацтва, яке прагнуло вести фермерське господарство, наявність великого числа селян-втікачів. Політика царизму, який прагнув зміцнити військово-економічний потенціал держави в новоприбаному районі, залучити до нього купецький капітал, в тому числі і іноземний також істотно впливали на розвиток регіону. Все це обумовило більш швидкі темпи розвитку економіки Південної України ніж в інших українських губерніях. Ринок регіону ставав все більш привабливим для тих, хто прагнув збувати товари з інших районів країни. Привабливість південноукраїнського ринку посилювалась ще й тим, що через чорноморсько-азовські порти деякі товари можна було відправляти на зовнішній ринок. М. Грушевський, М. Слабченко та деякі інші історики відзначали споконвічне тяжіння українських земель до моря.[1] Після виходу Російської держави до Чорного і Азовського морів створились умови для реалізації цього тяжіння, що викликало певні зміни у орієнтації місцевих ринків багатьох губерній України. Неухильно зміцнювались зв'язки цих ринків з південноукраїнським. Одночасно вони все більше втягувалися у систему всеросійського ринку. Перед південноукраїнським ринком відкривалися можливості розширення зв'язків з багатьма районами України, що проявлялося у довозі зростаючої маси товарів до регіону й вивозі деяких місцевих виробів з нього до інших губерній.

В літературі ставилось питання про зростання економічних зв'язків в часи пізнього феодалізму і генези капіталізму між населеними пунктами і регіонами України. Висловлювалась думка, що Південь був потужним чинником господарської інтеграції українських земель.[2] Про торговельні і транспортні зв'язки є відомості у роботах багатьох авторів. В XIX ст. цікавий фактичний матеріал наводили А. Скальковський, І. Аксаков, Ю. Янсон, а в XX ст. М. Слабченко, І. Гуржій, В. Золотов, О. Дружиніна, О. Гуржій, В. Задорожний, А. Гриценко та інші. Але спеціально це питання не досліджувалося.

Значний матеріал з цих питань є у виданнях «Военно-статистическое обозрение Российской империи», «Материалы для географии и статистики России», «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг. » та деяких інших.

Відомості про ярмарки і торги, та про їх учасників часто наводили газети, які видавались в Одесі та губернських центрах. Деякі матеріали з питань, які вивчаються, відклалися у фондах архівів, зокрема у

документах статистичних комітетів, звітах губернаторів і градоначальників тощо.

Дуже велику роль у зміцненні ринкових зв'язків Півдня України з іншими регіонами країни відігравала торгівля хлібом. До збуту його через порти Чорного моря купецтво проявляло значний інтерес зразу ж після виходу Російської держави на його північне узбережжя. До Г. Потьомкіна десь в 1774-1780 рр. звертались полтавські купці з проханням сприяти їм у торгівлі через Чорне море. Купці писали про необхідність домогтися вільного пропуску в Середземне море через протоки хліба, що буде вивозитись з Росії. Прагнули забезпечити збут цього продукту через Чорне море купці і поміщики Правобережної України. Після початку будівництва порту в Херсоні варшавські банкіри і магнати, які володіли маєтком у південно-східних землях держави, організували торговельну компанію із значним для того часу капіталом у 120 тис. дукатів. В 1784 р. в Херсоні було три польських компанії, одну з яких очолював магнат з Правобережжя граф Прот Потоцький. А Скальковський писав, що він був першим поміщиком, який відправив караван чумаків з хлібом до Хаджибея в 1794 р. В одному з документів Головного статистичного комітету Новоросійського краю про населення Одеси в кінці 1826 року відзначалось, що з квітня по жовтень (час навігації і активного продажу хліба - В. В.) торгівля збирає багато іноземців і польських поміщиків. А. Скальковський, відзначаючи найбільш важливі торгові доми в Одесі між 1794 і 1802 роками, називає дім київського і подільського магната графа Прота Потоцького і Польське товариство, яке складали граф Северин Потоцький, Липковський і Ярошинський.[3] Польські поміщики з Подолії забудували хлібними магазинами Карантинну балку, що утворило Польську вулицю в Одесі. Американська дослідниця П. Герлігі пише, що пошуки західними країнами зернових районів, фактично, привели до створення інтегрованого світового ринку зерна. Дослідниця відзначає, що на цьому ринку Одесі роковано було відіграти значну роль.[4]

З кінця XVIII ст. налагоджуються сталі різноманітні зв'язки, які забезпечували надходження до Одеси хліба на експорт. Негоціанти та їх комісіонери їздили закуповувати хліб на київські контракти. О. Ланжерон в 1816 р. звернувся до С. Петербургу з проханням заснувати в Одесі контракти на зразок київських. Інколи ті, хто перепродував хліб його експортерам їздили на Правобережжя і заключали контракти про поставку хліба. В 1834 р. кілька контрактів було підписано про поставку хліба по ціні 12 карб. за четверть. А в Одесі декілька партій хліба врожаю 1834 р. були продані по 17 і 17 1/2 карб. за четверть. Така різниця в цінах робила

для спекуляторів, як їх називали, заключення контрактів у місцях вирощування хліба дуже вигідним.[5]

Переважна більшість власників хліба відправляла його для продажу в чорноморсько-азовські порти самостійно. На думку відомого українського дослідника І. Слабєєва весь підвіз хліба до азово-чорноморських портів у 1853 р. становив приблизно 8 млн. четвертин. Найбільше хліба привозили в Одесу. В часи, коли хліба вирощували в найближчих до міста районах недостатньо, його привозили із районів за 600 км. від Одеси. В 50-х роках хліб надходив з районів за 200-300 км. від міста. Але в роки особливо великого вивозу хліба його привозили із відстані до 450 км. До 40-50-х рр. цей товар довозився з губерній Подільської, Волинської, Київської, Чернігівської, Харківської і Полтавської. Останні 3 губернії в 40-50-ті роки майже повністю випали з сфери закордонної торгівлі хлібом. І все ж хліб з цих губерній також міг попадати на зовнішній ринок через південноукраїнські порти. В 1845-1846 рр. хліб до Бердянського порту, з якого він відправлявся прямо за кордон, довозили не лише з південноукраїнських, а й з Полтавської і Чернігівської губерній.[6]

Економічні зв'язки Півдня з іншими регіонами України розвивалися і через ввезення до регіону капіталів, обладнання, інструментів, сировини і палива для промисловості, будівельних матеріалів тощо. Переважна сума капіталів, які надходили до регіону, направлялись у сферу торгівлі, особливо зовнішньої, яка швидко давала прибуток. Але у зовнішній торгівлі переважали іноземці. Капітал з російських чи українських губерній направлявся, як правило, у внутрішню торгівлю. Купці з інших губерній торгували на півдні України лісом, залізом, свічками та багатьма іншими товарами. Деякі купці переселялись на Південь. Окремі купці з губерній, переважно з тих, які знаходились в басейні Дніпра, за підрядами доставляли товари до Південної України різним казенним підприємствам і установам.

Більш помітною була роль дрібного капіталу, який надходив з інших губерній України, у розвитку промислів у регіоні. Дрібні підприємці охоче займались рибальством. В 1821 р. у Дніпровському повіті Таврійської губернії цим промислом було зайнято до 1200 чоловік («хозяев с рабочими» «из числа жителей уезда и приходящих из соседних губерний»). В кінці 50-х років А. Шмідт свідчив, що на Дніпро прибувають «разные промышленники из внутренних мест губернии, а также из Киевской и Полтавской губернии».[7]

Капітал з різних губерній України вкладався також у добування, купівлю, транспортування і продаж солі. В 1820 р. два поміщика

Новоросійського краю і полтавський поміщик Ілля Базилевич утворили компанію для продажу солі. Серед дрібних скупників, які діяли біля соляних озер, було багато тих, хто прибував на Південь з інших регіонів України. Упорядник опису Київської губернії в кінці 40-х років повідомляв, що скупники з цієї губернії діяли біля південнобессарабських озер. [8]

Капітали, що надходили з інших губерній використовувались і для заснування чи розширення більш-менш помітних підприємств. Але нагромадження капіталу за межами Новоросійського краю прослідкувати не завжди можливо. Справа в тому, що в поле зору статистичних комітетів попадали переважно підприємства, які мали так звані відкриті листи. А від заснування підприємства до отримання відкритого листа проходило інколи багато часу (рік а той більше). Власник підприємства встигав записатися до купецької гільдії в тому чи іншому місті Південної України у зв'язку з чим інорегіональне походження його капіталу дослідникам розглядіти не завжди вдається. Допомагають в окремих випадках відомості про власника біографічного характеру. Відомо, що власник найбільшого в Одесі в кінці 50-х років парового млина Семен Яхненко походив з родини підприємців з Київщини Яхненків. Власники дрібних промислових закладів - вихідці із інших губерній вже в кінці XVIII - на початку XIX ст. були в містах Півдня України. В свою чергу купці і городяни з цього регіону мали такі заклади в інших губерніях. В Херсоні в 1818 р. діяв «кожевенный завод» канівського міщанина Фоми Полякова. Єлисаветградському купцеві Івану Масленнікову і кінці XVIII ст. належала «цукрова фабрика» в Кременчуку. [9]

Купецький капітал з інших губерній брав участь у внутрішній торгівлі Півдня України, направляючи товари для збуту у регіоні та тут же купуючи потрібні товари для продажу в місцях проживання. Інколи купці переселялись до міст Півдня з інших районів України, були і зворотні переселення. Документи свідчать, що такий «обмін» Південь здійснював з різними містами України, перш за все, з тими, які виступали помітними економічними центрами. Деякі з таких переселенців зразу ж попадали в коло найбільш впливових купців регіону. В 1816 р. серед найбільш авторитетних купців, які дали дуже позитивний відгук про канатну мануфактуру в Одесі Іллі Новікова, був ніжинський грек (так він підписався - В. В.) Федір Сарафіно. [10]

Зміцнювало економічні зв'язки з Південної України з іншими українськими землями ввезення до регіону різних машин і обладнання. В 1857 р. на млині купчихи Шевченко була встановлена парова

машина, яку виготовили на підприємстві Яхненка і Семиренка у Київській губернії. Дещо раніше упорядник військово-статистичного огляду Київської губернії у переліку районів, до яких вивозились «... различные аппараты, необходимые к действию суконных ... фабрик» назвав і Херсонську губернію. Сучасники велику увагу приділяли ввезенню до Південної України лопат. Вони привозились гужовим транспортом з Київської і Подільської губерній, на баржах і плотах з верхньої течії Дніпра.

На млинах регіону використовувалися довізні жорнова, які на Півдні називали чигиринськими або подільськими. В кінці 50-х років вони надходили з Київської та Чернігівської губерній. З останньої на морське узбережжя привозили неводи.

Через Харків з російських губерній ввозили, як писав співробітник Головного статистичного комітету Новоросійського краю в середині 40-х років, предмети для «ремесленной промышленности ... необходимые». [11]

Переважно через Харків з Москви довозили парусина для вітрил суден і човнів.

До південноукраїнських губерній ввозились матеріали, які необхідні були для виготовлення різних транспортних засобів, в першу чергу колеса. Вони надходили по Дніпру переважно з російських, але частково й українських губерній. Колеса привозили також на волових підводах з Київської і Подільської губерній. До Таврійської губернії колеса ввозились з Катеринославської, Харківської і навіть Московської губерній. Серед районів, з яких до Південної України привозили берестові бруски для виготовлення коліс, були Чернігівська в Київська губернії.

У будівництві і при ремонті приміщень, суден і човнів, у виробництві канатів широко застосовувалась смола. Як мастило на гужовому транспорті і у промисловості вживався дьоготь. Оглядачі стану Херсонської губернії кінця 40-х років писали, що смола і дьоготь в губернії не вироблялись, а довозились сплавом по Дніпру із північних губерній. В 50-і роки це підтверджували В. Павлович і А. Шмідт.

По Дніпру на баржах і плотах з Київської, Чернігівської та деяких російських губерній привозили на Південь України крокви, лати і рами для вікон. У невеликій кількості крокви, лати, драні і гонт надходили Дністром з Буковини. В першій половині XIX ст. чумаки привозили переважно з Київської губернії скло, яке на Півдні України не вироблялося. Вапно довозили з Чернігівської губернії.

Деякі галузі промисловості в Південній Україні працювали з використанням привізного лісу. Він довозився в колодах, надходило і

багато виробів з дерева. Ці товари переважно надходили по Дніпру і Дністру і відправлялись з різних місцевостей, які тяжіли до цих річок, в тому числі з північних і центральних губерній України і з Буковини. З цих же районів такі товари довозилися і гужовим транспортом. За оцінкою Херсонського губернського лісника в кінці 40-х - на початку 50-х років лісу і виробів з нього лише у Херсон привозили на суму понад 500 тис. карб. сріблом. [12]

Велику роль у розвитку економічних зв'язків Південної України з іншими українськими регіонами відігравав збут промислової продукції до них. У зростаючій кількості з Півдня України вивозилась сіль. Вона з південнобессарабських озер вивозилась за свідченнями сучасників в середині 40-х років у Подільську, Волинську, Київську губернії на Правобережжі і до «Малоросійських губерній», тобто до Лівобережжя. Широким був район вивозу кримської солі, яка надходила у всі українські землі, до багатьох районів Росії і Польщі.

Дуже широким був ринок збуту риби і виробів з неї. В кінці 40-х років оглядач стану Катеринославської губернії писав що збут продукції рибних промислів посилює її зв'язки не лише з сусідніми, а й навіть, далекими місцевостями Росії. На початку 50-х років А. Скальковський писав, що балики з Півдня України можна зустріти на всіх ринках Росії, а популярність дунайських оселедців в Росії і за кордоном така велика, що їх навіть важко купити в Одесі. В кінці 50-х років В. Павлович відзначав, що риба, ікра, риб'ячий жир, балик та інші продукти риболовецького промислу Катеринославської губернії розвозили по всій Росії. Широким був район збуту керченських оселедців. Автор однієї з розвідок про Керч писав, що він включав не лише губернії краю, але й Харківську, Полтавську, Київську, Чернігівську і деякі російські губернії. [13]

До інших губерній імперії, в тому числі й українських, вивозили з Півдня і деякі інші товари. Серед цих товарів була вовна. Вона, зокрема, продавалась на ярмарках Харкова і Полтави. До Харкова надходило з Катеринославської губернії витоплене сало. Продукція миловарень вивозилась до Київської і Подільської губерній, а також до Харкова. До багатьох міст, в тому числі українських надходили вироби з Одеси тютюнової мануфактури Миколи Кріона, яку в 1857 р. у Департаменті мануфактур і внутрішньої торгівлі назвали «...одной из значительных...фабрик России»[14]. З середини 30-х років з Криму постійно вивозилось вино до Харкова, Полтави, Києва, Кременчука та деяких інших міст.

До різних губерній, в тому числі й українських, вивозились імпортні товари, які надходили до чорноморсько-азовських портів.

Перевезення до регіону й з нього до інших губерній України неухильно зростаючої маси товарів обумовило участь у цій роботі візників з багатьох губерній України.

Розширення торговельних зв'язків Південної України з іншими її регіонами викликало й переміщення капіталів купців і підприємців в галузі промисловості. Дехто з них переселявся на Південь, окремі з них переселялися з нього до інших українських губерній. Дії Одеської біржі, окремих банківських домів поширювались на територію інших губерній України. Започатковано було й зв'язки окремих фінансистів цих губерній з Півднем України.

На території краю працювало багато відхідників з російських та українських губерній. Загалом напередодні реформи їх нараховували до 300 тис. чоловік. Кілька десятків тисяч чоловік працювали в сферах промисловості, будівництва і транспорту, останні у сільському господарстві.

З Південної України в інші регіони розповсюджувалась інформація про економічне і політичне життя в розвинених країнах Європи, про становище різних груп населення в них. Все це було поштовхом до формування у населення України нових прогресивних поглядів на минуле, сучасне і майбутнє України.

На півдні України поступово стверджувались елементи моделі суспільства, в якому ті, хто займався підприємництвом, хто вільно розпоряджався своєю працею неухильно покращували умови свого життя, ставали помітною групою населення району. Прагнення добитись таких же умов для себе жителями інших українських земель відбились у народній пісні початку XIX століття:

Я в Одесі пробуваю,
А в Одесі добре жити,
Мішком хліба не носити,
На панщину не ходити,
Подушного не платити.
Ні за плугом, ні за ралом,
Називають мене паном. »

Напевно, інтеграцію економіки українських земель, в якій активну роль відігравала Південна Україна, необхідно враховувати розглядаючи розвиток світогляду українського населення, що було однією з передумов подальшого розгортання процесу національного відродження.

Примітки:

1. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії //Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. Г. Грушевського. -К., 1992. -С. 147.

2. Гуржій О. І. Суспільно-економічний розвиток України в другій половині XVII-XVIII ст. //Історія України. Курс лекцій у двох книгах. Книга 1. -К., 1991. -С. 274; Борисенко В. Й. Курс української історії. -К., 1996. -С. 336; Історія України (керівник авт. кол. Ю. Зайцев. -Львів, 1996. -С. 169.

3. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). -К., 1962. -С. 163; Рутковский Л. Экономическая история Польши. -М., 1953. -С. 355; Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. -Одесса, 1827. -С. 40, 110.

4. Герлігі П. Одеса. Історія. 1794-1914. -К., 1999. -С. 110.

5. Російський державний історичний архів. (далі -РДІА). -Ф. 560. -Оп. 4. -Спр. 81. -Арк. 2-3; Одесская заграничная торговля в 1835 году. -Журнал Министерства внутренних дел. -1835. -№ 12. -С. 621.

6. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. -Ч. 2. -Одеса, 1853. -С. 390; Слабєєв І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. -К., 1964. -С. 54,64.

7. Державний архів Одеської області (далі -ДАОО). -Ф. 1. -Оп. 190. -Спр. 68. -Арк. 155-157; Материалы для географии и статистики России. -Т. 24. - Херсонская губерния. -Ч. 2. -СПб., 1861. -С. 281.

8. ДАОО. -Ф. 1. -Оп. 1. -Спр. 63. -Арк. 1-10, Статистическое описание Киевской губернии. -СПБ., 1852. -Ч. III. -С. 519.

9. ДАОО. -Ф. 3. -Оп. 1. -Спр. 70. -Арк. 8-9; РДІА. -Ф. 18. -Оп. 2. -Спр. 40. -Арк. 4. ; Спр. 191. -Арк. 2; Спр. 290. -Арк. 184; Ф. 1. -Оп. 16. -Спр. 40. -Арк. 4-8.

10. Там само. -Спр. 191. -Арк. 2.

11. ДАОО. -Ф. 230. -Оп. 1. -Спр. 2511. -Арк. 39-40; Ф. 3. -Оп. 1. -Спр. 32. -Арк. 5.

12. Кедрин И. Первая в Херсоне лесопильня Г. Готропа //Журнал Министерства государственных имуществ. -1852. -Ч. 44. -відділ 3. -С. 5.

13. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Ч. II. -С. 409, 428; Материалы для географии и статистики России. -Т. 6. - Екатеринославская губерния. -С. 215; Т. 24. -Херсонская губерния. Ч. II. -С. 278, 500.

14. РДІА. -Ф. 18. -Оп. 2. -Спр. 1606. -Арк. 13-14.

Гончарук Т. Г.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ НА ТОРГІВЛЮ МІЖ ЗАХІДНОЮ ТА ПІВДЕННОЮ УКРАЇНОЮ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Об'єднання наприкінці XVIII ст. Лівобережної, Правобережної та Південної України в кордонах однієї держави надало потужного поштовху для розвитку зовнішньої торгівлі Наддніпрянщини. Землі Західної України, після розподілів Речі Посполитої були відрізані від інших українських теренів і через те не могли вповні скористатися

негодами звільнення причорноморських степів від османської влади. Як зазначав Олександр Оглоблин: «Економічні зв'язки Галичини з Правобережжям не урвалися після розборів Польщі. Східна Галичина, разом із Поділлям та Брацлавщиною, тяжить до Чорного моря (Дністер – Акерман). Після розборів Речі Посполитої те, що колись було внутрішнім обміном перетворюється на зовнішній та транзитний торг». Внаслідок цього торгівля між Галичиною та Наддніпрянщиною (в тому числі приєднаними південноукраїнськими землями) стала безпосередньо залежати від державної регламентації товарообміну Російської та Австрійської імперій.

Вже на початку 1790-х рр. представники російської влади виявили зацікавленість в постачанні деяких товарів з Західної України. Так у 1791 р. за наказом Григорія Потьомкіна провіант для гребної російської флотилії, яка стояла на Дунаї, підвозився з Галичини через те, що везти його з Катеринославщини було дуже дорого. Підряд на постачання цієї провізії до лютого 1791 р. здійснив командир флотилії генерал-майор Йосип де-Рібас. Тоді на чотири місяці «для майбутньої кампанії» було поставлено 4000 порцій продовольства (борошно, широкий асортимент круп, сіль, м'ясо свіже та солоне, сало, горілка, оцет, свічки, масло, солод тощо).[2]

В 1792 – 1794 рр. для будівництва російських фортець та поселень у Дубоссарах, Григоріополі, Хаджибеї (Одеса), Аджидері (Овідіополь), напроти р. Ботни (Тирасполь) та ін. була необхідна значна кількість деревини. Постачання її з Молдови було ускладнено, оскільки це потребувало значної кількості возів, а для транспортування в плотах по Дністру молдавська деревина (переважно дуб та граб) була занадто важкою. Тому катеринославський губернатор Василь Каховський налагодив постачання лісів з Галичини. Спочатку його здійснювали спеціально надіслані купці-євреї. Потім (у серпні 1792 р.) було укладено контракт на постачання лісу з волоським дворянином Іваном Кантакузином, який «мав в Галичині з багатьма знайомство та зв'язки». Військовий інженер Франц Де-Волан, який керував виконанням будівельних робіт, вважав якість доставлених Дністром з Галичини лісів цілком задовільною.[3] В цілому деревина із Галичини мала важливе значення для розбудови міст Південно-Західної України і зокрема Одеси наприкінці XVIII ст.

На шляху постачання до Наддніпрянщини деяких інших виробів Західної України вставав традиційний для Російської імперії митний протекціонізм. Спочатку він завдав особливих збитків торгівлі галицькою сіллю. Задля усунення останньої з ринків Правобережжя та

Півдня в причорноморських містах 1795 року було створено декілька великих «соляних магазинів». Фаворит цариці Платон Зубов з цього приводу 14 травня 1795 р. писав до таврійського правителя Жигуліна: «Згідно її імператорської величності повеління проголошенні були в Одесі та Овідіополі соляні запасні магазини, в першому місці для одного мільйону двохсот тисяч, а в останньому для восьмисот тисяч пудів солі; які я вже наказав цього літа збудувати. Причина проголошення цих магазинів полягає в тому, щоб заповнивши їх зазначеною кількістю солі, можливо було забезпечувати цим предметом першої необхідності губернії: Брацлавську, Подільську та Вознесенську і не купувати її, як тепер це робиться, з Молдавії, Бессарабії та Галичини, куди йдуть на задоволення цієї потреби великі суми».[4]

Особливо високими мита на ввізні товари стали після впровадження в Росії тарифу 1822 р. Аполлон Скальковський, розглядаючи торгівлю між Бессарабією та Галичиною – «стародавнім Червоно-Руським князівством», у 1483 році, відзначав, що довіз з Галичини до Бессарабії був вельми незначним і складався переважно із лісу та дерев'яних виробів. Головну причину такого становища визначний український статистик вбачав в російському митному протекціонізмі. «Це можна пояснити, – писав А. Скальковський, – високим ввізним митом на російському кордоні, а також паспортними правилами тощо. Поки ці перешкоди будуть існувати привізна торгівля з Галичини у Бессарабію не зможе посилитись…». Водночас А. Скальковський високо оцінив царський указ від 1842 р., який дозволяв експортерам Бессарабії безмитно повертати на батьківщину непродану на ярмарках в Австрійській імперії худобу, бо це указ «вельми сильно сприяв» вивозу худоби з Бессарабії до Галичини. Аналіз російської зовнішньоекономічної політики та об'єктивних умов господарського розвитку обох регіонів змусив А. Скальковського зробити висновок: «торговельний баланс Галичини в її торгівлі з Бессарабією завжди буде невигідним».[5]

Важливою перешкодою поширенню торговельних зв'язків Півдня з Західною Україною був поганий стан судноплавства по Дністру. Російська влада здійснювала деякі заходи задля вирішення цієї проблеми (за часів Павла І інженери підірвали мінами «гранітну браму» водоспаду біля м. Ямпіль, а за часів Олександра І було збудовано дорогу вздовж Дністра). Однак існування до 1812 року державного кордону по Дністру зводило ці зусилля нанівець. Пізніше, після приєднання Бессарабії до Російської імперії, головними вадами дністровського судноплавства залишалися: Ямпільські пороги («що хоч і є незначними, але перешкоджають судноплавству»); нестача

досвідчених матросів та лоцманів; відсутність доброго шляху вздовж Дністра, щоб тягнути кораблі проти течії; недосконаліть суден, які обслуговували маршрут (так звані «галяри» виготовлені в Галичині були чотирикутними, не мали вітрил та іншого необхідного спорядження) та замулювання гирла Дністра. Задля вирішення останньої проблеми місцева влада згідно з царським дозволом 1838 р. віддала підряд на ремонт каналу з Дністра у річку Турунчук купцю Суровцеву, який за це отримав «виключне право користуватися водним перевезенням цим каналом через річку Турунчук до Дністровського лиману усіляких продуктів та матеріалів. . . ». Ремонт було завершено 1840 р. і вже в першу навігацію каналом з Маяків до Одеси було доставлено значну кількість вантажів в тому числі тих що прямували з Галичини (ялинкові жердини, вугілля тощо).[6]

Радикально покращити вантажоперевезення по Дністру (в тому числі і товарів з Галичини), на думку Івана Демоля та деяких інших захисників українських торговельних інтересів середини XIX ст., могло влаштування на цій річці пароплавного сполучення та будівництво залізниці від Тирасполя до Одеси.[7] Проте хоча «уряд з великими витратами влаштував пароплавство на Дністру»[8] значного успіху цей захід не мав, а залізниця між Одесою та Маяками (для транспортування товарів в обхід незручного дністровського гирла) була пущена лише в першій половині 1860-х рр.

Таким чином, хоча органи влади Росії і здійснювали деякі заходи задля покращання товарообміну Галичини та Українського Півдня, в цілому наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. російська державна політика (в першу чергу митна) не сприяла розвитку економічних зв'язків між двома регіонами України, які розділяв державний кордон.

Примітки:

1 Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. –Харків, 1931. –С. 31.

2 К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1790 и 1791 г. // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. –1905. –Вып. 2. –С. 110,111.

3 Письма Екатеринославского губернатора В. В. Каховского, состоящему при делах ее Величества Екатерины II тайп. сов. В. С. Попову для доклада П. А. Зубову // Записки Одесского общества истории и древностей. –1881. —Т. 12. –С. 333, 366, 372, 376, 377, 379, 396.

4 Ордера князя Платона Александровича Зубова правителю Таврической области за 1795-й // Известия Таврической ученой архивной комиссии. –1895. –Вып. 23. –С. 12, 13.

5 Скальковский А. Торговля Бессарабии с Галицией в 1843 году // Записки общества сельского хозяйства Южной России (Далі ЗОСХЮР). –№ 3. –С. 145 – 147.

6 Описание рек Херсонской губернии // ЗОСХЮР. –1841. –С. 223. Минаков И. О

Канале между рекою Днестром и речкою Таранчуком // Там само. –С. 494, 495.
7. Демоль И. О влиянии какое могут иметь железные дороги на земледелие и торговлю в России // ЗОСХЮР. –1846. –№2. –С. 130,131; Демоль И. Известия о хлебной торговле // ЗОСХЮР. –1847. –№4. –С. 73.
8. Герсерванов Н. Об упадке цен на хлеб //ЗОСХЮР. –1847. –№4. –С. 75.

Котова Н. О.

ОДЕСЬКИЙ СТАТИСТИЧНИЙ КОМІТЕТ (1835 РОКУ) - ПЕРША СПРОБА ЗАСНУВАННЯ СТАТИСТИЧНОЇ УСТАНОВИ В ОДЕСІ

До першої половини XIX століття відносяться перші спроби організації урядової (адміністративної) статистики в Російській імперії. Місцеві адміністративні статистичні установи, які в літературі більш відомі як губернські, обласні або міські статистичні комітети та їх наукова спадщина досі залишаються невивченими. Одеський статистичний комітет, заснований у 1835 році, мав відіграти консолідуючу роль у розвитку місцевої статистики. Проте його діяльність, як і інших місцевих статистичних установ імперії залишається недослідженою[1]. Це призвело до того, що дослідники обмежувалися простим згадуванням факту їх заснування та аналізом причин їх бездіяльності[2].

Традиційно початок адміністративної статистики у Російській імперії і збору статистичних даних безпосередньо з губерній відносять до 1802 року, коли перший міністр внутрішніх справ В. Кочубей (1802-1807) визнаючи крайню необхідність статистики для державних цілей, наказав губернаторам, циркуляром від 19 вересня 1802 року, надати до міністерства різноманітні відомості. Крім основних даних наказано було періодично повідомляти відомості, які стосуються і галузі поточної статистики, такі як про особливі події, врожай та ціни на хліб, заснування нових фабрик і заводів тощо[3].

В губерніях збір статистичних даних пробудив зацікавленість до історії краю, призвів до появи перших істориків-аматорів, сприяв розробці краєзнавчих тем та їх популяризації. Поштовхом для цього став офіційно затверджений характер та форма робіт зі статистики. Чиновникам було рекомендовано при виконанні статистичних спостережень робити порівняння даних з попереднім роком[4]. Проте, часті зміни форм та кількості звітів в той час, не могли не позначитися

на якості даних, що збиралися. В губерніях не встигали слідкувати за змінами. Перші правила губернаторам для складання річних звітів були прийняті 4 листопада 1804 року[5]. Але через незадовільність звітів, які щорічно надходили до міністерства внутрішніх справ (МВС), в травні 1828 року міністр внутрішніх справ запропонував скласти нові правила, якими губернатори, градоначальники та начальники областей, повинні були керуватися під час складання щорічних звітів. Найголовнішою вимогою було те, щоб із, складених за правилами, приватних звітів можна було підготувати один загальний - для імператора[6]. Чергова спроба уряду налагодити збір даних на місцях була здійснена в середині 30-х років.

В Одесі статистичні дослідження провадилися і раніше, і без допомоги уряду. Географічне розташування, клімат, іноземні інвестиції, все це визначило економічне зростання регіону. А це в свою чергу призвело до необхідності фіксувати та вивчати ці економічні процеси. Зокрема щоденна газета «Одесский Вестник», яка почала виходити у 1827 році, подавала звіти про торгові операції в портах Чорного і Азовського морів, знайомила з попитом на товари, містила деякі політичні відомості, урядові розпорядження, метеорологічні спостереження, відомості з сільського господарства, а також краєзнавчі матеріали[7].

Засновником «Одесского Вестника » був відомий громадський діяч О. Левшин (1798-1879) історик, письменник, засновник міської публічної бібліотеки, товариш по службі О. Пушкіна в адміністрації М. Воронцова, одеський градоначальник 1831-1837 рр. О. Левшин відіграв велику роль в популяризації статистичних даних. Взявши під своє керівництво «Одесский Вестник» він друкував в ньому найдокладніші і точні відомості про торгівлю, господарство та успіхи Новоросії. О. Левшин вже у 1827 році опублікував статистичні дані про характер освіти в Одесі в 20-ті роки XIX століття[8]. Саме він у 1828 році склав перший статистичний опис Одеси[9]. Слід зазначити, що статистичні публікації у той час стали найбільшою групою краєзнавчих матеріалів на сторінках газети. Наприклад, за період з 1827 по 1833 роки було опубліковано 21 статтю зі статистики[10]. В них можна знайти відомості про народонаселення, іноземних поселенців, стан різних підприємств, торгівлю, клімат, маяки, стан різних ремесел в Одесі, Бессарабській області, Херсонській та Катеринославській губерніях, Криму та в цілому Новоросійському краї[11].

З 1834 року офіційним центром урядової статистики стало Статистичне відділення при МВС, місцевими філіями якого мали стати губернські та обласні статистичні комітети[12]. Відкриття губернських

статистичних комітетів юридично було оформлене «Положением о создании губернських и областных комитетов», що було затверджено 20 грудня 1834 року[13].

Крім цього документа були видані правила статистичного відділення при Раді МВС і статистичних комітетів в губерніях[14]. За структурою правила складаються з двох частин. Перша частина (26 параграфів) присвячена меті створення, колу питань та проблем над якими необхідно було працювати, схемі розподілу обов'язків між чиновниками в статистичному відділенні при Раді МВС. Друга частина (17 параграфів) - присвячена безпосередньо організації губернських статистичних комітетів. У цих параграфах було ємко вміщені відповіді на всі питання щодо організації роботи. Так, наприклад, було чітко визначено склад майбутніх губернських статистичних комітетів. Вони мали бути засновані під керівництвом цивільних губернаторів чи генерал-губернаторів. Комітети мали складатися з неодмінних членів та членів-кореспондентів. Організація збору адміністративних даних покладалася на «обов'язкових» членів цих організацій: губернатора, предводителя дворянства, віце-губернатора, почесного попечителя гімназії, прокурора, інспектора врачебної управи, управляючого удільною конторою, губернського директора училищ та члена духовної консисторії. В правилах обумовлювалося, що з ініціативи комітетів до членів могли бути обрані і інші особи, які користувалися в губернії загальною повагою. Передбачалося, що такий склад дозволить зібрати необхідні для міністерства внутрішніх справ відомості без залучення нових посадових осіб. Праця співробітників комітету не оплачувалася. Отримання інформації з повітів мало забезпечуватися членами-кореспондентами. Губернські статистичні комітети обирали своїх членів-кореспондентів, з мешканців губернії, але затверджувалися кандидатури тільки в МВС.

Для діловодства в самому губернському статистичному комітеті призначався один з його членів. Кожен з членів мав допомагати комітету засобами, які від нього залежали. Що до членів-кореспондентів, то за правилами вони чи своїм посередництвом, чи власними творами, повинні були допомагати комітету в зборі потрібних йому відомостей і складанні статистичних описів губернії. Їх обов'язком було і доставляти відомості з повітів.

Після збору відомостей, губернському статистичному комітету необхідно було перевірити та занести їх до табелів, чи скласти на їх основі детальний та точний опис губернії взагалі, або окремої частини господарства, промисловості і торгівлі[15]. Підготовлені, розглянуті та схвалені описи, звіти чи табелі передавалися для подальшого розгляду

до Статистичного Відділення Ради МВС. Що стосується джерел збору інформації, то у разі потреби комітети могли вимагати допомоги губернських землемірів і архітекторів.

Засідання комітетів мали відбуватися двічі на місяць. Кожен з комітетів мав свою печатку з зображенням герба і назвою комітету[16]. Як видно з правил, там було чітко визначено склад, коло діяльності, графік роботи, стосунки з Статистичним відділенням Ради МВС, обов'язки членів губернських статистичних комітетів, джерела збору інформації, атрибути, права. Тим самим утворюються безпосередні адміністративні умови для заснування губернських статистичних комітетів[17]. Проте реальність виявилась значно складнішою ніж це передбачалось столичними чиновниками.

З моменту затвердження і розповсюдження цих документів і розпочинається перший етап діяльності губернських статистичних комітетів, який для статистичних комітетів центральної частини Російської імперії тривав від 1835 до 1861 (видання другого «Положения»). Для комітетів півдня України це було актуальним до 1843 року, моменту заснування Головного статистичного комітету Новоросійського краю (ГСКНК).

Процес створення статистичних установ спочатку набував обертів. Вже 6 серпня 1835 року до канцелярії МВС надійшла записка з Статистичного Відділення про заснування статистичних комітетів у містах Миколаєві та Севастополі, так само як і градоначальствах Ізмаїльському, Таганрозькому, Одеському та Керч-Єнікольському[18].

За міністерськими правилами в Одеському статистичному комітеті неодмінними членами мали бути міський голова; інспектор медичної управи; духовні особи (за призначенням єпархіального архієрея); повітовий предводитель дворянства; один член від Рішельєвського ліцею за призначенням попечителя Одеського учбового округу[19].

Офіційний лист, що підтверджував відкриття і початок діяльності було відправлено з першого засідання Одеського статистичного комітету, що відбулося 30 листопаду 1835 року. В документі йшла мова про те, що Одеський статистичний комітет розпочав свою роботу. Перше засідання комітету пройшло під керівництвом Одеського градоначальника О. Левшина, де були присутні особи, визначені як неодмінні члени Одеського статистичного комітету. Там були присутні архімандрит Успенського монастиря Порфірій (Успенській), начальник Одеського митного округу Я. Бологовской, інспектор карантинного правління С. Енгельгардт, виконуючий обов'язки інспектора медичної управи Альбрехт, повітовий предводитель

дворянства П. Кроміда, міський голова І. Новіков та професор Рішельєвського ліцею П. Брун[20].

Є підстави вважати що А. Скальковський теж був членом Одеського статистичного комітету. Серед документів про його роботу як редактора ГСКНК було знайдено вказівки на це[21]. Сам А. Скальковський, а також деякі інші автори згадують, що в Одеському статистичному комітеті працював і відомий статистик О. Тройницький (1807-1871)[22].

Щодо діяльності Одеського статистичного комітету, то крім документу про початок його діяльності, більш ніяких протоколів, журналів знайдено не було. На цьому фактично закінчується існування тільки-но відкритого статистичного комітету.

Ретельний огляд документів з фондів Російського державного історичного архіву, пов'язаних з діяльністю міських статистичних комітетів показує, що Одеський статистичний комітет було відкрито лише де-юре, а де-факто ніякої роботи в ньому не провадилося. Тому вона і не відбилася відповідним чином в архівних джерелах. Відкриття комітету не стало значною подією у громадському житті міста. Навіть у «Новороссийском календаре» у хронологічному покажчику визначних подій в Одесі у 1835 році немає згадки про його відкриття. Насправді, навіть в Одесі, не кажучи про інші міста, в цей час не знайшлося вільних наукових сил, які б могли взяти на себе основну діяльність по комітету. Цю роль міг би відіграти О. Левшин, але в рік відкриття комітету він був надто завантажений посадовими обов'язками градоначальника. Після його від'їзду з Одеси статистична установа була приречена на забуття. А. Скальковський розповідаючи, через вісім років, про створення ГСКНК писав, що його було створено «після скасуванням особливого «Одеського», заснованого в 1835 році і вже давно не існуючого насправді»[23]. Підтвердженням бездіяльності Одеського статистичного комітету може слугувати лист новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова від 6 липня 1840 року до міністерства внутрішніх справ, де він вказував, що з 1835 року, коли відбулося затвердження комітетів, «корисна мета до цього часу залишається недоступною, тому що комітетами зроблено дуже мало, а деякими зовсім нічого, і упорядкування статистики краю, таке необхідне у всіх відношеннях, залишається навіть і не розпочатим»[24].

Таким чином, засновані у 30-ті роки XIX ст. місцеві статистичні органи – губернські статистичні комітети, в тому числі і Одеський статистичний комітет – з об'єктивних причин залишилися існувати тільки на папері: вони не мали ні штатних працівників, ні коштів на

дослідження, формувалися за принципом представництва різноманітних губернських установ.

У середині 60-х років А. Скальковський, роблячи огляд розвитку статистики в Одесі в першій половині XIX століття, діяльності Одеського статистичного комітету присвятив лише декілька рядків. Зокрема він вказував, що в 1835 році було засновано особливий статистичний комітет в Одесі, член якого О. Тройницький був там єдиним діячем який «взяв у своє завідування «Одесский Вестник» та уміщував там близько 20 років поспіль найдетальніші та точні відомості, щодо торгівлі, господарства та успіхи Новоросії»[25].

Дійсно через бездіяльність комітету «Одесский Вестник» залишався однією з можливостей для видання статистичних матеріалів. На шпальтах газети О. Тройницький розглядав динаміку торгівлі чорноморських, азовських, дунайських портів, торгівлі на сухопутному кордоні Бессарабії тощо[26]. Окреме місце він приділив успіхам торгівлі Одеси, а також факторам, які сприяли цьому[27].

Ще одним виданням на сторінках якого друкувалися статистичні дані був «Новороссийский календарь». Для багатьох губерній поява таких видань як «Памятные книжки» и «Календари», відноситься до 50-х років XIX століття та було пов'язано з діяльністю губернських статистичних комітетів[28]. Але в Одесі вже в 30-ті роки була визнана необхідність подібного видання. Вперше «Новороссийский календарь» побачив світ у 1821 році на двох мовах - російській та французькій. У 1832 році спробу видання на двох мовах відновив П. Морозов (1808-1881), одеський літератор, громадський діяч, чиновник канцелярії генерал-губернатора М. Воронцова[29]. З 1834 року «Новороссийский календарь» (Новороссийский календар на 1835 год. – О., 1834. - 118с.) почав виходити на російській мові. Там крім стандартних розділів календарів, знаходився невеликий розділ «Разные статистические сведения об Одессе». Розділ складався з шести підрозділів присвячених питанням: про приватні та громадські будівлі, про народонаселення та його зміни, про освіту, сільське господарство, фабрики, заводи, торгівлю. Крім того друкувалося ще і «Прибавление к статистике Одессы». До «Прибавления» входили перелік обов'язків та пільг, якими користувалися мешканці міста, одеські готелі, заїжджі двори тощо. Така традиція зберігалася у «Новороссийских календарях» на 1836 та на 1837 роки (Новороссийский календар на 1836 год. – О., 1835. - 147с. ; Новороссийский календар на 1837 год. – О., 1836. - 169с.). В загальному розділі «Разные статистические сведения об Одессе» зберігалися ті ж самі підрозділи, що і за попередній рік.

З 1838 року «Новороссийский календарь» починає видаватися Рішельєвським ліцеєм, змінюється формат та зміст набуває більш чітких форм. Замість розділу присвяченого статистичним відомостям про Одесу, починають друкуватися окремі статті, присвячені статистичним описам різних міст, нарисам внутрішньої та зовнішньої торгівлі тощо. Саме тут друкує свої статистичні розвідки ще один з неодмінних членів передбаченого колись Одеського статистичного комітету П. Брун (1804-1880). З 1841 по 1851 рр. він друкував у «Новороссийском календаре» статті, з щорічними даними, про зовнішню торгівлю Новоросійського краю і Бессарабії[30]. Такого ж кшталту розвідки з'являлися не тільки в «Новороссийском календаре», але і виходили окремо або у «Записках» Одеського товариства історії та старожитностей, заснованого у 1839 році[31]. Заняття статистикою були тісно пов'язані з викладацькою діяльністю, оскільки з 1832 по 1856 рік він працював на кафедрі загальної історії та був зобов'язаний викладати статистику. Таким чином, за відсутністю реальних дій Одеського статистичного комітету, окремі дослідники, які колись мали до нього безпосереднє відношення, продовжували статистичні дослідження. Оскільки не було а ні комітету, а ні його видань, то вони використовували всі наявні можливості для публікацій зібраних відомостей.

Спроба створення Одеського статистичного комітету мала стати однією з ланок уряду Російської імперії для більш ефективного зібрання статистичних даних. Хоча ця спроба виявилася невдалою, становлення адміністративної статистики в країні продовжувалося. Цей чинник, а також існування, хоча б і формальне, статистичної установи в місті стали своєрідним підготовчим періодом для виникнення у 1843 році реально діючого Головного статистичного комітету Новоросійського краю.

Примітки:

1. Сінкевич Є. Г., Макієнко О. А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. / / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. -Запоріжжя, 1999. - Вип. VII. - С. 155.

2. Янсон Ю. Э. Теория статистики. - СПб., 1887. - С. 154 ; Федорович Л. В. История и теория статистики. – Одесса., 1894. - С. 268; Щербина Ф. А. Статистика: Історія статистики і статистичних установ. - Вип. 1. - Прага, 1925. - С. 252; Бердинских В. А. Русская провинциальная историография второй половины девятнадцатого века. – М. - Киров, 1995. –С. 41-42.

3. Степанов В. Исторический очерк организации статистики при МВД // Временник ЦСК МВД. - №40, 1895. -СПб,1895- с. V

4. Російський державний історичний архів (РДІА). - Ф. 1281. - Оп. 2. - Спр. 26. - Арк. 2.

5. Там само. - Ф. 1284. - Оп. 13. - Спр. 158. – І від. - І стіл . - Арк. 45-49.
6. Там само. - Арк. 3.
7. Бондар Г. С. Краєзнавчі матеріали на сторінках «Одесского Вестника» в 1827-1833 рр. // Записки історичного факультету. - Вип. 5. – Одеса., 1997. - С. 199.
8. Левшин А. Статистика. О просвещении Одессы // Одесский Вестник. – 1827. -14 июня.
9. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одещины. Вып. 1. – Одесса, 1957 - С. 139.
10. Бондар Г. С. Краєзнавчі матеріали . . . . - С. 202.
11. Див. : Одесский Вестник. - 1827. - 14 июня, 26 нояб., 5 дек. ; 1828. - II, 21 янв., 24 марта, 4, 11, 21, 25 апр., 5, 9 мая, 23, 30 июня, 4 июля, 26, 29 сент., 27 окт. ; 1829. - 20 фев., 3 апр., 18 дек. ; 1830. - 8 марта, 7 мая, 4, 18 июня, 9, 20, 23, 27, 30 авг., 6, 10 сент. ; 1831. - 8, 18 апр., 29 авг. ; 1832. - 18 июня; 1833. - 15 апр., 7, 14, 18, 25 окт.
12. РДІА. - Ф. 1281. - Оп. 2. - Спр. 26. - Арк. 2, 2 зв.
13. Там само. - Ф. 1263. - Оп. 1. - Спр. 994. - Арк. 1447.
14. Там само. - Ф. 1281. - Оп. 2. - Спр. 26. - Арк. 4-6.
15. Зиновьев А. В. ЦСК МВД // Юбилейный сборник Центрального статистического комитета: 1863-1913. – СПб., 1913. - С. 4.
16. РДІА. - Ф. 1281. - Оп. 2. - Спр. 26. - Арк. 5-6.
17. Там само. - Ф. 1290. - Оп. 1. - Спр. 83.
18. Там само. - Ф. 1290. - Оп. 1. - Спр. 79. - Арк. 2.
19. Там само. - Ф. 1281. - Оп. 3. - Спр. 91. - рік 1835. - II відділення. - І стіл. - Арк. 1-2.
20. Там само. - Ф. 1290. - Оп. 1. - Спр. 79. - Арк. 8.
21. Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 147. - Оп. 1. - Спр. 74. - Арк. 2.
22. Отъезд А. Г. Тройницкого из Одессы // Одесский Вестник. – 1857. - №100. -10 сент. ; Шидловский А. Ф. Александр Григорьевич Тройницкий. (Одесский период его службы). Б. м.,б. г. - С. 373-388.
23. Скальковский А. А. Предисловие //Труды Одесского статистического комитета. Вып. 1. – Одесса, 1865. - С. 12.
24. РДІА. - Ф. 1290. - Оп. 1. - Спр. 131. - Арк. 1.
25. Скальковский А. А. Предисловие. . . - С. 9.
26. Одесский Вестник. - 1844. - 1, 5, 8, 12, 15, 19, 29 апр., 3, 10, 13 мая, 5 июля, 6, 23 сент. та інші.
27. Одесская торговля в 1843 году // Одесский Вестник. – 1844. – 1, 15, 19, 22, 26, 29 янв., 2 фев.
28. Комарова И. И. Предпроектные исследования в строительстве. - М., 1998. - С. 7.
29. Загоруйко В. По страницам истории . . . . . - С. 138.
30. Брун Ф. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1840г. // Новороссийский календарь (НК) на 1842 год. – Одесса, 1841. - С. 287-300; НК на 1843 год. – Одесса, 1842. - С. 299-305; НК на 1844 год. – Одесса, 1843 . - С. 307-312; НК на 1845 год. – Одесса, 1844. - С. 303-322; НК на 1847 год. – Одесса, 1846. - С. 329-336; НК на 1849 год. – Одесса, 1848. - С. 339-347; НК на 1850 год. – Одесса, 1849. - С. 327-332; НК на 1851 год. – Одесса, 1850. - С. 327-332; НК на 1852 год. – Одесса, 1851. - С. 343-350.
31. Брун Ф. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1846г. – Одесса, 1848; Брун Ф. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1846г. // Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. 2. – Одесса, 1848. - С. 357-383.

Томулец В. Н.
(Молдова)

РОЛЬ БЕССАРАБСКИХ И УКРАИНСКИХ КУПЦОВ В РАСШИРЕНИИ ТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ БЕССАРАБИИ С УКРАИНСКИМИ ГУБЕРНИЯМИ В 30-60-Х ГОДАХ XIX ВЕКА

После аннексирования Бессарабии Россией, в результате Бухарестского мирного договора, заключенного 16(28) мая 1812 с Османской империей, царское правительство предпринимает серьезные усилия по приобщению края к общероссийскому рынку. В этих целях в первые десятилетия после аннексии создаются все условия и обеспечиваются различные привилегии для торговой деятельности и привлечения на территорию новоприобретенного края иностранных купцов и торговых домов[1], а также купцов из внутренних российских губерний и в первую очередь из соседних украинских – Подольской и Херсонской. Торговая буржуазия должна была стать в крае надежным союзником, посредством которой царизм преследовал цель ускоренного приобщения Бессарабии к общероссийскому рынку.

Однако исходя из ряда причин, как внутреннего, так и внешнего характера[2], царизм вынужден был до 1831 г. отделить Бессарабию от остальных губерний Российской империи посредством таможенно-карантинной линии на Днестре, что негативно сказалось на экономическом развитии края.

Несмотря на множество публикаций по экономической истории дореформенной Бессарабии, роль и место торговой буржуазии в расширении торговых связей края с украинскими губерниями освещены недостаточно, хотя отдельные аспекты проблемы попутно рассматривались в работах молдавских и украинских исследователей.[3]

В статье на основе анализа новых архивных источников и опубликованных материалов рассматриваются структура и характер торговых связей Бессарабии с украинскими губерниями с момента упразднения 26 сентября 1830 г. таможенной линии на Днестре и перенесения ее на Прут и Дунай и до аграрной реформы 14 июня 1868 г.

Проблемы исследования истории торговли вообще, как и торговых связей в частности, остаются весьма актуальными. На XVI Международном конгрессе исторических наук, проходившем в августе 1985 г. в Штуттгардте (ФРГ), было отмечено, что к числу слабо

разработанных советскими историками аспектов отечественной истории относятся и проблемы истории торговли.[4]

Огромное значение торговой буржуазии в экономическом развитии края очевидно. Она сыграла большую роль в развитии внутриобластных и межгубернских рыночных связей, расширении товарообмена, что способствовало общему экономическому подъему в Бессарабии, образованию своего внутриобластного рынка.

В торговле Бессарабии с украинскими губерниями в предреформенные десятилетия можно выделить два периода: первый охватывает 1812-1820-е, второй - 1830-1860-е годы.

Первый период[5] - это ознакомление с условиями и возможностями торговли, налаживание связей, преимущественно с соседними украинскими, а через них и с белорусскими и собственно русскими губерниями, и первые значительные торговые операции. Сказывается влияние особенностей торгового законодательства, суда и управления, наличие Днестровской таможенно-карантинной линии; видное место принадлежит иностранному купечеству и зарубежным товарам. Земледелие преобладает лишь в северных уездах; край в целом еще нуждается в привозном заграничном и украинском хлебе. В экспорте преобладают свежие и сушеные фрукты, вино и виноград, скот и продукты животноводства, лес и изделия из дерева, некоторые строительные материалы из северных и центральных уездов, соль и рыба – из южных уездов.

Второй период - 30-60-е годы - наступает с отменой особенностей суда и управления, распространением общероссийского торгового законодательства, в том числе гильдейской реформы, упразднением таможенной линии на Днестре и перенесением ее на Прут и Дунай, учреждением Дмитриевской ярмарки в Кишиневе и ряда других ярмарок.

Решающее значение в этот период приобретает быстрое заселение юга Бессарабии, массовая распашка земли, увеличение объемов продукции и удельного веса торгового земледелия, развитие скотоводства, соляного и рыбного промыслов, морских и речных средств транспортировки товаров. Увеличивается вывоз в украинские и российские губернии не только продукции животноводства, виноделия, винограда и фруктов, но и зерновых, а также продукции табаководства и огородничества. Жители южных уездов Бессарабии торгуют не только рыбой и солью, но и пшеницей, шерстью, кожей. Расширяются и укрепляются связи с отдаленными регионами, в том числе собственно русскими губерниями, Литвой и Царством Польским. Ширится процесс формирования внутриобластного рынка как части общероссийского, который через черноморские порты, особенно Одессу, посредством сбыта

зерна и продуктов животноводства тесно связан с мировым рынком. В оборот вводятся и более обширные капиталы.

Все это расширило внутриобластной рынок, увеличило платежеспособный спрос на «российские товары»[6], особенно на изделия домашнего и хозяйственного обихода из украинских губерний; увеличился ассортимент последних.

В бессарабском вывозе и ввозе снижается доля зарубежных товаров, в том числе идущих транзитом в другие губернии России или за границу. В этот период определилось место Бессарабии в межгубернской торговле Новороссии и российских губерний как поставщика, главным образом, зерна и продуктов животноводства, садоводства и виноградарства, табаководства, соляного, рыбного, лесного промыслов и как рынка сбыта «российских товаров», прежде всего изделий металлообрабатывающей и текстильной промышленности.

Указанные тенденции не исключали временных колебаний внутри каждого периода в зависимости от погодных условий и, соответственно, урожайности, продуктивности животноводства, эпидемий и эпизоотии, конъюнктуры российского и мирового рынков, международной обстановки. С первыми были связаны объемы возможного вывоза сельскохозяйственных продуктов, покупательная способность населения, а значит и размер ввоза «российских товаров». Многое зависело от подъема или спада производства в украинских и российских губерниях, снижения или возрастания спроса на сельскохозяйственные продукты и сырье в главным образом европейских странах, как и колебания производства и спроса на промышленные изделия внутри этих стран.

На торговлю Бессарабии с украинскими и российскими губерниями оказывали непосредственное влияние отношения России с Османской империей и с соперниками России в восточном вопросе - Англией, Австрией, Францией.

После упразднения 26 сентября 1830 г. Днестровской таможенной линии сложились более благоприятные условия для торговли Бессарабии с другими губерниями России. Быстро расширяются связи с соседними и более отдаленными губерниями Украины - Херсонской, Подольской, Волынской, Киевской, Черниговской, Таврической. Неуклонно возрастал сбыт за Днестр местных товаров: продуктов земледелия и животноводства, леса и изделий из дерева, некоторых строительных материалов и ремесленных изделий, продуктов соляного и рыбного промыслов. Начальник Скулянского таможенного округа в отчете за 1831 г. писал, что «внутренняя

промышленность Бессарабии, с открытием свободного сообщения с Империей, приметно оживилась. Бессарабия снабжается ныне за умеренную цену русскими мануфактурными товарами, которые продаются с успехом русскими разносчиками не только в городах, но и по всех местах и селениях; сбыт собственной продукции Бессарабии, особенно виноградного вина и чернослива, вывозимых единственно в Россию, сделался гораздо удобнее, и жители, приобретая более выгод, обратятся тем с большею уверенностью к распространению сих отраслей сельского хозяйства».[7]

До конца 20-х годов, особенно вследствие засух или набегов саранчи, Бессарабия нуждалась в привозном заграничном и украинском хлебе.[8] Лишь в 30-40-е годы, когда сельское хозяйство края приобретает торговый характер, вывоз хлеба за Днестр становится характерным явлением бессарабской торговли. Часть хлеба, особенно пшеница, доставлялась, когда тому благоприятствовали урожаи и рыночные цены, из северных и центральных уездов в соседние Подольскую, Волынскую и Херсонскую губернии.

Главным пунктом поставки хлеба со всех уездов Бессарабии была Одесса. Небольшое количество его потреблялось городом, преобладающая же часть шла морем за границу. В этом экономическом центре Новороссии бессарабский хлеб конкурировал с хлебом Подольской, Херсонской, Екатеринославской, частично Киевской губерний, и благодаря относительной близости к порту и удобным путям сообщения вполне выдерживал конкуренцию.

До конца 30-х годов основными поставщиками зерна в Одессу были Подольская, Херсонская и частью Киевская губернии. С 1840 г., писал А. Скальковский,». . . в ту же колею вошла Южная или степная Бессарабия, а в 1850-х годах посредством кукурузы – и остальные части области».[9] Только в течение шести лет, с 1835 по 1840 гг., 3 аккерманских купца 2-й гильдии и 6 купцов 3-ей гильдии вывезли через Маяки в Одессу 55920 четвертей пшеницы, 50086 пудов сала, 9020 пудов шерсти, 200 пудов масла, 16750 кож, 59580 пудов соли на сумму 1430 тыс. рублей.[10] По сведениям А. Защука, из Бессарабии ежегодно вывозилось через Одесский порт от 600 тыс. четвертей зерна в 40-х годах до 1200 четвертей в 50-х годах.[11]

Главное место в экспорте зернового хлеба за границу через Черноморские порты принадлежало Новороссийским губерниям и Бессарабской области. В отчете инспекции Сельского хозяйства южной России за 1856 г. отмечалось, что »хотя с возвышением требований на хлеб район Черноморско-Азовской торговли значительно расширился

на север и восток, однако ж главное участие в отпуске принимает Новороссийский и Бессарабский край»[12]

Это подтверждается данными о сборе зерна в этих губерниях. Так, по подсчетам А. Скальковского, из 47,7 млн. четвертей собранных в 1846-1851 гг., 16,5млн. (34,6%) составляла доля Бессарабии, 12 млн. (25,1%) - Екатеринославской губернии, 10,6 млн. (22,2%) – Херсонской и 8,6 млн. четвертей (18,1%) – Таврической губернии. Это составляло 2,6 четверти на душу населения в Бессарабии и по 1,8 четверти – в Новороссийских губерниях.[13] При этих подсчетах следует учитывать, что в Бессарабии для потребления использовалась в основном кукуруза, а пшеница выращивалась преимущественно для продажи; часть хлеба Екатеринославской и Таврической губернии вывозилась и через другие порты Черного моря.

Особое место в начале 40-х годов Бессарабия занимала в вывозе кукурузы, спрос на которую в Западной Европе увеличился (до этого она вывозилась только в Османскую империю и Грецию). По данным «Журнала Министерства внутренних дел», 1848 г. «...все количество кукурузы, которой отпущено из наших портов за границу, произведено преимущественно в Бессарабии. »[14]

Если в 1848 г. вывоз кукурузы из Одесского порта составил 38069 четвертей , в 1852 г. он «...достиг своей высшей цифры 313383 ? четверти на 1594324 руб. »[15] Начальник Одесского Таможенного округа отмечал, в этой связи, что «все вывезенное количество (кукурузы – В. Т.) доставлено исключительно из Бессарабии».[16]

Большое место в бессарабском вывозе в украинские губернии занимал скот и продуктция животноводства: овечья шерсть, невыделанные кожи, говяжье сало, овечий сыр и др. В 30-е годы бессарабские и украинские купцы вывозили в соседние губернии от 60 до 109 тыс. кож и овчин, от 43 до 72,5 тыс. пудов сала. В Бердичев доставлялось до 30 тыс. овечьих смушек.[17] В Одессу вывозилось до 40 тыс. пудов шерсти, 40-60 тыс. пудов сала, до 2 тыс. пудов сыра и до 20 тыс. сырых кож.[18] Бессарабские и украинские купцы поставляли на украинский рынок большое количество шерсти, особенно мериносовой и цигейковой. Лишь часть этой шерсти в 40-50-х годах продавалась в крае, остальная в виде «перегона» отправлялась в Одессу и «на украинские ярмарки, где покупалось московскими купцами».[19] Обработанная шерсть вывозилась за Днестр преимущественно из Кишинева, где действовало несколько шерстомоек.

Наметившаяся в 20-е годы, в результате предпринятых царским правительством запретительных мер, тенденция к переориентации выво-

за продукции животноводства явно проявилась на украинском рынке в 30-е годы. В материалах к отчету Новоселицкой таможни за 1833 г. указывалось, что «... шерсть, сало, воск, мед и тому подобные бессарабские продукты, по случаю выгоднейшей продажи в России, отпускаются за границу в количестве весьма малом».[20]

В украинские губернии вывозились и невыделынные кожи. Начальник Радзивильского таможенного округа отмечал в отчете 1848 г., что через Исаковецкую таможню заметно увеличился вывоз невыделанных кож из Бессарабии, «где скотоводство составляет главный промысел жителей и способствует к оживлению торга сими кожами».[21]

На украинский рынок вывозились и продукты виноградарства и садоводства. Особенно большой спрос был на аккерманское вино. В материалах к отчету Бессарабского гражданского губернатора за 1828 г. указывалось, что «. . . аккерманское вино закупается там для вывоза в Москву, Киев и другие отдаленные города империи».[22] Хотя бессарабское вино уступало по своим качествам винам из Запрутской Молдовы, оно закупалось владельцами винных погребов в Бердичеве, Харькове, Киеве, Москве и других городах Украины и России.[23]

Бессарабские и украинские купцы вывозили виноградное вино из Бессарабии тремя путями: через Криуляны на Дубоссары, через Бендеры на Тирасполь и через Аккерман на Овидиополь,[24] затем через эти места в разные города и селения Украины, а оттуда и в более отдаленные губернии России.

Основными поставщиками продукции виноградарства и садоводства были центральные и южные уезды Бессарабии. В 1831 г. на Дмитриевской ярмарке в Кишиневе купцами из Украины и других губерний было закуплено орехов, слив, меда и другой сельскохозяйственной продукции для вывоза в Курскую губернию на 20 тыс. рублей, в Орловскую - на 15 тыс., Московскую - на 25 тыс. и Херсонскую - на 20 тыс. рублей.[25] В 1844-1846 гг. из Оргеевского уезда было вывезено в Подольскую и Херсонскую губернии 229541 ведер вина, 1270 пудов сушеных груш и яблок, 890 пудов сушеных слив; в Харьковскую губернию - 2520 пудов сушеных слив.[26] Инспектор сельского хозяйства Южной России писал 27 декабря 1847 г. Департаменту сельского хозяйства Министерства Государственных Имуществ, что «весь вывоз вина из Бессарабии ... не превосходит 500 тыс. ведер – в том количестве наиболее вывозится в Одессу, а остальное в другие города Херсонской, Екатеринославской и Подольской губерний».[27] Значительное количества вина вывозилось бессарабскими

и украинскими купцами из Аккерманского уезда. В отчете местных властей за 1849 г. указывалось, что через Аккерман вывозится ежегодно до 150 тыс. ведер вина в Одессу, Николаев. Москву, Киев, Харьков, Балту и другие места Киевской, Подольской и Херсонской губерний.[28] Часть этой продукции закупалась в украинских губерниях белорусскими и российскими купцами.

Вывоз бессарабского вина в украинские губернии значительно возрастает в 50-ые годы XIX века и связан, главным образом, с расширением виноградарства и виноделия, сдерживанием конкуренции дешевых вин Запрутской Молдовы, Валахии и Греции, а также обусловлены высокими урожаями винограда. Доля Бессарабии в производстве и продаже вина среди Новороссийских губерний была преобладающей. Так, если в 1840 г. на долю Бессарабии приходилось 74,3% (более 1,9 млн. ведер) из общего количества вина, производимого Новороссийскими губерниями[29], то в 1853 г. – уже 83,8% (3 млн. ведер).[30]

В 50-60-х годах, как и в минувшие десятилетия, основным рынком сбыта бессарабского вина оставались соседние губернии. Часть вина вывозилась и в собственно русские губернии. Инспектор сельского хозяйства Министерсва Государственных Имуществ С. Щепкин, изучавший состояние виноградарства и виноделия Бессарабии и района Одессы, в конце 60-х годах XIX в. писал, что «значительная масса вина, добываемого в Бессарабском округе виноделия распивается на месте, но несмотря на то, большее количество вина вывозится из округа. Идет оно главным образом в югозападныя губернии: Подольскую, Киевскую, Волынскую, отчасти Херсонскую, Полтавскую и даже Черниговскую и северозаподные, но как далеко оно идет в эти последния судить трудно».[31]

В 1861г. в Бессарабии было закуплено, в основном для продажи в украинских губерниях, около 645 тыс. ведер вина – для продажи в Одессе, 12 тыс. – в Николаеве, до 11тыс. – в Каменец-Подольске.[32]

Бессарабский рынок открывал большие возможности для обогащения украинских купцов, т. к. покупая в Бессарабии виноградные вина очень дешево, они затем продавали их за Днестр с большей выгодой. Д. Струков, иследовавший в начале 50-х годов состояние сельского хозяйства в Южной России, писал, что «... привезенные на места в Харькове и города западных губерний, они (бессарабские вина – В. Т.) продаются с выгодой, но на месте производства сбываются за цены низкия».[33] В Аккермане молодые вина продаются по 60-70 коп. серебром за ведро, а выдержанные год приобретают дополнительно до 40-50 коп. ценности. Тот же Д. Струков отмечал, что некоторые из харьковских

купцов покупали молодые бессарабские вина, выдерживали год и с прибавлением иностранных продавали потом как иностранное вино по 4-5 руб. серебром за ведро.[34]

Из продукции садоводства большим спросом на украинских рынках пользовался чернослив. Даже невзирая на свой непосредственный урожай слив в 1849 г., вывоз чернослива в украинские губернии был довольно значителен. Доказательством тому служит тот факт, что только Кишиневским купцом Г. А. М., не считая транспорты других купцов, вывезено в Харьков до 3000 пуд. сухих слив.[35]

На Украину вывозили и бессарабский табак, выращиваемый в Хотинском, Сорокском и Оргеевском уездах. Особо значительный вывоз табаком за Днестр отмечен в 40-50-х годах, когда табаководство Бессарабии приобрело значительный размах и товарный характер. Главным центром оптовой торговли табака стал город Сороки, откуда тысячи пудов табака отправлось на табачные фабрики Каменец-Подольска, Житомира, Тульчина, Златополя, Бердичева, Киева, Одессы, Риги, Москвы и Петербурга.[36]

Значительное место в торговле Бессарабии с украинскими, а через них и с белорусскими и другими российскими губерниями занимала соль.

В июне 1835 г. чиновник по особым поручениям докладывал директору горных и соляных дел Петрову, что в 1835 г. разными бессарабскими, балтийскими и одесскими торговцами вывезено из Шагинского и Алибейского соляных промыслов до 3,3 млн. пудов соли, в том числе в Балту – 800 тысяч, в Кременчуг – 600 тысяч, в Константинов, Херсон и Кишинев – по 200 тысяч, в Одессу и Маяки – 200 тысяч, в Бердичев, Владимир-Волынск и Луцк – 150 тысяч, в Менджибож и Бар – до 40 тысяч, в Тирасполь – до 60 тысяч и в Аккерман – 400 тысяч пудов, которая сложена в амбарах.[37] Из соли, сложенной в Аккерманских амбарах, 140 тысяч принадлежало бессарабским купцам Волохину, Константину, Диамандату и Фимелиду, 100 тысяч – одесскому купцу Кушнирову, по 20 тысяч – греку Палиогу и балтскому еврею Хайму Бергу, 60 тысяч – овидиопольскому мещанину Бороновскому, 30 тысяч – херсонскому купцу Тронисху, а оставшаяся принадлежала разным чиновникам.[38]

Промышленники и купцы заключали с фурщиками контракты на перевозку соли с бессарабских озер а условия перевозки записывались в маклерские книги в Одессе, Балте,. Херсоне, Тирасполе, Кременчуге и др.[39]

Вывоз бессарабской соли в украинские губернии особенно увеличился после упразднения таможенной линии на Днестре и

учреждения в 1838 г. Днестровского пароходства, галеры и парусные суда которого доставляли соль из Аккермана в Овидиополь, на противоположный берег Днестровского лимана. Если до учреждения пароходства с 1833 по1839 гг. бессарабскими и украинскими купцами в среднем вывозился 1,4 млн. пудов соли в год, то за 11 лет деятельности пароходства, с 1840 по 1850 гг., в среднем в год вывозилось 2,3 млн. пудов.[40] Учитывая, что Волынская и Киевская губернии снабжались бессарабской солью, которая была дешевле и лучше крымской, то можно с уверенностью утверждать, что белорусские купцы скупали в украинских губерниях (особенно Волынской) бессарабскую соль.

В 1845 г. на юге Бессарабии было добыто более 4,4 млн. пудов соли. Часть этой соли развозилась по всей Бессарабии, а большая часть отправлялась в Одессу, Херсонскую, Подольскую, Волынскую, Гродненскую, Киевскую и другие украинские и белорусские губернии, а также в Литву и Царство Польское.[41] Однако в 1850 г., в результате прорыва плотин, бессарабские соляные промыслы были затоплены и фактически перестали действовать, а украинские и белорусские губернии снабжались крымской солью.

Из Бессарабии вывозили в украинские губернии рыбу - преимущественно в города Одессу и Киев; туда же поставлялась часть икры, вязиги (пищевой продукт из рыбы - В. Т.), клея и балыка. В меньшем количестве продукция рыбного промысла поставлялось в города Бердичев, Брест-Литовск, Брянск, Орел, Москву, посад Книнцы и в другие места.[42]

В конце 40-х годов из Бессарабии в украинские, белорусские губернии и Царство Польское вывозилось ежегодно 21 тыс. пудов рыбы, 2,2 тыс. пудов икры и 90 тыс. штук сельди.[43]

Незначительное количество бессарабских товаров вывозилось в украинские губернии и через Аккерманский порт, который в 20-х годах XIX в. становится связующим звеном, посредством которого Бессарабия поддерживала торговые связи с южными губерниями Украины.

В 40-х годах XIX в. торговые связи через Аккерманский порт с черноморскими портами были незначительными. Наиболее оживленным было сообщение из Аккермана с Одессой, Евпаторией, Херсоном и Николаевом. В статистическом отчете Аккерманского порта за 1840 г. упоминалось, что 10 аккерманских купцов скупали местные товары «для отправления на каботажных судах в Одессу, а также некоторые другие города, как то: в Херсон и Николаев».[44] Из 43 отошедших в 1840-1844 гг. судов, в Одессу отплыло 37 судов, в

Николаев - 3, Херсон - 2 и Сухум-Кале - 1 судно, с товарами на сумму 29293 руб. серебром.[45]

Роль Аккермана как связующего звена в торговле Бессарабии с южными губерниями Украины вновь возросла в конце 60-х годов и было это обусловлено потерей нижнего Подунавья с портами Измаил, Рени и Килия в результате Крымской войны.

Бессарабия являлось и важным рынком сбыта для украинских и российских промышленных товаров. Из центральных губерний, а также Бердичева, Харькова, Киева и Одессы, в Бессарабию ввозились мануфактурные и промышленные товары. Согласно отчету бессарабского гражданского губернатора за 1828 г., фабричные изделия, как то: сукно, ситец, холст, пестрядь (род пеньковых изделий - В. Т.), писчая бумага и другие шерстяные, шелковые и бумажные изделия привозятся здешними торговцами из Москвы, Одессы, Харькова и прочих ближайших городов.[46]

Одним из центров сосредоточения «российских товаров» для ввоза в Бессарабию были харьковские ярмарки. В проекте «Об устройстве финансовой части в Бессарабской области» 1829 г. отмечалось, что слабость мануфактурной промышленности края «. . . заставляет всех ея жителей довольствоваться теми товарами, кои привозятся сюда из ближайших рынков внутренних российских губерний, наиболее же из Харьковской губернии, где бывает в течение года шесть ярмонок. »[47] Однако эти товары не всегда отвечали запросам покупателей, что вынуждало их «. . . выписывать себе товары из Одессы и других мест».[48]

В течение 20-х годов ввоз почти всех «российских товаров» увеличился в несколько раз и составил в 1830 г. более 10,5 млн. рублей, в том числе текстильного сырья и тканей - 15898 тыс., кож и кожаных изделий - 328 тыс., железа и железных изделий - 618 тыс., мехов - 272 тыс., хлебного вина и спирта - 1788 тыс. рублей серебром.[49] По мнению начальника Дубоссарского таможенного округа, в 1830 г. ввоз в Бессарабию российских промышленных товаров «. . . был бы еще значительнее, если бы по случаю возникшей в Москве и Харькове холеры многие заготовленные товары не остались невывезенными к месту своего назначения».[50]

Упразднение таможенной линии на Днестре способствовало увеличению ввоза в Бессарабию промышленных товаров из украинских губерний. В 1831 г. 11 купцов Херсонской, Подольской, Черниговской, Киевской, Екатеринославской и Харьковской губерний доставили на Дмитриевскую ярмарку Кишинева товаров на сумму 48500 рублей.[51] Два года спустя 22 украинских купцов

привезли в Кишинев товаров на сумму 257900 рублей. Более половины товаров (на 150 тыс. рублей) принадлежало купцу второй гильдии В. Заславскому из Житомира, купцам третьей гильдии Н. Нефедову из Харькова и С. Мелькanову из Григориополя.[52] В течение 4-х лет (1831-1834 гг.) для ведения в Кишиневе постоянной торговли украинским и российским купцам было выдано 64 торговых свидетельства, в том числе из Херсонской губернии -25, Киевской - 13, Волынской - 11, Подольской - 8, Полтавской -2, Могилевской - 2, Черниговской - 2 и Харьковской - 1 свидетельство.[53]

В конце 30-х годов в Кишиневе торговали жители Одессы, Бердичева, Стародуба, разных уездов Черниговской, Волынской, Подольской, Таврической губерний, а также белорусских - Могилевской и Минской.[54]

В последующие два десятилетия этот процесс продолжался. В 1841г., например, к кишиневскому купечеству были причислены выходцы из Очакова, Винницы, Рыльска, Новгород-Волынска, Киева, Новозбыкова, ряда других городов и селений Украины.[55] В последующее десятилетие количество украинских купцов еще более возросло. Так, в 1857 г. к кишиневскому купечеству были причислены 14 купцов Херсонской губернии, 7- Могилевской, 7 - Подольской, 5 - Екатеринославской, 3 - Волынской и 1 - Таврической губернии.[56]

Украинские и белорусские купцы занимались не только временной и постоянной торговлей на ярмарках и торгах Бессарабии, но и переезжали на постоянное жительство, занимались различным промыслом, строили лавки, постоялые дворы и гостиницы, склады и т. д. В начале 20-х годов мещане из Брест-Литовска Б. Мошкович и Г. Лейгнер занимались в Кишиневе портняжным делом, а мещане из Могилева К. Андреев и К. Лусинов – сапожным ремеслом.[57]

В августе 1849 г. купец 1-й гильдии Ш. Горович из города Бердичева просил разрешения построить в Кишиневе лавку для оптовой продажи «красных» и текстильных товаров.[58]

Значительными центрами торговли мануфактурными изделиями на юге Бессарабии были ярмарки Покровская и Вознесенская в Измаиле, Николаевская (9-16 мая) и Параскиевская (14-21 октября) в Килии. М. Драган писал, что на эти ярмарки съезжаются оптовики из Бердичева, Киева и Харькова.[59] В 1839 г. на измаильские ярмарки доставлено было из других губерний шерстяных изделий на 119040 рублей, хлопчатобумажных - на 72446, льняных - на 36600, шелковых - на 15100, хлопчатобумажной пряжи - на 2400, фарфоровой и хрустальной посуды - на 6800 рублей.[60]

В центральные и северные уезды Бессарабии промышленные товары доставлялись с ярмарок Подольской, Волынской и Киевской губерний, в частности, из местечка Ярмолинец, городов Бердичев и Умань, куда «съезжались бессарабские купцы для пополнения своих запасов». [61] Местные власти Хотина сообщали в 1835 г., что в городах Ромны и Бердичев «красные товары»[62] закупают несколько бессарабских купцов, торговые обороты которых составляют от 24 до 40 тыс. рублей. [63]

Бессарабия считалась одним из важных торговых партнеров украинских губерний, поставлявших на украинский рынок продукцию сельского хозяйства, животноводства, соляного промысла и т. д. И. Т. Аксаков, изучавший украинские ярмарки, писал в 1858 г., что на одну из самых главных ярмарок в Харькове – Крещенскую (6 января), приезжает до 100 тыс. подвод, фур, возов и саней, привозя разнообразные товары из разных концов России: из Нижегородской губернии, из Бессарабии, с Кавказа и из Риги. [64] Главными покупателями на украинских ярмарках, наряду с купцами Херсонской, Екатеринославской и Таврической губерний, были также и кишиневские купцы, покупавшие преимущественно железные, медные и бронзовые изделия. [65]

Архивные материалы позволяют установить, откуда отправлялись в Бессарабию промышленные товары. В ведомости о ярмарочной торговле Измаила, Аккермана, Бельц и Кишинева 1844-1847 гг. отмечено, что много сукна доставлено из Киевской губернии, вотчинных мануфактур Подольской и Волынской губерний; хрусталь, зеркала, стекло и промышленные товары - преимущественно с харьковских ярмарок; мануфактурные и бакалейные товары – из Одесского порта; деготь и смола – из белорусских губерний. [66]

Промышленные товары доставлялись в Бессарабию и местными купцами, хорошо знакомыми с российскими и особенно украинскими ярмарками Киева, Бердичева и Харькова. В 40-х годах бессарабские купцы, наряду с купцами Херсонской, Екатеринославской, Таврической, Каменец-Подольской и Киевской губерний, закупали товары, в частности, на Георгиевской (23 апреля) ярмарке в Елисаветграде (до этого - в г. Ромны), куда доставляли мануфактурные изделия московские оптовики. [67]

Итак, бессарабский рынок был тесно связан с украинскими и зачастую зависел от него. Не случайно эпидемия холеры в 1847 г. в Киевской и Харьковской губерниях, где собирались крупные ярмарки, воспрепятствовала доставке в Бессарабию мануфактурных изделий: «купцы продавали товары с малою выгодою и оставалось немалое количество непроданным». [68]

Трудно определить общий объем ввоза товаров из украинских губерний в Бессарабию в 30-60-х годах, так как с упразднением таможенной линии на Днестре товары, как «бессарабские», так и «российские», не регистрировались. Однако, проанализированные данные торговых свидетельств и товаров, доставляемых на ярмарки Бессарабии, свидетельствуют о возрастающем значении украинских рынков в снабжении края промышленными товарами.

Из архивных материалов следует, что с упразднением таможенной линии на Днестре сложились более благоприятные условия для развития бессарабской торговли. Бессарабия получила свободу ведения торговли с украинскими, белорусскими и другими губерниями России; сблизились ее торговые центры с Одессой, открылись более выгодные пути сбыта бессарабских товаров. Расширились и окрепли торговые связи края не только с соседними украинскими губерниями - Подольской и Херсонской, но и с более отдаленными - Волынской, Киевской, Таврической, Екатеринославской, Полтавской, Черниговской, Харьковской, белорусскими - Могилевской и Минской, а через них и с собственно русскими губерниями.

Являясь рынком сбыта мануфактурно-промышленных изделий, Бессарабия поставляла на украинский рынок продукцию садоводства и виноградарства, животноводства, соляного промысла. Огромная емкость украинского рынка обеспечила Бессарабии относительно стабильный и выгодный сбыт зерна, главным образом через Одессу, что способствовало общему экономическому развитию края, стимулировало повышение товарности сельского хозяйства, развитие внутренней и внешней торговли.

Для Бессарабии украинский рынок становится центром торговых связей как с украинскими, так и с другими губерниями России, центром не только реализации местных товаров, но и закупок мануфактурно-промышленных изделий Центрально-промышленного региона. Этот процесс был обусловлен внутренними изменениями, произошедшими в 30-50-е годы на Украине и в Бессарабии, прежде всего связанными с приобщением как украинской, так и бессарабской торговли к общероссийскому рынку. В этом процессе важная роль принадлежала бессарабскому и украинскому купечеству, торговая деятельность которых способствовала интеграции местных рынков во внутренний рынок и приобщению последнего к общероссийскому рынку.

Примечания:

1. Российский Государственный Исторический Архив (РГИА). - Ф. 19. - Оп. 3. - Д. 129. -Л. 53-53об.

2. См. : Tomuleю Valentin. Suprimarea cordonului sanitaro-vamal de la Nistru ei unificarea vamalz a Basarabiei cu Rusia // Anale Ctiinюifice ale Universitzюii de Stat din Moldova. Seria «Ctiinюe socio-umane». Vol. 2. - Chicinzu, 2000 . - P. 72-88.

3. Гуржій І. О. Развиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінца XVIII ст. до 1861року). - Київ, 1962; Жуков В. И. Города Бессарабии 1812-1861 годов. - Кишинев, 1964; Гросул Я. С., Будак И. Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861). -Кишинев,1967; Золотов В. А. Внешняя торговля южной России в первой половине XIX в. -Ростов Н/Д, 1963; Мунтян М. И. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии // Ученые записки Кишиневского госуниверситета. -Кишинев, 1971. -Т. 117 (исторический). - С. 3 - 385; Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. -М.,1981; Анцупов И. А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. - Кишинев,1981;

4. Тихвинский С. Советская историческая наука в преддверии XXVII съезда КПСС // Коммунист. - Москва, 1986. - № 1. -С. 107.

5. Первый период рассматривался автором в статьях: «Торговые связи Бессарабии с Украиной в 1812-1830 гг». См: Украинский исторический журнал. –Киев, 1987. - № 6. - С. 78-85 и «Торговые связи Бессарабии с украинскими и белорусскими губерниями в первой трети XIX в « См. : Известия Академии наук БССР. Серия общественных наук. –Минск, 1989. -№ 4. - С. 70-77.

6. «Российские товары», в отличие от зарубежных, - упоминающиеся в документах товары собственно русских и украинских губерний. В более широком смысле - всех губерний империи, исключая Бессарабскую область, в более узком – промышленные и другие изделия центральных губерний.

7. Коммерческая газета, 1832 . - 13февраля. -№ 13.

8. Несмотря на это, вскоре после аннексии Россией, Бессарабия стала экспортировать за границу хлеб через дунайские порты – Измаил, Рени и Килию.

9. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. -СПб., 1865. -С. 72.

10. Национальный Архив Республики Молдова (НАРМ). - Ф. 2. - Оп. 1. - Д. 2139. Л. 30; Д. 2330. -Л. 27об. ; Д. 2583. -Л. 71об. -72; Д. 2815. - Л. 83. -Л. 69 и об. ; Д. 3588. - Л. 105 и об.

11. Защук А. Сельскохозяйственная промышленность в Бессарабской области // Записки императорского Общества сельского хозяйства южной России (ЗИОСХЮР). – Одесса, 1861. - С. 392-393.

12. Государственный Архив Одесской области (ГАОО). - Ф. 1. -Оп. 247. - Д. 1580,1850г. - Л. 121.

13. Скольковский А. Опыт хозяйственной статистики Новороссийского края. - Одесса, 1853. -С. 94.

14. Журнал Министерства внутренних дел. -СПб., 1848. - Ч. 23. - С. 48.

15. РГИА. -Ф. 19. -Оп. 3. -Д. 953. -Л. 107об. ; Д. 957. -Л. 170об.

16. Там же. -Д. 957. -Л. 170об.

17. Смушки-шкурки молодых барашков.

18. Коммерческая газета, 1834. - № 56. -10 мая; Историческое значение присоединения Бессарабии и левобережного Поднестровья к России. -Кишинев, 1987. -С. 97.

19. Коммерческая газета, 1838. - №63. -26 мая.

20. Там же, 1834. - № 56. -10 мая.
21. РГИА. -Ф. 19. -Оп. 3. -Д. 953. -Л. 88.
22. НАРМ. - Ф. 2. -Оп. 1. -Д. 1199. -Л. 5об.
23. Коммерческая газета, 1838. - №62. -24 мая.
24. НАРМ. - Ф. 6. -Оп. 2. -Д. 716. -Л. 14.
25. ГАОО. -Ф. 1. -Оп. 214. -Д. 22, 1831 г. -Л. 3-4.
26. НАРМ. - Ф. 2. -Оп. 1. -Д. 4412. -Л. 327; Д. 4773. -Л. 191; Д. 4881. -Л. 28 и об.
27. РГИА. -Ф. 398. -Оп. 11. -Д. 3556. -Л. 6об.
28. НАРМ. - Ф. 2. -Оп. 1. -Д. 3562. -Л. 33.
29. Tomuleю Valentin. Unele consideraюii privind locul Basarabiei on sistemul pieюel din Novorosia (anii 1812-1868) // Omagiu lui Vladimir Potlog ci Constantin Drachemberg la 70 ani. –Chicinгu, 1997. -P. 176.
30. Коммерческая газета, 1854. -№80. -13 июля.
31. РГИА. -Ф. 398. -Оп. 33. -Д. 12088. -Ф. 97-97об.
32. Гросул Я. С., Будак И. Г. Указ. соч. -С. 241.
33. Струков Д. О состоянии сельского хозяйство в Южной России // Журнал Министерства Государственных Имуществ. –СПб., 1853. -Ч. 47. -№ 4-6. -С. 212.
34. Там же. -С. 212-213.
35. Свод девятнадцатилетних наблюдений над климатом и органической природой в окрестностях Кишинева // Записки Бессарабского Областного Статистического Комитета. -Кишинев, 1864. -Т. 1. -С. 153.
36. РГИА. -Ф. 398. -Оп. 15. -Д. 7696. Л. 28; ЗИОСХЮР. -Одесса,1861. -С. 457; Грумм-Гржимайло Е. Табачная промышленность. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности. -СПб,1865. -Т. 3. -С. 286-287.
37. РГИА. -Ф. 561. -Оп. 3. -Д. 10. -Л. 263-263об.
38. Там же. -Л. 264-264об.
39. Там же. -Л. 264об.
40. РГИА. -Ф. 560. Оп. 3. -Д. 883. -Л. 21-21об.
41. Арсеньев К. Статистические очерки России. -СПб,1848. -С. 331; Мунтян М. П. Указ. соч. - С. 324.
42. НАРМ. -Ф. 2. -Оп. 1. -Д. 4411. -Л. 50об. ; ГАОО. -Ф. 3. -Оп. 1. -Д. 19. -Л. 4.
43. Защук А. Сельскохозяйственная промышленность Бессарабской области // ЗИОСХЮР. - Одесса, 1861. -С. 585.
44. РГИА. -Ф. 1287. -Оп. 37. -Д. 80,1842 г. -Л. 19об.
45. ГАОО. -Ф. 1. -Оп. 249. -Д. 119,1841г. -Л. 5,20об,134,202,263.
46. НАРМ. -Ф. 2. -Оп. 1. -Д. 1199. -Л. 38об.
47. РГИА. -Ф. 560. -Оп. 6. -Д. 575. -Л. 60.
48. Там же. -Л. 60 и об.
49. Там же. -Ф. 21. -Оп. 12. -Д. 60. -Л. 20об. -23.
50. Коммерческая газета, 1831. - № 14. -18 февраля.
51. ГАОО. -Ф. 1. -Оп. 214. -Д. 22, 1831г. -Л. 2об., 3об., 4об.
52. НАРМ. -Ф. 75. -Оп. 1. -Д. 599. -Л. 12-20.
53. Там же. -Д. 488. -Л. 10-20об.,22, 22об., 24, 24об., 30-33, 34, 34об., 36, 36об., 38, 38 об.
54. Там же. -Д. 759. -Л. 136об; Д. 818. -Л. 35,54,55,60,61.
55. Там же. -Д. 892. -Л. 8,8об., 13-14, 32,32об. ; Д. 906. -Л. 77,77об., 85-86, 207,207об., 335,341.
56. РГИА. -Ф. 571. -Оп. 1. -Д. 1019. -Л. 234об.
57. НАРМ. -Ф. 75. -Оп. 1. -Д. 105. -Л. 20об.
58. Там же. -Д. 1519. -Л. 2.

59. *Военно-статистическое обозрение Российской империи. - СПб., 1849. -Т. XI. - Ч. 3. -С. 132.*
60. *НАРМ. -Ф. 2. -Оп. 1. -Д. 3002. -Л. 4.*
61. *Российский Государственный военно-исторический архив. -Ф Военно-ученый архив. -Д. 18599. -Л. 181 об.*
62. *«Красные товары» – хлопчатобумажные, шерстяные, льняные и шелковые ткани русских фабрик (Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. - СПб., 1858. -С. 161).*
63. *НАРМ. -Ф. 2. -Оп. 1. -Д. 2139. -Л. 82об.*
64. *Аксаков И. Указ. соч. -С. 14.*
65. *Там же. -С. 328.*
66. *НАРМ. -Ф. 2. -Оп. 1. -Д. 4504. -Л. 13-14,24,42; Ф. 3. -Оп. 2. -Д. 345. -Л. 50; Ф. 189. -Оп. 1. -Д. 38. -Л. 4; РГИА. -Ф. 19. -Оп. 3. -Д. 952. -Л. 166.*
67. *Соколов Г. Историческая и статистическая записка о военном городе Бендерах // Записки Одесского общества истории и древностей. -Одесса, 1848. -Т. 2. -С. 396.*
68. *РГИА. -Ф. 19. -Оп. 3. -Д. 952. -Л. 96.*

Надибська С. Б.

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ В МІСТАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Розвиток промисловості в регіоні в другій половині XIX ст. цікавив сучасників і багатьох дослідників. Початок науковим дослідженням поклав «Геродот Новоросійського края»[1] А. Скальковський. Він та деякі його сучасники розглянули окремі питання розвитку промисловості в регіоні, зокрема у містах в дореформений період. В їх роботах наводяться окремі відомості про стан промисловості в містах краю на поч. 60-х років. В цих дослідженнях було висвітлено основні напрямки і закономірності розвитку промисловості в регіоні, показано той фундамент, на якому вона зростала в нових умовах, пов'язаних з проведенням буржуазних реформ 60-70-х років. [2] У радянській історіографії питання розвитку промисловості регіону, в тому числі у містах дореформеного періоду знайшли відображення в працях О. Дружиніної, І. Гуржія, В. Ващенка.[3]

Дореволюційні дослідники пореформеного періоду допомагають з'ясувати проблему, але лише разом з використанням інших матеріалів: як джерельних, так і досліджень пізніших науковців.[4]

Посилився інтерес до розвитку промисловості в 60-80 рр. XX ст. В роботах І. Гуржія, О. Нестеренка, С. Кульчицького та інших висвітлюються різні сторони питання у контексті і зв'язку з іншими проблемами: у системі Всеросійського ринку, розвитком залізничного

транспорту, технічним та промисловим переворотом, розвитком окремих галузей промисловості, формуванням робітничого класу та його революційною боротьбою, історією міст і сіл Української РСР.[5] Тому лишається недослідженим окремо питання ролі міст регіону у розвитку промисловості пореформеного періоду. Це й визначило тему статті.

Напередодні реформи промисловість півдня України досягла певних успіхів. В Одесі один з перших механічних і ливарних заводів Карла Фалька, заснований ще 1844 р.[6], на кінець 50-х років значно розширює свої потужності.[7] З'являються чавуноливарні і механічні заводи Я. Мюльнера і РТПіТу[8], поступово збільшує виробництво с/г машин Й. Ген[9]. Поява і зміцнення нових галузей промисловості позитивно впливала на міста: збільшувалася кількість людей, зайнятих у промисловості, з'являлися нові промислові і житлові споруди. У Миколаєві розвиток промисловості зумовлювався насамперед потребами Чорноморського флоту. Він стає важливим центром суднобудівництва, випередивши в розвитку цієї галузі місто Херсон.[10]

Видобуток кам'яного вугілля почався в нашому регіоні в 20-х роках XIX ст. переважно в Бахмутському та Слов'яно-Сербському повітах. З 1816 до 1840 року в Слав'яносербському повіті було відкрито три рудники, в 1870 роках – 14, в 80-х – 12. В Бахмутовському повіті в 1842 році відкрили один великий рудник. Кам'яно-будівна промисловість, поява шахт дають поштовх для будівництва нових міст і містечок. Міцні позиції в містечках займає дрібна промисловість.

Найбільш поширеними ремісничими спеціальностями в містах Півдня були спеціальності кравців, шевців, салотопників, теслярів, хлібників, м'ясників, а в таких містах, як Одеса, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, ще й спеціальності слюсарів, штукатурів, золотих і срібних справ майстрів, годинникарів та інші.[11]

Розвиток промисловості в південноукраїнських містах тривалий час стримувався низкою факторів. Серед яких головними були – кріпацтво, яке зумовлювало нестачу робочої сили та недостатня кількість палива. Вугілля завозилося головним чином з-за кордону. Проте окремі міста мали особливість. В Одесі стримували промисловість відсутність води та наявність розвинутої торгівлі, що забезпечувала появу закордонних товарів на місцевому ринку.[12]

Протягом 70-х років промисловість Одеси розвивається ще недостатніми темпами, суперечливо, ще не займає чільного місця в економіці міста. Головну роль продовжує займати вивізна зернова торгівля, яка поступово ставить Одесу в залежність від Європи з більш інтенсивним розвитком промисловості. Проте для розвитку

промисловості краю з'явилися певні умови: ринок робочої сили, залізниця, капітал тощо. Про ненадійність торгівлі як основи економічного розвитку міста йдеться у повідомленні мера Одеси М. Новосельського (1867-1879) міністру внутрішніх справ за 1875 р. Він пише про глибоку кризу через неврожай, дорожнечу вільнонайманої праці, невдалий з його точки зору, напрям побудованої залізниці (на південь) тощо. Серед багатьох заходів для виправлення становища мер пропонує ввести пільги фабричній промисловості.[13]

В одеських архівах зберігся також рапорт царю 1883 р. тодішнього міського голови Косаговського. Йдеться про темпи зростання міста і заходи його керівників по вдосконаленню інфраструктури порту, подальшому розвитку промисловості.[14]

В 1880-ті роки було введено «золоте» мито на товари, що ввозилися з метою захисту власної промисловості від іноземної конкуренції. Одеса вступила в новий період – інтенсивного промислового розвитку.

Данні таблиці 1 показують кількісне зростання фабричної промисловості Одеси та обсягу її продукції.

Таблиця 1. Фабрична промисловість Одеси 1859-1914 рр.[15]

Рік	Кільк.фаб. і заводів	Чисельність робіти	Загальна к-ть населення	% до заг. к-ті населення	Обсяг прод. (млн.р.)
1859	53	1015	114265	0.09	3,37
1863	78				2,12
1869	110				8.61
1875	167	3807			16,3
1885	222	6000	245000	2,49	22,91
1890	334	9000	313687	2,86	28,15
1896	410	157,5	400000	3.93	40.15
1899	500	20859	410000	5.09	60,71
1914	420		630000		100000

З середини XIX ст. різні галузі промисловості розвиваються у Херсоні. Чавуноливарний завод братів Воронів засновано 1855 р. У наступні роки тут виникло 10 цегельних, 2 лісопильні та два гончарні заводи. Значного розвитку набула переробка сільськогосподарської сировини. Тут налічувалося 10 салотопних, 6 свічково-сальних, 7 тютюнових, канатний, шкіряний, броварний та кісткопальний заводи.[16] Деякий час Херсон славився як центр по вовномийному виробництву на півдня Російської імперії. В Єлисаветграді на час реформи 1861 р. діяли тільки дрібні підприємства, переважно для переробки сільськогосподарської

сировини: 18 салотопних і миловарних, 6 шкіряних заводів, 2 тютюнових фабрики та 2 олійні.[17] Близько двох третин підприємств пореформеного Єлисаветграда займалися переробкою продуктів хліборобства і тваринництва. Особливо широким попитом не тільки всередині країни, а й на ринках Австрії, Прусії, Туреччини, Єгипту користувалася продукція єлисаветградських млинів.

Місто стало важливим центром сільськогосподарського машинобудування. Протягом 60-90-х років тут відкрито 8 заводів цієї галузі. Виділявся серед них завод сільськогосподарських машин, який виріс із майстерні англійців Роберта і Томаса Ельворті, став випускати машини власної конструкції, пристосовані до ґрунтів країни. На цьому заводі сконструйованому й першу в Росії рядкову сівалку (1888 р.).[18]

Про швидке зростання фабрик і заводів на Півдні України свідчать матеріали «Указателей фабрик и заводов» П. Орлова.[19]

Губернії	К-ть підприємств		Сума вир-ва в тис.крб.		Кількість робітників	
	1879	1890	1879	1890	1879	1890
Катеринослав	53	94	8418	23931	5373	15352
Херсонська	110	158	8992	31452	4327	10009
Таврійська	5	29	156	1211	500	1063
Всього по Півдню	168	281				
Всього по Україні	867	1038	103282	218805	87518	119260

Швидше всього зростали промислові заклади у 80-ті роки саме в губерніях Півдня України. Лише потім йшли Київська та Харківська губернії. Наведені дані не включають підприємств вугледобувної та залізорудної промисловості. Тому для повнішої характеристики промислового розвитку регіону та ролі в цьому міст необхідно розглянути розвиток основних галузей промисловості окремо.

За десять років після реформи 1861 р. видобуток вугілля в Донбасі зріс з 10 млн. до 20,5 млн. пудів (вдвічі), а до кінця 70-х років вуглевидобуток досяг 76,5 млн. пудів. З них 36 млн. в Катеринославській губернії і 40,5 – в області Війська Донського.[20] З прискореним будівництвом залізниць його видобуток швидко збільшується. Якщо в 1880 р. в Донбасі він склав 86,3 млн. пудів, то в 1900 році вже 671,60 млн. пудів.[21]

Зростання видобутку вугілля на Катеринославщині бачимо у наступній таблиці.[22]

Роки	Всього в Донбасі	В тому числі в Катеринославській губ.
1882	106,2 млн.пудів	56,1 млн.пуд. – 52,8 %
1886	128,6	75,8 млн.пуд. - 58,9 %
1890	183,2	104,5 млн.пуд.- 57 %
1895	298,3	179,4 млн.пуд.-60,1 %
1897	414,7	237,7 млн.пуд.-57,3 %

Далі наводимо таблицю про розвиток машинобудівної та металообробної галузей промисловості, в якій вперше нами зроблено спробу виявити частку і місце Півдня України в загальноукраїнському виробництві.

Відсоток південноукраїнських губерній підраховано, використовуючи данні О. О. Нестеренка. [23]

Машинобудівна і металообробна промисловість на Україні в 1865-1895 рр.

З таблиці бачимо значне збільшення ролі південноукраїнських губерній в машинобудівничій і металообробній промисловості України в пореформений період. Якщо в 1865 р. п'ята частина підприємств галузей (18%) дала половину виробленої в Україні продукції, то в 1895 р. біля 60% підприємств було зосереджено на Півдні, а обсяг виробленої ними продукції склав біля 85 % від загальноукраїнського показника.

В містах України було зосереджено велику кількість фабрично-заводських підприємств і робітників. Проте не менша кількість підприємств і робітників на Україні у пореформений період перебувало поза межами міст, в центрах, які отримали в історіографії назву фабричних сіл. За даними А. В. Погожева в 1900 році поза межами міст України було 1429 фабрично-заводських підприємств (в містах – 1163), на яких працювало 143293 робітників (в містах 73241). Особливо багато промислових підприємств розташованих поза містами було зосереджено в правобережних губерніях України. На основі даних А. В. Погожева, його таблиць і карт, архівних матеріалів можна підрахувати приблизний середній процент кількості фабрично-заводських підприємств, що розташовувались у містах Півдня України по відношенню до загальної кількості цих підприємств у південноукраїнських губерніях. Він склав 55 %. Отже, найважливішою, на наш погляд особливістю для нашого регіону було переважаюче порівняно з іншими регіонами України зосередження фабрично-заводських підприємств саме в містах, а не поза їх межами. Звідси

Губернії	1865		1875			1885			1895		
	К-ть підпр	Обсяг вир-ва в тис. крб.	К-ть підпр.	К-ть роб-в	Обсяг вироб.	1	2	3	1	2	3
Катеринославська	8	495,699	10	2053	3076,7	32	5274	4887,7	83	27090	30438,7
Таврійська	2	195,35	4	49	29,2	7	169	153,9	25	1567	1819
Херсонська	5	111,05	4	67	50	6	297	129,2	2646	5695	3687,7
Всього на півдні	15	802,099	18	2169	31155;9	45	5740	5170,8	2754	34352	35945,4
% від загального укр.показника	18	50,5	25,5	44,3	62,5	7,1	50,3	68,3	58,9	71,2	84,9
Всього по укр.губерніям	82	1587,4	80	4895	5046,8	634	11414	7571,9	4672	48247	42356,3

можемо зробити важливий висновок про значення міст Півдня України (перед сільською місцевістю) у розвитку промисловості краю в пореформений період.

Вивчення питання дає можливість зробити й інші важливі висновки.

З 1880-х років фабрично-заводська промисловість південноукраїнських міст поступово витісняє на задній план мануфактуру та міське ремесло.

Одними з найважливіших центрів фабрично-заводської промисловості всієї європейської Росії вважають міста Одеса та Катеринославль. Криворізький басейн разом з Донецьким перетворюються на основну паливно-металургійну базу всієї Росії. З року в рік в містах зростало число новозбудованих підприємств. Найбільше таких підприємств припадало на Катеринославську губернію. Це було зв'язано з швидким розвитком промисловості, зокрема важкої індустрії на півдні України.

Більш помітними темпами відбувався розвиток промисловості в пореформений період у великих містах Півдня України (Одесі, Херсоні, Катеринославі). Це було пов'язано зі значенням цих міст, особливо Одеси і Херсона, ще в дореформений період, як важливих торговельних і економічних осередків, портів, що приваблювали робочу силу, іноземний капітал, де існували кращі передумови для прискорення розвитку промисловості. До вагоміших галузей промисловості в містах півдня України після реформи слід віднести залізорудну промисловість (Кривий Ріг) і, особливо, машинобудівну. Починаючи з 80-х років Україна займає перше місце в країні по виробництву сільськогосподарських машин. Це переміщення було зв'язано з тим, що південні губернії були основним регіоном прискореного запровадження нових машин у землеробстві, а також і тим, що тут швидко розвивалася кам'яновугільна і металургійна промисловість. Найважливішими центрами сільськогосподарського машинобудування на Україні були, крім Києва і Харкова, саме південноукраїнські міста: Одеса, Єлисаветград, Миколаїв, Херсон, Олександрівськ. Продовжували розвиватися різні галузі харчової промисловості, зв'язані з переробкою сільськогосподарської сировини. Головнішими з них в південноукраїнських містах були борошномельна, горілчано-спиртова і тютюнова. Їх продукція виходила за межі внутрішнього споживання, знаходила збут у багатьох районах Росії, а також вивозилася за кордон.

Деякі галузі міської промисловості в пореформений період починають занепадати. Це салотопна, канатна, селітроварна, фарфорофаянсова та деякі інші, що пояснюється змінами в структурі

промисловості, пов'язаними з реформами, спеціалізацією регіонів у виробленні окремої продукції тощо. На 70-ті роки наприклад, більше половини вовняних виробів почала давати Московська губернія. Суконні підприємства Півдня не витримували конкуренції. Канатна промисловість в основному зберегла характер дрібних промислів, хоча зустрічались і справжні заводи з десятками і сотнями робітників. До них належить завод Новікова в Одесі.

У містах йде процес формування потужної групи промислових підприємців. Поступово зростає чисельність промислових працівників. Робітників промисловості у містах поповнюють колишні кріпаки, або вільнонаймані з сільської місцевості. Переважно це місцеві уроженці, а за національним складом українці. Проте чимало було також і іноземців.

Отже, міста Півдня України були основними осередками розвитку промисловості в пореформений період. Водночас спостерігався і зворотній процес: промисловість значно впливала на самі міста, сприяючи важливим змінам і розвитку міст. Здійснювалася й поширювалася забудова міст. Великі промисловці, купці й банкіри (більшість яких теж була пов'язана з розвитком промисловості) побудували собі прекрасні будинки в найбільш престижних районах міст.

Інтенсивний промисловий розвиток міст ставив їх торгівельну структуру в залежність від промислової. Виробничі фірми відкривали власні торговельні будинки, поступово витісняючи торгівлю привозними товарами, наповнювали внутрішній ринок товарами місцевого виробництва. Окремі фабрики сприяли благоустрою приватних помешкань. Промислове виробництво сприяло розширенню мережі торговельних і побутових закладів у містах, прискорювало темпи економічного розвитку міст.

Примітки:

1. Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800-1825. -М., 1970. -С. 5.

2. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. -Одесса, 1850-1853; Он же. Начало развития заводской промышленности в Одессе //Труды Одесского статистического комитета. -1870. -№ 4. ; Он же. Торговля, заводская, фабричная и ремесленная промышленность в Одессе //ТОСК. -1870. -№ 1; Ольгин И. Промышленность Херсонской губернии. -СПб., 1853; та інш.

3. Дружинина Е. И. Вказ. Праця; Вона ж. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. -М., 1981; Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України пер. пол. XIX ст. -К., 1954; Ващенко В. П. Розвиток капіталістичної промисловості в містах півдня України в дореформений період (1800-1861 рр.) //Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. -Вип. 1. -Одеса, 1958.

4. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. -СПб, 1863; Фабричная статистика города Одессы. -Одесса, 1875; Погожев А.

8. Учет численности состава рабочих в России. -СПб, 1905; Отчет о деятельности Одесского комитета торговли и мануфактур за 1885 г. -Одесса, 1886; та інш.
9. Гуржій І. О. Україна в системі Всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. -К., 1968; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. -К., 1954-1962. -Т. 1-2. та інші.
10. К. Фальк вважав годом заснування 1841. Див. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы 1803-1820 г. -Одесса, 1999.
11. ДАОО. -Ф. 59. -Оп. 1. -Спр. 3278. -Лл. 8, 13,61; Ф. 3. -Оп. 1. -Спр. 70. -Л. 57; Ф. 44. -Оп. 3 (1859 р.). -Спр. 130. -Л. 2.
12. ДАОО. -Ф. 333. -Оп. 1. - Спр. 111. -Л. 54.
13. Див. Ф. 6. -Оп. 6. -Спр. 19. -Л. 111; Спр. 5644, 5764; Ф. 22. -Оп. 1. -Спр. 191. -Л. 3; Ф. 2. -Оп. 8. -Спр. 1374.
14. Історія міст і сіл Української РСР. У 25 т. - Миколаївська обл. -С. 15; Там само. Херсонська обл. -С. 72-74.
15. Ващенко В. П. Вказ. праця. -С. 180.
16. ДАОО. -Ф. 274. -Оп. 1. -Спр. 12. -Л. 65-78; Спр. 43. -Л. 18-23.
17. ДАОО. -Ф. 2. -Оп. 1. -Спр. 958. -Л. 8-17.
18. ДАОО. -Ф. 5. -Оп. 1. -Спр. 388. -Л. 12-25.
19. Складено за джерелами: Одесса 1794-1894. -Одесса, 1895. -С. 224; Фабричная статистика города Одессы. -Одесса, 1875. -С. 8; ДАОО. -Ф. 3. -Оп. 1. -Спр. 73. -Арк. 88; Спр. 70. -Арк. 75; Ф. 274. -Оп. 2. -Спр. 12. -Арк. 59; Оп. 2. -Спр. 4. -Арк. 28,39,91,175,185-190; Оп. 1. -Спр. 12. -Арк. 73; Герліхі Патріція. Одеса. Історія міста, 1794-1914. -К., 1999. -С. 192.
20. Історія міст і сіл Української РСР. У 25 т. -Херсонська обл. -С. 76.
21. Городские поселения в Российской империи. -Т. 5. -Ч. 2. -СПб., 1865. -С. 70.
22. Історія міст і сіл Української РСР. У 25 т. -Кіровоградська обл. -С. 85.
23. Указатель фабрик и заводов. Сост. П. Орлов. -1 изд. -СПб, 1881. / 3-изд. -СПб,. 1894.
24. Скальковский К. Горнозводская промышленность России. -Спб., 1881. -С. 12.
25. Статистика Украины № 3. Серия III. Вып. 3. . Горнозаводская промышленность юга России за 1900-1915 гг. -К., 1922. -С. 320.
26. Карпинский Л. А. Горнозаводская промышленность России в 1882 г. - С. 38; Кулибин С. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1886 г. -Спб., 1888. -С. XXIII-XXIV. Там же за 1890 г., 1895 и 1897 гг.
27. Див. Нестеренко О. О. Вказ. праця. Т. 2. . -Табл. 19. -С. 91.

Тиганій К. А.

ІНФОРМАЦІЙНІ ВИДАННЯ ОДЕСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ В ПЕРІОД РОЗРОБКИ МІСЬКОЇ РЕФОРМИ 1870 Р.

В діяльності органів міського самоврядування Російської імперії, в період розробки міської реформи 1870 р. є одна недостатньо висвітлена сторінка - діяльність інформаційних видань міських Дум.

В процесі формування нового Міського Положення розглядалась можливість створення, на кошти Думи, інформаційних видань - газети

або журналу. Вони повинні були інформувати городян про ті справи, що розглядались і обговорювались у Думі. Підчас проведення підготовки проекту міської реформи дозвіл на створення таких видань було надано лише трьом Міським Думам: Санкт-Петербурзькій, Московській та Одеській, але саме одеські видання відіграли важливу роль у визначенні місця цих видань в проекті міської реформи.

Одеська Міська Дума, після введення нового Міського Положення в 1863 р., виявилась більш самостійним та діяльним органом громадського самоврядування, ніж Московська та Санкт-Петербурзька Міські Думи. Про її діяльність свідчить такий факт: за перше своє трьохріччя Одеська Міська Дума провела 178 засідань: 2 у кінці 1863 р., 41 у 1864 р., 74 у 1865 р., 52 у 1866 р. та 9 тільки у січні 1867 р.[1] Для порівняння це було більше, ніж у Санкт-Петербурзькій Загальній Думі за 14 років, починаючи з 1846 р.[2] Кожне питання, яке розглядала Дума, обговорювалося з усіх боків, скликалися спеціальні комісії, бралися консультації фахівців і т. ін. Для інформування городян про ті справи, що розглядалися і обговорювалися у Думі, Загальна Дума почала видавати журнал - «Известия Одесского городского самоуправления» (Далі «Известия». ***Прим. Авт.***), в якому друкувались доповіді спеціально утворених Думою комісій. Виходив цей журнал 6-8 разів на рік. Виконавчий орган міста - Розпорядча Дума також мав свій друкарський орган - газету «Ведомости Одесского городского общественного управления» (Далі «Ведомости». ***Прим. Авт.***). Видання «Ведомостей» здійснювалось під наглядом Міського Голови і не було підпорядковано місцевій цензурі.[3] Так одеський градоначальник в листі до Новоросійського генерал-губернатора від 7-го вересня 1864 р., повідомляє що Міський Голова, князь С. М. Воронцов готовий взяти, під свою відповідальність, нагляд за виконанням цензурних правил і дотримання «Ведомостями» наданої МВС програми.[4] Перший номер газети вийшов 17-го травня 1864 р., а виходила вона 3 рази на тиждень і друкувала виступи Гласних в Думі, відомості про міські справи, постанови та укази уряду стосовно міського та земського господарства, розпорядження одеського міського громадського управління, результати виборів Гласних та Міського Голови, висновки та результати досліджень різних комітетів та комісій при Міській Думі, коментарі відносно діючого законодавства, пропозиції з покращення міського та земського господарства, рішення та пропозиції з розвитку міського господарства, які проводились в інших містах, оголошення і т. ін.[5] Актуальність висвітлених у цих двох виданнях питань, проблем міського господарства була настільки велика, що на ці видання, суто

місцевого характеру передплатниками стали: Київська, Єлизаветградська, Тираспольська, Міські Думи, Бердянська, Олександрівська, Бобринська Міські Ратуші, а з Санкт-Петербурзькою та Ростовською-на-Дону Міськими Думами робився обмін виданнями.[6] Таку популярність можна пояснити тим, що в 60-ті рр. правом видання власних інформаційних видань користувалися лише 3 Міські Думи: Санкт-Петербурзька, Одеська та Ростовська-на-Дону.[7]

Діяльність цих двох одеських видань відіграла велику роль в діяльності друкарських органів міського громадського самоврядування. Так, у другій половині0 1865 р., Головне управління у справах друку звернуло увагу на те, що «Ведомости» стали повністю друкувати дебати Гласних і часто з досить різкими виразами, непристойними суперечками та різними дотепами.[8]

Наприкінці грудня 1865 р.[9] «Ведомости» надрукували промову Гласного, графа.О. Г. Строганова в Одеській Загальній Думі з питання про квартирну повинність. Конфлікт спалахнув навколо коштів на квартирне постачання надгарнізонних військ. Одеська Дума повернулась з клопотанням про звільнення Одеси від цього податку, введеного підчас Кримської війни (1853-1856 рр.), одразу ж після її закінчення, посилаючись на указ від 24-го січня 1802 р., згідно з яким місто звільнялось від «постойной повинности навсегда».[10]

Міністерство Фінансів, розглянувши це клопотання, задовольнило його. Однак, новий міністр фінансів М. Х. Рейтерн (1862-1878 рр.) скасував звільнення від постоєвого податку, вважаючи його необгрунтованим.[11] 8-го грудня 1865 р. на засіданні Одеської Загальної Думи була заслухана доповідь бюджетної комісії, але головним питанням на тому засіданні було питання про квартирне постачання надгарнізонних військ.[12] З цього питання виступив Гласний Думи, граф О. Г. Строганов.[13] Він у надзвичайно різкий формі звинуватив міністра фінансів М. Х. Рейтерна у вільному тлумаченні законних прав наданих Одесі імператором Олександром І (1801-1825 рр.). Граф О. Г. Строганов підкреслив, що з 1802 року всі Новоросійські генерал-губернатори, всі міністри фінансів та Державна Рада розуміли найвеличнійший наказ у одному змісті, а «теперь явился новий министр финансов, который иначе понимает смысл Высочайше дарованных повелений». І підсумовуючи свій виступ граф О. Г. Строганов вимовив: «Министр финансов намеренно извращает факты и лжет!»[14] та запропонував почати формальний позов від міста як від приватної особи.[15] Потім граф Строганов пропонував створити комісію яка б докладно розглянула питання про квартирне постачання надгарнізонних

військ в Одесі[16] і одноголосним рішенням Думи до її складу увійшли: голова - граф О. Г. Строганов, Гласні - Я. Вейнберг, О. Рабінович, Е. Гангардт та І. Потапов.[17]

Граф О. Г. Строганов займав високе громадське положення (генерал-ад'ютант імператора, член Державної Ради, колишній управляючий міністерством Внутрішних Справ (1839-1841 рр.), військовий генерал-губернатор С. -Петербурга у 1855 р., Новоросійський генерал-губернатор з 1855 по 1862 рр.) і тому його виступ не міг не привернути уваги уряду. Але в 1865 році він був простим Гласним Загальної Думи і сам факт критики Гласним дій Міністра було безпрецедентним явищем в історії Росії. Ось що записав у своєму щоденнику, від 8-го грудня, Гласний Загальної Думи К. Е. Андрієвський: «Такого явления, да и такой речи, пока существует Общая Дума в ней еще не было. Не было, я думаю, подобной речи и в целой России. День замечательный!».[18]

15-го січня 1866 р. міністр Внутрішних Справ П. А. Валуєв (1861-1868 рр.) вніс у Комітет Міністрів подання з справи промови графа О. Г. Строганова та вимогу міського самоврядування міста Одеси про повернення витрат на постачання надгарнізонних військ.[19] Голова Комітету Міністрів князь П. П. Гагарін вимовився за розмежування цих питань. На його думку, питання про податок повинна вирішувати Державна Рада, а міру «покарання» ад'ютанта царя повинен вирішувати сам імператор. Князь П. П. Гагарін відзначив також провину Новоросійського генерал-губернатора П. Е. Коцебу (1862-1874 рр.) та Міського Голови князя С. М. Воронцова, які не стали проти цього виступу та появи у пресі промови графа О. Г. Строганова.[20]

Олександр II погодився з думками голови Комітету Міністрів. Вчинок графа О. Г. Строганова було винесено на «на личное обсуждение Его Императорского Величества» і йому була винесена догана.[21] Генерал-губернатору П. Е. Коцебі доручалося висловити «неудовольствие его величества» Міському Голові, князю С. М. Воронцову.[22]

Однак міністр фінансів М. Х. Рейтерн продовжував вимагати « на оказании ему гласного удовлетворения». Саме тому рішення в цій справі було надруковане у Санкт-Петербурзьких сенатських відомостях у нлмері 7 за 25 січня 1866 р.[23] Але це не перешкодило одеським «Известиям» у № 1 за 1866 р., повністю надрукувати доповідь комісії, яку очолював граф О. Г. Строганов. Комісія докладно розглянула доводи міністра фінансів і прийшла до висновку: «права города Одессы на пользование предоставленными ему льготами и преимуществами по отправлению квартирной повинности не могут подлежать ни малейшему

сомнению или исправлению». [24] Доповідь комісії була заслухана на засіданні Думи 17-го лютого 1865 р. [25] Загальна Дума схвалила висновки комісії і вирішила: «Ходатайствовать Распорядительной Думе перед Сенатом о восстановлении прав города и о возврате городу денег потраченных им на квартирное довольствие сверхгарнизонных войск». До клопотаня було додано кошториси грошей, які були витрачені містом на квартирне постачання надгарнізонних військ за період з 1858 по 1864 рр. включно. [26] Доповідь була видана окремою брошурою вже після винесення «височайшої догани» графу О. Г. Строганову.

Результатом цієї публікації стало введення нових суворіших та серйозніших цензурних санкцій до інформаційних видань громадського управління міст. У 1866 р. видання одеської Міської Думи були виключені з підпорядкування Міського Голови та передані місцевій цензурі. Відповідне рішення було прийнято Радою Головного управління у справах друку та затверджено міністром внутрішних справ 20-го травня 1866 р. [27] 23-го червня 1866 р. про це був повідомлен Окремий Цензор в Одесі. [28] Крім цього підкреслювалось, що у сумнівних випадках треба звертатися до Одеського Градоначальника. [29] Таким чином, крім підпорядкування видань одеського громадського врядування загальній цензурі урядовий нагляд повинен був здійснюватися не Міським Головою, а Одеським Градоначальником.

В другій половині 1866 р. одеські «Ведомости» отримали декілька зауважень цензури, які були незначними, але уряд все одно не хотів поширення інформаційних видань Одеської Міської Думи.

Необхідність змін існуючих цензурних норм, що були введені завдяки одеським виданням, привела до створення наприкінці лютого 1866 р. при Головному Управлінні у справах друку особливої комісії, яка знайшла, що не тільки у інформацйних виданнях Одеської Думи були допущені деякі вільності. [30] Вона запропонувала переглянути застарілі цензурні правила. Ця пропозиція привела до появи циркуляра міністра внутрішних справ до всіх керівників губерній. Циркуляр наказував старанно слідкувати за інформацією, яку друкують у інформаційних виданнях громадського управління, що поклало край безцензурному друку органів місцевого самоврядування. [31]

Одеський інциндент мав дуже великі наслідки не тільки для міста, але і для всієї Російської імперії. Розглядання цього конфлікту у цілому ряді урядових органів, привело до прийняття 13 червня 1867 р. постанови про друк, в якій говорилось, що друкування усіх рішень земських, дворянських і міських громадських та станових органів необхідно проводити тільки з дозволу місцевої губернської адміністрації. [32] Цей

контроль носив дрібний та причепливий характер і в решті решт у кінці 1867 р. видання «Известий» Одеською Думою було припинено.

Після одеського інциденту популярність «Ведомостей» тільки збільшилась, але кількість передплатників почала значно зменшуватися. Так, наприклад, не пояснюючи причин, відмовились оформляти передплату на 1867 р. Тамбовська,[33] Нижегородська,[34] Єлатомська,[35] Усманська[36] Міські Думи Тамбовської губернії. Борісоглебська[37] та Кирсановська[38] Міські Думи відмовились посилаючись на нестачу грошей для передплати. Хоча в той же час Таврійський губернатор, генерал-лейтенант Жуковський, оформив передплату на «Ведомости» і відправив для цього 5 крб.![39] ***(Підкресл. Авт.)*** Річна ж передплата складала 2 крб., з доставкою - 3 крб.[40] Відмовились оформляти передплату і інші Міські Думи. Так зокрема відмовилась поновити передплату на «Ведомости» Санкт-Петербурзькі Губернські та Повітові Земські Управи, Міські Думи Санкт-Петербурзької губернії. В листі до Одеського Міського Голови Санкт-Петербурзький губернатор пояснив причину: *« Министр Внутренних Дел. . . имея ввиду, что означенные «Ведомости» составляют частное издание Одесской Городской Думы. . . они обязаны помещать статьи и материалы пригодные только одесскому Городскому Управлению. . . поэтому ни основания, ни надобности в продолжении подписки. . . общественным Учреждениям С. -Петербургской губернии. . . не изволит усматривать. »*[41] ***(Вид. Авт.)***

Клопотання Розпорядчої Думи про повернення коштів витрачених містом на квартирне постачання надгарнізонних військ було розглянуто тільки у 1867 році. 19-го липня імператором було затверджено перелік військовослужбовців, які повинні отримувати кошти на квартирне постачання в Одесі. До нього увійшли тільки гарнізонні війська міста. Це підтвердило права Одеси і скоротило витрати міста, які в середньому складали близько 32 тис. карб. щорічно.[42]

У звіті градоначальнику, від 24-го квітня 1868 р. за № 2707, Дума подала відомості про витрати коштів на квартирне постачання надгарнізонних військ з 1860 по 1868 рр. - 255 тис. 459 крб. Держава повернула їх місту протягом 1868-1869 рр.[43]

Без сумніву можна сказати про велику популярність та необхідність у інформаційних виданнях органів міського самоврядування, які існували підчас розгляду проектів міської реформи 1870 р. Діяльність саме одеських видань визначила, для уряду, необхідність цензурного контролю над інформаційними виданнями громадського самоврядування. З іншого боку, саме ці видання, які певний час не

були підконтрольні загальній цензурі, стали першими вільними виданнями і може, навіть, першими ластівками демократичної преси в Російської імперії.

Примітки:

1. Одесса 1794-1894. Издание городского общественного управления к столетию города. - Одесса, 1895. - С. 93.
2. Там само.
3. Державний архів Одеської області (Далі ДАОО). - Ф. 1 - Оп. 174. - Спр. 7. - Акр. 11.
4. Там само. - Арк. 14.
5. Там само. - Ф. 9. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 17-17 зв.
6. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х-начале 90-х гг. XIX в. - Л., 1984. - С. 25-26.
7. Там само. - С. 30.
8. Там само. - С. 26.
9. Ведомости Одесского городского общественного управления. - 1865. - 24 декабря. № 152-153.
10. О продолжении на 25 лет дарованной городу Одессе льготы: об освобождении сего города навсегда от постоя, и об употреблении десятой части таможенных сборов для содержания гавани в Одессе. Именной, данный Сенату. // Полн. Собр. законов Российской империи: Собр. 1-е - Спб., 1830. - Т. 27, 1802-1803. Указ № 20121, от 24 января 1802 г. - С. 25-27.
11. Нардова В. А. Вказ праця. - С. 20.
12. Ведомости Одесского городского общественного управления. - 1865. - 24 декабря. № 152-153.
13. Там само.
14. Из архива К. Э, Андриевского: Записки К. Э. Андриевского. - Одесса, 1914. - Т. 2. - С. 165.
15. Там само.
16. Ведомости Одесского городского общественного управления. - 1865. - 24 декабря. № 152-153.
17. Из архива К. Э, Андриевского. . . Вказ. праця. - С. 165.
18. Там само.
19. Нардова В. А. Вказ. праця. - С. 22.
20. Там само.
21. ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 174. - Спр. 7. - Арк. 22.
22. Там само.
23. Санкт-Петербургские сенатские ведомости. - 1866. - 25 января. - № 7.
24. Известия одеского городского общественного управления. - 1866. - № 1.
25. Одесская городская Общая Дума. Первое трехлетие с 1864-1867 гг. Одесса, 1868. - С. 76.
26. Там само.
27. Нардова В. А. Вказ. праця. - С. 22.
28. ДАОО. - Ф. 9. - Оп. 1 - Спр. 3 - Арк. 26.
29. Там само.
30. Нардова В. А. Вказ. праця. - С. 22.
31. Там само. - С. 27.
32. Там само. - С. 29.

33. ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 42. - Спр. 69-а. - Арк. 46.
34. Там само. - Арк. 48
35. Там само. - Арк. 50
36. Там само. - Арк. 51
37. Там само. - Арк. 54.
38. Там само. - Арк. 55.
39. Там само. - Арк. 32.
40. Ведомости Одесского городского общественного управления. - 1864. - 28 июня. № 23.
41. ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 42. - Спр. 69-а. - Арк. 59.
42. Обозрение отчетов Одесской Городской Распорядительной Думы за 1864 - 1868 гг. - Одесса, 1871. - С. 169.
43. Там само. - С. 60-66.

Березовська Т. В.

М. А. АРКАС: ГРОМАДЯНИН ТА ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ

Микола Андрійович Аркас (1818 – 1881), відомий широкому загалу як засновник Російського товариства пароплавства і торгівлі (1856) та Головний командир Чорноморського флоту і портів (1871 – 1881). Його плідна діяльність на військово-адміністративній ниві була завжди спрямована на економічне та стратегічне піднесення Півдня України, який входив тоді до складу Російської імперії. Грек за походженням, М. А. Аркас зробив карколомну кар'єру, пройшовши шлях від юнги до адмірала. Його завжди відрізняло почуття відповідальності, рішучість та енергійність.

М. А. Аркас народився в Миколаєві, місті, яке було засноване і функціонувало як база Чорноморського флоту. Батьки М. А. Аркаса приїхали на Південь України з материкової Греції, рятуючись від турецького геноциду. Уряд Катерини II створював на нових, відбитих у Туреччини землях, сприятливі умови для заселення їх греками. Це було обумовлено бажанням Російської імперії якомога скоріше утвердитися в Північному Причорномор'ї[1].

З десяти років М. А. Аркас почав служити на флоті. Офіційно ж дозволялось служити з дванадцяти. Тоді він вдався до фальсифікації, додавши собі в документах ще два роки. Саме тому в словниках, що виходили і виходять в Санкт-Петербурзі і Москві рік народження М. А. Аркаса наводиться з помилкою, яка закралася в першоджерело – збірник Морського міністерства «Загальний морських список», де вказана дата – 1816 рік[2]. Фактично ж М. А. Аркас народився в 1818 р., про що свідчать родинні хроніки, чисельні родинні папери, офіційний некролог[3].

Морська служба розпочалася для М. А. Аркаса з російсько-турецької війни 1828-1829 років. Він брав участь в облозі Варни. Ця війна, хоча і не була спрямована на визволення грецького народу від Туреччини, проте значно послабила позиції там турок і врешті решт призвела до автономії Греції.

Війни з Туреччиною пройшли через все життя та військово-адміністративну діяльність М. А. Аркаса. Основною її спрямованістю було створення міцного флоту та його бази на Чорному морі.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли панувало вітрильне судноплавство, військово-морський флот Росії по праву вважався одним з наймічніших в Європі. Проте з переходом до парового флоту співвідношення сил європейських держав на морі різко змінилося на користь Англії та Франції, які на початок Кримської війни (1853 – 1856 років) мали у складі своїх флотів до 50% парових гвинтових кораблів[4].

Кріпосницька система господарства Росії була серйозним гальмом не лише для розвитку промисловості та сільського господарства, але й для військової справи: російська армія мала застаріле озброєння, а її тактика не відповідала вимогам ведення сучасного бою з використанням нарізної зброї, яка вже була на озброєнні англо-французьких військ. Генерали та адмірали насаджували в армії та на флоті палочну дисципліну.

Найбільш прогресивні морські офіцери-практики розуміли необхідності нагальних перетворень на флоті. І серед таких офіцерів був М. А. Аркас. Перебуваючи в чині старшого офіцера 120-гарматного корабля «12 апостолів» під командуванням В. О. Корнилова (1841 р.), а потім командира корвета «Менелай» (1843 р.), М. А. Аркас надсилав доповідні записки до імператорської канцелярії про необхідність термінової закупівлі в Англії пароплавів для переведення флоту на новий сучасний ступінь розвитку. Оскільки пароплавний флот потребував відмінної від вітрильної інфраструктури, М. А. Аркас, ретельно вивчивши узбережжя Чорного моря, розробив проект її створення[5].

Невдовзі, в 1844 р., талановитого морського офіцера викликали до Петербургу, щоб доручити виконання складного урядового проекту. Головний морський штаб вирішив зміцнити флотилію дванадцятьма морськими паровими судами, які були побудовані в Англії. Окремі частини пароплавів слід було через систему річок, каналів, шлюзів переправити з Балтійського моря на Каспій і там їх, на місці, зібрати.

Така операція вимагала неабиякої підготовки, витрат і організаційних здібностей. Важкий перехід було здійснено в стислі строки – всього за одне літо. М. А. Аркас, завдяки своїм господарсько-

адміністративним здібностям, заощадив на цій експедиції значні кошти для держави[6].

Крім того, М. А. Аркас під час Каспійської експедиції склав декілька доповідних записок на ім'я Миколи І. Це були записки: про причини занепаду в Астрахані торгівлі і рибного промислу та засоби їх розвитку; про потреби Астраханського порту і судноплавства на Каспії; про необхідність поглиблення фарватеру на Волзі.

Вже один перелік поданих записок свідчить про турботу М. А. Аркаса про економічний розвиток країни, його надзвичайну енергійність і господарські здібності. Йому запропонували посаду начальника Головного морського штабу в Петербурзі. Але суто адміністративна діяльність не вабила М. А. Аркаса. Він подав прохання повернути його до Чорноморського флоту і вже в травні 1846 р. приїхав до рідного міста Миколаєва.

В цей же час в Миколаєві вже розпочалося будівництво парових дерев'яних кораблів, спочатку колесних, а потім гвинтових. М. А. Аркас вбачав майбутнє військово-морського флоту за панцирним паровим суднобудуванням, але в умовах тогочасної Росії ці плани були нездійснені. Головна увага зверталась на розвиток і посилення військового флоту на Балтійському морі, який царський уряд розглядав як основну морську силу держави. Ситуація на Чорному морі була на другому плані.

М. А. Аркас отримав урядове доручення їхати до Англії, де добудовувався пароплав-фрегат «Володимир». В 1848 р. його було призначено командиром цього супер сучасного судна. «Володимир» перевозив дипломатичну пошту, курсуючи між Росією та Туреччиною. Його капітан – М. А. Аркас складав військові карти, а також збирав різні відомості стратегічного значення на Чорному морі.

В 1852 р. М. А. Аркаса викликали до Петербургу, де він отримав призначення флігель-ад'ютанта імператора. Слідуючого року М. А. Аркаса було відправлено на Луганський ливарний завод. Уряд мав намір закрити його через збитковість. Проте М. А. Аркас використав це доручення, щоб закласти основи для виробництва необхідних матеріальних ресурсів для панцирного військового флоту на Чорному морі. Для здійснення цієї мети слід було поліпшити в країні процес виплавки чавуну, виробництва заліза та сталі. В своїй доповідній записці в імперську канцелярію М. А. Аркас переконливо доводив, що на заводі слід провести реконструкцію, склав докладний кошторис витрат на перебудову Луганського ливарного заводу і відзначив, що за таких умов розрахунковий прибуток заводу лише по угодам з Чорноморським флотом буде складати значну суму. Завод невдовзі

було за проектом М. А. Аркаса реконструйовано, а всі прибутки пішли на потреби Чорноморського флоту.

Крім безпосереднього завдання по вивченню стану Луганського ливарного заводу, М. А. Аркас за власною ініціативою дослідив і обстежив всю навколишню територію і надіслав до Імператорського географічного товариства докладний «Опис Луганського округу і його заводів» з планами вугільних копів, руд, географічною картою.

Доводи М. А. Аркаса та інших провідних військово-морських діячів про необхідність перебудови флоту взагалі та укріплення Чорноморської ескадри зокрема підтвердили події Кримської війни, яка віддзеркалила всі вади кріпосницької системи з її військовою та економічною відсталістю.

М. А. Аркас неодноразово подавав прохання відправити його до театру військових дій, але уряд вважав за доцільне використовувати його досвід на Балтиці. До його обов'язків в цей час входило здійснення крейсерських рейдів по Фінській затоці для рекогносцировки ворожого флоту та безпосередній захист Санкт-Петербургу з моря[7].

Кримська війна завершилася підписанням Паризької мирної угоди 18(30) березня 1856р. Вона позначала заборону всім чорноморським державам мати на Чорному морі військово-морські сили, арсенали і фортеці. Ця умова була найбільш тяжкою для Росії.

Суднобудування і портове господарство на Чорному морі після Кримської війни знаходилось в дуже поганому стані. Постала негайна необхідність перебудови економіки південного краю, а також всього судноплавства на Чорному морі.

М. А. Аркас склав кілька доповідних записок на ім'я імператора Олександра II, де обґрунтовувалася необхідність введення нових прогресивних заходів для відбудови південного регіону, зокрема, торгово-комерційного мореплавства[8].

На користь цього проекту М. А. Аркас приводив безперечні доводи, які невдовзі були підтверджені реаліями. Серед цих доводів була швидка окупаємість вкладених коштів, забезпечення робочих місць, а також приводився такий аргумент: розвиток експортно-імпортної торгівлі заохотить приватні інвестиції і створить сприятливі економічні умови для розвитку сільського господарства і промисловості краю[9]. М. А. Аркас доводив, що під час Кримської кампанії всі іноземні приватні морські фірми-перевізники на транспортуванні військових вантажів Росії підняли свої прибутки в 3-4 рази. Тобто це позначало, що при відсутності вітчизняного торгівельного флоту, російські капітали працювали фактично на чужу економіку[10].

Треба звернути увагу на те, що М. А. Аркас пропонував всі торгівельні парові судна будувати за такими проектами, щоб в разі необхідності їх можна було б використати для потреб військових дій.

В цьому проекті проявилися неабиякі політико-адміністративні та економіко-господарчі здібності М. А. Аркаса. Він відіграв немалу роль у появі проекту заснування першого акціонерного мореплавного торгівельного товариства в країні.

М. А. Аркас запропонував російському уряду заснувати на Чорному морі масштабне приватне акціонерне товариство, якому слід було надати пільги, щоб заохотити російських підприємців вкладати в нього гроші. Він відстоював можливість закупати пароплави за кордоном безмитно на протязі перших п'яти років на тих умовах, що після цього терміну товариство буде будувати їх в Росії. М. А Аркас пропонував, щоб головний морський штаб дозволив морським офіцерам служити на пароплавах товариства і таким чином забезпечити торгівельний флот кваліфікованими кадрами [11].

3 серпня 1856 р. офіційним урядовим указом було засноване Російське товариство пароплавства і торгівлі. Одним з директорів–засновників був М. А. Аркас, другим директором-співзасновником був призначений М. О. Новосельський, міський голова Одеси, підприємець широкого розмаху. Управління РТПіТ знаходилося в Петербурзі, а головна контора в Одесі. Звертає на себе увагу те, що в цьому акціонерному товаристві, яке виникло ще в умовах кріпосницької системи в Росії, 20% акцій належало імператорській родині[12]. Це яскраво свідчило про те, що кріпостицькі основи Російської імперії були сильно підточені, переживали кризу.

РТПіТ на початок своєї роботи мало 5 пароплавів. М. А. Аркас особисто здійснив поїздки до Англії, Франції, Голландії та замовив ще 17 пароплавів, які вже в 1858 р. поступили до Товариства[13], яке розвивалося настільки швидко та динамічно, що дивіденди по акціях зростали майже в геометричній прогресії[14].

Одразу після заснування РТПіТ М. А. Аркаса з Одеси знов викликали до Петербургу до почету імператора. Він залишився у складі головуючих директорів і пильно слідкував за роботою Товариства. Йому належить ряд пропозицій по подальшому поліпшенню діяльності РТПіТ[15].

В Петербурзі М. А. Аркас висунув пропозицію заснувати торгівельне пароплавне акціонерне товариство на Каспії. В 1860 р. воно розпочало свою роботу під назвою «Кавказ і Меркурій». В одному зі звітів цього товариства М. А. Аркаса називали засновником Каспійської флотилії і фундатором комерційної морської торгівлі в Росії[16].

На Балтійському флоті М. А. Аркас командував судами, на яких здійснювали плавання члени імператорської родини, але через тяжкий стан здоров'я отримав дозвіл переїхати на південь у рідне місто Миколаїв. Тут він, починаючи з 1871 року і до самої смерті, обіймав посаду Головного командира Чорноморського флоту і портів.

Це були часи, коли в розвинутих морських країнах вже велося будівництво панцирників і панцирно-палубних крейсерів, робилися перші спроби створювати суда-миноносці, почалося застосування мінних загороджень.

М. А. Аркас розпочав свою діяльність в Миколаєві – штабі Чорноморського флоту, з перебудови Адміралтейства під панцирне суднобудування. Після реконструкції і добудови елінгів тут почалося будування панцирників берегової оборони, які призначалися для захисту Дніпро-Бузького лиману і Керченської протоки[17].

Невздовзі, коли розпочалася російсько-турецька війна 1877-1878 років, збулися всі передбачення М. А. Аркаса щодо використання торгівельних суден для військового призначення. Це мало особливо важливе значення тому, що Росія тоді ще не мала сучасного військового флоту на Чорному морі. За сприянням М. А. Аркаса судна РТПіТ використовували в якості допоміжних плавзасобів для військових потреб. Під його керівництвом проходило випробування нової зброї – мін. Особливу підтримку надавав М. А. Аркас ініціативам тоді ще молодого винахідника, морського офіцера С. Й. Макарова по використанню мінної зброї в оборонних і активних мінних загородженнях, надаючи в його розпорядження необхідні кошти, пароплави та катери[18]. Аналіз матеріалів за історії російсько-турецькій війни 1877-1878 рр. свідчить, що на початок війни в найважливіших російських чорноморських портах була створена достатньо надійна оборона як з суші, так і з моря. Розроблена досить досконала організація командування. Основу оборони портів складали мінно артилерійські позиції.

Останній період життя М. А. Аркаса був позначений не лише військовою діяльністю. Хоча, звичайно, їй належало основне місце. М. А. Аркас, використовуючи увесь свій авторитет та урядові зв'язки добився рідкісних пільг для Миколаєва. Мова йде про пів копійчаний збір з кожного пуду вантажу, що відправлявся з Миколаївського порту. Ці гроші надходили до міського бюджету і сприяли піднесенню міста.

Підводячи підсумок, треба відзначити що постать М. А. Аркаса, як громадянина та державного діяча, висвітлена досі в історіографії далеко неповно та суперечливо. В дореволюційній історіографії робився наголос, перш за все, на його військову блискучу кар'єру та

відданого слугу імператорської родини[19]. В радянській історіографії про нього згадували лише – як про батька відомого історика і композитора М. М. Аркаса[20]. Завданням сучасної історіографії повинна стати необхідність різнобічного вивчення та висвітлення такої непересічної особистості, як М. А. Аркас.

Примітки:

1. Шмидт А. Материалы по географии и статистике России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – Ч. I. – СПб., 1863. – С. 507.

2. Див.: Общий морской список. Царствование Николая I. – Ч. IX. – СПб., 1893. – С. 112; Иоффе А. Е., Богатырев И. В., АркасН. А. //Морской энциклопедический словарь. – Т. I. – Ленинград: Судостроение, 1991. – С. 79.

3. Послужний список повного адмірала М. А. Аркаса. – Фонди Миколаївського красзнавчого музею (МКМ). Д – 16879; Родинне дерево Аркасів. – Фонди МКМ. Д – 16877; Яковлев В. Некролог Н. А. Аркаса//ЗООИД. – Т. XV. – Одесса, 1881. – С. 864-865.

4. Золотарев В. А., Козлов И. А. Российский военный флот на Чёрном море и в Восточном Средиземноморье. – М.: Наука, 1988. – С. 57.

5. Денисов А. И. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас. Биографический очерк. – Севастополь, 1887. – С. 113.

6. Ода до 70-річчя М. А. Аркаса (З родинного альбому). – Фонди МКМ. – Д – 23333. – Арк. 1 зв.

7. Аркас Н. А. Воспоминания//Исторический вестник. – 1901. – Т. 84. – С. 134.

8. Аркас Н. А. Устав Российского общества пароходства и торговли. – СПб., 1856. – С. 3.

9. Звіт Російського товариства пароплавства і торгівлі з 3 серпня 1856 р. по 31 грудня 1857 р. – Фонди МКМ. –Д– 23335- Арк. 4, 5 зв.

10. Лист – пропозиція М. А. Аркаса на запит по реорганізації морської справи від 17 березня 1857 р. – Фонди МКМ. – Д – 11359. – Арк. 2.

11. Там само. -Арк. 8-9.

12. Звіт Російського товариства пароплавства і торгівлі за 1858 рік. – Фонди МКМ. – Д – 23254. – Арк. 4.

13. Лист М. А. Аркаса з Нью-Касла з повідомленням про пароплави «Батюшка», «Минутка», «Братец». 1857. – Фонди МКМ. – Д – 11355.

14. Журнал правління Російського товариства пароплавства і торгівлі від 24 лютого 1861 р. – Фонди МКМ. – Д – 23252. – Арк. 3.

15. Проект устрою управління справами Російського товариства пароплавства і торгівлі, складений М. А. Аркасом. 1861 р. – Фонди МКМ. – Д – 23339. – 41 Арк.

16. Звіт Російського товариства пароплавства і торгівлі «Кавказ і Меркурій» за 1863 рік. – Фонди МКМ. – Д – 23344. – Арк. 3.

17. Зубов Б. Н. Разитие кораблестроения на юге России. – Калининград, 1990. – С. 239.

18. Лист М. А. Аркасу від С. О. Макарова з описом дії мін. Від 21 березня 1878 р. Фонди МКМ. – Д – 7142. – 3 Арк.

19. Денісов А. И. Вказ. праця.

20. Кауфман Л. М. М. Аркас. Нарис про життя і творчість. – К., 1958.

Мисечко А. І.

УКРАЇНСЬКІ ПИТАННЯ НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Питання української ідеї почали визрівати ще в середовищі Кирило-Мефодіївців. Проте розгром товариства й арешт його провідних членів, серед яких були й відомі професійні історики, більше ніж на 10 років загальмував ідею національного визволення. Саме 40-ві рр. XIX ст. стали своєрідним етапом реформування суспільства, особливо історичних та археологічних досліджень. Починають створюватися і розвиватися археографічні комісії та археологічні товариства, завдяки яким історичні дисципліни піднімаються на нову сходинку своєї організації та розвитку. Власне саме в цих наукових осередках і почне розвиватися українська проблематика, еволюціонізуючи від простого українофільства до постановки політичних вимог. І в цих товариствах почне на ноги вставати й українська професійна історична наука.

Нове піднесення української свідомої течії розпочалося після повернення провідників Кирило-Мефодіївського руху до столиці Ст. Петербургу, зокрема М. Костомарова, П. Куліша і, особливо, Т. Шевченка.

До Одеси також повернулася низка українських діячів, які продовжили українську справу з новою силою. Цей процес сприяв залученню широкого кола молоді до української справи. Розгорнувся широкий громадівський рух, який занепокоїв царат, особливо, після масштабного повстання поляків у західних губерніях Російської імперії. Разом з придушенням повстання вийшов горезвісний указ міністра внутрішніх справ графа П. Валуєва про заборону українського друкованого слова, який поклав початок переслідуванню діячів українських «Громад».

З розвитком буржуазно-демократичних відносин в імперії, що розпочалися із селянської реформи 1861 року, настала потреба і в розвитку історичної науки та археології. З цією метою активізували свою діяльність археологічні товариства, які мали розвивати археологію та інші історичні дисципліни. Було вирішено проводити археологічні з'їзди один раз на три роки, щоб вчені мали змогу обмінюватися результатами своїх досліджень.

Перший археологічний з'їзд відбувся за сприянням графа О. Уварова, котрий був головою Московського археологічного товариства, у Москві в 1869 році. Археологічні з'їзди відбувалися регулярно до 1914 року.

Перша світова війна поставила крапку на цих форумах науковців і дослідників історичного процесу. Практично на всіх з'їздах піднімалися питання історії, археології та культури українського народу. Проте, особливо плідними були археологічні з'їзди в українських губернських містах, оскільки переважна більшість тематичних досліджень торкалась українських проблем.

Після проведення пробних «столичних» з'їздів у Москві (1869) та Ст. Петербурзі (1871), третій археологічний з'їзд відбувся у Києві, де на той час досить потужним було Південно-Російське відділення Російського Географічного товариства. Власне, у цьому відділенні у переважній більшості працювали члени розгромленої Київської «Громади». Тому українофільська діяльність членів цього товариства й стала причиною його закриття у 1875 р. А згодом і видання Емського едикту 1876 р. посилило утиски щодо української мови та культури.

На археологічному з'їзді у Києві, який розпочав роботу 9-го серпня 1874 року секретарем був В. Б. Антонович. Він виголосив дві доповіді відносно історії та етнографії України на теми: «Розширення колонізації малоросійського населення» і «Критичний огляд джерел козацької історії до Б. Хмельницкого»[1].

На з'їзді було 121 вчений з різних міст України демонстрували виставки археологічних знахідок, старовинних українських географічних карт, виступали кобзарі [2].

Особливим, з точки зору постановки проблем в історичній науці, став VI Археологічний з'їзд в Одесі, який розпочав свою роботу 15 серпня 1884 року. На цьому з'їзді домінувала українська тематика, що видно і з деяких повідомлень: В. Антонович прочитав доповідь про печери Подністров'я та їх населення, проф. Д. Іловайський «Про уличів та тиверців», Д. Яворницький «Дослідження про Січ», також у своїх доповідях торкалися української тематики і багато інших дослідників української старовини[3].

Д. Яворницький часто вживав слово «Україна». І це в умовах заборони на українську мову, і вживання самого терміну «Україна»! Він говорив із захопленням про Запорізьку Січ: «Ось вона – Січ, звідкіля пішла слава по всій Україні, ім'я якої гриміло на сході і заході. . . » [4].

У наступному виступі Д. Яворницький на вечірньому засіданні 18 серпня виголосив доповідь: «Поїздка по Запоріжжю», де подав настільки цікаві і ретельні подробиці з усіх Січей, за результатами 3-х річних розкопок і досліджень, що його доповідь зустріли належним чином - «оглушительными аплодисментами» [5].

На з'їзді цікавою була доповідь науковця із Києва І. Лужицького: «Про деякі архаїчні риси малоросійського землеволодіння в Лівобережній

Україні (а саме на Полтавщині)». У доповіді автор підкреслює відмінності між українським та російським землеволодінням. В обговоренні взяли участь О. Селіванов від Орловської археологічної комісії, О. Маркевич від Новоросійського університету та В. Антонович від Київського університету [6].

Ще однією цікавою доповіддю став виступ активного члена Одеської української «Громади», а згодом і «Просвіти» О. Погибко: «Матеріали з історії землеволодіння в Прилуцькому повіті», особливістю якого було насичення тексту українською народною термінологією: «Теперь земля каждого казака и крестьянина разделена на три поля «руки»: 1) «жито», 2) «ярина», 3) «толока». О. Погибко підкреслив відмінності між традиційним землеволодінням в Росії та Україні.

Особливо цікавою була доповідь проф. Новоросійського університету в Одесі О. Маркевича: «Одеса в народній поезії». У якій наведено багато народних пісень, записаних на Молдованці та передмістях про Одесу.

У своїй емоційній та переконливій доповіді О. Маркевич дійшов логічних і важливих висновків: «Якщо місто Одеса по більшості свого населення має південно-руський характер, то і решта поселень Новоросії, окрім спеціальних іноземних, також руські. (Тобто українські. Прим. автора). Цим і пояснюється малоросійський характер народної літератури Новоросії. . . » і далі, «. . . Було б небезпідставно вважати місцевим епосом запорізькі пісні, які склалися при умовах тісного поєднання Запоріжжя з рештою Малоросії, відбивають спільну їх історію та співаються скрізь, де живуть малороси – від Кракова і до Кавказу» [7].

Таким чином, на археологічному з'їзді в Одесі у численних виступах широко піднімалися питання історії, археології, етнографії та культури українського народу. На цьому з'їзді, чи не в перше, офіційно поставлено питання про вивчення власне української історії, окремо, оскільки в російській історіографії вона була включена до історії Росії.

Цікавим документом, який підіймає це питання є брошура, очевидно для учасників з'їзду, яка була видана окремим відбитком у кількості 33-х примірників в Одеській типографії П. Зеленого – члена Одеської української «Громади». Брошура називалася «Русская историческая наука и археологические съезды». Автор її сховався під історичним псевдонімом Іоанна Амартола. На титульній сторінці брошури зазначалося, що це окремий відбиток із 182-го номера «Одеського вісника» від 15-го серпня 1884 року. Тобто брошура вийшла до початку з'їзду, проте, в газеті і згадки не має про сам з'їзд. Очевидно одеські громадівці підготували це видання напівтаємно спеціально до з'їзду.

На другій сторінці брошури, ніби знущаючись над владою, видруковано чітко українською мовою: «Дозволено цензурою. Одесса, 14 августа 1884 года» [8].

На шпальтах цього видання, підводячи підсумки попередніх з'їздів, чітко ставилися проблемні питання як щодо вивчення історії, так і до істориків. Говорилося про перешкоди на шляху історичних досліджень.

Ще за довго до М. Грушевського, який накреслив нову схему української історії в історичній науці, у брошурі виданій в Одесі до з'їзду, чітко піднімалися питання методології дослідження, власне української історії, відмінної від російської: «. . . Лише кілька десятків років, як ми здогадалися, що історія Русі є не тільки історія одного піднесення Москви. Ми ледве не вчора зробили відкриття, що на території, яку тепер займає Російська держава, кілька століть поряд з державою Московською існувала й інша Руська держава, яка не ступала першій в обсягу своїх меж, з населенням, яке говорило тією ж руською мовою, що сповідало ту ж Православну релігію, яке зберегло давні руські порядки в більшій чистоті, ніж держава Московська, сильно покалічена татарськими порядками. Проте, не дивлячись на таке важливе відкриття, ми майже нічого не зробили для розробки історії Литовсько-Руської держави, надавши вивчення його Польщі, яка не мала, звичайно абсолютно ніякого розрахунку роз'яснювати руські початки держави, яким вона володіла так довго, що до сих пір вважає її своєю органічною складовою частиною і не хоче миритися з нами як через кордон по Дніпру. . . » [9].

У брошурі зазначався стан російської історичної науки, вказувалися недоліки: не перевидані літописи Литовсько-Руської держави, зокрема, Литовські метрики, ще досить складний доступ до архівів через бюрократичні перепони, вказувалося на нестачу професійних кадрів в університетах – професорів і доцентів, та відсутність шкіл істориків. Пролунала критика на адресу наукових товариств, за формальну роботу, низьку ефективність і недостатній вплив на громадськість.

Важливим моментом критики було і те, що з'їзди називаються археологічними, а основну кількість учасників складають історики, тому слід перейменувати з'їзди на історичні.

У підсумку Іоанна Амартола зазначається: «. . . На нашу думку, завдання з'їздів учених полягає в перегляді нинішнього стану науки, у врегулюванні її напрямків, у чіткому визначенні її успіхів та прорахунків у вивченні різних її складових. Одним словом робота з'їздів повинна ясно відбивати стан науки нині й спільними зусиллями виробити програму подальшої її дії» [10].

Ці висновки наводять на певні аналогії з сучасним станом української історичної науки. Аналогічно Археологічним з'їздам, в Україні проводяться раз у три роки Міжнародні конгреси українїстів, на яких обговорюються стан і перспективи розвитку української історичної науки. Проте, на відміну від 2-3 тижневих археологічних з'їздів, з різноплановими виставками і подорожами по історичним місцям, на з'їздах українїстів, які тривають 3-4 дні, виставки і подорожі майже відсутні. Це не дає змоги повною мірою обговорити ключові проблеми і накреслити конкретні плани щодо досліджень. Останній IV міжнародний конгрес, як і його попередні, показали, що при наявності численних цікавих і змістовних доповідей, далеко не всі учасники конгресу змогли просто фізично бути присутніми на них і взяти участь в обговореннях. Очевидно при підготовці наступних конгресів варто було б врахувати ці та інші зауваження й максимально використати досвід Археологічних з'їздів у Російській імперії, які відбувалися з 1869 по 1914 роки.

На кінець XIX – початок XX ст. проведення низки археологічних з'їздів припало саме на українські міста, і на яких з новою силою постало українське питання.

Так, питання української мови було порушено у 1899 р. у Києві на XI археологічному з'їзді. Цей з'їзд було організовано стараннями В. Антоновича та професорів Київського університету й товариства «Нестора Літописця», де переважала, в основному, українська тематика. Як зазначала графиня П. Уварова: «З'їзд повністю присвятив свої труди вивченню місцевої старовини, її археології, історії і філології, прикрасив видання своїх праць археологічною картою Волині, складеною В. Б. Антоновием, картою Поділля отцем Сіцинським. . . ».

На наступному з'їзді у Харкові у 1902 р. поряд з питаннями української мови активізувало питання щодо переслідування кобзарів, як носіїв української народної пісенної культури та фольклору. Власне на вимоги учасників XII археологічного з'їзду у Харкові, які звернулися до П. Уварової, котра після смерті свого чоловіка, графа О. Уварова – ініціатора проведення археологічних з'їздів, котра опікувалася археологічними з'їздами і мала своєрідний пієтет до українства, звернулася з пропозицією від з'їзду до Міністра внутрішніх справ Плеве, у якій зазначалося, щоб адміністрація на місцях не забороняла кобзарям виступати у містах і селах. Наслідком цього звернення став наказ міністра. [11]. Більше того, у своєму виступі «Про захист кобзарів і лірників», проф. М. Сумцов наголосив на тому, щоб, нарешті, за історичні заслуги кобзарів та лірників, земства тих губерній (Харківської, Полтавської та Чернігівської), де ще зустрічаються ці

останні могікани старовинної народної пісенної творчості, з проханням перерахувати кобзарів і лірників, визначити їх сімейний та майновий стан і надати можливу допомогу до його покращення [12].

А О. Малинка привів відомості про 24-х кобзарів та лірників, зібраних ним по Україні. Слід зауважити, що на з'їзді у Харкові були присутні 8 кобзарів, які й демонстрували українське народне мистецтво.

На археологічних з'їздах, які проходили в Україні здебільшого почали брати участь дослідники з Галичини, що єднало українську науку по обидва боки кордону. Власне, на XIII з'їзді в Катеринославі, душею якого був Д. Яворницький, що опікувався екскурсіями на пороги Дніпра і на місця існування Січей, з новою силою розгорілося питання української мови, яка все ще була забороненою.

В роботі XIV археологічного з'їзду 1908 року у Чернігові значна частина науковців, переважно з Галичини, відмовилася взяти участь через утиски української мови. Українське наукове товариство з Києва в знак протесту також відмовилося взяти участь.

На домагання українських вчених графиня П. Уварова – голова XIV археологічного з'їзду, запровадила читання рефератів українською мовою. Цим і скористалися науковці з Одеси, члени Одеської «Просвіти», які представляли на з'їзді «Одеське товариство історії та старожитностей». Сергій Шелухин, чий рідний брат Андрій Шелухин - учень В. Антоновича – опікувався проведенням з'їзду та обіймав посаду завідуючого Чернігівським музеєм українських старожитностей імВ. Трощинського, виступив із доповідями українською мовою «Похоронні плачі українського народу», і російською мовою «Название «Украина», давность происхождения и содержание его». Хрисанф Ящуржинський прочитав реферат «Почитання води» [13]. Це стало помітним явищем в науковому житті Російської імперії. Вперше, за багато років було виголошено повністю промови українською мовою на найвищому форумі науковців Російської імперії.

На наступних з'їздах, які проходили у Новгороді (1911) і Пскові (1914) українська тематика практично не звучала в силу різних об'єктивних та суб'єктивних обставин напередодні першої світової війни.

Не дивлячись на свій короткий вік, проведення археологічних з'їздів у Російській імперії стали важливим етапом у формуванні історичної науки. Саме на цих з'їздах пробивала собі дорогу й українська історична наука, українська археологія, фольклор та етнографія. Важливим було й те, що українська мова стала не лише об'єктом дослідження, але й торувала собі дорогу до існування у науковій сфері.

Примітки:

1. Третий археологический съезд в Киеве в 1874 г. – Москва, 1873. – С. 15-16.

2. Сарбей В. Г. Національне Відродження України. – К., 1999. – Т. 9. – С. 197 / Україна крізь віки.

3. Шестой археологический съезд в Одессе. – Одесса, 1883. – С. 6.

4. Там само. – С. 9.

5. Рефераты заседаний VI Археологического съезда (оттиск из газеты «Новороссийский телеграф»). – Одесса, 1884. – С. 9.

6. Шестой археологический съезд в Одессе. – Одесса, 1883. – С. 7-8.

7. Там само. – С. 8.

8. Русская историческая наука и археологические съезды. Соображения Иоанна Сыртола. – Одесса, 1884. – С. 2.

9. Там само. – С. 4-5.

10. Там само. – С. 13.

11. Дніпрові хвилі. – 1913. – № 3. – С. 148.

12. Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. – Москва, 1905. – Т. III. – С. 405.

13. Звіт українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1908 рік. – Одеса, 1909. – С. 16.

Дружкова І. С.

ТОВАРИСТВА ВЗАЄМНОГО КРЕДИТУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Для розвитку кредитно-банківської справи України другої половини XIX ст. певне значення мали товариства взаємного кредиту. Їх діяльність ще не набула грунтовного висвітлення в історіографії. В дореволюційний час інформація про товариства взаємного кредиту наводилася здебільшого в довідниках для бажаючих відкрити нові товариства. Авторами довідників були переважно учасники створення подібних закладів: Семенко І. В., Барклай-де-Толлі Є. Є. та інші.[1] Певну увагу товариствам взаємного кредиту приділили відомі економісти XIX ст. Бунге М. Х. та Ламанський Е. І. Їх роботи були присвячені появі перших товариств і мали здебільшого пропагандистський характер.[2] Подальший розвиток товариств взаємного кредиту дослідників практично не цікавив. Історики, як дореволюційного, так і радянського періоду про товариства здебільшого не згадували або лише наводили факт утворення цих установ.[3]

Товариства взаємного кредиту почали утворюватися в Росії в період проведення буржуазних реформ 1860-х рр. Взірцем для товариств взаємного кредиту був заклад відкритий в Брюсселі 1848 року, що

розвивався дуже успішно. Найперше товариство в Російській імперії утворилося в Санкт-Петербурзі 1862 року. Головним його призначенням було «предоставление кредита всему обществу не подвергая каждого из своих членов отдельно случайностям большего и меньшего успеха в частном кредите».[4] В разі банкрутства товариства кожен з його членів ризикував лише вкладеною часткою свого капіталу. На відміну від акціонерних банків, члени таких товариств не отримували акцій і могли самостійно розпоряджатися сумами свого кредиту, а не доручали їх обраному правлінню. Керуючі органи – зібрання уповноважених, рада та правління товариства – обирались серед членів і підпорядковувалось безпосередньо міністру фінансів, а ревізії проводило правління Державного банка.[5] Після появи Санкт-Петербурзького товариства схожі установи стали з'являтися і в інших регіонах країни.

Друге товариство взаємного кредиту в Російській імперії відкрилося в Одесі 21 січня 1868 р. Його статут, затверджений 28 листопада 1867 р., майже повністю повторював статут Санкт-петербурзького товариства. Мета товариства полягала в тому, щоб «посредством учета срочных обязательств, доставляемых лицам всякого звания, занимающихся торговлей и другими промыслами, необходимые им капиталы в размерах, соответствующих степени благонадежности каждого лица» надавати. Ініціатором створення Одеського товариства взаємного кредиту був маршалок Херсонської губернії Касіонов Є. А., а першим головою товариства став Ф. І. Сухомлінов[6] (його син – М. Ф. Сухомлінов очолював Земельний банк Херсонської губернії). Пізніше цю посаду обіймав С. О. Мордвинов, а потім Г. Є. Афанасьєв. Членами правління товариства в різні часи були: голова контори Одеського Державного банку статський радник М. Г. Тройницький, почесний потомственний громадянин та купець А. М. Бродський, П. М. Блен-де-Балю, Б. Ю. Мангуби, В. Ф. Чижевич, керівник РОПІТ М. М. Чихачев, міський голова М. О. Новосельський та інші впливові громадяни міста.[7] Товариство знаходилося за адресою вул. Грецька №16.

Одеському кредитному товариству, як і іншим приватним кредитним установам, дозволялося надавати тільки короткостроковий кредит. Сума кредиту для кожного члена товариства була визначена не меншою ніж 300 крб., а капітал товариства складався з 10% цієї суми.[8] Члени товариства були розподілені на три групи: домовласники, торговці та промисловці. Різниця між ними полягала лише в тому, що власник віддавав під заставу: власний будинок, підприємство чи партію товару. Згідно із списками прізвищ членів товариства найбільшими етнічними групами серед його учасників були українці і росіяни.

Після Одеси в Херсонській губернії були засновані кредитні товариства в Миколаєві – 28 березня 1873 р. та в Херсоні – 1 січня 1874 р.[9] Їх статути були схожі на статут Одеського та Петербурзького. Пізніше, в часи кризи, яку спричинили наслідки так званої «засновницької гарячки» (коли було засновано багато промислових та кредитних компаній, багато з них швидко збанкрутили)[10] стурбований економічною ситуацією уряд, не дозволяв створювати нові кредитні заклади в тому числі і товариства. Так, представники громадськості Акерману на чолі з тодішнім міським головою М. П. Мутафоло неодноразово звертались, починаючи з 1875 р., до міністра фінансів з проханням відкрити в місті товариство взаємного кредиту, але дозвіл одержали вони тільки в 1882 р. Дії товариство розпочало тільки 13 березня 1883 р.[11]

До початку XX ст. заснування товариств просувалось повільно, так наприклад, в 1905 р. в Херсонській губернії їх налічувалось лише 9,[12] в 1910 р. – вже 19,[13] а за наступні чотири роки їх кількість збільшилась практично в 3,5 рази і становила 66 подібних закладів. Таке стрімке збільшення їх кількості було викликано наслідками Столипінської реформи, зокрема збільшенням чисельності дрібних землевласників, які саме і ставали клієнтами товариств взаємного кредиту (дрібні землевласники становили близько 48% землевласників в Херсонській окрузі, та 78% в Одеській).[14] За кількістю кредитних товариств Херсонська займала третє місце в імперії (після Санкт-Петербургу та Москви).[15] Такі заклади виникають в містах, містечках та колоніях краю.

В Бериславі у 1914 р. було два товариства. Найбільше з них утворилося 2 січня 1902 р. Позиками користувались переважно землевласники, службовці і значно менше торговці та промисловці. За національним складом переважали українці, росіяни та євреї.

Серед його операцій переважали облік векселів, вклади термінові та поточні вклади, поточні переважно робили члени товариств, а термінові – особи, що не належали до товариства. Позики під товари – найважливіша операція для розвитку торгівлі в Херсонській губернії була представлена слабо, становила в середньому 9% від оборотного капіталу. Однією з особливостей притаманних саме цьому товариству був слабкий розвиток позик під заставу цінних паперів порівняно з операціями надання позик під заставу товарів. Це взагалі було не характерно для товариств взаємного кредиту, які з більшим бажанням надавали позики під заставу цінних паперів, хоча б і негарантованих державою, тому, що у разі потреби ці папери можна скоріше продати на біржі практично без збитків, тоді як при продажу товарів збитки були більш ніж ймовірними. Саме тому операції по наданню позик під

зерно взагалі не були поширені, і зустрічались у звітах товариств взаємного кредиту деінде. Якщо торкатись сум чистого прибутку то вони, в середньому, не надто великі. Членами правління були Живодарь А. І, Говберг Р. Г., Логвиненко І. Г.[16]

Ананьївське товариство взаємного кредиту розпочало свою роботу 26 січня 1907 р. Членами правління були К. С. Крауз, А. В. Корвин-Павловський, Ш. М. Герценштейн. За майновим положення товариство складалось в першу чергу з домовласників, торговців та промисловців, дещо менше були представлені землевласники. За національним складом переважали росіяни, українці та євреї.[17] Кількість учасників була скромнішою ніж в більшості повітових товариств Херсонської губернії. Викликано це було не тільки відносно невеликою сферою діяльності товариства, але й тим, що заклад був заснований надто пізно. Більшість товариств вже існували і ті хто, потребував позик, міг користуватися їх послугами. Але хочеться зауважити головну особливість саме Ананьївського товариства взаємного кредиту – значний розвиток обліку векселів.

Позики під заставу товарів в Ананьївському товаристві взаємного кредиту становили достатньо великі суми близько 33% від капіталу обігу. Крім того багато місця займала дисконтна операція – облік векселів. Цьому товариству не була притаманна розвиненість операцій пов'язаних з вкладами населення, як членів товариства, так і сторонніх. Важко знайти причину цього, але скоріш за все, це те, що товариство було більше зорієнтовано з самого початку на своїх членів, на надання їм належного кредиту. Відтік грошей на обслуговування вкладів був би зайвим.

Прикладом швидкого розвитку товариств взаємного кредиту може слугувати Єлісаветградське товариство взаємного кредиту, яке відкрилося 18 грудня 1906 р.[18] Членами правління товариства були Волохін Г. Й., Державець С. А., Гурфінкль М. М. Серед членів товариства переважали євреї та українці, так як в Єлісаветграді частка єврейського населення становила в другій половині XIX ст. близько 37%. Для нього характерна нерозвиненість операцій пов'язаних з наданням позик, як під заставу цінних паперів, так і під товари та товарні документи. Хоча потрібно відмітити, що позики під заставу цінних паперів все ж таки займали більшу частку капіталу товариства. Позики під товари становили лише 4% від обігового капіталу, тоді як позики під заставу цінних паперів – 8% обігового капіталу. Достатньо великими цифрами відмітився облік векселів, хоча порівняно з Ананьївським товариством взаємного кредиту не доходили до двадцятикратного перевищення капіталу обігу.[19]

Серед товариств взаємного кредиту, які були засновані в перше десятиліття XX ст. можна ще назвати II Херсонське товариство взаємного кредиту. Перше товариство взаємного кредиту в Херсоні було засновано в 1874 р., воно достатньо швидко розвинулось і на початок XX ст. займало одне з перших місць серед подібних товариств в Херсонській губернії. Однак розвиток його діяльності ні як не міг поспіти за бурхливим розвитком самого міста, тому на численні прохання в 1908 р. було відкрите II Херсонське товариство взаємного кредиту, яке за обігом своїх капіталів одразу ж зайняло не останнє місце. [20]

Товариство з самого початку зайняло чільне місце серед інших кредитних закладів Херсонської губернії. Членами правління товариства були Яічков К. М., Фаєрман С. Д., Король С. І. За майновим та національним складом товариство не відрізнялось Ананьївського товариства взаємного кредиту. Як зазвичай, в товаристві лідирував облік векселів, на другому місті йшли операції з вкладами, як членів товариства так і сторонніх. Оскільки місто було торговельним центром, то позики під товари та товарні документи не набагато, але все ж таки переважали операції по наданню позик під заставу цінних паперів, так перші з них становили близько 8% від капіталу обігу, другі – приблизно 2%. Що ж до отриманого товариством чистого прибутку то він в середньому дорівнювався прибуткам інших товариств. [21]

7 травня 1911 р. в Одесі розпочало свої дії Херсонське губернське товариство взаємного кредиту домовласників та землевласників, яке обслуговувало всіх, хто володів нерухомим майном в Херсонській губернії. Схожі на це товариство кредитні заклади за колом клієнтів, а саме Херсонський земельний банк та Бессарабсько-Таврійський Земельний банк, існували вже досить довго, швидко розвиваючись, хоча і з певними недоліками. [22] Однак на початок XX ст. ці заклади не мали змоги задовольнити всіх бажаючих на кредит. В умовах, що створилися, виникла нагальна потреба в створенні нового кредитного закладу, який би відповідав духу пори. Саме такою установою і стало Херсонське губернське товариство взаємного кредиту домовласників та землевласників, статут якого було затверджено 3 грудня 1910 р. і суттєво не відрізнявся від статутів інших товариств. [23]

Серед керівників товариства можливо назвати відомих торговців та підприємців того періоду – Шапошнікова К. А., Куссиса В. Ф., добродійника Анатру А. А., Ксидиаса І. С. та Зусмана А. М., родич якого брав участь у створенні, одеського торгівельно-промислового банку у 1889 р. Оскільки товариство обслуговувало всю губернію, то його обіговий капітал був значно більшим ніж у більшості товариств, які були

локальними. Перше, що кидається у вічі, це безперечне домінування дисконтних операцій над всіма іншими. Переважав облік векселів без забезпечення з 2 та більше підписами, що приймались як від членів товариства, так і від сторонніх. А ось облік solo – векселів проводився серед учасників товариства і становив приблизно 21% обігового капіталу. Позики під заставу цінних паперів були однією з допоміжних операцій і становили лише 2,5% обігового капіталу. Чистий прибуток був значним, особливо в 1912 – 1913 р. Тоді як з початком війни товариство практично залишається без прибутків, але така ситуація характерна практично для всіх товариств взаємного кредиту. [24]

Хоча товариства взаємного кредиту з'явились, як і більшість кредитних закладів в Російській імперії після реформ 1860 – 1870 р., однак справжнього розвитку ці кредитні заклади набули лише з початком XX ст. Цьому в значній мірі сприяло стрімке економічне зростання на Півдні України після Столипінської реформи. Розвиток промисловості і торгівлі в Херсонській губернії породжував потребу в усе нових кредитних закладах. Дуже швидко за кількістю товариств взаємного кредиту Херсонська губернія зайняла одне з перших місць в Російській імперії.

Товариства взаємного кредиту згідно із тогочасною практикою хоча і мали кожне свій статут, але діяли за загальними положеннями. Тому в цілому їх діяльність була схожа. Обов'язково всі товариства займались обліком векселів, при тому, іноді суми, що проходили по цій статті були просто величезними і набагато перевищували обіговий капітал. Позики надавались переважно під заставу цінних паперів і під товари та товарні документи. Серед засновників товариств було багато відомих підприємців, торговців та службовців, які брали участь у громадському житті Херсонської губернії. За соціальним складом серед тих, хто користувався позиками товариств, переважали домовласники, торговці та промисловці. Національний склад користувачів товариств визначити важче, проте серед них переважали українці, росіяни, євреї та греки.

Діяльність товариств взаємного кредиту не відрізнялася значними загальними сумами наданих позик. Проте не зважаючи на порівняно невеликі обіги капіталу, ці товариства сприяли вирішенню проблеми нестачі грошей у тих галузях економіки, куди вплив інших, більш значних, кредитових установ не поширювався і залучали до процесу кредитування більш широкі верстви населення.

Примітки:

1. Банковый справочник для обществ взаимного кредита на 1913. - С-Пб., 1913. – 107с. ; Общества взаимного кредита их значения и функции. Руководство к организации и ведения дел в обществе взаимного кредита. / под ред. Семенко Е. И. – Харьков, 1913. ; Барклай-де Толли Э. Общества взаимного кредита. Учреждения, организация, ведение дел. – С-Пб., б. г.

2. Бунге Н. Х. Об Обществе взаимного кредита. // Киевлянин. – 1867. – №39. ; Ламанський Е. И. Общество взаимного кредита. – С-Пб.,1863. – 65с.

3. Першина З. В. Торгівля, банки, кредит // Історія Української РСР. Т3. – К.,1978. – С. 359.

4. Ламанский Е. Общества взаимного кредита. – С-Пб.,1863. - С. 4 –34.

5. Устав общества взаимного кредита домовладельцев и землевладельцев Херсонской губернии. – О.,1910. – С. 32. ; Устав Одесского общества взаимного кредита. – О.,1868. – С. 21.

6. Устав Одесского общества взаимного кредита. – О.,1868. – С. 3.

7. Новороссийский календарь на 1871 год. – С. 87. ; Новороссийский календарь на 1893 г. – С. 18 – 19. ; Южно-русский альманах. – О.,1897. – С. 70.

8. Устав Одесского общества взаимного кредита. – О.,1868. – С. 11.

9. Общества взаимного кредита, действующие в России по 1 июня 1905 р. – С-Пб., 1905. – 10с.

10. Першина З. В. Вказ. праця.

11. Краткий очерк деятельности Аккерманского общества взаимного кредита за время его существования 1883 – 1903 р. – Аккерман.,1904. – С. 3 – 4.

12. Общества взаимного кредита, действующие в России по 1 июня 1905 р. – С-Пб., 1905. –10с.

13. Банки в России на 1 марта 1910 г. / сост. В. С. Резунов. – Белая Церковь.,1910. – 135с.

14. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 –1914. - К.,1999. – 382с.

15. Банки в России на 1 марта 1914 г. / сост. В. С. Резунов. – Белая Церковь.,1914. – 191с.

16. Отчеты Бериславского общества взаимного кредита за 1911 – 1913. – Берислав, 1912 – 1914. ; Общества взаимного кредита, действующие в России по 1 июня 1905 р. – С-Пб., 1905. – 10с.

17. Отчеты Ананьевского общества взаимного кредита за 1907 – 1913. – Ананьев, 1908 – 1914.

18. Отчеты Елисаветградского общества взаимного кредита за 1908 – 1911. – Елисаветград., 1909 – 1912.

19. Діанова Н. М. Етнічний склад населення міст південної України у дореформений період. // Записки історичного факультету. – Вип. 11. – О.,2001. –С. 242.

20. II Херсонское общество взаимного кредита за 1910 – 1913. – Херсон, 1911 – 1914.

21. Там само.

22. Ройтман А. Наша биржа. Несколько слов о банковых и биржевых деятельностях. Вып. 1 – 2. -Одесса,1874 – 1875.

23. Устав общества взаимного кредита домовладельцев и землевладельцев Херсонской губернии. – О.,1910. – 38с.

24. Херсонское губернское общество взаимного кредита домовладельцев за 1911 – 1914. – Одесса, 1912 – 1915.

Котляр Ю. В.

МИКОЛАЇВЩИНА В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921-1928)

Проблема впровадження непу в контексті селянського питання розглядалася радянською історіографією тенденційно[1], бо аналіз нової економічної політики неможливий без оцінки попередньої, «старої» політики. Політика, яка передувала непу, інтерпретувалася її провідниками фальсифіковано. Відтак і розуміння непу в радянській історіографії не відповідало дійсній суті того, що проводила в життя правляча партія. Однак дослідження останніх років дають можливість переглянути усталену точку зору на це явище нашої історії. Серед них слід виділити праці О. Ганжі, С. Кульчицького, В. Калініченко[2], які на основі нових даних подають сучасне розуміння політики «військового комунізму» і непу на Україні. На жаль, всі ці питання на регіональному рівні, зокрема на Миколаївщині, досліджено набагато слабше[3]. Тому ми ставимо перед собою завдання , хоч в деякій мірі ліквідувати цей дефіцит інформації.

Політика так званого «воєнного комунізму», яка проводилася з кінця 1917 р., була спробою більшовиків реалізувати положення їхньої програми щодо заміни ринкової економіки безтоварним, директивне керованим з одного центру виробництвом. Керівники партії були переконані в тому, що заміна ринкових зв'язків державним централізованим планом цілком реальна. Вони сподівалися через відповідні управлінські ланки вказувати, де, що і в якій кількості виробляти, а потім розподіляти вироблені продукти серед тих, хто їх потребував. Вважалося, що економічні закони можуть бути підвладні державі, якщо ця держава ліквідує приватну власність і шляхом націоналізації візьме до своїх рук всі без винятку засоби виробництва.[4]

Головною причиною введення політики «воєнного комунізму» було те, що більшовики наслідували теорію безтоварного соціалізму К. Маркса. Ця причина раніше замовчувалася радянською історіографією. Аналізуючи суть допущеної більшовиками помилки, слід підкреслити, що вона полягала в «перестрибуванні» через соціалізм, у прагненні «провести безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу». Звідси випливає, що політика «воєнного комунізму» була аж ніяк не «воєнною», а суто ідеологічною господарською примусовою акцією у намаганні створити новий правопорядок і негайно перетворювати вже тодішнє суспільство на комуністичне.[5]

Навесні 1921 р., коли настирливі спроби втілити в життя умоглядні виробничі відносини комуністичного типу призвели до цілковитого господарського колапсу, В. І. Ленін змусив партію відступити і перейти до економічної політики, яка визнавала об'єктивність ринку і товарно-грошових відносин [6]. Ця політика пізніше була названа новою.

Відмова від «воєнного комунізму» зв'язана з рішенням X з'їзду РКП(б), який відбувся в березні 1921 р. З'їзд проголосив заміну продовольчої розкладки продовольчим податком. Це перший і найголовніший крок до нової економічної політики. На підставі рішень X з'їзду РКП(б) Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і раднарком УСРР прийняли ряд декретів і розпоряджень, спрямованих на впровадження непу. Після виконання продовольчого податку, селянин одержував право вільно розпоряджатися плодами своєї праці, продавати їх. Це створювало економічні стимули для розвитку селянського господарства. Перехід до непу супроводжувався стабілізацією селянського землекористування. Навесні 1921 р. окремим законом було покладено край постійним переділам селянських земель. Однак широко рекламований неп у 1921 р. так і не прийшов в українське село.

На Миколаївщині продрозверстка фактично продовжувалася до липня 1923 р. Цьому сприяло ряд причин:

1. Продподаток вводився для врожаю 1921 р., а врожай 1920 р. продовжував збиратися шляхом розверстки, яка була дещо зменшена. І це напередодні посівної компанії, коли зерна у селян майже не залишилося. Таким чином борг необхідно було покривати за рахунок врожаю 1921 р. [7]

2. Якщо врахувати посуху та неврожай 1921 і 1922 рр., то продподаток, який був зменшений у порівнянні з розверсткою, був фактично тією ж розверсткою, так як виконати його все одно було неможливо.

3. Методи, які використовувались для збирання продподатку, залишались такими ж як і при збиранні розверстки. [8]

В протоколі засідання Миколаївського губернського Військово-Продовольчого засідання від 18. 06. 1921 р. відзначалось: «Стан посівів по всій губернії катастрофічний. В Миколаївському повіті і в 60-верстному радіусі від Миколаєва всі посіви загинули. . . Встановлену навесні цифру в 14 млн. пудів необхідно звести до 5 млн. пудів, причому, ця цифра перебільшена, бо земоргани вважають, що максимум, що може дати Миколаївщина – це 3 млн. пудів. »[9] Незважаючи на це, рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 30. 07. 1921 р. було слідуючим: «. . . Ставки для Запорізької, Донецької та Миколаївської губерній залишити без

змін. »[10] Як виконувався цей продподаток зрозуміло з багаточисельних документів. Показовою є телеграма одного із волосних податкових вдділів Вознесенському райподатбюро: «При цьому направляємо 20 протоколів на несплатників податку, на предмет дозволу примусового стягнення податку»[11]. Як бачимо, податок стягувався так само, як і продрозверстка -примусово.

Всі ці заходи не могли не викликати протесту серед населення. У жовтні 1921 р. в Снігурівському районі, відбувалися «невеликі сутички між селянами і червоноармійцями частин 15-ї дивізії, які там знаходилися.» Крім того, в Снігурівському і Березнегуватському районах селяни переробляли списки продподатку [12]. Система «кругової поруки» по відношенню до населення, яке не виконало податку була ще жорстокішою ніж під час розверстки. За невиконання продподатку половина заручників підлягала суду і їх могли розстріляти, після чого набиралася нова група заручників.[13] Таким чином, продподаткова кампанія на Миколаївщині 1921-1923 рр. нічим не відрізнялась від продрозверстки.

Ситуація почала покращуватись лише в 1924 р., коли різноманітні податки були замінені на єдиний сільськогосподарський податок. Стали вживатися заходи і щодо відродження сільського господарства. Поступово відновлювалися довоєнні посівні площі. В умовах непу значного розвитку набула споживча та сільськогосподарська кооперація. Пропагувалися переваги колективного ведення господарства. Для цього організовувалися агітаційно-показові тракторні загони, а також поля, де застосовувались досягнення агрономічної науки. Середня урожайність зернових культур на показових полях Березнегуватського району в 1,5-2 раза перевищувала урожайність на селянських землях. Перевага великого усуспільненого виробництва над дрібним селянським пропагували радгоспи, яких у 1925 р. на Миколаївщині налічувалось 23.[14] Дільнича форма землекористування змінювала общинну – саму консервативну форму землекористування в Україні. На 1923 р. колективному обробітку на Миколаївщині підлягало 3,9% земель, общинному 21,1%, а дільничому 75%.[15] На кінець 1928 р. ситуація дещо змінилася. Колективний обробіток мало 4,3% земель, общинний – 13,9%, змішаний – 4,5%, а дільничий – 77,3%.[16]

У місті неп впроваджувався швидше. В 1921 р. були ліквідовані заборони на приватне підприємництво і торгівлю. Окремі особи або групи здобули право засновувати власні фабрики, заводи, торгівельні заклади. Частина націоналізованих промислових підприємств передавалася в оренду. На території УСРР діяло близько 75 тис. приватних торгівельних закладів. Закон допускав оренду землі й

застосування вільнонайманої праці в селянських господарствах, промислових і торгівельних закладах. Але можливості зростання капіталістичного господарства в радянських умовах були обмежені. Доки політична влада була в руках більшовиків, а великі підприємства, банки, транспорт, зовнішня торгівля залишалися державними, керманичі держави були спроможні тримати під контролем капіталізм, обмежуючи і регулюючи його.

Державна торгівля на Миколаївщині, починаючи з 1923 р., постійно зростала порівняно з іншими учасниками ринкових відносин. Відсоток приватних крамарів постійно зменшувався не лише тому, що вони були неспроможні конкурувати в економічному змаганні з іншими установами торгівлі, а й тому, що завдяки пільгам в оподаткуванні, наданні кредитів, постачанні товарами й іншими політичними діями конкуренти одержували можливість при аналогічній роботі і рівних факторах прибутковості, фактично стати надприбутковими. На Миколаївщині з 1923 по 1927 рр. відсоток приватних торгівців скоротився наполовину.[17]

За переписом 1920 р. в Миколаївській губернії нараховувалося 4685 промислових підприємств, з них по Миколаївському повіту – 1285.[18] Державні заводи «Наваль» і «Руссуд» перебували в безпосередньому відданні центру. Значна частина великих та середніх підприємств (завод сільгоспмашин братів Донських -нині «Дормашина», взуттєва фабрика в Миколаєві) були підпорядковані Миколаївському губнаргоспу. Частина середніх та дрібних підприємств Миколаєва, ремонтні майстерні в Ольгополі, Явкиному, цегельний завод у Петрівці, 750 млинів і крупорушок губернії, 70 олійниць Миколаївського повіту були здані в оренду.[19]

Важливу роль у поліпшенні роботи підприємств і організації управління ними відіграло здійснене в 1921-1923 рр. трестування. В кінці 1922 р. завод «Наваль» був підпорядкований Південному машинобудівному трестові, управління якого перебувало в Харкові. Тоді ж створюється велике об'єднання хімічної, силікатної та соляної промисловості – трест «Хімсіль». Йому підпорядковувались галеново-фармацевтична фабрика, заводи миловарний, скляний, маслозавод. Колишній завод братів Донських, згодом – «Плуг і молот», підпорядковувався Укрсільмаштресту, всі будівельні організації – Миколаївській будконторі.

З метою заощадження коштів, всі суднобудівні роботи були зосереджені на заводі «Наваль», адміністрації якого підпорядковувався і суднобудівний цех заводу «Руссуд». Решта цехів цього підприємства, як

і інші підприємства групи «Тремсуд», з 1923 по 1927 рр. перебувала на тимчасовій консервації. В 1922 р. завод «Наваль» добудував, випробував і здав флотові два підводні човни типу «АГ-26». Потім почалося відновлення і добудова піднятого з дна моря в районі Одеси ескадреного міноносця «Занте», що отримав назву «Незаможник». Розпочато також добудову есмінців «Корфу» і «Левкас», що залишилися на заводі. Вони отримали назви «Петровський» і «Шаумян». В грудні 1927 р. здано есмінець «Фрунзе», що мав першу назву «Быстрый». У 1925 р. В районі Новоросійська було піднято затоплений есмінець «Калиакрия», який після відновлення його на заводі «Наваль», що вже тоді носив назву ім. А. Марті, у серпні 1929 р. поповнив Чорноморський флот під назвою «Дзержинський». Значним був внесок миколаївських корабелів і у відновлення торгівельного флоту. Протягом 1922 р. вони відремонтували великий океанський пароплав «Батум», здали в експлуатацію 4 нафтоналивні судна, а також криголам «Знамя социализма».[20]

Налагоджувалась робота промислових підприємств інших міст Миколаївщини. У 1921 р. на колишньому заводі Шпехта у Вознесенську почали ремонтувати сільськогосподарське знаряддя. Відкривалися взуттєві, швейні майстерні. У Первомайську в 1923 р. механічний завод ім. 25 Жовтня (колишній завод Гейне) дав уже 4237 пуд. чавунного і мідного литва, випустив двигунів потужністю від 7 до 45 кінських сил на 54357 крб. Для потреб будівництва почалися розробки місцевого граніту. Були значно реконструйовані підприємства провідних галузей промисловості у Новому Бузі, Кривому Озері, Ландау, Снігурівці. [21]

Рибальство концентрувалося в Очаківському районі і прибережних поселеннях уздовж річок Південного Бугу та Інгулу. Наприклад, в Очаковірибальством займалося 23% всіх мешканців даного населеного пункту [22]. Саме там 5 грудня 1921 р. було створено першу Очаківську трудову виробничо-заготівельну артіль рибалок. А через кілька місяців у місті вже було 5 промислових артілей, які ловили, солили й коптили рибу. В 1921 р. став до ладу консервний завод. Відновилася робота торгового порту. Вже в 1923р. було перевезено близько 104 тис. пудів вантажів і 20 тис. пасажирів [23].

Розвивалася на Миколаївщині і кустарна ремісничa промисловість. На селі в 1924 р. кустарів було 1,15% від всього населення, а в Миколаєві – 3,5%. [24]

Запровадженням нової економічної політики, радянський уряд вирішив використати енергію та фінансові резерви населення, так як отримати позики із-за кордону для відновлення розгромленої країни

було неможливо. Тому дуже швидко почав складатися прошарок підприємців та торговців, в яких «економічна пам'ять» недалекого минулого була ще жива. «Непманів» використали для відновлення економічного життя на Миколаївщині[25], але після відбудовчого періоду, їх діяльність починає згортатися.

В цей період відбувалися перетворення і в територіальному устрої Миколаївщини. У жовтні 1922 р. Миколаївська й Одеська губернії об'єднуються в Одеську. В березні 1923 р. в ній створюється 6 округів, у т. ч. і Миколаївський, який в 1925 р. стає самостійною адміністративною одиницею. До його складу в 1925 р. входило 9 районів: Варварівський, Вознесенський, Володимирівський, Ландауський, Миколаївський, Новобузький, Новоодеський, Очаківський, Привільнянський. Площа округу займала половину території сучасної області. Проживало тут 473,3 тис. чоловік[26], а на 1928 рік – близько 600 тис., у т. ч. у сільській місцевості – 448 тис. чоловік. Інші частини сучасної області входили до Одеського, Первомайського (Тилігуло-Березанський, Благодатнівський, Врадіївський, Доманівський, Кривоозерський, Первомайський райони) та Херсонського округів (Снігурівський, Березнегуватський райони)[27].

Роки нової економічної політики були особливим періодом у новітній історії Миколаївщини. Ці роки позначені компромісом між потребами життя, об'єктивними законами економічного, політичного і духовного розвитку суспільства, з одного боку, і вимогами більшовицької доктрини комуністичного будівництва – з іншого. Спроби продовжити «воєнно-комуністичний» курс в мирних умовах зустрів всенародний опір у формі антибільшовицьких та антирадянських повстань селян і заворушень робітників. Відхід від «воєнного комунізму» став питанням життя і смерті партії більшовиків та створеної нею радянської держави. Першим і найважливішим кроком нової економічної політики була заміна продрозкладки продподатком. Була легалізована приватна торгівля, підприємницька діяльність. У роботу державної промисловості впроваджувалися госпрозрахункові принципи. Неп демонстрував свою життєздатність і економічну ефективність. Миколаївщина досягла довоєнного рівня промислового виробництва в 1925/26 господарському році. Але в уявленні більшовиків нова економічна політика не мала далекої перспективи. Для них це було ні що інше, як вимушений тимчасовий відступ, за яким неминуче розгортатиметься новий наступ.

Примітки:

1. Дубковецкий Ф. На путях к коммунизму. Записки зачинателя колхозного движения на Украине. -М., 1951; Історія селянства Української РСР. -Т 2. -К., 1967; Проблемы аграрной истории советского общества. -М., 1971; Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917-1929 гг.). -М., 1974.

2. Ганжа О. І. Селянський рух на Україні при переході до НЕПу: бандитизм чи повстанство? //Проблеми історії України. -1992. -Вип. 2. -С. 30-35; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). -К., 1996; Калініченко В. Селянське господарство України в період непу. -Х., 1997.

3. Зеркаль М. Нова економічна політика на півдні України у 20-ті роки XX ст. / Історія Півдня України...-Ч. П. -Миколаїв-Одеса, 1999. -С. 176-181; Петров В. А. Продналоговая кампания на Николаевщине (март 1921-июль 1923)// Історія Етнографія. Культура. Нові дослідження. -Миколаїв, 2000. -С. 120-126.

4. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.)- К., 2000. -С. 3.

5. Панченко П. А., Шмарчук В. А. Аграрна історія України. -К., 2000. - С. 116.

6. Сутність і особливості нової економічної політики. . . -С. 4.

7. Голод 1921-23 років в Україні. Зб. док. і матер. -К., 1993. -С. 218.

8. Петров В. А. Вказ. прапя. -С. 120-121.

9. Голод 1921-23 років в Україні. -С. 26.

10. Там само. -С. 30.

11. Державний архів Миколаївської області. - Ф. 1780. - Оп. 1. Спр. 18, -Арк. 14.

12. Голод 1921-23 років в Україні. -С. 42.

13. Там само. -С. 51.

14. Матеріали Березнегуватського історико-красзнавчого музею. -Інв. № 7141.

15. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період. -Х., 1991-С. 51.

16. Там само. -С. 54.

17. Зеркаль М. Вказ. праця. -С. 178.

18. Шкварець В. П., Мельник М. Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття. -Миколаїв, 1994 . -С. 187.

19. Там само.

20. Там само. -С. 188-189.

21. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. -К., 1971. -С. 44.

22. Коренев Й. Зкономический очерк НиколаевщиньІ. -Николаев, 1926. -С. 47.

23. Шкварець В. П., Мельник М. Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття. -С. 189.

24. Коренев Й. Зкономический очерк Николаевщинь. -С. 44.

25. Зеркаль М. Вказ. праця. -С. 180-181.

26. Матеріали до опису округ УРСР. Миколаївська округа. -Харків, 1926. -С. 1.

27. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. -К., 1971. -С. 41.

Левченко В. В.

ІСТОРІЯ В ОДЕСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ: ВИКЛАДАННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Влітку 1920 р. в Одесі на базі Українського учительського інституту та Українського Фребелівського інституту почав свою діяльність Інститут народної освіти (далі – ІНО). Основні постанови по проведенню цієї реорганізації надходили від управління вищих учбових закладів, утвореного 1 червня 1920 р. рішенням Народного комісаріату освіти (НКО)[1].

Перше засідання викладацького складу ІНО відбулося 31 липня 1920р. На ньому було обрано Президію Ради інституту, членами якої стали Р. М. Волков (голова), О. В. Матковський (секретар), І. Р. Раппопорт, С. К. Фішман (замісник голови) та О. Д. Щербина. Управління ІНО належало Раді інституту, до складу якої входили всі викладачі та асистенти, які перебували на постійних посадах. 23 вересня на п'ятому засіданні Ради був прийнятий статут ІНО, за яким інститут складався з чотирьох факультетів: дошкільний, шкільний, позашкільний та факультет вчителів трудових процесів. За мовою викладання інститут поділявся на відділення: українське, російське, єврейське та німецьке. Учбовий курс був трьохрічним і складався з дев'яти триместрів. У першому навчальному році, який розпочався 4 жовтня 1920 р., було розроблено учбовий план для трьох відділень інституту: українського (151 студент), російського (246 студентів) та єврейського (45 студентів). В учбовий план ввійшли курси лекцій по таких історичних дисциплінах: «Історія первісної культури», який на українському відділенні вів професор М. Є. Слабченко, а на російському та єврейському відділеннях – А. М. Макаров і Г. І. Лурьє; «Історія західної літератури», який читав М. І. Мандес (до цього курсу відповідно до традицій історико-філологічного факультету Новоросійського університету були включені грецькі та римські старожитності); «Історія західно-європейської літератури», який вів В. Ф. Лазурський (цей курс за змістом охоплював питання побуту, звичаїв та культурних пам'яток країн Західної Європи); «Історія російської та української літератури», який викладав Р. М. Волков (у цьому курсі була часткова представлена історія українського та російського народу). Також учбовий план ІНО включав курси Ю. Г. Оксмана – «Архівознавство», «Цензура та преса XIX ст. ». Всі курси викладали вчені так званої «старої школи», які отримали професійну освіту в класичних університетах. 3 листопада 1920 р. на дев'ятому

засіданні Ради ІНО була прийнята постанова про кількість кафедр та викладацьких посад. З двадцяти запропонованих кафедр чотири були історичними: «Етнографія і етнологія», «Історія рідного народу», «Історія культури», «Загальної історії» (по одній для кожного відділення)[2].

До кінця травня 1920 р. були визначені ставки оплати викладацького складу Вищої Школи м. Одеси за трьома категоріями. Перша – професори: професори, доценти, приват-доценти, молодші викладачі, які викладали самостійні курси (11 200 крб.); друга – викладачі: приват-доценти, лаборанти, молодші викладачі, які читали несамостійні курси або допомагали професорам при читанні лекцій та веденні практичних занять (8 400 крб.); третя – наукові співробітники: ординатори медичного факультету та залишені при кафедрах для підготовки до професорського звання[3].

Введений до складу Вищої Школи м. Одеса ІНО, як інститут, не мав у своєму штаті достатню кількість досвідчених викладачів, які б мали досвід читання лекцій на рівні вузу. Саме тому з метою підсилення викладацького складу в ІНО за сумісництвом з 29 липня 1921 р. були запрошені викладачі Гуманітарно-суспільного інституту. Цей інститут був утворений шляхом злиття, закритих 1 травня 1920 р., історико-філологічного і юридичного факультетів Новоросійського університету та аналогічних факультетів Вищих жіночих курсів. До складу Гумобіну також ввійшли Вищий міжнародний Інститут та економічний факультет Політехнічного інституту. В Президію Ради Гумобіну були вибрані О. Я. Шпаков (голова), Є. П. Трифільєв, Є. В. Васьковський, Е. Я. Неміровський та В. М. Штейн. В 1921-1922 учбовому році в ІНО почали працювати професори Б. В. Варнеке, К. П. Добролюбський, С. С. Дложевський, Є. О. Загоровський, Є. П. Трифільєв, А. В. Флоровський та викладачі М. Ф. Болтенко, А. Г. Готалов-Готліб, Ф. Є. Петрунь, О. О. Рябінін-Скляревський, В. І. Селінов[4].

В цьому ж учбовому році більшість викладачів суміщали основну роботу із веденням занять в інших вузах. Так, в Одеському інституті народного господарства викладали професори К. П. Добролюбський, Є. П. Трифільєв та А. В. Флоровский. Б. В. Варнеке займав посаду ректора Одеської Академії Образотворчих Мистецтв. В. Ф. Лазурський був професором тієї ж академії та Одеської Державної Консерваторії[5].

На початку 1922-1923 учбового року відбулась чергова реорганізація вищих учбових закладів м. Одеси. В результаті цього до складу ІНО ввійшли викладачі і студенти Гуманітарно-суспільного інституту та Одеського Археологічного інституту, який було засновано 25 червня 1921 р[6]. Існуючі до цього в ІНО чотири факультети склали

факультет соціального виховання (декан А. Д. Щербина). На базі приєднаних інститутів було створено два нових факультети: професійної освіти (декан І. Ю. Тимченко) з відділеннями: біологічним, математичним, історичним, мови та літератури; політичної освіти (декан І. А. Хмельницький) з відділеннями: музейно-архівно-бібліотечним (завідувач Ю. Г. Оксман) та лекторським. Викладання історичних дисциплін велось на кафедрах: етнографії (викладач-керівник Р. М. Волков), античної археології (викладач-керівник Б. В. Варнеке і асистент М. Ф. Болтенко), історії мистецтва та мистецтвознавства (викладач-керівник О. Я. Шпаков, керівники Ц. Є. Лукачер і Г. А. Суок), історії культури (викладач А. Г. Готалов-Готліб), історії Росії (викладач Є. О. Загоровський), історії України (викладач-керівник М. Є. Слабченко), західно-європейської історії матеріальних культур (викладач К. П. Добролюбський і керівник О. О. Рябінін-Скляревський), історії матеріалізму (викладач Д. І. Кардашев). Вакантними залишались кафедри: первісної археології, архівознавства, античної історії матеріальної культури, історії євреїв, практичних питань викладання історії, історії революційного процесу та робітничого руху, антропології та етнології, загальної етнографії. Завідуючим історико-філологічного кабінету був Ф. Г. Александров. Позаштатним викладачем по історії рахувався В. І. Селінов, а для підготовки до професорського звання при інституті були залишені О. Л. Вайнштейн, І. Ф. Кособродов та В. В. Стратен. Згідно постанови НКО викладачі вищих учбових закладів поділялись на сім категорій двох рівнів. Перший рівень – викладачі (професори): перша категорія – викладачі-керівники, друга категорія – викладачі спеціальних предметів, третя категорія – викладачі основних предметів, четверта категорія – викладачі загальноосвітніх предметів. Другий рівень – керівники: п'ята категорія – керівники по спеціальним предметам; шоста категорія – керівники по допоміжним предметам; сьома категорія – керівники по основним предметам (асистенти та лаборанти)[7].

На 1925-1926 учбовий рік кожен викладач самостійно розробляв по вибраній ним дисципліні учбовий план і представляв його на розгляд Президії Ради інституту. Професорсько-викладацький склад згідно постанови НКО від 18 серпня 1925 р. ділився на штатні та позаштатні посади. Штатні посади поділялись на професорів першої та другої групи і вчителів першої та другої групи. Особи, вибрані до числа штатних робітників, були затверджені Центральною Штатною Комісією НКО (розпорядження № 4877) від 24 лютого 1926 р. До учбової програми інституту ввійшли такі історичні дисципліни: історія України (М. Є.

Слабченко), історія класової боротьби на Україні (К. О. Копержинський), нова та новітня історія Заходу (К. П. Добролюбський), історія Західної Європи (О. Л. Вайнштейн), старий світ (М. І. Мандес), історія Росії (Є. О. Загоровський), історія Росії та загальна історія (М. А. Дубровський), історія мистецтва (Б. В. Варнеке), історія матеріалізму та ленінізму (С. Х. Білов і Л. О. Піпер), історичний матеріалізм (В. Л. Єлін і Д. І. Кардашев), історія революційного руху (Л. Г. Варшавський), історія партії (К. К. Гойер), революційний рух, історія євреїв (Я. Є. Мерзон), історія класової боротьби (Т. М. Хаїт і М. Л. Ципіс)[8].

На 1927-1928 учбовий рік штатний склад істориків залишався тим самим. Штатний професор першої категорії: А. Г. Готалов-Готліб – історія; М. Є. Слабченко – історія України. Штатний професор другої категорії: Р. М. Волков – етнографія; К. П. Добролюбський – нова історія; Є. О. Загоровський – історія Росії; Я. Є. Мерзон – історія Заходу, Росії, України і євреїв. Позаштатний професор: Б. В. Варнеке – історія українського мистецтва; М. І. Мандес – старий світ; Л. О. Піпер – історичний матеріалізм. Позаштатний викладач: Г. Г. Берзевици – історія, історичний матеріалізм; О. Л. Вайнштейн – історія Західної Європи; І. І. Капович – історія марксизму; Р. К. Миквіц – історія Росії і України; М. Л. Рубінштейн – історія України; Тункельройт – історія класової боротьби[9]. Аспірантами науково-дослідницької кафедри історії України на 1 березня 1928 р. були І. М. Бровер, Добрицький, С. М. Ковбасюк, Г. Князєв, Рибак, М. Л. Рубінштейн, Т. М. Слабченко, Т. М. Хаїт[10].

У 1929/1930 учбовому році історичні дисципліни викладали С. Х. Білов – історичний матеріалізм; Р. М. Волков – етнографія; К. П. Добролюбський – історія Заходу; Є. О. Загоровський – історія; О. Ф. Малєєв – історія; Л. О. Піпер – історичний матеріалізм; академік М. Є. Слабченко – історія України; О. Л. Вайнштейн – історія Західної Європи. З посади викладача був звільнений М. І. Мандес[11].

Таким чином, в Одеському ІНО за період з 1920/1921 по 1929/1930 учбові роки курси історичних дисциплін вели понад сорок викладачів. Вищу історичну освіту на історико-філологічному факультеті ІНУ отримали М. Ф. Болтенко, О. Л. Вайнштейн, А. Г. Готалов-Готліб, К. П. Добролюбський, Є. О. Загоровський, М. І. Мандес. Р. М. Волков отримав освіту в Ніжинському історико-філологічному інституті, а Б. В. Варнеке в Петербурзькому історико-філологічному інституті. Московський університет закінчив В. Ф. Лазурський. Курс наук в Петербурзькому університеті закінчили Ю. Г. Оксман і К. О. Копержинський, а в Київському університеті С. С. Дложевський і В. І. Селінов. Вищу історичну освіту в Харківському університеті отримав

С. П. Трифільєв. О. О. Рябінін-Скляревський закінчив Петербурзький археологічний інститут. Лекції на вищих курсах сходознавства в Ленінграді прослухав Я. Є. Мерзон. М. Л. Рубінштейн, почавши навчання в ІНУ, став випускником Одеського ІНО. Юридичну освіту отримали М. Є. Слабченко (ІНУ), Г. І. Лурьє (Варшавський університет) і А. М. Макаров (Паризький університет).

На створеній у квітні 1922 р. в ІНО кафедрі марксизму, керівником її був П. С. Юшкевич; дійсними членами – І. А. Хмельницький, А. А. Сухов, Г. І. Лурьє; науковими співробітниками – О. Ф. Малєєв, Д. І. Кардашев[12]. З 1922 по 1930 рр. на кафедру було запрошено шістнадцять викладачів, які мали різну спеціальну освіту. Юридичний факультет Петербурзького університету закінчив І. А. Хмельницький. За кордоном отримали освіту Г. Г. Берзевици (Будапештський університет), С. Х. Білов (вищу педагогічну) та К. К. Гойер (середню). Новоросійський університет закінчили В. Л. Єлін (медичний факультет) і Д. І. Кардашев (фізико-математичний факультет). Л. О. Піпер отримав освіту в Ленінградському інституті інженерних шляхів. М. Л. Ципіс закінчив Московський комерційний університет, а Л. Г. Варшавський і Т. М. Хаїт були випускниками Одеського ІНО.

Вчена діяльність істориків ІНО знаходила своє відображення в публікаціях наукових праць. В 1921 році під редакцією професорів В. Ф. Лазурського, Є. П. Трифільєва, А. Я. Шпакова і В. М. Штейна були видані «Учёные записки Высшей Школы г. Одессы». У відділі гуманітарно-суспільних наук вийшли в світ статті А. В. Флоровского («Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края»), Б. В. Варнеке («Историко-литературные призраки»), Ю. Г. Оксмана («Полежаев перед судом Николаевской цензуры»). Виручені кошти від продажі цього випуску, виданого на гроші професорів, поступили в розпорядження губернської Комісії допомоги голодуючим. У випуску 1922 р. гуманітарно-суспільний відділ «Учёных записок» під редакцією В. Ф. Лазурського, А. В. Флоровського, М. І. Гордієвського і П. А. Бузука був представлений роботами М. І. Мандеса («Из заметок к Феакиде»), А. В. Флоровського («Каким летописным текстом пользовался Герберштейн»), М. Є. Слабченка («Фаміліати й заступаючі»), В. В. Стратена («Н. М. Рожалин, идеалист 20-х годов XIX в. »), Ю. Г. Оксмана («Письмо кн. П. А. Вяземского к А. Д. Галахову»), С. С. Дложевського («К истории античной Мениппеи»)[13].

В 1927 г. Інститут видав перший том «Записок Одесского ИНО» тиражем 550 екземплярів. До цього тому статті істориків не ввійшли,

хоча до публікації була підготовлена стаття К. П. Добролюбского «Новая экономическая политика термидорианского конвента»[14].

Діапазон наукових інтересів викладачів ІНО був надзвичайно широким. Вони приймали активну участь в Одеській комісії краєзнавства, заснованій 26 серпня 1923 р. при Всеукраїнській Академії наук. Головою комісії і археологічної секції був обраний С. С. Дложевський[15]. Етнографо-діалектологічну і соціально-історичну секції очолили Р. М. Волков та Є. П. Трифільєв (до вересня 1925 р., потім І. А. Хмельницький). Дослідження, які проводили вчені ІНО по археології, етнографії та історії знаходили своє відображення на сторінках друкованого органу комісії – »Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук». За результатами цих робіт вийшли публікації М. Ф. Болтенка – «Corpus vasorum antiquorum», «К современной экскурсионной литературе об Ольвии» і «Раскопки Усатовско-Большекуяльницкого поля культурных остатков»; Р. М. Волкова – «Етнографічні матеріали»; С. С. Дложевського – «Апулійська ваза-аск Одеського Державного Історично-Археологічного музею», «Ернест Романович Штерн» і «Перспективи краєзнавчої праці студенства»; М. Л. Рубінштейна – «Западные пути торговли Украины – Руси»; О. О. Рябініна-Скляревського – «Масони Ришельевского ліцею»; В. І. Селінова – «Краеведческая библиография» та В. В. Стратена – «Указатель трудов, основанных на Одесских архивных материалах»[16].

Особливе місце в ІНО посідала кафедра історії України, очолювана М. Є. Слабченком. Вона охоплювала історію України від слов'янських племен до історії революційного руху XX ст. включно. Також працював семінар вищого типу по соціально-економічній історії України кінця XIX – початку XX ст.[17]. По ініціативі і під керівництвом М. Є. Слабченко в 1926 г. було утворено Одеське наукове при Українській Академії наук товариство, до складу якого входили дві секції: соціально-історична і історико-філологічна. Протягом 1927-1930 рр. соціально-історична секція видала п'ять збірників наукових праць, чотири з яких вийшли під редакцією М. Є. Слабченко. Історико-філологічною секцією з 1928 по 1929 рр. було видано три збірника під редакцією В. Ф. Лазурського (№ 2 спільно з М. Є. Слабченко). В роботі товариства приймали активну участь його учні – аспіранти ІНО. Перші наукові праці на сторінках збірника опублікували І. Бровер («З історії «австрійської школи» на Україні» та «Економічні погляди Т. Рильського»), О. Варнеке («Залізниче будівництво на Україні в 1860-х рр.» та «Р. В. Орбінський»), С. Ковбасюк («Місто в військових поселеннях України»), М. Бачинський

(«Голод на початку 90-х років на Херсонщині і діяльність М. В. Левитського» та «Головні економічні течії 30-х – 40-х рр. XIXст. на Степовій Україні»), А. Погребинський («Аграрна справа на Україні в світі II Державної Думи» та «До історії аренди земель у Новоросійських військових поселеннях після 1857 р. »), Т. Слабченко («До історії аграрних криз на Україні в XIX столітті»)[18].

Провідним спеціалістом по археології в ІНО був С. С. Дложевський. Закінчивши історико-філологічний факультет Київського університету та прослухавши курс філософії в Лейпцігському університеті, він вивчав питання історії, археології, музеєзнавства, історії літератури та мовознавства. В 1921 р. він увійшов до складу комісії по організації Одеського археологічного інституту[19]. Проіснувавши один рік, інститут з'єднався з ІНО. Тут професор С. С. Дложевський очолив кафедру української мови. В 1921 р. його обрали деканом факультету соціального виховання, а з 1922 по 1925 рр. проректором ІНО[20]. Будучи завідуючим історико-археологічного музею, він очолив Одеську комісію краєзнавства та її археологічну секцію, і надрукував статті – «Принципы и методы современного музейного дела», «Одеський Державний (Крайовий) Історично-Археологічний Музей», «Как познакомиться с развитием театра с первобытных времён до нашего времени»[21]. За результатами очолюваної ним експедиції в Ольвію, були опубліковані праці «Територія Південної України, що до зв'язку із стародавнім Малоазійським культурним комплексом. Ольбія та Мілет» та «Про археологічні розкопки в Ольбії в рр. 1924, 1925 і 1926»[22].

Праці О. О. Рябініна-Скляревського «Окупация Бессарабии Румынией», «Революционная работа в войсках Одесского гарнизона в 1904-5-6 гг. » відображають його інтерес до військово-історичної тематики, яка була тільки частиною його наукових інтересів. Також він підготував статтю «К истории марксистского журнала «Просвещение» (последний июльский номер 1914 г.)»[23]. Статті В. В. Стратена «Николаевский Южно-русский союз (1897 г.). Приложения I и II», «К истории рабочего движения на юге России» та «Южно-русский рабочий союз в Одессе (социал-демократическое движение в Одессе до 1896 года)» були присвячені історії робітничого руху в Росії кінця XIX ст.[24]. Спеціаліст з історії грецької та римської культури Б. В. Варнеке написав працю про вивчення історії театру «Підсумки вивчення східного театру в СРСР після 1917 року»[25]. Є. П. Трифільєв опублікував статтю «Спроба активно-трудової проробки історії первісної культури в Одеському ІНО»[26].

В 1930 р. ІНО був реорганізований в три інститути: інститут соціального виховання, інститут професійної освіти та фізико-хімико-математичний інститут. На основі двох останніх у 1933 р. був відкритий Одеський державний університет, де історичне відділення існувало в межах економічного факультету. В 1934 р. в університеті було утворено історичний факультет. Він включав п'ять кафедр: історії СРСР, історії України, історії стародавнього світу та археології, історії середніх віків, нової і новітньої історії[27].

В результаті реорганізації Новоросійського університету, ІНО можна вважати повноправним наступником історико-філологічного факультету і попередником історичного факультету ОДУ. Не дивлячись на реформування основ викладання історії та історичної освіти, була збережена прихильність до понять «кафедра», «факультет», «наука». Самою ж яскравою ланкою в спадкоємності ІНО був професорсько-викладацький склад, який при всій компромісності подій, що відбувались, зумів зберегти і продовжував розвивати кращі традиції університетської історичної науки.

Примітки:

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. Р. – 5432. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 12; Спр. 4. – Арк. 13; Год работы Увуза (К слиянию с Губпрофобром) // Народное просвещение. – 1921. – № 1. – С. 52-57.

2. ДАОО. – Ф. Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 1-35; Спр. 1. –Арк. 1-67.

3. ДАОО. – Ф. Р – 5432. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 376.

4. ДАОО. – Ф. Р – 150. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 49; Ф. Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1-7; Ф. Р – 5432. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 27; Спр. 15. – Арк. 57-58 зв.

5. ДАОО. – Ф. Р – 5432. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 49, 53, 54.

6. Див.: Дложевский С. С. Организация археологического института в Одессе // Народное просвещение. – 1921. – № 2-5. – С. 57-63; Научно-исследовательская работа Одесского археологического института (Из отчета института за 1921-22гг.) // Наука на Украине. – 1922. – № 4. – С. 372-373; Боровой С. Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник АН СССР за 1978г. – М., 1979. – С. 96-101; Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років. – Київ, 2000. – С. 172-179.

7. ДАОО. – Ф. Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 404. – Арк. 1-23; Р – 1395. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 21-22 зв. ; Временное положение о Высших Учебных Заведениях У. С. С. Р. – Т. 1. Временное положение об Институтах. – Харьков, 1922. – С. 26-30.

8. ДАОО. – Ф. Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1-19; Бюллетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1925. – Ч. 8. – С. 16-17; Там само. – 1926. – Ч. 12. – С. 29; Minerva. Jahrbuch der gelehrten welt. – Berlin und Leipzig, 1926. – Band II. – P. 1524-1525.

9. ДАОО. – Ф. Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 134-136; Наука и научные работники СССР. – Ленинград: АН СССР, 1928. – 810 с. ; Minerva. Jahrbuch der

gelehrten welt. – Berlin und Leipzig, 1928. – Band II. – P. 1820-1822.
10. ДАОО. – Ф. Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1.
11. ДАОО. – Ф. Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1-35; Спр. 33. – Арк. 1-9зв.
12. ДАОО. – Ф. Р – 1395. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 21; Схема исследовательских кафедр в Одессе, представленная на утверждение Научного Комитета // Наука на Украине. – 1922. – № 3. – С. 237-241.
13. Учёные записки Высшей Школы г. Одессы. – 1921. – Т. I. Вип. 1. –Отдел гуманитарно-общественных наук под ред. проф-ов В. Ф. Лазурского, Е. П. Трифильева, А. Я. Шпакова и В. М. Штейна. – С. 33-57, 71-72, 83-85; Учёные записки Высшей школы г. Одессы. – 1922. – Т. II. – Отдел гуманитарно-общественных наук под ред. проф-ов В. Ф. Лазурского, А. В. Флоровского, М. И. Гордиевского и И. А. Бузука. – С. 45-54, 69-80, 81-84, 103-107, 130-132, 133-139.
14. ДАОО. – Ф. Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 28.
15. Див.: Попова Т. Н., Гребцова И. С. Одесская комиссия краеведения: к вопросу о преемственности традиций научных обществ // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей (1839-1989): Тезисы докладов юбилейной конференции. 27-28 октября 1989 г. – Одесса, 1989. – С. 37-39; Корпусова И. В. С. С. Дложевский и Одесская комиссия краеведения // Там само. – С. 39-41.
16. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – 1925. – Ч. 2-3. – С. 4-5, 48-66, 99-101, 101-104, 104-105, 105-111, 120-134, 134-140, 157-162, 162-166, 244-256.
17. Див.: Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 58; Аппатов С. И., Дёмин О. Б., Першина З. В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995. – С. 458-459; Гонтар О. В., Юрченко Л. Г. Педагогічна діяльність академіка М. Є. Слабченка // Академік Михайло Єлісейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Зб. ст. – Одеса, 1995. – С. 21-25.
18. Записки Одеського наукового при Української Академії наук товариства. Секція соціально-історична. – 1927. – Ч. 1. – С. 5-22, 23-53, 54-99; 1928. – Ч. 2. – С. 3-24, 48-92; 1928. – Ч. 3. – С. 5-29, 47-65, 66-102; 1930. – Ч. 5. – С. 1-62; Секція історично-філологічна. – 1928. – № 1; 1929. – № 2; 1929. – № 3.
19. Див.: Дложевський С. С. Организация археологического института в Одессе // Народное просвещение. – 1921. – № 2-5. – С. 57-63.
20. ДАОО. – Ф. Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 419. – Арк. 1.
21. Див.: Вестник просвещения. – 1922. – № 2; Політосвіта. – 1925. – Ч. 1. – С. 51-53; Наша школа. – 1925. – № 3-4. – С. 109.
22. Див.: Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 166-169; № 3-4. – С. 289-294.
23. Див.: Аппатов С. И., Дёмин О. Б., Першина З. В. Вказана праця. – С. 461; Малинова Г. Л., Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса-Киев, 2000. – 222 с. ; Пролетарская революция. – 1923. – № 2. – С. 399-400; Летопись революции. – 1924. – № 10. – С. 97-138; 1925. – № 5-6. – С. 155-175; Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – 1925. – Ч. 2-3. – С. 134-140.
24. Див.: Пролетарская революция. – 1922. – № 9; Летопись революции. – 1924. – № 2. – С. 192-216.
25. Див.: Східний світ. – 1929. – № 3. – С. 203-208.
26. Див.: Путь просвещения. – 1923. – № 7-8. – С. 166-172.
27. Одесский университет за 75 лет (1865-1940). – Одесса, 1940. – С. 161.

РОЗДІЛ ІІІ
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Шабанова Г. М.

ПОБУТ СЕЛЯН ПІВДНЯ ОБОНЕЖЖЯ В XVII СТ.

Історія народного побуту селян Північно-Західної Росії в XVII ст. недостатньо відображена в джерелах. Їх відомості фрагментарні та безсистемні. Майже відсутній матеріал, який відтворює повсякденне життя селян. Необхідний матеріал знайдено з господарських книгах та актах архівів Олександро-Свірського та Тихвінського монастирів, фондів новгородської «приказной избы»[1]. Особливу зацікавленість викликають селянські порядні, судні справи з зафіксованими в них опитувальними промовами, які розкривають картину повсякденного побуту населення.

Нашим завданням не являється всебічний аналіз матеріальної культури та побуту селян Півдня Обоніжжя в XVII ст., ми обмежились розглядом окремих її проявів та декількаами замальовками повсякденного життя села.

Селянська сім'я являла собою невеличкий трудовий колектив, весь уклад життя в якому був підпорядкований прагненню забезпечити себе засобами існування. Працювали всі з дитинства до глибокої старості. Господарство трималось перед усім на чоловічих руках, але джерела говорять про значну роль жіночої та дитячої праці, про їх суттєвий внесок в бюджет сім'ї. Жінки, діти – «дівки», «робята», «мальці» разом з дорослими чоловіками обробляли ниви та сінокоси, відбували господарську барщину, наймалися в якості «літніх» та «зимових» робітників. Наймити жінки та «дівки» розстеляли гній на полях, прополювали посіви, згортали сіно під час сінокосів, в пору жнив в'язали снопи, збирали вже достиглу ріпу, яка й так далі. Невід'ємним обов'язком жіночої частини сім'ї була обробка куделі, прядінні пряжі, ткацтво, догляд за домашньою живністю та інші домашні справи. Відомості кінця XVII ст. дозволяють судити про величину річного заробітку жінок. Так, селянка Кондужської волості, скаржучись на свого свекра, який вигнав її з хати, повідомила, що щорічно приносила додому від 6-ти до 7 рублів, наймити «робята» та «мальці» – від 1-го до 3-х рублів (вивозили гній на поля, боронували, возили сіно в сінокіс, пасли худобу, допомагали робітникам на будівництві й т. і.).[2] Документи дозволяють оживити та суттєво доповнити сухі та короткі

записи писцевих та переписних книг. Село Мекшевиці відоме ще по писцевій книзі 1563 р. – Мешковичі на річці Свірь. На початку XVII ст. воно запустіло й відродилась в 20-х роках XVII ст., а в 1646 р. в ньому налічувалось 8 дворів, з яких 3 селянських та 5 бобильських.[3] Його жителі займались землеробством та промислами. Першим в переписній книзі 1646 р. означений двір Івашки та Степашки Юр'євих дітей, другим – Івашки та Бориски Найдьонових. З актів стає зрозумілим, що в обох дворах живуть родичі – велике сімейство селян Найдьонових. В їх родинах в 1656 р. було 13 дорослих одружених чоловіків («з жінками та дітьми») та неодружених.[4] Початок цьому селянському роду в Мекшевицях поклали Борис та Іван Михайлови, діти Найдьонова, які прийшли в Олександро-Свірський монастир з митрополичого с. Горки в 20-і рр. XVII ст. В переписній книзі 1646 р. позначено вже третє покоління Найдьонових – Івашка та Степашка Юр'єви діти. Батько їх Юрій Іванов здравствував в роки проведення перепису та в наступні 50-і роки, жив з дітьми в одному дворі, але з якоїсь причини в переписну книжку занесений не був. Хата Івана Михайлова Найдьонова, батька Юрія, знаходилась по-сусідству. Разом з ним вели господарство – рідний брат Борис з чотирма своїми синами та два сини Івана, також не включенні в перепис.[5] В 40-і рр. Найдьонови володіли судном, а в 1655 р., «найємні люди занеожани Распута Семенов з товаришами» зшили для них нове велике судно. Джерела 50-х рр. повідомляють про активну підприємницьку діяльність всіх членів сім'ї: «у моря» вони купували сіль та везли на продаж в Присвір'є. Великими партіями закупляли в Олександро-Свірському монастирі худобу, рибу. З рибою їздили в Новгород, Тихвін, Устюжну. В 1658 р. Івашку Юр'єва пограбували та побили поміщицькі селяни Боровитинових, забрали «живота» – єфимків та жемчугу на 70 руб. з полтиною. Один з синів Бориса Найдьонова – Антип був теслярем, брав підряди на зведення в монастирі господарських будівель та заготовку лісоматеріалів – деревини, тьосу, драні і т. і., маючи при цьому непоганий заробіток. Дочка Юрія Іванова – стариця Леоніда була просвірницею, а дочка Степана Юр'єва – Євфімія працювала за наймом коровницею в монастирському селі.[6] Про односельчанина Найдьонових Климентія Іванова в переписній книзі сказано коротко: «двір Климко Іванів син, у нього син Сергушка». Джерела початку 50-х рр. уточнюють це повідомлення. Виявляється, у нього було 5 синів, четверо із яких вже одружені. Жінкою Семена Климент'єва другим браком (після 1664 р.) стане дочка Степана Юр'єва – Євфімія. Родина займалось прибутковими промислами – фарбуванням тканин,

теслярництвом, а разом з Найдьоновим – скупничними операціями. Сергій Климент'єв ходив з Архіпом Борисовим Найдьоновим «до моря» за сіллю, скупав худобу в монастирі, з Іваном Юр'євим Найдьоновим закупляв рибу у монастиря, у селян та відправляв на продаж.[7] Клімка Іванов мав невід (а може і не один), який здавав в оренду селянам, отримуючи орендну платню рибою. Найдьонови і Климка Іванов обробляли невеличкі надільні дільниці, але володіли обширними рільними та сінокісними розчистями, а також орендованими землями.[8]

В бобильських дворах, як показало порівняння даних переписних книг 1646 р. з матеріалами із фонду Олександро-Свірського монастиря, жили родичі Климки Іванова – його мати вдова Матрона Іванівська жінка та брати – Сенька Іванов з сином Федькою, Федька Іванов з Маркелком Михайловим, Гришка Іванов. Сумніви відносно родинних зв'язків бобиля Ємельки Єрмоліна розсіюють відомості відводних книг 1616 р. Івана Сабліна та Артемія Семенова, в яких значиться двір Ємел'янка Жданова з братом Климкою. Нам не вдалось з'ясувати заняття всіх хазяїв бобильських дворів, але з в певністю можна сказати, що жили вони безбідно, промишляли і продавали рибу, теслярничали, заготовляли лісоматеріали та т. і., а Федот Семенов, син Сеньки Іванова, був кравцевим шевцем. Надільних нив вони не мали, але землеробське господарство вели справно, розробляли посекерну лісовицьку ниву та сінокіс. У Гришки Іванова «с братьею», Федотки Семенова «с братьею», Омельки Єрмоліна в 1649 р. були обширні попалені розчисті, що давало їм можливість тримати достатню кількість коней та худоби. Про їх небожа Федота Семенова – кравцевім шевці, відомо, що для обробки нив він використовував працю наймитів.[9] Останнім в переписній книжці 1646 р. значиться двір бобилки вдови Матрони Іванівської жінки. Якщо судити лише по переписній книжці, вдова жила одна. Але акти свідчать про інше. Разом з нею господарював син Степан, який до 1650 р. привів в дім жінку Овдотьїцю. Добробут цієї сім'ї був, мабуть, нижчим середньосільського рівня – від чого Степана прозвали в селі «Худякою» проте вартість викрадених в 1650 р. у його жінки срібних прикрас оцінювалось в 6 руб. 7 алт. Одна із судових справ дає можливість більш наочно уявити повсякденне життя обонежського села. Так, в жнивну пору в середу 13 серпня 1656 р. – про що свідчить запис в судовій справі, всі селяни села Мекшевиці були на польових та лісових нивах.[10] Селянські багачі Архип Борисів Найдьонов з рідними братами Осипом, Іваном, Антипом та їх жінками до обіду молотили на гумні, а після обіду жали хліба. Їх двоюрідні брати Степан та Іван Юр'єви з жінкою Івана – Дариною теж в першу

половину дня вбирали жито. Батько ж Юрій Іванов на полі не був, так як відлучився по справі в Пиркиниці. В повному складі працювала й родина Климентія Іванова, за словами самого Климентія, «з дітьми … та з невістками». Збиранням урожаю займалися Гришка Іванов з братами. Їх племінник Федір Семенів теж був в полі, але у нього жали хліб наймити «чужі, із Каноми». В господарстві престарілого Омел'яна Єрмоліна увесь тягар важких землеробських робіт лежав на плечах його невістки – вдови Палашки та її дітей. В цей день вона «зі своїми роб'ятишками» працювали на вівсяному полі. Як міг, їм допомагав свекор. Вдома залишився тільки малолітній Антошка. Частина селян збирали врожай з лісових нив. Серед них був і Степан Селіванов, який оселився в селі вже після перепису 1646 р. Додому приходили пообідати і перепочити. А під час жнив підсічних нив по-декілька днів залишались у лісі. Їли, спали у амбарах чи просто в будь-яких сховищах, курінях, в яких зберігали землеробницький інвентар, посуд. В гарячу пору стради село вдень порожніло. Саме цим і скористалася Дарина, жінка Івана Юр'єва. Залишившись по обіді з чоловіком дома, вона пролізла через тин у двір Пелагеї та взяла із скриньки, що зберігалась в коморі, срібний ланцюжок з 7-и хрестами срібними ціною 2 руб., сережки за 2 руб. з полтиною, 4 перстні срібних та завіски із золотом ціною в полтину, тонкого полотна в двох кінцях 20 аршин, в калитці грошей 1 руб та ін. – всього на 7 руб. Світком крадіжки, став малолітній син Пелагеї Антошка, який теж залишився вдома, він показав що Дарина на їх «двір через тин пролізла». [11] На плечах жінок лежали всі домашні справи. Ось, наприклад, як провели першу половину дня 5 червня 1650 р. мати та жінка Степана Худяки – Матрона і Овдот'я. З ранку, прокинувшись, Овдот'я сіла ткати. А свекруха Матрона замісила тісто, готуючись пекти пироги на продаж. В домі закінчилося масло. Прийшлось піти за ним до сусіда Омел'яна Єрмоліна. Невістка ж, закінчивши ткати, погнала овець на пасовисько. Повернувшись з пасовиська, допомогла свекрусі робити та пекти пироги. Поки пироги остигали, жінки пряли пряжу, а потім пішли продавати пироги на беріг річки Свірь. Покупцями були роботні люди із суден, що ходили по річці та скупщики судів, селяни, посадські та різного роду люди, які прийшли в монастир молитися на свято Троїці та на ярмарку. Залишивши свекруху торгувати, невістка повернулася додому та зайнялася миттям «хатинних посудин», прибирала хату, а потім пішла стерегти курей, які неслися, щоб набрати яєць. В село заїжджала жебрачка – «Маркова жінка Огруфенка», яка жила в сусідньому селі. Вона обходила двори, просячи подаяння, та зайшла в хату до Овдот'ї,

жебрачка стала умовляти Овдотьїцю дати їй милостиню поки свекрухи та чоловіка нема вдома…[12]

Життя сільських жителів йшло за давно усталеним порядком, визначаючись сезонним характером землеробської праці. За сінокосом та жнивами наступала молотьба, пора зябльової оранки полів, уборки ріпи, осіннього вилову риби, випалювання вугілля та т. і. Масове збирання ріпи та закладка її в ями припадало на кінець вересня. Декілька днів селяни були захоплені цією справою. Так, в 1651 р. багато жителів Кондужської волості повідомляли, що працювали на ріпищах і в неділю. Цією роботою були зайняті і чоловіки і жінки. Матвій Іванов в неділю «з бабами ріпу носив в яму, а в понеділок з Вавілком ріпу різав до вечора». Силка Гаврилов із с. Кир'яновського «в неділю був ріпу метав, а в понеділок ходив на ріпу зранку з Власком», своїм сином. По обіді Влас пішов до вівчарні, а батько різав ріпу. Збір ріпи поєднувався з іншими роботами. Купріян Самсонов із с. Жданового в ці дні орав зяб. Василь Федоров із села с. Парфєєвського, Сергій Єфимов із с. Кір'яновського «зі товарищі» в неділю та понеділок випалювали вугілля – «були вугілля страждати», а Дмитро Петров із с. Парфєєвського і Гаврило Лукін ловили рибу, перевіряли пастки – «ходили по путиках». Жовтень – місяць завершення стради та переходу до зимових занять…[13]

Таким чином, на Півдні Обоніжжя в XVII ст. зберігався характерний для всього краю, ритм та форми повсякденного побуту, бо вони найтіснішим чином були пов'язані з виробничою діяльністю та географічним середовищем проживання населення.

В той же час швидкий підйом в другій половині XVII ст. економіки краю, зародження її в надрах явищ, що викликали ріст товарного обороту і товарного виробництва, соціальне розташування села, суттєво впливало на матеріальну культуру та побут населення Обоніжжя. Розвиток торгівлі і відхідництва давали можливість ширше ознайомитися з новими для сільських жителів краю формами побуту та трудових навичок населення інших районів та міст країни, що сприяло прискоренню темпів культурного розвитку населення краю.

Примітки:

1. Архів СПБІІ ФІРІРАН. Ф. 3- Оп. 1,2; Ф. 132. - Оп 1,2; Кол. 172.
2. Там само. - Ф. 3. - Оп. 1. - К. 8. - Д. 32.
3. Там само. - К. 1. - Д. 27; РГАДА. - Ф. 1209. - Кн. 309. - П. 378.
4. Архів СПБІІ ФІРІРАН. - Ф. 3. - Оп. 1. - К. 2. - Д. 45, 46, 52, 55, 56.
5. Там само. - К. 2. - Д. 46,52, 55.
6. Там само. - К. 2. - Д. 123; Оп. 2. - Д. 31, 59, 60, 66 та ін.

7. Там само. - Оп. 2. - Д. 46-102.
8. Там само. - Оп. 1. - К. 2. - Д. 123, 137; К. 3. - Д. 33.
9. Там само. - Д. 55, 94, 101, 112; Оп. 2. - Д. 22-31.
10. Там само. - К. 1. - Д. 110; К. 2. - Д. 55-56.
11. Там само. - К. 2. - Д. 55-56.
12. Там само. - К. 1. - Д. 110; К. 2. - Д. 9.
13. Там само. - К . 2. - Д. 9.

Тоцький П. М.

ПРОБЛЕМА ЦИВІЛЬНОГО УСТРОЮ ДУХОВЕНСТВА ЗА ПОЛІТИЧНОЮ ДУМКОЮ РОБЕСП'ЄРА.

Важливою проблемою, яка дуже цікавила й одночасно турбувала політичні кола Франції на початковому етапі Великої французької революції стало церковне питання. Першим важливим кроком на шляху трансформації церковної структури став продаж державою земель церкви приватним власникам, що в значній мірі розв'язувало аграрне питання в країні, одночасно позбавляючи церкву статусу феодального землевласника. Вказаній крок мав і велике політичне значення для реорганізації політичної системи Франції того часу. Не менш суттєвою задачею в плані остаточного підпорядкування церкви державі була, на думку французьких парламентарів, перебудова її внутрішньої організації. З погляду політиків і ідеологів буржуазії, це було не менш принципове питання, ніж знищення церковного землеволодіння. [1]

Своєрідним першим варіантом такої перебудови виявилася доповідь церковного комітету Установчих Зборів, зроблена депутатом цих зборів і членом зазначеного комітету Дюран-Майяном 23 листопада 1789 року. [2] Оцінюючи в цілому цю доповідь, варто вказати на її дуже велику поміркованість. Усунення римського папи від участі в адміністративних справах французької церкви, скорочення числа священників, деяка участь департаментської влади в обранні єпископів, і майже повна недоторканність колишньої структури церкви, – от по суті справи і весь зміст проекту Дюран-Майяна. [3] Така спроба компромісу між духовенством і буржуазією не могла задовольнити навіть її верхівку. Прагнення клерикалів, що мали сильні позиції в церковному комітеті Установчих Зборів, відстояти свою позицію виявилося безуспішним. [4]

На початку 1790 року у складі комітету відбулися радикальні персональні зміни. У нього увійшли видні буржуазні юристи Мартіно, Трейяр, Ланжюїне й інші, котрі повели його роботу зовсім в іншім руслі,

відображенням чого і став новий проект церковної реформи, запропонований від імені комітету депутатом Мартіно 21 квітня 1790 р.[5] Цей проект майже без зміни став основою нового, прийнятого Установчими Зборами, закону про цивільний устрій духовенства.

Можна відзначити, що соціальне замовлення великої буржуазії по церковному питанню знайшло у проекті Мартіно своє майже класичне втілення. «Безсумнівну істину, підтверджувану до того ж досвідом усіх часів і народів, – заявив Мартіно, – складає те, що моральні цінності є найважливішою сполучною ланкою, найтвердішою опорою суспільного спокою, самим вірним захисником благодійного стану держави. Але якою може бути мораль там, де немає релігії?».[6]

Така заява з його боку, звичайно, не було випадковістю. Велика французька буржуазія того часу, проводячи церковну реформу з метою реорганізації устрою кліру на новій основі, аж ніяк не зазіхала на релігію, як таку, тому що бачила в ній одну з міцних основ соціального порядку, надійну духовну вузду для «черні».[7] Разом з тим, як ми уже вказували раніше, верхівка буржуазії була дуже зацікавлена в найшвидшій інтеграції католицизму в структурі буржуазної держави, що формувалася у Франції в той час, як невід'ємної частини її ідеологічного апарату, своєрідної армії буржуазних державців у рясах, що виконують відповідну соціальну функцію освячення капіталістичного підприємництва і його державно-правових інститутів.

Тому червоною ниткою у проекті Мартіно проходить думка про те, що вибори католицького кліру доручаються до рук так званих активних громадян, по суті справи, великої буржуазії, що займала переважні позиції в муніципалітетах і інших виборних органах влади. Про це, зокрема, прямо говорить стаття 3 розділу II. Вона декларує право виборчих зборів департаментів і дистриктів обирати відповідно єпископів і священиків. Обрання єпископів затверджує король, а священиків – єпископ.[8] Стаття 20 установлює, що «новообраний єпископ не має права звертатися до римського єпископа для одержання від нього будь-якої конфірмації».[9]

Величезне значення мали і положення проекту Мартіно про скорочення числа єпархій (83 – за кількістю департаментів), скасування капітулів і ряду інших духовних установ, і особливо, про штатні посади церковників і про жалування духовенства, одержуваного ним від держави на основі свого роду рангової класифікації тобто сітки ставок для різних категорій духовенства.[10] Духовні особи, не прийняті на державну службу, могли одержувати пенсію від держави. Єпископи і кюре, обрані на свої посади, повинні були приносити присягу на вірність

не тільки королю, але і прийнятій Національними Зборами конституції.

Не важко помітити, що проект Мартіно ставив церкву в стан державця, цілком залежного від свого роботодавця, тобто буржуазної держави, майже цілком скасовуючи її залежність від римського папи і короля. Можна зазначити, що проект Мартіно мав і певне прогресивне значення, що виходило за рамки інтересів тільки великої буржуазії. Воно полягає в тому, що по суті справи церква перетворювалася в приватне об'єднання громадян на релігійному ґрунті, що знаходилося під контролем держави. Поза всякими сумнівами в умовах того часу це був великий крок уперед. Однак законопроект церковного комітету Установчих Зборів відрізнявся і певною суперечливістю, що пояснюється не тільки непослідовністю його автора Мартіно, але і деякими ваганнями великої французької буржуазії в зазначеному питанні, як на це правильно вказують М. Домнич і Я. Михайлов-Захер. [11]

Для того, щоб уявити собі це більш рельєфно, досить зіставити зазначений документ із положеннями про свободу совісті і віросповідання знаменитої «Декларації прав людини і громадянина», прийнятої всі тими ж Установчими Зборами 26 серпня 1789 року за кілька місяців до початку дебатів по законопроекту Мартіно. [12] З них досить ясно випливав принцип світського характеру держави і відділення церкви від держави. Було неможливо сполучити несумісне: рівність громадян і свободу совісті з державною релігією. Однак велика буржуазія і зв'язане з нею ліберальне дворянство схильні були по-своєму інтерпретувати принципи Декларації, пам'ятаючи слова Вольтера:

1. «Якби бога не було, його потрібно було б видумати».
2. « Якщо ви хочете, щоб ваш народ був спокійний і могутній – нехай релігія підкоряється закону держави». [13]

Такий підхід «сильних світу цього» буржуазної Франції до зазначеної проблеми викликав гарячу дискусію в Установчих Зборах, що продовжувалася з кінця травня до середини липня 1790 року. [14] Зрозуміло, що підсумок її в умовах, коли депутатський корпус знаходився під переважним контролем політичних кіл великої буржуазії, можна було вважати вирішеним заздалегідь. Зусиллями Ле-Шапельє, Барнава, Трейяра законопроект Мартіно був, як вже вказувалося вище, перетворений у закон. [15]

Однак характер дискусії у французькому парламенті по проблемі цивільного устрою духовенства багато в чому показовий, тому що демонструє певну поляризацію політичних сил у французькому суспільстві. Нечисленні представники дрібної буржуазії у Зборах, майбутні монтаньяри, критикували законопроект із демократичних

позицій, указуючи на те, що він вилучає від участі у виборах більшу частину нації. Найбільшої уваги у цьому відношенні заслуговує промова в Установчих Зборах депутата від Арраса, майбутнього вождя якобінців Максиміліана Робесп'єра, з якою він виступив 31 травня 1790 року.[16]

Критикуючи недемократичність запропонованої Мартіно виборчої процедури і такий її порядок, за яким єпископи і священики могли обиратися тільки з числа кліриків, Робесп'єр запропонував нижченаведене:

«Принцип перший. Усі цивільні посади є соціальними інститутами і мають на меті свого існування лише благо і порядок суспільства. З цього випливає, що в суспільстві не може існувати ні однієї марної для нього посади.

Принцип другий. Церковні посади встановлюються для щастя людей і блага суспільства. З цього саме собою випливає висновок, що право їхнього заміщення належить народу. Народ має право не тільки обирати своїх єпископів, але й усунути всі перешкоди, пов'язані з їх обранням, встановлені церковним комітетом Установчих Зборів.

Принцип третій. Враховуючи те, що церковні посади встановлені для блага суспільства, парламент мусить декларувати, що розмір винагороди кліриків повинен знаходитись в залежності від їхньої користі й інтересів загального блага, а зовсім не від прагнення збагатити тих, хто буде займати ці посади...».[17]

Дуже рішуче висловився Робесп'єр і в парламентських дебатах із приводу пропозиції абата Жакемара про вибори церковників голосами самого духовенства. Він вважав негідною практику обрання єпископів і кюре адміністративними зборами, а не самими виборцями. Висловлювання Робесп'єра свідчать про те, що, не відкидаючи в принципі, основні положення законопроекту Мартіно, він прагнув поглибити їх убік більшої їх демократизації.

Ця тенденція знайшла ще більше своє відображення і конкретизацію в пропозиціях Робесп'єра й іншого представника демократичного крила Зборів Дюкенуа про знищення посад архієпископів і кардиналів і про позбавлення єпископів права затверджувати священиків, обраних населенням. Поміркована більшість Установчих Зборів, підтримана клерикалами, категорично відкинуло ці пропозиції Робесп'єра і Дюкенуа.[18] Щоправда, слід сказати і про те, що критика Робесп'єром пропозиції Жакемара знайшла й деяку підтримку з боку таких «стовпів» Зборів як Барнав і Ле-Шапельє.[19]

Такий, на перший погляд, парадокс політичної поведінки поміркованих лідерів Зборів цілком пояснюється при більш детальному аналізі подій. Будучи зацікавленою у відповідній до її соціальних

интересів перебудові католицької церкви, велика буржуазія Франції аж ніяк не збиралася руйнувати сформовану в ній ієрархію відносин «верхів» і «низів» з метою демократизації.

Ідеї, висловлені Робесп'єром і іншими представниками демократичної лівої в Зборах і відкинуті ними, проте, ставали матеріальною силою, знаходячи саму широку підтримку серед демократичної громадськості Франції. [20] Відзначимо все-таки, що позиція Робесп'єра несла в собі і певний елемент центризму. Точка зору Марата, що вже закликав маси на боротьбу з церковною контрреволюцією і її ймовірними союзниками, була, з погляду радикалів, більш послідовною, як ми бачимо, ніж позиція Робесп'єра, що обмежувався улітку 1790 року апеляцією до розуму французьких законодавців.

У той же час, говорячи про визначені відмінності в поглядах представників різних кіл «лівого блоку» Франції по церковному питанню, не слід все-таки ідентифікувати досить різні позиції Робесп'єра і більшості членів Якобінського клубу. Вони аж ніяк не були цілком тотожні, тому що більшість колег арраського депутата по клубові часто займали більш помірковані позиції в тім, що стосується різних аспектів цивільного устрою духовенства. [21]

Справедливості заради, слід зазначити, що при певній близькості позиції Робесп'єра і радикального крила французької революційної демократії по релігійному питанню у майбутнього вождя монтаньярів завжди існувала і досить чітка соціальна дистанційованність стосовно поглядів крайніх лівих. Однієї з її рис було те, підкреслимо це особливо, що Робесп'єр ніколи не боровся проти релігії як такої. Це зазначав в одному з листів 1793-1794 року Бабеф, адресуючи його видавцю «Паризьких революцій» Прюдому. [22] Хоча лист Бабефа і присвячений подіям так званої дехристиянізації 1793 року, багато його фрагментів характеризують позицію Робесп'єра по релігійному питанню взагалі. Дуже характерною рисою цієї позиції великого якобінця Бабеф вважає «заклик до французів до мовчання у відношенні релігійних справ». Позитивним у ній Бабеф знаходив ідею згасити в самому зародку «пожежу фанатизму» /релігійного – П. Т./ Однак, поряд з цим, на думку Бабефа, політика умовчування, якої дотримувався Робесп'єр, не паралізує «чудовисько фанатизму». Майбутній глава «змови рівних» застерігає, що при повній бездіяльності мас «глибоко укорінені забобони, вплив, який зберігають священики, незабаром змусять нас /сили революційної демократії – П. Т. / зробити ще кілька кроків назад». [23] Вибір досить ясний: «. . . ми змушені чи відступати, чи йти вперед. . . ». [24] Критикуючи

негідні методи, застосовані в боротьбі проти релігії, Бабеф рекомендує йти вперед і шукати нові засоби боротьби проти релігії і церкви.

Така позиція була чужою для Робесп'єра на всьому протязі його політичної діяльності. Це констатував ряд істориків і соціологів XIX – XX століть. Жорж Лефевр у рецензії на роботу М. Булуазо про Робесп'єра констатував його певний консерватизм, навіть з точки зору світогляду XVIII століття, у тому, що стосується релігійно-філософських поглядів останнього. «Його філософські позиції, – пише Лефевр, – з мого погляду, вимагають роз»яснення. По своєму вихованню він, як і більшість його сучасників, не мав ніякої підготовки до експериментального раціоналізму, ніякої власної наукової культури. До дедуктивно-матеріалістичного раціоналізму картезіанців він приєднав під впливом Руссо . . . визнання верховної істоти, безсмертя душі, загробного життя . . . Наслідки виявилися дуже важкими: ідея чисто світської держави, що зовсім байдуже відноситься до релігії, залишалася настільки ж чужою для Робесп'єра, як і для інших членів Установчих Зборів. Мені скажуть, що він був людиною свого часу. Безсумнівно! Але в цьому відношенні він його не випередив, багато хто з нас розходиться з ним по цьому питанню». [25] Набагато раніше зазначену рису політичного світогляду Робесп'єра констатував і К. Маркс. Так, критикуючи расиські погляди А. Гобіно і роблячи коментар до висловлення останнього про «верховне божество брахманів, що знаходилося набагато вище вузького розуміння нижчих класів», Маркс відразу ж робить на цій самій сторінці начебто несподіване зауваження: «Верховна істота, проголошена паном Робесп'єром». [26]

Будемо, однак, об'єктивні і підкреслимо ще раз те позитивне, що зазначив у позиції Робесп'єра Бабеф. Осуд релігійного фанатизму дійсно було свого роду константою його політичного поводження в усі роки революції. У плані порівняння, приведемо два факти з політичної біографії Робесп'єра вже в початковий період діяльності Конвенту. У листах до своїх виборців він підкреслював: «Так, ми повинні утримуватися від того, щоб привертати суспільну увагу до релігійних ідей». [27] Навесні 1793 року він висловлює побоювання про можливість вибуху релігійного фанатизму в суміжних із Францією іноземних землях, куди повинна була вступити армія Дюмур»є. [28]

Повертаючись до днів парламентських дискусій Конституянти, можна зазначити, як про це говорилося вище, і певну близькість позиції Робесп'єра по церковному питанню з вимогами народно-плебейських кіл революції. Він рішуче протестує проти збереження привілеїв духовенства, вимагає обмежити жалування священикам, виступає проти змови з «верхами» кліру. [29]

Як загальний висновок статті зазначимо те, що дуже важливою політичною задачею конституційних кіл Франції на початковому етапі революції XVIII століття було проведення церковної реформи. Почавши церковну реформу, парламентська більшість Конституянти, яку складали великі буржуа і ліберальні дворяни, мала намір поставити церкву під свій політичний контроль, не відкидаючи цілком залишки її феодальної організації. Саме цим і пояснюється той зовнішній політичний парадокс, що при усій своїй поміркованості, вона спиралась при проведенні церковної реформи в тій чи іншій формі на підтримку таких різних політичних сил як депутати-радикали і навіть деякі групи представників духовенства. З погляду політиків і ідеологів буржуазії перебудова внутрішньої організації церкви була не менш суттєвою задачею в плані остаточного підпорядкування церковних структур державі, ніж знищення церковного землеволодіння. Солідаризуючись з певною демократизацією церковного устрою Франції ліві кола країни вимагали від її парламентарів знищення рудиментів феодальної організації церкви та участі мас у процедурі обрання духовних осіб. У концентрованому вигляді така позиція широких демократичних кіл Франції, спрямована на поглиблення революційного процесу в країні, знайшла своє відбиття в політичній позиції майбутнього лідера якобінської диктатури і депутата Конституянти Максиміліана Робесп'єра, який рішуче виступав за більш широку демократизацію структури церкви. Разом з тим, в позиції Робесп'єра були відсутні елементи критики релігії як такої. Останнє приведе у майбутньому до політичного конфлікту Робесп'єра з крайніми лівими колами, що стане однією з причин кризи і падіння якобінської диктатури.

Примітки:

1 *Михайлов Я (Захер) Великая Французская революция и церковь. В 2-х томах-. М. 1931. -Т. 1 С. 46-48*
2 *Archives parlementaires. -P. -1828. - T IX. -P. 415-416*
3 *Ibid. - T. X. - P. 172*
4 *Ibidem. - P. 216*
5 *Ibid . -T. XXIX. -P. 221-222*
6 *Ibid. - P. 284-285*
7 *Ibid. - P. 286*
8 *Ibid. - P. 287*
9 *Михайлов Я (Захер) Великая Французская революция и церковь. - С. 48-49*
10 *Archives parlementaires. -T. XXIX. -P. 289*
11 *Михайлов Я (Захер) Великая Французская революция и церковь. - С. 49*
12 *Archives parlementaires. -T. VIII. -P. 254-256.*
13 *Ibid. -T. XXIX. -P. 290*
14 *Ibidem. -P. 292*
15 *Ibidem. -P. 293*

16. Ibidem. -P. 295
17. Ibidem . -P. 308
18. Ibidem. -P. 309-310
19. Ibidem. -P. 310
20. Собуль А. Из истории Великой революции 1789-1794 гг. и революции 1848г во Франции. –М. -1960. -С. 142-143
21. Михайлов Я. (Захер) Великая Французская революция и церковь. - С. 54-55
22. Там само . - С. 68-69
23. Там само . - С. 70-71
24. Там само. - С. 74-75
25. Французская революция в 18 веке: Экономика, политика, идеология . - М: 1988. -С. 122
26. Там само . - С. 133
27. Переписка Робеспьера. - Л:1929. - С. 82-83
28. Там само. - С. 193

Прохоренко С. С.

ІДЕЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЄДНОСТІ В ТВОРЧОСТІ ВАЛЕНТИНА ВОДНІКА

У сучасну добу, коли більшість слов'янських держав декларує шлях на інтеграцію до євроатлантичних структур, однією з найважливіших проблем їхнього національного розвитку є збереження ними слов'янських культур та самосвідомості в умовах міцного тиску з боку глобаліських західних стандартів. Тому дослідження спадщини діячів слов'янського відродження кінця XVIII – початку XIX століття має велике значення. З їх діяльністю було пов'язано формування слов'янських націй та їх національних ідеологій. Гідне місце серед слов'янських «будителів» належить діячам словенського просвітництва одним з яких був перший словенський поет Валентин Воднік.

На сьогодні існує певна історіографія присвячена цієї постаті. Але, на жаль, не завжди висвітлюється всі боки його діяльності. Російські і, особливо, радянські дослідники, зосереджувалися переважно на русофільських поглядах В. Водніка, фактично ігноруючи його як «іллірa» та австрофіла. Це можна побачити і на сторінках радянського видання «Історії Югославії», і у творах провідних радянських істориків-славістів, наприклад І. В. Чуркіної. Зі свого боку, югославська історіографія приділяє головну увагу його «іллірийським» поглядам. Саме так розглядає В. Водніка сучасний словенський дослідник Франц Цвіттер. Тому у дослідженні спадщини цього

словенського просвітника і досі залишаються «білі плями», а отже зберігається необхідність у подальшому вивченні ідей В. Водніка.

Він народився 3-го лютого 1758 року у українському селі Шишка на Ямі. Його батьки були селянами, але зробили все, щоб дати синові освіту. У віці дев'яти років він почав навчатися письму у жолмайстера Коленеца, а потім освітою майбутнього діяча словенського просвітництва займався брат його батька, францисканський монах Марцел Воднік. [1] Мабуть, саме під його впливом, Валентин Воднік, після того, як у 1770 році поступив до Люблянської єзуїтської гімназії, також обрав собі духовну кар'єру. Але, не зосереджуючись лише на справі спасіння душі, він вже у ті роки почав виявляти великий інтерес до культури свого рідного народу. В 1773 році В. Воднік почав відвідувати гурток августинського монаха Марка Похліна, члени якого вивчали словенську мову, вже напівзабуту після декількох століть перебування під владою німецьких правителів. [2] Про те, якої гостроти набула проблема збереження рідної мови в Словенії, свідчать слова самого В. Водніка: «Українська моя мати навчала мене німецької та латинської мови, мене навчали італійської та французької, але погано навчали словенської... »[3]

Після переведення у 1775 р. до францисканського монастиря у Відні, В. Воднік не припинив своєї діяльності, пов'язаної з мовно-культурною спадщиною словенського народу. Його вірші почали регулярно з'являтися у «Писаницях», і він був першим, хто робив це словенською мовою. Саме тоді і почали з'являтися ознаки пошуків автором відповідей на запитання щодо місця слов'янських народів у світі. Одним з прикладів цього був його «Український плач о смерті Марії-Терезії, наймудрішої імператриці», який з'явився у 1780 р. Описуючи жаль підданих імперії з приводу її кончини, він виділяє серед них окремо німців та слов'ян. [4] І якщо сьогодні одним з таких «відкриттів» здивувати важко, у другій половині XVIII століття кожне з них мало велике значення на теренах австрійських володінь. Щоб пересвідчитись в цьому, достатньо пригадати, що навіть така масштабна постать слов'янського відродження, як Ерней Копітар (1870-1844 рр.), що був одним з засновників наукової славістики, іменував себе німцем,[5] та написав майже усі свої твори німецькою мовою. [6]

Щодо В. Водніка, то вказані вище пошуки об'єктивно зумовили його тісні зв'язки з організаціями молодої словенської інтелігенції, які почали виникати у Країні у другій половині XVIII століття. Згодом він став членом однієї з них – гуртка барона Жиги Цойса. Утворений у 80-х рр. XVIII ст., цей гурток об'єднував багатьох видатних діячів словенського національного відродження, таких, як Блаж Кумердей та Антон Лінхарт.

Його учасники захоплювались новими, прогресивними ідеями свого часу. Особливе місце в їх діяльності належало ідеям духовного єднання слов'янських народів, які пізніше отримали назву ідей слов'янської взаємності.[7] Вони стали центральними в житті та творчості багатьох учасників гуртка. Був серед них і В. Воднік.

В 1795 році він видав «Опис Крайни від Валентина Водніка», де вказував, що країнці, тобто словенці, мають свою власну мову зі слов'янським корінням, яка дуже подібна до інших слов'янських мов, серед яких він у цьому творі виділяв хорватську, пемську або чеську, польську та московітарську.[8]

Вважаючи усіх слов'ян одним народом, якій мешкав на території «від Триєстинського моря до Льодовитого у Московії, від Богемії до Камчатки»,[9] В. Воднік дещо пізніше запропонував одну з перших класифікацій «племен», що входили до його складу. Окрім словенського народу, якій він в той час поділяв на країнців та слов'ян Штирії та Каринтії, на його думку існували ще: 1) хорвати; 2) далматинці; 3) босняки; 4) славонці; 5) словаки; 6) немці або чехі чи богемці; 7) моравці; 8) поляки; 9) помуряни; 10) лужичани; 11) вандали; 12) венди; 13) литовці; 14) лети та 15) московітари або росіяни.[10]

Зв'язкам з Росією В. Воднік, на цьому етапі своєї діяльності, приділяв особливу увагу. Це мало, насамперед, причини об'єктивного характеру. Наприкінці XVIII ст. багато прибічників ідей слов'янської взаємності покладали великі надії на Росію у справі свого національного відродження. Тому русофільство в їх середовищі було поширеним і цілком закономірним явищем. В. Воднік не був виключенням. В 1797 році він почав видавати першу газету словенською мовою «Люблянські новини». Вже в одному з перших її номерів з'явилася стаття В. Водніка, присвячена зв'язкам словенської мови з російською. На думку просвітника «... країнська мова... » була «... більш схожа з московітарською, ніж іншими слов'янськими наріччями. Московітари зберегли багато слів, які наши забули... »[11]

Радо вітав В. Воднік і російські війська на чолі з О. В. Суворовим, які переходили через словенські землі в Італію в 1799 році. Напередодні приходу росіян він писав у «Люблянських новинах», що росіяни – це старші брати словенців, які прийшли захистити їх від ворогів. На його думку «... півтори тисячі років тому в наши края прийшли слов'яни, вони були з російського чи від інших слов'янських народів. В цьому причина того, що ми легко розуміємо російську мову. Справа в тому, що вони – слов'яни, коріння, від якого народжені наши батьки».[12]

Коли росіяни вже проходили словенськими землями, з'явилась ще одна стаття В. Водніка в «Люблянські новинах», в якій він писав слідуюче: «Тепер ми на власні очі бачимо, яких ми великих маємо братів, які зберегли у чистоті нашу слов'янську мову. До неї ми повинні наближатися, якщо бажаємо зробити досконалішою нашу мову. У них ми повинні навчатися, як захищати свою країну від ворогів... »[13]

Однак так продовжувалось відносно недовго. Дуже швидко представники словенської інтелігенції переконалися, що росіяни не мають намірів допомагати їм в реалізації найкращих сподівань. Це призвело, прийнамні на деякий час, до розчарування в Росії та появи серйозних сумнівів щодо подальших розрахунків на неї. Тому В. Воднік на початку XIX ст. почав поступово відходити від русофільства, шукаючи нових орієнтирів в ідеях «іллірійської», тобто югослав'янської єдності.

Історія В. Водніка, як прибічника цих ідей, почалася наприкінці XVIII ст. Ще у «Описі Крайни від Валентина Водніка», від 1795 року, він згадував Любляну під назвою Емона, яку вона мала за часів римської Іллірії. [14] Але у той час «іллиризм» В. Водника мав помірковий характер і не домінував у його діяльності.

На початку XIX ст. все істотно змінилося. Чималу роль в цьому зіграли поширення в Словенії ідей Великої французької революції та Наполеонівські війни. Створення Наполеоном у 1809 р. Іллірійських провінцій, провадження французькою адміністрацією прогресивних реформ знов пробудило серед словенців надії на краще. Особливо після того, як у 1810 р. словенська мова отримала офіційний статус і стала обов'язковою для викладання в учбових закладах. [15]

Це співпало с дискусією у середовищі югослав'янської інтелігенції навколо ключової проблеми — кого вважати «іллiром» і що таке «іллірійська мова». Дехто вважав, що це синонім слов'янської мови. Інші — що це назва мови слов'янського населення Боснії та Далмації. В. Воднік — активний учасник дискусії, був першим серед тих, хто запропонував вважати, «іллірами» усіх югосло'ян, які розмовляють однією мовою — іллірійською. [16] Однак, з іншого боку, він розумів, що мова країнців істотно відрізняється від мови сербів чи хорватів. Тому він ставив питання про необхідність розвитку «іллірійської мови» у напрямі поступового стирання відмінностей між її «варіантами». У підручнику словенської мови «Писемність чи граматика для початкових шкіл», який він видав у 1811 р., В. Воднік закликав повернутися до «... коріння», яке «... будуть тоді серби добре розуміти». [17]

Французи прихильно ставились до його діяльності. Вони надали йому посаду директора усіх учбових закладів Іллірійських провінцій, сприяли у виданні його підручників. Зі свого боку, В. Воднік також належав до найпалкіших прихильників Наполеона, вважаючи його зразком освіченого правителя. В 1811 р. він присвятив йому оду «Іллірія відродженна», у якому фактичне дає у стислому вигляді свою іллірійську концепцію. Він починає з того, що визначає родовід сучасного югослов'янського населення від Римської імперії, підкреслюючи цим його автохтонність. Окремо він ставить питання про необхідність об'єднання югослов'янських «іллірів» на рівні самосвідомості та самоідентифікації. Для цього він перелічує їх під регіональними назвами: которан, горенець, дубровчан тощо, наполягаючи на тому, щоб їх об'єднувала єдина слов'янська назва.[18]

Схильно сприйнятий у середовищі «іллірійської» інтелігенції, цей твір можна вважати одним з головних прикладів ранньої іллірійської ідеології та джерел для її дослідження. Незабаром з'явилась ще одна ода В. Водніка — «Іллірія піднесена», присвячена вже Габсбургам. Безумовно, цей твір був кроком вперед у порівнянні з одою Наполеону. Він вже позбавлений регіональних назв, називаючи братами усіх югослов'ян від Хорватії до Белграду. Відображає він і еволюцію поглядів В. Водника стосовно Росії. Перелічуючи у цьому творі слов'янські народи, навіть вже майже знищених полабських слов'ян, він росіян навіть не згадує...[19]

З іншого боку, проавстрійська риторика «Іллірія піднесена» показує, що «іллиризм» В. Водніка дуже часто переплітався з австрофільством. Наприклад, у 1809 р. він почав видавати «Пісні для брамбовців», присв'ячені слов'янському ополченню Іллірійських провінцій, яке служило австрійському імператорові.[20]

Це поєднання не було випадковим. До Іллірійських провінцій входили землі, які багато століть перебували під владою Відня. Після створення цієї адміністративної одиниці і підпорядкування її Франції, зв'язки з Австрією залишилися досить міцними. А коли Наполеон І одружився у 1810 р. з австрійською принцесою Марією-Луізою навіть передбачалося, що у майбутньому Іллірійські провінції знов стануть частиною володінь Габсбургів.

Мабуть, саме поєднання «іллиризму» з австрофільством стало однією з головних причин того, що, після повернення Іллірійських провінцій у 1813 р. під владу Австрії та поразки Наполеону, з В. Водником не обійшлися як зі зрадником за його активну співпрацю з французькою адміністрацією. Однак, його позбавили місця директора учбових закладів, надавши натомість місце викладача італійської мови

мізерним окладом. Злидні, у яких опинився перший словенський поет, призвели до фактичного припинення його просвітницької діяльності. 8 січня 1819 року він помер у Любляні.

Але для історії слов'янського просвітництва В. Воднік залишився однією з найбільш знакових постатей, заслуги якої переоцінити важко. Він був першим, хто ввів словенську мову у літературний обіг, і одним з перших, хто створив загальну класифікацію слов'янських народів.

У його поглядах можна простежити певну еволюцію. Спочатку домінуючою основою ідей В. Водніка, щодо слов'янського світу, було русофільство. Однак зіткнувшись з його практичним втіленням в життя, він поступово відходить від орієнтації на Росію, зосереджуючи головні зусилля своєї просвітницької діяльності навколо ідей іллірійської єдності та австрофільства.

Об'єднання усіх югослов'ян під єдиною назвою та у межах єдиної мови дозволяють припустити, що саме В. Воднік був батьком-засновником концепції єдиного югослов'янського народу, яка відіграла виключну роль в історії народів Балкан.

Примітки:

1. Pesme Valentina Vodnika. — Ljubljana, 1840. — S. 129, 130.
2. Ibid. — S. 131.
3. Ibid. — S. 130.
4. Vodnikove pesni. — Ljubljana, 1869. — S. 56, 57.
5. Чуркина И. В. Словенское национально-освободительное движение XIX в. и Россия. — М.: Наука, 1978. — С. 57.
6. Письмо Е. Копітара Й. Добровскому от 30 марта 1808 года // Источники для истории славянской филологии. — СПб, 1885. -Т. I. — С. 1
7. Майков А. Всеславянство // Беседа. — 1871. — № 3. — С. 220.
8. Pesme Valentina Vodnika... . – S. 118.
9. Цит. за: Чуркина И. В. Словенская культура // Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения. — М.: Наука. 1988. — С. 214.
10. Цит. за: Чуркина И. В. Словенское национально-освободительное движение XIX в. и Россия... -С. 49.
11. Там само. — С. 50.
12. Там само. — С. 51.
13. Цит. за: Чуркина И. В. Словенская культура... -С. 214.
14. Pesme Valentina Vodnika... . -S. 125.
15. Zwitter F. Francuske revolucionarne ideje u zapadnim jugoslovenskim zemljama u vreme francuske revolucije i Napoleona I // Југословенске земље и Русија за време Првог српског устанка 1804-1813 . — Београд, 1980. — С. 86.
16. Ibid. — S. 85, 86.
17. Vodnik V. Pismenost ali gramatika. — Ljubljana, 1811. — S. IV.
18. Vodnikove pesni... -S. 6-8.
19. Ibid. — S. 12-16.
20. Blaznik I. Predgovor do Pesmi za Brambovce v letu 1809. // Pesme Vodnika... -S. 71-74.

Потапова Г. А.

АДАМ МІЦКЕВИЧ І ПОЛЬСЬКА ГРОМАДА ОДЕСИ

У лютому 1825 року до Одеси прибули учасники розгромленого царською владою руху філоматів у Віленському університеті А. Міцкевич, О. Єжовський та Ф. Малевський.[1]

Перебування польського поета в Одесі напередодні повстання декабристів 1825 року стало важливою віхою в його творчому розвитку. Надзвичайно цікавим є взаємозв'язок та взаємовплив Міцкевича і польської громади, які виникли у той період. Саме ці проблеми не знайшли достатнього освітлення в літературі.

Вивчення цього питання ускладнене малочисельністю історичних джерел, найважливішими з яких є документи ДАОО. Це справи «Про кандидатів Віленського університету Єжовського та Міцкевича», «Про члена товариства філаретів Осипа Єжовського», листування царських чиновників щодо встановлення нагляду за філаретами та перевірки їх кореспонденції, законодавчі акти, які стосуються населення Одеси, особливо польської громади[2]. Дослідженню цього питання допомагають листи Міцкевича, але перевірка кореспонденції та умови суворого політичного нагляду за поетом стають перешкодою для використання них як важливого джерела[3].

Серед спогадів сучасників звертають увагу мемуари Ф. Ф. Вігеля[4], що проливають світ на суспільно-політичне життя міста, історію польської громади Одеси у першій чверті XIX ст. та «Спогади» К. Качковського[5], які освітлюють зв'язки одеських поляків з польським національно-визвольним рухом та декабристами, у тому числі роль А. Міцкевича у контактах російських і польських революціонерів.

Суб'єктивним, але цікавим джерелом, яке дозволяє відтворити картину одеських контактів Міцкевича може служити праця його сина Владислава Міцкевича, у якій автор записав почуті ним спогади батька[6].

Серед перших досліджень, які присвячені різноманітним аспектам історії польської громади Одеси, суспільно-політичним зв'язкам з польськими землями, внеску поляків у культурний розвиток міста необхідно підкреслити праці А. Скальковського, О. Чижевича, О. Дерибаса[7]. Широким колом досліджень представлена проблема перебування в Одесі А. Міцкевича. У працях С. Борового, С. Ланди,

О. Рябініна-Скляревського[8] освітлені суспільно-політичні зв'язки поета з російським і польським революційними рухами. Відомості про особисті контакти поета знаходяться у роботах А. Жонжевського (Ауера), Я. Каленбаха[9].

Ця стаття є спробою доповнити деякі моменти з історії взаємовідносин А. Міцкевича та польської колонії Одеси.

Після недовгого слідства справи філаретів вирок був не дуже суворим: Міцкевичу, Єжовському та Малевському пропонувалося за власним бажанням обрати одне з віддалених міст імперії для заслання. Міцкевич і Єжовський обрали посади викладачів у Рішел'євському ліцеї Одеси. Цей вибір можна пояснити тим, що Одеса 20-х рр. XIX ст. була розвинутим торгівельним містом, у якому поширювались антиурядові настрої. Серед опозиційного населення Одеси були й вихідці з польських земель, про що свідчить рескрипт Олександра I на ім'я Новоросійського генерал-губернатора.[10]

Польська колонія в Одесі почала формуватися з кінця XVIIIст. Про перші поселення поляків в Новоросійському краї писав А. Скальковський[11]. Він відмітив заселення цих земель представниками магнатських родин Потоцьких, Ільницьких, Понятовських, котрі заснували в Одесі перші комерційні доми: «Прот-Потоцький», «Польське товариство» і контролювали всю торгівлю зерном, а також дрібнопомісним дворянством, військовополоненими і солдатами розпущених польських військ, примусово переселених царським урядом[12].

Політична активність одеських поляків проявилася у діяльності масонських лож «Понт Евксинський» та «Трьох царств природи», де більшість становили поляки ті росіяни. Масонський рух охопив практично усі сфери суспільного життя України, багато викладачів Рішел'євського ліцею належало до масонських організацій. Після заборони масонських лож Одеса стала одним з центрів польського національно-визвольного руху в Україні, сюди приїздили поляки-революціонери, майбутні учасники Польських повстань.

В 1823 році разом з новим генерал-губернатором Новоросійського краю М. С. Воронцовим та його дружиною Єлизаветою Ксаверіївною, яка походила з родини Браницьких, в Одесі оселилося багато ліберальної польської молоді. Громада, що сформувалася навколо чети Воронцових, значно впливала на суспільно-політичне, культурне життя міста.

На початку 20-х рр. XIX ст. процес формування польської громади міста був завершений. Вона стала цікавим явищем в історії Одеси: поляки, які складали не найбільшу частину населення міста, грали дуже важливу роль в його економічному, політичному та культурному

розвитку. З польською громадою пов'язане спорудження таких відомих пам'ятників архітектури першої чверті XIX ст. . як палац Потоцьких, Собанські казарми, виникнення першого міського театру, що містився у домі Ржевуських[13]. Польську мову можна було почути на вулицях, в театрі, учбових закладах, державних установах. Багато поляків вивчалося у Рішел'євському ліцеї, до якого відправився А. Міцкевич.

Приїхавши до Одеси, поет опинився в епіцентрі світського та політичного життя польської громади Одеси. На той час Міцкевич вже був відомий як автор «Дзядів» та цілого циклу романтичної поезії. Його приїзд став, безумовно, подією у житті міста. В свою чергу, для Міцкевича нове середовище стало джерелом творчого натхнення тому, що Одеса середини 20-х рр. XIX ст. була, за описом Ф. Ф. Вігеля, «довгою галереєю чудових портретів»[14].

Міцкевич відвідував салон Кароліни Собанської, діяльність якої отримала неоднозначні відгуки в літературі. Ф. Ф. Вігель дає їй дуже сувору характеристику, називає її розумною, ловкою, спритною помічницею генерала Вітта, котрий мав здійснювати нагляд за Міцкевичем та його друзями, «жандармським агентом»[15]. Але збереглись свідоцтва про те, що використовуючи свій вплив на Вітта, Собанська врятувала багатьох польських офіцерів від тюремного ув'язнення та допомогла здійснити втечу з в'язниці брату Г. Олізара Нарцису[16].

Кароліна Собанська стала частиною життя поета. Владислав Міцкевич розповідає, що оточення її салону значно вплинуло на творчість батька. Поляки, котрі забули рідну мову, розмовляючи французькою, магнати, що дбали тільки про власні інтереси, бездушні жінки, царські чиновники, чисельні шпигуни стали прототипами драми Міцкевича «Барські конфедерати». [17]

Досить часто відвідував Міцкевич дім подружжя Залеських. Богдан Залеський – відомий літератор, засновник «української школи» в польській романтичній поезії, був також одним з провідних діячів польської громади Одеси. В творах Залеського простежується ідея припинення багатовікової ворожнечі, спроба примирення українців та поляків. У родині Залеських зберігалися польські традиції, культура, господарі були прихильниками ідеї звільнення та відродження Польщі. Дім Залеських був осередком польської культури в Одесі, у якому проводились не тільки літературні вечори, але й часті зібрання польських патріотів – учасників національно-визвольного руху. Поезія Б. Залеського, яка у сучасній польській науці нарешті отримала належну високу оцінку, мала значний вплив на творчість Міцкевича. Можливо саме думи та балади Залеського, присвячені історії України, козацьким

повстанням, проникнуті традиціями українського фольклору, зацікавили Міцкевича. Він годинами слухав співи українських кобзарів, став серйозним знавцем української народної пісні[18]. Родині Залеських Міцкевич присвятив поему «Конрад Валленрод», тісні контакти між поетами тривали на протязі довгих років.

До дому Залеських було близьким інше коло одеських знайомих Міцкевича, яке складалося з поляків-членів декабристських організацій та учасників польського національно-визвольного руху. Збираючись до Одеси, Міцкевич отримав рекомендаційного листа від О. Бестужева і К. Рилєєва до поета В. Туманського, де зазначалося, що за почуттями і думками вони (Міцкевич та його товариші) вже друзі[19].

Зв'язуючим звеном між декабристами та одеською польською колонією був друг Міцкевича Г. Олізар, котрий був посередником у переговорах між Польським Патріотичним товариством та декабристами щодо спільного виступу[20]. Тому можна припустити справжню мету прогулянки по Криму, яка була здійснена Міцкевичем у товаристві Кароліни Собанської та генерала Вітта, під час якої поет зустрічався з Г. Олізаром.

Про зустрічі засланого поета з представниками польського визвольного руху розповідає К. Качковський. У своїх «Спогадах» він писав, що під час зустрічей з Міцкевичем та його друзями-філаретами треба було зберігати обережність, «щоби їм та собі не накоїти клопотів». Качковський пригадує таємні бесіди з Міцкевичем та Маліновським – майбутнім учасником повстання 1830-31 рр. -на березі моря. [21]

В Одесі Міцкевич зустрічався з Петром Мошиньським – одним з прибічників співпраці польських та російських таємних організацій. Дуже часто поет відвідував дім В. Шеміота, якій мав тісні контакти з російськими, польськими літераторами, політичними діячами, у тому числі з О. Пушкіним, К. Рилєєвим, В. Туманським[22]. До самого від'їзду з Одеси в листопаді 1825 року, Міцкевич підтримував зв'язки з представниками декабристських організацій, майбутніми учасниками Польських повстань 1830-31рр. і 1863-64рр. Деякі факти з історії таємних товариств, котрі були викладені поетом у його «Курсі слов'янських літератур», підтверджують думку про безпосередню участь Міцкевича в їх діяльності[23].

В Одесі до поета прийшло натхнення, на яке він так довго чекав після розгромлення філаретів. В одеський період Міцкевичем написані одні з найкращих поетичних творів – «Одеські» і «Кримські» сонети, романтичний герой, яких не згинається під ударами долі і прагне втілити свої ідеали в життя. В Одесі з'явився задум «Конрада

Валленрода» – поеми, головним змістом якої було обґрунтування права на вільність та незалежність Польщі. Конрад Валенрод – середньовічний лицар, котрий бореться за звільнення Литви від Ордену Хрестоносців. Обраний Великим Магістром Ордену, він сприяє поразці хрестоносців, а після того, як його змова була викрита, закінчує життя самогубством. Його образ нагадує одеських знайомих поета – російських декабристів, учасників польських таємних організацій, гаслом діяльності яких незабаром стане вислів: «За вашу і нашу волю!».

Заслання поета до нашого міста збіглось з кульмінаційним моментом в історії польської громади Одеси, яка у той час вже не була лише зібранням впливових аристократів та торговців, а перетворювалась на один з центрів відродження польської ідеї в Україні. Поезія Міцкевича значно вплинула на культурний, політичний розвиток міста, на процес становлення національної свідомості польської громади в Одесі, коли, за висловом сучасника, багато поляків «кинулися стрімголов у повстання»[24].

Перебування Міцкевича в Одесі прийшлось на період максимального україно-російсько-польського зближення, яке було порушено жорстоким придушенням Польського повстання 1830-31 рр. Тому вивчення цього нетривалого періоду співпраці між представниками революційних кіл трьох народів надзвичайно важливо для подолання сучасних протиріч у стосунках України, Росії та Польщі, воно стає кроком на шляху до взаєморозуміння трьох народів і держав.

Примітки:

1. ДАОО, Ф. 44, Оп. 1, сп. № 21, арк. 1.

2. ДАОО, Ф. 1, Оп. 200, сп. № 5, арк. 1-6; ДАОО, Ф. 44, Оп. 1, сп. № 21, арк. 1-3.

3. Мицкевич А. Письма// Собр. соч. в 5тт. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1954, Т. 5. – С. 354-356.

4. Вигель Ф. Ф. Записки// Русский архив, кн. 3, вып. 3, 1892. – С. 89-186.

5. Kaczkowski K. Wspomnienia z papieryw pozostaiych, t. 2 – Lwyw, 1876.

6. Mickiewicz. W. Żywot Adama Mickiewicza, t-1. – Str-232.

7. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. 1 – Одесса: Тип. Нитче, 1850. – С. 247-250. ; Скальковский А. А. Первое тридцатилетие города Одессы 1793-1823 – Одесса, 1837. – С. 110-164. ; Чижевич А. Город Одесса и одесское общество//Из прошлого Одессы – Одесса: Тип. Кирхнера, 1894. – С. 79-84. ; Дерибас А. Старая Одесса – Одесса, 1990. – С. 27-311.

8. Боровой С. Я. Мицкевич накануне восстания декабристов //Литературное наследие, 1960. – С. 411-461; Ланда С. С. Мицкевич накануне восстания декабристов //Литература славянских народов: Изд-во АН СССР, 1959 – вып. 3. – С. 106-164; Рябинин-Скляревский Адам Мицкевич в ссылке в Одессе в 1825 // Былое, 1825 -№ 4. – С. 154-162

9. Ацег Mickiewicz w Odessie – twyrczoњж jego z tego czasu – Warszawa, 1897. – С. 95, Kallenbach J. A. Mickiewicz, 1926
10. Цит. по: Флоровский А. Собрание высочайших грамот и указов в архиве упраздненного Новороссийского генерал-губернаторства, 1912
11. Скальковский. А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы – С. 110.
12. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. 1 -С. 247-250.
13. Скальковский А. А. Из портфеля историка // Из прошлого Одессы. – Одеса, 1894. – С. 200.
14. Вигель Ф. Ф. Записки. – С89.
15. Там само – С. 186.
16. Ланда С. С. Мицкевич накануне восстания декабристов. – С. 138
17. Mickiewicz. W. Ïywot Adama Mickiewicza, t-1. – Str-232.
18. Калугин Ю. А. Он между нами жил – Симферополь: Крымиздат. – 1962. – С. 70.
19. Цит. по: Боровой С. Я. Мицкевич накануне восстания декабристов. – С. 436
20. Ланда С. С. Мицкевич накануне восстания декабристов. – С. 106
21. Kaczkowski K. Wspomnienia z papieryw pozostaiych. – С. 115-117
22. Ланда С. С. Мицкевич накануне восстания декабристов. – С. 108
23. Мицкевич А. Курс славянских литератур // Собр. соч. в 5 т. . – М., 1954 – Т. 4. – С. 385-386
24. Бутурлин М. Д. Записки графа Бутурлина //Русский архив. – Кн. 2. – Вып. 2. – 1897. – С. 24

Сапожнікова Т. Д.

КНИЖНА КУЛЬТУРА СТАРООБРЯДЦІВ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У культурно-ідеологічному житті російського суспільства XVII ст. віра ставала предметом суперечок і розходжень Ця обставина потягла за собою створення величезного за значенням в російській культурі комплексу старообрядських полемічних та історичних творів, які обгрунтовують позицію і дії апологетів старої віри.

Книга була основним джерелом ідеології раннього старовір'я, тобто системи поглядів старообрядців на світ, хід історії, своє місце у світі. І пізніше, у XVIII-XIX століттях, авторитет багатьох старообрядських письменників, керівників общин повністю залежав від їх начитаності, знання і розуміння текстів Св. Предання. [1] Тільки посиланням на традицію обгрунтовували вони власні ідеї у суперечках із офіційною церквою та іншими старообрядськими течіями. Як справедливо писав у другій половині XIX століття російський історик М. І. Костомаров, який одним із перших підняв на науковому рівні питання про відмінності в релігійності православних і старообрядців: «Розкольник тільки про

релігію і думав , шукав в обряді змісту, розкольник читав і пробував створити собі учення...все перевірити, дослідити. »[2] В цьому випадку релігійна література була просто необхідною. Тому явище Нового часу – значний обсяг і почасти різноманітний зміст книжних зібрань, аж до творів ідейних противників та новинок світської літератури – виділяло і релігійних традиціоналістів, прихильників старої віри. Полеміка, в тому числі і в середині руху старообрядства, вела так чи інакше до визнання самими старовірами необхідності «критичного підходу» при вирішенні питання про авторитетність старих книг». [3]

Бібліотеки /книжні зібрання/ общин, церков, скитів чи окремих осіб мали більш менш постійний склад, традиційно включаючи літургійні збірники, збірники піснеспівів, іншу богослужебну літературу, твори повчального і агіографічного характеру /житія, повчання, проповіді/, твори ідеологів старої віри. Бібліотеки старообрядців у південно-західних районах України і сусідніх територій підтверджують це правило.

Книжні зібрання формувалися протягом багатьох років і складалися із книг найрізноманітнішого походження, зібраних по всій Росії і за її межами. Скрізь, де тільки не опинялися старовіри – і на півночі Русі, і в Сибіру, і в турецьких володіннях – їм були край необхідні книги. Їх здобували де тільки можна: і звичайним способом, з допомогою куплі, обміну, дарунку і т. п., так і найнесподіванішим. Наприклад, козаки-некрасовці, які прийшли з Дону на турецькі землі,під час спільних походів із кримськими та кубанськими татарами в прикордонні райони Росії із зустрічних на їх шляху церков і монастирів забирали ікони та книги, які їм сподобалися. Як вони самі про це говорили –«з метою забезпечити себе і своє потомство старинкою»,[4] досить логічно вважаючи, що коли синодська церква втратила святість, то «давньоправославні» предмети культу їй не потрібні.

Всі старообрядські общини цілеспрямовано збирали стародруковані книги і рукописи. Наприклад, Є. Б. Смілянська, вивчаючи книжну культуру значного старообрядського села на півночі Бессарабії – Куничі, відзначає: «Пошук і придбання книг як у Придністров'ї, так і за його межами почали уже перші переселенці-старовіри. Книжні контакти куничан охопили Кишинів і Москву, Вилково і Хотин, Орєхово-Зуєве, Єлисаветград. »[5] У старообрядські бібліотеки пвденно-західного регіону України і Бессарабії часто потрапляли і стародруковані, і давні рукописи українського, молдовського, болгарського походження.

Зокрема, відомий археограф М. Ю. Бубнов повідомляє про те, що в Білокриницьку бібліотеку /митрополичу/ поступив «Скитський

патерик» у списку XVI століття болгарського ізводу, а також /що особливо цікаво/ «значна кількість південнослов'янських рукописів передали в митрополичу бібліотеку дунайські старообрядці»,[6] які заснували і частково заселяли місцеві старообрядські поселення.

У старообрядських книжних зібраннях південної Бессарабії зустрічалися книги із центральної Росії, північно-східних та північно-західних районів країни, про що свідчать власні записи на книгах та інші джерела. Особливо широко така література розповсюджується на території Бессарабії після приєднання її до Росії в 1812 році. З цього часу на основі здавна існуючих тут старообрядських поселень утворюються за рахунок переселенців із внутрішніх районів Росії та некрасовців із правого берега Дунаю багаточисельні й добре організовані старообрядські общини.

Сюди, в край, де старообрядцям-некрасовцям були надані важливі привілегії / особливо – можливість побудувати церкву і справляти богослужіння за старими звичаями, дзвонити у дзвони, тобто «публічно виявляти» свою віру/ за указом від 25 липня 1811 року, рипулися прихильники старовір'я з багатьох кінців Росії та українських губерній, особливо із Подільської губернії. Вони несли з собою свою книжну культуру, та й постійні міцні зв'язки з колишнім місцем проживання: і зі стародубськими посадами, і з поселеннями на Поділлі, і з центром Росії, а головне, з Рогожською общиною у Москві, яка претендувала на керівництво старообрядцями-поповцями по всій країні, – ніколи не припинялися.

З іншого боку, знову приєднаний край, де здавна проживали старообрядці, привернув увагу багатих старообрядських центрів, які прагнули допомогти своїм єдиновірцям в організації церковного життя. Представники місцевих общин нерідко навідувалися в Москву для збирання пожертвувань.

Наприклад, відомо, що із Ізмаїла до Москви приїздили у 30-х роках староста старообрядської церкви, купець Микита Бєляєв, а пізніше ізмаїльський міщанин, палітурник Фрол Колесников, активні діячі старообрядства у Придунав'ї. Колесников, крім того, за дорученням керівників ізмаїльської общини вів переписку з конторщиком Рогожського кладовища в Москві Кондратієм Никифоровим. Із цієї переписки / вилучено місцевою поліцією чернетку листа в Москву/ відомо, що із Москви до Ізмаїла поступали різні пожертвування, як правило, це були богослужебні книги, ікони, фінансова допомога. Вона направлялася для церков, які будувалися в місті /у 30-х роках церкви Різдва Христового, а пізніше Нікольського собору[7]/. На знак

подяки до Москви із діючої на законних основах церкви Різдва Христового були послані Св. Тайни для причастя.

Старообрядські бібліотеки поряд із стародрукованими виданнями XVI-XIX століть містили і рукописні книги, майстерність створення яких не припинялася, так як організація власного книгодрукування була з відомих причин для більшості общин в Росії неможливою.

Дослідники-археографи називають ряд імен старовірів, які займалися переписуванням книг у самій Бессарабії та поблизу неї. За даними Т. А. Круглової, майстри-переписчики книг працювали у XIX на початку XX століть в таких населених пунктах, як слобода Пилипоновка /в Подільській губернії/ села Плоске і Новомиргород Херсонської губернії, село Курники Тирновського посаду Подільської губернії, село Іванча в Молдові, де створено найдавніший із знайдених рукописів – «Трифологіон» кінця XVIII століття.[8] Також археографом виділяється «тираспольська школа» переписчиків богослужебних книг. До неї належить не менше п'яти книг із Молдовсько-Української колекції 1973-1976 рр. Все це півчі збірники – Октоїх, Обіход, Ірмологіон. На думку дослідників, всі вони були виконані Власом Васильовичем Алейниковим з 1807 по 1837 роки.[9]

З опублікованих матеріалів експедицій МДУ в південно-західну Україну і Молдову, а саме з опису частини книжної колекції, виконаному Т. А. Кругловою, можна помітити ще деякі сліди-згадки про місцевих старообрядських майстрів, які переплітали і, можливо, переписували книги, зокрема, в Ізмаїлі. Цікавий в цьому плані запис на збірнику піснеспівів під назвою «Трифологіон» /в описі Т. А. Круглової під №28/ про те, що книга переплетена 17 січня 1838 року у «преславному граді Ізмаїлі».[10] Можливо, що переплітав її саме Фрол Колесников, майстер своєї справи, відомий далеко за межами місцевої старообрядської громади.

Увагу поліції, через що і збереглося його ім'я в місцевих архівах, ізмаїльський палітурник звернув тим, що організував у своєму будинку друкування текстів молитв, а також мав велику кількість релігійної літератури, що дало підставу звинуватити його у торгівлі книгами, про що дещо пізніше.

Що стосується діяльності Колесникова з виготовлення друкованої продукції для своїх єдиновірців, то із справи , яка зберігається в Ізмаїльському архіві, відомо, що в середині 40-х років Фрол Колесников разом із сином Степаном, також спеціалістом-палітурником, придбали «три типографічні дошки, дві мідні, одну дерев'яну для тисання вінців і молитв при кончині »,[11] необхідних за саном православного поховання.

Також ізмаїльські старовіри придбали три набори азбучних літер: один слов'янський і два з цивільним шрифтом. Їх Степан Колесников купив в Одесі, але не в типографіях, за його словами, а у «невідомого йому палітурника із Клинців» «для використання по палітурному промислу». [12]

В будинку Колесникових при обшуку, здійсненому місцевою поліцією, було знайдено лист із Одеси з інструкцією, як користуватися типографічними дошками. Як відзначили поліцейські, які проводили обшук, із листа зрозуміло, що його автор сам же й займався виготовленням таких дощок для витесування похоронних молитв і «витесав уже таких в різні місця тисяч три». [13]

Цікаво, що в іншому із декількох знайдених листів, його автор, мешканець Одеси Іван Нетрусов пропонував Колесникову «сховати все що стосується книг, бо з Москви прибуде обшук». [14] В Москві при митрополиті Філареті Московському з 1831 року діяв Секретний Радчий Комітет у справах розкольників і сектантів,[15] можливо, звідти й виходила така вимога. Особливо ізмаїльському старовіру радили заховати рукописні азбуки, пізніше одна (руки самого Колесникова) і була вилучена. [16] Може, він не взяв до уваги попереджень свого єдиновірця і не поспішив заховати книги й типографічне обладнання.

Хоч у справі згадується тільки одна рукописна книга, виконана в Ізмаїлі Фролом Колесниковим, скоріше всього, вона не була єдиною.

Майстерність переписування книг дуже цінувалося у старообрядському світі, замовників було багато, книги швидко знаходили нових власників. Так що перелік майстрів та місць переписки книг, складений Т. А. Кругловою, можна доповнити ще одним іменем – ізмаїльського палітурника Фрола Колесникова.

В будинку палітурників Фрола і Степана Колесникових було знайдено, крім того обладнання, про яке уже йшла мова, багато книг релігійного змісту. Поліцію зацікавило й таке: в листах, знайдених у будинку, містилися прохання від різних людей надіслати богослужебну літературу на вказані адреси. [17] Так Фрол Колесников отримав листа із Браїлова від свого однофамильця Никифора Колесникова з проханням надіслати йому збірники церковних піснеспівів. Півчий Октай /Октоїх/ – богослужебна книга пісень і Демественник – церковні пісні урочистого демественного розспівування. Потім, в листі криловського /м. Крилов знаходиться поблизу Кременчуга/ купця Якова Чернова містилося прохання надіслати йому книгу Тріодь Пісну.

Всі ці обставини і були підставою для ізмаїльської поліції для висунення Фр. Колесникову звинувачення у тс ргівлі «розкольницькими книгами». В його будинку було знайдено багато друкованих і близько

десяти рукописних книг. Перелік книг /на жаль, в поліцейських звітах не вказаний рік видання або переписування – видно, люди, які здійснювали обшук, не були знайомі з церковнослов'янським написанням цифр /являє собою безсумнівну цінність для дослідників, дозволяючи в певній мірі пізнати найбільш популярні серед ізмаїльчан-старообрядців книги.[18]

Серед друкованих видань цікаві такі:

1. Часовник, надрукований у Супраслі; Часовник – це Псалтир з послідуванням, тобто, записом служб за годинами /ранкова, вечірня і т. д. /

2. Житіє Миколая Чудотворця, надрукований у Клинцях, один із найпопулярніших творів для «душекорисного читання» у православних.

3. Часовник, надрукований у Вільно.

4. Цвітник, надрукований у Почаєвській типографії; збірник творів духовного змісту, невеликих повчальних творів, висловів святих або отців церкви. У М. Сперанського наводиться інше значення цієї назви: «Цвітник – це збірник творів релігійного змісту з кольоровими мініатюрами.»[19]

5. Часовник, надрукований у Почаєво.

6. Статут Соловецький, надрукований у Почаєвській типографії.

7. Трифолог, надрукований у Львові.

8. Часовник, надрукований у Яссах.

9. Історія про страдників Соловецьких,надрукована в Супрасльській типографії; це полемічний твір на захист учасників повстання в Соловецькому монастирі 1668-1678 рр. проти никоновської реформи церкви, автор – керівник безпопівської поморської угоди в старообрядстві Семен Денисов, поч. XVIII ст.

10. Катехизис, надрукований у Почаєвській типографії.

11. Діоптра, надрукована книга у Клинцях; інакше – «Душеглядне дзеркало»- тлумачення текстів Св. Письма візантійського автора Филипа Пустинника.

12. Скитське покаяння, надруковане у Клинцях; твір старообрядського автора, в Каталозі, укладеному В. Г. Дружиніним, визначене так: «Скитське покаяння, Семена Олексійовича, а писав Яків Степанов, видана книга у Почаєві в 1782 році.»[20]

13. Варварник, надрукований у Києві.

Крім того, в будинку Колесникова було знайдено багато богослужебних книг найширшого розповсюдження серед віруючих – требників і псалтирів,а також Апостол, Апокаліпсис. Як зауважили

поліцейські, багато книг було з «рукописними замітками»,[21] де зазвичай повідомлялися дані про власників, виражалося ставлення до прочитаного.

Необхідно також відзначити, що такий численний перелік типографій, де були видані книги, які поступили в Ізмаїл /багатьма каналами – дарунок, в спадщину, купівля/, не повинен вводити в оману, він може і не бути достовірним. Часто таємні старообрядські типографії, які знаходилися в чернігівських посадах давали невірні відомості про свої книги, вказуючи місцем видання Варшаву, Вільно, Гродно, інші міста, де в кінці XVIII ст. виходили книги для старовірів. Деякі видання зовсім не мали вихідних даних. Іноді місце видання було утаєне через гостроту і полемічність виданої літератури або щоб зберегти таємницю масштабів діяльності типографій, так, без виходів видавалися у Клинцях «Книга про віру», «Кирилова книга». Деякі книги продовжували друкувати зі вказівкою на польські типографії, зокрема, на Супрасльську: Служебник,«Скитське покаяння», «Про отців і страдників Соловецьких»,«Страсті Христові». Іноколи виходили без даних про місце видання «Соловецька чолобитна», гостро направлена проти державної та церковної політики у другій половині XVII століття, «Скитське покаяння» /одна із таких книг і була знайдена в будинку Колесникових/ та ін.[22]

Книжне зібрання Фрола Колесникова містило також рукописні книги. Серед них:

1. Житіє Іосифа Царевича /одне із найпопулярніших у старообрядському світі/.

2. Мінея на липень /збірник житій і повчань, інших релігійних текстів на кожен місяць/.

3. Іноглядний статут.

4. Торжественник /збірник житій і похвальних слав, які читалися під час богослужіння/.

5. Книга Кирила, архієпископа Єрусалимського.

Крім того, були знайдені три рукописні Цвітники, дві служби Миколаю Чудотворцю, два Єрмолаги /Ірмологіони/ пісні, тобто, збірники піснеспівів на певні служби річного циклу.[23] Дані про місце і час створення цих книг в документах справи відсутні.

Відзначимо, що із рукописних книг, які зберігалися в будинку Колесникових, особливий інтерес являє «Книга Кирила, архієпископа Єрусалимського», як твір, який став основою ідеології старообрядського напрямку в православ'ї, засуджуючого церковну реформу XVII століття. Він являв собою тлумачення Стефана Зизанія на 15-е оповіщувальне слово Св. Кирила «на осьмый век», тобто на восьме тисячоліття від створення світу, коли за очікуваннями багатьох

містично налаштованих проповідників повинне було скінчитися земне існування людей.

Ще у 1644 році цей твір увійшов до складу «Кирилівської книги» / і дав їй назву/, збірника полемічних творів російських, грецьких, українських і білоруських авторів кінця XVI – поч. XVII століть, створеного для диспутів зі священником датського принца Вальдемара, претендента на руку царівни Ірини Михайлівни. . Інтерес до Кирилової книги не слабшав серед старовірів протягом століть, про що свідчить наявність основного твору із тієї книги в бібліотеці ізмаїльського старообрядця.

* * *

Поліція і місцева влада підозрювали Фр. Колесникова у торгівлі книгами, але, можливо, він був тільки власником багатої місцевої бібліотеки, адже, як вказано в описі книг, «вони уже давно у використанні, дуже потримані».[24] Причому факти пересилки книг в інші регіони на прохання знайомих цьому не суперечать.

В старообрядському світі друковані видання мали дуже широкий обіг в межах одного регіону, компактно заселеного прихильниками старої віри. Як відзначають дослідники книжної культури старообрядства, для них / старообрядців/ «функціонування книги важливіше, ніж її зберігання, старообрядці достатньо легко розлучалися з книгою, якщо були впевнені в тому, що передають її в надійним людям».[25]

Навколо власника-зберігача книжних цінностей формувалося коло читачів і слухачів. Старовіри могли зібратися в його будинку для читання книг. Така форма духовного життя була розповсюдженою не тільки в старообрядському, але й у православному демократичному середовищі селянства, міщан, купців. Крім того, старообрядці також не відмовлялися від середньовічного російського звичаю громадського книговолодіння, коли книги, необхідні для церковної служби, належали всій релігійній общині. Прихильники старої віри просто змушені були зберегти і розвивати подібну практику, так як книги, які знаходилися в церкві або каплиці, підлягали великій небезпеці бути конфіскованими при обшуку, не говорячи уже про ті общини, які молитовних приміщень, як таких, не мали, і богослужіння відбувалося у приватних будинках. Книги були в цьому випадку розподілені між віруючими для їх більшої безпеки; якщо вилучать в одному будинку, то може не знайдуть в іншому. Тому в особистих бібліотеках старообрядців зберігалися книги як особистої, так і громадської власності. Ізмаїльська община теж не була винятком.

Можна додати, що книжні зібрання ізмаїльчан не лежали мертвим тягарем, незацікавлені наглядачі відзначали грамотність і вміння

розумітися на тонкощах віроучіння. Об'єктивне свідчення з цього приводу лишив місіонер із північних повітів Бессарабської області Георгій Черноуцан: «Православні мало освічені у віроучінні, а розкольники, маючи часті стосунки з ними в різних випадках намагаються розпалювати релігійні суперечки і часто стають переможцями, нерідко говорячи православним: «Ваша церква ніяких пояснень про віру вам не дає, а змушує вас сліпо вірити попам і дякам...які вас нічому не вчать, у нас кожен християнин пояснить, за кого і чому він вірує». [26]

Список книг, знайдених у Колесникових в цілому не виходить за рамки традиційної старообрядської бібліотеки, яка містить збірники церковних піснеспівів, служби різним святим, літургійні збірники, твори морально-агіографічного характеру. Також не викликає особливого подиву той факт, що в ізмаїльській бібліотеці мало полемічної літератури, тільки «Книга Кирила...» і «Повість про отців і страдників Соловецьких», майже не представлені власне старообрядські твори, за винятком тієї ж «Повісті...» і «Скитського покаяння». В бібліотеці Фрола Колесникова немає також окремих / можливо, в збірниках є/ творів раньовізайтійських авторів есхатологічного характеру – маються на увазі обов'язкові для старообрядських книжних зібрань Іоан Златоуст, Єфрем Сирін та ін. Із більш пізніх візантійських авторів можна чітко вказати тільки Филипа Пустинника /Діоптра/.

Звичайно, та обставина, що в бібліотеці Фрола Колесникова мало книг подібної тематики, однією із найактуальніших і широко розповсюджених у старообрядській культурі, не означає те, що вони взагалі не зустрічалися в місцевих книжних зібраннях. Однак немає сумнівів у тому, що найбільш вживаними серед місцевих старовірів були саме збірники молитв і церковних піснеспівів. На це, зокрема, вказують і листи до Колесникова з проханням надіслати той чи інший богослужебний збірник /писали йому про це старообрядці-поповці із Браїлова та Крилова/. Така велика була потреба в точному православному санонаслідуванні і в правильності читання молитв, тим більше, що в умовах відсутності постійного священника за чистотою ведення служби слідкували самі віруючі. До того ж, хоч есхологічні мотиви були невід'ємною частиною ідеології старовірів навіть поповської угоди /вони служили для виправдання замкнутого способу життя, обмеженого спілкування з оточуючими, різкої від них різниці/, при всій їх важливості й питомій вазі в ідеологічних надбудовах старообрядства, в основному вони мали значення не більше, ніж в офіційному православ'ї.

В Бессарабії протистояння старовірців ворожій і непримиримій офіційній церкві було пом'якшено привілейованим становищем місцевих

старообрядських общин, хоч тут і знали про ті гоніння, яких зазнавали старообрядці в Росії не тільки в XVII – XVIII століттях, але й у XIX столітті, і часто не з чуток, а з власного досвіду. Місцеві старообрядці не вбачали в представниках влади своїх ворогів, так як ті не супротвили релігійному життю в такій мірі, як це було в інших регіонах імперії.

Так, особливе становище бессарабських старообрядців у зв'язку з постійним нестійким станом Російської імперії на своїх південно-західних кордонах, як і сама близькість кордонів, обумовлювали відносну незалежність духовного життя общин. У ізмаїльських старовірів не було різких конфліктів із владою, яка хоч із підозрою слідкувала за швидким ростом і активністю общин, реально зашкодити цьому не могла.

Правда, для Флора і Степана Колесникових контакт з поліцією закінчився печально. Можливо, під час слідства Колесникови намагалися втекти, але були затримані в Молдові. Щоб уникнути неминучих неприємностей, вони, подібно багатьом своїм єдиновірцям за таких обставин, «виявили бажання приєднатися до православної церкви», були звільнені і зразу ж втекли, «повернувшись до розколу».[21]

Фрол Колесников зі своїм сином перебралися до Румунського князівства, де старший Колесников помер, а його син «досі живе в Яссах з ремеслом перекладача», – писав у 1849 році про долю ізмаїльських старообрядців І. С. Аксаков, на той час чиновник МВС.

Примітки:

1. Покровский Н. Н. О роли древних рукописных книг в складывании системы авторитетов старообрядчества // Научная библиотека Сибири и Дальнего Востока – В. 14. – С. 25.

2. Костомаров Н. И. История раскола у раскольников // Вестник Европы–1871 №4. -. 498, 499.

3. Покровский Н. Н. Вказ. праця. – С. 33.

4. Иванов-Желудков В. /Кельсиев В. / Русское село в Малой Азии // Русский вестник -1866. – Т. 63. – С. 430.

5. Смилянская Е. Б. Белокриницкие приходы в Молдавии. /Книжность и культура села Кунича/. // Традиционная духовная и материальная культура старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки – Новосибирск, Наука, 1992. – С. 183.

6. Бубнов Н. Ю., Мартынов И. Ф. К истории библиотеки белокриницкой старообрядческой митрополии // Археографический ежегодник за 1972г. – М.,1974 – С. 267.

7. ДАОО. Ізмаїльська філія . – Ф. 514 /Измаильская градская полиция/. -Оп. 1-Спр. 182. – Арх. 10-11,18.

8. Круглова Т. А. Обзор кириллических книг Молдавско-Украинской кол лекции Московского Уни-верситета // Русские письменные и устные тради ции и духовная культура. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 241.

9. Там само.

10. Круглова Т. А. Краткое описание рукописей, найденных в 1973 г. на территории

МССР и Одесской области УССР // Из истории фондов НБ Московского Университета. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – С. 155.
11. Ізмаїльська філія ДАОО,- Ф. 514. – ОП. 1. – Спр. 182. – Арк. 1,11.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Собрание постановлений по части раскола по приказу МВД. – Т. 1., В1. - Спб.,1858. – Перепечатано: Лондон, 1863. – С. 88.
16. ДАОО. Ізмаїльська філія . – Ф. 514. – ОП. 1. – Спр. 182. – Арк. 1.
17. Там само.
18. Регистр книгам, отысканным у Измаильского мещанина Фрола Колесникова с пояснением, где напечатаны // Ізмаїльська філія ДАОО. – Ф. 514. – ОП. 1. -Спр. 182. – Арк. 7.
19. Сперанский М. Н. Рукописные сборники XVIII века. – М.: наука, 1969. – С. 115.
20. Дружинин В. Г. Писания русских старообрядцев. – Спб.,1912. – С. 247.
21. ДАОО. Ізмаїльська філія . – Ф. 514. – ОП. 1. – Спр. 182. – Арк. 2.
22. Мельников-Печерский П. И. Записка старообрядческих типографий в Клинцах, Махновке, Янове, Майдане Почапницком // Мельников-Печерский П. И. Полн. Собр. соч. В. 7-й Т. – Т. 7. – Спб.,1909. – 2-е изд-ние. – С. 353.
23. ДАОО. Ізмаїльська філія . – Ф. 514. – ОП. 1. – Спр. 182. – Арк. 2-3.
24. Там само.
25. Дергачева-Скоп. Е. И., Алексеев В. Н. Старообрядческие библиотеки в Сибири // Традиционная духовная и материальная культура старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки. – С. 127.
26. Из донесения миссионера Георгия Черноуцана о старообрядцах севера Бессарабии //Кишиневские епарх. ведомости. – 1893. -№5. – С. 157.
27. Аксаков И. С. О бессарабских раскольниках // Русский архив. – 1888. №11. – С. 444.

Гребцова І. С.

СТАНОВЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ПРЕСИ В ОДЕСІ (ПЕРША ПОЛОВИНА 60-Х РР. XIX СТ.)

У середині XIX ст. інтенсивно розвивалася одеська єврейська община, яка вже на початку 60-х рр. XIX ст. підключилася до видання регіональної періодичної преси. Ініціаторами заснування преси для єврейського населення краю стали одеський нотаріус О. Рабінович і купець І. Тарнополь. У грудні 1856 р. вони звернулися до попечителя Одеського учбового округу М. І. Пірогова з клопотанням про видання для єврейської общини російською мовою журналу «Рассвет» в Одесі[1]. Якщо участь І. Тарнополя у виданні журналу була нетривалою, і вже через п'ять місяців він відійшов від видавничої діяльності, то син багатого відкупника Полтавської губернії О. Рабінович, що дістав різносторонню світську освіту, був переконаним ентузіастом видання єврейської преси. В Одесі він проживав з 1845 р., декілька років успішно

займався літературними перекладами, а потім і сам захопився літературною діяльністю. Незабаром О. Рабінович став досвідченим публіцистом і літератором, твори якого публікувалися в центральній і регіональній пресі. Розповідь О. Рабіновича «Штрафний», яка була надрукована в «Русском вестнике» в 1859 р., мала великий суспільний резонанс. Її впливу іноземна преса навіть приписувала появу урядового документу «Про звільнення і повернення до сімейств всіх відданих за штраф у військову службу посадових осіб єврейської громади»[2].

О. Рабінович був добре відомий і одеським читачам по виступах в місцевій газеті «Одесский вестник», де він вміщував не тільки літературні твори, але і статті про соціальне становище євреїв в Росії і Новоросійському краї. У 1850 р. в одеському альманаху «Литературные вечера», який видавав Н. Фумелі, було опубліковано один з його кращих літературних творів «Моріц Сефарді». Тому рішення О. А. Рабіновича заснувати власний орган друку не можна назвати випадковим, воно стало наслідком довгих роздумів публіциста, що усвідомлював всю міру відповідальності за почату ним справу.

М. І. Пірогов відразу ж підтримав думку про заснування журналу «Рассвет» і добився згоди на його видання від генерал-губернатора О. Г. Строганова. Однак прагнення О. Рабіновича і І. Тарнополя видавати журнал російською мовою викликало заперечення членів єврейського комітету в Петербурзі, які наполягали на тому, щоб «Рассвет» виходив на івриті або ідиші. Але тверда позиція редакторів дозволила їм відстояти задумане. Після довгих обговорень в міністерствах народної освіти і внутрішніх справ дозвіл на видання журналу «Рассвет» було, нарешті, отримано[3].

Перший номер журналу вийшов 27 травня 1860 р. Це було щотижневе видання, яке виходило по п'ятницях. Ціна річної підписки для одеситів становила 8 крб., з пересилкою для жителів інших міст – 10 крб. Програма видання була досить широкою, хоч мала два відділи: офіційний і вченолітературний. У першому публікувалися офіційні укази і розпорядження уряду. Другий відділ вміщував ряд рубрик: 1) внутрішні вісті, 2) відомості про стан євреїв за кордоном, 3) огляд іноземної єврейської журналістики, 4) література, 5) біржова хроніка, 6) оголошення.

У «Внутрішніх вістях» О. Рабінович так сформулював своє бачення перспектив діяльності журналу: «З легкої руки починаємо ми перший огляд внутрішнього життя і руху нашого народу в органі, присвяченому виключно його інтересам. Чи доведеться нам частіше віддавати звіт про радісні явища, ніж про сумні, або ж навпаки, – це покаже час: ми не маємо претензій на дар пророкання; але, принаймні, ми будемо твердо

дотримуватися правди, в тій свідомості, що тільки вона є душа всякої справи, і що без цієї душі справа, при самому своєму народженні, вже носить в собі зачатки смерті»[4].

У цьому ж номері в рубриці «Огляд іноземної єврейської журналістики» редакція акцентувала увагу на особливостях журналістики і її ролі в суспільстві: «Приступаючи в перший раз до нашого огляду, ми повинні почати з давно відомої істини, що в літературі взагалі, а в журналістиці особливо виражається все життя якого-небудь народу з його тимчасовими і вічними, матеріальними і етичними інтересами, з усіма його вимогами, надіями і прагненнями, радощами і горем»[5].

Велику увагу «Рассвет» приділяв проблемі розвитку освіти в єврейському середовищі, включаючи освіту світського типу, яка насилу пробивала собі дорогу, ламаючи багатовікові традиції. Іншою пріоритетною темою журналу стала публікація матеріалів про розвиток благодійності в єврейських общинах. Редакція розглядала благодійність як важливий чинник самовиживання єврейського народу. Так, «Рассвет» вмістив декілька публікацій про благодійну діяльність одеської синагоги та її рабина С. Швабахера. В першій з них розповідалось про утворення при синагозі двох комітетів: 1) для керівництва єврейським госпіталем; 2) для опіки бідних[6]. В інших згадувалось про діяльність товариства навідування хворих «Бікур-холім», метою якого була «допомога хворим і бідним будь-якого віку та статі»[7].

Журнал уважно стежив за становищем єдиновірців за кордоном. У ньому широко публікувалися літературні твори, автором багатьох з них став О. Рабінович. Повість «Спадковий свічник», що належала його перу, яка вміщена в 1-8 номерах журналу «Рассвет» за 1860 р., була відзначена як один з кращих творів, надрукованих протягом року на сторінках періодичної преси країни[8]. Але головною темою видання, безперечно, став захист інтересів єврейського народу, який виразно проходив через всі публікації журналу.

Даючи дозвіл на видання «Рассвета», уряд хотів бачити його слухняним органом регіонального друку. Але журнал таким не став. Він поставив на своїх сторінках саме гостре питання, до якого неминуче підводила вся російська політика відносно єврейського населення – питання про надання євреям політичних і громадянських прав. Вже в першому номері журналу редакція почала розгляд питання про положення євреїв в Росії, вмістивши на його сторінках статтю «Огляд змін, що відбулися в становищі російських євреїв з 1855 по 1860 рік». Автор стверджував: «Мрія всіх євреїв, що проживають в різних країнах

світу, в своєму положенні досягнути того ж, що і корінні жителі цих країн в своєму статусі»[9]. Якщо в «багатьох європейських державах ця мрія здійснилася або знаходиться на шляху до здійснення», відмічалося в статті, то «російським євреям шлях цей відкритий був дуже недавно»: правове положення єврейського населення в Росії стало змінюватися на краще лише з другої половини 50-х рр. XIX ст., а до цього часу єврейське населення зазнавало тягар всіляких обмежень[10]. «Найважливіше з обмежень, яким з давніх часів підлягали євреї, без сумніву, обмеження в праві вибору місця проживання. Ми говоримо найважливіше, тому що воно більш рівномірно за всі інші тяжіє над всією масою єврейського народонаселення, тоді як інші, наприклад, обмеження права вступу до цивільної служби, неможливість підвищення у військовій службі і т. д., чутливі тільки для меншості»[11], – підкреслював автор. У статті наведені вісім узаконень останніх років, які, хоч і у вельми обмеженому вигляді, але все ж розширювали право вільного вибору місця проживання для євреїв.

Небажання влади не тільки надати євреям громадянські і політичні права, але навіть публічно обговорювати саму можливість цього в майбутньому, якраз і стали головною причиною цензурного переслідування «Рассвета». Невдоволення цензури, що побачила в публікації «вимогу розширення громадянських прав євреїв», викликала передова стаття в № 18 журналу, автором якої був О. Р. – так зазвичай підписував свої статті О. Рабінович[12]. У «Внутрішньому огляді» № 26 «Рассвета» в рубриці «Одеса», яку постійно складав сам редактор, центральними цензурними органами були помічені «дуже явні натяки на утруднення цензурою свободи висловлення думок»[13]. Одна з статей цієї рубрики була зовсім заборонена до друку за «міркування про дарування євреям громадянських прав нарівні з усіма станами»[14].

Невдоволення центральних цензурних органів досягло апогею після передрукування в «Рассвете» з журналу «Северная пчела» статті М. Гинцбурга про справу Ципки Мендак[15], яка, завдяки пресі, отримала широкий розголос. У статті повідомлялося про насильне хрещення єврейської дівчинки-підлітка в католицькому храмі всупереч волі батьків. Міністерство внутрішніх справ було змушене під тиском громадської думки нашвидку провести розслідування. Висновок комісії зводився до того, що в статті висунені необґрунтовані обвинувачення на адресу католицького священика Віленської губернії. Генерал-губернатор О. Г. Строганов в різкій формі зажадав від О. Рабіновича негайно опублікувати в «Рассвете» спростування. Але стаття «Справа Ципки Мендак»[16], передбачувана як спростування, автором якої був

активний співробітник видання А. Горовіц, виявилася ще більш «неблагонамірною», оскільки в ній виражався сумнів у неупередженості проведеного розслідування. Після публікації цієї другої статті О. Г. Строганов оголосив редактору «Рассвета», що «видання його газети буде заборонене, якщо він дозволить собі подібного роду полеміку»[17]. Цензор Одеського цензурного комітету М. І. Хрустальов за пропуск цієї статті отримав догану[18]. У 45 номері журналу О. Рабінович вимушений був заявити, що перший рік видання «Рассвета», який наближався до кінця, буде і останнім. «Журнал наш майнув на зразок зірки, що падає, яку і помічають тільки в той момент, коли вона стрімголов мчить, щоб загубитися в безмежному просторі; але що б не казали наші суперечники, при нас назавжди залишиться переконання, що діяльність наша не була некорисна»[19], – з гіркотою писав, прощаючись з читачами, О. Рабінович. Останній 52 номер «Рассвета» вийшов 19 травня 1861 р.

Однак ідея видання журналу, що вже завоював популярність, не померла з відходом від справ його першої редакції. У середині 1861 р. журнал «Рассвет» був перейменований в «Сион», який вже стали видавати нові редактори. Спочатку його видавали одеські лікарі Е. М. Соловейчик і Л. С. Пінськер. Вже в жовтні 1861 г. Л. Пінськер передав права на видання доктору медицини Н. Бернштейну[20]. На зміні назви журналу наполягало Головне управління цензури, обгрунтовуючи свою вимогу тим, що з 1859 р. в Петербурзі під такою ж назвою виходив журнал для жінок. Лише з урахуванням того, що дозвіл на видання однойменного журналу в Одесі був помилкою центральних цензурних органів, «Рассвету» було надане право так іменуватися протягом першого року[21]. Але умовою продовження видання стало його перейменування. «Сион» видавався по тій же програмі, що і «Рассвет». Редакція повною мірою вважала себе правоспадкоємницею попереднього видання. Тому на обкладинці «Сиона» означалося: «Рік другий». Формулюючи мету і задачі «Сиона», видавці знову прагнули підкреслити спадкоємність між «Рассветом» і «Сионом». «Якщо «Рассвет» встиг розворушити тих, що покоїлися в солодкому самозабутті одноплемінників нашої вітчизни, якщо він встиг поставити багато життєвих питань, якщо він знайшов для себе публіку, готову співчувати і сприяти всьому тому, що може принести істотну користь нашому народу, то «Сиону» має бути чи не більш важка задача – відповідати на поставлені питання, направляти загальне рушення розумної мети і вказувати шляхи, які ведуть до неї прямішe за всіх»[22], – писали вони в першому номері журналу.

Однак нова редакція не могла не враховувати сумний досвід попередників. Тому «Сион» намагався обійти гострі питання,

зосередивши увагу на нейтральних літературних і історичних сюжетах. Помітне місце в тематиці видання відводилося пропаганді наукових знань. В «Сионе» домінували серйозні наукові публікації. Однак уникнути зіткнень з цензурою не вдалося і йому. Так, в 3 номері «Сиона» була вміщена стаття «Євреї в Австрії. Питання емансипації їх в Угорщині», автор якої зазначав, що всі поліпшення в становищі єврейського населення в Росії «обмежуються поки що даруванням євреям самостійного голосу в російській літературі відносно деякої частини власних їх справ» і, хоч це «дар великий», але його «не в змозі досить оцінити іноземці тільки тому, що вони звикли дивитися на право голосу в літературі, як на природжене право всіх і кожного»[23]. На цей раз за пропуск статті отримав зауваження цензор Одеського цензурного комітету Д. І. Синицин, якому було указано на те, що «не потрібно було допускати в пресі зіставлення в такому значенні російських урядових заходів з іноземними подіями і осуду обмежувальних заходів, які існують в Росії, відносно літературної гласності»[24]. Ставши обережніше, Д. Синицин в січні 1862 р. не допустив до друку на сторінках журналу статтю «Нариси історії і літератури євреїв в XI і XII сторіччях. Маймонід». Основою до цього послужила заборона при обговоренні програми журналу вміщувати статті про релігійні вірування євреїв[25]. Редактори протестували, але це спричинило лише погіршення відносин з цензурними органами. Незабаром була заборонена полемічна стаття, спрямована проти висунених в слов'янофільській газеті «День» 12 лютого 1862 р. обвинувачень євреїв в нездатності до державної служби.

Постійні зіткнення з цензурними органами паралізували діяльність редакції «Сиона». У фондах Особливої канцелярії міністра народної освіти зберігся лист редактора «Сиона» Е. М. Соловейчика, в якому він повідомляв про припинення видання єдиного російськомовного журналу для єврейського населення краю до урядового дозволу на розширення його програми і дозволу «висвітлювати тему релігії євреїв»[26]. Але такого дозволу так і не було отримано, що призвело до остаточного припинення видання «Сиона».

Журнали «Рассвет» і «Сион» були органами друку епохи розквіту класичної хаскали в Росії. Проповідуючи необхідність зближення євреїв з іншими народами, що населяли країну, засвоєння ними російської і загалом європейської культури, ці видання сприяли подоланню національної замкненості і ізольованості єврейського населення. Не менш значущим для євреїв в часи поширення світської освіти було збереження національної самобутності, кращих

національних традицій, чому покликана була сприяти періодика прогресивного напряму, що видавалася на івриті та ідиші.

У зв'язку із зародженням в регіоні єврейської преси в Головному управлінні цензури було відразу ж підняте питання про установу посади цензора єврейської преси. Цензор творів на івриті та ідиші з'явився в Одесі в лютому 1860 р., коли міністерство народної освіти дозволило цензування цитат на цих мовах в «Рассвете» Л. М. Геникесу[27]. Він був випускником Віленського рабинського училища, яке закінчив в 1853 р., і ряд років перебував на посаді «вченого єврея при Одеському учбовому округзі».

Біля витоків видання преси на івриті та ідиші стояли одеський купець О. Цедербаум і доктор філософії А. Гольденблюм, які в 1859 р. звернулися в міністерство народної освіти з проханням про заснування в Одесі щотижневої газети на івриті «Гамеліц»[28]. О. Цедербаум приїхав в Одесу в 1824 р., де довгий час працював кравцем, а, досягши успіху в цьому, відкрив магазин жіночого одягу. Він мав, без сумніву, деякі літературні здібності, його характеру були притаманні наполегливість і цілеспрямованість, необхідні в той період для заснування нових періодичних видань.

О. Цедербаум і А. Гольденблюм розробили програму майбутньої газети. Вона містила цілий ряд розділів. У першому розділі публікувалися офіційні документи: укази про правове положення євреїв та інші законодавчі акти. У другому розділі вміщувалися повідомлення про життя євреїв в імперії і за кордоном; в третьому – статті і твори з проблем моральності. Четвертий-шостий розділи призначалися для публікації відомостей про єврейські благодійні заклади, історичних сюжетів, біографій видатних єврейських діячів. У сьомому розділі редакція розраховувала розмістити тлумачення біблійних і талмудичних оповідей. У восьмому-десятому розділах газети передбачалася публікація літературних творів, некрологів, статей про ремесла і сільське господарство. Одинадцятий розділ включав оголошення, за допомогою яких більшість видань того часу вирішувала фінансові проблеми.

В цілому програма була схвалена цензурним комітетом. Єдиною умовою, поставленою цензурними органами, була вимога, щоб біблійні і талмудичні тлумачення «обмежувалися тільки мораллю і не торкалися догматів віри, щоб цим не давати приводу до спору»[29]. Дізнавшись про заборону однієї з найважливіших, на думку редакторів, рубрик газети, вони звернулися з проханням про розширення програми за рахунок включення в неї політичного огляду. У цьому редакції також було відмовлено[30].

Спочатку передбачалося проходження газетою цензури в Київському цензурному комітеті, до складу якого входив цензор єврейського преси. Редактори виступили проти такого розв'язання питання. Цензура у Києві неминуче зробила б газету неактуальною для одеських читачів в зв'язку з необхідністю пересилки видання[31]. Внаслідок обговорень цензура «Гамеліца» була доручена Л. Геникесу, якого за розпорядженням Головного управління цензури в квітні 1864 р. офіційно включили до складу членів Одеського цензурного комітету.

Газета «Гамеліц» почала виходити в 1860 р. Три перших номери були надруковані в Одесі. Однак міністерство внутрішніх справ зажадало негайно перевести її публікацію з Одеси в Вільно або Житомир, оскільки довгий час право на публікацію книг і преси на івриті та ідиші мали тільки ці дві друкарні в Росії. Тому «Гамеліц» став редагуватися в Одесі, а набиратися в Житомирі, куди його щотижня відправляла редакція. Видавцям все ж не вдалося уникнути труднощів пересилок, проти яких, наполягаючи на цензурі в Одесі, вони енергійно виступали: на зміну Київському цензурному комітету прийшла житомирська друкарня. Безумовно, це ускладнило умови видання газети, але не змусило видавців відмовитися від неї.

У кінці березня 1862 р. закінчився п'ятнадцятирічний контракт на відкупне утримання Віленської і Житомирської єврейських друкарень. Питання про майбутнє єврейських друкарень в Росії серйозно обговорювалося в уряді з подачі єврейських общин, що виступили за розширення їх кількості. Внаслідок цього обговорення обмежувальна заборона на публікацію видань на івриті та ідиші була знята урядом і одночасно розроблено важливий документ про безперешкодне відкриття з 1 липня 1862 р. єврейських друкарень, що формулював основні положення їх існування[32]. Вже в середині 60-х рр. XIX ст. одеські видавці регулярно випускали книги цими мовами.

З 1862 р. О. Цедербаум став видавати додаток до газети «Гамеліц» під назвою «Кол Мевасер», єдину тоді в Росії газету на ідиші[33]. Для євреїв, що проживали в Росії, ідиш виступав як найбільш поширена мова, якою в тій або іншій мірі володіла більшість з них. У цьому виданні публіцистом І. Ліфшицем була почата дискусія про необхідність вдосконалення мови ідиш і придання їй властивостей літературної нормативності.

На сторінках газети «Гамеліц» та додатка до неї «Кол Мевасер» свої перші твори опублікували А. Гольдфаден, Ш. Абрамович, І. Лінецкий та інші автори, що згодом набули популярності. Газета «Гамеліц» виходила в Одесі до 1871 р., коли редактори перенесли її видання з Одеси до Петербургу[34].

Таким чином, перша половина 60-х рр. XIX ст. стала часом становлення єврейської преси в Одесі, коли представники єврейської общини почали видання журналів і газет російською мовою, івритом та ідишем. Виникнення національних органів друку мало велике культурно-історичне значення для єврейського населення регіону. Важливою особливістю єврейської преси були її яскраво виражені просвітницькі тенденції, які стали наслідком процесів хаскали. Єврейська преса з перших років існування виступила на захист національних інтересів, поставивши на порядок денний питання про громадянські та політичні права євреїв.

Примітки:

1. Державний архів Одеської області (далі-ДАОО). -Ф. 1. - Оп. 195 (1857). - Спр. 310. - Арк. 1-5.
2. Рабинович О. А. Собр. соч. В 3-х тт. - Спб., 1880. -Т. III . - С. XIII.
3. Російський державний історичний архів (далі-РДІА).
– Ф. 821. - Оп. 8. – Спр. 256. – Арк. 9-12.
4. Рассвет. -1860 -№ 1. - С. 1.
5. Рассвет. -1860. -№ 1. - С. 9.
6. Рассвет. -1860. -№ 27. -С. 431-432.
7. Рассвет. -1861. -№ 44. -С. 349-351.
8. РДІА. -Ф. 772. - Оп. 1. - Спр. 5087. - Арк. 51-52.
9. Рассвет. -1860 -№ 1. - С. 3.
10. Рассвет. -1860 -№ 1. - С. 4.
11. Рассвет. -1860 -№ 1. - С. 4.
12. РДІА. Ф. 772. - Оп. 1. - Спр. 5446. - Арк. 4.
13. ДАОО. – Ф. 8. - Оп. 1. - Спр. 23. - Арк. 50.
14. РДІА. -Ф. 772. - Оп. 1. - Спр. 5466. - Арк. 5-6.
15. Рассвет. -1861 -№ 28. - С. 445.
16. Рассвет. - 1861. -№ 38. – С. 603-611.
17. РДІА. -Ф. 772. - Оп. 1. – Спр. 5651. – Арк. 34-35.
18. РДІА. -Ф. 772. - Оп. 1. – Спр. 5651. - Арк. 25.
19. Рассвет. -1861. – № 45. - С. 715.
20. ДАОО. -Ф. 1. - Оп. 195 (1857). - Спр. 310. - Арк. 34.
21. РДІА. -Ф. 772. - Оп. 1. - Спр. 5286. - Арк. 10.
22. Сион. -1861 -№ 1. - С. 2.
23. Сион. -№ 3. - С. 47.
24. РДІА. -Ф. 772. - Оп. 1. - Спр. 5783. - Арк. 13.
25. РДІА. -Ф. 773. - Оп. 1. - Спр. 24. - Арк. 19, 26.
26. РДІА. -Ф. 773. - Оп. 1. - Спр. 24. - Арк. 19-20.
27. РДІА. -Ф. 775. - Оп. 1. - Спр. 298. - Арк. 18.
28. РДІА. – Ф. 821. – Оп. 8. – Спр. 258. – 7 арк.
29. РДІА. – Ф. 821. – Оп. 8. – Спр. 258. – Арк. 5-6.
30. ДАОО. -Ф. 8. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 15.
31. РДІА. -Ф. 772. - Оп. 1. - Спр. 5446. - Арк. 1.
32. РДІА. -Ф. 1269. - Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 110, 179-180.
33. ДАОО. -Ф. 1. - Оп. 174 (1866). - Спр. 22. - Арк. 18.
34. РДІА. -Ф. 777. - Оп. 2 (1870). - Спр. 62. - Арк. 1-3.

Самойлов Ф. О.

З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ: Л. А. КУПЕРНИК

Наприкінці XIX ст. у Росії все більш явним ставала невідповідність інтересів самодержавства і буржуазії. Багато цінностей західної цивілізації того часу, і на одному з перших місць серед них – закріплене у вигляді конституції пряме представництво інтересів економічного найбільш сильного і перспективного »третього стану», розділяла, обґрунтовувала, популяризувала опозиційно налаштована відносно влади частина російської інтелігенції. Без створення в країні інститутів представницької демократії, а значить, неминучого обмеження самодержавства, вважали багато з представників ліберальної інтелігенції, Росія не зможе ввійти в число ведучих капіталістичних країн світу. Через сурові цензурні обмеження найбільше повно свої ідеї відносно державного устрою країни, представники ліберальної опозиції могли висловити лише в нелегальній публіцистиці.

Помітне пожвавлення публіцистичної діяльності лібералів за кордоном викликала смерть Олександра III. Напередодні кончини самодержця в жовтні 1894 р. Фонд вільної російської преси[1] видав у Лондоні »Проект російської конституції», складений, як доносив П. Рачковський, що очолював політичний розшук за границею, »відомим петербурзьким публіцистом і літератором, який спирається ніби то на сприяння собі великих інтелігентних сил, що вирішили скористатися винятково доброю нагодою [маються на увазі звістки про смертельну хворобу Олександра Ш – Ф. С.], щоб змінити державний лад не за допомогою динаміту, а шляхом широкої суспільної агітації». [2]

Автором проекту конституції був адвокат Лев Абрамович Куперник (1845 – 1905). У радянський період ім'я цієї людини було цілком забуте: про нього не писали в спеціальних дослідженнях, навіть не згадували у довідкових виданнях – «Большой Советской Энциклопедии», «Українській Радянській Енциклопедії», »Радянській історичній енциклопедії», «Українському радянському енциклопедичному словнику» та ін., хоча у свій час Л. Куперник. був помітною фігурою в суспільно-політичному житті півдня Росії, постійним співробітником ряду одеських і київських газет ліберального напрямку, діяльним членом різних артистичних, літературних, музичних і юридичних товариств, був просто цікавою, оригінальною, неабиякою людиною. Про це одностайно свідчить ряд авторів спогадів. [3] Відома у свій час журналістка, репортер

газети «Київське слово» В. Цеховська відзначає, що Лев Абрамович був «чарівний співрозмовник. ., блискучий оратор». Його статті і фейлетони завжди були «розумні і послідовні». [4] Популярна в ті роки акторка Н. Смирнова, що знала Л. Куперника з дитинства, пише про його блискучий інтелект і талановитість натури. Не випадково, як згадує артистка, »на похорон знаменитого адвоката, улюбленця всіх киян… йшли юрби народу, а молодь несла вінки з червоними стрічками. Мені вперше довелось бачити такі урочисті похорони». [5]

За своїми політичними поглядами Л. Куперник тяжів до конституційного крила ліберального руху. Ще в 1879 р. у промові з приводу замаху О. Соловйова на Олександра II він висловив переконання, що охорона суспільного порядку повинна бути надана самому суспільству. [6] Чим би ні займався Лев Абрамович, він ніколи не залишав спроб обґрунтування нагальної потреби введення в Росії конституційного ладу. Для цього він вивчав відповідний досвід інших країн. Очевидно, з цією метою він просив професора Імператорського Новоросійського університету О. Назимова привезти йому зі США текст американської конституції. [7]

В наступні роки Л. Куперник установив зв'язку з діячами ФВРП і був активним кореспондентом »Летючих листків». А. Зунделевич, що упорядковував на початку 20-х. рр. архів одного з членів ФВРП Л. Гольденберга, повідомив Л. Дейчу, що він знайшов значну кількість листів »таких цікавих людей, як Кеннана, Кропоркина, Чайковського, Куперника, Черкезова і т. д. ». [8]

У Преамбулі проекту конституції, що має назву »Основний Державний Статут Російської імперії» і складає з чотирнадцяти розділів,[9] автор відзначає, що »у нашій батьківщині неможлива ні дворянська, ні буржуазна, ні клерикальна конституції, тому що Середні віки не залишили в Росії таких елементів, якими на Заході могли триматися дворянські і клерикальні конституції, а капіталізм ще не встиг закабалити народ під панування буржуазії. Інтелігенція, як безкорислива служителька народу, повинна висунути проект конституції, заснованої не на класових прагненнях, а на чистих ідеалах народного блага…». [10]

Автор проекту пропонував перетворення державного ладу Росії на основі представницької системи. Хоча в розділі I – «Загальні основні положення» – відзначається, що верховна влада в Російській імперії належить імператору, однак останній не міг змінювати статті Основного Державного Статуту без згоди Земського Собору, що представляє весь Руський Народ. Державними установами, за допомогою яких

передбачалося здійснювати верховну владу імператора, були: а) Палата народних представників; б) Обласні сейми; в) Державна рада; г)Рада міністрів; д) Сенат. [11]

Земський собор скликався при необхідності внесення змін чи доповнень в Основний Державний Статут, а також у випадку відхилення імператором прийнятого Палатою народних представників державного бюджету і коли між державними установами, чи між ними й імператором виникали розбіжності, що не могли бути розв'язані на основі статей конституції. « Представники в Собор обираються в числі визначеному й у порядку встановленому для виборів в обласні сейми... Обраним у Собор може бути кожен громадянин, що користається виборчими правами, хоча б він уже перебував членом одної з державних установ». [12] Проектом конституції визначався в основних рисах також регламент роботи Земського Собору. [13]

Палату народних представників пропонувалося формувати з осіб, «обраних на підставі загального народного голосування, по одному на 300. 000 населення...». [14] Депутати Палати обиралися на п'ять років, однак за імператором зберігалося право дострокового розпуску Палати, при цьому нові вибори мали бути призначені не пізніше, ніж у місячний термін, і знову обрана палата не могла бути розпущена до закінчення терміну її повноважень без дозволу Земського Собору.

Обласні сейми, що обираються на 3 роки, на думку Л. Куперника мали складались з осіб, обраних за допомогою загального голосування постійним населенням облатсі, по одному на 75. 000 населення; вони мали право збиратися щороку на дві сесії – з 1 квітня і з 1 вересня. Сесія сейму не могла бути закрита без його згоди раніше закінчення місячного терміну. [15]

Передбачалося, що Державна рада буде складатися «з довічно призначуваних Імператором заслужених сановників, цивільних і військових, досвідчених у державних справах. Звання члена Державної ради не сумісно ні з обійманням будь-якої іншої посади, ні з участю в представницьких зборах, крім Земського Собору». [16] Функції Державної ради Л. Куперником не визначені.

У вищий виконавчий орган, якому імператор доручав управління імперією – Раду міністрів, на думку автора проекту, повинні були входити: канцлер, міністри, завідувачі міністерствами, міністри без портфелів, генерал-губернатори і статс-секретар Великого Князівства Фінляндського. Кандидатура канцлера затверджувалася царем, інших членів ради – Сенатом (за пропозицією канцлера).

Право формування Сенату належало імператору, який призначав сенаторів «з осіб суддівського звання, що висуваються загальними

зборами Сенату в числі трьох кандидатів на кожну вакансію». Сенатори не могли бути звільнені з посади інакше, як за власним бажанням, а по досягненню 60-літнього віку могли бути, з їхньої згоди, призначатися членами Державної ради зі збереженням за ними розміру одержуваної раніше платні. [17]

Статті 25-39 проекту конституції присвячені організації і проведенню народних виборів. [18] Розділ X – правам народних представників. Причому автором проекту піднімалися і сьогодні такі актуальні питання, як право депутатської недоторканності (ст. 40-41); їхнє утримання (не менш 5 руб. у день плюс відшкодування проїзних витрат – ст. 42); питання регламенту, повноважень, кворуму, гласності засідань і ін. (ст. 43-48). [19]

Розділи XI-XII стосувалися розгляду прав і обов'язків, меж повноважень і механізму функціонування законодавчої і виконавчої (урядової) влади, їх взаємин із громадськістю. [20]

На справді демократичній основі, з урахуванням самого передового закордонного досвіду в цій сфері розв'язувалось питання про права громадян. Кожному, хто досяг повноліття, не зважаючи на стать, стан, матеріальне становище, національність і віросповідання, давалися такі політичні права: право обрання місця проживання, занять і способу життя; право вільного переселення в межах імперії і за кордон, а також переходу в іноземне підданство; право вільно висловлювати свої думки усно, письмово і всяким іншим способом; право вступати в об'єднання з іншими особами, як тимчасові, так і постійні, організовувати збори і товариства всякого роду для досягнення спільними зусиллями загальних цілей; право переходити з одного віросповідання в інше, чи не належати до жодного з них. [21]

Таким чином, Росія, відповідно до проекту, представляла б собою конституційну монархію з двопалатним загальноімперським парламентом і обласними сеймами. Парламент і сейми формувались на основі «загального народного голосування», але права голосу були позбавлені жінки й особи до 25 років. Крім того, для вибору в сейм повинен був враховуватися ценз осілості. Парламент мав законодавчі і бюджетні права, право законодавчої ініціативи. Однак поза парламентським контролем залишалося призначення осіб по відомству імператорського двору, армії і флоту.

По прийнятті законопроекту нижньою палатою він надходив на розгляд Державної ради, що складалася з на довічно призначених царем «заслужених сановників», і тільки після цього передавався імператору на затвердження.

У випадку розбіжностей між палатою й імператором скликався Земський собор, що, як вірно вказував С. Степняк-Кравчинський, «у сутності не собор, а плебісцит»,[22] тому що обрані депутати мали від своїх виборців імперативний мандат. Прийняте Собором рішення підлягало безумовному виконанню.

Склад міністерств призначався указом імператора, що одночасно головував і в Раді міністрів (ст. 20), але діяльність міністрів контролювалася шляхом парламентських запитів, що, мабуть, повинне було служити передумовою для створення в майбутньому відповідального міністерства.

Функції вищої судової, контрольної, а почасти і законодавчої влади мав здійснювати реформований Сенат і судові установи імперії. Сенат виконував роль другої палати при розробці законопроектів, що стосувалися судоустрою і судочинства. Якщо Сенат знаходив, що закон суперечить конституції, то скликався Земський собор (ст. 60).

Проект побудований на сполученні принципу широкої обланої автономії і центральних представницьких установ. Пізніші начерки Л. Куперника дозволяють уточнити, що широку автономію з місцевими сеймами пропонувалося ввести як у національних окраїнах, так і в ряді великоруських областей. [23]

Конституційний проект, що припускав досить громіздкий державний устрій, явно не був продуманий у деталях (немає, наприклад, указівок, як повинні розв'язуватися розбіжності між верхньою і нижньою палатами, як будуть формуватися виконавчі органи в областях і т. д.). Але в цілому проект досить точно відбив шукання ліберальної політичної думки, що прагнула досягти компромісу з монархією. По визнанню самого Л. Куперника, проект побудований «не на руйнації наших державних установ, а на їхньому зміцненні й удосконаленні...». [24]

Непомірно велика роль, що відводилась у проекті судовій владі (ст. 75-91),[25] пов'язана не тільки з професією одеського адвоката і криміналіста, але вона відбила особливе положення судових органів імперії, що після реформи 1864 р. мали відносну незалежність від адміністративної влади і були, подібно земським установам, «шматочком конституції».

Проект Л. Куперника ФВРП намагався поширювати серед ліберально мислячих людей Росії, розсилаючи його земським управам і приватним особам саме в момент, коли опозиційні елементи в земствах, ліберальна громадськість сподівалися на зміну урядової політики. Близька до цих кіл письменниця Р. Хин-Гольдовська писала з цього приводу в щоденнику: «З новим царюванням усі чомусь стали

сподіватися на »новий курс»...Усюди розповідалися зворушливі анекдоти про доброту, м'якість і простоту молодого государя. Особливу сенсацію справляла розповідь про те, як молодий цар пішки, без охорони, без почту, удвох зі своєю нареченою гуляв по Невському, зайшов з нею в магазин і купив їй пару рукавичок. Ця »пара рукавичок» a fait le tour de la Russie et du monde,[26] про це живописали всі іноземні кореспонденти, у цьому «передчували» зорю нової історичної ери». [27]

Про те, як далеко простиралися надії російських лібералів, свідчить лист Л. Куперника, адресований самому Миколі II (чернетка збереглася в паперах адвоката). Повторюючи традиційні аргументи лібералів про неминуче обмеження бюрократії і через це розширення компетенції імператора, як реальний наслідок конституційної реформи, Лев Абрамович хотів спонукати нового самодержця до введення представництва. При цьому він рекомендував досить радикальні заходи: «Земський собор з відповідальним перед ним кабінетом міністрів». Цікаво, що в одному з варіантів листа державним діячем, здатним здійснити конституційну реформу, був названий випускник фізико-математичного факультету Новоросійського університету С. Ю. Вітте, що обіймав в подальшому ключові посади в російському уряді – міністра шляхів сполучення, фінансів, голови Комітету міністрів. [28]

Погляди Л. Куперника, що висловлювалися їм відкрито в колі однодумців, мабуть, давали підстави останнім називати його «передовим», навіть «лівим». [29] А. Кауфман з жалем відзначав, що «Куперникy не призначено було дожити до жаданої конституції, про яку він мріяв усе життя». [30]

Крім Л. Куперника найбільш цікаві проекти державних перетворень залишили також П. Струве, Д. Шаховской, Ф. Родичев, Б. Чичерин. Їхні погляди вплинули на формування політичної програми російських лібералів. Зовні ця програма виглядала досить помірною і не припускала будь-яких змін у політичній системі суспільства. Однак ліберали розуміли набагато більше, ніж привселюдно заявляли. Вони обрали, як їм здавалося, найбільш реалістичний з тактичної точки зору шлях: починати не з гучної боротьби за політичну владу, а поволі умовити режим «для його ж власного блага» частково змінитися, тим самим відкрилися б двері і для важливих політичних рішень. Така тактика лібералів була не нова, вона мала давні традиції. Ще в 1862 р. К. Кавелін досить прямо писав про це О. Герцену: «Міцно і здорово улаштований суд, та свобода печаті, та передача усього, що прямо не торкається єдності держави, у керування місцевим жителям, – от на черзі три питання. Ними слід було б займатися замість гри в конституцію. За рішенням їх і

конституція прийшла б сама собою...». [31] Дотримання цієї тактики й в умовах російської дійсності кінця XIX – початку XX ст. могло б призвести до того, що без особливого шуму, економічних потрясінь і соціальних катаклізмів у країні de facto встановився б новий порядок, при якому ще якийсь час продовжували б існувати форми колишньої системи, але наповненні вже зовсім іншим змістом. Відбулася б мирна і порівняно швидка еволюція системи. У цьому полягав стратегічний задум лібералів. Однак існувала й альтернатива еволюційному шляху розвитку. Тому ліберали, не спалюючи мостів для діалогу з владою, у той же час звертали її увагу на імовірність і небезпеку революційного вибуху. Заперечуючи традиційний аргумент консерваторів про споконвічну прихильність народу до необмеженої влади, вустами одного зі своїх найбільш активних і талановитих ідеологів вони попереджали царя: «Якщо ж вона [тобто самодержавна монархія. – Ф. С.] не зуміє пристосуватися до нових умов, якщо вона не розуміє свого високого покликання і завзято відстоює безмежне всевладдя, то любов народу від неї відвернеться, а мисляча частина суспільства почне дивитися на неї як на ворога, і тоді рано чи пізно падіння її неминуче». [32]

Примітки:

1. Фонд вільної російської преси (ФВРП) – літературно – видавнича група, створена в 1891 р. російськими емігрантами на чолі з С. Степняком-Кравчинським. Займаючись виданням творів діячів російської опозиції незалежно від політичних напрямків. Група періодично випускала »Летючі листки».

2. Російський державний архів літератури та мистецтва (далі – РДАЛМ), ф. 571, оп. 1, спр. 1436, арк. 57.

3. Див.: Кауфман А. Е. За кулисами печати (отрывки воспоминаний старого журналиста) // Исторический вестник. – 1913. – Т. 133. -№ 7. – С. 97-130; Цеховская В. Н. Из репортерских воспоминаний [под загол: Из записок репортера] // Голос минувшего. – 1913. – № 7. – С. 123-159; – № 8. – С. 119-151; Смирнова Н. А. Воспоминания. – М., 1947. – 440 с.

4. Из записок репортера // Голос минувшего. – 1913. – № 8. – С. 119.

5. Смирнова Н. А. Вказ. тв. – С. 144.

6. Одесские новости, 1905, 4 октября.

7. Див.: Профессор Александр Евгеньевич Назимов. Биография и воспоминания. Одесса, 1904. – С. 56.

8. Группа »Освобождение труда». – М. -Л., 1925. – Сб. 3. – С. 225.

9. Проект русской конституции. – Лондон, 1894. Передруковано в кн.: Степняк-Кравчинский С. М. Собр. соч. – СПб., 1908. – Ч. 6. – С. 65-95.

10. Там само. – С. 68.

11. Там само. – С. 69.

12. Там само. – С. 71.

13. Див.: там само. – С. 72-73.

14. Там само. – С. 73.

15. Там само. – С. 74.

16. *Там само. – С. 75.*
17. *Там само. – С. 76.*
18. *Див.: там само. – С. 76-81.*
19. *Див.: там само. – С. 81-83.*
20. *Див.: там само. – С. 83-89.*
21. *Там само. – С. 70.*
22. *Там само. – С. 60.*
23. *РДАЛМ, ф. 571, оп. 1, спр. 137, арк. 132.*
24. *Степняк-Кравчинский С. М. Собр. соч. – Ч. 6. – С. 68.*
25. *Див.: там само. – С. 75-91.*
26. *Облетіла всю Росію та світ (фр.).*
27. *РДАЛМ, ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 6 – 6 зв. (Запис від 28 січня 1895 р.).*
28. *Там само, ф. 571, оп 1, спр. 1436, арк. 10 зв. С. Ю. Витте та Л. А. Куперник були знайомі, вірогідно, ще по Києву, де обидва жили в 1870-х рр. На С. Ю. Витте, як особистого знайомого, посилається Л. А. Куперник в листі до Миколи II. Згадка про Л. А. Куперника міститься і в мемуарах С. Ю. Витте. Примітно, що на початку 1890-х рр. Л. А. Куперник звертався до С. Ю. Витте з проектом Конституційної реформи (РДАЛМ, ф. 571, оп. 1, спр. 1436, арк. 72-74 зв.).*
29. *Цеховская В. Н. Вказ. пр. // Голос минувшего. – 1913. – № 8. – С. 119.*
30. *Кауфман А. Е. Вказ. пр. – С. 104.*
31. *Письма К. Д. Кавелина и И. С. Тургенева к А. И. Герцену. – Женева,1892. –С. 48.*
32. *Чичерин Б. Н. Россия накануне XX столетия. – Берлин, 1900. – С. 169.*

Березін С. Є.

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКІЙ ТА ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРІВ І ВИКЛАДАЧІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ

Характерною рисою системи історичної освіти, яка склалася в університетах Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття, була тісна взаємодія власне історичних дисциплін з іншими галузями знань гуманітарного профілю, насамперед, філологічними науками. В цей період процес автономізації історичного знання та його внутрішньої диференціації не було завершено, що знайшло своє відображення як в процесі навчання, так і в самій структурі дореволюційної вищої школи, в науковій роботі професорсько-викладацького складу. Наказом від 25 січня 1850 року перше (словесне) відділення філософського факультету було перетворено в історико-філологічний факультет. До його складу, – згідно загальному статуту російських університетів 18 червня 1863 року – ввійшли

одинадцять кафедр, серед яких – чотири «безпосередньо історичні»: загальної історії, російської історії, церковної історії, теорії та історії мистецтв; а також філософії (логіка, психологія, історія філософії), порівняльної граматики индоєвропейських мов, історії російської мови та російської літератури, історії загальної літератури. В ведення кафедр грецької словесності, римської словесності та слов'янської філології було відведено класичні мови та тлумачення авторів (слов'янські мови та діалекти відповідно), історія літератур і «древности». Згідно статуту 23 серпня 1884 року створювалася єдина кафедра – класичної філології, змінювалися назви деяких інших: порівняльного мовознавства і санскритської мови, російської мови і російської літератури, історії західноєвропейських літератур. Фактично, цей порядок проіснував аж до реорганізації системи вищої освіти, що почалася після 1917 року.

Відповідно до цих положень,[1] почав свою діяльність Імператорський Новоросійський університет (далі – ІНУ), який відкрився в Одесі 1 травня 1865 року. До того часу в місті вже були закладені міцні наукові традиції, тематику яких багато в чому зумовила наявність пам'ятників матеріальної культури різних епох на території Новоросійського краю. Саме в Північному Причорномор'ї почали закладатися основи нової для Росії науки – класичної археології. Інтелігенцію регіону, відомих вчених країни і зарубіжжя об'єднало Імператорське Одеське товариство історії та старожитностей (далі – ІОТІС), яке було утворене в 1839 році. Важливими моментами в оформленні інфраструктури науки у місті також сприяло відкриття в 1819 році Рішельєвського ліцея; заснування в 1825 році археологічного музею, п'ятьма роками пізніше – публічної бібліотеки; налагоджена система публікації праць історичної тематики у наукових виданнях і на сторінках періодичної преси. З моменту утворення, до складу ІНУ ввійшла кафедра загальної історії, але науково-педагогічна робота проводилась в масштабі усього історико-філологічного факультету і, «традиційно», обіймала вивчення історії стародавнього світу, медієвістики та історії Нового часу. [2]

Наприкінці XIX століття в університеті почався процес становлення, як учбових предметів, сходознавчих дисциплін. Після Пилипа Карловича Бруна /1866 – 1880/, історію Стародавнього Сходу викладали – в 1889/90, 1897/98, 1907/08, 1913/14 уч. рр. відповідно Олександр Семенович Трачевський, Роберт Юрійович Віппер, Ернст Романович фон Штерн і Петро Михайлович Біціллі. Починаючи з 1892/93 уч. р., курси з мистецтвознавства Єгипта, Ассирії та Вавілона, Фінікії, Персії та Малої Азії читав Олексій Андрійович Павловський /1891 – 1920/. Заняття по історії мистецтв і єгиптології проводив

Олександр Леопольдович Коцейовський /1915 – 1918/, який присвятив свою магістерську дисертацію текстам пірамід. В Одесі були написані обидві дисертації Дмитра Миколайовича Овсянніко-Куліковського / 1883 – 1888/: «Опыт изучения вакхических культов индоевропейской древности. Часть I. Культ божества Soma в древней Индии в эпоху вед» (1884) та «К истории культа огня у индусов в эпоху вед» (1887); над «східною» тематикою працював й інший майбутній академік, Федір Євгенійович Корш /1891 – 1893/.

Одним з домінуючих напрямків дослідницької діяльності в стінах ІНУ було антикознавство. Часто, під наукою про античний світ, що ставить за мету всебічне вивчення життя греків і римлян, розумілося власне «класична філологія». Однак, її предмет виявився настільки об'ємним, що в середині XIX – на початку XX століття почався процес внутрішньої спеціалізації. Розділ було закладено вже в самому характері джерел: письмових свідоцтв з одного боку, і пам'ятників матеріальної культури – з іншого. Але тісний взаємозв'язок зробив окреме їх вивчення майже неможливим, в результаті – історія Стародавньої Греції та Рима тоді являла собою нерозривну єдність дисциплін, частина яких тільки починала своє оформлення: йдеться про історію, філологію, археологію, мистецтвознавство, епіграфіку, нумізматику і інші. [3]

Антикознавська проблематика, що розроблялася в контексті місцевої, регіональної історії – тема, визначальна для вчених Одеси – знайшла своїх гідних представників й серед викладачів університету. Не будучи археологом, колишній декан історико-філологічного факультету Імператорського Казанського університету, Федір Арістович /Jakob-Theodor/ Струве завжди цікавився польовими дослідженнями, які проводились у Новоросійському краї. Тому, зайнявши кафедру грецької словесності ІНУ /1865 – 1870/, він вирішує «совсем уж посвятить себя» вивченню грецьких колоній Припонтійського узбережжя. Обраний почесним членом ІОТІС (1865), вчений енергійно включився до роботи товариства. Знавець класичних мов, професор займався публікацією знайдених епіграфічних пам'ятників, а його авторитет немало сприяв встановленню тісних зв'язків нововідкритого університету з європейським науковим співтовариством, популяризації російської науки за кордоном. [4] З 1865 року на кафедрі римської словесності почав працювати Владислав Норбертович Юргевич, який вивчав епіграфічні та нумізматичні матеріали античної епохи. Крім введення в науковий обіг нових джерел, він супроводжував їх публікації [5] детальними екскурсами в стародавню історію. Вийшовши в 1888 році на пенсію,

Юргевич В. Н. продовжив наукову діяльність, як секретар (1875) і віце-президент (1883) ІОТІС. Історії Причорномор'я часів І тис. до н. е. – перших століть нашої ери присвятив двотомний збірник «Черноморье» П. К. Брун (Записки ИНУ. – Т. XXVIII, XXX; і окремим виданням. – Одеса, 1879, 1880), перша частина якого була удостоєна Уваровської премії. Дослідження вченого тісно пов'язувались з посадою викладача: вже в перший (1866/67) учбовий рік своєї праці він почав читання курсу «Исторической географии и открытий в древности и в средних веках, с обращением особенного внимания на земли, прилежащие к Чёрному, Азовскому и Каспийскому морям»а інтерес до періоду раннього залізного віку північно-причорноморських степів знайшов своє відображення в курсі з етнографії Скіфії та низці статей з історії кімерійських і скіфських племен. Топографія археологічних пам'яток регіону зацікавила Леопольда Францовича Воєводського, що склав до відкриття VI-го Археологічного З'їзду в Одесі (1884) «Карту древних поселений на Юге России». У підготовці та роботі З'їзду прийняли найдіяльнішу участь й інші викладачі, що стало свідченням їх інтересу що до понтійських старожитностей (часто, не маючих прямого відношення до профілю їх наукових занять). У той же час, – за виразом Івана Андрійовича Лінніченка, також «переболевшего» у свій час розкопками – на факультеті почали працювати «археологи-копачи»,[6] тобто професійні польові дослідники. З особою Е. Р. фон Штерна – директора археологічного музею ІОТІС, що проводив блискучі польові дослідження на острові Березань, в Тирі та Ольвії, – по праву пов'язують розквіт російської археології на початку XX століття.[7] За час праці в університеті /1884 – 1911/ вчений написав більш двохсот робіт, присвячених первісній та античній історії, проблемам грецької колонізації Північного Причорноморья, епіграфіці, мистецтвознавству. Результатом педагогічної діяльності професора стало створення одеської школи антикознавства, серед представників якої достатньо назвати імена Бориса Васильовича Фармаковського, Михайла Ілліча Мандеса, Євгена Георгійовича Кагарова та інших його учнів.

Відмінну практику самостійної роботи з дельфійськими, етолійськими і західно-локридськими епіграфічними джерелами пройшов Олександр Васильович Нікітський /1886-1897/, на протязі багатьох років виїжджаючи до Греції. Публікуючи нові матеріали, дослідник часто піддавав скурпульозній критиці «домыслы и фантазии» найвідомійших європейських науковців,[8] а на заняттях («Чтение со студентами важнейших для истории надписей собственной Эллады»; «Важнейшие для государственных древностей греческие надписи»; «Введение в

эпиграфику и интерпретация греческих надписей»), він вчив студентів точності, обережності та твердості в дослідженні – якостям, що стали кредо вченого. У 1902/03 уч. р. спецкурс з грецької епіграфіки було прочитано Сергієм Андреєвичем Селівановим /1896 – 1904/ – іншим представником «санкт-петербурзької» школи, учнем професора Ф. Ф. Соколова. Практичні заняття по «латинским надписям» в 1889/90 – 1892/93 уч. рр. проводив Василь Іванович Модестов, з «римской эпиграфики времени Антонидов» – Франц Станіславович Режабек, а систематичне викладання на класичному відділенні «греческой и латинской эпиграфики и палеографии» в 1911/12 учбовому році почав М. І. Мандес.

Паралельно з археологією («греческими и римскими древностями»), на історико-філологічному факультеті читалися лекції по історії Стародавньої Греції та Риму, які проводили: викладачі кафедри загальної історії Олександр Густавович Брікнер /1867 – 1871/, Федір Іванович Успенський /1874 – 1895/, Франц Станіславович Режабек /1888 – 1906/ (що захистив магістерську дисертацію з історії Маркоманських війн), Роберт Юрійович Віппер /1894 – 1898/, Павло Миколайович Ардашев /1899 – 1901/; й, «за дорученням факультету», починаючи з 1901/02 учбового року, – Е. Р. фон Штерн, Б. В. Варнеке та М. І. Мандес. Історію античної думки викладали на кафедрі філософії Роберт Васильович Орбінський /1865 – 1878/, Микола Якович Грот /1883 – 1886/, Олександр Павлович Казанський /1886 – 1915/ і Микола Миколайович Ланге /1888 – 1920/ (вперше видав (СПб, 1894) російською мовою «Перевод с примечаниями первой Аналитики Аристотеля»). Найважливішою складовою частиною учбового процесу були грецька мова та латина; історія античної літератури; «чтения и объяснения» и «толкования» авторів. Однак, діяльність кафедри класичної філології, на яку було покладено викладання означених дисциплін, цим не обмежувалася.

Першорядне значення при відтворенні історичної картини для дослідника мають, «редко вещественные, чаще письменные остатки изучаемой эпохи», при вивченні яких не достатньо простого читання лексичного матеріалу: «филологическая экзегеза идёт дальше слов, – на думку М. І. Мандеса /1894 – 1920/ – она, и только она даёт нам возможность понимать текст.»[9] Глибокий аналіз і критичне відношення до джерел стали характерними рисами монографій вченого: «Мессенские войны и восстановление Мессении. История и традиция» (Одеса, 1898), «Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. Отношение Диодора к Геродоту и Фукидиду» (Одеса, 1901) та «Элеаты. Филологические разыскания в области греческой философии» (Одеса, 1911). Організації науки у давні часи була присвячена докторська

дисертація Олексія Миколайовича Деревицького /1893 – 1905/ «О начале историко-литературных занятий в Древней Греции» (Харків, 1891). Досліджуючи відомі «Таблиці» Каллімаха та пінакографічну спадщину його послідовників, вчений в той же час торкнувся й діяльності Музею Птолемеїв і розвитку історико-літературних «студій» в олександровську добу, ролі Пісістрата в історії гомерівської критики, питання стихометрії. Далеко за рамки філології вийшли роботи Л. Ф. Воєводського /1875 – 1899/ «Каннибализм в греческих мифах. Опыт по истории развития нравственности» (СПб., 1874), «Этологические и мифологические заметки. – Ч. 1. – Чаши из человеческих черепов и тому подобные примеры утилизации трупа» (Одеса, 1877) та «Введение в мифологию Одиссеи. Часть 1. » (Одеса, 1881). Розглядаючи в своїх дослідженнях найдавніші міфи, як повноцінне історичне джерело, що містить етичні норми і правила, релігійні і наукові уявлення суспільства того часу, автор широко залучав досягнення і методи суміжних наук: етнографії, порівняльного мовознавства, антропології. [10]

Античним сценічним старожитностям присв'ятив свої дисертації Борис Васильович Варнеке /1911 – 1920/ – «Очерки по истории древнеримского театра» (СПб, 1903) та «Наблюдения над древнеримской комедией. К истории типов» (Казань, 1905). За твір «Скульптура в Аттике до греко-персидских войн» (СПб., 1896). О. А. Павловський був удостоєний ступеня доктора наук; а незабаром після цього, спільно з Е. Р. фон Штерном та О. М. Деревицьким він почав публікацію теракотової колекції Музею ІОТІС (Одеса, 1898). Цю тему розробляв і академік Нікодім Павлович Кондаков /1871 – 1878, 1919-1920/ в роботі «Греческие терракотовые статуэтки в их отношении к искусству, религии и быту» (Одеса, 1879). Після захисту магістерської дисертації «Памятник Гарпий из Малой Азии и символика греческого искусства» (Одеса, 1873) вчений досліджував давню архітектуру Греції (Одеса, 1876), а матеріали, зібрані ним у Західній Європі в 1875 – 1876 роках, стали основою докторської дисертації «История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей» (Одеса, 1876). Діяльність дослідника цієї проблематиці не випадкова – наукові інтереси викладачів кафедри теорії та історії мистецтв не обмежувалися лише періодом античності, їх цікавили проблеми мистецтвознавства часів Візантійської імперії та західноєвропейського середньовіччя.

Основи вивчення слов'янознавства, започатковані в ІНУ першим деканом історико-філологічного факультету, Віктором Івановичем Григоровичем /1865 – 1876/, надалі отримали свій розвиток в дослідницькій і педагогічній діяльності Олександра Олександровича

Кочубинського /1871-1906/, який захистив магістерську дисертацію на тему «Братья Подобои и чешские католики в начале XVII века» (Одеса, 1873). Услід за ним на кафедрі слов'янської філології працювали: історик та археограф Михайло Георгійович Попруженко /1891 – 1920/; фахівець в області південнослов'янської народної словесності Петро Олексійович Лавров /1898 -1900/; дослідник давньослов'янських письмових джерел Сергій Михайлович Кульбакін /1900 – 1904/ та відомий вчений-лінгвіст Борис Михайлович Ляпунов /1901 – 1920/. Питання середньовічної історії слов'ян також розглядалися в роботах професорів кафедри російської історії: Михайла Павловича Смірнова /1865 – 1877/ та І. А. Линниченка /1884-1886, 1896- 1920/.

Історії вивчення Польської і Чеської держав було присвячене студентське наукове дослідження Федора Івановича Успенського «Первые славянские монархии на северо-западе» (СПб., 1872), однак, після захисту магістерської дисертації «Византийский писатель Никита Акоминат из Хон» (СПб, 1874), і особливо, після переїзду до Одеси, молодий вчений звертається до «південної» проблематики. Після захисту докторської дисертації «Образования Второго Болгарского царства» (Одеса, 1879), в світ вийшла низка його статей з історії землеволодіння, інтелектуального і богословського життя візантійського суспільства XI – XIV століть. Роботу в університеті / 1874 – 1895/ він поєднував з діяльністю організатора – завдяки його зусиллям в ІНУ було створене Історико-філологічне товариство (1889), а зайнявши посаду директора Російського Археологічного інституту в Константинополі (1895), він не поривав зв'язку з вченими Одеси, справедливо вважаючи, що вони не залишать Інститут своїм «сочуствием и участием в его деятельности». [11] На кафедрі загальної історії професор прочитав ряд курсів, серед них: «История южных словян до турецкого завоевания», «Юговосточная Европа в средние века», «Россия и Византия в IX и X веках», «Византийская историография IX – X веков» Взаємо доповнюючими стали заняття, що проводив Синодій Дмитрович Пападімітріу /1892 – 1919/ на кафедрі класичної філології (та паралельно – з 1900/01 учбового року – на заснованной кафедрі візантійської філології): граматика середньо- і новогрецької мови, історія візантійської літератури, читання письмових пам'яток і вивчення творів візантійських авторів.

Беручи до уваги ту важливу роль, яку відіграла релігія в житті середньовічного суспільства, цілком зрозумилою є підвищена увага, до вивчення богословської літератури в університеті. Після Івана Степановича Некрасова /1869 -1895/, вивчення агіографії знайшло

продовження в дослідженнях Василя Михайловича Істріна /1897 – 1906/ і Олександра Васильовича Ристенка /1910 – 1920/. Курси з історії християнської церкви стали складовою частиною учбових планів історико-філологічного факультету, і їх читання здійснювалось викладачами кафедри церковної історії. Основні твори Василя Мироновича Войтковського /1870 – 1889/ присвячувалися вивченню організації церковних інститутів на території Австро-Угорщини і Німеччини, системи богослужіння і обрядовості протестанизму та історії його взаємовідносин з римською католицькою церквою. Заслуговують уваги роботи його наступника на кафедрі – Миколи Фомича Красносельцева /1890 – 1898/: «Очерки из истории христианского храма» (Казань, 1881), «Церковная археология на русских археологических съездах» (Казань, 1887), «О значении археологических открытий для обработки древней церковной истории» (Одеса, 1889). Заняття по історії християнського мистецтва проводили Н. П. Кондаков та О. А. Павловський; в 1889/90 учбовому році – «за дорученням» – Олександр Іванович Кірпічников /1885 – 1898/, відомий літературознавець, автор «Очерков из истории средневековой литературы» (М., 1869).

Нарешті, велика увага приділялася в ІНУ питанням західноєвропейського середньовіччя та історії нового часу. Початок вивчення новістики на історико-філологічному факультеті пов'язаний з ім'ям О. Г. Брікнера /1867 – 1871/, який в «одеський період» творчості видав ряд робіт з всесвітньої історії і методології історичної науки. У 1891 – 1894 роках посаду завідувача кафедри займав Василь Карлович Надлер, автор досліджень «Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV века» (Харків, 1864), «Адальберт Бременский, правитель германии в молодые годы Генриха IV» (Харків, 1867), «Меттерних и европейская реакция» (Вера и Разум, 1881-1883, окр. вид. – Харків, 1882), «Александр I и идея Священного Союза» (Рига, 1888 – 1893). Його наступник, Р. Ю. Віппер /1894 – 1898/, незадовго до переходу в ІНУ захистив дисертацію «Церковь и государство в Женеве XVI века в епоху кальвинизма» (М., 1894). Дослідженню російсько-австрійського союзу під час Семирічної війни присвятив свою дисертацію Євген Миколайович Щепкін /1898 – 1905, 1919-1920/; статті та монографії про діяльність міністерства Тюрго та умови хлібної торгівлі у Франції XVIII століття належать Георгію Емельяновичу Афанасьєву /1885 – 1888, 1892 – 1895/. Період Великої Французької Революції вивчався О. С. Трачевським /1877 – 1890/, який видав об'ємну роботу «Дипломатические сношения России в Франциею эпоху Наполеона I. Документы архивов парижского и петербургского

1800 – 1808 годы» (Зборник Императорского Русского исторического общества, 1890-1894). Під час нетривалого /1899 – 1901/ періода життя в Одесі Павло Миколайович Ардашев розпочав написання монументальної праці «Провинциальная администрация во Франции в последний период Старого порядка. 1774 – 1789» (Т. І. – магістерська дисертація. – СПб, 1900; Т. ІІ. – докторська дисертація. – К, 1905; Т. ІІІ. – додатки /фр. мовою/. – Юр'єв, 1906). Історії Франції були присвячені й обидві дисертації Івана Івановича Іванова /1906 – 1908/: «Политическая роль французского театра в связи с философией XVIII века» (М., 1895) та «Сен-Симон и сенсимонизм» (М, 1901). В останнє десятиріччя існування ІНУ, на кафедру загальної історії прийшли молоді талановиті вчені – приват-доценти Володимир Едуардович Крусман /1910 – 1917/, що займався вивченням історії Англії, та П. М. Біціллі /1911 – 1920/, який розпочав наукову діяльність у галузі західноєвропейської медієвістики. Показово, що його теоретичне дослідження «Элементы средневековой культуры» (Одеса, 1919), в якій розглядається система середньовічної картини світу очима суспільства того часу, фактично стала останньою опублікованою науковою працею викладачів Імператорського Новоросійського університету. Починався новий етап у вітчизняній історії, але ж далеко не для всіх в ньому знайшлося місце…

Таким чином, науково-дослідницька діяльність та викладацька робота в області загальної історії проходила в ІНУ протягом всього періоду його існування (1865 – 1920). У підготовці фахівців брали участь всі структурні підрозділи історико-філологічного факультету, а всебічне вивчення історії людства, у всіх її проявах, реально відзеркалювало процес формування, становлення та розвитку вітчизняної університетської історичної науки.

Примітки:

1. О переименовании в факультеты отделений философского факультета // Журнал Министерства Народного Просвещения (ЖМНП). – Ч. LXV (1850. – январь / март). – Январь. – Отд. І. – С. 47; Общий устав Императорских Российских университетов // ЖМНП. - Ч. CXIX (1863. – июль / сентябрь). – Август. – Отд. 1. -С. 26 – 30; Общий устав Императорских Российских университетов // ЖМНП. – Ч. CCXXXV (1884. – сентябрь/октябрь). – Октябрь. – Отд. Правит. распоряж. – С. 27 –40.

2. Див.: Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки. – Одесса, 1890; Обозрения преподавания в Императорском Новороссийском университете за 1865/66 – 1916/17 уч. гг. – Одесса, 1865 – 1916; Історія Одеського університету за 100 років. - К., 1968; Аппатов С. И., Дёмин О. Б., Першина З. В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995. - С. 450 – 491; Попова Т. Н., Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета.

– Вып. 1. – 1995. – С. 32 – 52; Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – Т. 1 – IV. – Одеса: Астропринт, 2000.

3. Модестов В. И. Что такое классическая филология? // ЖМНП. – Ч. CXVII (1863. – январь/март). – Март. – Отд. III. – С. 470; Павловский А. А. Значение и успехи классической археологии. Вступительная лекция и. д. экстраординарного профессора Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1891. – С. 4; Базинер О. Ф. О новейших успехах классической филологии. Из вступительной лекции, прочитанной 15. IX. 1898 г. в Императорском Варшавском университете. – [отд. отт.]. – [1898]. – С. 46.

4. Рукописний відділ Російської наукової бібліотеки (РВ РНБ). – Ф. 708. – Д. 930. Формулярные списки профессора Струве. – 4 л. ; Державний архів Одеської області – Ф. 45. – Оп. 4. – Д. 2857. По ходатайству профессора Струве о командировании его с научной целью за границу с 1. IV. по 1. X. 1868 г. – Л. 2 – 3; Струве Ф. А. Путевые заметки. Отчёт ординарного профессора Ф. Струве о командировке его в Афины, Рим, Париж и Германию. – Одесса, 1869. - 54 с.

5. Відмітим лише деякі з праць В. Н. Юргевича, в більшості своїй опублікованих на сторінках Записок ІОТІС (Т. V–XX. – 1863–1897): О именах иностранных на надписях Ольвии, Боспора и других греческих городов северного прибрежья Понта Евксинского (VIII. - 1872); Псефизм древнего города Херсонеса о назначении почестей и наград Диофанту, полководцу Митридата-Евпатора, за покорение и освобождение херсонессцев от владычества скифов (XII. - 1881); Открытая в селе Чобручи греческая надпись города Тираса (XIII. - 1883).

6. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 538. – Оп. 1. – Д. 59 Линниченко, «Записки археолога». – Л. 1 об.

7. Архів Інституту Історії материальной культуры (Санкт-Петербург). – Ф. 1. – 1909. – Д. 8. О службе Э. Р. фон Штерна. – Л. 6 – 16.

8. Академіку О. В. Никитському належат більш п'яти десятків праць з епіграфіки, в тому числі – магістерська та докторська дісертації: Дельфийские эпиграфические этюды. – I–VI. – Одесса, 1894-1895. – 368 с. + 8 табл. ; Исследования в области греческих надписей. – Юрьев, 1901. – XLVI + 291 с. +1 табл.

9. Мандес М. И. О филологическом методе изучения источников. Речь, произнесённая в Императорском Новороссийском университете приват-доцентом М. И. Мандесом перед началом его диспута. – Одесса, 1898. – С. 6, 7.

10. Монографія «Солярная теория мифов и древнейшая культура греков» повинна була стати «окончательным результатом» дослідженнь Л. Ф. Воєводського в області міфології, – прикований до больнічного ліжка, тяжко хворий професор диктував С. А. Селіванову її текст. «...Мне, быть может, – писал, незадолго до своей смерти, учёный, – удастся закончить этот труд всей моей жизни, закончить, хотя бы в сокращённом виде...», однак, доля розпорядилася інакше. – Письмо от 9 октября 1899 года на имя И. В. Помяловского // РВ РНБ. – Ф. 608. – Д. 662. – Л. 10 – 10 об.

11. Архів Ялтинського Державного об'єднаного історико-літературного музею. – КП. 39599. – Д. 5061. – Письмо директора Русского Археологического Института в Константинополе Ф. И. Успенского на имя А. Н. Деревицкого от 4. I. 1896 г. – 1 л. За період 1895 – 1914 рр. почесними членами РАІК було обрано: В. Н. Юргевича, Н. П. Кондакова, О. І. Кірпічникова, М. Ф. Красносельцева, Ф. Є. Корша, І. В. Ягича; членами РАІК: Е. Р. фон Штерна, О. А. Павловського, О. М. Деревицького, М. Г. Попруженко, С. Д. Пападимитріу; на посаді вченого секретаря РАІК працював (1898 – 1901) Б. В. Фармаковський.

Некрасов С. Ю.

ПРО ПОЗИЦІЮ НИКОЛАЙ-ОНА В ДИСКУСІЇ 90-Х РР. XIX СТ. ЩОДО ПЕРСПЕКТИВ РОСІЙСЬКОГО КАПІТАЛІЗМУ

Наприкінці XIX ст. багато з представників російської інтелігенції взяли участь у довготривалій дискусії щодо тенденцій, напрямків, перспектив розвитку країни, зокрема про долю капіталізму, можливість, доцільність, межі запозичення в цьому плані досвіду передових західноєвропейських держав. Чимало інтелектуалів того часу розуміли, що питання про те, чи Росія піде у тому ж напрямку, що і країни Заходу, чи вона зможе віднайти свій особливий, неповторний шлях, уникаючи протиріч, які породжує капіталістична соціально-економічна система, в кінці кінців пов'язане з іншою проблемою: чи розвиток країни буде поступовим, еволюційним, чи невідворотною для неї будуть соціальні катаклізми, криваві революційні потрясіння.

Серед тих, хто брав активну участь в означеній дискусії, була людина, яка писала свої оригінальні, глибокі, багато в чому пророчі праці під псевдонімом «Николай-Он». Сьогодні ім'я цієї особистості – Миколи Францевича Даніельсона, на жаль, майже позабуте, але на початку XX ст. воно було досить широко відоме серед читаючої публіки, причому не менше, ніж імена його опонентів – П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановського, В. І. Ульянова (Леніна). Один з друзів останнього дехто М. Сильвін згадував, що жоден з авторів народницького напрямку – ні В. П. Воронцов, ні С. М. Кривенко, ні сам М. К. Михайловський своєю критикою марксизму не завдавали такого клопоту, не вимагали такої полемічної завзятості і спритності, як Николай-Он (Даніельсон). «Цілий «Монблан» статистичних викладок, велика ерудиція, навичка оперувати економічними поняттями, зрештою привабливість першого перекладача Маркса, – продовжував соратник молодого тоді В. Леніна, – робили його найбільш серйозним супротивником». [1]

Інший прибічник лідера більшовиків – Г. Б. Красін пізніше писав про те, яке велике враження на всіх молодих марксистів справила восени 1893 р. книга Николай-Она «Нариси нашого пореформеного громадського господарства». [2] Такий резонанс книги був викликаний тим, що, по –перше, в ній автор продемонстрував дійсно глибоке знання теорії К. Маркса, а по-друге, незгодою прибічників марксизму з багатьма

висновками, узагальненнями автора. Мабуть саме ця остання обставина зумовила те, що з того часу й до сьогодні людиною, яка внесла найбільш вагомий внесок в розповсюдження марксизму в Росії вважається не М. Ф. Данієльсон, а Г. В. Плеханов. Причина, здається, лежить на поверхні – Николай-Он ніколи не був революціонером. Однак насправді все не так просто. В молоді роки майбутній перекладач І-ІІІ томів «Капіталу» К. Маркса не тільки брав участь в революційному русі, але й був членом одної з найбільш радикальних організацій, очолюваної С. Нечаєвим. [1] Що ж змусило зросійщеного естонця – причому якраз після знайомства з «біблією» марксизму, публічно відкинути ідею про необхідність революції в Росії? Мабуть, саме добре знання марксистської теорії та її співвідношення з реаліями пореформеної російської дійсності. Не випадково Ф. Енгельс в листі до Г. В. Плеханова якось відзначив: «Зовсім неможливо полемізувати з тим поколінням росіян. ., яке все ще вірить у стихійно комуністичну місію, що нею нібито відрізняється Росія, істина свята Русь, від народів іншої віри». [4] Слід погодитись, у Ф. Енгельса були підстави для такого висновку. Але головне в творчості Николай-Она – не це, а аргументоване визнання неможливості у принципі в Росії (як і в будь-якій іншій аграрній чи просто сировинній країні) розвитку капіталізму по західному зразку та, головне, – неможливість досягнення аналогічних з Заходом результатів. Характерно, що Ф. Енгельс, який скептично ставився до суджень свого багаторічного С. -Петербурзького кореспондента, відзначив якось: «... я ладен погодитися з Вами, що оскільки Росія – остання країна, захоплена розвитком великої капіталістичної промисловості і разом з тим країна з дуже численним селянським населенням, потрясіння, викликане цим економічним переворотом, може стати тут далеко сильнішим і гострішим, ніж будь-де». [5] В подальшому, мабуть, усвідомивши, наскільки критика М. Ф. Данієльсоном ключових марксистських положень є обгрунтованою та переконливою, Ф. Енгельс повідомив Николай-Она, що він зберігає за собою право виступати з критикою деяких висновків Миколи Францевича. [6] Проте, ці заперечення так і не надійшли. Замість Ф. Енгельса це зробили його російські однодумці. До яких же висновків дійшов багаторічний кореспондент К. Маркса та Ф. Енгельса? Що ж стало причиною гострої реакції як представників буржуазно-ліберальних кіл, так і, головним чином, лівих радикалів на теоретичні розвідки Николай-Она та інших неонародників в 90-ті рр. ? Судження Николай-она та його однодумців щодо ключових питань пореформеної російської дійсності: чи повинна Росія пройти всі стадії розвитку «культурного, цивілізованого Заходу»; що буде значити для неї капіталістичний спосіб

виробництва – прогрес чи регрес; чи є неминучим розклад селянської общини під тиском капіталістичних відносин, як в місті, так і на селі; чи можливий, на відміну від країн Заходу, перехід до соціалізму, минаючи капіталізм? За цими питаннями стояло ще одне, узагальнююче – чи слід приносити багатомільйонне російське селянство в жертву молоху капіталістичної, чи ще будь-якої індустріалізації? Чи морально це? Якими будуть наслідки для більшості населення? Свою відповідь на ці питання Микола Францевич дав вже в праці «Нариси нашого пореформеного громадського господарства», що побачила світ в 1880 р., саме в ній він дійшов висновку, що хоча капіталізм в Росії є реально існуючим фактором, проте він не схожий на капіталізм західний і принесе зовсім інші результати. [7] Задум написання цієї праці виник ще в кінці 1870-х рр., коли Николай-Он довідався, що К. Маркс збирається вивчати аграрні відносини в тогочасній Росії. Він надіслав автору «Капіталу» необхідні статистичні данні, але стан здоров'я останнього вже не дозволив йому виконати задумане, і К. Маркс порадив саме М. Ф. Даніельсону проаналізувати ці матеріали. [8]

Така робота, як вище повідомлялося, була виконана і опублікована в журналі «Слово». В ній, до речі, на статистичному матеріалі доводилось, що зростання перевезень вантажу залізницями не призводить, на відміну від країн Західної Європи, до збільшення обсягів виробництва. Більш того, в деякі роки мало місце згортання торговельної активності (в зв'язку з загальним погіршенням стану селянського господарства і особливо з неврожаями). Враховуючи цю обставину, М. Ф. Даніельсон, суворо дотримуючись марксистських положень, стверджував, що при приматі виробництва над споживанням в Росії, як і на Заході, діє механізм випаду землеробської праці, зумовлений зменшенням обігу. Якщо «виробники та земля будуть, як і раніше, занедбанні, то хід всього механізму обміну спочатку дещо загальмується, затим це уповільнення буде все більше й більше зростати, аж до повної зупинки всього механізму», – стверджував Николай-он. [9]

Будівництво ж залізниць, де державі належить понад половину всього акціонерного та облігаційного капіталу, організація банківської справи, субсидії приватним підприємцям і т. п., чомусь ніяк не залежать від торговельної активності. Аналізуючи данні про динаміку обсягів вантажних та пасажирських перевезень, Микола Францевич розкриває, яким чином в орбіту товарного обігу втягується селянство, як воно в пошуках грошей для внесення податків продає свій хліб. В результаті, за підрахунками автора, реальне споживання хліба власне селянами зменшилось на 14%. Таким чином, М. Ф. Даніельсон висловлював свою

згоду з твердженням К. Маркса про те, що з розвитком капіталізму зростають ціни на життєві припаси, тим самим позбавляючи селянина необхідних продуктів харчування. [10] В той же час, дослідник підкреслює, що хоча Росія майже не має зовнішніх ринків для продукції своєї обробної промисловості, вивіз сировини з року в рік зростає. Це свідчить, що Російська імперія після Кримської війни «безумовно і остаточно потрапила в господарську сім'ю Європи». [11] Найвищі показники щодо вивозу сировини і одночасно у відкритті нових ліній залізниць, заснування банків, будівництві фабрик та заводів припадають на 1871-1878 рр. в то й же час у виробництві хліба та інших видів сільськогосподарської продукції в цей період спостерігається застій. [12] Проте розшарування на селі Николай-Он не бачить. На його думку, в місцевостях, де домінує общинне землекористування, землеробство на капіталістичній основі майже відсутнє. [13] Для М. Ф. Даніельсона, детально знайомого з марксовою теорією вартості та товарного обігу, поділяючого її основні положення, було очевидно, що розшарування, хоча б певною мірою, мало бути. Тому він пише про специфічні в цьому плані умови в Росії. На думку автора, сам зміст селянської реформи 1861 р., збереження надзвичайно важливої ролі общини не сприяло розвитку капіталізму на селі. [14] Крім того, кошти, отримані від торгівлі на зовнішніх ринках продукцією, що її виробляли російські селяни, назад в село не повертались, а осідали в інших місцях. [15] Таким чином, за логікою М. Ф. Даніельсона виходило, що розвиток капіталізму в місті начебто перешкоджав його утвердженню на селі. Тому прогнози дослідника щодо перспектив розвитку капіталізму в Росії в цілому були досить песимістичні. Підрив господарства дрібних виробників – селян, що становили абсолютну більшість населення країни, періодичні (внаслідок цього) кризи та голодовки, майже відсутність зовнішніх ринків для вітчизняної промисловості неминуче мало призвести до краху капіталістичного способу виробництва в Росії, причому раніше, ніж це станеться на Заході. [16]

Легальна преса Росії зустріла статтю Николай-Она льодяним мовчанням. К. Маркс, навпаки, оцінив її досить високо. [17] Ще раніше, в 1877 р., він написав в редакцію журналу «Отечественные записки» листа, в якому визнавав, що розклад селянської зрівнювальної общини в такій країні, як Росія, може призвести до краху капіталізму в ній, а сама община за таких умов, стане основою май бутнього комуністичного суспільства. [18] Але цей лист за адресою не потрапив, і лише в 1888 р., тобто через п'ять років по смерті К. Маркса, за сприяння того ж М. Ф. Даніельсона його було опубліковано в російському журналі «Юридический вестник». [19]

Що мав на увазі К. Маркс? – лишається загадкою, бо зміст листа явно розходиться з тим, що він говорив та писав до того. Наступні дослідження Николай-Она суперечать багатьом ідеям засновника марксизму. Але при цьому М. Ф. Даніельсон продовжує свято вірити, що він не полемізує з К. Марксом, а лише пристосовує його вчення до аналізу конкретних умов російської дійсності. В своїй основній праці, виданій в 1893 р., він прямо говорить, що економічні погляди неонародництва ні в якому разі не суперечать основним положення «Капіталу» К. Маркса. [20] Мабуть тому Г. В. Плеханов, в своєму ідейному протиборстві з іншими неонародниками – В. П. Воронцовим та М. К. Михайловським посилався саме на наробки М. Ф. Даніельсонав, зібраний ним фактичний матеріал. Але коли Г. В. Плеханов з'ясував, що Микола Францевич тісно пов'язаний з неонародництвом, то останнього кваврували як зрадника та ренегата. [21] Така оцінка ще донедавна поділялася більшістю дослідників. [22] Про висвітлення ж цих питань в історико-партійній літературі і говорити зайве: з видання в видання повідомлялось, як молодий В. І. Ульянов-Ленін у тимчасовому союзі з «легальними марксистами» вщент розбили реакційні та міщанські утопії «ліберальних народників». Саме після цього в Росії широко став розповсюджуватися марксизм, а робітничий рух отримав новий імпульс в боротьбі за буржуазно-демократичну, затим і пролетарську революції. Аргументи, що їх наводили в ході зазначеної дискусії противники російського неонародництва, були самими різними. Наприклад, П. Б. Струве вважав, що вітчизняний капіталізм має такі ж шанси на успіх, як і капіталізм у США. [23] На його думку, російський селянин самотужки, без допомоги з боку держави мав можливість підвищити продуктивність праці до рівня американської і в максимально стислі строки колонізувати малозаселені землі Сибіру та Далекого Сходу. В такому разі, стверджував Петро Бернгардович, значно поширився б внутрішній ринок, внаслідок чого відпала б гостра потреба у ринках зовнішніх. [24] Активну участь в дискусії взяв і М. І. Туган-Барановський. Він доводив, що в Англії капіталізм розвивався передусім за рахунок внутрішнього ринку, який і визначав обсяги, характер первісного нагромадження капіталу. Крім того, цей дійсно відомий економіст своєрідно трактував співвідношення виробництва засобів виробництва і предметів споживання. Будь яке скорочення особистого споживання, на його думку, може повністю компенсуватися розширенням ринку на засоби виробництва. «Попит на товари створюється самим виробництвом, – писав він, – і ніяких зовнішніх кордонів розширенню виробництва, крім недостатності продуктивних сил, не існує. Якщо ж тільки запас

продуктивних сил достатньо великий, то завжди можливо розширити виробництво й знайти можливість розміщення нового капіталу». [25] Цю думку в ході дискусії фактично поділяв і В. І. Ульянов-Ленін, лише акцентуючи увагу на необхідності в ім'я революції встановлення диктатури меншості над більшістю і заради побудови «всесвітнього братства людей праці» прийнятності насильницьких методів у здійсненні політики переважного росту виробництва засобів виробництва в порівнянні , а вірніше сказати за рахунок виробництва предметів споживання. В. І. Ленін, також стверджував, що розшарування селянства не скорочує, а навпаки, розширює внутрішній ринок, оскільки рівень культурного та матеріального достатку найманих робітників значно вищий, ніж у дрібних виробників. [26] Тому Володимир Ілліч жалкував з приводу того, що диференціація селянства йде надто повільно головним чином через збереження в соціально-економічному ладі Росії застарілих інституцій, до яких, крім поміщицького землеволодіння, він відносив також і общину. Саме тому В. І. Ленін так часто нападав на общину, крім того вона гальмувала наближення революційного вибуху, в подальшому могла стати суттєвою перешкодою на шляху до так бажаної диктатури пролетаріату. Для обгрунтування «прогресивності» тотального і якомога більш швидкого розорення вітчизняного селянства засновник більшовизму навіть дещо підправляв свого вчителя К. Маркса. В. І. Ленін вважав, що в марксовій схемі розширеного капіталістичного відтворення ігнорується фактор технічного прогресу і тому вона має бути доповнена положеннями, які б враховували більш швидке зростання засобів виробництва в порівнянні з виробництвом предметів споживання. [27]

Ідеї про те, що розклад селянської общини веде до революції, і в той же час – до розвитку внутрішнього ринку, а також, що еволюція капіталізму в Росії може успішно відбуватися і за рахунок переважного росту постійного капіталу та виробничого споживання, були головними в полеміці Ульянова-Леніна з неонародниками і тому червоною ниткою проходять через багато його ранніх творів. На відміну від П. Б. Струве, В. І. Ленін рішуче відкидав будь-яку необхідність «третіх осіб» для капіталістичного відтворення. На його думку, оскільки селяни-землероби розшаровуються на два класи капіталістичного суспільства (сільську буржуазію і сільський пролетаріат), то вони самі й утворюють ринок для капіталістичної промисловості. Він солідаризувався з «легальними» марксистами лише в тому, що ніякої принципової різниці між внутрішнім і зовнішнім ринками немає. [28] Але це було певне перекручення неонародницької теорії «третіх осіб», згідно якої в

капіталістичному суспільстві обов'язково мають бути платоспроможні суб'єкти господарювання, які, тим не менш, не купують і не продають на вільному ринку в значних обсягах найману робочу силу. Без цього капіталізм просто не зможе існувати. Підтримка ж «третіх осіб» в промислово розвинених країнах Заходу здійснюється за рахунок аграрних та сировинодобуваючих країн і регіонів, своїх колоній.

В ході дискусії чимало соратників В. І. Леніна, особливо з числа «легальних» марксистів, мабуть, внаслідок спілкування зі своїми опонентами, відмовились від деяких своїх ідей попереднього часу. Наприклад, в сфері методології вони стали поділяти принципи неокантіанського суб'єктивізму, в чому до того самі ж звинувачували неонародників. [29] В ідеологічній сфері «легальні» марксисти повністю відмежувались від ортодоксів та перейшли на позиції лібералізму прозахідної орієнтації.

Показовою в цьому відношенні була ідейна еволюція П. Б. Струве. Колишній «легальний» марксист, в ході революції 1905-1907 рр. він став одним з лідерів партії конституційних демократів, до того ж зайнявши позицію не на лівому (як П. М. Мілюков), а на правому фланзі партії. Глибоко ерудована, енергійна, популярна серед інтелектуалів свого часу людина він не випадково виступив редактором знаменитої збірки «Віхи» (1909), її авторами стали М. О. Бердяєв, С. М. Булгаков, М. Й. Гершензон, О. С. Ізгоєв, Б. О. Кистяковський, С. Л. Франк, до речі, більшість з них, до того були «легальними» марксистами. [30] Роком раніше вийшла в світ програмна стаття П. Б. Струве «Велика Росія», в якій доводилось, що головна мета будь-яких внутрішніх реформ фактично не покращення життя власного народу, а передусім посилення військової могутності та величі держави. [31]

Запозичення деяких ідей неонародників не уникнув і В. І. Ленін. Так, в 1915 р. він робить «відкриття» про те, що Росія є слабким кільцем в ланцюзі імперіалістичних країн. Але про це вже до того говорили Николай-Он и В. П. Воронцов. Деякі положення програми неонародників було використано і при переході до НЕПу. Що стосується висновків В. І. Леніна, які були сформульовані ним ще в період дискусії з неонародниками, про те, що в Росії розвиток промисловості може і має йти за рахунок переважного росту постійного капіталу і виробничого споживання за рахунок розорення селянства, то ці ідеї здійснив на практиці вже Й. В. Сталін.

Про виступи російських марксистів проти неонародництва М. Ф. Даніельсон довідався випадково, від Ф. Енгельса. Останній, поздоровивши свого кореспондента з виходом у світ книги «Нариси

нашого пореформеного громадського господарства» і подякувавши за надісланий екземпляр, звернув увагу автора на опубліковану 2 жовтня 1893 р. в берлінському щотижневику соціал-демократичної партії статтю П. Б. Струве «До питання про капіталістичний розвиток Росії». Прочитавши статтю Петра Бернгардовича, Николай-Он повідомив Ф. Енгельсу: «Дехто п. фон Струве... висловлює деякі погляди, що, на мою думку, суперечать фактам і теорії. Він стверджує, наприклад, що не зважаючи на зменшення кількості харчів на душу населення, наша промисловість може процвітати і т. п... Здається п. фон Струве не знає того, що всі галузі (особливо в такій країні, як наша) так тісно пов'язані між собою, що зменшення витрат на їжу, наприклад, є ознакою зменшення витрат на одяг і т. д. Цей факт прекрасно підтверджується дослідженнями Міністерства Праці...». [32] Дискусію було продовжено і в інших публікаціях М. Ф. Даніельсона. Так, у великій статті «Дещо про умови нашого господарського розвитку» в №№ 4 та 5 журналу «Русское богатство» за 1894 р. [33] та в статті «Апологія влади грошей як ознака часу», що її було надруковано наступного року в тому ж самому журналі (№№ 1 та 2),[34] він знову повертається до полеміки із П. Б. Струве з приводу положень його статті в німецькому щотижневику. Не менший резонанс мала і третя стаття «Що ж значить економічна необхідність?», присвячена цій же проблематиці. [35] В ній Николай-Он навів нові аргументи на користь твердження, що капіталізм в Росії має суттєві відмінності від капіталізму західного. Він, навіть, з іронією поставився до твердження Петра Бернгардовича, що бідність російського села викликана лише аграрною перенаселеністю та низькою продуктивністю праці в переважній більшості селянських господарств. Навіть якщо це й було так, стверджував Николай-Он, за цих умов досить було б різко скоротити податковий гніт, більш справедливо розподілити землю та припинити нееквівалентний обмін між містом та селом, аби становище селян значно покращилось й зросла продуктивність їхньої праці. Неонародник пророче попереджав своїх опонентів, що створення важкої індустрії за рахунок повного розорення селянства ні до чого доброго не призведуть, оскільки в умовах звуження до мінімуму внутрішнього ринку і відсутністю виходу на ринки зовнішні вона буде просто перентабельна. Але навіть якщо нееквівалентний обмін між містом і селом припиниться, то й тоді, як вважав М. Ф. Даніельсон, розвиток капіталізму буде приносити російським селянам тільки шкоду, бо досягши певного рівня розвитку, капіталізм скорочує свій власний внутрішній ринок. Тому Николай-Он вважає, що «тисячу разів праві ті, хто шукає для своєї вітчизни шлях розвитку, який відмінний від того, який йшла і йде Західна

Європа». [36] М. Ф. Даніельсон пропонував своїм опонентам на цифрах довести прогресивність капіталізму в Росії, як і в будь-якому іншому місці за межами держав, що мають великі колоніальні володіння. «Радісний прогноз» П. Б. Струве про те, що Росія піде шляхом американського фермерського господарства, Николай-Он відкидав, посилаючись на особливі умови розвитку американської економіки, а також на факт жорстокої економічної кризи 1893-1894 рр., коли без роботи лишилось від 2 до 3 млн. людей. [37] Спираючись на статистичні дані щодо зниження темпів розвитку виробництва, кризових явищ в господарстві, Микола Францевич змальовує справжнє обличчя російського капіталізму, переконливо показує, що становище трудового люду, передусім селянства в пореформений період не покращилось, а навпаки, погіршилось. У відповідності з марксистською теорією, він робить висновок, що «добробут більшості населення неможливий при капіталістичній його формі, несумісний з нею» . [38]

Як відомо, ортодоксальні марксисти, і В. І. Ленін в тому числі, вітали купівлю-продаж землі як засіб прискорення розвитку капіталізму. [39] М. Ф. Даніельсон був рішуче проти цього: «Майбутність землеробського господарства належить не капіталістичним фермам, культура яких занепадає, а селянським землеробським господарствам». [40] Він був переконаний у перемозі в Росії колективних форм землекористування над приватними.

Аналіз позицій, поглядів головних учасників дискусії 90-х рр. XIX ст. щодо передумов, суті, тенденцій і перспектив розвитку капіталізму в Росії породжує ще одне питання – що ж було в пореформеній російській імперії такого, що не дозволило успішно реалізуватися тільки-но народжуваним інституціям буржуазного громадянського суспільства західного типу? На наш погляд, і свого часу це добре усвідомили саме неонародники, таким фактором стало багатомільйонне російське селянство, чий розвиток в рамках формально-ринкової економіки було штучно загальмовано і яке в цілому було для міського капіталістичного громадянського суспільства чимось подібним до величезного резервуару дешевої (а часом і даровой) робочої сили, сировини і, здавалось би, невичерпних фінансових ресурсів. Російському капіталісту не потрібні були заморські колонії. Своя «Індія» знаходилась всередині країни, а царат виконував лише роль колоніального наглядача. Щоправда, робив він це надто погано і тому багатьом представникам «громадськості» здавалося, що у них вийде краще. Суперечки виникали лише з приводу того, які методи продовження колоніальної експлуатації власного народу є найбільш

ефективними. В результаті на зміну царизму в кінці кінців прийшли найрадикальніші з представників міського, так званого «освіченого» суспільства. Але серед російської інтелігенції були люди, які не порвали зв'язки з самою чисельною і самою безправною частиною народу – селянством. Одним з них був М. Ф. Даніельсон. Він неодноразово попереджав владу, представників капіталу, переповнену історичним нетерпінням радикальну інтелігенцію про можливі драматичні наслідки індустріалізації за рахунок селянства, про небезпеку для країни в цілому необачних, егоїстичних методів збагачення, використання робочої сили російським капіталом тощо. Попередження, на жаль, почуті не були.

Примітки:

1. Сильвин М. А. В. И. Ленин в эпоху зарождения партии // Каторга и ссылка. – 1934. – № 1 (10). – С. 78, 80.

2. Полевой Ю. З. Зарождение марксизма в России. 1883-1894 гг. – М., 1959. – С. 428.

3. Нечаев и нечаевцы. Сб. материалов. – М. -Л., 1931. – С. 43, 45, 201.

4. Енгельс Ф. Г. В. Плеханову в Женеву. 26. 02. 1895 р. // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 39. – С. 329.

5. Енгельс Ф. М. Ф. Даніельсону в Петербург. 24. 02. 1893 р. //Там само. – С. 33.

6. Енгельс Ф. М. Ф. Даніельсону в Петербург. 5. 03. 1895 р. //Там само. – С. 335.

7. Николай – Он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства // Слово. – 1880. – № 10. – С. 77-142.

8. Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. – М., 1951. – С. 106-107.

9. Николай – Он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства // Слово. – 1880. – № 10. – С. 103.

10. Там само. – С. 124-125.

11. Там само. – С. 101.

12. Там само. – С. 102-103.

13. Там само. – С. 125.

14. Там само. – С. 78.

15. Там само. – С. 101.

16. Див.: Там само. – С. 130-142.

17. Маркс К. Миколі Францовичу Даніельсону в Петербург. 19. 02. 1881 р. // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 35. – С. 329.

18. Маркс К. Лист до редакції «Отечественных записок» //Там само. – Т. 19. – С. 117-118.

19. Грин Ц. И. Переводчик и издатель «Капитала»: Очерк жизни и днятельности Н. Ф. Даниельсона. – М., 1985. – С. 136-138.

20. Народническая экономическая литература. – М., 1958. – С. 54, 509-522.

21. Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. – С. 339-340.

22. Див.: Балуев Б. П. Либеральное народничество на рубеже XIX-XX вв. – М., 1995. – С. 110, 165, 170, 173-175.

33. Струве П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. – Вып. 1. – СПб., 1894. – С. 211.
34. Там само. – С. 207-211.
35. Див.: Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы в современной Англии. СПб., 1894. – С. 427.
36. Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. – Повн. зібр. тв. – Т. 3. – С. 153-155.
37. Ленін В. І. З приводу так званного питання про ринки // Там само. – Т. 4. – С. 73.
38. Ленін В. І Ще до питання про теорію реалізації //Повн. зібр. тв. – Т. 4. – С. 79.
39. Див.: Балуев Б. П. Н. К. Михайловский и «легальный марксизм» // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 20-25.
40. Вехи: Сб. статей о русской интеллигенции Н. А. Бердяева, С. Н. Булгакова, М. О. Гершензона, А. С. Изгоева, Б. А. Кистяковского, П. Б. Струве, С. Л. Франка / Репринт. изд. 1909 г. – М., 1990. – 216 с.
41. Див.: Петр Струве. Patriotica. Политика, культура, религия, социализм: Сб. статей за пять лет. (1905-1910). – СПб., 1911. – С. 73-96.
42. Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. – С. 180.
43. Николай-Он. Нечто об условиях нашего хозяйственного развития // Русское богатство. – 1894. – № 4. – Отд. 2. – С. 1-34; № 6. – Отд. 2. – С. 86-130.
44. Николай-Он. Апология власти денег как признак времени // Русское богатство. 1895. – № 1. – Отд. 2. – С. 155-18; № 2. – Отд. 2. – С. 1-34.
45. Николай-Он. Что же значит экономическая необходимость. // Русское богатство. – 1895. – № 3. – Отд. 2. – С. 44-58.
46. Николай-Он. Нечто об условиях нашего хозяйственного развития // Русское богатство. – 1894. – № 6. – Отд. 2. – С. 127.
47. Там само. – С. 103.
48. Николай-Он. Апология власти денег как признак времени //Русское богатство. 1895. – № 2. – Отд. 2. – С. 23-34.
49. Див.: Ленін В. І. Мобілізація надільних земель // Повн. зібр. тв. – Т. 23. – С. 342-345.
50. Николай-Он. Нечто об условиях нашего хозяйственного развития //Русское богатство. – 1894. – № 4. – Отд. 2. – С. 25.

Сайгакова Л. О.

БУНД: ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ (1898-1902)

Відміна кріпацтва в Росії створила передумови для становлення та розвитку капіталістичних відносин в економіці. Хоча провідною галуззю, як і раніш, залишалась легка індустрія, суттєві зрушення відбувалися в металургії, паливній промисловості та в машинобудуванні, де з'явився ряд нових галузей, таких як паровозо- та вагонобудування, сільськогосподарське машинобудування, рейкопрокатне виробництво, та ін. Збільшилась кількість фабрик та заводів, особливо у 80- роки.

Капіталістичне виробництво в економічному просторі Російської імперії розвивалось неоднорідно: більш швидкими темпами воно йшло в індустріально привабливих районах – Центральній Росії, Прибалтиці, Польщі, Україні. Тому саме тут йшов швидше й процес становлення робочого класу.

Подальшій розвиток капіталістичних відносин, заснований на експлуатації, привів до загострення класової боротьби, пролетарською формою якої була стачка. В 1885 році їх було 58, в 1887 – 85. Стихійні, погано організовані виступи робочих часто-густо мали характер бунту: ламали машини, громили крамниці. Тим не менш, на перших порах вони справили певне враження на владу. Надійшов ряд мір, який трохи упорядкував умови праці, зокрема, жінків та дітей (1882,1885,1886 рр). Однак, положення робочих в цілому залишалось дуже тяжким. З'явилась суттєва потреба в організації робочих мас для подальшої боротьби за свої права.

В ідеологічному плані Росія 80-90-х років уявляла із себе барвисту картину, яка складалася з уяв народників, які зжили себе в принципі, ідей марксистів, які ще мали потребу в популяризації, й поглядів буржуазії. Російська буржуазія на той час не була якоюсь значною політичною силою, тим не менш, її теоретичні міркування у той чи іншій мірі приваблювали частину робочих, особливо, тих, хто був зайнятий на дрібних підприємствах.

З усіх народів, які мешкали в Російській імперії, єврейський, мабуть, був найбільш безправним. Його статус визначала маса обмежувань: місця проживання, рода занять, у сфері освіти, та ін. Так, проживання було регламентовано так званою «смугою осілості», до якої входили південні та західні губернії країни. В'їзд євреїв на територію інших російських губерній дозволявся чи хрещеним євреям, чи за спеціальною перепусткою, яка обмежувала час перебування (до півріччя) й давалась, як правило, лише торгівельному люду. Навіть усередині «смуги осілості» євреям заборонялось проживання у сільської місцевості й займатися господарством (а саме ці території у XIX столітті і були зоною розвитку саме сільськогосподарчого капіталізму !). Прийом євреїв на фабрики та заводи в основному легкої промисловості, які тут були розташовані, йшов також з перешкодами, тому що на це існували конкретні квоти.

Таким чином, основна маса єврейського населення була вимушена займатися ремеслами та дрібною торгівлею, мала свій невеличкий бізнес. Крім перешкод, які створював російський уряд на шляху розвитку єврейського робочого класу, знаходилися сформировані у товариства моральні принципи: найманий труд вважався ганьбою, життям « на дні». В робочі йшли у самому тяжкому становищі, і тому ці люди не користувалися ані повагою, ані довірою з боку єврейського товариства. Інше положення в ньому займали ремісники вищої кваліфікації, представники культу, освічені люди взагалі. Ця група знаходилась на більш високому рівні загального розвитку, одним з

доказів чого було знання їми російської мови. Вот чому першим пунктом підготовки єврейських революціонерів представники інтелігенції вважали навчання співвітчизників мові російського пролетаріату. Саме так вони зрозуміли свою задачу з роботи Г. В. Плеханова « Наші суперечності»[1]. Однак, тут з'явились декілька ускладнень: з одного боку, частина єврейства сприяла вивченню мові як свого роду русифікацію, потяг до асиміляції, те, що вони й так відчували з боку царського уряду, й тому категорично відкидала і навіть саму ідею. З іншого боку, ті, хто зрозумів суть запропонованих заходів й вивчилися, використовували здобуті знання у своїх інтересах, починаючи свій бізнес, і відходили від революційної діяльності.

Після виходу іншої роботи Г. В. Плеханова « Задачі соціал – демократів в боротьбі з голодом» тактика була змінена: замість організації гуртків – пряма агітація. Однак, коли єврейські революціонери взялися за реалізацію нової задачі, вони зіткнулися не просто з інертністю, а глибоким песимізмом, невірою в зміни до кращого, покірність своїй долі. Політичні лозунги в таком середовищі не знаходили потрібного відгуку, тому було вирішено їх на деякий час зняти й зайнятися перш за все економічними вимогами, які все ж ближчи трудящемуся люду.

У цей час робочі працювали на виробництві по 16 годин на день без перерви, а перед святами – цілодобово. Єврейські активісти знайшли, що ще за часів Катерини П був видан закон (1789), за яким робочий день мав бути не більш 14 годин, причому 2 години приділялись перерві (0,5 години на сніданок та 1,5 години на обід). Цю інформацію надали фабричному інспекторові м. Вільно. Після його відказу допомогти робочим стало ясно, що за це треба боротися самотужки. Підготовку до стачки вирішили почати з організації стачечних кас для підтримки бастуючих (1897 р.). Почавшись в мм Вільно та Білостоці, це починання перекинулось потім в Мінськ, Гомель, Ковно, Вітебськ та інші міста.

Центром руху стало Вільно, де діяла найбільш міцна організація, яка була своєрідним координаційним штабом. Структурно вона складалася з так званих Ремісницьких комісій, до яких входили виборні на півроку контролери та старшини. Старшина керував осередком з 5-8 чоловік, до якого входили представники одного фаху (кравці, палітурники, швеці, та інші). Представники районних Ремісних комісій входили до Центральної комісії. Саме тут приймались рішення стосовно проведення страйку в районі, про виділення на це коштів, а також про допомогу товаришам, які були заарештовані.

Розвиток організації привів до необхідності її якісної зміни. У вересні 1897 року представники Віленської, Варшавської, Білостокської,

Мінської та Вітебської груп зібралися, щоб утворити Загальний Єврейський робочий союз в Литві, Польщі та Росії, який став відомий як Бунд (у перекладі з ідіш- союз). На цьому з'їзді був обраний Центральний комітет у складі Кремера (Олександр), Мутніка (Гліб) та Коссовського (Володимир). Всі вони були представниками Віленського соціал-демократичного комітету. Центральним органом нової партії стала газета «Голос робочого» («Арбайтенштамме»), яка вже діяла у Вільно як орган соціал-демократів. Рятуясь від переслідування влади, друкарня потім переїхала до Мінську, а далі в Бобруйськ. Газета виходила до 1905 року і тоді була єдиним друкованим органом Бунду.

На той час в країні діяла значна кількість робочих організацій. Однак, усі вони були поодинокі й тому революційна робота велась локально. З'явилась необхідність в гуртуванні зусиль. Ініціатором процесу стала київська група соціал-демократів, органом якої була нелегальна «Робоча газета». Головним редактором її був Б. Ейдельман, який разом зі своїм колегою по газеті т. Вігдорчиком представляв свою організацію в березні 1898 року на нараді соціал-демократів у Мінську, яка увійшла до історії під назвою 1-го з'їзду РСДРП. В його роботі прийняли участь також представники Союзів боротьби за звільнення робочого класу м. м. Петербургу, Москви, Катеринославля та Києву, а також Бунду (Кремер, Мутник та Кац). Від участі у з'їзді відмовилися харківські соціал-демократи, які вважали його передчасним внаслідок слабкості як місцевих організацій, так й всього революційного руху в цілому. Не з'явились також запрошенні литовські товариші.

Відомо, що 1898 рік став початком діяльності партії, яка пізніше здійснила соціалістичну революцію, а потім виконувала керівну та направляючу роль в радянській державі. Менш відомо, що на з'їзді була прийнята автономна структура нової партії: всі її місцеві комітети, включаючи Бунд, отримали достатньо широкі повноваження.[7] Це пояснювалось особливістю поточного моменту: підпільні осередки в окремих випадках мали діяти самостійно. Така система давала простір ініціативі, не гасила революційного ентузіазму. Про можливість конфлікту між центром та керівництвом на місцях тоді не думали -- якщо ідея полягала в об'єднанні, не було сенсу послаблювати тільки-но створену організацію. Ступінь централізації, як й повноваження ЦК, визначалися з практики. Однак, відразу ж було домовлено, що місцкоми не мають права самостійних зносин з іншими організаціями як в Росії, так й за її межами. Це була функція виключно Центру. До його складу ввійшли т. т. Радченко С. від Петербуржського Союзу боротьби, Ейдельман Б. від групи «Робоча газета» та Кремер А. від Бунду. Наступний з'їзд планували провести

шість місяців. Але почалися арешти й партійці змогли зібратися знов на 2-й з'їзд, як відомо, тільки в 1902 році.

Були заарештовані й усі члени ЦК Бунду (в ніч на 26 липня 1898 року). Організація була обезглавлена. З'явилась гостра необхідність в терміновій заміні керівництва. Крім того, з'явився ряд питань, який потребував обговорення партійців. Тому у вересні 1898 року зібрався 2-й з'їзд Бунду. Були присутні одинадцять чоловік – представники Вільно, Варшави, Білостоку, Лодзі, Ковна, Міхену та від Союзу щетинників. Було відмічено, що революційна робота посеред робочих йдеться достатньо активно, навіть відчувався брак у пропагандистах, особливо в польських містах, та спеціальній літературі. У вигляду з неможливості задовольнити потреби в останньому своїми силами, було прийняте рішення ввозити літературу з Америки. Щодо Польщі, то тут робота єврейських революціонерів зіткнулось з діяльністю польської соціалістичної партії (ППС), яка вважала себе територіальною й майже вороже поставилися до бундівців, хоча і не вела революційну агітацію серед єврейського населення. Справа в тому що ППС, як пізніш й РСДРП, вважала революційний рух загальним для свого народу та його розподіл за національностями тільки шкідливим для справи. Правда, сутність розбіжностей з'ясувалась трохи пізніше – на 2-ому з'їзді РСДРП, де була озвучена цитата з резолюції 4-го з'їзду польської партії стосовно Бунду.[3] Тоді ж бундівці були настільки не в курсі того, що відбувалось у польському політичному просторі, що запропонована по даному питанню дискусія просто не сталася з причини відсутності інформації.[4]

Підкреслив важливість революційної пропаганди та агітації серед робочих, з'їзд, тим не менш, закликав з остережністю підходити до організації страйків. Загострення класової боротьби позначилось на стійкості певної частини робочих. Для того, щоб не допустити відпливу кадрів , – активісти руху, потрапляя у «чорні списки» надовго позбавлялись роботи і були змушені у її пошуках їхати в інші місця,- необхідно було на даному етапі затаїтися й трохи зачекати, поки ситуація в регіоні не стабілізується.

Обрав новий склад ЦК (В. Цоглін, Ц. Гурвіч та Зельдін), з'їзд закінчив свою роботу.

Замість очікуваного піднесення революційного руху після з'їзду, який нещодавно пройшов, навпаки, справа занепала: нові люди в керівництві не мали досвіду та налагоджених зв'язків й тому не мали змоги швидко увійти у курс справи та продовжити почате. Вони мали починати майже все спочатку. До того ж виникли проблеми в друкуванні своєї газети.

Для підживлення партійної роботи була зібрана конференція. Це сталось в січні 1899 року в Двінську. Присутні (члени ЦК Бунду та представники Вільно, Мінську та Варшави) виявили, що партійна каса спустошена внаслідок масових арештів, тому що це не тільки скоротило кількість тих, хто сплачував партійні внески, але і збільшило витрати на підтримку заарештованих та їхніх родин. Крім того, спостерігався спад пожертвувань з боку тих, хто, не будучи членом партії, все ж співчував руху й допомагав посильно коштами. У зв'язку із скрутним становищем партійці на конференції прийняли рішення про переведення друкарні до Варшави, де можна було знайти більш прийнятні умови для її роботи. Й, дійсно, саме тут побачили світ чергові номери «Голосу робочих» -№№ 11-13.

Номер чотирнадцятий експериментально був надрукован за кордоном. З'ясувалось, що вітчизняне виробництво було значне дешевше, навіть в умовах підпілля. Однак, за кордоном залишились й почали свій розвиток так звані групи підтримки Бунду (переважно у Німеччині- Берліні, Дармштадті- та Швейцарії). Саме тут почалось широке обговорення тезису про національну автономію. Один з ведучих активістів , які працювали за кордоном, Джон (Міль) навіть висунув вимогу про включення цього положення у програму партії на 3-му з'їзді Бунду (грудень 1899 року). Однак тоді делегати були не готові до позитивного рішення цього питання й для початку запропонували його на загальне партійне обговорення. Воно йшло недовго, тому що подібні ідеї мали місце серед єврейства ще з середини 80-х років. Справа у тому, що реалії «смуги осілості» відбились на невірі євреїв у можливості змикання, революційної допомоги з боку представників інших національностей. Не були винятком у даному контексті й росіяни, хоча російські пролетарії знаходились також у дуже тяжкому становищі. За уявою єврейських теоретиків, російський робочий клас на шляху свого класового розвитку зустрінеться з такого рода перешкодами, що «кожне незначне завоювання йому буде коштувати страшних зусиль, а тому йому лише поступово й завзятою боротьбою вдасться добитися поступлення політичного та економічного , а в такому випадку , очевидно, що коли російському пролетаріату доведеться пожертвувати якимись зі своїх вимог для того, щоб добитись хоча б чого-небудь, він скоріше пожертвує такими вимогами, які торкаються виключно євреїв, наприклад , свободи релігії чи рівноправності євреїв»[5] .

Звільнення чекали тільки від світової революції. Поки що вона не здійснилась, було необхідно в революційній боротьбі виходити зі своїх потреб: наданні громадських прав, що передбачало ствердження єврейської нації. Тому ідея національної чи національно-культурної

автономії була схвалена 4-м з'їздом Бунду (1900р.) й озвучена делегатами партії як одна зі своїх принципіальних умов на 2-ому з'їзді РСДРП. Ленінці до цього віднеслись дуже негативно. Сутність їхній позиції зводилась до того, що дане гасло, об'єднуя пролетаріат та буржуазію однієї національності розколює, природно, пролетарські маси (і це при тому, що широке самоврядування й автономія областей, зокрема, й в національних справах, в принципі припускалися, правда, значно пізніше – після досягнення головної мети революційної боротьби: повалення царизму!)

Тим не менш, бундівці почали роботу по розвитку єврейської культури, головним чином після революційних подій 1905-1907 років, коли ситуація в країні дещо стабілізувалась. Так, в 1908 році в Вільно почав друкуватись «Літературний щомісячник» під редакцією членів Бунду. Мабуть, вперше творче єврейство дістало змогу широкого спілкування зі своїм народом. Проблеми розвитку єврейської мови (в рамках шкільної освіти, діяльності єврейських культурних заходів тощо) обговорювались на партійних конференціях Бунду в 1909 році (м. Чернівці) та 1910 році (м. Львів). Висувалися вимоги дотримування суботи в районах компактного проживання євреїв. Все це розглядалось більшовиками як відвернення єврейських трудящих від загальної революційної боротьби пролетаріату за свої права. До діяльності Бунду надовго причепився епітет «націоналістична».

Діяльність єврейського союзу кваліфікувалась прихильниками В. І. Леніна, а пізніш і в радянській історіографії, також й як опортуністична. Точкою відліку став 2-й з'їзд РСДРП, де почалась боротьба бундівців проти процесу централізації партії. Контроль та опіка з боку керівництва, повне підкорення йому місцевих комітетів, за думкою Бунду, тільки-но нівелювали ініціативу мас на місцях, збіднювали засоби революційної боротьби. Спостерігаючи жорстку непримириму позицію ленінців по даному питанню, делегати від Бунду – Лібер, Абрамсон, Коссовський та інші – намагалися протиставити їй своє бачення подальшої структури партії, яке полягало у федеративності її будування. Для прикладу вони навели австрійську соціал-демократичну партію, яка складалась із 6 регіональних організацій, об'єднаних єдиним центром. Однак, її нещодавній розкол, а також невдалий досвід рижської організації, побудованої на принципах федералізму ,[6] переконали з'їзд відказатись від цієї ідеї. Вимоги того часу диктували свої умови: мобілізація сил припускала дисципліну, тобто чітке виконання вказівок центру. Виходячи з того, з'їзд відмовив й польським соціал-демократам, які бажая об'єднатись з РСДРП, тим не менш, вимагали для себе в партії вельми широку самостійність.

Засуджування з'їздом позиції Бунду стосовно рівня централізації партії привело до серйозного конфлікту: бундівці заявили про свій вихід з РСДРП й покинули з'їзд. В подальшому примирення все ж сталося, однак, зв'язки між двома партіями були неміцними, тому що Бунд завжди ставився до більшовиків як до партнерів, що грають за своїми – жорсткими – правилами, вимагаючи їхнього безумовного виконання від інших. Іншими словами, якщо загальна мета революційної боротьби була підставою для зближення, її засоби були в партіях зовсім протилежні і це відштовхувало їх в різні боки.

Таким чином, Бунд з'явився в політичному просторі Російській імперії наприкінці XIX століття як виразник інтересів «парієв з парієв» – єврейського населення країни. Особливості статусу євреїв в Росії визначили особливості тактики єврейської партії: економізм, сепаратизм та націоналізм. Лінією розділу періодів становлення та розвитку Бунду є, на наш погляд, 1902 рік – саме тоді він став своєрідною опозицією іншої – теж молодій, але більш жорстокій та рішучій партії – РСДРП.

Примітки:

1. Гожанський С. Єврейський робочий рух на початку 90-х років // Революційний рух серед євреїв. -М., 1930. – С. 83.

2. Перший з'їзд РСДРП . Березень 1898. Документи та матеріали. -М., 1957. – С. 205.

3. Другий з'їзд РСДРП. Протоколи. – М., 1959. – С. 318.

4. Цікаво, що відсутня інформація про контакти Бунду з представниками соціал-демократії королівства Польського – робочої партії, яка також у цей час активно діяла серед трудящих західних губерній Росії.

5. Цит. по кн. : Шестак Ю. І. Боротьба більшовитської партії проти націоналізму та опортунізму Бунду. -М., 1980. -С. 7.

6. Другий з'їзд РСДРП. Вказ. праця. – С. 703-705.

Демешин В. В.

ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ БІЛИХ АРМІЙ У ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ (ЗА СПОГАДАМИ УЧАСНИКІВ БІЛОГО РУХУ)

«мы живём в эпоху, которой будут весьма интересоваться наши потомки».
В. В. Шульгин «1920»

Громадянська війна в колишній Російській імперії є однією з найтрагічніших сторінок новітньої історії. Але в сьогоднішніх її оцінках багато чого навмисно перекручується. В масі всіляких публікацій, наукових праць деяких дослідників Червона армія нерідко являє собою юрбу полуроздягнутих, безграмотних, збитих з пантелику більшовицькими гаслами злочинців, робляться сенсаційні відкриття про жорстокість комісарів, звірства червоноармійців, бездарність червоних командирів. На фоні цих фальсифікацій білогвардійці мають вигляд лише благородних лицарів, щирих патріотів Росії. Тому потрібно об'єктивніше розглянути всю багатоплановість трагедії братовбивчої громадянської війни.

Так, в даній роботі здійснюється аналіз причин поразки Білого руху, на засадах висвітлювання окремих витягів із документальних творів (мемуарів) деяких його учасників: Денікіна А. І., Шульгіна В. В., Мілюкова П. М., Мамонтова С., Гінса Г. К., Келчевського А. К. та Лампе А. А. Їх твори, безумовно, розширюють наші уявлення про такий складний і неоднозначний історичний період як громадянська війна в колишній Російській імперії.

Причини поразки білих довго були предметом суперечок в еміграції. Ще напередодні втечі з Новоросійська в штабі Денікіна був укладений документ, який містив у собі спробу відповіді на це запитання. Анонімний автор його називає такі фактори: 1) зняття з фронту військових частин для розгрому махновщини; 2) демобілізація вчителів, студентів, учнів середніх учбових закладів (за наказом Денікіна вона почалася 21 вересня 1919 р., але вже в листопаді припинила свою дію); 3) наявність німецьких частин і, в усякому разі, значної кількості німецьких інструкторів у лавах Червоної армії; 4) ранні морози та відсутність теплої одежі[1].

Знаходячись у еміграції з квітня 1920 р., Денікін Антон Іванович (1872-1947) – генерал лейтенант, один з організаторів і керівників Добровольчої білої армії, яку очолив з 31 березня 1918 р. після вбивства

генерала Корнілова, зайнявся активною історико-літературною діяльністю. Він звертається до історії громадянської війни, намагаючись знайти і пояснити причини неспроможності та краху «білої справи». По свіжих слідах подій, на основі особистих спогадів і широкого кола документальних джерел автор створив п'ятитомну працю «Нариси російської смути», яка була видана за кордоном у 1921-1926 рр. Окремі розділи четвертого та п'ятого томів цієї роботи були включені до книги «Похід на Москву». Її відрізняє надто різноманітна і цінна інформація про усі боки життя та діяльності Білого руху на Півдні колишньої Російської імперії. Цікавими є оцінки, які автор дає різним подіям даного періоду, окремим постатям, політичним партіям та угрупованням.

«Нариси російської смути» в цілому – це не мемуари у прямому розумінні цього слова. Це, за задумом автора, – історія революції, громадянської війни, і, головне, історія російської армії у ці роки. Деталі, епізоди, штрихи щедро розкидані в книзі, дають відповіді на головне питання цього твору – «хто винен?». А. І. Денікін відповідає як тезисно, так і сукупністю всіх фактів цієї книги.

У ті роки була вражена сама ідея державності навіть у землях по-справжньому міцних, якими були, наприклад, козацькі краї. Денікін пише про зрадницьке відношення до Росії з боку Антанти, Німеччини і самої Росії.

У книзі «Похід на Москву» з достатньою повнотою викладені причини перемог та поразок Білої армії. В той же час автору притаманні почасти однобічність та суб'єктивність під час викладу власне воєнного фактору, який вплинув на наслідок війни. Невдачі «збройних сил Півдня Росії» Денікін пояснює різними причинами, визначаючи внутрішні розбіжності між головним командуванням та командувачами окремими арміями. Він посилається на недолік сил, на «класовий егоїзм» соціальних груп суспільства, які вразили армію, на відсутність належної взаємодії між з'єднаннями та об'єднаннями, моральний розлад фронту і тилу, дезертирство, особливо серед кубанських козаків, відтягування значних сил на боротьбу з «бандами повстанців»[2]. Денікін часто утворює такі визначення, як «надзвичайна стомленість військ», «поріддіння армій», «розлад тилу», «хаотична евакуація». Але причини поразки денікінщини полягають не в «класовому егоїзмі» суспільства, а в тому, що політика Денікіна не відповідала настроям народних мас, які не бажали воювати за чужі для них інтереси.

Серед головних причин краху денікінщини є національний егоїзм її керівників, їх відрив від народу, заперечення права націй на самовизначення, віра в можливість реставрації монархії, реакційна

соціальна та аграрна політика. Треба відзначити і багатопартійний склад «уряду Півдня Росії», відсутність у лідерів різних партій та політичних угруповань чіткої програми, що була б спрямована на забезпечення інтересів робітників, селян і козацтва. Денікін зізнався, що керівники Білого руху були «вождями без народу», що вони «не враховували силу опіру» або «сприяння народної маси»[3]. Він також визначив, що найбільш активна частина народу чинила опір білогвардійцям, а решта маси трималася пасивно, чекаючи розвитку подій. Суворий вирок історії: не маючи опори в народі, протиставивши його собі, Денікін і його прибічники були приречені на розгром.

Значний інтерес за даним питанням виявляє і матеріал, який характеризує зовнішню політику «уряду Півдня Росії». Її стрижневим моментом була «союзна орієнтація». Але взаємовідношення з ведучими країнами Антанти складалися далеко не дуже вдало. Денікін з незадоволенням підкреслює, політиці Франції в російському питанні були притаманні нерішучість та нетривалість. Внаслідок цього білі «не одержали від неї реальної допомоги: ні твердої дипломатичної підтримки, особливо важливої по відношенню до Польщі, ні кредиту, ні постачання» [4].

Більш стійкі відношення складалися з Англією, хоч вони теж зазнавали коливань в залежності від розвитку воєнних дій. Крутий поворот, на думку Денікіна, в англійський політиці відбувся восени 1919 р. під впливом перемог Червоної армії і поразок білогвардійців. Заява британського прем'єра Ллойд Джорджа про те, що «більшовизм неможливо перемогти зброєю і необхідно шукати інші засоби для відновлення миру та зміни в системі управління в Росії» [5], залишила, за словами Денікіна, тяжке враження як на фронті, так і в тилу. Так, він підкреслює, що в цій заяві побачили остаточну відмову від боротьби та від допомоги протибільшовицьким силам – «у найтяжкий для нас час» [6]. Але ж для такого песимізму було мало підстав, оскільки англійська допомога продовжувала надходити Білої армії.

Драма громадянської війни знайшла своє відображення і в мемуарах Шульгіна Василя Віталійовича (1878 – 1976) – переконаного монархіста, ідеолога Білого руху. Шульгін брав участь у створенні Добровольчої армії, був редактором білогвардійської газети «Великая Россия». У своїй книзі «1920» на питання про те, чому не вдалася «справа Денікіна», він змушений був відповісти прямо та гостро: «Население нас просто ненавидит» [7], – засмучувався Шульгін.

Однією з головних причин цієї ворожості автор бачить в «аграрному питанні», тобто в необхідності передачі землі у власність селянам: «Я

думаю, що без рішення аграрного питання нічого не буде. Але якщо землю все рівно треба віддати, то чи правильно ми робимо відкладаючи це питання до воз'єднання Росії? Адже головною перешкодою цього воз'єднання є ця проклята земля» [8].

До речі, багато істориків стверджують, що білогвардійці влаштовували масові погроми серед єврейського населення. Але було б несправедливо вважати Шульгіна «запеклим юдофобом». Він завжди виступав проти погромів, які затівали садисти з деяких офіцерів. Мало того, він вважав це бунтом проти командування армії і сам вимагав розстрілів за такі справи, оскільки насильство розбещувало, знищувало «білу справу». Так, наприклад, коли з приходом денікінців до Києва почалися пограбування євреїв та знущання над ними, Шульгин виступив у «Киевлянине» зі статтею «Пытка страхом», в якій назвав те, що відбулося «середньовічним жахом». Він закликав владу боротися з насильством, а євреїв – покаятися у своїй згубній підтримці більшовиків та створити «Єврейську лігу по боротьбі із соціалізмом» [9]. Монархіст Шульгін залишався вірним собі, але заради «білої справи» він критикував білих.

Також заслуговує на увагу спроба аналізу причин поразки Білого руху, яка була здійснена Мілюковим Павлом Миколайовичем (1859–1943) – приват-доцентом російської історії Московського університету, лідером партії кадетів. В період громадянської війни він був членом »Донської громадянської ради», яка брала участь у формуванні білогвардійської Добровольчої армії на Дону, і був одним з організаторів підпільного «Національного центру». Будучи вже за кордоном, з 1920 р., Мілюков редагував одну з найвизначніших емігрантських газет – «Последние новости».

Як вчений-історик Павло Миколайович докладніше підійшов до розгляду даної проблеми. Він визначив наступні причини невдач антибільшовицьких сил: 1) недостатня допомога з боку союзників у початковий період війни, коли Радянська влада не встигла ще достатньо зміцнитися; 2) класова природа білих армій, яка особливо виявилася при рішенні аграрного питання, а також реквізиції і військові набори; 3) постійне посилення реакційних елементів у складі армій і характеру керівництва ними. Справа ускладнювалась, на його думку, військовою бездарністю білих генералів. Мілюков писав: «При слабкості цих сил й інших несприятливих умовах військовий геній, можливо, міг би внести поправки до труднощів положення. Але такого генія в рядах білих армій не виявилось» [10].

Якщо з першим з цих положень важко погодитись (країни Антанти вже у 1918 р. надавали Білому руху достатньо широкої допомоги), то

наступні особистих заперечень не викликають. Але Мілюков обминає увагою головне питання – наскільки було визначено відхилення білих режимів у бік реакції, яке остаточно позбавило їх усяких сподівань на масову підтримку? З того, що ми знаємо, можна зробити певний висновок – це була цілком закономірна еволюція. Громадянська війна була не тільки війною армій, й війною ідей. Програма, яку запропонували більшовики, відповідала вимогам більшої частини населення країни. Саме існування її виправдовувало навіть розбіжність з нею певних заходів Радянської влади, які сприймалися як примусові і тимчасові. Прийняти цю програму повністю білі не могли, але ж однаково не могли її й цілком ігнорувати. Звідси – і нерішучість, і лавірування в галузі соціальної політики. Справжньої конкуренції революційним ідеям такий курс скласти, звичайно, не міг. Залишалось одне – спробувати зробити ставку на пряме придушення більшовизму силою зброї. Це було більше в дусі настроїв правих політиків, монархічного офіцерства та самих білих генералів, наділених владою.

Цікавими є витяги, які стосуються даного питання, з спогадів Мамонтова С. – офіцера-артилериста, який під час громадянської війни служив в однієї із батарей Добровольчої армії Денікіна, а потім Врангеля. Автор стверджує, що тил білих був організований погано. Інтендантство працювало огидно, не було зроблено ніяких резервів. Мамонтов із жалем згадує про те, що селянам дуже пізно біле керівництво пообіцяло землю (наприкінці 1920 року) [11].

Також він каже про наївні сподівання на допомогу союзників. Допомога ця, на його думку, була недостатньою та нещирою. Усі нещодавно створені лімітрофні держави – Польща, Прибалтійські країни, Грузія та Азербайджан – були їм ворожі. Начебто білі не змогли налагодити зовнішню політику. Союзники першої світової війни проводили по відношенню до Добровольчої армії політику коливань. Крок уперед, два назад. Причиною цього, як гадає Мамонтов, були «безглуздість, недалекозорість, егоїзм та погана поінформованість» [12].

Далі автор повідомляє, що Добровольча армія була політично за Установчі збори і нічого не вирішувала. Були в ній і монархісти, і соціалісти, і представники багатьох партій. Але велика більшість людей у Добровольчій армії, на його думку, не мала ніякого уявлення про політику, вони просто йшли «рятувати Росію, що гинула» [13].

Також Мамонтов підкреслює, що Біла армія існувала за рахунок населення, головним чином сільського, великим тягарем для якого була підводна (гужева) повинність. Так він пише: «Інтендантство не змогло

організувати транспорт. Ця проблема стала для селян важким тягарем, що дуже зіпсувало їх відношення з білогвардійцями» [14].

Одним із головних недоліків Білої армії, на думку Мамонтова, була погана пропаганда, на відміну від більшовицької. Далі він пише, що у червоних проти них була більш ніж сотня дивізій, а у них – тільки два-три десятки. Червоноармійці нібито могли завжди замінювати розбиті частини, а у білих такої можливості не було, бо їх тили були переповнені людьми, які ухилялися від фронту. Установи в тилах розростались до неймовірності, а полки рідішали. Інтендантство майже нічого не давало армії. Коней, фураж та їжу, як стверджує автор, білі діставали самі у населення. Іноді, але рідко, брали як трофеї у червоних [15].

Ще одну причину втрати популярності «білої справи» Мамонтов бачить у пограбуванні мирного населення – одного з наймерзотніших пороків війни: «Грабіж – жахлива річ, яка дуже шкодить армії. Під час громадянської війни грабували усі – і білі, і червоні, і махновці, і навіть, при нагоді, саме населення» [16]. На думку автора, вище керівництво не змогло упоратися з пограбуваннями. Усі солдати, більшість офіцерів і навіть деякі начальники при нагоді грабували. «Дуже мало було тих, хто мав тверду мораль і не брав участь у цьому» [17].

Мамонтов не заперечує, що у вчинках білогвардійців мали місце й єврейські погроми, які, нібито, часто припиняли самі ж офіцери – командири підрозділів. Але тут автор дає своєрідне пояснення причин цих злочинних дій: « Пояснити погром можна тим, що в той час значний відсоток червоних комісарів складали євреї та головкомом Червоної армії був Троцький – Бронштейн» [18]. Цинічною виглядає така думка, оскільки людей грабували, били та знищували лише тому, що вони належали до тієї ж національності, як і деякі представники їх ворогів – більшовиків.

Показовою є етична оцінка Мамонтовим війни як такої: «Коли кажуть про порушення правил війни, мені смішно слухати. Війна – найаморальніша річ, а громадянська тим більше. Правило для аморалізму? Калічити й вбивати здорових, але не можна стратити пораненого. Де тут логіка? Лицарські почуття на війні не застосовуються. Це тільки пропаганда для наївних дурнів. Злочин і вбивство стають доблестю. Ворога захоплюють зненацька, вночі, в тилу, із засідки, переважним числом. Що тут лицарського? Думаю, що армія із суцільних філософів була б дуже поганою, я би надав перевагу армії із злочинців» [19]. Звичайно, у відвертості автору цих слів не відмовиш. Але ж позиція, яка виправдовує і підтримує злочинні дії по відношенню до своїх же співвітчизників, є двічі злочинною.

Як підсумок Мамонтов перераховує такі причини «нашої поразки»: 1)неодночасність виникнення повстань; 2) «невправне переконання» західних країн у небезпеці комунізму; 3) «занадто пізнє» оголошення земельної реформи, внаслідок чого не було широкої підтримки Білого руху серед селян. [20]

Що ж, подібний підсумок можна вважати переконливим, хоч і невичерпним. Сам Мамонтом в цих мемуарах відверто аргументує свою точку зору: «Я хотів зобразити все, як воно було насправді, добре й погане, намагаючись не перебільшувати, і залишатись непередженим. Це дуже важко. Мимоволі здається: все , що робили ми – добре; все, що робили вони погано. Напевне, й у мене будуть помилки і неточності, але це мимоволі» [21]. Нам же залишається тільки відзначити рівень об'єктивності оцінок та підсумків автора мемуарів.

Заслуговують розгляду також спогади Гінса Г. К. – професора Омського сільхозінституту, кадета, а з 1918 р. керівника справами колчаківської ради міністрів, голови «Державної економічної наради».

Гінс описує агонію колчаківського уряду так: «Катастрофа фронту виявилася більш грандіозною, ніж можна було чекати. Відступ перетворився в утечу. Фронт танув не щодня, а щохвилини. Адмірал забув про раду міністрів, діяв самостійно. Загострював відношення з чехами, підриваючи престиж і свій, і ради міністрів різкими неконституційними заявами, які обминали міністра закордонних справ. Таким чином, уряд працював не для життя, а тільки для самовтіхи, тішачи себе надією на те, що ще не все втрачено.

Правда про фронт раді міністрів не повідомлялась. Здавалось, і сам Верховний головнокомандувач не усвідомлював величезну скрутність становища. За велінням долі уряд не тільки не зміцнював своїх позицій, але й політичною бездіяльністю, яка виникала головним чином із-за неможливості спілкуватися з Верховним правителем і доповісти йому про прийняті постанови, втрачав свій авторитет. Це посилювало загальне розчарування» [22]. Зрозуміла позиція автора, але становище справ на фронті політичними реформами можна було тільки відкласти, проте вже не можна було зупинити загибель влади.

Одна з причин, що призвела до загибелі влади колчаківського уряду, на думку Гінса, була та, що Колчак, не порадившись з міністрами, призначив отамана Семенова Г. М. головнокомандувачем усіма збройними силами Далекого Сходу. Новий головком мав диктаторські повноваження, що викликало незадоволення Політичного центру – есеро-меншовицької організації, а також чехів, які входили до складу

союзницьких військ Антанти. Таким чином, внаслідок політичної короткозорості та диктаторського егоїзму Колчака у січні 1920 р. в Іркутську відбулося повстання опозиції. Влада білих в Забайкаллі впала. Колчак та прем'єр-міністр його уряду Пепеляєв були заарештовані та передані більшовикам. Незабаром, у лютому, вони були розстріляні.

Багато в чому Гінс помилявся, вважаючи есерів майже більшовиками, багато чого до кінця не зрозумів, передусім того, що колчаківський режим вже зазнав краху, а усі ці уряди, без території, без влади, без свободи дій – лише биті карти для справжніх господарів – «високих емісарів Антанти». Проте спогади Гінса викликають певний інтерес як одна з перших публікацій з історії громадянської війни в Сибіру, яка була написана відвертим супротивником Радянської влади.

В оцінках підсумків громадянської війни часто йде мова про причини, які дозволили Червоної армії перемогти над відбірними, гарно вимуштрованими і чудово озброєними частинами білогвардійців та інтервентів. В цьому плані є цікавою брошура «Думенко и Будённый», яку малим тиражем було видано в Туреччині в липні 1920 р., коли в Росії ще продовжувалося кровопролиття. Автор цього рідкісного видання – Келчевський Анатолій Киприянович (1869 – 1923) – генерал-лейтенант російської армії. У період громадянської війни він був начальником штабу Донської армії, займав в уряді Півдня Росії посаду військово-морського міністра. Такий високий службовий стан не завадив колишньому царському генералові у своїй праці з повагою відізватися про супротивника, відзначити його бойові якості та тактичну перевагу.

Таким чином, автор мемуарів виділяє такі воєнно-тактичні фактори, що призвели до невдач і прорахунків Добровольчої армії: «За відсутності кінних частин, маючи на увазі слабку виучку піхоти, успіх, внаслідок воєнної переваги сил у червоних, схилявся на їх бік. Кінець кінцем що найголовніше, великі фронти при малочисельності наших сил ще з більшою наполегливістю підтверджувало важливу роль кінноти, здатної маневрувати і з'являтися там, де її зовсім не чекали»[23].

Тут Келчевський має на увазі, безумовно, малочисельність кавалерійських підрозділів білих, ніж їх повну відсутність. Далі він пише: «Артилерія не була на висоті свого призначення. Вона надавала у бою слабку допомогу піхоті. Сформована поспішно, нерідко на полі бою, із гармат захоплених у красних, вона не мала добре підготовленого обслуговуючого й офіцерського складу» [24]. Враховуючи всі вищеназвані обставини, автор мемуарів критикує немоторність командування Добровольчої армії у розгортанні тактики використання

кавалерії і, в той же час, підкреслює широке її застосування Червоною армією в особі «визначних за талантом кавалерійських начальників» – Будьонного та Думенка. В своїх висновках генерал виходить з того, що «роль і значення кінноти в громадянській війні визначаються слабкою боєздатністю інших родів військ» [25].

У спогадах Келчевського свідомо применшуються можливості білих армій, автор нарікає на різноманітні складності, проблеми з комплектуванням частин, навчанням особового складу тощо, тим самим немовби виправдовуючи поразку Білого руху. Але все ж таки сучасним дослідникам є що підкреслити у цих мемуарах.

Більш широкому і всебічному розгляду невдач, що спіткали Білий рух, а також їх поглибленому аналізу присвятив свої спогади Лампе А. А. – офіцер Добровольчої армії, переконаний монархіст. В 1918 – 1919 рр. він був відповідальним керівником монархічних газет «Россия» і «Великая Россия».

Своє коротке дослідження «Причини невдачі озброєного виступу білих» Лампе розділив на три частини. Перша – це розгляд даних, які, на його думку, «неправомірно прийнято вважати причинами невдачі білих», друга – дослідження факторів, що, безпосередньо не виступаючи самими причинами, немов стають підґрунтям останніх, і третя – вивчення того, що він вважав дійсними причинами невдачі озброєного виступу.

Перша частина являє собою оцінку стратегічних позицій сторін у громадянській війні та тих помилок, яких припустилися обидві сторони як у плані стратегії, так і з тактичного боку. Отже, автор мемуарів робить таки висновки, що «в стратегії можливість суцільного оточення треба вважати великою перевагою, й тому, із суто теоретичної точки зору, можна було б вважати позицію білих вигіднішою ніж позиція червоних всередині охоплюючого кільця. Однак, перевага оточення тільки здавалася такою: для того, щоб створити дійсне кільце, у білих не вистачало наступного: 1) Одночасне існування усіх білих фронтів було не більш ніж один рік, тобто термін існування західного фронту, тоді як рух був розкиданий на непомірних просторах; 2) кільце не тільки не замикалося, але у ньому були великі прогалини, прориви; 3) не було спільного командування усіма білими силами, і не тому, що цього «не бажали» керівники окремих білих фронтів, але тому, що не було «фізичної можливості» створити єдине командування»[26].

На думку Лампе, вище згадані обставини не можна вважати безпосередніми причинами озброєного виступу білих, «бо в усякій війні бувають і стратегічні, і тактичні помилки, але одні вони да поразки ведуть дуже рідко» [27].

Далі Лампе переходить до розгляду факторів, які «можна прийняти за причини невдачі» Білого руху і називає такі: 1) «своекорыстная» політика країн Антанти, тобто вони дотримувалися тільки своїх особистих інтересів і далі не йшли; 2) невизнання керівниками Білого руху нових самостійних держав, що входили до складу колишньої Російської імперії (Фінляндія, Естонія та ін.), їх автор називає лімітрофами; 3) невміння знайти спільну мову генерала Денікіна з українцями та поляками; 4) ефективний вплив «червоної пропаганди», гасла якої, на думку автора, були більш привабливі для маси, ніж ті, що могли запропонувати їй пропагандисти Білого фронту; 5) діяльність опозиційних по відношенню до більшовиків соціалістів у тилу, які, пише Лампе: «Були завжди природними ворогами білих і тому звичайно допомагали червоним, для яких вони в багатьох відношеннях були своїми» [28].

Цікавим є визнання автором мемуарів фактів грабування цивільного населення. Він вважає їх неминучими в умовах воєнного часу, але при цьому не виправдовує білих. Проте грабіж, як причину невдачі, не приймає.

Що ж стосується єврейських погромів, то Лампе стверджує, що їх не було. А те, що «насправді намагаються визначити за єврейські погроми, є не що інше, як прояв грабежу як єврейського, так і християнського населення, але в деяких містечках євреїв було чисельно більше і вони були багатшими» [29]

І ось, нарешті, Лампе наводить основні причини, що призвели до краху Білого руху: 1) примусова мобілізація, реквізиції, грабежі та інше, що підбурювала населення проти білих; 2) відсутність у білогвардійців методів, яких вимагали жорстокі умови громадянської війни і надзвичайної руїни. Тобто автор мемуарів має на увазі те, що білі у своїх діях по наведенню порядку в тилу керувалися переважно законними заходами, які «не змогли примусити населення ставитися до себе інакше, а законні заходи, що так охоче застосовувались білими, успіху не мали» [30].

У вищеназваних підсумках «основних причин» невдач озброєного виступу білих Лампе суперечить сам собі. З одного боку він вказує на «незручності, які приносили білогвардійці населенню тилу. Тут маються на увазі переважно насильницькі дії, які мало чим відповідають закону. Проте з іншого боку автор докоряє білим у тому, що вони віддавали перевагу «законним заходам» по відношенню до того ж цивільного населення, яке було охоплене «більшовизмом або індиферентизмом».

Решта доводів, що наводить Лампе, можна вважати переконливими, окрім його позиції щодо єврейських погромів, які не заперечував навіть сам Денікін.

Підбиваючи підсумки дослідження даного питання, слід підкреслити те, що політика, яку здійснювали білі режими, не тільки не змогла знайти підтримки в масах, але й не змогла забезпечити єдність самого антибільшовицького табору. Гострі суперечності між крайніми монархістами та ліберадами, прибічниками «единой-неделимой» та козацькими отаманами, нарешті особисті амбіції окремих білих вождів постійно роздирали зсередини сам Білий рух. В дні, коли залишки денікінських армій у паніці евакуювалися до Криму, ідейний наставник і політичний лідер більшовиків В. І. Ленін, виступаючи на IX з'їзді РКП(б), підкреслив: «Якщо поміркувати про те, чому вийшло так, що ми змогли перемогти, що ми повинні були перемогти, то тільки тому, що усі наші вороги, як би вони не були об'єднані формально, опинились роз'єднаними, їх внутрішній зв'язок їх же роз'єднував, кидав один проти одного» [31].

Коли в тяжкі для народу дні обранці його багато говорять, але мало роблять, народ йде за тими, хто веде до дії. Більшовики не тільки закликали, але й діяли. Вони були не над народом і навіть – не з ним, а в ньому самому, всередині його. Це й забезпечило їм перемогу.

Так, після 1917 р. та наступних за ним трагічних подій громадянської війни російська історіографія розвивалася у двох напрямках – одна її частина залишилася в країні «победившего социализма», а друга була викинута на Захід і стала російською емігрантською літературою. Так один з її представників, колишній білогвардієць, а в майбутньому письменник Гуль Роман Борисович (1896 – 1986), незмінно вірив, що прийде час й історія доведе, що зарубіжна Росія прожила і проробила за кордоном не даремно, а волею-неволею – для Росії ж!» [32]. Він вірив і в те, що «прийде день і творчість радянських письменників, тих хто залишався духовно вільним зіллється з творчістю по-справжньому вільних російських письменників емігрантів» [33].

Звичайно, ні сам Гуль Р. Б., ні більшість його співвітчизників-емігрантів вже ніколи не зможуть повернутися до Росії. Вони померли на чужині. Але найкраще, найзаповітніше, що вони залишили нам у спадщину, – їх книги, а значить, уми, душі, серця – усе ж повернулися, і тепер, будемо сподіватися, назавжди . . .

Примітки:

1. *Федюк В. П. Деникинская диктатура и её крах. – Ярославль, 1990. – С. 63.*
2. *Дайнес В. Предисловие//Деникин А. И. Поход на Москву. – М., 1989. – С. 12.*
3. *Там само. – С. 12.*
4. *Там само. –С. 13.*
5. *Там само. –С. 13.*
6. *Там само. –С. 13.*

7. Горелов П. Комментарий //Гуль Р. Б. Ледяной поход. – М., 1990. – С. 17.
8. Жуков Д. Жизнь и книги Шульгина //Шульгин В. В. Дни. 1920. – М., 1990. – С. 45.
9. Там само. – С. 47.
10. Федюк В. П. Деникинская диктатура и её крах. – Ярославль, 1990. – С. 65.
11. Мамонтов С. Походы и кони //Родник. – 1990. – № 11. – с. 55.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само. – С. 61.
18. Там само. –С. 56.
19. Там само. –С. 61.
20. Там само. – № 12. – С. 60.
21. Там само. – № 11. – С. 55.
22. Гинс Г. К. Крушение колчаковщины //Голос. – 1990. – № 2. – с. 64-65.
23. Келчевский А. К. Почему победила Красная армия //Военно-исторический журнал. – 1995. – № 1. – С. 69.
24. Там само. –С. 69.
25. Там само. –С. 68.
26. Лампе А. А. Причины неудачи вооружённого выступления белых //Трагедия Белой армии. – М., 1991 – с. 14-15.
27. Там само. –С. 16.
28. Там само. –С. 26.
29. Там само. –С. 27.
30. Там само. –С. 29.
31. Федюк В. П. Деникинская диктатура и её крах. – Ярославль, 1990. – С. 65.
32. Гуль Р. Б. Ледяной поход. – М., 1990. – С. 18.
33. Там само. –С. 18.

Барвінська І. І.

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ ТА ПРОБЛЕМИ ОБМІНУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ (1917-1922 РР.)

Перша світова війна для українців була по особливому жахливою й трагічною. Опинившись, в силу історичних процесів кінця 18 століття в складі Російської та Австро-Угорської імперій, українці під час Першої світової війни змушені були вбивати один одного, так як у російській армії налічувалось 3,5 млн. українських солдатів і 250 тис. служили в австрійському війську. [1]

Близько 200 тис. українців, що воювали на стороні Російської імперії потрапили в полон і опинились в таборах на території Німеччини та Австро – Угорщини. [2]

Зокрема в Німеччині в 1915 – 1917 рр. було створено спеціальні українські табори: Раштат, Вецляр, Зальцведель і Гановер-Мюнден. Національно-культурна робота серед полонених українців покладалась на просвітні відділи СВУ. На самому початку своєї діяльності представники цих відділів зіткнулись з майже ворожим ставленням до них з боку полонених. Тому робота спочатку носила культурно-освітній характер. Але завдяки наполегливості саме в цих справах СВУ досяг найбільших результатів. «Багато тисяч полонених українців, дізнавались завдяки роботі таборовських просвітніх відділів СВУ про українські національні ідеї і усвідомивши їх після повернення на батьківщину взяли активну участь в українській революції 1917-1918 рр. ».[3]

Значна кількість солдатів австро-угорської та німецької армій потрапила в російський полон. Напередодні Лютневої революції 1917 р. їх кількість досягла 2,5 млн. чоловік з них – приблизно 190 тис німців. На Україні у Києві та Катеринославі були розподільні пункти військовополонених безпосередньо з театру воєнних дій, а в Харкові та на Донбасі знаходилися пункти розміщення їх на постійну роботу. Значна кількість військовополонених залишалась на різних роботах на території України. Так, протягом 1916 р. в Донській губернії працювало 22,5 тис. військовополонених, в Катеринославській – близько 16 тис., у Київській 7,5 тис., Подільській – 2,5 тис., Полтавській – 12, 7 тис., Харківській – понад 18 тис., Херсонській – 20 тис., Таврійській – 2,5 тис. військополонених.[4]

З огляду на це питання обміну військополоненими стало предметом обговорення під час Брес-Литовських мирних переговорів. Його вирішення передбачалося умовами мирної угоди укладеної УНР з Центральними державами 9 лютого 1918 р. Крім того на основі 8 статті основного мирного договору члени Центральної ради О. Севрюк. М. Любинський, М. Левитський та упоавноважений Німецької держави, державний секретар закордонних справ Р. Кюльман постановили включити додатковий договір.[5]

Його умовами передбачався, якнайшвидший обмін службово непридатних військовополонених. Військовополонені мали право отримати при повернені свою приватну власність, відібрану у них органами влади держави, в якій вони перебували, як також і ще не виплачену, або ще не підраховану частину їх заробітку. Одразу ж по ратифікації мирного договору, щоб визначити терміни та інші подробиці обміну, насамперед, рід і спосіб перевезення, а також контролю за виконанням цих постанов в Брест-Литовську повинна зібртись комісія (по чотири представники з кожної сторони).[6]

Однак це питання протягом 1918 р. вирішити не вдалося. Німецька сторона, насамперед, прагнула відправити до Німеччини своїх військовополяді українських дивізій під час наступу окупаційних військ у лютому-березні 1918 р. А більша частина залишилась в німецьких таборах.

Тому значне місце в українсько-німецьких відносинах 1919-1922 рр. займали питання військовополонених. Вирішення цього питання покладалось на Військово-Санітарну комісію для справ військовополонених у Німеччині. Українських військовополонених на території Німеччини нараховувалось 50 тисяч. На липень 1919 року більше як половина із них була зорганізована в 17 українських громад і 8 українських комітетів.

Українські громади:

Табір	Кількість чоловік
Зальцведель	**17000**
Зольтав	**1345**
Гемельн	**1513**
Цербст	**0600**
Франкфурт	**545**
Рулєбен	**80**
Заган	**425**
Кведлінбург	**1331**
Штаргард	**1500**
Бавцен	**112**
Целлє	**398**

У таборі Вецляр було зорганізовано громаду старшин і козаків.

Українські комітети:

Табір	Кількість чоловік
Котбус	**609**
Хемніц	**100**
Мерзенбург	**400**
Мінхенберг	**900**
Нойгамер	**-**

Офіс місії розташовувався в Берліні за адресою Kurfurstenstrasse, [illegible].

В таборах було організовано театри, школи, крамниці, кіоски. Місією було налагоджено видання часопису «Шлях».

При організації українців по мішаних таборах місії постійно створювали труднощі предсавники російського офіцерства з мімії ген. Потоцького і Манкевича. Ці ж генерали і виставляли представників української місії як людей, що вносять неспокій серед полонених.[8]

Німецький уряд погоджувався на від'їзд полонених українців з Німеччини і забезпечення технічної сторони їх евакуації до свого кордону за умови, що евакуація ведеться на принципі взаємного обміну полонених:
1. Український урад має дати згоду і допустити на Укераїну німецького уповноваженого по справах німецьких полонених (як німці допусьтили Військово-Санітарну Місію), який буде дбати про долю й опіку німецьких полонених на Україні.
2. Український уряд має подбати, аби усі полонені німці, які перебувають на Україні також були відправлені додому.
3. Тих німецьких полонених, що примусово були змобілізовані більшовиками до Червоної Армії, а тепер попали до українського полону, український уряд має звільнити й також одправити додому.
4. Український уряд має подбати про вільний проїзд німецьких полонених через Польщу.
5. Забезпечити, що транспорти, які відходять на Україну не будуть повернені з дороги під впливом тих, чи інших політичних змін, або зміни військового транспорту.
6. Дати згоду на те, що транспорти полонених, як українців так і німців будуть їхати під проводом і доглядом Міжнародного Червоного Хреста.

В 1920 році німецький уряд передав справу репатріації всіх полонених колишньої Росії під верховне управління Міжнародного Червоного Хреста і заборонив всі військові заходи з полоненими. І хоча українська Військово-Санітарна місія на липень 1920 р. мала польський дозвіл на провіз 10000 чоловік, проте місія не могла розпочати репатріації. Німеччина вимагала, щоб українська місія в Берліні дала забезпечення польського уряду, що полонених не буде поставлено в ряди оперуючого польського війська.[9]

За таких обставин 11 серпня 1920 року Радою Народних Міністрів УНР була ухвалена постанова про скасування Військово-Санітарної місії з усіма її філіалами в Центральній та Південній Європі.

Справа допомоги полоненим українцям у справі їх повернення на батьківщину покладалась на Міністерство Закордонних Справ. Майно та готівка грошей Військово-Санітарних місій та їх філіалів передавалось Українським посольствам та дипломатичним місіям.[10]

На початку серпня залишила територію Німеччини і Місія Українського Червоного Хреста, яка працювала під проводом доктора Холодко.

Отже, єдиними захисниками прав військовополонених українців у Німеччині стало українське посольство в Берліні та консульство у Мюнхені.

19 квітня 1920 року між Радянською Росією та Німеччиною було підписано угоду про обмін військовополоненими. Російський представник В. Копп розгорнув інтенсивну діяльність, яка дістала гучний резонанс. Полоненні табору Зальцведель ухвалили бойкотувати українську Військово-Санітарну місію та вислати делегатів до В. Коппа, який обіцяв їм транспортувати 600 чоловік на батьківщину. [11]

Та з часом значна кількість українських військовополонених почала звертатись до посольства УНР в Німеччині зі скаргами на те, що їх примусово відправляють до Радянської Росії. З приводу цього 27. 01. 1921 року повірений в справах УНР в Німеччині Р. Смаль-Стоцький та голова Закордонного Бюро Українського Червоного Хреста Б. Матюшенко відвідали МЗС Німеччини і висловили з цього приводу протест. Представниками міністерства було дано запевнення, що такі випадки не будуть повторюватись. [12]

Посольство звернулось через українські і російські часописи в Берліні до всіх українських полонених з відозвою про їх право не від'їздити до Радянської Росії. В відозві зазначалось, що «якщо дирекція табору чи комендатура не відповість на заяву, то треба звернутись до комітету Міжнародного Червоного Хреста в Берліні (Тіргантерштрасе, 4) або Посольства УНР в Німеччині. [13] Проте випадки насильного вивозу українських полонених не припинились. В значній мірі це пояснювалось високим рівнем безробіття, що запанувало на той час в Німеччині, що змушувало вивільняти робочі місця зайняті українськими полоненими для німецьких робітників.

Щоб все таки захистити українських військовополонених від примусового вивозу посольство УНР у порозумінні з МЗС Німеччини налагодило безпосередні зв'язки з Державною Централею зі справ військових і цивільних полонених. Під час зустрічей секретаря посольства М. Гехтера з полковником Баухром та майором Меншом, які керували справою транспортування полонених до Росії було остаточно вироблено конкретні форми захисту інтересів військовополонених. Завдяки заходам посольства УНР в Німеччині близько 1000 українських полонених та інтернованих було врятовано безпосередньо від примусового вивозу в Радянську Росію. [14]

Переймалось питаннями військовополонених і українське консульство в Мюнхені. На ці потреби при закладені консульства одноразово було видано 13 333 марки. [15]

Протягом 1919 р. та 1920 р. на потреби військовополонених консульство витратило 4 335 марок.[16]

Однак питання обміну військовополоненими дедалі загострювалось. Український радянський уряд заборонив на своїй території діяльність колегії Гюббе та Бекера у справах німецьких військовополонених. Хоча на території Радянської України знаходилась значна частина німецьких військовополонених. Наприклад, в Одесі та навколо зібралось біля 3000 чол. колишніх німецьких полонених. Від жовтня 1920 р. німецькі інтереси захищали перські консули Геферт та Реш, які консули могли виділяти тільки грошову допомогу, видаючи щомісячно 2 ? тисячі радянських карбованців і то лише тим, хто не працював, оскільки тим, хто мав посаду надання допомоги радянським урядом заборонялось.[17]

Так як на той час в м. Одесі та окрузі була неймовірна дорожнеча, то така допомога була занадто мала.

Український радянський уряд не допускав на свою територію німецьких представників, вимагаючи визнання Німеччиною уряду УСРР, або хоча б допуску його представників на територію Німеччини.

В ноті Голови Ради Народних Комісарів і Народного Комісара Закордонних Справ УРСР Х. Раковського Міністрові Закордонних Справ Німеччини Сімонсу від 6 лютого 1921 року зазначалось, що уряд Радянської України з готовністю «відгукнувся на бажання Німеччини мати свого представника на Україні для полегшення становища німецьких військовополонених звичайно, при додержанні з боку Німеччини в усіх цих випадках принципу взаємності».[18]

В ноті підкреслювалось, що «між Україною і Німеччиною навіть не може йти мова про створення нових відносин, а лише про відновлення існуючих. Україна вже була визнана Німеччиною, як держава самостійна, і та, обставина, що в момент визнання України з боку Німеччини на Україні була влада Центральної ради та гетьмана Скоропадського, а тепер на Україні існує влада Рад, не може служити серйозною причиною для припинення політичних відносин між Німеччиною та Україною, бо німецький Уряд не раз заявляв, що він є прихильником невтручання у внутрішні справи «держав. »[19]

Вирішення цих питань урядом Радянської України покладалося на представника РСФРР у Німеччині у справах військовополонених В. Коппа. В телеграмі, від 30 березня на ім'я Х. Раковського він підтверджував отримання повноважень на підписання договору з німцями на умовах по можливості відповідаючому московському варіанту. В. Копп також повідомляв, що можливо вдасться скомбінувати московський варіант з берлінським, тобто досягти одночасно згоди на допуск

українського представника і на відповідну заяву німців про визнання Радянської України при невизнанні інших офіційних представництв. [20]

22 квітня 1921 року він надіслав Х. Раковському проект угоди з Німеччиною, зазначивши, що його можна вважати остаточним. В послані відмічалось, що «крім цього договору прослідує обмін нотами, в якому Німеччина заявить, що існуюча в Берліні так звана Українська місія (Петлюрівська) розглядається не як представництво українського уряду і ніякими дипломатичними прерогативами не користується. Німці залишають її існувати на правах емігрантської каси, як це зроблено з так званою Російською делегацією. Завданням українського відділення і буде добити остаточно цю «емігрантську касу». [21] На перших порах В. Копп радив обмежитись відправленням до Німеччини двох делегатів, «так як більшу кількість німці відхилять посиланням на те, що фактично українських полонених в Німеччині більше немає. Розширити відділення можна буде потім, в залежності від ходу переговорів про всякі майнові та інші матерії. » [22]

Це започаткувало активізацію відносин між Німеччиною та урядом УСРР і поступове їх згортання з урядом УНР.

23 квітня 1921 року було підписано Договір між німецьким урядом, представленим Шлєзінгером та урядом УСРР представленим В. Коппом про поширення на німецьких військовополонених й інтернованих громадян в Україні та українських військовополонених й інтернованих українців в Німеччині Договору, підписаного 19 квітня 1920 року між Німеччиною та Радянською Росією. [23]

Згідно договору сторони отримали право заснувати особливі органи на відповідній території, тобто в Берліні та Харкові. Заснування цих органів повинно було здійснюватись за наступним планом: «з боку Німеччини доручалось німецькому органу охорони цивільних та військовополонених в Москві відкрити підвідділ в Харкові. Україна ж уповноважувала російське бюро в справах військовополонених в Берліні відкрити в рамках своєї організації особливе українське відділення. [24] Наприкінці травня, на основі договору, в м. Харкові було засновано відділ Німецького бюро в справах полонених. Його керівником призначався доктор медицини Еріх Зассе. Йому доручалось створення відділу в м. Харкові та налагодження тісного контакту між ввіреною йому організацією і відповідними урядовими організаціями УСРР.

На Е. Зассе покладалось здійснення надання широкої допомоги німецьким військово-та-цивільнополоненим шляхом постачання їх грішми, продуктами, а також одягом та взуттям. В його обов'язки входило створення необхідних умов для концентрації полонених в відповідних

пунктах як то Одеса, Харків, Київ, з метою їх евакуації на батьківщину, а також дотримання гарантій їх утримання як в продуктовому так і в санітарному відношенні. На відділ покладалась реєстрація полонених, перевірка їх права на відправлення на батьківщину та забезпечення їх відповідними документами.[25] 8 червня Карл Ган був командирований в м. Одесу в якості повноважного представника німецького Бюро у справах полонених в Москві.[26] Українська сторона не поспішала з виконанням умов договору. В листі керівника харківського відділу Е. Зассе в НКЗС УСРР зазначалось, що «з боку виконавчих органів уряду УРСР швидке та успішне втілення договору не зустрічається з належною увагою. До цього часу не відведено ні будинок під канцелярію, ні гуртожиток для співробітників, ні будинок під госпіталь та гуртожиток для проїжджаючих військових і громадських полонених.» [27]

15 липня 1921 року українська сторона повідомляла Міністерство Закордонних Справ Німеччини, що німецькі уповноважені для України Е. Зассе та К. Ган вже почали свою діяльність. Завідуючим українського відділу Російського бюро в Берліні у справах військовополонених призначався В. Аусем, який насамперед зайнявся розширенням відносин між Німеччиною та Радянською Україною. Оскільки більшість українських військовополонених не бажала повертатись в більшовицьку Україну і шукала притулку в Німеччині, склавши в подальшому переважну частину української еміграції в цій країні.

Укладення цієї угоди, насамперед, сприяло поверненню німецьких військовополонених на батьківщину та активізації українсько-німецьких відносин на векторі Німеччина-Радянська Україна.

Примітки:

1. Субтельний О. Україна. Історія. 2-ге видання. К. : Либідь, 1992. – С. 296.

2. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами 1919-1939. В 2 ч. – Прага, 1942. – Ч. 1. –С. 15.

3. Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу Визволення України. // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 15.

4. Кулінич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 50

5. Українська Центральна Рада: документи і матеріали /В 2 т. – К. : Наукова думка, 1996-1997. – Т. 2- С. 143.

6. Там само. – С. 147.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. (далі ЦДАВО). – Ф. 3696. -Оп. 2. – Спр. 305. – Арк. 18.

8. Там само. – Арк. 132.

9. ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – СПР. 344. – Арк. 18.

10. Там само. – Арк. 23.

11. Там само. – Арк. 1зв.

12. ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 14.
13. Там само. –Арк. 18.
14. Там само. – Арк. 14 зв.
15. ЦДАВО. -Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 237. – Арк. 187.
16. Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 243. – Арк. 36.
17. Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 410. – Арк. 175.
18. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів 1917-1923. -К. : Наукова думка, 1966. – С. – 238.
19. Там само.
20. ЦДАВО. -Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 655. – Арк. 2
21. ЦДАВО. -Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 551. – Арк 17.
22. Там само. – Арк. 14.
23. ЦДАВО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 655. – Арк. 3.
24. ЦДАВО. -Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 655. – Арк. 3.
25. ЦДАВО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 655. – Арк. 24.
26. ЦДАВО. -Ф. 4. – Оп. 1. -Спр. 551. – Арк 31.
27. ЦДАВО. -Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 551. – Арк . 38.

Чернявська В. О.

СОЮЗ АГРЕСОРІВ: ПРО ФОРМУВАННЯ АЛЬЯНСУ ГІТЛЕР–АНТОНЕСКУ

Актуальність теми визначається тим великим значенням, яке мала й має проблематика, присвячена історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. За останні приблизно десять років у Румунії неодноразово лунали голоси тих політиків – прибічників ідеї Великої Румунії, які опосередковано намагаються фактично реабілітувати колишнього диктатора країни, союзника і особистого друга Гітлера Антонеску, виправдати його зовнішню та внутрішню політику. Робити це відкрито по відношенню до політичного діяча, який міжнародним трибуналом був визнаний воєнним злочинцем і за те страчений, означало б виклик світовій спільноті, скомпрометувало б таких політиків в очах громадян демократичних країн, тому, не називаючи прямо ім'я диктатора, вони намагаються довести прийнятність і навіть бажаність для сучасної Румунії реалізації тих експансіоністських ідей, які свого часу були висловлені Антонеску. Ось лише деякі приклади такого роду: «Територія на Схід та Північ від річки Прут, як і острів Зміїний та кілійський рукав Дунаю, є Румунською землею, частиною тіла Румунської держави», – заявив в інтерв'ю газеті «Експрес – магазин» (№ 28, липень 1991р.) тодішній лідер Цереністської опозиції в Румунському парламенті пан Л. Раціу. В газеті «Романія Ліберс» (Вільна Румунія) 14 липня 1991р. були надруковані такі міркування:

«Не треба чогось бажати за Дністром та Черемошем, Задністровська Республика може собі спокійно належати Україні, що ж стосується обміну Задністровської Республіки на придунайські землі, північ Буковини та район Герци, то з точки зору територіальної, економічної та демографічної, обмін був би цілком еквівалентним».

Актуальність теми визначається також важливістю показу небезпечності для всієї системи міжнародних відносин спроб силою чи загрозою застосування сили вирішувати територіальні питання. В цьому плані тема, що пов'язана з періодом, який передував Другій світовій війні, безумовно, має й повчальний характер.

Дослідити ті чи інші аспекти питання про формування напередодні II Світової війни альянсу Гітлера з Антонеску дозволяє певний масив джерел. Частина з них були вже досить давно опубліковані в різних збірках документів[1], але останні роки в Румунії у науковий обіг введені й нові цікаві матеріали.[2] Багато документів наводяться і в спеціальних дослідженнях, які тою чи іншою мірою торкаються різних аспектів теми.[3]

Таким чином, документальна база дозволяє простежити характер, основні напрямки зовнішньої політики Румунії напередодні та під час Другої світової війни, а також на нових фактах розкрити питання про формування альянсу фашистської Німеччини з Румунією.

До речі, спроби Німеччини зробити Румунію своїм союзником почалися задовго до 30-х рр. XX ст. Багато зусиль доклала ще кайзерівська Німеччина напередодні та на початку Першої світової війни, щоб зробити Румунію своїм союзником в ній. Готуючись до нової світової війни Гітлер проголошував: «Ми кладемо кінець великому руху німців на південь і на захід Європи і повертаємо свій зір до територій на Сході. Коли ми кажемо про нові території в Європі, ми думаємо перш за все про Росію та держави, які до неї примикають».[4]

Безумовно, це стосувалось і Румунії з її хлібом та нафтою, всього Нижнього Подунав'я, яке розглядалося фашистами як трамплін для кидка на Схід. Без цього годі було й думати про бліцкриг проти СРСР, про реалізацію плану «Барбароса».

Важливим елементом підготовки до війни згідно цього плану (ще до його затвердження) було створення досить глибокого, надійно прикритого оперативного простору для розгорнення збройних сил – своїх та союзницьких, у тому числі і на самому південному фланзі майбутнього радянського-німецького фронту – плацдарму для наступу на південну Україну, Крим, на Кавказ, Прикаспійські території, де були сконцентровані незрівнянно багатші за румунські джерела нафти, сировини та хліба. Це були плани нацистського керівництва на подальше.

Першим же кроком в цьому напрямку було укладання союзу з Румунією. Звичайно, фашисти могли перебрати контроль над стратегічними ресурсами Румунії і звичайним для них способом – шляхом воєнного нападу і захоплення. Але були серйозні передумови до того, щоб Румунія стала союзницею фашистської Німеччини «мирним шляхом». По-перше, у гітлерівців в Румунії вже була своя «п'ята – колона» у вигляді створеного в 1927 р. «Легіону Михайла Архангела» чи «Залізної гвардії Корнелія Зелі Кодряну». Ідеологія цієї партії – суміш великорумунського шовінізму, антисемітизму та мілітаризму. Програмні девізи і гасла румунських фашистів: церква, армія, школа, земля тим, хто її обробляє, геть жидів. [5] Зовнішньополітична орієнтація, декларована самим Кодряну: «через 48 годин після приходу до влади ми заключаємо союз з Німеччиною». [6]

В гітлерівській п'ятій колоні у Румунії було декілька сот тисяч етнічних німців, які мали в Румунії та Бессарабії свої організації НСДАП та підтримували постійний зв'язок з Фатерлендом. Фольксдойчі та їх організації (auserganization) були предметом особливої уваги зарубіжного відділу НСДАП та Міністерства зовнішніх зв'язків фашистської Німеччини. Спецслужби рейху, в тому числі Абвер (військова розвідка і контррозвідка), з числа цих німців формували свої опорні воєнізовані організації. [7]

З поверненням в 1930 р. Кароля-II на румунський престол все тіснішим ставало співробітництво Румунії та Німеччини в економічній, а з приходом Гітлера до влади – в політичній та поліцейській сферах.

Наприкінці 30-х рр. німецький капітал в Румунії майже повністю витіснив капітал Англії, Франції, Чехословаччини з таких важливих галузей господарства, як нафтопереробна, військова, металургійна промисловості, все більш відчутним був вплив Німеччини і на аграрний комплекс Румунії. Намагаючись у будь який спосіб прив'язати Румунію до своєї військової машини, Гітлер не був розбірливим в виборі засобів: він обіцяв, шантажував, підкупав. Для зміцнення свого політичного впливу в цій країні гітлерівці широко використовували і метод політичного бандитизму. Якщо небезпечних для здійснення пронімецької політики в Румунії діячів не вдавалося перетворювати в слухняних провідників цієї політики або вивести з політичної арени (як, наприклад, міністра іноземних справ Ніколае Тітулеску), їх вбивали. Така доля в різні часи спіткала прим'єрів Дуку та Калінеску, політичних діячів та науковців Н. Іоргу, Е. Мадгеру та ряд інших. Виконавцями вбивств були, як правило, румунські фашисти з «Легіону Михайла Архангела». У результаті країна швидко наближалася до встановлення відкритої

фашистської диктатури. У грудні 1937 року до влади прийшов уряд фашистського толку Октавіана Гогі та Олександра Кузи.

Пост військового міністра в ньому зайняв генерал-майор Іон Антонеску. Він походив з офіцерської сім'ї. Після навчання в гімназії у місті Пітешть, закінчив два офіцерських училища. Брав участь у придушенні селянського повстання 1907 р. У роки першої світової війни служив у військовому міністерстві. Нічим особливим не відрізнявся. Свій перший орден та майорський чин отримав за активну участь у придушенні Угорської революції 1918 р. Будучи людиною важкого характеру, неспроможним рахуватися з будь-якою іншою точкою зору, окрім своєї, він і після кривавих подвигів в Угорщині по службовій дробині просувався повільно. Зльоту у крісло військового міністра Антонеску зобов'язаний швидкому сповзанню Румунії у трясину загальної кризи, а разом з тим і до фашизму. Цьому сприяла ще й духовна близькість здібного генерала до німецького фюрера, який помітив його під час стажування генерала у рейху.

Кароль II і сам був не проти стати коронованим фюрером Румунії, але капітали румунських Гогенцоллернів зберігалися в основному в англійських банках і, незважаючи на тиск німецького капіталу, позиції англо-французського, деякий час у Румунії залишались ще достатньо міцними, тому Кароль II намагався балансувати між покликом батьківщини своїх предків і диктатом Лондонського Сіті. Це відбивалось і на здійснюваній Каролем II зовнішній політиці. У 1938 р. він не дозволив пропустити через румунську територію радянські війська, які були готові прийти на допомогу Чехословаччині, але в той же час не погодився разом з Польщею та Угорщиною взяти участь у розділі чехословацької території, який запропонував йому Гітлер. Така «непослідовність» румунського короля дуже дратувала Гітлера і ще в листопаді 1938 р., під час зустрічі у Берлині, фюрер Німеччини із загрозою вимагає від короля Румунії: «Румунія повинна чітко визначитись «за» або «проти» Рейху. Відверто, відкрито, щиро, зараз, а не коли їй буде приставлено ніж до горла. І ще: Румунія повинна вийти з Ліги Націй, тоді Німеччина гарантує недоторканність її кордонів».[8]

У березні 1939 р. Німеччина нав'язала Румунії економічний договір, за умовами якого, вона монополізувала експорт румунського хліба та технічних культур. Питання ж про гарантії недоторканності румунських кордонів і не ставилося. У травні 1939 р. Румунія була вимушена підписати так званий «нафтовий пакт» з Німеччиною. Останній у все зростаючих обсягах необхідна була румунська нафта. Згідно цього договору рейх отримав її за ціною, яка на 33 % була меншою за світову.

Між тим, кривава хвиля фашистської агресії продовжувала набігати на Європу, загрожуючи Балканам, Румунії, Польщі, країнам Прибалтики, Радянського Союзу. Не лише Англія та Франція, але й країни сусідні з СРСР, у тому числі і Румунія, могли сприяти загнузданню фашистської агресії, якщо б вони увійшли, як то пропонував Радянський Союз, у систему колективної безпеки проти фашистського блоку. Але то були пропозиції, а погрози з боку Німеччини – реальністю. Саме в той час Гітлер в ультимативному листі до румунського короля попереджав: «Якщо Румунія не підкориться повністю новому порядку, вона буде знищена».[9]

В тій складній обстановці СРСР 23 серпня 1939 р. підписав з Німеччиною пакт про ненапад. У третьому пункті секретного протоколу до нього було записано: «В тому, що стосується південно-східної частини Європи з радянського боку підкреслюється інтерес до Бессарабії» (таку зацікавленість СРСР виказував і раніше). Німецька сторона заявила про свою повну політичну незацікавленість у цих областях.[10]

Настав фатальний для Румунії 1940 рік. Наприкінці червня згідно з зазначеним пунктом секретного протоколу, Радянський Союз повернув собі Бессарабію, разом з тим прихопивши північну Буковину з районом Герци. А наприкінці серпня, згідно обіцянкам, даним Гітлером угорському диктатору Хорті, в якості виплати за входження Угорщини в Антикомінтернівський пакт (лютий 1939 р.) та німецькому ультиматуму королю Румунії від 15 липня 1940 р. значна частина Трансільванії відійшла до Угорщини. У вересні того ж року південну частину Добруджі було передано Болгарії.

В обстановці політичної кризи, що охопила Румунію, її правлячі кола, не знайшли нічого кращого, як покликати до влади Антонеску, наділивши його надзвичайними повноваженнями. Це трапилось 4 вересня 1940 р. Два диктатора в одній країні – забагато. Тому починаючи з вересня Антонеску ультимативно вимагає зречення Карола II. За умов, які склалися, останньому нічого не залишилося, як зректися, що він й зробив на користь свого 18-річного сина Міхая. Таким чином, 4 вересня 1940 р. в історії румунської держави почався новий період, період воєнних авантюр та величезних жертв.

Зі встановленням диктатури Антонеску активізувалась підготовка Румунії до нападу на СРСР. З самого початку вона велась під наглядом і керівництвом гітлерівців, а з 12 жовтня 1940 р. починається введення на територію Румунії так званої «німецької воєнної місії», яка була нічим іншим, як 11-ю польовою армією генерала Шоберта із штатною технікою, озброєнням, підтримуючими підрозділами. На квітень 1941

р. ця армія мала вже понад 200 тис. особистого складу. Її обв'язки – охорона столиці та інших стратегічних пунктів Румунії.

22 листопада 1940 року Антонеску побував з першим державним візитом до Берліну та підписав документ про вступ Румунії до Троїстого пакту.[11] «Румунія готова зі зброєю у руках йти пліч-о-пліч з державами «Вісі» для здобуття перемоги,» – заявив «кондукетор» з цього приводу німецькому фюреру. Наступного дня, в ході зустрічі з начальником генерального штабу Вермахту Ф. Кейтелем, Антонеску детально поінформував його про військові приготування Румунії: про улаштування укріплень, будівництво нових та розширення старих військових аеродромів. Він, навіть, висловив думку, що йому вистачить двох румунських механізованих дивізій для того, щоб дійти до Києва. У відповідь він отримав запевнення, що Німеччина зробить все від неї залежне, щоб Румунія у своїх діях відчувала себе впевнено, маючи за спиною могутню армію рейха.

Під час прощальної церемонії Гітлер підтвердив: «Німеччина підтримує Румунію в усіх відношеннях – і в політичній, і в економічній галузях. З цього моменту існування Румунської держави буде гарантовано усіма німецькими збройними силами.[12] Після повернення додому, Антонеску не проводив жодного засідання уряду, щоб на ньому не обговорювались проблеми, пов'язані з підготовкою до війни з СРСР. Відтепер у розпорядженні гітлерівської Німеччини була велика та зручна для оперативно-стратегічного розгорнення румунська територія. Вона наповнювалась військовою технікою та зброєю, всебічно готувалася як плацдарм для початку війни з СРСР, використовувався для організації усіх видів розвідки проти Радянського Союзу.

Вже тоді Антонеску вважав, що його країна знаходиться у стані війни зі «східним сусідом». Територія від Шварцвальда до гирла Дунаю фактично підпорядковується гітлерівській Німеччині, як і усі 250 кілометрів морського узбережжя Румунії з портами, базами та усією інфраструктурою. Збільшувалася здобич нафти, різноманітної стратегічної сировини, зростало виробництво військової техніки, обладнання, боєприпасів тощо. Все це, як і хліб, та інші види продовольчих товарів, також потрапляло у розпорядження Німеччини. В німецькому блоці румунська армія була другою після німецької за кількістю особистого складу .

Вождь Румунії до останніх днів фашистського рейху лишався найвідданішим союзником Гітлера. Антонеску навіть зовнішністю, манерами намагався походити на свого патрона. Мабуть тому Гітлер йому єдиному з усіх союзників довірив тайну плану «Барбароса»,

майже відразу після того, як цей план був затверджений, у той час, як Муссоліні дізнався про план лише 21 червня 1941 р. Але Гітлер зверхньо, з неповагою ставився до румунського народу, навіть про «кондукетора» він говорить не без іронії: «в Румунії є один єдиний арієць і той Антонеску».[13]

Як відомо, план «Барбароса « був затверджений 18 грудня 1940 р. Румунії та її збройним силам, самому Антонеску у здійсненні цього плану призначалась важлива роль. Німеччині були потрібні румунський чорноморський флот, румунська Дунайська флотилія, декілька укріпрайонів та спеціальних частин, які повинні були взяти участь у здійсненні бліцкригу проти СРСР. В подальшому потрібні будуть румунська нафта, інші види сировини, хліб. На початковому етапі війни, на самому південному фланзі гігантського фронту, Антонеску був назначений командуючим оперативною групою армій, яка отримала назву «Антонеску». Не можна сказати, що генерал був бутафорним командуючим цієї групи, хоча останнє слово при прийнятті рішень відносно її дій було за німецьким командуванням. На останній, перед нападом на СРСР зустрічі з Антонеску, Гітлер 12 червня 1941 р. попередив »Операції потрібне єдине керівництво, зрозуміло, воно буде за нами».[14]

Антонеску підтвердив, що готовий передати фюреру усі військові, політичні та соціальні ресурси для війни проти СРСР. На що Гітлер відповів, що Німеччина у боргу не залишиться: Румунія поверне собі Бессарабію, північну Буковину і зможе приєднати до себе території аж до Дніпра.[15]

У процесі усе більш тісного співробітництва генеральних штабів Німеччини та Румунії, для організації спільних воєнних операцій у Бухаресті декілька разів побував головний автор плану «Барбароса» Ф. Паулюс, а в Берлині – високі чини румунського генштабу. Згідно плану «Барбароса» та наказу командуючого групи армій «Південь» генерал-фельдмаршала Рундштедта, на правому фланзі цієї групи повинні були діяти війська 4-ї румунської армії корпусного генерала Ніколає Чуперке, 11-ї німецької армії генерал-полковника Ріттера Ойгена фон Шоберта, 3-ї румунської армії корпусного генерала Петре Думітреску, які складали румунський фланг Східного фронту. Його командуючий, генерал (з 3-го вересня 1941 р. – маршал) Іон Антонеску своїм наказом від 20 червня 1941 року вповноважив генерала фон Шоберта розробити усі оперативні накази та директиви, які стосувались спільного ведення війни.[16]

У групі Антонеску, яка нараховувала більше півмільйона солдатів та офіцерів, румунські війська складали 60% кількості особистого

складу, а на Дунаї – понад 90%. Згідно плану «Барбароса» румунське командування було зобов'язане тримати оборону вздовж річки Прут, забезпечуючи прикриття південного флангу основних сил групи армій «Південь», які наносили основний удар на Київському напрямку. Наказами Рундштедта та Антонеску групі «Антонеску » треба було бути в готовності, діяти згідно одного з двох варіантів – в залежності від конкретної ситуації. Якщо відхід радянських військ почнеться зразу після першого удару по них – здійснити наступальну операцію «Нахштосс» – негайне переслідування відступаючих радянських військ для перешкоджання їх організованому відступу за Дністер.[17] У випадку, якщо після першого удару німецько-румунських військ, радянські війська витримають оборону на лінії Нижнього Прута та Дунаю, планувалась операція «Мюнхен» – прорив лінії радянської оборони силами 11-ї німецької польової армії та підлеглих їй румунських військ 3-ї та 4-ї армій з послідуючим наступом їх на Північно-Східному напряму: Кишинів – Могильов – Подільський – Вінниця – на з'єднання з основними силами групи армії «Південь», які наступали в напрямку головного удару на Київ.[18] Згідно цих обох варіантів, Антонеску видав накази, які уточнювали порядок підлеглості корпусів та дивізій 3-ї та 4-ї румунських армій 11-й німецькій польовій армії та її корпусам. Румунським з'єднанням в основному доручались задачі забезпечення флангів наступаючих німецьких з'єднань. В усіх випадках день »Х» та час «Ч» дня переходу в наступ 3-ї та 4-ї румунських армій визначався німецьким командуванням. Навіть на території Румунії йому дозволялось проводити поліцейські операції, не питаючи на те дозволу румунської військової чи цивільної влади.[19]

Завершуючи підготовку до нападу на СРСР, Антонеску, ввів «закон про румунізацію єврейської власності», за яким євреї підлягали знищенню в таборах смерті. Найжахливіші з них планувалось створити на території так званої «Трансністрії». Зоною знищення циганів визначались Дунайські плавні: «Бреїла», «Борча». 3 травня 1941 р. розпорядженням румунського уряду був створений «Національний центр румунізації єврейського майна».[20] Законом № 236 від 5 лютого 1941 року вводилась смертна кара для «ворогів Великої Румунії» – комуністів, активістів, які під час радянської влади були в Бесарабії, і взагалі всюди, де ступить нога румунського солдата.[21]

На початку та в ході війни ці закони були доповнені багатьма іншими, ще більш жорстокими. 10 травня 1941 року, в «день нації», мешканці Бухаресту стали свідками грандіозного військового параду – останнього перед війною огляду збройних сил. Через міс яць по тому

Антонеску відправився у Берлін доповісти фюреру про готовність вступити в війну та скоординувати спільні дії. 12 червня 1941 року було підписано договір про співучасть у війні проти СРСР, а 13 – кондукетор повернувся в Бухарест. На протязі тижня в штабах йшла напружена підготовка до нападу. 20 червня 1941 року Антонеску разом із своїм штабом, свитою розмістився в своєму спеціальному потязі під назвою «Патрія» та відбув на передній край розташування військ для перевірки їхньої готовності до походу на СРСР.

Пізно вночі 21 червня 1941 року військам було передано його фатальне розпорядження: «Наказую перейти Прут». Це означало нічим не спровокований напад на СРСР. Втрати біля 625 тис. румун на Східному фронті[22] і сама доля третього маршала королівства – суворий урок історії

Примітки:

1. Гальдер Ф. Военный дневник. – М: Воениздат, 1969. – Т. 2. – 282 с. ; Меморандум Гитлера к Муссолини. 21. VI. 1941. // Военно-исторический журнал. – 1970. – № 5 – с. 35-45; Нюрнбергский процесс: Сборник документов и материалов в 8-и томах – М. : Юридическая литература, 1990. – Т. 2. – 672 с.

2. Silviu A. Curentul. – Bucurest, 1990. – 192 p. ; Ciuca M. -D. Documente: regimul antonescian // Dosarele istorice. – 1998. – № 11. – P. 12-24; Mioara A. Dictatorul nu se alege ... // Dosarele istorice. – 1998. – № 11. – P. 3-11.

3. Клобунов В., Модлинский В. Румыния в планах Гитлера. // Военно- исторический журнал. – 1970. – № 5. – С. 18-34; Бачинский А. Д. Непокоренный Дунай. – Одесса, 1985. – 143 с. ; Безыменский А. Тайный фронт против второго фронта. – М: АПН, 1987. – 273 с. ; Вэратек В., Шишкану И. Пакт Молотов – Риббентроп и его последствия. – Кишинев, 1991. – 231 с. ; Istoria romanilor (epoca contemporana). Chisinau – Galati: Porto Franco, 1992. – 312 p. ; Cucu V. Romania-geografie umana Clasul Bucovinei, 1995. – 381 p.

4. Нюрнбергский процесс. – Т. 2 . – С. 345.

5. Istoria romanilor (epoca contemporana). – P. 58.

6. Там само. – P. 56.

7. Бачинский А. Д. Непокоренный Дунай. – С. 11.

8. Mioara A. Dictatorul nu se alege ... – P. 5.

9. Там само. – С. 7.

10. Ciuca M. -D. Documente... – P. 15.

11. Dominico B. Maresalul si Patria. // Revesta de istorie militara. – 1994. – № 9. – p. 18

12. Гальдер Ф. Военный дневник. – Т. 2. – С. 57.

13. Mioara A. Dictatorul nu se alege ... – P. 8.

14. Cucu V. Romania-geografie umana: Clasul Bucovinei. – P. 24.

15. Нюрнбергский процесс. – Т. 2 . – С. 587-588.

16. Adevarul. – 22. VI. 1991. Dece a jost trecut Prutul. – p. 34.

17. Mioara A. Dictatorul nu se alege ...- P. 9.

18. Cucu V. Romania-geografie umana: Clasul Bucovinei. – p. 30-31.

19. Там само. – p. 34.

20. Ciuca M. -D. Documente... – P. 18.

21. Гальдер Ф. Военный дневник. – Т. 2. – С. 64.

22. Adevarul. – 22. VI. 1991. Dece a jost trecut Prutul. – P. 18.

Шахін Ю. В.

РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ЮГОСЛАВІЇ В 50-І РОКИ XX СТ.

Питання про стан селянських господарств не можна віднести до числа найменш вивчених проблем югославської історії періоду так званого самоврядовного соціалізму. Радянська історіографія торкалася різних його аспектів. Розглядалися підсумки аграрних реформ 1945-1948 рр. і 1953 року, вивчався розвиток сільськогосподарського виробництва, аграрне перенаселення і трудова еміграція, ухід селян з землі, кооперування приватників, розвиток майнової нерівності серед селян[1]. Вслід за югославською історіографією були виділені бідні господарства площею до 3 чи до 5 га, середняцькі (3(5)- 8 га), і багаті господарства (площа понад 8 га). Аналізувався вплив усіх цих процесів на економіку і суспільні відносини в Югославії. Разом з тим питання про зміцнення /ослаблення/ положення державно-кооперативного сектора ставилося, а аналогічне питання у відношенні приватних господарств не піднімалося, і перетворення майнового розшарування в соціальне як самостійна проблема майже не вивчалося. Певною мірою ліквідувати зазначені недоліки покликана дана робота.

Здійснювана югославською державою спроба знищити приватний сектор у селі не увінчалася успіхом. Колективізація, почата в 1949 р., припинилася вже у 1951 р., а в 1953р. держава розпустила селянські трудові кооперативи /югославські аналоги колгоспу/. Відмовившись від колективізації сталінистського типу, держава змирилася з існуванням селян-одноосібників. Вже в Законі про сільськогосподарський земельний фонд загальнонародної власності і про надання землі сільськогосподарським організаціям від 27 травня 1953 р. передбачалася грошова компенсація селянам за примусово вилучену в них землю в розмірі від 30000 до 100000 динарів за один гектар обробленої землі. Сума 100 тис. дин близька до тодішнього річного доходу середнього югославського робітника без врахування соціальних допомог і виплат. Земля вилучалася тому, що закон обмежив максимальні розміри селянського господарства 10 гектарами. Стаття 6 цього закону визнавала за селянами право власності на землю в межах земельного максимуму[2]. Закон про купівлю-продаж землі і будинків, прийнятий у червні 1954р., прямо проголосив, що «земля і будинки, що знаходяться в приватній власності, можуть бути предметом вільної купівлі-продажу між

приватними особами»[3]. Цю свободу обмежував тільки земельний максимум. Держава не тільки визнала за селянами власність з приводу їхніх наділів, але й придала їй правовий статус приватної власності.

Юридичне зміцнення позицій селянської власності в 1953-55 рр. супроводжувалося поліпшенням її економічного становища. Так званий суспільний сектор сільського господарства майже не перевищував приватний за урожайністю. За відомостями В. Бакаріча, голови Сабору республіки Хорватія, врожайність зернових у державних маєтках була усього на 10-14 % вище, ніж у селянських господарствах, хоча і тоді існували флагмани на зразок комбінату «Белє», що збирали по 40 центнерів пшениці з гектару [4]. А за даними С. Комара, члена ЦК Союзу комуністів Югославії і Союзного виконавчого віча, врожайність пшениці на території Воєводини в маєтках у 1955 р. дорівнювала 16,4 ц/га, а в 1956 – 13,7 ц/га, а в приватників 15 і 20,5 ц/га відповідно [5]. По інших культурах перевага приватника була ще помітніше. За показником рентабельності приватні господарства в цілому також стояли попереду державних маєтків, кооперативів-задруг і ще уцілілих СТК [6].

Причин тому було три. По-перше, у селянських господарствах, орієнтованих на створення товарної продукції, виробництво відрізнялося трудоінтенсивним характером. По-друге, селянське господарство зберігало напівнатуральний характер. Значну частину необхідної продукції селянин виробляв у своєму господарстві, не вступаючи в мінові відносини, тому торгова націнка на сировину не завжди входила в собівартість його кінцевого виробу. По-третє, державно-кооперативний сектор повинен був поставляти державі продукцію за твердими цінами, а приватник виносив свій товар на вільний ринок. Якщо державна ціна відбивала нееквівалентність обміну між містом і селом, то ринкова – нестачу продуктів харчування на внутрішньому ринку Югославії. Розбіжність між твердою і вільною ціною була велика. У неурожайному 1952/53 р. остання була вище в 2,3 рази, після врожаю 1953 р. – у 1,5, а через неурожай 1954 р. і негативні процеси на ринку в 1955 р. – у 1,9 рази [7].

Благотворний вплив вільних цін на селянське господарство припинився б або від ліквідації приватної торгівлі, або від насичення ринку, при чому все рівно хто цей ринок наситить. Тому з трьох сприятливих факторів тільки два містили свою причину в самому селянському господарстві – це трудоінтенсивність і напівнатуральний характер. Їхня дія можлива тільки доти, доки існує господарство, засноване на трудовій приватній власності, але як показує досвід розвинених капіталістичних країн, основою сільськогосподарського

виробництва неминуче повинне стати велике товарне господарство, що експлуатує найману працю. А воно не має жодної з тих переваг, що забезпечують історично тимчасовий успіх селянських господарств.

Навіть при загальних сприятливих умовах більша частина селянських господарств знаходилася далеко не в квітучому стані. Малоземельні селяни, з наділом до 4 га, що складали в середині 50-х рр. більше половини загального числа господарств, не мали перспектив збільшити доходи від свого наділу. Землі не вистачало, були відсутні необхідні знаряддя праці, далеко не завжди малася тяглова худоба, існували труднощі з одержанням кредиту, і змінити ці умови селянин не міг. Зате індустріалізація 50-х рр. відкрила можливості більш надійного збільшення доходів, і селянин йшов на заробітки, вливався в ряди некваліфікованих робітників. Голова профспілки будівельників Югославії С. Медан навів наприкінці 1956 р. результати одного обстеження, що показало, що 40% будівельників мають на селі земельний наділ, що складає від 0,5 до 4 га, і близько 7% мають земельний наділ, що перевищує 4 га [8], і це незважаючи на те, що число селян серед будівельників у 1956 р. дуже сильно скоротилося. Селянин нерідко зберігав своє приватне господарство, навіть ставши постійним робітником, але платив за це продуктивністю праці. На заводі вона була на 15% нижче нормальної, а в господарстві – на 45%. Товарний вихід продукції в господарствах таких селян скорочувався, і навіть для забезпечення своїх потреб їм доводилося закуповувати продовольство [9]. Бідні селяни з наділом менше 3 га вже в 1955 р. одержували від 48 до 53% грошових доходів від заробітків поза своїм господарством [10]. Дрібне селянське господарство майбутнього не мало.

У югославському селі існувала група селян, що була зацікавлена в розвитку сільськогосподарського виробництва. Частина великих господарств різними способами зуміла обійти вилучення земельних надлишків у 1953 р. У результаті 137 тисяч господарств, площею більше 10 га (7,5% загального числа) охопили в 1960 р. 27,8% землі приватного сектору [11]. У 1950р. на одне таке господарство в середньому припадало 16,5 га [12]. При цьому 52% таких господарств не задовольнялися наявними площами й орендували землю в інших селян. У Воєводині кожні 100 господарств розміром понад 10 га мали в 1955 р. 215 коней і 144 корови. [13]. За даними дослідниці М. Шароської виходить, що в середньому половина македонських селян мала в 1960 р. дві і більше голів тяглової худоби. Але якщо розглянути забезпеченість тяглом за групами господарств, то виявиться, що майже 70% господарств площею більш 10 га мали понад дві голови худоби і 21% по дві голови на господарство.

Середняк з наділом 4-5 га мав понад дві голови в 40 випадках зі ста, а по дві тяглових тварини мав 41% таких господарств. Зате в господарствах площею менше 1 га нормою була відсутність тягла [14].

У великих господарствах крім тяглової сили зосереджувалися і списані трактори, які вони скуповували у «соціалістичного» сектору всупереч діючому в 50-і рр. законодавству, що забороняло селянам купувати техніку.

Бідні селяни щоб обробити свій наділ брали в багатих робочу худобу, оплачуючи її грошима або обробкою землі багатія. Останній випадок – прихована форма найму, але зустрічалося і відкритий найм. Одна анкета з невеликою вибіркою показала, що в 1956 р. 52% господарств Сербії площею понад 8 га хоч трохи, але використовували чужу робочу силу. [15] «У 1959/61 р. 561 тисяча господарств використовувала найману робочу силу. У Воєводині і Славонії близько 9% одноосібних господарств використовували в середньому за рік понад 100 робочих днів найману робочу силу, 12% від 50 до 100 днів і т. д. »[16]. У той же час закон обмежував найм 100 робочими днями на рік і забороняв наймати більше п'яти чоловік. Усю свою господарську діяльність багаті селяни здійснювали з порушенням закону. Але не слід поспішати і слідом за В. А. Пекшевим, що повідомив, що 53,5% селян працюють чужим інвентарем, який головним чином дає «приватник, тобто куркуль», робити висновок: «Такі конкретні форми куркульської експлуатації в югославському селі, що доповнюють прямий найм робочої сили батрака» [17]. Тут потрібен зважений підхід. Коли селянин оплачує оренду засобів виробництва, його ще не експлуатують, але коли оренда супроводжується додатковими умовами, приймає кабальний характер або «оплачується» відробітками в чужому господарстві, тоді орендодавець виступає як куркуль. У всякому разі заперечувати наявність куркульської експлуатації не доводиться, можна ставити лише питання про її розмах.

Особливо сприятливі умови для утвердження приватнокапіталістичних тенденцій склалися в 1955 р., коли на внутрішньому ринку Югославії почався ріст цін. Середній рівень роздрібних цін на сільськогосподарські продукти виявився в 1955р. на 24% вище минулорічного [18]. Від цього виграли селяни. У 1954/55 сільськогосподарському році доходи селян від власного господарства збільшилися на 21,2 тис. дин у розрахунку на один двір [19], а в господарствах площею понад 8 га навіть на 25,3 тис. дин. З різким припливом прибутку в село державна податкова система не справилася. Складачі союзного плану на 1956 р. визнали, що при збільшенні доходів селян на 18 млрд. дин /13%/ податки з селян зросли

тільки на один мільярд динарів [20]. Прибуток осів у селянських господарствах.

Офіційні особи запевняли, що селяни проїли ці доходи [21], але насправді вони розпорядилися ними по-хазяйськи. У розрахунку на двір «загальна середня сума сільськогосподарських капіталовкладень складала в 1954/55 р. 26500 дин, і до цього потрібно ще додати 4600 дин. невиробничих капіталовкладень у домашнє господарство. У найменшій групі (до 3 га) сукупні капіталовкладення складали в середньому 20400 дин., у середній (3-8 га) – 34900 дин., а в найбільшій – 44600 дин. Вони значно збільшилися в порівнянні з попереднім роком, коли складали по групах відповідно всього 15500, 26400 і 31000, а в середньому у всіх господарств 23100 дин», у тому числі невиробничі 2,8 тис. дин. [22]. Більше половини капіталовкладень селяни використали для придбання худоби – важливої складової їхнього господарства. Селянство одержало можливість розвивати власне сільськогосподарське виробництво.

У 1956 р. держава почала активно вживати заходи у боротьбі з приватнокапіталістичним шляхом розвитку села. Спочатку вони зводилися до надання пільг державно-кооперативному сектору і обмеження доходів селян. Тільки від прибуткового податку планувалося одержати з селян не 28,5 млрд., як у 1955 р., а 36 млрд. дин [23]. За допомогою цільових фондів вилучені в селян кошти передбачалося передати державно-кооперативному сектору.

Обмежити доходи селян державі удалося, тим більше, що його союзником виступила природа – 1956 р. виявився неврожайним. Але з кінця 1956 р. в органах влади і у парторганізаціях почалося обговорення перспектив розвитку сільського господарства. Підсумки цієї роботи підвела сесія Союзної народної скупщини, що відбулася в квітні 1957 р. На ній обговорювався перспективний план розвитку сільського господарства, і основний доповідач з цього питання, вже згадуваний Славко Комар, доводив, що носієм розширеного відтворення в сільському господарстві повинен бути тільки «суспільний» сектор, а задача кооперативу-задруги з'єднати приватного селянина з суспільними засобами виробництва [24]. Обговоривши внесені урядом пропозиції Скупщина прийняла Резолюцію про перспективний розвиток сільського господарства і кооперації, у якій підтримала пропозиції СВВ: «Ізольоване індивідуальне селянське господарство не може бути основою, на якій може розвитися сучасне сільськогосподарське виробництво» [25].

У підсумку в політику боротьби з приватнокапіталістичним шляхом розвитку додалося важливе нововведення: задруга повинна використовувати надані їй фінанси для розширення виробництва на

землі селянина і тим самим його втягування в залежність від кооперативу. Способи були різні: від контрактації, коли селянин виробляє що-небудь сам і розплачується за допомогу задруги частиною урожаю, до прямого спільного виробництва на землі приватника. Таким чином, своєю політикою держава фактично признала, що потрібно не просто пригнічувати багатого селянина, а зайняти його економічну нішу у взаєминах з біднякими.

В другій половині 50-х рр. югославська держава з цією задачею, схоже, справлялася цілком успішно. У 1960 році виробнича кооперація в області вирощування пшениці, кукурудзи і цукрового буряка охопила 501 тис. га приватновласницької землі. В тому ж 1960 році задруги скупили 401630 т пшениці і жита [26], тобто в 20 разів більше, ніж п'ять років тому. У 1961 р. 199 тис. селянських господарств кооперувалися з задругами при розведенні худоби. У порівнянні з 1956 р. площа державно-кооперативного сектору збільшилася в 1,9 рази /до 1794 тис. га/ і досягла десь 15% обробленої землі [27], а якщо врахувати приватні господарства, втягнені в спільну обробку землі, то навіть до 19%. У свою чергу приватний сектор за деякими показниками поступився позиціями. Так, незважаючи на певне знецінення динара, середнє домогосподарство в 1961 р. витрачало на капіталовкладення тільки 22,9 тис. дин [28].

Отже, у Югославії в 50-і рр. XX століття існували приватнокапіталістична тенденція розвитку в сільському господарстві. Можливість для її існування забезпечила відмова держави від суцільної колективізації. Із-за цього збереглися ті форми власності, через які реалізується ця тенденція. Сила її виявлення в 50-і рр. була різною. У 1953-1955 р. вона наростає. У 1956 р. настає перелом: держава змогла обмежити доходи селян, і з 1957 р. відкривається новий етап, коли державно-кооперативний сектор починає відтисняти багаті господарства і все більш помітно виступає як носій іншого шляху розвитку суспільних відносин на селі. Оскільки в даному випадку приватнокапіталістичний розвиток йде у формах селянської власності, можна порушити питання про наявність тенденцій американського шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві Югославії в 50-х рр. XX століття.

Примітки:

1. Долгих Н. С. Динамика социально-классовой структуры общества в СФРЮ // Рабочий класс и современный мир. – 1980. – №2. – С. 106-118; Искольдский А. И. Рабочий класс Югославии в годы социалистической индустриализации//Советское славяноведение. – 1986. – №2. – С. 9-20; Калафатич М. Развитие экономических отношений в сельском хозяйстве Югославии /1945 – 1964 роки/. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Одесса,1964. – 246 с; Каріня Л. Ф., Князев Ю. К., Тягуненко Л. В. Экономика Югославии. – М., 1966. – 223 с; Малиновська О. А. Трудова еміграція з Югославії /60-80-ті роки/// Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С. 46-56; Пекшев В. А. Развитие экономики ФНРЮ. – М.,1956. – 75 с; Социалистическая федеративная республика Югославия. – М., 1975. – 180 с; Тягуненко Л. В. Развитие сельского хозяйства СФРЮ. – М.,1981. – 143 с.

2. Основные законодательные акты по аграрным преобразованиям в зарубежных социалистических странах. – Вып. 3. – М.,1957. – С. 31,33.

3. Там само. – С. 53.

4. Борба,1956. – 12 децембра.

5. Борба,1957. – 28 априла.

6. Komunist,1958. – 14 februara.

7. Sekelj. L. Cijene zitarica. // Ekonomski pregled. -1956. – №6. – S. 467.

8. Борба,1956. – 5 децембра.

9. Борба,1956. – 15децембра.

10. Калафатич М. Вказ. праця. – С. 176.

11. Тягуненко Л. В. Вказ. праця. – С. 111.

12. Калафатич М. Вказ. праця. – С. 169.

13. Там само. – С. 171.

14. Шароска М. Резултати од испитување на аграрната пренаселеност во СР Македонија //Годишник на економскиот факултет во Скопје. – 1965 за 1963. – С. 124,127.

15. Komunist ,1958. – 7 februara.

16. Калафатич М. Указ. соч. – С. 185.

17. Пекшев В. А. Экономическое развитие ФНРЮ. /Обзор за 1956 год/. – М.,1957. – С. 39-40.

18. Карманный статистический справочник ФНРЮ. – Белград, 1956. – С. 86.

19. Bicanic R. Dohodak seljackih gospodarstva u FNRJ i NRH u razdoblju od 1953. do 1955. /analiticki pregled///Ekonomski pregled. – 1956. – №8-9. -S. 674.

20. Savezni drustveni plan za 1956. godinu sa propisima za njegovo izvrsenje i objasnjenjima. – Beograd,1956. – S. 15.

21. Isto. – S. 5.

22. Bicanic R. Navedeno delo. – S. 667,673.

23. Savezni drustveni plan... - S. 25.

24. Борба,1957. – 26 априла.

25. Борба,1957. – 28 априла.

26. Statisticki godisnjak SFRJ,1967. – Beograd,1967. – S. 150.

27. Isto. – S. 147.

28. Isto. – S. 280.

Лозовський А.К.

РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ В РЕСПУБЛІЦІ МАЛІ *

2. Становлення національної системи освіти

Нова структура, зміст, цілі і задачі національної системи освіти були визначені «Законом про організацію освіти», прийнятим Національною Асамблеєю 17 вересня 1962 р., Декретами уряду республіки про організацію фундаментальної, загальної середньої, технічної і професійної та вищої освіти. [1]

Згідно Закону структура системи національної освіти включала:

- початкову освіту (фундаментальні школи);
- загальну середню освіту (ліцеї);
- вищу освіту (інститути);
- елементарну, середню, вищу професіональну і технічну освіту (центри професійної підготовки, технічні ліцеї, нормальні (педагогічні) школи, середні спеціальні і вищі навчальні заклади);
- заочну і вечірню форми навчання.

Всі типи і ступені освіти об'являлися безкоштовними, доступними для всіх громадян, в залежності від їх здібностей, і органічно пов'язаними між собою. В адміністративному плані і в плані педагогічного контролю всі навчальні заклади підпорядковувалися Міністерству освіти.

Оцінюючи значення Закону, з якого розпочалось реформування освіти, Міністр освіти республіки в спеціальній заяві у квітні 1970 р. відзначав, що реформа 1962 р. з точки зору принципів дала країні «демократизацію освіти, реабілітацію культурної спадщини наших предків, рівність прав на освіту чоловіків та жінок, змішане навчання, приведення структури і змісту освіти у відповідність з потребами малійської дійсності». [2]

Декретом про організацію фундаментальної освіти були визначені слідуючи цілі: гармонійний розвиток в учнів фізичних та інтелектуальних здібностей; забезпечення політичного, морального, трудового і естетичного виховання, формування в учнів почуття громадянської відповідальності перед вільними інститутами нації; підготовка до продовження навчання в середніх загальноосвітніх, професійно-технічних елементарних і середніх спеціальних навчальних закладах.

---

* Продовження. Початок див. Записки історичного факультету.-Випуск II.

Фундаментальна школа, навчання в якій гарантувалося державою для всіх громадян з 6-10 річного віку, включала два цикли: перший цикл 1-4 класи, другий – 5-9 класи (у 1964 р. співвідношення термінів навчання в першому і другому циклах було встановлено відповідно 5 і 4 роки, у 1970 р. – 6 і 3 роки). Початкова освіта об'являлась обов'язковою. Термін навчання в школах визначався, як мінімум 4 роки і максимум – 11 років. Учням дозволялось залишатися в одному і тому ж класі не більше двох разів. До введення національних мов, мова викладання в школах залишалася французькою. В 9 класі учні складали випускні іспити, які давали право на одержання диплому про закінчення фундаментальної школи (DEF).

Для обговорення питань, що стосуються внутрішнього життя школи, створювалися педагогічні ради. З метою духовного розвитку учнів, формування почуття солідарності і взаємодопомоги та вирішення інших проблем життя дитячого колективу Декретом передбачалось створення учнівських рад.

Контроль за діяльністю фундаментальних шкіл покладався на районного інспектора, який наділявся значними правами: призначення вчителів, інспектування їх навчально-виховної діяльності, організація педагогічних нарад, спрямування суспільної діяльності шкіл і педагогічних колективів тощо.[3]

Організацію і завдання загальної середньої освіти визначав Декрет уряду від 4 жовтня 1962 р. «Про організацію загальної середньої освіти»[4]. Середні загальноосвітні школи-ліцеї з 3-х річним терміном навчання – комплектувалися з випускників фундаментальної школи, які володіли DEF і, як наголошувалося в Декреті, не тільки з урахуванням їх здібностей, а й з урахуванням національних потреб. Ліцеїсти забезпечувалися інтернатами та стипендіями у розмірі 85 тис. малійських франків на рік. (Середньомісячна заробітна платня кваліфікованого робітника складала 15 тис. мал. фр.).

Навчальні плани ліцеїв враховували здібності і сподобання ліцеїстів. Кожен ліцей мав слідуючі відділення (серії): філологічне, з підрозділами на класичну і сучасну літературу і мови, природниче і точних наук. Спеціалізація вводилася з другого року навчання. В кінці третього року навчання ліцеїсти складали випускні іспити і одержували атестат про середню освіту – диплом бакалавра, який давав їм право вступу без екзаменів до вищих навчальних закладів відповідного спрямування[5]. (У 1977 р. Декретом уряду у всіх вищих навчальних закладах було введено вступні іспити).

У відповідності з Декретом уряду № 238 від 4 жовтня 1962 р. підготовка кваліфікованих робітників та спеціалістів з середньою спеціальною освітою здійснювалась в Центрах професійної підготовки, технічних ліцеях та інших спеціальних навчальних закладах.

Центри професійної підготовки комплектувались випускниками першого циклу фундаментальних шкіл, середні спеціальні навчальні заклади – випускниками другого циклу, які володіли DEF. Термін навчання у цих навчальних закладах встановлювався від 2 до 4 років, в залежності від їх спрямування. Учні, які закінчували Центри професійної підготовки одержували «Свідоцтво про професійну придатність» (CAP), випускники технічних ліцеїв та інших подібних навчальних закладів складали іспити на звання бакалавра і при його одержанні їм надавалося право вступу без екзаменів до технічних вищих навчальних закладів. [6]

У зв'язку з відсутністю в республіці на 1962 р. вищих навчальних закладів Декрет № 237 від 4 жовтня визначав лише загальні їх цілі і завдання в справі підготовки національних кадрів. [7]

Серед важливих проблем стосовно якісних змін в національній системи освіти і підвищення її ролі в соціально-економічному розвитку республіки була проблема оптимального співвідношення між різними ланками освіти. Найбільш чітке визначення вона знайшла на першому національному семінарі в грудні 1964 р. «Ми повинні скорегувати піраміду нашої освіти, – наголошувалося в офіційній доповіді, – щоб її база була по можливості найширшою, а вершина гострою ... необхідно, щоб 1/3 випускників першого циклу основної школи продовжувала навчання у другому циклі, а 2/3 – в Центрах професійної підготовки для промисловості і сільського господарства». [8]

В якості обґрунтування названої структури висувалась необхідність забезпечення прискореного економічного і соціального розвитку країни, досягнення 100 % охоплення початковою освітою дітей шкільного віку, становлення системи підготовки національних кадрів, фінансові можливості республіки.

Практично на 1966-1967 навч. рік, за статистичними даними по контингентах учнів та розподілом витратної частини, подібна «піраміда» вже склалася. В класах I ступені фундаментальної школи нараховувалось 149,6 тис. учнів, II ступені – 26 тис., в ліцеях навчалось 1393 учні, в середніх спеціальних навчальних закладах – 1098 студентів, у вищих – 206. 313,3 млрд. мал. франків функціонуючого бюджету (без врахування субсидій в регіональні бюджети) бюджет народної освіти складав 2,065 млрд. (15,4 %), з яких 987,1 млн. (47,7 %) використано на

утримання І циклу фундаментальної школи. Слід також зазначити, що за шість років незалежності (1960-1966 рр.) охоплення навчанням дітей 6-14 років зросло більш ніж в 4 рази (з 5 % до 21 %), а кількість тих, хто навчався в різних навчальних закладах – в 3,1 раза. [9]

Протягом першого періоду (1960-1968 рр.) значну роботу було проведено в реформуванні змісту освіти. Розроблені Національним інститутом педагогіки (створений у 1962 р.) навчальні плани і програми проходили експериментальну перевірку в школах, корегувалися вчителями. Підсумки перевірки програм і навчальних планів обговорювалися на засіданнях педагогічних рад шкіл, в комісіях Національного інституту педагогіки і тільки після цього були остаточно відредаговані і затверджені в якості обов'язкових до виконання у всіх школах країни.

В навчальні плани вводилися предмети гуманітарного, фізико-математичного, природничо-наукового циклів, громадянського, трудового, естетичного та фізичного виховання. Програми основної школи літератури передбачали вивчення творчості Мольєра, Вольтера, В. Гюго, Л. Арагона, О. С. Пушкіна, Л. М. Толстого, О. М. Горького, прогресивних письменників і поетів Африки. В програми з географії включалися теми: 3 кл. – великі географічні відкриття; 4 кл. – село, район, округ (географія Малі); 5 кл. – Африка, Малі; країни Західної Африки і окремі країни континенту; 7 кл. – Америка, Азія (без азіатської частини СРСР), Океанія: 8 кл. – Європейська і азіатська частини СРСР; 9 кл. – Африка і Мадагаскар.

В курсі, що охоплював всесвітню історію з найдавніших часів, вивчалась історія Африки й Азії, значне місце посідали питання, пов'язані з колоніальним періодом та боротьбою за незалежність на території колишніх колоній.

В навчальні плани вводився курс «Громадянського і морального виховання», пріоритет в якому надавався темам, пов'язаним з історією боротьби малійського народу за незалежність, Конституцією країни, поведінкою дітей в сім'ї і суспільстві. У 1967 р. курс «Громадянське і моральне виховання» було замінено курсом «Ідеологічне формування». За своїм змістом він являв собою елементарний курс суспільствознавства. Вивчення історії, географії, громадянське і моральне виховання, згідно навчального плану фундаментальної школи, розпочиналося з 3-го класу. [10]

В багатьох школах з 1962 року вводяться уроки ручної праці і практичних робіт (2-3 год. на тиждень). В школах м. Бамако, Сегу, Мопті створюються майстерні, в яких хлопчики вивчають слюсарну, столярну, ковальську справи, а дівчата в класах рукоділля і в навчальних кухнях

пізнавали таємниці ведення домашнього господарства. В сільських школах учні знайомилися з сільськогосподарською працею, на пришкільних ділянках вирощували огородні культури: моркву, капусту, горох, помідори тощо.

В 60-х роках корінним чином міняється ідеологічне спрямування й загальної середньої освіти. В навчальні плани ліцеїв вводяться курси «Політичне і громадянське виховання» (з 1967 р. – «Ідеологічне формування»), філософія. Програмою передбачалося вивчення Конституції республіки, політичних течій та ідеологій того часу. Курс філософії (елементарний курс марксистсько-ленінської філософії) вивчався у випускних класах: по 4 години на тиждень в серії точних наук, по 5 год. – в серії природничих і по 9 год. – в серії класичної і сучасної літератури.

Фактично нові програми були підготовлені Національним інститутом педагогіки з історії та географії. Їх автори повністю відмовилися від концепцій європоцентризму. Значне місце в програмах посідали проблеми історичного розвитку країн Африканського континенту, Азії, радянського Союзу, Латинської Америки. В історії країн Європи увага акцентувалась на їх колоніальній політиці. З методологічної точки зору в основу програм було покладено формаційний підхід, розкриття ролі народних мас в історії, класів і класової боротьби. Значна кількість годин відводилася на вивчення революцій, колоніальної політики західних країн і боротьби народів колоній за національну незалежність. Чільне місце займала Історія республіки Малі. В програмах з географії переважали теми фізичної та економічної географії регіонів Африканського континенту.

Подібні програми з курсів «Політичне і громадянське виховання», філософія, історія, географія були введені в професійно-технічних й середніх спеціальних навчальних закладах. [11]

Серед найважливіших проблем, які встали перед республікою в перші роки незалежності, була проблема ліквідації неписьменності населення. В матеріалах VI-го з'їзду партії Суданський Союз підкреслювалося, що для «...забезпечення прискореного економічного, соціального і культурного розвитку країни перед національною освітою ставиться завдання ліквідації неписьменності і створення транскрипції національних мов». [12]

Важливість цієї проблеми полягала в тому, що 98 % дорослого населення країни було неграмотним, переважна більшість, особливо сільського населення, не володіло французькою мовою, була відсутня писемність національних мов.

Спочатку ліквідація неграмотності проводилась у вечірніх школах для дорослих при фундаментальних школах. Проте навчання не було достатньо налаштовано до малійської дійсності і велося французькою мовою, далекою і чужою для населення. У зв'язку з цим у 1963 р. було прийнято рішення про введення в республіці початкової освіти на національних мовах і проведення на цій базі більш ефективної боротьби з неграмотністю. Проте Міністерство освіти при розробці програми опинилося в скрутному становищі. Національні мови, а їх в республіці більше десяти, не мали писемності, не було досвіду й національних кадрів. Для прискорення вирішення цієї проблеми було прийнято рішення, враховуючи досвід СРСР в галузі створення писемності для безписемних мов, звернутися за допомогою до радянських вчених. В СРСР це завдання було покладено на лінгвістичну експедицію Академії Наук під керівництвом Д. Ольдерогге. Дослідження експедиції мали за мету надання допомоги вченим Малі в створенні писемності основних національних мов республіки – бамбара, пьоль, сангаї, тамашек, сараколле. Робота експедиції велася в тісній співдружності з лінгвістичною секцією Національного інституту гуманітарних наук Малі (створений у 1962 році.).

Науковими експедиціями було опрацьовано значний мовний матеріал, який став достатньою базою для підготовки рекомендацій по створенню писемності основних мов республіки та розробки навчальних програм для 1-6 класів фундаментальної школи і центрів ліквідації неграмотності.

В часі ця велика робота співпала з проведенням міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО у вересні-жовтні 1965 р. в м. Ташкенті на тему: «Планування і розробка програм для ліквідації неграмотності серед дорослого населення країн Африки». На симпозіумі були розроблені рекомендації по впровадженню в країнах Африки метода по ліквідації неграмотності, який дістав назву функціональної грамотності. Офіційне відображення рекомендації знайшли в Декреті уряду Малі (№ 70/ ПГ від 12 травня 1967 р.) «Про реорганізацію базової освіти». «Базова освіта, – проголошувалось Декретом, – має слідуючі цілі: навчання кожного неграмотного віком старше 15 років основам читання, письма і рахунку з професійною підготовкою, яка буде сприяти зайняттю достойного місця в своїй бригаді і в своїй общині; допомогти через ліквідацію неграмотності політичному, сільськогосподарському і санітарному вихованню, кожному громадянинові використати свої здібності для власного розвитку, підготувати доросле населення до систематичної самоосвіти. [14] В травні 1967 р. урядовим Декретом було

затверджено алфавіти національних мов: бамбара, сангай, тамашек. З 1967-1968 навч. року вони стали використовуватися в навчальному процесі основної школи і центрів ліквідації неграмотності.

Навчальний курс з ліквідації неграмотності був розрахований на 18 місяців при 10 учбових тижневих годин. Національними центрами з ліквідації неграмотності розроблялися спеціальні картки для навчання читанню, письму та рахунку (по 40 карток для кожного курсу). Зміст карток включав, крім навчального матеріалу, тексти і завдання, спрямовані на політичне, громадянське і санітарне виховання. Крім того, радіоцентр Батако організував щоденну передачу «Школа по радіо». На кошти міжнародних організацій всі регіональні центри були забезпечені радіоприймачами, з допомогою яких організовувалися колективні прослуховування радіопередач.

До навчання дорослих залучалося все грамотне населення країни. Періодично Національний центр з ліквідації неграмотності відряджав у населені пункти учнів ліцеїв та студентів для проведення коротко термінових курсів. Викладачі всіх навчальних закладів працювали з керівниками гуртків з ліквідації неграмотності у напрямку підвищення їх методичного рівня.

Урядом була розроблена система заохочення осіб, які закінчили курси: першочерговий прийом на роботу, позачергове підвищення кваліфікаційних розрядів, заробітної платні, посадове просування тощо.

Внаслідок зусиль уряду та міжнародних організацій у 60-ті роки в справі ліквідації неграмотності було досягнуто певних успіхів. Кількість неграмотних зменшилась на 13 %. В 1967-1968 навч. році в 2284 центрах, розташованих в п'яти областях країни, навчалося більше 60 тис. дорослого населення. [15] У вересні 1972 р. рішенням спеціальної комісії ЮНЕСКО газета «Кібару» (Новини), що друкувалася на національній мові бамбара, була відзначена премією ім. Н. К. Крупської за активну участь в ліквідації неграмотності.

З дня проголошення незалежності (22 вересня 1960 р.) народи Республіки Малі опинилися перед альтернативою: збереження існуючої «моделі» економічного розвитку, заторможеного суспільного відтворення з однобічною аграрно-сировинною спеціалізацією, чи прискорений соціально-економічний розвиток з метою приближення до рівня розвитку індустріальних країн, відродження малійської нації.

Існуюча «модель» характеризувалася слідуючими показниками. На 1960 р. в країні функціонувало 14 підприємств з кількістю робітників не більше 5 осіб. Доля промисловості у валовому національному продукті не перевищувала 2 %. В соціальній структурі самодіяльного населення

домінуюче становище займали дрібні товаровиробники (94,6 %0. У всіх галузях господарства нараховувалося не більше 24 тис. найманих робітників, в т. ч. 12,3 тис. державних службовців і прислуги (на 4,3 млн. населення). Основною клітиною суспільства була селянська поземельна община, в якій зберігалися ще пережитки родових відносин, рабоволодіння, деякі елементи феодалізму (особиста залежність, натуральна рента) та зароджувалися елементи капіталістичних відносин (товарно-грошові відносини, найом робочої сили, відхідництва тощо). Повільними темпами формувалась національна буржуазія. Конкуренція французького капіталізму, обмежуючі заходи колоніальної влади у відношенні підприємців-африканців фактично залишали останнім лише одну сферу діяльності – роздрібну торгівлю. Подібна «модель» не вимагала підготовки національних кадрів середньої та вищої кваліфікації. В країні нараховувалося три ветлікаря, десяток вчителів, вісім-десять лікарів, три провізора, десять юристів, декілька інженерів. [16]

Прискорений розвиток передбачав наявність значних вкладень капіталістів в становлення та розвиток національної промисловості та сільського господарства, в підготовку національних кадрів. Необхідні кошти могли прийти тільки з інших країн. Перед лідерами республіки, ідеологічні принципи яких сформувалися ще в період антиколоніального руху, не стояла гостро проблема політичної орієнтації. Крім того, в кінці 50-х років партія Суданський Союз, яка в своїй програмі декларувала захист інтересів трудового народу, взяла під свій контроль всі громадські організації Малі: Союз жінок Судану (створено у 1958 р.), Молодь Суданського Союзу (створено у 1959 р.), Профспілкове об'єднання трудящих Судану (створено у 1960 р.). 22 вересня 1960 р. Законодавча асамблея проголосила країну суверенною Республікою Малі, вільною від будь-яких зобов'язань по відношенню до Франції. В цей же день на надзвичайному з'їзді партії Суданський Союз було заявлено про вступ країни на шлях некапіталістичного розвитку. В резолюції з економічних питань з'їздом було висунуто положення про те, що соціально-економічні проблеми країни можуть бути вирішені лише «...на основі автентичного соціалізму, виходячи виключно з інтересів самих бідних прошарків населення». [17]

Фактично це був початок руху на Африканському континенті, який увійшов в історію під назвою соціалістична орієнтація. Його піонерами виступили Гана, Гвінея, малі.

З погляду сьогодення ми можемо стверджувати, що 1960 рік був не тільки роком Африки, а й роком початку боротьби за Африку в рамках «холодної війни». Особливості цієї боротьби знайшли своє чітке

віддзеркалення в процесі формування національної економіки, становлення і розвитку національної системи освіти Республіки Малі, особливо в сфері підготовки національних кадрів.

З метою утвердження керівництва республіки на декларованому ним шляху соціально-економічного і політичного розвитку в березні 1961 р. підписується угода про економічну і технічну співпрацю та торговий обмін між СРСР і Республікою Малі. Угодами передбачалось надання економічної і технічної допомоги в проведенні геологорозвідувальних робіт на нафту, золото, алмази, цементну сировину; будівництво цементного заводу; проведення робіт по поліпшенню судноплавних умов на р. Ніжер; будівництво спортивного комплексу в Бамако; створення навчального центру для підготовки національних кадрів: проведення проектно-пошукових робіт з будівництва залізниці; експорт в Малі машин, обладнання; чорних металів, цементу, нафтопродуктів, хімічних добрив, паперу, цукру, тканин та продовольчих товарів. З метою здійснення цих проектів Радянський Союз надав уряду Малі кредит на суму 40 млн. крб. на пільгових умовах. В жовтні 1962 р. було підписано угоду про надання республіці 10 млн. кредиту для розширення іригаційної системи в державному господарстві «Офіс дю Ніжер».

В цей же час було підписано домовленості про культурну співпрацю, в якій передбачався обмін досягненнями в галузі науки, освіти, охорони здоров'я, літератури, мистецтва, а також визначалися шляхи цього «обміну»: допомога в підготовці національних кадрів для промисловості, сільського господарства, науки і культури, відрядження викладачів для роботи в навчальних закладах, сприяння у вивченні мови, культури і літератури у відповідних навчальних закладах та наукових інститутах тощо. [18]

В 60-ті роки за рахунок кредиту і з допомогою радянських спеціалістів в республіці було проведено геологорозвідувальні роботи і створено національне товариство розвідки і експлуатації мінеральних ресурсів (Сонарем), побудовано цементний завод в селищі Діаму, розвідано родовище золота в районі м. Калана, що дало можливість у 70-ті рр. розпочати будівництво рудника по видобутку золота, освоєно біля 9 тис. га нових земель під вирощування рису в господарстві «Офіс дю Ніжер», поставлено на пільгових умовах два лайнери Іл-18, три Іл-14, п'ять літаків Ан-2 на базі яких з допомогою радянських спеціалістів створено національну компанію «Ер Малі».

Югославія будує консервний завод в Багінеде, Болгарія надала республіці кредит на суму 1,5 млн. крб. за рахунок якого при сприянні болгарських спеціалістів створена державна овочева плантація,

Чехословакія за рахунок кредиту в сумі 11,5 млн. крб. поставила радіопередавач, обладнання для госпіталю та борошномельних заводів, КНДР побудовано керамічний завод в Джакороні, за рахунок кредиту КНР споруджено два цукроварних заводи, сигаретну і сірникову фабрики, текстильний комбінат. [19]

Будівництво та майбутнє функціонування промислових об'єктів, реформування сільськогосподарського виробництва, проблеми державного управління вимагали нагального створення системи підготовки національних кадрів. Складність вирішення цієї проблеми полягала не тільки у відсутності відповідних навчальних закладів, а й у необхідності заміни певних стереотипів мислення та життєвих орієнтацій молоді. «Технічна освіта в Африці була в загоні, – засвідчував один із працівників Міністерства освіти, – з техніками поводилися як з бідними родичами. Професія друкарки цінувалася вище і винагороджувалася ліпше, ніж професія слюсаря чи ще більш складна спеціальність механіка. Тому молодь уникала навчання технічним спеціальностям, надаючи перевагу більш прибутковій праці конторських службовців. Нікого не турбувала ситуація, що погіршувалася з кожним днем. Між тим значення технічного спеціаліста для такої молодої країни як Малі важко переоцінити – це одна із основ національного розвитку». [20]

Радянський Союз, як і в економічній сфері, поспішив з допомогою уряду Малі у створенні закладів освіти з підготовки національних кадрів. Згідно з угодою про економічну та технічну співпрацю від 18 березня 1961 р., він взяв на себе зобов'язання побудувати Центр професійно-технічної освіти для підготовки кваліфікованих робітників. Комплекс включав: навчальний корпус на 300 учнівських місць, блок майстерень, гуртожиток, інші підсобні приміщення. Крім того радянська сторона зобов'язувалася забезпечити комплекс необхідним обладнанням, навчальною літературою, відрядити для роботи в ньому інженерно-технічних спеціалістів та викладачів загальноосвітніх дисциплін.

Перша черга ЦПО розпочала функціонувати вже у 1962 р. На трьох відділеннях проходили підготовку слюсарі, столярі та електрики. У 1964 р. було відкрито ще шість відділень з підготовки токарів, фрезерувальників, наладчиків, зварювальників, ковалів та ливарників. З жовтня 1965 р. ЦПО здійснював підготовку професійних робітників з одинадцяти спеціальностей. Строк навчання було продовжено з двох до трьох років. З 1967-1968 навчального року учням ЦПО була надана можливість одержання загальної освіти в об'ємі 9 кл. фундаментальної школи паралельно з професійною підготовкою. Наприкінці 60-х років

ЦПО був єдиним державним навчальним закладом подібного типу. 341 учень одержував робітничі спеціальності: токаря (36 учнів), електромеханіка (40), ливарної справи (24), коваля (29), фрезерувальника (20), каменяра (30), автомеханік (28), столяра (32), очисні споруди (15), зварювальника (30), водопровідника (10), механіка-збиральника (47). [21]

У 1968-1969 навч. році педагогічний колектив ЦПО складався з 57 викладачів і майстрів професійного навчання. Серед них: 9 малійських спеціалістів, 42 – радянських (з них: 11 викладачів загальноосвітніх та 31 – спеціальних дисциплін) і 6 – французьких. Керівник групи радянських спеціалістів одночасно був і технічним радником директора Центру. Радянськими викладачами і майстрами професійного навчання були розроблені і впроваджені в навчальний процес навчальний план та програми з усіх спеціальностей. В їх основу покладено, з урахуванням місцевих умов, навчальні плани і програми радянських навчальних закладів професійної освіти.

У 1963 р., з метою підготовки спеціалістів для різних галузей промисловості та викладачів професійно-технічних навчальних закладів, декретом уряду, на базі школи громадських робіт, створюється перший вищий технічний навчальний заклад – Національна інженерна школа в складі семи відділень: громадських робіт, картографії, топографії, геології, гідротехніки, електропромисловості, механіки. У цьому ж році Технічний коледж перетворено в технічний ліцей з підготовки спеціалістів середньої кваліфікації та абітурієнтів Національної інженерної школи. У 1966-1967 навчальному році в названих навчальних закладах навчалося біля 600 студентів, в т. ч. НІЩ – 168. [22]

Перші роки школа надавала своїм випускникам середню спеціальну технічну освіту. Перший випуск національних інженерів відбувся у 1970 р. Диплом про вищу інженерну освіту одержало 25 випускників: 10 за спеціальністю «громадські роботи», 6 – електротехніка, по 3 спеціалісти з топографії, геології та механіки; крім того 47 випускників одержали диплом про середню спеціальну технічну освіту. 78 випускників Технічного ліцею – дипломи техніків. [23]

В підготовці інженерних кадрів приймають участь і радянські спеціалісти у 1967 р. Мінвуз СРСР направив для роботи в Національній інженерній школі 6 викладачів (фізика -2, математика – 2, хімія – 1, автодорожня справа – 1); у 1968 р. – 7 викладачів (математика – 3, опір матеріалів – 2, фізика – 1, хімія – 1). Три викладачі працює в Технічному ліцеї (історія, географія, математика).

З середини 60-х рр. В республіці розпочинається підготовка спеціалістів з вищою освітою для сільського господарства, охорони

здоров'я, органів державного управління. Активну участь у цьому процесі приймають спеціалісти з СРСР по лінії Мінвузу та ЮНЕСКО.

5 січня 1963 р. в м. Бамако було підписано угоду про надання Республіці Малі безвідплатної допомоги в розмірі 1,6 млн. крб. з метою створення у 1963-1965 рр. Навчального центру з підготовки сільськогосподарських спеціалістів з загальним контингентом студентів 600 осіб, вищої адміністративної школи з підготовки керівних працівників державного апарату і медичного училища на 200 учнів з підготовки медичних сестер та акушерок.

Радянська сторона брала на себе зобов'язання виконати проектно-пошукові роботи, поставити необхідні будівельні матеріали, обладнання і транспортні засоби, здійснити будівництво названих об'єктів, забезпечити їх навчально-лабораторним обладнанням, викладачами та спеціалістами. Крім того, угодою передбачалося експортувати в республіку с СРСР різні товари для їх реалізації на внутрішньому ринку з метою фінансування витрат в малійській валюті, які будуть проведені радянськими будівельними організаціями, а також на утримання радянських спеціалістів. [24]

Сільськогосподарський політехнічний інститут створювався на базі існуючого сільськогосподарського коледжу і педагогічного училища в Катібугу шляхом реконструкції існуючих і будівництвом додаткових навчальних приміщень та підсобних споруд. У 1966-1967 навчальному році його було відкрито в складі трьох факультетів: землеробства, тваринництва, води і лісу. На початок 70-х років інститут перетворився в важливий регіональний центр з підготовки сільськогосподарських кадрів для Західної Африки. Якщо підчас першого набору було прийнято 143 студента, то у 1975-1976 навч. році в ньому навчалось 1178 студентів, в тому числі 83 із інших країн Західної Африки.

Перші три роки в інституті функціонувало відділення з підготовки спеціалістів середньої ланки. У 1970 р. відкрито відділення інженерів, перший випуск з яких відбувся у 1973 р. 47 малійців вперше в історії країни одержали дипломи спеціаліста сільського господарства з вищою освітою в своєму національному інституті. [25]

З самого початку діяльності інституту активну участь у формуванні малійських спеціалістів приймали радянські викладачі. Професорами Величко В. Е. і Каденом Н. Н. були складені навчальні плани для всіх відділень інституту, доц. Беспалим І. Д. створені дослідні земельні ділянки, значний внесок в організацію навчально-виховного процесу вніс головний технічний радник директора інституту Ларін Г. Ф.

Підготовка національних кадрів для державного апарату в Малі

розпочалася в кінці 50-х років у зв'язку з одержанням Суданом часткової автономії і перемогою партії Суданський Союз на виборах нового складу Територіальної асамблеї та Урядової Ради у березні 1957 року. 20 жовтня 1958 р. рішенням Урядової Ради створюється Національна адміністративна школа. Проте в цей період прискорений й елементарний характер змісту підготовки слухачів не дозволив надати їй статусу вищого навчального закладу. Тільки з січня 1963 р., після перебудови навчального процесу, вона одержала статус Вищої адміністративної школи. [26] 5 січня було підписано угоду про надання СРСР допомоги урядові Республіки Малі в будівництві приміщень школи і їх обладнання. У березні 1964 року Мінвуз СРСР направив школі бібліотеку з 1000 примірників політичної, навчальної і художньої літератури. У першій половині 1965 року будівництво школи було завершено. [27]

В школі формувалося два циклу (відділення). Студенти, які навчалися в циклі «А», одержували вищу освіту, в циклі «В» – середню спеціальну. Термін навчання як і в циклі «А» так і в циклі «В» складав три роки. Спеціалізація та контингент студентів у 1966-1967 навчальному році характеризується слідуючими даними: [28]

Спеціалізація	I курс	II курс	III курс	Всього	В т.ч. жінки
Цикл "А"					
Загальна підготовка	31	-	-	31	4
Керівництво підприємствами	13	-	-	13	-
Економіка	-	12	10	22	4
Юриспруденція	-	2	1	3	1
Загальне адміністративне управління	-	6	6	12	-
Соціальний сектор	-	5	3	8	-
Всього	44	25	20	89	9
Цикл "Б"					
Загальна підготовка	32	-	-	32	11
Економіка	-	23	20	43	7
Право і державна безпека	-	10	10	20	7
Соціальний сектор	-	8	-	8	7
Всього	32	41	30	103	7
Всього по циклам "А" і "Б"	76	66	50	192	41

Слід відзначити, що вперше було відкрито доступ до вищих навчальних закладів жінок і можливість займати після їх закінчення адміністративні державні посади.

У 1968-1969 навчальному році кількість студентів зросла до 258 осіб, в тому числі в циклі «А» до 132. На 1968 рік в школі було підготовлено біля 150 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. [29]

Крім малійських викладачів (18 осіб) наприкінці 60-х років в школі працювало по 3 викладача з Франції і Радянського Союзу (філософія, політекономія, право). Всі вони пропагували серед студентів свої філософські, економічні і правові концепції.

Інша ситуація склалася у Вищій партійній школі. Приміщення школи закінчилось будівництвом у жовтні 1967 р. за рахунок безвідплатної допомоги СРСР. З січня по червень 1968 р. група радянських викладачів розробила навчальний план і програми з одинадцяти дисциплін для двох річного і трьох місячного циклів, які були затверджені керівництвом партії Суданський Союз. Заняття в школі розпочалися в жовтні 1968 р. На 2-х річному циклі навчався 41 слухач, на 3-х місячному – 46 слухачів. Проте, після військового перевороту 18 листопада Вища партійна школа припинила своє існування. Радянських викладачів було переведено в інші вищі навчальні заклади, а приміщення передані Вищій нормальній школі.

Вища нормальна школа була відкрита у 1962 р. при сприянні ЮНЕСКО з метою підготовки педагогічних кадрів для Гвінеї і Малі. До проголошення незалежності єдиним педагогічним навчальним закладом була нормальна школа (педагогічний технікум) в Катібучу. Її було розорформовано у зв'язку зі створенням тут сільськогосподарського інституту. Школа, заснована при сприянні ЮНЕСКО, не давала випускникам вищу освіту. Лише у 1963 р. декретом №121 від 28 червня їй було надано статус вищого навчального закладу. У 1963-1964 навч. році у Вищій нормальній школі (педінститут) працювало три відділення: підготовки вчителів для ліцеїв і нормальних шкіл (педтехнікумів), інспекторів фундаментальної освіти та вчителів другого циклу фундаментальних шкіл. Термін навчання на першому відділені було встановлено 3 роки, на другому і третьому – два. В ці ж роки відкриваються сім районних навчальних закладів (нормальні школи) з підготовки вчителів для першого циклу фундаментальної освіти. [30] В педагогічних навчальних закладах у 1968-1969 навчальному році працювало 16 радянських викладачів (філософії, фізики, математики, біології, російської мови).

У 1965 році в приміщенні побудованому за рахунок коштів СРСР і переданому в подарунок урядові Малі, відкривається перший в історії країни медичний навчальний заклад – медична чотирьох річна школа з підготовки середнього медичного персоналу. На семи її відділеннях (фельдшерів, акушерок, сантехніків, техніків-лаборантів, медичних сестер, медсестер за доглядом дітей, соціальних помічників) у 1966 – 1967 навчальному році навчалось 149 студентів, у 1970-1971 – 240.

З дня відкриття школи в ній працювали викладачі СРСР за спеціальностями: рентгенологія, гінекологія, хірургія, педіатрія, хімія, фізика, біологія. Вони складали 30% складу педагогічного колективу. [11]

Підготовка медичних спеціалістів середньої ланки дозволила у деякій мірі покращити медичне обслуговування населення. За статистичними даними у 1972 р. кількість населення на одного фельдшера складали 13,4 тис. (у 1963 р. – 23 тис.), на одну акушерку 31,3 тис. (у 1969 р. 42,6 тис.). [32] Крім того, випускники школи стали одним із джерел формування контингенту студентів Вищої медичної школи, створеної у червні 1968 р. (Закон №68-26 від 13 червня 1968 року) у складі трьох факультетів: медичний, фармацевтичний, стоматологічний. Перший випуск відбувся у 1974 р. Вперше вісім малійських громадян одержало диплом лікаря з вищою освітою у своєму національному інституті.

Отже, на першому етапі розбудови незалежної держави в Республіці Малі були створені підвалини системи національної освіти, які в майбутньому дали можливість її утвердження, розвитку та реформування.

Примітки:

1. Loi № 62-74 /AN-RM Portan organisation de L'Enseignement; Decret № 235 /PG-RM Portan organisation de L'Enseignement Fondamental; Decret № 236 /PG-RM Portan organisation de L'Enseignement Secondaire Jünйral; Decret № 237 /PG-RM Portan organisation de L'Enseignement Supürieur; Decret № 238 /PG-RM Portan organisation de L'Enseignement Technique et Professionel. //»Contact» Bulletin pedagogic. Numero special. – Bamako, 1970. – P. 48-49; 52-55, 61-64.

2. L'Essor, 29 Avril, 1970.

3. Resolution Final du 1-e seminare de l'education nationale; Decret № 235 /PG-RM / /»Contact» Numero special. – 1970. – P. 33-34,48-49.

4. Decret № 235 /PG-RM //»Contact» Numero specialю- 1970. – P. 52-55.

5. Decret № 236 /PG-RM //»Contact». -P. 61.

6. Decret № 238 /PG-RM . //»Contact». -P. 62.

7. Decret № 237 /PG-RM . //»Contact». -P. 62.

8. 1-e seminare de l'education national 27-30 Decembre 1964. //»Contact». -P. 20.

9. Statistiques scolaires. Annйe scolaire 1966-1967 //Bulletin annuel. – Bamako, 1967. -P. 1-40.

10. Programmes d'йtudes. Anneй scolaire 1966-1967. – Bamako, 1966.

11. Там само.

12. VI-e Congres de L'Union Soudanise – R. D. A. 10-12 Septembre 1962. – Bamako, 1961. – P. 123.
13. L'Essor. 19 Juin 1961.
14. «Contact» Numero special. -P. 91.
15. L'Essor. 5 Mars. 1966; 22 Septembre 1968.
16. L'Essor. 13 Aoщt. 1955; «Contact» Numero special. -p3; СССР и страны Африки. 1946-1962 гг. Документы и материалы. В 2-х томах. -М., 1963. т. I. -С. 226.
17. Congrus extraordinaire de L'Union Soudanaise – R. D. A. – 22. 09. 1960. Bamako, 1960. -P. 16.
18. СССР и страны Африки. 1946-1962 гг. Документы и материалы. В 2-х томах. М., 1963. -Т. 2. -С. 229-244.
19. Annuaire statistique 1967 de la Rùpublique du Mali. – Bamako, 1968. – P. 75,95,102; L'Essor. 14 Aoщt 1968; 8 Fevrior 1967; Данилов П., Светлов В. Мали. -М. : Наука, 1970. -С. 93.
20. L'Essor, 3 Septembre, 1971.
21. Statistiques scolaires. Annйe scolaire 1966-1967. -P. 31.
22. Там само. -С. 28-29.
23. Statistiques scolaires. Annйe scolaire 1972-1973. – P. 84.
24. СССР и страны Африки. 1963-1970. Документы ы материалы. В двух частях. -М. : Политиздат, 1982. -Ч. I. -С. 14-16.
25. Statistiques scolaires. Annйe scolaire 1966-1967. – P. 29; 1975-1976. -P. 96-97, 104.
26. «Contact» Numero special, 1970. -P. 200.
27. Горбатов О. М., Черкасский Л. Я. Сотрудничество СССР со странами Арабского востока и Африки. -М., 1973. -С. 281-282.
28. Statistiques scolaires. Annйe scolaire 1966-1967. – P. 34-35.
29. Statistiques scolaires. Annйe scolaire 1975-76. -P. 104.
30. Journal officiel de la Republique du Mali. – Bamako. Aoщt. 1963., p. 461; Contact» Numero special, 1970. -P. 117-118, 120-123, 209.
31. Statistiques scolaires. Annйe scolaire 1967-1968. – P. 30; 1970-1971. – P. 18-21; 1972-1973. -P. 84.
32. Annuaire statistique 1973. – Bamako. Ministere du plan. Juin 1976. – P. 43-46.

Євтушенко Д. І.

РОСІЙСЬКО–УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1990-І РР. : ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Російська Федерація й Україна є на сьогоднішній день основними торговими партнерами один одного. Це пояснюється насамперед тим, що обидві держави, перебуваючи колись у складі Радянського Союзу, були головними складовими цього величезного економічного простору. Тісні зв'язки між Україною і Росією охоплюють практично всі сфери

економічного життя двох країн. Після розпаду СРСР через різні причини ці економічні зв'язки значною мірою були ослаблені, що вкрай негативно відбилося на стані економік двох держав. На Україні найбільше постраждало від цього машинобудування, насамперед його наукомісткі виробництва, що входять до складу воєнно–промислового комплексу, а також ряд інших галузей промисловості.

На економічному становищі обох держав негативно позначається відсутність в урядових структурах цих країн усвідомлення того, що одержання під високі відсотки кредитів МВФ і виконання умов, висунутих цією організацією, приводять до руйнування економік України і Росії. Погрозу економічної безпеки представляють, насамперед, рекомендації і пропозиції у відношенні, по-перше, недоцільності державного регулювання макроекономічних процесів навіть при використанні ринкових важелів: ціноутворення, валютного режиму, кредитно – інвестиційної політики, зовнішньоекономічної діяльності і соціальних пріоритетів; по-друге, форсованих темпів роздержавлення і приватизації, незважаючи на відсутність відповідних умов; у третіх, жорстко ортодоксальної монетарної політики, що позбавляє уряд можливості здійснювати ефективне регулювання співвідношення між прибутком і собівартістю і яка послужила вагомою причиною руйнування макроекономічних пропорцій процесу відтворення, а отже – і поглиблення економічної кризи.[1]

Вивіз капіталу за межі обох держав, могутній податковий і кримінальний прес на вітчизняного виробника, а також високий рівень корупції зводять нанівець усі спроби поліпшити економічне становище в даних країнах.

Усе це перетворює Україну і Росію в сировинні придатки високорозвинених країн, у хронічних боржників ведучих західних держав, приводить до істотного обмеження можливостей керівництва двох держав стосовно рішення як внутрішніх проблем, так і дій на міжнародній арені.

За таких умов необхідно всіляко зміцнювати взаємовигідні економічні і політичні зв'язки між Україною і Росією, що призведе і до більш успішного утвердження обох держав у світовому співтоваристві. Основним документом, на базі якого намічено здійснювати погоджену лінію на розвиток усебічної взаємодії, є Програма довгострокового економічного співробітництва на 1998 – 2007 роки, підписана президентами Росії й України в 1998 році.[2] Згідно з цим документом пріоритетними напрямками економічного співробітництва в зазначений період є й будуть: ракетно–космічна, авіаційна, хімічна і металургійна

промисловість; паливно-енергетичний комплекс; сільське господарство; транспорт.

Важливою метою цієї Програми є розвиток торгових відносин, узгодження дій при проведенні економічних реформ і структурних перетворень, розвиток регіональних зв'язків, що були налагоджені з 1995 року і стають усе більш і більш вагомим компонентом двосторонніх відносин України і Росії. Прикладом успішного міждержавного регіонального партнерства можуть служити Харківська і Білгородська області, що підписали договір про міжрегіональне економічне і культурне співробітництво.

У 1999 році на Україні діяли «торгові представництва Татарстану, Ямало-Ненецького автономного округу, Дагестану, Бурятії і Республіки Саха (Якутія)». [3]

Говорячи про важливість, необхідність зміцнення взаємовигідних економічних зв'язків, варто завжди пам'ятати, що українські товари знаходять ринок збуту насамперед на території Росії й інших держав СНД, а також у деяких країнах третього світу. У високорозвинених країнах, насамперед Західних, попит на українські товари вкрай обмежений (виключення становлять лише деякі види сировини і природних копалин). Наочним прикладом вищесказаному може послужити експортна ситуація в 1996 році, коли середньомісячний вивіз товарів і сировини з України складав півмільярда доларів і прогнозувався вихід на мільярдний рубіж. Але цього не сталося через те, що з 1 вересня 1996 року Росія, виходячи з різних, у тому числі, ймовірно, і політичних міркувань, увела податок на додану вартість у відносно українського експорту. Це призвело до різкого падіння місячного обсягу експорту України до 250 мільйонів доларів. [4]

Ситуацією, що склалася, природно, скористалися західні і білоруські виробники, що заповнили російський ринок своїми товарами (не випадково саме з 1997 року в Білорусії почалося зростання виробництва), у той час як Україна знайти альтернативу ринку Росії не змогла.

Погіршення торговельних відносин між двома країнами негативно позначилося на економіці не тільки України, але і Росії. Так, якщо частка Росії в товарообігу України в 1995 – 1996 роках складала 47%, то в 1997 році – вже 40 %, а в 1998 році – лише 33 %. [5] А це означає скорочення кількості робочих місць на багатьох російських заводах і фабриках із усіма наслідками, що звідси випливають.

Витиснення карбованця з України й інших країн СНД, що має місце, так само підриває економічні і політичні позиції Російської Федерації в цих країнах.

Російський експорт в Україну має таку структуру: продукція машинобудування – 14 %, хімічної промисловості – 6%, металургійної промисловості – 3% і енергоносіїв – 71 %. Структура ж українського експорту в Росію інша: продукція машинобудування складає 25 %, хімічної промисловості – 12 %, металургійної – 31 %, продовольчих товарів – 22 %.[6] Звідси можна зробити висновок, що Росія – це великий ринок для продукції української обробної промисловості, у той час як вона сама є найважливішим постачальником паливно-сировинних ресурсів. Подібна структура взаємної торгівлі вигідна для України. Але разом з тим практично однобічна залежність від російських енергоносіїв загрожує її національній безпеці.

Так, однієї з найгостріших проблем у російсько-українських відносинах є заборгованість України за постачання природного газу, що на 1 січня 1999 року складала приблизно 1 млрд. 600 млн. доларів.[7] Ще більш загострює ситуацію повідомлення в засобах масової інформації (особливо російських) про несанкціонований відбір українською стороною російського газу, що проходить по трубопроводах України на Захід. Наприкінці 1998 року урядом Росії було жорстко заявлено про необхідність наведення порядку в цьому питанні.

У зв'язку з цим російською стороною планується будівля альтернативного газопроводу в Європу, через територію Білорусії, тобто в обхід території України. Такий стан справ склався тому, що плата за газ за світовими цінами для України непомірно висока. Так, за тисячу кубометрів газу в 1999 році вона повинна була платити по 80 доларів, у той час як ціна на газ на внутрішньому ринку Росії становить 18 доларів за цей же обсяг газу. Це негативно позначається на собівартості продукції українських підприємств, тому що вона виходить дорожче російської, а, отже, і менш конкурентноздатною. Незважаючи на це, з метою забезпечення стабільності транзиту газу через свою територію, Україна в 1998 році знизила порівняно з 1997 роком тариф за транзит однієї тисячі кубометрів газу на сто кілометрів з 1,75 долара до 1,09 долара США.[8] Невеликою є і плата за збереження російського газу в підземних газосховищах України.[9]

Звичайно, встановлювати ціна на власні енергоносії, зокрема газ, – це право Росії. Туреччині, наприклад, у тім же 1999 році російський газ продавався за ціною 114 доларів за тисячу кубометрів. Але, по-перше, промисловість там набагато менш енергоємна, ніж українська. По-друге, клімат у Туреччині набагато тепліший а, отже, і витрати цієї країни на імпортні енергоносії, навіть при настільки високій їхній ціні, в цілому значно менші.

Закупівля ж Україною не настільки дорогого природного газу з іншого джерела, скажемо туркменського, проблематична, тому що всі газопроводи, що пов'язують каспійський басейн із Європою, проходять через територію Росії, яка, користаючись цим, навряд чи дозволить Україні переорієнтуватися на інше, не російське джерело газу. Для одержання ж від Російської Федерації енергоносіїв за цінами нижче світових Києву будуть змушувати піти на певні поступки у відносинах з цією країною, під якими Москва насамперед розуміє відмовлення України від частини свого політичного й економічного суверенітету на користь інтеграції двох країн. Йти по такому шляху Київ не бажає. Усе це приводить до перетворення України в хронічного боржника Російської Федерації, що, користаючись недостачею в української сторони наявних засобів, вимагає оплати власністю країни-боржника. Наприклад, акціями ведучих підприємств України чи правом володіння приналежних їй трубопроводів. Виконання ж Києвом цих умов призведе до втрати Україною економічного суверенітету. Втрата економічного суверенітету, в свою чергу, веде до втрати і політичного, тому що означає втрату народом власності на своє національне багатство, державою ж – здатності проводити незалежну політику в інтересах усього населення, а там вже недалеко і до відправки українських юнаків на війни за чужі інтереси.

Практично однобічна залежність від постачань російських енергоносіїв загрожує національній безпеці України й в іншому. Фактично щорічно видобуток нафти і газу в Російській Федерації падають. Це пов'язано, на наш погляд, насамперед з нераціональним веденням справ у газодобувній і нафтовидобувній галузях російської промисловості – прибуток, отриманий від реалізації нафти і природного газу, в основному йде не на відновлення основних фондів, проведення геологорозвідувальних робіт і освоєння нових родовищ, а на закупівлю власності за кордоном. При збереженні такого стану справ, нафти і газу, що добуваються на родовищах створених ще за часів СРСР, вистачить ненадовго, що приведе до повної дезорганізації економічного і політичного життя в країні, тому що основні валютні надходження в бюджет Росії йдуть саме від продажу енергоносіїв.

А тепер виникає закономірне питання, а що буде з Україною, з огляду на її залежність від постачань російських газу і нафти, якщо все це відбудеться в Російській Федерації? Так, уряд України вживає заходів, спрямованих на диверсифікацію джерел постачання енергоносіїв, але поки вони не дали бажаного результату.

Звідси можна зробити наступний висновок. Доти, поки не буде існувати повноцінної альтернативи російським енергоносіям, поки на

Україні не будуть впроваджені енергозберігаючі технології і не зміниться структура її промислового потенціалу (ведучу роль повинні грати не енерго- і матеріаломісткі, а наукомісткі виробництва) – стан справ на краще не зміниться.

Украй негативну реакцію і тверду конкуренцію з боку Росії викликають спроби України самостійно укоренитися на ринки озброєнь країн Близького Сходу, Південної та Південно-Східної Азії. Як приклад конкурентної боротьби можна навести факти про суперництво двох країн відносно продажу танків і ремонту на своїх заводах іноземної військової техніки. Так, у 1995 році «Укроборонсервісом« був виграний тендер на ремонт єгипетських військових літаків радянського виробництва, також Пакистан віддав перевагу Україні, а не Росії, на постачання 320 танків «Т-80» для своєї армії. [10]

Разом з тим, хоча 80 % підприємств ВПК колишнього СРСР знаходиться на території Російської Федерації, лише 17% його виробів Росія може робити без кооперації з колишніми республіками Радянського Союзу, а це створює сприятливі перспективи для воєнно-технічного співробітництва двох країн. Немаловажним для обох держав є співробітництво Конструкторського Бюро ім. Антонова з російськими підприємствами по випуску нових моделей літаків «АН – 38», «АН – 70», «АН – 140». Як відзначав колишній міністр закордонних справ України Б. Тарасюк: «Значний потенціал плідного не тільки економічного, а і політичного співробітництва закладений у проекті створення середнього європейського транспортного літака на базі моделі «АН – 70» українських конструкторів. Завдяки зусиллям двох наших президентів ми звернули увагу ряду ведучих європейських країн і їхніх лідерів до цієї перспективної розробки, що значно випереджає за своїми основними характеристиками існуючі світлові аналоги».

Говорячи про подальші економічні взаємини двох країн, на наш погляд, є всі підстави вважати, що їхня надмірна політизованість усе більше буде поступатися місцем прагматичному підходу при прийнятті рішень обома сторонами. Цьому буде сприяти насамперед непрості економічні процеси, що мають місце в обох державах. Варто пам'ятати, що які б складнощі не виникали у взаєминах Росії й України, у доступному для огляду майбутньому вони будуть залишатися друг для друга найбільшими економічними партнерами.

Примітки:

1. Мочерный С., Плотников А. Экономическая безопасность в контексте государственного суверенитета Украины // Экономика Украины. – 1998. – № 4. – С. 3.

2. *Мусатов В. Непростая судьба договора с Украиной // Международная жизнь. – 1999. – № 2. – С. 22.*
3. *Дубинин Ю. Выступление // Международная жизнь. – 1999. – № 2. – С. 94.*
4. *Самодуров О. У час випробувань підтримати один одного //Політика і час. – 1998. – № 10. – С. 24.*
5. *Мусатов В. Непростая судьба договора с Украиной // Международная жизнь. – 1999. – № 2. – С. 22.*
6. *Там само. – С. 22.*
7. *Там само. – С. 23.*
8. *Лук'янов А., Хахлюк А. На землі, в небесах і на воді // Політика і час. – 1998. – № 7. – С. 61*
9. *Там само. – С. 61.*
10. *Волович А. А. Россия и Украина на Ближнем Востоке: сравнительный анализ внешней политики / Российско – украинские отношения: преемственность и развитие. – М., 1999. – С. 133.*
11. *Виступ міністра закордонних справ України Б. Тарасюка в Дипломатичній академії МЗС РФ //Політика і час. – 1998. – № 11-12. – С. 5.*

Сєров Д. І.

УКРАЇНО – ЛІВІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ: МОЖЛИВОСТІ, СТАН, ПЕРСПЕКТИВИ

Близький Схід є дуже важливим регіоном для України, завдяки своєму географічному положенню і потенційній економічній та політичній значимості. Крім можливих джерел палива і капіталу, країни Близького Сходу також сприймаються як потенційні ринки для української промислової та сільськогосподарської продукції.

Цей регіон може відігравати першорядну роль в економічних інтересах нашої країни. У ряді пріоритетів він може зайняти ведуче після Росії місце, а в ряді випадків виступати і як альтернатива. Це стосується не тільки енергоносіїв, але і постачань продукції машинобудування, будівельних потужностей, завантаження морського флоту, формування туристичних потоків, торгівлі сільськогосподарською продукцією, підготовки фахівців і т. д.

Нагадаємо, що до розпаду СРСР Україна тісніше інших радянських республік підтримувала економічні відносини з ними, у тому числі з Лівією. Україна могла б почати свою діяльність з тих позицій, які залишив СРСР, якби не зміни політичних умов: нестабільність, конфлікти, міжнародні санкції у відношенні ряду арабських країн, де мають об'єктивно сприятливі умови для співробітництва з Україною.

Дипломатичні відносини між Україною і Лівією були встановлені 17 березня 1992р.[1] Вже 20 січня 1993р. у Київ прибула група лівійських дипломатів для відкриття посольства. 22 січня Тимчасовий Повірений у справах ВСНЛАД в Україні Міфтах Аль-Фейтурі вручив ноту про акредитацію в Україні заступнику міністра іноземних справ В. Ліпатову.

Україна зацікавлена в економічному співробітництві з Лівією – однією з найбагатших арабських нафтовидобувних країн. Основою економіки Лівії є нафтова промисловість. Її внесок у ВВП становив у 1970-1990р. 50-70%. Фонд продуктивних свердловин нараховує близько 900 одиниць. Лівійська нафта відрізняється малим змістом сірки (до 1%), її родовища доступні. За даними геологічної служби США резервні запаси нафти в Лівії оцінювалися в 25,9 млрд. барелей (в одній барелі 159 літрів). Це приблизно 3,7 млрд. тонн.[2] До того ж, близько 7 млрд. бар. нафти належить Лівії в прибережному шельфі, що на границі з Тунісом. Доведені запаси природного газу в Лівії обчислюються в 1,3 млрд. куб. м. З огляду на природні багатства Лівії, і на те, що її економіка була в значній мірі зорієнтована на радянські технології, 80% озброєнь Лівії складала радянська техніка,[3] навчання цивільних і військових фахівців проходило в Радянському Союзі, у тому числі на Україні, – Лівія є оптимальним економічним партнером для нашої країни. На це звертали увагу українські політики, оцінюючи перспективність економічної взаємодії з Арабським Сходом.

Нормальні відносини між двома країнами – це реальна можливість рішення пріоритетної задачі України – забезпечення себе паливно-енергетичними ресурсами. Так, зі 115 млрд. кубометрів природного газу і майже 60 млн. тонн нафти, які щорічно споживала економіка України, на її території видобувалося усього лише 25 млрд. кубометрів газу і до 5 млн. тонн нафти. З газу, що отримала Україна із-за границі, 55% його поставила Росія і 30% – Туркменістан.[4] Більша частина нафти також йде з Росії.

Україна має величезний потенціал для здійснення проектів розвитку трубопровідного транспорту нафти і газу (проектні інститути, трубопрокатні заводи, машинобудівні заводи, що випускають відносно сучасні газоперекачувальні агрегати і насосні станції, а також кваліфіковані кадри будівельників).[5] У Лівії це викликає великий інтерес.

Підтримка Україною санкцій ООН, передбачених резолюціями РБ ООН № 731,748, 843, введених у зв'язку з обвинуваченнями про причетність Лівії до загибелі американського літака, що вибухнув над шотландським містом Локербі в 1988р. і авіалайнера французької авіакомпанії UTA у 1989 р., утруднила політичні і багато в чому обмежила економічні відносини України з ВСНЛАД.

Відповідно до резолюції № 748, прийнятої 31 лютого 1992 р., Лівії заборонили імпортувати зброю, літальні апарати і запчастини до раніше завезеної техніки, з нею припинилося повітряне сполучення, із країни були відкликані всі іноземні військові фахівці, був знижений статус дипломатичних представників, а також припинилася підготовка кадрів військовослужбовців. Через рік, 11 листопада 1993р. РБ ООН прийняв резолюцію № 843 про посилення економічних санкцій проти Лівії. Після прийняття цієї резолюції, були в добавок блоковані лівійські активи в західних банках,[6] включаючи інвестиції, акції, дивіденди, крім надходжень від операцій з нафтою, газом і експорту сільськогосподарської продукції з Лівії після 3 грудня 1993 р. Була також накладена заборона на імпорт технологічного устаткування і запасних частин для нафтопереробних заводів та нафто- і газотранспортних систем відповідно до затвердженого переліку. Заборона не стосувалася постачань бурового устаткування.[7] Таким чином, можливості експорту України по багатьом статтям були заблоковані. Під забороною опинилися такі найважливіші статті українського експорту в Лівію, як авіаційна техніка, запасні частини до поставленої раніше військової техніки, проведення на українських авіаремонтних підприємствах відновлення ресурсу закуплених раніше літаків, постачання устаткування і запасних частин на ремонтні заводи в Лівії, підготовка лівійських військових і цивільних фахівців, а також відряджання в Лівію військово-технічних фахівців. Таким чином, уся військова техніка, яка була поставлена до 1992 р., залишилася практично без запасних частин і належного технічного обслуговування.

Незважаючи на те, що 6 травня 1992р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 228, яка передбачає неухильне виконання резолюцій РБ ООН № 748 і 883, політичні відносини між двома країнами продовжували удосконалюватися в розрахунку на те, що у скорому майбутньому санкції будуть скасовані. Так у листопаді 1992р. Київ відвідав Посол Лівії в Російській Федерації Мухаммад Шаабан для обговорення питань двосторонніх відносин і перспективи відкриття посольства Лівії в Києві.

Однак відновленню нормальних повноцінних міждержавних відносин заважали не тільки санкції ООН, але й у якоїсь мірі зовнішньополітичний курс Лівії, у якому є наявним антиамериканська й антиізраїльська спрямованість, що може негативно вплинути на відносини України із США й Ізраїлем, з якими встановлені дружні відносини. Можливо, тому аж до недавнього часу не приймалося рішення про відкриття українського посольства в Лівії, хоча ще в 1993р.

відбувся ряд зустрічей представників МЗС із Тимчасовим Повіреним у справах Лівії в Україні, на яких лівійська сторона запропонувала фінансувати оренду приміщення для української дипломатичної місії у випадку її відкриття в Тріполі.

Як помічає американський дослідник О. Смолянський: «У 1995р. Київ оголосив про свій намір відкрити посольство в Лівії, але імовірно, по політичних причинах цього не зробив. Відносну скромність київських зусиль не важко зрозуміти. Починаючи з «нуля» і зазнаючи нестачу людських і фінансових ресурсів для великомасштабного «дипломатичного наступу», Україна не мала іншого вибору, крім як проявити стриманість у питанні відкриття посольств. Тому Київ вибирав собі партнерів обережно, виважуючи їхній відповідний потенціал, що міг би послужити економічним і політичним інтересам України. »[8]

Завдяки зусиллям міжнародного співтовариства в цілому, міжнародних організацій, а також необхідності й зацікавленості європейських країн в економічному співробітництві з Лівією, стало можливим призупинення санкцій проти Лівії. У вересні 1997р. Ліга Арабських Держав проголосувала за ослаблення заборони на повітряне сполучення. Виходу з тупикової ситуації багато в чому сприяла посередницька ініціатива президента ПАР Нельсона Манделли при незначному сприянні саудівської дипломатії. Президент Зімбабве Роберт Мугабе, будучи головою Організації Африканської Єдності, виступаючи у вересні 1997р. на Генеральній Асамблеї ООН, також заявив про необхідність припинення санкцій, згадавши, що це рішення підтримують і інші африканські лідери, включаючи президентів Уганди, Танзанії, Ліберії і Гамбії, про що вони заявляли, відвідуючи Лівію з офіційним візитом.[9]

І, нарешті, Міжнародний Суд ООН, виходячи зі своїх повноважень, що визначає для нього міжнародне право, вирішив припинити довгострокове ігнорування цієї проблеми шляхом передачі справи в РБ, у якій головні ролі, на думку арабських оглядачів, належать Англії і США, які закликають до продовження санкцій, безпосередньо в Міжнародний Суд.[10] Вже в серпні 1998р. РБ ООН прийняв резолюцію, відповідно до якої заходи проти Лівії можуть бути припинені у випадку передачі її урядом двох осіб, підозрюваних у терористичній діяльності.

Лівія виконала ці вимоги, однак санкції так і не були зняті. Тільки 5 квітня 1999 р. Рада Безпеки ООН прийняла рішення про призупинення режиму санкцій проти Лівії у зв'язку з видачею міжнародному трибуналу цих людей.[11] Лівійська сторона готова була виконати цю вимогу ще на початку серпня 1994р.,[12] однак поки не

почався тиск на ООН, США, Великобританію з боку великих компаній і корпорацій, ця проблема не сходила з мертвої точки. Скасування санкцій було пов'язано, насамперед, з економічними інтересами, постачанням в Європу лівійської нафти в обсязі 1 млн. бар. у добу[13] і вигідними контрактами по відбудові лівійської економіки після нормалізації відносин з нею.

За повідомленнями британської газети «Financial Times», іноземні компанії та корпорації здійснювали цілеспрямовану роботу в розрахунку на скасування санкцій ООН проти Лівії. Вона була різко активізована після оголошення лівійською владою про розробку планів, що передбачають асигнування у розмірі 10 млрд. дол. для реалізації проектів у нафтовій, газовій промисловості і на транспорті з залученням іноземних технологій і інвестицій.[14]

Практично Лівія відкрита для повномасштабного економічного співробітництва. Цю можливість неодмінно використовує Україна. У нових умовах іноземні компанії виявляють велику зацікавленість до угод у нафтовій і газовій промисловості (усього на 4,5 млрд. дол.), реалізація яких розрахована на найближче п'ятиріччя. Сюди відноситься модернізація трьох старих і будівництво одного нового НПЗ, розробка нафтового родовища Al-Farah, участь іноземних компаній у розвідці родовищ природного газу.

Німеччина, Іспанія, Греція, Італія – основні імпортери нафти з Лівії. В даний час реалізується 13 проектів у галузі нафтової і газової розвідки за участю британських, іспанських, французьких і норвезьких компаній.[15]

У 1999 р. Лівія виробляла у добу 1,27 млн. бар. І планувала збільшити здобич нафти до 2 млн. бар., незважаючи на низькі ціни на нафтопродукти на світовому ринку.[16] Найбільш привабливі для іноземних нафтових компаній – це родовища високоякісної лівійської нафти. Собівартість видобутку тут надзвичайно низька. Виробничі витрати на видобуток 1 бар. нафти на родовищах Національної нафтової корпорації (ННК) становлять у середньому 2,5 дол., а на деяких ще нижче – 1 дол.[17]

Керівництво Лівії має намір залучати іноземний капітал до здійснення проектів і в інших галузях економіки. Так французька компанія «Альстом» має намір одержати підряд на будівництво електростанції потужністю 1200 МВт і опріснювальної установки у Сирті. У проекті припускають взяти участь швейцарська і німецька компанії. Замовником виступає лівійська компанія «General Electricity».[18] До такого роду проектів українська сторона також виявляє жвавий інтерес. Особливо привабливі перспективи в сфері транспорту.

Лівія асигнує 4 млрд. дол. на розвиток залізничної мережі. Передбачається прокладка залізничної полотнини протягом 3 тис. км. і будівництво 96 нових станцій. Лівійське залізничне агентство в 1988 р. призначило торги на здійснення проектів по розширенню залізничної мережі, включаючи будівництво 2 тис. км залізничних колій уздовж узбережжя і 992 км. – з півночі на південь країни. [19] Ще в жовтні 1994 р. у Лівії з робочим візитом перебувала делегація українських експертів, що провела переговори в міністерстві транспорту й енергетики Лівії з приводу реалізації проекту будівництва в Лівії залізниці загальною довжиною 3000 км.

Особливу увагу Лівія приділяє перебудові інфраструктури для цивільної авіації і відновленню літакового парку національного перевізника «Libyan Arab Airlines», у якому дотепер домінуюче місце займає техніка, яка була придбана у колишнього СРСР. Зазначена компанія має намір закупити нові авіатранспортні засоби на загальну суму 2,5 млрд. дол.

Переговорний процес на вищому рівні між Лівією й Україною продовжився і в наступні роки. 20-24 липня 1994р. Україну відвідала делегація лівійських експертів на чолі з заступником міністра закордонних справ Лівійської Джамахірії С. А. Мухаммедом, що був прийнятий Головою Комісії Верховної Ради по іноземних справах і зв'язкам із СНД Б. И. Олейником. Був підписаний протокол переговорів, у якому сторони підкреслили перспективні напрямки співробітництва у нафтогазовій, енергетичній, транспортній галузях.

20 жовтня 1995р. Верховна Рада ратифікувала Угоду між Урядом України і ВСНЛАД про торгово- економічне співробітництво, підписану в Києві 18 січня 1995р. [20]

У 1996р. в Тріполі делегацією Міненерго України були проведені переговори і досягнута домовленість з питань вивчення можливості спорудження в Лівії вітряної електростанції, цеху по ремонту трансформаторів з використанням досвіду українських фахівців і сучасних технологій.

З цього виходить, що українська зовнішня політика повинна прикласти максимум зусиль для початку нового етапу співробітництва з таким перспективним партнером як Лівія.

Про перспективи українсько-лівійського співробітництва заявив на засіданні круглого столу, присвяченого українсько-арабським відносинам, що відбувся в 1994р. Тимчасовий Повірений у справах Лівії в Україні Міфтах Аль-Фейтурі: «Лівійсько-українські зв'язки мають безумовну цінність для обох сторін і можуть приносити велику

користь у випадку повного використання потенційних можливостей. Ми зацікавлені в українському технологічному досвіді в області іригації, зрошення, дорожнього будівництва, у продукції української промисловості, арматурі, машинах, устаткуванні й електротехнічній продукції. Відповідно, Україну не можуть не цікавити лівійські нафта і газ. Таким чином, у нас багато спільних інтересів. Хочеться підкреслити, що санкції стосовно Лівії однаково негативно впливають на наші країни і не дають можливості встановлювати міцні зв'язки».[21]

За словами Тимчасового Повіреного в справах ВСНЛАД в Україні Міфтаха Аль – Фейтурі, діяльності лівійських бізнесменів перешкоджає не тільки економічна криза в Україні, але і відсутність стабільної законодавчої бази, яка б гарантувала безпеку інвестицій і одержання прибутку. А без цього сподіватися на ділову активність не має ніякого сенсу.[22]

Ще одна проблема, про яку часто говорили українські і зарубіжні офіційні особи, – це відсутність юридичної основи для двосторонньої торгівлі. Два питання, що звичайно згадувалися в цьому зв'язку, були: захист інвестицій і уникнення подвійного оподатковування. За останні декілька років деякі угоди, стосовно цих і близьким до них питанням, підписані Україною і низкою країн Близького Сходу і Північної Африки. Проте, багато проблем залишилося. Крім того, деякі країни періодично обвинувачували Україну в затримці виконання угод. Іранці – у зв'язку з доставкою палива, а турки – у зв'язку з нафтопроводом. Лівійці в 1994 р. звернули увагу української урядової комісії, що була створена з метою підтримки співробітництва між двома країнами на відсутність результатів у її роботі. Проблема невиконання існуючих угод також була визнана українськими посадовими особами.[23]

Для справедливості варто було б відзначити, що не все залежить тільки від української сторони. Багато чиновників із країн Близького Сходу теж набули аналогічну репутацію за зволікання і неретельність.

Тривала економічна криза в самій Україні, часта зміна урядів у 90-і роки, не досконале законодавство, корупція і відсутність твердих гарантій для іноземних інвесторів, а також нестача кваліфікованих фахівців, здатних ефективно діяти в умовах цього регіону заважають Україні вести послідовну і наступальну зовнішньоекономічну діяльність по оволодінню близькосхідними ринками і залученню відтіля капіталів. На жаль, відносини України з Лівією здебільшого просліджуються на рівні переговорних процесів, а не конкретних дій і реального економічного співробітництва.

Зараз, на рубежі століть в Україні чітко проявилися тенденції економічної стабільності і зросту. З іншого боку, зникло багато перешкод, пов'язаних зі скасуванням санкцій проти Лівії. Можливостями лівійського ринку вже активно користаються європейські і неєвропейські країни.

Правда, останнім часом переговори подають надію своїм рівнем і масштабністю. У вересні 2001р. у Києві з офіційним візитом перебувала лівійська делегація на чолі з Членом історичного керівництва лівійської революції, Секретарем Головної тимчасової адміністрації оборони Абу Юнесом Джабером. У програмі перебування – переговори з президентом України Л. Кучмою, прем'єр – міністром А. Кинахом. [24] Додамо такий немаловажний факт, що головою української частини двосторонньої українсько-лівійської комісії зі співробітництва є Ю. Єхануров – перший віце-прем'єр міністр України. У ході візиту обговорювалися питання розвитку двостороннього співробітництва, зокрема, у сферах капітального будівництва, енергетики, транспорту, освіти, фінансів, інвестицій. У зв'язку з тим, що А. Ю. Джабер є керівником військового відомства, неважко здогадатися, який обсяг взаємних інтересів існує тільки в одній цій сфері. Для ілюстрації вкажемо, що на озброєнні лівійської армії перебувають 2210 танків, 2620 БТР і БМП, 130 бойових кораблів, 469 літаків і вертольотів, в основному зроблених у СРСР. [25]

Таким чином, рівень і масштаб проведених останнім часом переговорів задали тон для інтенсивного і плідного співробітництва. Це сигнал до того, що Україна запрошується не тільки і не стільки для суперництва на лівійському ринку з іншими країнами. Задача полягає, у тім, щоб у найкоротший термін зайняти природну нішу лівійського ринку, яка призначена Україні по визначенню, у силу історичної спадщини.

Примітки:

1. Перелік держав, що визнали Україну як незалежну державу і встановили з нею дипломатичні відносини // Політика і час. – 1993. – №1. – С. 88.

2. Егорин А. З. Современная Ливия. – М. : Институт востоковедения РАН, 1998. – С. 84.

3. Там само. – С. 170.

4. Марущак В., Хахлюк А. Пріоритети диктуються життям // Політика і час. – 1993. – №2. – С. 25.

5. Маначинський А. Великий нафтовий пас«янс // Політика і час. -1998. – №4. – С. 88

6. Егорин А. З. Вказ. праця. – С. 153.

7. Кеворков Л. С. Экономические санкции против Ливии и их последствия // Ближний

Восток и современность. Вып. 9. – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2000. – С. 61.
8. Smolansky O. Ukraine and the Middle East // Ukraine in the World. Edited by Lubomir A. Hajda. Harvard University Press, 1998. P. 175.
9. Quaddafi Finds Friends // The Economist. 1997. October, 25. P. 58.
10. Два ливийца предстают перед шотландским судом. Дини – первый, кто разорвал блокаду Триполи // Аннахар. –1999. –7 апреля. (Перевод с арабского)
11. Джаафар М. Стратегия затяжного дыхания // Ашшахид. – 1998. – 9 сентября. – С. 21-24. (Перевод с арабского)
12. Егорин А. З. Вказ. праця. – С. 154.
13. Иностранные экспортёры добиваются отмены санкций против Ливии // Бюллетень иностранной коммерческой информации. – 1998. – №120. – 8 октября.
14. Там само.
15. Там само.
16 Смирнова Г. И. Социально – экономическое положение Ливии после снятия санкций // Ближний Восток и современность Вып. 8. – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – 1999. С. 162.
17. Там само. – С. 162.
18. Там само. – С. 165.
19. Там само. – С. 165.
20. Закон України про ратифікацію Угоди між Урядами України і ВСНЛАД про торгівельно-економічне співробітництво // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №38. – С. 288.
21. Україна – арабський світ: сфери взаємних інтересів. Матеріали круглого столу 31травня 1994р. – К., 1994. – С. 10.
22. Там само. – С. 11.
23. Smolansky O. Ukraine and the Middle East // Ukraine in the World. Edited by Lubomir A. Hajda. Harvard University Press, 1998. – P. 180;
24. Про візит в Україну делегації Великої Соціалістичної Народної Лівійської Арабської Джамахірії на чолі з Членом історичного керівництва лівійської революції. Секретарем Головної тимчасової адміністрації оборони Абу Бакером Юнесом Джабером. – Прес-реліз брифінгу з актуальних питань зовнішньої політики 11 вересня 2001 року // www. mfa. gov. ua
25. Егорин А. З. Египет нашего времени. – М., 1998. – С. 269; Багадасаров С. Б., Чавушьян А. Н. Военный и военно-экономический потенциал стран Ближнего и Среднего Востока. – М., 1998. – С. 49.

Войтович О. І.

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ США І ЯПОНІЇ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД

8 вересня 1951 р. у Сан-Франциско було підписано мирний договір між союзними державами та Японією. Радянський Союз договір не підписав. Це був зовнішньополітичний прорахунок сталінської дипломатії, провідником якої тоді був міністр закордонних справ СРСР

А. Я. Вишинський. Одним із наслідків такого кроку виявилась територіальна проблема між СРСР та Японією. І як свідчить повоєнний досвід – це досить важкорозв'язувана проблема. Відсутнім є і мирний договір між двома країнами, що є також негативним наслідком політики Москви того часу.

Мирний договір підвів підсумок окупаційному періоду в історії «країни де сходить сонце», який тісно пов'язаний зі Сполученими Штатами. Саме американські війська під командуванням ген. Д. Макартура проводили окупаційну політику в Японії. Це були складні і протирічливі часи не тільки для останньої, але й складні для повоєнних міжнародних відносин в цілому і на Далекому Сході зокрема. Розпочалася «холодна війна». Втім окупаційний період (в американській історіографії його ще називають «сьогунат Макартура»[1]), на наш погляд, розвивався чітко за правилами, що їх диктувала «холодна війна». На протязі 1945-1947 рр. в Японії були проведені заходи, що мали на меті воєнно-економічне послаблення Сполученими Штатами свого далекосхідного суперника. Реформи того часу мали в цілому позитивне значення. І особливо розробка й прийняття нової конституції Японії у 1947 р.

Починаючи з 1948 р. і до підписання мирного договору у 1951 р., (а саме на цей період випадає різке загострення міжнародних відносин, початок війни у Кореї та ін.) США перетворюють колишнього ворога у провідника своїх інтересів на Далекому Сході. Особливо цей процес прискорився, коли з'ясувалося, що подібну роль не відіграватиме більше Китай, так як гоміньданівський режим Чан Кайши втрачав свої позиції. «В ці роки, – писав колишній посол США в Японії за часів президентства Дж. Кеннеді Е. Рейшауер, – визначився загальний курс американо-японських відносин на довгі часи уперед, більш багатообіцяючий курс, ніж той, на який ми б мали розраховувати, виходячи з тих жахливих битв війни та окупації Японії армією країни-переможниці»[2]. На відміну від першого періоду (хоча і ці роки критикувалися радянськими політиками, науковцями особливо наприкінці 40-х – у 50-і рр. [3]), другий період мав якісні відмінності. У японській пресі він отримав назву «зворотнього курсу». І дійсно, на протязі 1948 – 1951 рр. Сполучені Штати проводять політику щодо Японії, яка б максимально відповідала їх інтересам: перетворення колишнього ворога у воєнно-політичного союзника за допомогою якого б можна було вирішувати низку завдань. В першу чергу – стримування Радянського Союзу в Азіатсько-тихоокеанському регіоні (АТР).

Після підписання мирного договору того ж дня було підписано Договір про гарантії безпеки між Японією і Сполученими Штатами

Америки. Його підписали: від імені США держсекретар Д. Ачесон і прем'єр-міністр Японії С. Іосіда. Договір містив п'ять статей. Аналіз змісту договору дозволяє зробити висновок, що це фактично був воєнно-політичний союз, хоча і нерівноправний. Про це свідчать перша і друга статті документу, де йшлася мова про розміщення на території Японії та навколо японських островів американських військ, діяльність яких не могла бути контрольованою з боку уряду в Токіо. Згідно до ст. 2, японські власті не могли звертатися по допомогу до будь-якої третьої країни, не сповістивши про це уряд у Вашингтоні. На нерівноправність воєнно-політичного союзу вказували тоді і значно пізніше як політики, так і науковці. До речі, колишній прем'єр-міністр Я. Накасоне, лідер Ліберально-демократичної партії (ЛДП) у 1982 – 1987 рр. під час робочої зустрічі з М. С. Горбачовим у Москві заявив, що новий договір з Америкою від 1960 р. більш рівноправний. З його точки зору він фактично повернув Японії її незалежність; Японія отримала право юридичного контролю над американськими військами на її території; виключалась можливість втручання американських військ у внутрішні справи під час виникнення масових страйків тощо; новий договір має термін існування – десять років і тому не виключається можливість його анулювання.[4]

Після підписання договору безпеки 1951 р. був підписаний ще ряд документів, які склали юридичну основу воєнно-політичного союзу між США і Японією. Насамперед це Адміністративна угода від 28 квітня 1952 р., яка регулювала механізм застосування договору безпеки.

Десятиріччя після укладення мирного договору й договору безпеки було складним. Наростання «холодної війни», протистояння між США і СРСР на Далекому Сході, поширення національно-визвольного руху в країнах Азії – далеко неповний набір рис, що характеризували 50-і роки.

В політичних колах у Вашингтоні, серед науковців не було єдиної точки зору щодо ролі Японії в межах двохстороннього союзу. У першій половині 50-х років перевагу мали ті, хто відстоював необхідність використання її як військової сили проти Радянського Союзу та його союзників. Але перевагу наприкінці 50-х – на початку 60-х отримали прихильники використання Японії як економічної потуги.[5] Необхідно підкреслити, що загальним знаменником для політико формуючих кіл того часу була думка про необхідність стримування країн комуністичного блоку в АТР, з однієї сторони. З іншої – утримування далекосхідного партнера під жорстким контролем з боку США. Разом з тим, роль, що відводилась Японії в межах воєнно-політичного союзу дозволяла їй, в значній мірі, зосередитись на внутрішніх, а згодом і зовнішніх економічних проблемах. В результаті – з середини 60-х років

вона перетворюється в одного з торговельно-економічних конкурентів Сполучених Штатів.

19 січня 1960 року був підписаний новий Договір про взаємне співробітництво та гарантію безпеки між США і Японією. Свої підписи під новим договором поклали держсекретар К. А. Гертер і прем'єр-міністр Н. Кісі. [6] Основу американо-японського воєнно-політичного союзу склала 5 стаття договору, де йдеться мова про сукупні зусилля направленні на протистояння агресії з боку третьої сторони. Найбільші суперечки у Радянському Союзі викликала 6 стаття договору згідно якої США отримувала бази «з метою сприяння безпеці Японії та підтримці миру й безпеки на Далекому Сході». [7] Вважалося, що саме в цій статті договору закладено агресивний характер воєнно-політичного союзу.

Слід зазначити, що незважаючи на більш рівноправний характер договору та якісно нову роль Японії у союзі, з початку 60-х років виділилось щонайменше три проблеми, які турбуватимуть членів альянсу упродовж 60-х – 70-х років, і особливо США.

По-перше, це зростання торговельно-економічних протиріч між обома країнами. По-друге, нерівноправний статус Японії в межах альянсу, при тому, що на рубежі 60-х – 70-х років і на протязі слідуючих десятиліть Вашингтон вимагатиме від Токіо збільшення військових витрат, та збільшення зобов'язань, аргументуючи тим, що рівні права передбачають і рівні зобов'язання. Разом з тим, саме в цей період статус Японії пройшов певну еволюцію: від «молодшого партнера» до «зрілого партнера». По-третє, активізація японської зовнішньої політики, вихід її за межі альянсу та участь у вирішені регіональних проблем де-хто у Вашингтоні розглядав як фактор, що може призвести до послаблення союзу двох країн.

Політика тиску з боку Вашингтона на Токіо відбувалась в рамках концепції, яка згодом отримала назву «розділеної долі»* і мала на меті проведення жорсткої боротьби за Азію. Але у 60-ті роки Америка програла цю боротьбу, про що свідчила поразка у в'єтнамській війні. Наслідком цього можна вважати появу у 1969 р. «гуамської доктрини», або «доктрини Ніксона-Кіссінджера». За висловом одного із американських науковців вона «символізувала занепад інтересів США в Азії». [8] Японії відводилась одна з головних ролей в реалізації нового зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів, у втіленні в життя їх інтересів в регіоні. Саме в цей період (період «асиметричної і відносної взаємозалежності») американські правлячі кола домагалися від своїх союзників більш справедливого розподілу воєнного тягаря. Г. Кіссінджер згодом напише, що «доктрина

Ніксона» вимагала від країн, що знаходяться під загрозою брати на себе більший тягар стосовно свого захисту за допомогою звичайних військових засобів.[9] І особливо на новій ролі Японії в межах воєнно-політичного союзу США наполягатимуть з середини 70-х років, коли були підведені підсумки війни у В'єтнамі. Новий зовнішньополітичний курс адміністрації республіканця Дж. Форда щодо Японії і АТР був обґрунтований у новій «тихоокеанській доктрині», або «доктрині Форда». Її було проголошено у грудні 1975 р. Передбачалось подальше зміцнення американо-японських відносин як основи стратегії США в регіоні.

Незважаючи на нові обставини, Японія залишалась хоч і привілегійованим, але все ж нерівноправним партнером Сполучених Штатів. Окрім цієї обставини, яка посилювала протиріччя між обома країнами мав місце комплекс проблем, що виникав на тлі торговельно-економічних протиріч. Рубіж 70-х – 80-х років характеризувався «торгівельними війнами» між обома країнами.

Прихід до влади у США Р. Рейгана виявився початком нового якісного етапу в існуванні воєнно-політичного союзу. Закінчився період розрядки. Республіканська адміністрація, експлуатуючи у своїх інтересах афганський фактор, вважала за необхідне проводити політику жорсткого протиборства з Радянським Союзом. АТР розглядався політикоформуючими колами як регіон, де Сполучені Штати повинні відновити своє домінування. все це знайшло своє відображення у новій «доктрині Рейгана». За своїм змістом вона виявилась обґрунтуванням неоглобалістських тенденцій у зовнішній політиці Вашингтона і особливо у першій половині 80-х років. Сам Р. Рейган називав такий підхід «політикою реалізації миру через силу».[10]

Таким чином, американо-японські стосунки розглядались як паріжні, що вплинуло на статус Японії як воєнно-політичного партнера США. У травні 1981 року президент Р. Рейган та прем'єр-міністр Д. Судзукі підписали комюніке, де вперше було заявлено, що стосунки між двома країнами є союзницькими. В документі було вжито термін «союз»[11]. Слід сказати, що де-хто у Сполучених Штатах намагався у такий спосіб вирішити ще декілька проблем: по-перше, примусити Токіо вийти за межі 1% від ВНП бар'єру на військові витрати** і таким чином знизити рівень торговельно-економічних протиріч; по-друге, більш тісніше прив'язати до США Японію в межах воєнно-політичного альянсу, що буде запорукою утримування останньої під контролем. Попри все, не викликає сумнівів, що адміністрація Р. Рейгана намагалась покласти край тому стану речей, який мав місце у воєнно-

політичних відносинах між обома країнами та був зафіксований ще 1977 році в комюніке Картера-Фукуди.

Справжні зміни у стані союзників почали відбуватися після того як у листопаді 1982 р. уряд Японії очолив Я. Накасоне. Він заявив, що його країна буде «авіаносцем США, який не тоне». [12] У травні 1983 р. японське керівництво підписало прийняту на наряді у Вільямсберзі «Політичну декларацію з питань безпеки», де було зафіксовано єдиний погляд країн «великої сімки» на проблеми безпеки. Якісні зміни в американо-японських відносинах відбились і на особистих стосунках лідерів країн. Звернення «Рон – Ясу» саме на цій зустрічі виявились символічними і впливало на подальше саме позитивне сприйняття не тільки одне одного, а й країн. [13] Слід вважати, що Японія почала перетворюватися в асоційованого члена НАТО. Уряд Я. Накасоне прийняв у 1983 р. рішення про підключення до американської програми СОІ і в тому ж році було підписано угоду про надання Сполученим Штатам військової технології високого рівня складності. На протязі першої половини 80-х років Японія приймала активну участь у військових навчаннях «Рім пак» («тихоокеанське кільце») разом з США та іншими країнами.

В цілому ж, на протязі 80-х років воєнно-політичний союз двох країн вирішував проблеми пов'язані з відновленням лідерства Сполучених Штатів в АТР та протидіяв (як про це офіційно заявляли в обох країнах) «радянській загрозі». Наприкінці 80-х років подібної риторики стало значно менше і дедалі вона зникла, оскільки покращились радянсько-американські стосунки.

Слід підкреслити, що й в той період альянс використовувався Вашингтоном як засіб вирішування суто торговельно-економічних проблем, що неодноразово загострювались.

Адміністрація Дж. Буша внесла суттєві корективи в тихоокеанську стратегію США. Пріоритетними були цілі пов'язані зі зміцненням економічних та технологічних позицій Америки. Нову роль, з точки зору як політикоформуючих кіл, так і науковців повинно було відігравати американо-японське воєнно-політичне партнерство. Водночас керівництво Сполучених Штатів виходило з того, що військові витрати не можуть й надалі залишатися обтяжливими для країни. І особливо, коли ситуація в світі змінюється на краще.

Разом з тим, наприкінці 80-х та на початку 90-х років більшість американських вчених, а згодом і політиків дійшли висновку, що в умовах, коли в регіоні відсутня всеохоплююча загально азіатська система безпеки її повинні компенсувати воєнно-політичні союзи. В АТР Сполучені Штати уклали свого часу військові угоди з п'ятьма країнами. Безумовно,

американо-японський союз посідає чільне місце і саме він є основою «архітектури безпеки АТР в сучасних умовах». Тодішній держсекретар Дж. Бейкер вважав, що «гармонійні та продуктивні американо-японські стосунки – запорука стабільності в регіоні»[14]. Їх цінність особливо важлива в умовах формування нової системи міжнародних відносин. Цю нову обставину слід мати на увазі, так як в період після закінчення «холодної війни» двохстороннє партнерство розвивалось під впливом двох протилежних факторів. По-перше, це традиційне співробітництво двох країн в рамках альянсу і прагнення Вашингтону укріпити свої позиції в регіоні і союзі. По-друге, заяви деяких опозиційних ЛДП сил про намір «переглянути двохсторонні зобов'язання таким чином, щоб Японія могла стати самостійною воєнною державою в АТР». [15] По-третє необхідно зважити на те, що серед американських науковців існувала певна невизначеність щодо подальшого розвитку міжнародних відносин у регіоні в період після завершення «холодної війни» й розпаду СРСР.

За часів президентства У. Клінтона радикальних змін у воєнно-політичному союзі не відбулось. Американський президент в ході зустрічі з прем'єр-міністром Р. Хасімото в квітні 1996 р. підкреслив, що альянс є «ключовим в забезпечені стабільності в регіоні»[16], хоча й існує комплекс проблем, в першу чергу – торговельно-економічних.

Адміністрація Дж. Буша-мол., на наш погляд, щодо Японії продовжує ту ж політику, що мала місце в останні роки.

Не підлягає сумніву, що воєнно-політичний союз зберігатиме свою актуальність і в майбутньому. Але та асиметрія у рівні зобов'язань членів альянсу, яку так і не вдалось подолати все ж залишатиметься актуальною проблемою. Її доведеться вирішувати нинішньому керівництву в обох країнах. Актуальними залишатимуться й проблеми прав Японії в рамках воєнно-політичного альянсу, та торговельно-економічні проблеми. Вирішення цих питань допоможе уникнути в майбутньому «духу Пірл-Харбору», що інколи охоплює відносини двох країн.

Примітки:

1. Japan and the Pacific Quadrille. The Major Powers in East Asia. / Ed. by H. J. Ellison. – Boulder and London, 1987. – P. 41.

2. Reischauer E. O. The United States and Japan. (Third eds.). – Cambridge, 1965. - P. 328.

3. Див. : Эйдус Х. Т. Послевоенная Япония. -М.,1947; Эйдус Х. Т. Агрессивная политика американского империализма в Японии. – М.,1949; Крайнов П. А. Американский империализм в Японии. — М., 1951. та ін.

4. Горбачев М. С. Жизнь и реформы. -М.,1995. -Кн. 2. -С. 261.

5. Американская историография внешней политики США. 1945 – 1970. / Под ред. Г. Н. Севостьянова. – М., 1972. – С. 280.

6. Treaty of Mutual Cooperation and Security Between the United States of America and Japan (1960). // Reischauer E. Op. Cit. – P. 379-381.
7. Ibid. -P. 380.
** Концепцію було сформульовано М. Менсфілдом — послом США в Японії у 1977-1979 рр. Згідно концепції обидві країни повинні нести рівну відповідальність за стан справ в межах воєнно-політичного альянсу.*
8. Japan, ASEAN, and the United States. /Ed. by H. Kendall. -Berkley (Calif.), 1991 -P. 77.
9. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997. -С. 643.
10. Рейган Р. Жизнь по-американски. М., 1992. -С. 586.
11. Barnet R. The Alliance. America, Europe, Japan. Makers of The Postwar World. – N. Y., 1983. -P. 424.
*** Максимум в 1% ВНП на озброєння був встановлений кабінетом міністрів Японії 5 листопада 1976 р. під час затвердження «Основної програми національної оборони». Детальніше про це див. : Япония: Справочник. / Под. общ. ред. Г. Ф. Кима. -М. 1992. – С 397.*
12. Auer J. Japan's Defense Policy. // Current History. -1988, April. – Vol. 87. – N 528 -P. 145.
13. Рейган Р. Вказ. праця. -С. 352.
14. Baker J., III. Amerэса in Asia: Emerging Architecture for a Pacific community. // Foreign Affairs. – 1991/92. Winter. – Vol 70. – N5. -P. 9.
15. Шергін С. О. Азіатсько-тихоокеанський регіон: історія та сучасність. – К., 1993. – С. 52.
16. The Economist. April, 13th. -1996. -P. 13.

Зубаренко І. В.

ЄГИПЕТСЬКО-АМЕРИКАНСЬКІ ЕКОНОМІЧНІ СТОСУНКИ У КОНТЕКСТІ БЛИЗЬКОСХІДНИХ ПРОБЛЕМ

Дослідження виключно економічної сторони у взаємовідносинах між двома державами не надає можливості зробити певну оцінку і передбачити подальші перспективи розвитку цих відносин. Не можливо категорично відокремити економіку від політики перш за все, тому що перша є одним з найголовніших рушіїв другої. Окрім того, ми не можемо розглянути економічні і торгівельні стосунки між Єгиптом та США, чи між США і Арабським світом в цілому, не торкаючись політичних та стратегічних планів Америки щодо країн Близького Сходу і боротьби між «арабами . . . та Ізраїлем».

У Законі про національну безпеку США (розділ 511, § 2) відкрито проголошується, що «не треба надавати ніякої допомоги, яка не йде на користь безпеці Сполучених Штатів». І дійсно, на протязі 1970-х

1980-х. рр. американська допомога була спрямована безпосередньо на країни, пов'язані зі Сполученими Штатами спільними інтересами в галузі політики, стратегії та безпеки.

Після підписання у 1978 р. Кемп-Девідських угод США надали Єгипту значну економічну допомогу у розмірі $815 мільйонів.[1] В ретроспективі ця допомога не тільки зміцнила стратегічне партнерство між Єгиптом та Сполученими Штатами, а і посприяла подальшому важливому зобов'язанню щодо збереження умов вищезгаданих угод під час стресових моментів (наприклад, війна 1982 р. у Лівані), і врешті решт підштовхнула Єгипет на крок вперед до запровадження нових економічних перетворень.

На протязі останньої чверті століття політика Єгипту підтвердила своє лідерство у міжарабських справах, а саме її ведучу роль у пошуку встановлення всебічного миру і стержневу роль у формуванні міжнародної коаліції, яка засудили у 1990 р. вторгнення Іраку до Кувейту. Тверда позиція єгипетського керівництва щодо вирішення кризи у Перській затоці посприяла ануляції величезного військового боргу Єгипту Сполученим Штатам у розмірі $7,1 мільярда.[2]

Сьогодні Єгипет продовжує грати активну роль у встановленні повного, всебічного і справедливого миру на Близькому Сході. У 1994р. завдяки інтенсивному єгипетсько – американському посередництву у Каїрі було підписано першу угоду для запровадження у життя історичного договору, підписаного в Осло. У 1999 р. подібні сумісні зусилля призвели до підписання угоди у Шарм ель-Шейк. Також слід зауважити, що Єгипет зіграв важливу посередницьку роль у передачі двох лівійських персон, які обвинувачуються у скоєні терористичного акту по підриву літака Pan Am 103 над Локербі, до шотландського суду на території Нідерландів.

Стосовно трагедії, яка мала місце на території США 11 вересня 2001 р., президент Єгипту Хосні Мухаммад Мубарак підкреслив у інтерв'ю United Press, що він цілком заперечує причетність лівійської або іракської сторони до скоєння терористичного акту такого масштабу. При цьому, пан Мубарак вказав на те, що необхідно скликати конференцію на високому рівні під керівництвом ООН для підписання багатостороннього міжнародного договору по боротьбі з тероризмом.[3]

Хоча в США неодноразово відбувались дебати з приводу, чи має сенс зменшити допомогу Єгиптові, однаково сильна двопартійна підтримка Конгресу вже посприяла наданню економічної допомоги у розмірі $24 мільярди за останні 25 років.[4] За цей період більше 13 тисяч єгипетських фахівців мали нагоду стажуватись у в вищих учбових закладах

Сполучених Штатів завдяки допоміжним програмам. У 1970-1980-ті рр. завдяки допомозі США стало можливим відбудувати Суецький канал і модернізувати єгипетську інфраструктуру, пов'язану з оборонною системою, проблемами водопостачання у пустелі, телекомунікаціями та діяльністю портів. У 80-ті роки допомога Сполучених Штатів була сфокусована на покращенні якості життя у Єгипті, особливо у сільській місцевості, шляхом запровадження програм у галузі сільського господарства, охорони здоров'я, початкової освіти, будівництва, промислової і комерційної бази. У 90-ті роки партнерство між адміністраціями АРЕ і США вже посприяло переходу Єгипту до ринкової економіки та збільшенню його ролі у глобальному ринковому просторі. Ці захоплюючі перетворення надали відновленої надії населенню Єгипту у покращенні соціально–економічного життя, а також заохотили єгипетський ринок, який став мішенню для інвестування з боку зростаючої кількості американських компаній, до активізації торгівлі.

Дивлячись через часову призму останньої декади, помітно, що економічна сторона єгипетсько-американського партнерства виглядає досить непогано. На протязі останніх років, уряду Єгипту вдалось подолати інфляцію та знизити бюджетний дефіцит приблизно на 20% від ВНП на початку 90-х років до найнижчих показників у 2000 р. Але, водночас зі зменшенням кількості іноземних боргів, майже вдвічі скоротився ВНП. Причиною тому стали такі значні перешкоди, як терористична атака у Луксорі, що справила негативний вплив на подальший розвиток туризму, падіння у всьому світі цін на нафту і втеча капіталу із-за економічної кризи у Південно-східній Азії. На сьогоднішній день у Єгипті відносно низький рівень інфляції, відроджується туристичний сектор, багатообіцяюче майбутнє у газового виробництва та експорту і помітне збільшення за останній рік нетрадиційного експорту. Саме на цієї стадії розвитку економічного партнерства між двома державами для єгипетської сторони було б доцільним укладення зі Сполученими Штатами угоди про вільну торгівлю.

На думку посла США в Єгипті, пана Даніеля Картера, в цілому Сполучені Штати зацікавлені у розширенні зон вільної торгівлі. Адміністрація Буша об'явила, що «прискорений курс» у торгівельних відносинах, сприяючих зміцненню державної могутності, вважає за найвищий пріоритет.[5] Проте подібна заява не припускає автоматичної згоди США на укладення з Єгиптом угоди про вільну торгівлю. Перш за все, керівництву Єгипту потрібно ужити ряд заходів, які просигналізують іноземним інвесторам, що Єгипет – країна, придатна для капіталовкладень. До таких заходів належать: 1). Захист інтелектуальної власності

спроможність Єгипту привабити іноземних інвесторів в численні галузі вимагає адекватного захисту авторських прав, запатентованих винаходів і т. д. Зараз Парламент розглядає проект Закону про захист прав на інтелектуальну власність. Єгипту потрібен закон, що відповідає стандартам ВТО. *

2). Розвиток партнерства в галузі економіки і торгівлі за посередництвом представництва ВТО в Досі. На багатьох конференціях, які відбувались у Каїрі на протязі останніх 5 років, мали місце дебати з приводу того, що митні бар'єри і зайвий бюрократизм є головними перешкодами для іноземних капіталовкладень та експорту. Іноді потрібно багато часу, грошей та паперів, щоб перевезти через границю ті чи інші товари, або отримати дозвіл на ведення бізнесу на території Єгипту. Але ніякі ідеї про введення зон відкритої торгівлі, зменшення податків чи інші стимули для капіталовкладень не зможуть сприяти нормальному партнерському клімату, якщо одна зі сторін буде уникати запровадження Згоди ВТО про митну оцінку.

3). Запровадження податкової реформи. Теперішній податковий режим у Єгипті накладає надто міцний тягар на іноземні компанії і створює великі перешкоди для нового потоку капіталовкладень. Водночас, він не дає необхідних прибутків уряду. Більш досконаліше податкове законодавство має стати необхідним пріоритетом єгипетського керівництва.

4) Запровадження судової реформи. Як єгипетські, так і іноземні інвестори будуть згодні продовжувати свою діяльність тільки у тому разі, якщо вони будуть впевнені у спроможності законодавчої системи вчасно захистити їх права.

5) Приватизація. Приватизаційна програма у Єгипті розглядається американськими партнерами, як засіб, підтверджуючий серйозність уряду щодо реформи, якій треба надати нового поштовху. В наступні два роки планується приватизація фінансової системи, а саме 50% банківських та страхових організацій, які на сьогоднішній день залишаються в руках уряду.

Зацікавленість єгипетської сторони в отримуванні допомоги з боку США і надалі очевидна. Радник президента Єгипту з політичних питань, доктор Асама Аль-Баз підкреслив у інтерв'ю для газети «Аль-Хаят», що «керівництво Єгипту прагне, щоб Сполучені Штати продовжували приймати активну участь в економічному розвитку країни, торкаючись перетворень у галузі сільського господарства, промисловості, послуг та інформаційних технологій».[6]

**ВТО – Всесвітня торгівельна організація*

Вашингтон, в свою чергу, надаючи Єгипту економічну і військову підтримку, перш за все зацікавлений у розвитку політики регіонального співробітництва. Географічне розташування Єгипту і лідерство у таких солідних структурах, як Організація африканської єдності, ЛАД, Рух неприєднання, Група 77 та Організація ісламської конференції безперечно роблять його суттєвою мішенню у близькосхідній стратегії США.

Прогноз розвитку стосунків між Єгиптом та Сполученими Штатами з врахуванням вже здійснених перетворень є досить оптимістичним. На сьогоднішній день американко-єгипетські стосунки знаходяться на солідній стадії стратегічного партнерства. Дві впевнені у своїх силах держави готові до зміцнення стержневого співробітництва і на далі.

Примітки:

1. Robert Satloff and Patricj Clawson. U. S. Economic Aid to Egypt: Designing a new pro-growth package// MERIA (Middle East Review of International Affairs). – 1988. –Issue 11/July.

2. Yoram Meital. Domestic challenges and Egypt's U. S. policy// Meria (Middle East Review of International Affairs). – 1988. – Volume 2, №4.

3. Ар-Раіс Мубарак фі хадіс лі уікалят анба Юнайтед Пресс аль-алямійя. // Аль-Ахрам. – 18 азар, 2001.

4. William Quandt. The United States and Egypt. Washington, 1990.

5. U. S. – Egyptian Relations in the period ahead. Remarks by Ambassador Daniel C. Kurther// American Chamber of Commerce in Egypt. – March 13, 2001.

6. Аль-Баз аля агамійя аль-мусаада аль-амрикійя лі Миср// Аль-Хаят. – 23 азар, 2000.

Гогунська Т. О.

РОЗВИТОК АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН В 1979-1990 РР.

Характерною рисою британської зовнішньої політики другої половини XX віку була атлантична орієнтація, тобто встановлення тісних зв'язків зі Сполученими Штатами Америки, що надавало своєрідне забарвлення курсу Лондона в області міжнародних стосунків загалом. На думку багатьох дослідників, англо-американські, більш ніж інші двосторонні відносини, просочили усі сфери британської зовнішньої політики.[1] Часто при аналізі цих стосунків використовували прикметник «особливі», маючи на увазі близькість і взаємну відповідальність залучених до них сторін, які перевершували звичайні відносини країн, що просто уклали союз.

Англійські і американські вчені пояснювали природу цих відносин рядом об'єктивних чинників, наприклад, спільністю мови, економічним співробітництвом, що посилилось в післявоєнний період, розвиненими господарськими зв'язками двох країн, а також близькістю національних культур. Однак при всій важливості цих чинників, не вони грали вирішальну роль у встановленні «особливих стосунків». Адже всі ці чинники існували і раніше і призводили швидше до суперництва, ніж до дружби, а вказаний характер відносин між двома країнами склався порівняно нещодавно, в ході другої світової війни і особливо після її закінчення.

У середині XX століття роль світового лідера перейшла від Великобританії до США. Незважаючи на участь в трійці вершителів долі післявоєнного світу, Британія через важке економічне становище і колоніальні проблеми була позбавлена можливості стати супердержавою нарівні з СРСР і США. У цей період і виник «особливий» англо-американський альянс. Британський уряд в цьому випадку виходив з наступних міркувань: по-перше, необхідно було залучити американців в процес збереження встановленого міжнародного порядку; по-друге, «особливий» характер двосторонніх відносин дозволив би англійцям значно впливати на рішення і дії США як лідера капіталістичного світу; по-третє, близькість до однієї з двох могутніх держав сприяла б зміцненню британських позицій в світі. Вашингтон, в свою чергу, розраховував на допомогу найближчого союзника, володіючого ядерною зброєю, в забезпеченні моральної і матеріальної підтримки дій США на міжнародній арені, особливо в Західній Європі.

В основі «особливих відносин» лежало ядерне партнерство США і Британії. Втрата американцями в 1950-ті роки ядерної монополії змусила їх піти на співробітництво з англійцями в цій сфері. Британія винайшла атомну бомбу самостійно, але не мала фінансових і технічних можливостей для виробництва і випробувань ядерної зброї у великих масштабах. У цьому їй на допомогу прийшли Сполучені Штати, які забезпечили англійців ядерними ракетами і надали їм інформацію розвідувального характеру.

Таким чином, ядерне партнерство поставило Лондон в залежність від Вашингтона. Асиметрія «особливих відносин» двох країн виявлялася і в інших сферах взаємодії Британії і США, таких як економічне співробітництво або міжнародні конфлікти регіонального характеру. Вплив англійців на політику найближчого союзника виявився дуже обмеженим, а британські інтереси не завжди в повній мірі враховувалися в Білому дому. Атлантична солідарність заважала

закріпитися Британії в Європі і відмовитися від ролі держави з глобальними інтересами. Проте «особливі відносини» як і раніше існували, хоч і називалися іноді «природними»,[2] що свідчило про тимчасове послаблення контактів між двома країнами, пов'язане з вступом в 1973 році Британії в Європейське Співтовариство.

М. Тетчер, ставши прем'єр-міністром, поступово внесла свої корективи у відносини між США і Англією. Новий глава британського кабінету віддавала перевагу атлантичному напряму у зовнішній політиці і взяла курс на реанімацію «особливих відносин» між Лондоном і Вашингтоном. У період правління М. Тетчер англо-американські стосунки пережили свій розквіт і навіть стали «екстраординарними». [3] Однак доцільність подібного кроку з боку британського прем'єр-міністра викликає певні сумніви.

У перші роки прем'єрства М. Тетчер і президентства Дж. Картера серйозних змін в двосторонніх відносинах не сталося. Вся увага британського прем'єра була направлена на розв'язання наболілих внутрішніх проблем країни і проведення нового економічного курсу консерваторів, тому зовнішньополітичними задачами займався, в основному, Форін оффіс. Британське міністерство іноземних справ дотримувалося думки, що для Британії пріоритетним повинний бути західноєвропейський напрям, а не атлантичний. У результаті відродження «особливого» характеру англо-американських відносин складалося на рубежі 1980-х років тільки в запевненнях у вірності і дружбі між союзниками і підписанням угод в сфері ядерного співробітництва.[4]

Важливим чинником в англійській зовнішній політиці у 1980-ті роки був особистий: М. Тетчер надавала великого значення встановленню тісних персональних відносин з лідерами країн, що займають ведучі позиції в світі. У залежності від характеру цих стосунків відповідно розвивалося і співробітництво Британії з тією або іншою державою. Так, з Дж. Картером у британського прем'єра тісного контакту не вийшло. Американський президент не володів тими якостями, які М. Тетчер хотіла бачити в американцях. Він виявився не здатним діяти рішуче і ефективно, як того вимагав статус очолюваної ним держави. Прихильність Дж. Картера до розрядки і миролюбної дипломатії спричиняла у британського прем'єр-міністра роздратування і тривогу.

Спроби М. Тетчер завоювати прихильність Р. Рейгана були більш успішними і призвели до виникнення близьких дружніх відносин між ними. У основі даного альянсу поряд зі схожістю ідеологічних, політичних і економічних поглядів керівників США і Британії лежав

суб'єктивний чинник особисті симпатії американського президента і англійського прем'єра. Р. Рейган вселяв М. Тетчер упевненість і силу, гарантію того, що Сполучені Штати як і раніше стоять на варті інтересів капіталістичного світу. Чарівливість і гарні манери американського президента згладжували його інтелектуальні недоліки, тим більше, що він завжди умів знаходити саме важливе в суті питання, ігноруючи численні деталі.

З приходом до влади Р. Рейгана британський курс на «реанімацію» англо-американських «особливих» відносин став набувати реальні риси. Передусім, М. Тетчер першої з іноземних лідерів нанесла візит в Вашингтон, тим самим розраховуючи на роль головного союзника Сполучених Штатів. Потім вона активно підтримала відступ від політики розрядки у відносинах Схід-Захід і поновлення Р. Рейганом «холодної війни». Всі виступи і заяви британського прем'єр-міністра незмінно містили думку про пріоритетний розвиток англо-американського союзу, який мав, на її думку, основоположне значення для досягнення британських цілей.[6]

Фолклендські події 1982 року остаточно переконали М. Тетчер у важливості підтримки «особливих» відносин з США. Під час воєнної операції в Південної Атлантиці по визволенню британських островів від аргентинських загарбників англійцям була надана величезна матеріально-технічна допомога з Вашингтона. Після деяких коливань і спроб бути посередником між конфліктуючими сторонами американська адміністрація подала Лондону і дипломатичну підтримку.

Фолклендська криза вважається кульмінацією в розвитку «особливих» відносин між Британією і США. Затверджується, що без допомоги Вашингтона воєнна операція за 8500 миль від Англії мала б менше шансів на успіх.[7] Безумовно, це так, але питання про доцільність цієї операції як і раніше залишається відкритим. Фолклендський конфлікт, по суті, був випадковим і випадав із загальної політики англійського уряду відносно колоніальних володінь, що залишилися від Британської імперії. Якби Аргентина не вирішила захопити острови воєнним шляхом, то найвірогідніше в недалекому майбутньому вони стали б її власністю завдяки двостороннім переговорам. Навіть насильний перехід Фолклендів в аргентинське володіння міг виявитися успішним при умові, що британський уряд очолював би в той момент хтось інший. М. Тетчер, крім володіння сильним характером, плекала надію на відродження минулої величі Британії. Події на Фолклендах дозволили втілити їй свою мрію в життя, чого б це ні коштувало. Також на карту була поставлена політична кар'єра англійського прем'єр-

міністра, оскільки економічні реформи ще не принесли свої плоди, а жорсткі методи їх проведення значно знизили популярність консерваторів серед виборців. Невдача Фолклендської операції загрожувала відставкою М. Тетчер з поста голови уряду.[8]

Ніяких життєво важливих інтересів Британії Фолклендська криза не порушила, а навпаки повернула англійців в минуле, у часи правління королеви Вікторії і успішних колоніальних воєн. Тому американська допомога, хоч і була вирішальною у виході конфлікту, не мала важливе значення для британських національних інтересів. Уряд Сполучених Штатів був зацікавлений в продовженні діяльності М. Тетчер на посту голови британського кабінету. Вона не тільки інтенсивно культивувала «особливі» відносини між їх країнами, але і активно підтримувала зовнішньополітичний курс Вашингтона на міжнародній арені. В умовах продовження «холодної війни» Р. Рейган потребував надійного союзника для проведення антирадянської політики і боротьби з комунізмом.

Таким чином, Фолклендська криза посилила і без того величезну залежність Британії від США, зв'язавши її зобов'язаннями відповідної взаємодопомоги. Саме цей чинник і визначив згодом англійські позиції під час американського бомбардування Лівії (1986 р.) і патрулювання Персидської затоки (1987 р.). У першому випадку М. Тетчер надала військово-повітряні бази на британській території для американської авіації, незважаючи на те, що відчувала сумніви відносно необхідності застосування сили. Аналогічна ситуація склалася і у другому випадку, коли вважаючи, що присутність військових кораблів в затоці зменшила б шанси на будь-яке урегулювання ірано-іракського конфлікту дипломатичним шляхом і поставила б англійські торгівельні і військові судна під загрозу, британський уряд усе ж таки направив бойові кораблі для патрулювання затоки на прохання Сполучених Штатів.

Багато разів у 1980-ті роки англо-американські стосунки підлягали і більш серйозним випробуванням, коли асиметрія «особливих» відносин ставала настільки очевидною, що давала грунт для роздумів про пріоритети британської зовнішньої політики взагалі. Восени 1983 року американська адміністрація зробила озброєну інтервенцію на Гренаду з метою відновлення порядку і запобігання загрозі поширення соціалізму в Карібському басейні. У Лондоні відчули певне приниження у зв'язку з діями США на Гренаді, яка була незалежною державою на чолі з англійською королевою і членом Співдружності націй. Це було порушенням прав Британії, образою королеви, викликом англійському прем'єр-міністру, до якого була проявлена елементарна неповага. Хоча

Р. Рейган і вирішив дізнатися думку М. Тетчер про воєнну акцію, що намічалася, він не тільки не прислухався до її прохання ретельно зважити усі міркування і обмежитися економічними санкціями, але і не відкрив їй, що висадка військ на Гренаду вже почалася.

Ігнорування британських інтересів з боку США виявилося і у випадку з газопроводом Сибір-Західна Європа. У рамках економічних санкцій проти СРСР в зв'язку з подіями в Афганістані (1979 р.) і Польщі (1980 р.) президент США в червні 1982 року заборонив видачу ліцензій на експорт американського обладнання, яке належало використовувати на будівництві гігантського газопроводу. США попередили країни-союзниці про це усього за 5 годин. Під загрозу було поставлено здійснення всього проекту: контракти на сотні мільйонів доларів повісли у повітрі, а тисячам західноєвропейських робітників загрожувало звільнення. Але Сполучені Штати ніяк при цьому не страждали: рішення Р. Рейгана практично не торкалося інтересів американських компаній і робочих місць. Американці розраховували на підтримку Британії у вдячність за Фолкленди, але англійці на цей раз не схотіли жертвувати мільйони доларів і робочі місця заради «дружби» з США. М. Тетчер стала на бік своїх європейських партнерів і засудила позицію Вашингтона, зробивши спроби змінити рішення Р. Рейгана. [9] Зрештою, тверда відмова європейців слідувати американським вказівкам і особиста дипломатія М. Тетчер в Вашингтоні, змусили американців відступити в даному питанні і зняти ембарго відносно газопроводу Сибір-Західна Європа.

Подібний негативний нюанс торкнувся і головної складової «особливих» відносин між Британією і США ядерного партнерства. Важливим аспектом для Англії в цій сфері співробітництва було забезпечення ефективності британських ядерних сил, тобто своєчасна модернізація ракет і атомних підводних човнів. Ще при Дж. Картере в 1980 році була досягнута домовленість про закупівлю в США декількох десятків стратегічних ядерних ракет «Трайдент-1» для розміщення їх на 4 нових атомних підводних човнах, які повинні були вступити в лад на початку 1990-х років. Однак вже в жовтні 1981 року американська адміністрація заявила, що США збираються замість «Трайдент-1» створити ракету «Трайдент-2», ще більш коштовну, і поставити її на озброєння свого флоту з 1989 року. Британський уряд був поставлений перед здійсненим фактом і вимушений тепер купувати «Трайдент-2 «, що викликало нову хвилю опозиції, з труднощами переборену при прийманні першого рішення.

Сильним ударом по ядерній політиці Британії стала також Стратегічна Оборонна Ініціатива (СОІ), проголошена Р. Рейганом в

березні 1983 року. У черговий раз англійський уряд і М. Тетчер не були попереджені про новий американський ядерний проект, не кажучи вже про попередні консультації зі своїм «найбільш відданим союзником». У Британії критично віднеслися до програми СОІ, особливо в частині її практичної реалізації. Великі побоювання викликала перспектива перенесення гонки ядерних озброєнь в космос, яка виявиться за межами можливостей англійців. Все ж Британія перша виразила згоду взяти участь в новому проекті, наївно розраховуючи отримати від цього певні вигоди фінансового і технологічного характеру.

СОІ стала одним з вирішальних чинників в перегляді британської позиції у відносинах Схід-Захід. Загострення міжнародної ситуації до межі і загроза нового витка гонки озброєнь спонукали уряд М. Тетчер шукати вихід із створеного становища. У наслідок політика британського прем'єра стала «каталізатором здорового глузду» і сприяла поновленню діалогу Схід-Захід і поліпшенню радянсько-американських відносин. У цьому випадку М. Тетчер, будучи прихильником переговорів в черчилевському стилі – «з позиції сили», спочатку закликала сісти за стіл переговорів, а потім втримувала американського президента від дуже сміливих кроків в області ядерного роззброєння.[10]

З цього моменту характер англо-американських відносин поступово змінився у бік охолоджування. По-перше, Р. Рейгана на посту президента США змінив Дж. Буш, з яким у М. Тетчер не склався такий тісний союз, як з його попередником. По-друге, Сполучені Штати перемкнули свою увагу з Британії на Німеччину, що стала безперечним лідером Західної Європи. По-третє, погляди М. Тетчер на ядерну зброю, об'єднання Німеччини і падіння соціалізму у Східній Європі не знаходили відгуку в Білому дому, оскільки не відповідали реаліям нового етапу в міжнародних стосунках. Британський прем'єр-міністр дуже обережно відносилася до прогресу в області ядерного роззброєння і об'єднанню Німеччини, виступаючи за поступальне рушення в цих напрямах. Фактично до моменту відставки М. Тетчер «особливі» відносини між Британією і США повернулися в те положення, в якому вони знаходилися в 1979 році.

Таким чином, на початку і в кінці 1980-х років англо-американські стосунки розвивалися менш інтенсивно, ніж в середині десятиріччя. Це пояснюється, передусім, особистим чинником: ні з Дж. Картером, ні з Дж. Бушем у М. Тетчер не вийшло встановити тісні дружні відносини, як з Р. Рейганом. Персональний союз британського прем'єра і 40-го президенти США обумовив розквіт «особливих» відносин між

Сполученими Штатами і Британією. Дружба з Р. Рейганом дозволили М. Тетчер стати його довіреною особою в діалозі Схід-Захід і зіграти важливу роль в його поновленні.

Проте «екстраординарні» відносини Британії і США в 1981-1988 роках не виправдали тих зусиль, які були витрачені на їх створення. По-перше, вони не послабили, а навпаки посилили залежність Британії від США, ще більше виявивши факт невигідності збереження «особливих» відносин для англійської сторони. По-друге, «екстраординарні» відносини не мали продовження і з відставкою Р. Рейгана припинилися, оскільки засновувалися на особистих симпатіях лідерів обох країн.

Асиметрія англо-американських стосунків у 1980-ті роки стала все більш очевидною. Сполучені Штати, один раз надавши Британії допомогу у Фолклендському питанні, яке мало невелике значення для англійських національних інтересів, претендували у відповідь на беззастережну підтримку американської зовнішньої політики. Фолклендський чинник був вирішувальним під час бомбардування авіацією США лівійських міст і патрулювання Персидської затоки і спонукав Британію зайняти проамериканську позицію у даних питаннях.

Розраховуючи на поступливість англійців після Фолклендів, США безперешкодно вторгалися в сфери інтересів Великобританії і ставили свого найближчого союзника в дуже ніякове і скрутне становище. Так сталося під час американського військового вторгнення на Гренаду і у випадку з газопроводом Сибір-Західна Європа. Якщо події в Карібському басейні британський уряд тільки засудив, то спроби ущемити економічні інтереси країни введенням американських санкцій отримали з його сторони жорстку відсіч. Солідарність англійців з європейцями відносно газопроводу в противагу позиції Вашингтона була одним з небагато прикладів відходу Британії від «особливих» відносин з США.

Доказом невигідності розвитку «особливого» характеру англо-американських стосунків служить факт частої відсутності консультацій США з Британією, як з головним і найближчим союзником, в зв'язку з плануванням тих або інших зовнішньополітичних акцій на міжнародній арені. Як у випадках з Гренадою і газопроводом, так і в області ядерного співробітництва англійський уряд доводили до відома або одночасно з іншими країнами, або за декілька годин. Ігнорування адміністрацією Білого дому думкою своїх британських колег з важливих питань міжнародної політики тільки підтверджувало положення про те, що США як і раніше означали для Британії більше, ніж вона для Сполучених Штатів.

Тому виходить, що, віддаючи пріоритет атлантичної орієнтації, М. Тетчер робила крок назад, оскільки британська зовнішня політика з початку 1970-х років поступово переорієнтувалася на західноєвропейський напрям, де знаходилася головна зона зосередження британських національних інтересів і де реально можна було зміцнити англійські позиції. «Особливі» відносини з США були не тільки невигідні для Британії, але і втратили значення в умовах закінчення «холодної війни». Падіння комунізму і процес ядерного роззброєння позбавили дані відносини двох головних складових: необхідності співробітництва в ядерній сфері і ідеологічної боротьби з СРСР і його союзниками.

Активний розвиток «особливого» характеру англо-американських стосунків не відповідав національним інтересам Британії. Але в той же час в засобах масової інформації і подальших історичних дослідженнях подібна політика англійського уряду у 1980-ті роки оцінювалася в основному позитивно. У підтвердження приводився факт зростання авторитету країни і зміцнення її позицій на міжнародній арені, а М. Тетчер називали символом відродженої Великобританії. Все це дає підстави для появи нової думки про свого роду феномен: по суті нераціональна зовнішня політика Британії у 1980-ті роки на атлантичному напрямі підносилася як важливе досягнення англійського уряду і сприяла перетворенню самої М. Тетчер в державного діяча світового масштабу.

Примітки:

1. См. : Smith M. Britain and the United States: Beyond the «Special Relationship» / Byrd P. (ed.) British Foreign Policy Under Thatcher. – Oxford UK: Philip Allan, 1988 – P. 8-33; Sharp P. Thatcher's Diplomacy: The Revival of British Foreign Policy London: Macmillan press Ltd., 1997. – P. 101-140.

2. Current British Foreign Policy 1970. – L., 1971. – P. 761-762.

3. Лебедев А. Очерки британской внешней политики (1960-1980-е гг.). – М. Международные отношения, 1988. -С. 111-133; Riddell P. The Thatcher Era and Its Legacy. – Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1991. – P. 186-187.

4. White B. Britain, D«etente and Changing East – West Relations. – London and New York: Routledge, 1992. – P. 140-141.

5. Thatcher M. The Downing Street Years. – N. Y. : Harper-Collins, 1993. – P. 68-69

6. Внешняя политика капиталистических стран. – М. : Международные отношения, 1983. – С. 73.

7. Sharp P. Thatcher's Diplomacy: The Revival of British Foreign Policy. – London Macmillan press Ltd., 1997. – P. 101.

8. Pugh M. State and Society. British Political and Social History 1870-1992. – London:Arnold, 1994. – P. 308-309.

9. Blinken A. J. Ally vs. Ally: America, Europe and the Siberian Pipeline Crisis. – New York, 1987. –P. 105.

10. Reynolds D. Britannia Overruled. British Policy and World Power in the Twentieth Century. – London and New York: Longman, 1991. – P. 280-283.

Соломон К. А.
(Молдова)

ВЫБОРЫ И ПРЕССА В МОЛДОВЕ

Средства массовой инормации играют важную роль в политической жизни обществ переходного периода, являясь ключевыми в определении приоритетов коммуникативно-информационного пространства.

Преобразования, произошедшие в политической, социально-экономической и духовной сферах жизни общества в Молдове в переходный период, обусловили и демократизацию средств массовой информации. С принятием ряда законодательных актов в республике сложились и новые условия функционирования прессы. Так, в 1994 г. был принят Закон о печати, регламентирующий принципы взаимодействия журналиста с обществом и государством, закрепляющий свободу печати и исключающий цензуру.

В Молдове заметно улучшился доступ рядовых граждан к периодическим изданиям. Резко увеличилось количество наименований газет и журналов, возрос их тираж. В настоящее время рынок информационных услуг представлен в республике 10-ю агентствами печати, поистине являющимися ведущими источниками информации. Функционируя на конкурентной основе, они тем не менее являют собой целостную структуру, задающую тон молдавской прессе, со всей ответственностью относясь к отбору тематики сообщений.[1]

В 2000 г. в Республике Молдова издавалось 176 газет общим годовым тиражом свыше 30 млн. экземпляров.[2]

Общепонятно, что в период избирательной кампании масс-медиа приобретает особое значение, являясь очень важным источником информации о кандидатах и их программах, о выдвигаемых для обсуждения проблемах развития общества, в решении которых последнее слово остается за избирателями.

В 2001 г. граждане Молдовы были вовлечены в новую избирательную кампанию: президент страны объявил о роспуске парламента, назначив на 25 февраля 2001 г. досрочные парламентские выборы.

Решением Центральной избирательной комиссии №1404 от 19 января 2001 г. был утвержден и опубликован в печати Регламент Центризбиркома относительно освещения в средствах массовой информации избирательной кампании по выборам в парламент Республики Молдова.[3] В главе IV Регламента «Освещение избирательной кампании в печати» подчеркивалось: «Учитывая

значимость парламентских выборов для судеб страны и в соответствии с положениями Закона о выборах, периодические издания должны подробно освещать ход избирательной кампании».[4]

К газетам, финансируемым из бюджета, предъявлялись более строгие и конкретные требования. Они должны были публиковать, как правило, официальные материалы Центризбиркома: решения, списки претендентов, информацию относительно деятельности Центризбиркома и другие материалы общего характера, представляющие интерес для избирателей.

Редколлегии газет были вправе и по своему усмотрению предоставлять на страницах газет место для публикации материалов конкурирующих претендентов и должны были избегать публикации материалов, содержащих взаимные оскорбления, необоснованные обвинения, другие материалы, порочащие честь и достоинство личности.

Каждая публикация кандидатов парламентских выборов в прессе в обязательном порядке должна была сопровождаться сообщением к сведению читателей о том, что оплата за публикацию материала произведена из средств «Избирательного фонда» данного конкурента. Отмечалось также, что на страницах газет будут публиковаться сообщения, репортажи, фотоснимки, другие материалы агентств печати, штатных и внештатных корреспондентов о ходе развертывания избирательной кампании.

Учитывая вышеизложенное, мы проанализировали, исходя из содержания публикаций, как освещалась избирательная кампания по выборам в парламент республики на страницах правительственных изданий «*Moldova Suverană*» и «Независимая Молдова».

Были отобраны публикации за те 45 дней, в течение которых проходила избирательная кампания (12 января-25 февраля 2001 г.), непосредственно относящиеся к рассматриваемой теме.

Было проанализировано 160 публикаций 25 номеров газеты «*Moldova Suverană*» и *140* публикаций 23 номеров газеты «Независимая Молдова», которые в общем или непосредственно имели отношение к деятельности Центризбиркома (решения, списки кандидатов, информационные сообщения); освещали предвыборные программы политических партий, блоков, кандидатов. Были рассмотрены статьи, интервью, очерки, обращения, воззвания и т. д.

Итак, 13 января газеты открывают рубрику «Парламентские выборы 2001». Редакции намерены публиковать на страницах газет отзывы читателей относительно всего спектра проблем, связанных с положениями избирательной системы, принципами формирования и деятельности парламента, порядком выдвижения кандидатур, ведения

агитации, пропагандирования предвыборных программ ит. д. Предполагается, что мнения, размышления, рассуждения и пожелания избирателей должны излагаться конкретно, принципиально, четко и ясно. В этих же номерах за 13 января обе газеты опубликовали «Обращение президента Петра Лучинского по поводу досрочных парламентских выборов».

В соответствии с решением Центральной избирательной комиссии, газеты опубликовали списки всех политических партий, блоков и общественно-политических организаций, принимающих участие в выборах, а также решение Центризбиркома относительно регистрации независимых кандидатов. Газеты оперативно публиковали все решения, объявления, воззвания, обращения Центризбиркома (всего 77, что составило 48% всех публикаций). Среди них: ««Альянс Брагиша» представил документы в Центризбирком»; «Утверждение Положения о порядке условий и способах финансовой поддержки избирательной кампании»; « Центризбирком открывает семь специальных избирательных участков для граждан восточных регионов Молдовы»; «Информация о доходах и расходах, декларированных конкурентами выборов»; «Образец бюллетеня для голосования на выборах в Парламент Республики Молдова 25 февраля 2001 г. » и др.

Избирательному блоку «Альянс Брагиша», созданному на основе социально-политического движения профессионалов *«Speranţa*-Надежда», Социалистической партии Молдовы, Общественно-политическому движению «Новые силы», партии «Союз Труда», Центристскому Союзу Молдовы и Социал-демократической партии *«Furnuca»* был посвящен внушительный объем публикаций – 70 в *«Moldova Suverană»* и 57 в «Независимой Молдове», из которых, соответственно, в 18-ти и 16-ти были отражены встречи с избирателями и рабочие визиты премьера Д. Брагиша; в 8-и публикациях содержались обращения к избирателям от лица форума женских организаций, Конгресса граждан Молдовы, рабочих, деятелей культуры, педагогов в поддержку «Альянса Брагиша». Другие материалы содержали информацию Пресс-службы правительства, представляли собой интервью, очерки, решения митингов о поддержке избирательного блока «Альянс Брагиша».

Освещению предвыборных политических платформ было посвящено по 2 публикации. В газетах были опубликованы, в объеме 1 страницы в каждой, политическая платформа избирательного блока «Альянс Брагиша» и политическая платформа избирательного блока «*Credinţă şi Dreptate*» («Доверие и Справедливость»).

В разделе критических материалов относительно политических партий, блоков, независимых кандидатов, нами отмечено 8 публикаций в «Независимой Молдове» и 6 в *«Moldova Suverană»*. К таковым можно отнести следующие публикации: «Обращение оппонентов «Альянса Брагиша» к Центризбиркому необоснованно» (*«Moldova Suverană», 31* января, 2001 г.), «Иону Стурза нужна политическая крыша» («Независимая Молдова», 1 февраля, 2001 г.), «Кто боится Владимира Воронина?» («Независимая Молдова», 13 февраля, 2001 г.) и др.

Большинство публикаций, освещающих избирательную кампанию по выборам в парламент республики, – информационного типа: – 110 (69%) в газете *«Moldova Suverană»* и 80 (57%) в «Независимой Молдове»; соответственно 50 (31%) и 42 (30%) посвящены, в основном, общетеоретическим проблемам и др. Так, в обеих газетах большинство публикаций страдает поверхностным рассмотрением проблем избирательной кампании, поверхностностью подачи материала то ли ввиду несовершенства законодательной базы, то ли по причине непрофессионализма представителей власти. Непосредственным примером тому может служить статья «В избирательной кампании в Молдове зарегистрированы случаи нелегального финансирования конкурентов»[5]. В статье акцентируется внимание на том, что отсутствовала прозрачность финансирования в информировании избирателей о тех кандидатах, чья финансовая поддержка не была обеспечена. Приводится ряд случаев нелегального финансирования избирательной кампании. Коррумпированность парламента предоставила обширное поле деятельности для незаконного финансирования политических партий – факт, повлекший существенное расходование государственных средств и препятствовавший нормальной деятельности демократических институтов. Подобное имело место по причине отсутствия законодательного акта, который предусматривал бы строгий контроль финансирования лиц, баллотирующихся на выборах.

Отметим еще одну публикацию: «Конкуренты наводнили Кишинев афишами-призывами». [6] В ней отмечается, что полиция Кишинева с начала избирательной кампании составила 46 протоколов по поводу лиц, расклеивавших афиши-воззвания в запрещенных местах. За подобное нарушение правопорядка действующее законодательство предусматривает штраф в размере лишь десяти минимальных зарплат. Хотя президент страны и призвал всех конкурентов к цивилизованному участию в избирательной кампании, однако уже в самом ее начале почтовые ящики в жилых домах были переполнены пропагандистскими

листовками и различной информацией, самым недопустимым образом порочащей конкурентов.

В газете *«Moldova Suverană»* был опубликован материал «Избирательный блок «Альянс Брагиша» открыл страницу в Интернете». В нем отмечалось, что начиная со 2 февраля избирательным блоком «Альянс Брагиша» открыт сайт в Интернете с адресом www. alianta braghis. net. md. На этой странице опубликован список кандидатов «Альянса Брагиша», политическая платформа и основные положения программы этого избирательного блока, а также различная информация и газетные публикации относительно этого конкурента парламентских выборов. Здесь же пользователи сайта могут найти информацию непосредственно о самом Д. Брагише, о результатах его деятельности на посту главы правительства.

Одновременно посредством этой страницы пользователи сайта могут передавать свою инормацию, задавать вопросы и формулировать свои предложения в поддержку досрочной избирательной кампании.[7]

В газете «Независимая Молдова» от 13 февраля 2001 года была опубликована статья политолога Тудора Пэдурару ««Альянс Брагиша» ведет цивилизованную выборную кампанию»». В ней подчеркивается, что идеологи «Альянса Брагиша» убеждают электорат не пустыми обещаниями, а конкретными делами правительства Брагиша. В этом плане созвучен и совет – не верь словам, суди по делам, который понятен, доступен и убедителен. Более того, этот совет в агитационных листовках дополняет главный стратегический тезис платформы «Альянса Брагиша» – демократия без бедности. В то же время в статье указывается, что избирательная кампания как никогда изобилует грязными технологиями, компроматом и различными инсинуациями. В этом особенно преуспевают команды Снегура и Воронина. Ввиду отсутствия новых подходов, идей, аргументов в свою пользу, они избрали большевистскую тактику «счастливого будущего», тактику обещать «молочные реки и кисельные берега».

Если произвольно взять любой номер газеты «Moldova Suverana» или «Независимая Молдова» или вообще любой номер другой газеты и подсчитать, сколько раз упоминаются имена политических лидеров, то получится солидная цифра. Так, например, в газете «Независимая Молдова» за 20 февраля 2001 года имя Лучинского было упомянуто в текстах, помещенных на четырех страницах, 24 раза, Брагиша – 42 раза, Воронина – 22 раза, Рошки – 21 раз, Матея – 18 раз и т. д. Подобные статистические данные могут варьировать в разных изданиях, иногда могут различаться контексты и оценочные нюансы, и тем не менее четко

прослеживается тенденция прессы – эксплуатация имен протагонистов политической сцены способствует процессу персонализации.

В период избирательной кампании газеты «*Moldova Suverană*» и «Независимая Молдова» открыли рубрику «Телефон доверия правительства». В материалах, размещенных в этой рубрике, отмечалось, что премьер-министр таким образом ведет диалог с согражданами, и в итоге на прямую связь с ним вышло 5 тыс. Человек, 290 из которых непосредственно говорили с Дмитрием Брагишем.[8]

Газеты опубликовали и результаты изучения общественного мнения 13 февраля 2001 г. на первой странице газеты «Независимая Молдова» и на второй странице газеты «*Moldova Suverană*» были опубликованы результаты изучения общественного мнения относительно выборов, предпринятого Независимой службой социологии и информации «Opinia» в период 1-8 февраля по национально-репрезентативному типу на всей территории республики с участием 1473 респондентов из 56 населенных пунктов (за исключением Приднестровья). На вопрос: «Если завтра бы состоялись парламентские выборы, за какую политическую партию (блок) вы бы проголосовали?», ответы распределились следующим образом: за Коммунистическую партию 33,1%; за избирательный блок «Альянс Брагиша» – 27,3%; за Христианско-демократическую партию – 9,0%; за Партию Возрождения и Согласия – 8,4%; за Демократическую партию – 5,5%. Относительно других партий, блоков, а также независимых кандидатов, данные идут по нисходящей.[9] Анализируя результаты этого опроса, а также результаты всех других опросов общественного мнения, опубликованные в отдельных брошюрах или других газетах, мы установили, что они далеки от реальности, правдоподобия, непродуманы и фальсифицированы в политических интересах. Нечестно представлять обществу далеко идущие желания отдельных политических сил, не соответствующие реальной действительности.

Результаты парламентских выборов показали, что голосуя за коммунистов, избиратели отвергли тех, кто на протяжении стольких лет обманывал их.

В еженедельнике «*Făclia*», в №9 от 28 февраля, в статье «Голосование бессарабцев – одно из самоубийств?» отмечается: «После 25 февраля, дня досрочных парламентских выборов, наступило 26 февраля, понедельник, день Великого Поста. С этого дня начнут поститься Мирча Снегур, Анатол Плугару, Валериу Матей, Александру Мошану, Николае Андроник, Василе Неделчук, Мирча Русу, Валентин Долганюк, Алеку Реницэ, Николае Дабижа и множество других

«политиканов». Они будут поститься не только в течение 7 недель, но многие, многие годы».[10]

Нами отмечено чрезмерное присутствия имени премьера Д. Брагиша в названиях публикаций и множества фотографий с его изображением – факт, который явно свидетельствует о пристрастности газеты. Непосредственным тому аргументом могут служить и публикации «Декларация господина Думитру Брагиша, лидера избирательного блока «Альянс Брагиша», к участникам выборов» («*Moldova Suverană*», 13 февраля 2001), «Обращение премьера Думитру Брагиша к избирателям Левобережья Днестра» («*Moldova Suverană*», 20 февраля 2001), «Повсеместные митинги в поддержку «Альянса Брагиша» («*Moldova Suverană*», 22 февраля 2001), «Премьер-министр в воинской части» («Независимая Молдова, 31 января 2001) и другие. Подобная пристрастность этих газет может быть объяснима их подчиненностью властям. И все же, если бы соблюдались демократическиие принципы, публикации завоевали бы гораздо больше доверия читателей – а это немаловажный фактор! Оценки деятельности средств массовой информации различны. В то же время отметим, что большинство ответов по телефону на вопрос «как вы расцениваете пропагандистскую деятельность масс-медиа в ходе избирательной кампании», (акция газеты «Flux» 27 февраля 2001 г.) были типа «это что-то неприемлемое; вульгарная кампания; большинство конкурентов выборов были очернены вместо того, чтобы разъяснить людям их платформы; предвыборные гонки продемонстрировали отсутствие у них культуры и доброй воли. Это и явилось причиной того, что многие даже не пошли голосовать».[11]

Пресса Молдовы больше «убеждала», нежели «информировала». То, что происходило в течение избирательной кампании, было скорее политическим комментарием с претензией на информацию. Пресса, по существу, включилась в состязание, где мастерство очернения конкурентов приносило победоносные лавры. Следует отметить, что пресса республики неоднократно допускала некорректности в адрес конкурентов. В подтверждение этого приведем несколько названий газетных публикаций: «Ночь молчания простерлась над Бессарабией» («Flux», 6 марта 2001 г.); «Коммунисты и коррупция – две одинаково большие угрозы» («*Țara*», 9 февраля 2001); «Самосознание румына» («*Țara», 13 ё*арта 2001); и др.

В период избирательной кампании значительно возрос интерес читателей к информации, публикуемой в пресе и, соответственно, существенно увеличился тираж газет. Так, если до начала избирательной кампании тираж газеты «*Moldova Suverană*» составлял

6 тыс. экземпляров, а «Независимой Молдовы» – 9 тыс. экземпляров, то во время избирательной кампании их тираж увеличился почти вдвое, составив 11 и 15 тыс. экземпляров соответственно. [12] Тираж других изданий в этот период (*«Săptămîna», «Ţara», «Mesagerul», «Plai-Natal», «Comunist»* и др.) увеличился еще больше.

Очевидно, что масс-медиа вообще и печать в частности предваряют предвыборную кампанию задолго до её начала. Впрочем, если учесть тот факт, что в республике выборы разного уровня проходили в 1990, 1991, 1994, 1995, 1996, 1998, 1999, 2001 годах, а масс-медиа традиционно отводится роль «своего рода двигателя избирательной кампании,[13] можно утверждать, что средства массовой информации, задействованные в качестве «электоральной машины», пребывают в постоянном режиме готовности.

Однако есть одна существенная деталь, приводящая к минимализации воздействия прессы на общественное мнение избирателей, а именно: недостаточная распространенность средств массовой информации, обусловленная во многом сложной экономической ситуацией в обществе. С одной стороны, в сложившихся в республике условиях масс-медиа не имеют достаточных и реальных возможностей для развития. По свидетельству специалистов, около 80 процентов изданий в республике в настоящее время нерентабельны. [14] С другой стороны, согласно последним статистическим данным, около 80 процентов сельского населения не имеют доступа к печати. [15]

При всем этом, однако, есть основания полагать, что печать играет достаточно существенную роль в развертывании избирательных кампаний в молодых демократиях, в том числе и в Молдове, в которых пресса выступает как значительный фактор трансформации общества и не исчерпала еще своих ресурсов доверия со стороны читателей. В пользу этого утверждения говорит хотя бы тот факт, что в парламентских выборах, прошедших в Молдове за последние годы, победу одерживали именно те партии и политические движения, которые пользовались сильной поддержкой масс-медиа. Содействие неконформистской печати (со стороны еженедельника «*Literatura şi Arta*», например) обеспечило в 1990 году приход в законодательный форум нового поколения политиков. В 1994 году в Парламент вошли Аграрно-демократическая партия Молдовы, избирательный Блок Социалистическая партия и Движение «Unitate-Единство», избирательный Блок крестьян и интеллигенции, избирательный Блок «Альянс Народного Фронта», в 1998 году – Партия коммунистов Республики Молдова, избирательный Блок «За демократическую и

процветающую Молдову», Партия демократических сил. Отметим, что Партия коммунистов Республики Молдова, при достаточно незначительном тираже её печатного органа «Коммунист», пользовалась исключительной поддержкой русскоязычной прессы.

В избирательной кампании 2001 года участвовало 17 политических партий и общественно-политических движений, 10 независимых кандитатов. В результате выборов в парламент страны прошли три политических формирования: Партия коммунистов Республики Молдова, блок «Альянс Брагиша» и Христианско-демократическая народная партия. В соответствии с полученными голосами, они стали обладателями следующего количества депутатских мандатов: Партия коммунистов Республики Молдова получила 71, блок «Альянс Брагиша» – 19, Хритианско-демократическая народная партия – 11 мандатов.

Многочисленность партий и схожесть их политических платформ дезориентировали избирателя. К тому же многие из избирателей не ознакамливались с программами политических партий. По данным специалистов лишь 5% населения реагировало на платформы кандидатов. [16]

Внимание избирателя концентрировалось не на партиях, а на политических лидерах, стоящих во главе этих политических формирований. Отсюда реальные шансы для победы на выборах были у тех политических формирований, во главе которых стояли такие известные личности, как Владимир Воронин, Думитру Брагиш, Николай Алексей, Мирча Снегур, Ион Стурза.

Отметим, что в избирательной кампании 2001 года был использован весь арсенал масс-медиа: это и радио, и телевидение, и пресса, и электронные средства массовой информации.

Социологические исследования, проведенные в Республике Молдова летом 2000 года по инициативе Центра изучения общественного мнения «Opinia», а также Институтом маркетинга и социологических исследований из Бухареста, свидетельствуют, что масс-медиа пользуется большим доверием у населения: 46 процентов респондентов доверяют средствам информации, и масс-медиа, как социальный институт, лидирует по сравнению с другими властными и социальными институтами. [17]

Следует отметить, что досрочные парламентские выборы 25 февраля 2001 г. в Молдове отличались рядом особенностей от предыдущих, а именно:

- их досрочность свидетельствует о глубоком политическом кризисе в республике;

- наряду с политическим кризисом существенно усугубилась экономическая ситуация;
- избирательная кампания и выборы нового состава парламента были обусловлены и выборами президента страны, так как с 5 июля 2000 г. в Молдове был введен парламентский режим правления. Таким образом, выборы 25 февраля 2001 г. были одновременно и парламентскими, и президентскими;
- выборы февраля 2001 года были первыми парламентскими выборами в условиях парламентской республики. Однако большинство избирателей не осознавало специфики и роли выборов в новых общественно-политических условиях. Избирательная кампания по досрочным парламентским выборам продолжалась всего 45 вместо 90 дней, положенных для парламентских выборов, проводимых на регулярной основе. Таким образом, она проходила по сокращенной программе, и это негативно сказалось на ходе выборов, стратегии и тактике электоральных конкурентов. Времени на «раскачку», привлечение внимания, создание позитивного имиджа у электората, убеждение и разубеждение избирателей не оставалось;
- это были выборы, в которых население, избиратели, фактически давали политическую (электоральную) оценку последнему десятилетию общественно-политического развития страны. Более того, именно в этом направлении ориентировали электорат и непосредственно электоральные конкуренты, предлагая сравнить различные периоды правления страной в этот непродолжительный, но очень содержательный этап общественного развития Республики Молдова;
- досрочные парламентские выборы проходили на фоне продолжавшегося последние полтора года противостояния президента страны и парламента. Инициатива президента по поводу конституционной реформы и превращения Молдовы в президентскую республику, проведение консультативного референдума по этому вопросу, инициатива парламента о трансформации республики из полупрезидентской в парламентскую, ужесточение требований к участникам электорального процесса (повышение избирательного ценза для политических партий с 4 до 6 процентов; снижение «порога» для независимых кандидатов с 4 до 3 процентов, возможность участия в выборах только тех политических формирований, которые зарегистрировались в Министерстве юстиции не менее чем за 2

года до выборов; выдвижение инициативы о проведении референдума от лица 60, а не 20 тысяч избирателей, как требовал того закон ранее; инициатива о переходе от пропорциональной к мажоритарно-пропорциональной избирательной системе) – все это дестабилизировало ситуацию;

- «информационная война» против конкурентов, предпринятая как парламентом, так и президентом страны, также имела свои негативные последствия. Рейтинг основных участников противостояния: и президента Петра Лучинского, и спикера парламента Думитру Дьякова, и лидеров ведущих парламентских фракций Мирчи Снегура, Валерия Матея, Юрия Рошки, – серьезно снизился;
- впервые был предпринят эксперимент по преодолению политическими партиями шестипроцентного барьера. Естественно, это создавало дополнительные трудности, новый барьер не позволил пройти в парламент двум политическим формированиям: Партии возрождения и согласия и Демократической партии, получившим более 4, но менее 6 процентов голосов избирателей. Однако подобное нововведение несомненно будет способствовать более четкой политико-партийной конфигурации высшего законодательного органа страны, востребует иных стратегий электорального поведения политических партий и общественно-политических движений, стремящихся попасть в парламент;
- ситуация для независимых кандидатов на выборах в молдавский парламент была не менее сложной, чем раньше, хотя проходной ценз был для них снижен с 4 до 3 процентов. В Молдове избиратели впервые столкнулись с новым явлением в политической практике проведения выборов по пропорциональной системе: против политической организации в избирательной кампании выступила общественная организация, выдвинувшая своего кандидата. Речь идет о независимом кандидате Владимире Гилецки, священнослужителе. Практика показала, что независимый кандидат, поддержанный общественной организацией, может составить серьезную конкуренцию политическим партиям, общественно-политическим движениям и избирательным блокам;
- итак, вновь избранный парламент представлен следующим образом по образованию (первая специальность): 26,6 процента – инженеры, 18,8 процента – педагоги, 13,9 процента – юристы, 12,9 процента – агрономы, 11,9 процента – экономисты, 5 процентов – зоотехники, по 4 процента – врачи и журналисты, 2 процента – библиотекари, 1 процент – психологи. Однако по совокупности приобретенных

специальностей доля экономистов, юристов и политологов, представленных в новый состав парламента страны, значительно больше и составляет 36,7 процента. 14,9 процента депутатов молдавского парламента имеют ученую степень доктора наук, доктора хабилитат, являются действительными членами Академии наук Республики Молдова;

- проявилась индифферентность электората, крушение его иллюзий в отношении всех политических партий. Около 40% избирателей вообще не явились на избирательные участки;
- на выборах выделялись лишь несколько импозантных партий, политических блоков и независимых кандидатов, активно включившихся в избирательную кампанию и имевших некоторый опыт политической деятельности;
- большое число избирателей (по данным МИДа РМ – более 600 тыс.) в возрасте 18-45 лет находилось за пределами республики, работая в других странах, не принимали участие в голосовании;
- в политическом спектре проявилась заметная обособленность как правых, так и левых политических сил;
- для поддержания деятельности, связанной с развертыванием избирательной кампании, решением правительства была выделена колоссальная сумма – 7 млн. леев;
- избирательная кампания в Молдове от 25 февраля 2001 г. была одной из самых нечистоплотных, вульгарных и неприемлемых, из всех. проходивших в республике.

Шквал обвинений, нападок и инсинуаций со стороны масс-медиа спровоцировал в рядах избирателей проявление своеобразного цинизма как одну из форм политического протеста.

Из прессы, непосредственно из печатного органа правительства, избиратели узнали больше об изъяных и ошибках политических субъектов, нежели о их целях и задачах. Избирательная кампания должна все же проходить в атмосфере порядочности и взаимного уважения.

Что касается правительственной прессы, в данном случае речь идет о газетах «*Moldova Suverană*» и «Независимая Молдова», при всем том, что они не смогли избежать отдельных неприятных ситуаций периода выборов марта 1998 г., частично все же ощущалось их назначение – это публикация деклараций, публицистических материалов отдельных партий, политических блоков и независимых кандидатов.

Примечания:

1. Stepanov G. Potenюialul politico-informaюional al presei contemporane din Republica Moldova // Autoreferatul tezei de doctor on ctiinюe politice. – Chicinгu, 2000. – P. 10.
2. Данные взяты из Книжной Палаты Республики Молдова.
3. Moldova Suveranг. – 2001. – 25 января.
4. Там же, 25 января.
5. Moldova Suveranг. – 2001. – 30 января.
6. Moldova Suveranг. – 2001. – 15 февраля.
7. Moldova Suveranг. – 2001. – 3 февраля.
8. Moldova Suveranг. – 2001. – 8 февраля.
9. Независимая Молдова, Moldova Suveranг. – 2001. – 13 февраля.
10. Fгclia. – 2001. – №9. – 28 февраля.
11. Flux. – 2001. – 27 февраля.
12. Данные взяты в редакциях газет «Moldova Suveranг» и «Независимая Молдова».
13. Костенко Н. Медиа в выборах: ценностные ориентиры украинской политической прессы // Полис. – 1999. – №6. – С. 81.
14. Curier Media. – 1998. – Nr. 6. – P. 2.
15. Морару В. Роль масс-медиа в избирательной кампании. – В кн. : Электоральные технологии и президентские выборы. – Кишинэу. – 2000. – С. 125.
16. Почепцов И. Имидж от фараонов до президентов. – Киев. – 1997. – С. 131.
17. Белостечник А. Масс-медиа и проблемы миграции (на примере Республики Молдова. – В кн. : Moldova, Romвnia, Ucraina: integrarea europeanг єi migraюiunea forюei de muncг. – Chicinгu, 2000. – С. 8.

РОЗДІЛ IV
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Білецька О.В.

ГРАМОТИ ПОДІЛЬСЬКИХ КНЯЗІВ КОРІЯТОВИЧІВ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ XIV СТ.

Історія формування держави завжди викликає підвищений інтерес у дослідників, особливо коли мова йде про процес поєднання різних етнічних струменів в одну спільність. Для дослідження інституту сучасної держави як акумульованого результату тривалого розвитку суспільства доцільним може бути вивчення становлення попередніх держав, які знаходились на цій території. Серед тих геополітичних одиниць, що передували сучасній Україні, особливе місце займає Поділля, яке формувалось особливо інтенсивно, на наш погляд, в період правління князів Коріятовичів. Можна з упевненістю вважати, що вони започаткували нову добу в історії краю. Важливими джерелами до реконструкції політичних, суспільно-економічних та етнокультурних процесів, що відбувалися в цей період, є грамоти подільських князів Коріятовичів. До них звертались всі дослідники Поділля[1]. Проте багато залишилось невисвітлених та дискусійних питань і по цей день. Наприклад, питання про час приходу Коріятовичів на Поділля, про їхню політичну орієнтацію відносно Литви, Польщі, Угорщини та Молдови, про спрямованість їхньої політики відповідно релігії.

Досить мало збереглось грамот доби Коріятовичів: це грамота про укладення перемир'я між литовськими князями (між ними був і князь Юрій Коріятович) та польським королем Казимиром Великим[2], перемирна грамота між польським королем Казимиром Великим, князями Юрієм і Олександром Коріятовичами з одного боку й литовськими князями з іншого[3]; привілей Казимира Великого пану Кмиті з підписом Олександра Коріятовича (1368 р.)[4]; грамота князів Юрія та Олександра Коріятовичів про надання магдебурзького права м. Кам'янцю (1374 р.)[5], грамота князя Олександра Смотрицькому домініканському монастирю (1375 р.)[6]; грамоти князя Олександра (1375 р.)[7] та Костянтина (1385 р.)[8] про дозвіл вільної торгівлі міщанам м.

Кракова з Поділлям; а також грамота про надання сіл у Червоногродському повіті слузі Бедришку подільським князем Федором Коріятовичем (1392 р.)[9]. Окрім зазначених грамот є грамоти, які викликають наукові суперечки відносно їх сумнівної належності князям Коріятовичам[10].

Отож, першою грамотою, яка збереглась від часів Коріятовичів, є грамота, укладена князем Юрієм Коріятовичем (серез інших литовських князів) з польським королем Казимиром Великим. Вона не датована. У науковій літературі нема єдиної думки щодо визначення дати грамоти: упорядники першого тому "Актів, що відносяться до історії Західної Росії" датували її "після 1340"[11]; П.Строчинський - 1342 р.[12]; С.Лебедєв відносив написання грамоти до середини XIV ст., не визначивши рік [13]; В.Антонович - 1347 р.[14]; Є.Карський, О.Смирнов, Д.Зубрицький, І.Срезневський, К.Стадницький та М.Молчановський - 1349 р.[15] М.Дурново, Я.Головацький, О.Соболевський, С.Пташицький, Д.Зубрицький - 1350 р.[16] М.Грушевський, В.Розов та М.Пещак - 1352 р.[17]

Для того, щоб встановити коли було укладено перемир'я, ми розглянули основні політичні події 1340 - 1352 рр. за актовим матеріалом (грамотами польського короля і литовських князів), дипломатичними джерелами (буллами римських пап польському королю Казимиру Великому і польським прелатам) та наративними пам'ятками (рочніком Траски, по-іншому Малопольською хронікою, рочніком Мсховського монастиря, хроніками Яна із Чарнкова, Яна Длугоша, Мартина Кромера і Мартина Бельського та Густинським літописом)[18] і з'ясували, що грамота про перемир'я була підписана в 1352 р. Отож, перша актова згадка про князя Юрія Коріятовича відноситься до 1352 р.

Наступними грамотами подільських князів Олександра та Юрія Коріятовичів є договори польського короля Казимира Великого з литовськими князями. Хоча грамоти недатовані, але співставляючи їх з оповідями хронік Яна із Чарнкова, Германа із Вартенберга, Яна Длугоша та Мартина Кромера, можна погодитись з датуванням хроністів - 1366 р[19]. Вперше висловив думку щодо їх датування 1366 р. польський дослідник А.Нарушевич[20]. Він же опублікував текст цих договорів, але не мовою оригіналу, а в латинському перекладі. І.Данилович здійснив переклад на польську мову[21], оригінал же вважається втраченим[22]. Важливість грамот полягає в тому, що в них князі Юрій та Олександр Коріятовичі виступають на боці польського короля, а Олександр Коріятович вперше названий подільським (*podolskim*) князем. Згідно з повідомленнями Яна Длугоша та Мартина

Кромера подільський князь Олександр Коріятович у 1366 р. отримав Володимир і Луцьк (тобто Волинь) від польського короля Казимира[23], а це означає, що він його васал. Це підтверджується привілеєм короля Казимира Великого пану Кмиту від 1368 р., де також є підпис князя Олександра Коріятовича (*duce Alexandro Coriati*)[24].

Подальша грамота - спільна грамота князів Юрія та Олександра Коріятовичів про надання 7 листопада 1374 р. магдебурзького права м. Кам'янцю. Посилання на неї збереглись, за повідомленням М.Молчановського, у документі 1564 р.[25] У цьому ж році грамота у польському перекладі була занесена в Коронну метрику і в такому вигляді відтворена у Кам'янецьких магістратських книгах кінця XVIII ст. Справжній акт залишається дотепер невідомим. Ще до перенесення грамоти з Коронної метрики в кам'янецькі акти городяни користувалися її польським перекладом. О.Пшездзєцький видав обидві редакції даної грамоти[26], а М.Молчановський навів текст грамоти з Коронної метрики, позначивши в дужках відмінність другої редакції, що зберігалась у кам'янецьких магістратських книгах. Він же вірно підмітив, що "по точності відтворення початкової руської грамоти копія коронної метрики стоїть вище кам'янецької редакції, у які внесені були зміни, спрямовані на користь городян"[27]. Але, з іншого боку, ясно і те, що грамота з Коронної метрики неповна, а кам'янецька редакція доповнює її як на початку так і наприкінці. Сумніватись в істиності цих доповнень кам'янецької редакції немає причин: адже початкова грамота не могла бути видана без позначення імені князя і свідків. Щодо кам'янецької редакції необхідно ще зауважити, що О.Пшездзєцький і В.Марчинський вважали її нібито виписаною з книг князів Коріятовичів[28]. Відомості про ці книги не збереглися[29]. За грамотою 200 ланів землі (за кам'янецькою редакцією – 204), розташованих біля м. Кам'янець між ріками Мухою та Боговицею та аж до Дністра, були відібрані з власності князів Коріятовичів та передані у розпорядження міщан[30]. Окрім землі, кам'янчанам було надано вигін від міської криниці до р.Мухи, а потім р.Мухою долом до князівської низовини. Тобто, по-іншому відбулась передача князівських земель на користь мешканців м.Кам'янця. Коріятовичі звільнили жителів від сплати податків на 20 (за кам'янецькою редакцією - 24) років, а після закінчення терміну вони повинні сплачувати по 20 грошів "широких" (szerokich) з лану. В грамоті розглядаються й інші права жителів. У документі не вжито термін "магдебурзьке" або німецьке право, але аналіз грамоти дає можливість твердити, що мова йде саме про його надання. Введення магдебурзького права можна пояснити як

прагненням подільських князів залучити у свої землі якомога більше людей, а потім підняти прибутки міста, так і наслідуванням політики польського короля Казимира Великого і князя Владислава Опольского, які діяльно розповсюджували німецьке право в сусідній Червонній Русі[31]. Це остання грамота де згадується Юрій Коріятович.

Відомо, що він втрутився в боротьбу за молдовський престол і вже в 1374 р. виступав як господар землі Молдовської[32], але згодом був отруєний: *"а князя Юрья Волохове возма к собе его воеводою, и тамо его окормили"*[33]. Сталось це у 1374 р, тому що в березні наступного року князь Олександр вже сам підтверджує запис свого брата – князя Юрія – на млин та землі Смотрицькому домініканському монастирю Божої Матері: *"што жъ былъ братъ нашъ князь Юрий Корьіатовичъ придалъ млинъ къ церкви къ Матце Божіей у Смотричи, то и мы князь Александръ подтверживаемъ того своим листом, дали есмо на веки той млинъ и место у млина к церкви и тем мнихом (*пол. *mnich* – чернець – О.Б.*) казательного закону"*. І якщо *"все земляне имуть давати дань у Татаръ, то серебро имеют такожъ тыи люди дати"*[34]. Тобто подільське населення було змушене періодично платити сріблом данину ординцям. У грамоті як свідок згадується подільський староста Грицько. Грамота написана на руській мові і датована 17 березня 1375 р. від народження Христа. У цьому ж році князь Олександр дав грамоту краківським купцям на право торгівлі з Поділлям[35], скріпивши печаткою з титулом володимирського князя[36], хоча ним (з 1370 р.) вже не був.

У 1378 р. князь Олександр отримав грамоту від папи Григорія XI: *"dilecto filio nobili viro Alexandro de Litwania domino de Camnicz Ruscie"*[37]. Із неї видно, що князь збирався у похід проти татар, тому папа радить йому звернутись до свого духівника, аби той відпустив йому всі гріхи, зауважуючи, що якщо у нього (князя Олександра) будуть поважні причини, то можна з походом зачекати. Але як тільки у нього з'явиться така нагода, то князь повинен виступити (у найближчі три роки), в іншому випадку це надання буде недійсне[38]. Дана грамота є останнім документом, в якому згадується князь Олександр. Згідно літопису він загинув у сутичці з татарами: *"а князя Александра Татарове оубили"*[39]. Ю.Вольф вважав, що це сталось близько 1380 р.[40]

Після тривалої перерви[41] на політичній арені Поділля знову з'являється подільський князь Костянтин. Так, у 1385 р. він видав грамоту (на німецькій мові) мешканцям м.Краків на право торгівлі з Поділлям[42]. Зауважимо, що в одній із останніх праць, присвячених, зокрема, історії Поділля - праці Л.Войтовича, даний документ тлумачиться поверхово. Так дослідник пише: "У 1365 р. Костянтин

Корятович видав грамоту купцям Кракова на вільну торгівлю з Поділлям. На наш погляд ця грамота помилково датується 1385 р. В цьому році в грамоті би неминуче був згаданий Кам'янець-Подільський, який поступово перетворювався у головний торгівельний центр регіону"[43]. Але ж у грамоті ясно написано на середньовічній німецькій мові: "Відбулось це і дано в Кракові, в понеділок близько дня святого Юрія в березні від народження нашого господа в 1385 р." ("*Geschen vnd gebin czu Cracow, an dem Montage nehst vor srnse Iu' rgen tage dez heiligen Metirer, Noch der geburt vnserer herren Dreyczen Hundirt vnd in dem funf und Archczigstem Iare*")[44]. Грамота, за словами К.Стадніцького, зберігається в Краківському міському архіві[45]. Як вірно припускав М.Молчановський, вона була підтвердженням договору 1375 р., укладеному Олександром Коріятовичем із м.Краків[46].

Спільна грамота, дана князями Костянтином і братом його Федором в Кам'янці, відноситься до 1388 р. За нею слузі (князя Костянтина) Немирі надається м.Бакота. Документ невиданий і згадується в самих загальних виразах[47]. Якщо ця грамота дійсно була дана, то, таким чином, заперечується літописна відомість про те, що князь Федір з'явився тільки після смерті всіх своїх братів: *"И оуслышавъ то князь Федор што братьи не стало в животе и он шедъ Подольскую землю заселъ"*[48]. Останній же, будучи подільським князем і маючи обов'язки перед великим князем литовським Ягайлом, визнав свою васальну залежність від князя і після того, як той став польським королем Владиславом: "збереглись у королівському архіві дві грамоти подільського князя і господаря мукачівського Федора, замок якого в Угорщині, написані невдовзі після цього, котрі підтверджували, що він визнав залежність і віру за себе і Поділля" – писав польський хроніст Мартин Кромер[49].

У 1392 р. князем Федором було надано грамоту його слузі Бедришку на чотири села Сатермінці, Олєхівці, Климинці і Супронківці в Червоногродському повіті на Поділлі[50]. Оригінал, написаний на руській мові (на пергаменті і з печаткою), був у 1567 р. переведений на польську мову і підтверджений королем як "такий, що не підлягає ніякому сумніву"[51]. У цій грамоті вказується на виплату татарам данини сріблом подільськими зем'янами.

Отож, князі Коріятовичі вільно вибирали собі сюзеренів; надавали краківським міщанам дозвіл торгівлі у своїх землях та право проїзду через них, а м. Кам'янець - магдебурзьке право. Все це свідчить про їх західну політичну орієнтацію. Окрім того, подільські князі самостійно вирішували свої відносини з татарами, відправляючи їм, як данину, срібло; мали вільний вибір віросповідання: Юрій, Олександр та

Костянтин обрали римсько-католицький обряд, в той час як Федір – православний. Таким чином, саме завдяки грамотам князів Коріятовичів ми маємо можливість істотно розширити наші уявлення про соціально-економічну та політичну історію цього важливого регіону сучасної України.

Примітки:

1. Przezdziecki A. Podole, Volyc, Ukraina: Obrazy miejsc i czasyw. – T.1 – Wilno, 1841; Шараневич И. История галицко-володимирской Руси от найдавнейших времен до 1453 г . – Львов, 1863; Stadnicki K. Synowie Gedimina wielkoladcy Litwy. Monwid – Narymunt - Jewnuta – Koriat. – Lwyw, 1881; Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого Ольгерда // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 622-744; Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. - К., 1885; Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута.- М., 1892; Леонтович Ф.И. Очерк истории литовско-русского права. – СПб., 1893. – Вып.1. Образование территории Литовского государства. – С.347-393; Prochaska A. Podole lennem Korony. 1352-1430.- Krakyw, 1895; Wolff I. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od kynca czternastego wieku. – Warszawa, 1895; Молчановський Н. Очерк известий о Подольской земле (Преимущественно по летописям). – Б/м, б/г.; Петров. Подолия. Историческое описание. С высочайшего соизволения издано при Министерстве внутренних дел П.Н. Батюшковым - СПб.: Общественная Польза, 1891; Jabionowski ?. Podole //Irydia dziejowe Polska XVI wieku. - T. 19. – Warszawa, 1897; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. XIУ-XУI віки - відносини політичні. - К.: Наукова думка, 1993; Батура Р. Борьба Литовского Великого княжества против Золотой Орды от нашествия полчищ Бату до битвы Синих Вод. - Автореф. дис. к.и.н.- Вильнюс, 1972; Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. Сб. статей. – М., 1980. – С. 142-173; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжествка Литовского / АН УССР, Ин.-т истории . -К.: Наукова думка, 1987; Войтович Л. Подільське князівство (XIУ-початок XУ ст.) // Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XУI ст.- Львів, 1996. – С.106-115; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XУI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 345-351.

2. Акты, относящиеся к истории Западной Росиии, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. 1. – СПб., 1846. - №1. – С. 1-2.

3. Danilowicz I. Skarbiec diplomatow papiezkich, cezarskich, krolewskich, ksi№ikcych, uchwai narodowych, postanowien roïnych wladz i urцkdyw posiuguj№cych do kryticznego wyjaњnienia dziejyw Litwy, Rusi, Litewskiej i oњciennych im krajow. - T.1.- Wilno, 1860. - S. 210.- ?432.

4. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasyw Preczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardycskiego we Lwowi w skutek fundacyi њp. Alexandra hr. Stadnickiego. - T.7. – Lwyw, 1876. - №12; Wolff I. Opus cit. – S. 177.

5. Молчановський М. Вказ. праця. – С. 207-208.

6. Przezdziecki A. Podole, Voiyc, Ukraina: obrazy miejњж i czasyw. – T.1 – Wilno, 1841. – S. 119; Przeцdziecki A Podole, Volyc, Ukraina // Записки Одесского общества истории и древностей. - T.1. – Одесса, 1844. – S. 512; Grabowski M., Przeцdziecki A.

Urydia do dziejyw Polski. - T.1. – Wilno, 1843 – S.139-140; Молчановський М. Вказ. праця, с.208-209; Петров. Вказ. праця, вставка між сторінками 10 і 11; Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 1. – СПб., 1848. - №4. – С.21; Головацкий Я. Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и в смежных русских областях в XIУ и XУ ст. - Львов, 1865. - №5. – С. 188; 1867. - №5. – С.8. Житецкий П. Образцы письменного языка с признаками малорусского наречия // Университетские известия. – К., 1875. - №12. – С.59; Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия. Раздел: Образцы письменного языка с признаками малорусского наречия. – К., 1876. – С.355; Смирнов А. Сборник древнерусских памятников и образцов народной русской речи. - Варшава, 1882. - №63. – С.66; Соболевский А.И., Пташицкий С.Л. Палеографические снимки с русских рукописей XII-XVII вв. - СПб., 1901. – №4; Розов В. Южнорусские грамоты. – К., 1917. - №10. – С. 19-20; Розов В. Украинские грамоты. – Т.1. XIV і перша половина XV ст. – К., 1928. - №10. – С.19-20; Українські грамоти XIУ ст. Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М.М.Пещак / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. – К.: Наукова думка, 1974. - №24. – С.50-53.

7. Monumenta medii aeve historica res gestas Poloniae illustrantia.-T. 5. Codex diplomaticus civitatis Cracoviensis. 1257-1506. - Cracoviae, 1879. – P. 57.

8 Ibidem. – P.74.

9. Молчановський М. Вказ. праця. - С. 225.

10. Так звана грамота Ф. Коріятовича Мукачівському монастирю. – Див. Молчановський М. Вказ. праця. – С. 224. ; Данилюк Д.Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.//УжДУ. – Ужгород: ВАТ "Патент", 1997. – С.26; Лучкай М. Історія карпатських русинів: У шести томах/ Дешифрування рукопису, переклад українською мовою та покажчики Ю.М. Сака; Редкол.: Й.О. Баглай, М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, С.В. Орос, І.М. Сенько. – Т.2. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – С. 146-147.

11. Акты, относящиеся к истории Западной России. - Т.1. - №1. – С. 1-2.

12. Stroccziczki P. Wzory pism dawnych w przerysach wystawione i objasnione drukowaniem ich wyczytaniem. - ?.1. - Warszawa, 1839. - №9. - С. 98-99.

13. Лебедев С. Историко-критические рассуждения о степени влияния Польши на язык и на устройство училищ в России. – СПб., 1848. – С. 10.

14. Антонович В.Б. Вказ. праця. – С. 739.

15. Карский Е.Ф. Два древнейших русских документа Главного архива Царства Польского в Варшаве// Древности. Труды Археографической комиссии Императорского Московского Археологического Общества, издаваемые М.Н. Довнар-Запольским.- Т.1. – Вып..3. – М., 1899. – С. 546; Карский Е.Ф. К вопросу о разработке старого западно-русского наречия. Библиографический очерк. – Вильно, 1893. – С.20; Карский Е.Ф. Белоруссы. Язык белорусского народа. – Т.1. – М., 1955 - С. 358;

Смирнов О. Вказ. праця. – С. 58-59; Zubrycki D. Historia miasta Lwowa. – Lwow, 1844. - С.34-35; Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка (X-XIУ веков). Общее повременное обозрение с палеографическими указаниями и выписками из подлинников и из древних списков. – СПб., 1863; СПб., 1882. - Изд.2 - Стовп. 197; Stadnicki K. Opus cit. – S. 131; Молчановський М. Вказ. праця. - С. 202.

16. Дурново Н. Хрестоматия по истории русского языка. – Вып.1. Памятники XI-XV вв. – М., 1914. - С.39-41; Головацкий Я. Памятники..., 1865. – С. 184; Памятники..., 1867. - С. 4-5; Соболевский А.И., Пташицкий С.Л. Палеографические

снимки. - №46; Зубрицкий Д. Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош. – Львов, 1855. – С.15.

17. Грушевський М.С. Вказ. прац. – С. 37-40, 444-445; Розов В. Южнорусские грамоты. – С.4-7; Розов В. Українські грамоти. – С.4-7; Грамоти XIV ст. – С. 29-32.

18. Theiner A. Monumenta historica Poloniae et Lithuaniae. - T.1. - Romae: Typis Vaticanis, 1860. – P. 434, 531, 589, 638; Danilowicz I. Opus cit.– S. 191; Rocznik Traski// Monumenta Polonicae historicae. Ed. A.Bielowski. - T.2. - Lwow, 1872. - - P. 860-861; Rocznik Miechowsci// Monumenta Polonicae historicae. Ed. A.Bielowski. - T.2 - Lwow, 1872. - P. 630; Czarnkowo I. Chronikon Polonorum // Monumenta Polonicae historicae. Ed. A. Bielowski. - T.2 – Lwow, 1872. – P. 621-622, 629-630; Diugossus I. Historiae Polonicae libri XII, quorum sex posteriores nondum editi, in lucem prodeunt et cum praefatione Henrici L. B. ab Huyssen. – Vol. 1. – Francofurti et Lipsiae, 1711.– L. IX. – P. 1058-1059, 1096; Cromerus M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. – Basiliae, 1568.– L. XV. - P. 204, 209; Bielski M. Kronika Polska // Ibiyr pisarzow polskich. - T. 13. – Cz. 5. – Warszawa, 1830. – S. 62; Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – СПб., 1843. - С. 350.

19. Czarnkowo I. Opus cit. - P. 638; Wartberge H. Chronicon Livoniae, herausg. Von Ernst Strehlke // Scriptores rerum Prussicarum - T.2. - Leipzig, 1863. – P. 549; Diugossus I. Opus cit. - P. 1150; Cromerus M. Opus cit. - P. 209.

20. Naruszewicz A.S. Historia narodu polskiego. Wyd. I. Bobrowicza. - T.9. - Lipsk, 1837. - S. 245.

21. Danilowicz I. Opus cit. - T.1- №432.- S. 210. На латинській мові грамоти опубліковані в: Inventarium omnium et singulorum priveligiorum, litterarum, diplomatum, scriptorum et monumentorum, quaecunque in archivo Regni in arce Cracoviensi continentur, per commisarios confectum anno Domini 1682. - Lutetiae Parisiorum, Beroloni et Posnaniae, 1862. - P. 371-372.

22. Грушевський М.С. Вказ. праця. - С. 446.

23. Diugossus I.Opus cit.– P. 1150; Cromerus M. Opus cit. – P. 209.

24. Akta Grodzkie i Ziemskie...- T. 7. - №12; Wolff I. Opus cit. – S. 177.

25. У книзі люстрації Теребовельського замка зберігається такий запис під 1564 р.: "Rayce i Mieszczanie Kamieniecey prava Maydeburskiego ukazali przywileie niebozczyka. Krola Zygmunta, ktory raczyl inkorprowac miastu Kamienieckiemu wies Kormilczo, a iz tez innemi listy ukasali, ze ta wies starodawna byla do woytowstwa Kamienieckiego, ktorego woytowstwa oni sa wespulek z ta wsia possessormi, proszac aby io wedle dawney possessyey swey inkorporacyi ta wies wyjeta od poslugi woienney i od jurysdykcyi ziemskiey i od wszelokich podatkow...Cii ukazali list stary Ruski Iuriego Kmiemoticza (sic) kniazia Podolskiego i brata jego kniazia Alexandra, na zasadzenie miasta Kamienieckiego, tyci№cznego trzechsetnego siedmdziesi№tego czwartego,dobry list stary quatenus in usu". – Цит за: Молчановський М. Вказ. праця. – С.206.

26. Przezdziecki A. Podole... – S.140.

27. Молчановський М. Вказ. праця. – С. 209.

28. Przezdziecki A. Podole...– S.143; Marczycski X. W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiey. - T. 1. - Wilno, 1820. – S. 170.

29. Молчановський М. Вказ. праця. - С. 255.

30 . Там само.

31. Szaranewicz I. Rys wewnktrznych stosunkyw Galicii Wschoniej w drugiij poiowie piktnastego wieku.. – Lwyw, 1869. – P.75; Rxpel R. Ьlber die Verbreitung des Magdeburger Stadtreshts im Gebiete des alten Polnischen Reichs ostwdrts der Weichsel (Abhandlungen d. Historisch-philos.) .- Bd. 1. – Breslau, 1837. – S. 250

32. Danilowicz I. Latopisec Litwy i Kronika Ruska. – Wilno, 1827. – S.51; Wolff I. Opus cit. – S. 177.
33. Летопись Великих князей Литовских ... -С.19.
34. Акты, относящиеся к истории Западной России... - Т.1.- №4. – С. 21.
35. Codex diplomaticus civitatis Cracoviensis... - T. 5. – S. 57.
36. Войтович Л. Вказ. праця. - С. 110; Молчановський М. Вказ. праця. – С.214-215.
37. Theiner A. Opus cit. – T.1. - № 1015. – P. 748; Stadnicki K. Opus cit. - T. 2. – S.158.
38. "...si in dicto triennio vel aliqua eius parte esses legitime impeditus, anno seqenti vel alias, quamprimum poteris, modo simili supplere huismodi ieiunium terearis, alioquin huismodi presens nostra concessio nullius sit roboris vel momenti. Nulli etc. nostre concessionis et voluntatis infringere etc."- Theiner A. Opus cit. - № 1015. – P. 748.
39. Летопись Великих князей Литовских ... - С.19. Latopisec Litwy i Kronika Ruska / Wyd. I. Danilowicz. – S. 51.
40. Wolff I. Opus cit. – S. 177.
41. За хронікою М. Стрийковського, який посилається на русько-литовський літопис, подільський князь Костянтин був запрошений польським королем Казимиром Великим у Краків. Оскільки останній мав намір віддати за нього свою єдину доньку Єлизавету та призначити його наступником польського престолу і приурочував це до часів Краківського сейму, тобто до 8 травня 1339 р . - Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żm?dzka i Wszystkiej Rusi. Wydanie nowe, z roku 1582, poprzedzone wiadomosci№ o їyciu i pismach Stryjkowskiego przez M.Malinowskiego. - T. 2. - Warszawa, 1846. - S.7, 18.
42. Codex diplomaticus civitatis Cracoviensis... -T. 5. – P. 74.
43. Войтович Л. Вказ. праця. – С.110.
44. Codex diplomaticus civitatis Cracoviensis... -T. 5. – P. 74.
45. Stadnicki K. Opus cit. - S. 150.
46. Молчановський М. Вказ. праця. – С. 200.
47. Stadnicki K. Opus cit. – S. 149; Wolff I. Opus cit. – S. 177.
48. Летопись Великих князей Литовских ...– С. 19.
49. "Et extant in archivio regio binae literae Theodori ducis Podoliae ac domini de Muncatio, quae arx est scriptiae: quibus testatum facit, se cum et cum Podolia ipsi sese in fidem er clientalem tradisse" – Cromerus M. Opus cit. – L.XV. – P.248.
50. Молчановський М. Вказ. праця. - С. 225.
51. Там само.

Кулачинський М.М.

СУСПІЛЬНА РОЛЬ РЕЛІГІЇ ЗА ОЦІНКОЮ Т. ГОББСА ТА Ж. БОССЮЕ.

Релігію як форму суспільної свідомості людства ретельно досліджують в своїх політичних трактатах такі видатні європейські мислителі, які Т.Гоббс та Ж.Боссюе. В цих мислителів вона виступає не простою історичною випадковістю, а феноменом, який має глибокі "природні" коріння. Загальним місцем протягом багатьох сторіч ідея Бога та акту творіння світу з'ясовувалась завдяки спостереженню

людиною процесів зародження та розвитку феноменів природи та суспільства.

У XVII ст. більшість мислителів, до числа яких належали Гоббс та Боссюе, намагалось у той чи іншій формі раціоналізувати ідею Бога, вирішити цю "релігійну головоломку" на більш істотній основі, яка відповідала б віянням та досягненням їх часу. На той час отримали особливий розвиток, завдяки різним відкриттям сторіччя, такі науки як механіка, фізика, геометрія та інші галузі природного та точного знання. Ці фактори показували зверхність нової науки над колишньою схоластикою. Якщо гуманісти у своїх раціональних пошуках йшли на розрив зі середньовічною схоластичною традицією, формально повертаючись до натуралізма античної класичної традиції, то враховуючи умови, що склалися, мислителі цієї доби вже починають створювати свою традицію, яка базується на науково-технічних нововведеннях їх перехідного часу, та увібрала в себе все найкраще, що містилося в добі Ренесансу.

Ці мислителі наважились проголосити самі себе класиками нової нації та нового політичного мислення. І, як виявилось, більшість з них (Гоббс, Спіноза, Гроций, Декарт, Боссюе та ін.) цьому проголошенню відповідала.

І разом з цим, справедливо відзначив російський філософ Є.Спекторський те, що XVII ст., попри всі свої нововведення, всеж таки залишалося глибоко релігійним. Людей в ньому цінували не стільки за їх ставлення до себе подібних, скільки за їх ставлення до Бога[1]. Моральність не дивлячись на різність конфесій, вимірювалась благочесттям і гріх засуджувався суворіше, ніж злочин[2].

Розум мислителя XVII ст., відзначає Є.Спекторський, був більш дисциплінованим, ніж розум мислителя XVIII ст. байдужого до Творця та сповненого земних пристрастів[3]. Ці мислителі дивляться на пристрасті людини суворіше та більш відсторонено, ніж філософствуючі інтелектуали Ренесансу. Вони визнають пристрасті не для того, щоб підкоритися їх владі, як це найчастіше було в попередню добу, а з метою їх вивчення, дослідження, класифікації та регулювання за допомогою розуму.

З вищевказаними твердженями російського автора неможливо повністю погодитися, бо вони несуть в собі елементи солепсизма. Будь який індивід ніколи не може дати абсолютно об'єктивну оцінку своїм вчинкам в суспільстві. Пристрасті людини можливо намагатися контролювати, при цьому завжди належить пам'ятати, що об'єктивність контролю залежить і від реакції зовнішнього світу на поведінку

індивіду як мікросоціума суспільства. Моральність є прикладом для копіювання колективної, а не індивідуалістської властивості.

Стосовно ж мислителів XVIII ст., які пропагували просвіту, раціоналізм та волю, то їх ідеали на практиці не завжди втілювались в життя, а найчастіше супроводжувались жорстокістю, кровопроліттям та загибеллю тисяч людей в Франції, особливо під час Якобинської диктатури. Безумовно, однак й те, що їх ідеали, як відзначає французький історик Г.Лефевр, збуджували революційний ентузіазм в найрізноманітніших прошарках суспільства. Вони надихали французів та представників інших народів, богатих і бідних, освічених інтелектуалів та неписьменних селян[4]. Все це було в сукупності великим людським динамічним потенціалом що призвів до падіння монархії в Франції, яку за правом можливо вважати еталоном класичного абсолютизму в Західній Європі.

Вищевикладане зауваження про своєрідність революційного струсу, який призвів до ідеологічного розподілу суспільства в XVIII ст., допомогає нам зрозуміти своєрідність релігійності сторіччя Декарта, Паскаля, Гоббса та Боссюе.

Зовнішня проява релігійності в суспільстві вказаної доби відрізняється феєричним блиском та пишнотою, бо майже усі взірцеві політичні твори видатних мислителів Західної Європи стосувалися релігійних питань.

Навіть картезіанська філософія, - пише Г.Лансон, - що є глибоко ворожою за своїм духом усякій релігії, викладалась Декартом у формах, які не суперечили догмату католицької церкви, красномовним співцем якого був Ж.Боссюе[5]. В відомих лібертинських гуртках в Франції, серед членів яких були такі славетні сучасники Т.Гоббса як М.Мерсенн, С.Сорб'єр, Г.Ноде, П.Гассенді, з яким свого часу листувався та вів активну дискусію англійський мислитель[6], догми християнства вже піддавались критиці в європейських країнах. Хоч роль церкви як інституту влади ще не піддавалась сумніву в широких колах суспільства. Суперечки про релігію, в яких приймали участь Ж.Боссюе та Т.Гоббс велись на рівні полеміки різних християнських конфесій, де зовнішньою крайкою проблеми виступало питання про те, що праведно або гріховно, а що єретично у кожній конфесіональній гілці християнства.

Думка про те, що релігія взагалі базується, як це пишуть услід за французьким просвітителем Гольбахом деякі історики марксисти[7], на суцільній облуді духовництва, яке на свою користь та заради інтересів державних діячів експлуатувало невігластво людей, при цьому

наживаючи певний капітал, не так яскраво висловлена у апологетів різних християнських конфесій, а також їх критиків у XVII ст.

Ані Гоббс, ані Боссюе, раціоналізуя щодо застосування релігії і церкви в державі у якості своєрідного інститута влади, ніколи не могли стати на шлях відкритого атеїзму.

Подібне міркування за цією темою у XVII ст. давало істотний підштовх до розвитку деізма та раціональной теології, яка підіймалась у своїх перших концептуальних проявах до Лютера та Кальвіна.

В принципі можливо погодитись з думкою британського вченого У.А.Даннінга, який писав, що Гоббс був типовим ерастиніанцем (Erastinian), який відносив проблему релігії до духовної проблеми людини, до проблеми віри або безвір'я[8]. Та в той же час християнська церква, якою б вона не була, повинна бути державним інститутом[9].

Служіння Богу не є в Гоббса безрозсудним, але існування Всевишнього для нього аксіома. Та у самому слові божому, - підкреслює автор "Левіафана" – мають місце таки моменти, які не можуть бути доведені або спростовані інакше як за допомогою нашого природного розума (our natural reason)[10]. А самі служителі церкви, - продовжує Гоббс, - повинні дякувати за свою долю перш за все суверену, від якого вони отримали ці повноваження[11].

Звичайно такий підхід в розумінні Гоббсом ролі священнослужителів в державі, у яких була своя думка з цього приводу, не міг задовольнити ані католицький ані протестантський клір. Російський історик Е.Бернштейн не без іронії відзначає, що єпископи звинуватили Гоббса у безбожництві через те, що він заперечував всі права церкви бути "державою в державі", що було за суттю більш гіршим злом по відношенню до релігії в їх розумінні, ніж заперечення існування Бога[12].

Та й сам Гоббс у своєму листі до єпископа Бремхолла з Деррі пише, що священник повинен бути вчителем, який правдиво та узгоджено інтерпретує Святе письмо відповідно до державних, тобто громадянських законів[13]. А окрім усього іншого своєю проповіддю священник повинен відводити людей в бік, подалі від скупості, гордощів, революційних принципів і всіх інших людських ганджів[14].

Бо проповідуя Біблію, священник проповідує природні закони, які містяться у Старому та Новому Заповітах, на засадах яких розвиваються державні закони. Завдяки останній угоді колись анархічний та розбещений натовп людей перетворився на підданих різних держав, які несуть з собою мир та порядок, і це ж суспільство за умов відсутності держави може повернутися у попередній натуральний стан, який сіє жах і довічну небезпеку з надією вижити[15].

Одночасно, заперечуя виняткову роль церкви в державі, англійський мислитель ставить під сумнів необхідність існування її матеріальних богатств у вигляді незалежного значного землевласника та можновладця в Європі та інших частинах світу. Вищевказане зауваження показує нам, що Гоббс ніколи ні пропагував будь-яку християнську конфесію, але при цьому за своїми релігійними поглядами він залишався типовим англіканцем, який не уявляв підкоренність церкви всесвітньому суверенові, тобто папі, окрім хіба що світського суверена, тобто голови держави.

Протестантизм як релігіно-політична течія, яка мала успіх в деяких європейських країнах або окремих їх провінціях (Франції, в деяких Германських князівствах) був далеко не ідеальним. Про що, доречі, казав свого часу Боссюе.

Скинувши гніт Вселенської (Universelle) церкви, - пише французький мислитель, - протестанти намагались встановити єдиний догмат та засновати церкви. Та уся проблема в тому, що вони не можуть створити нічого іншого, бо насправді їх догмат змінюється в кожній секті і в кожному поколінні[16].

Сам же Боссюе ніколи не був прихильником протестантських догматів, та він чудово розумів, що для того, аби довести пріоритетність католицької церкви та показати протестантам їх мінливість та непостійність потрібна не тільки пишномовність, а також й факти. І треба відзначити він блискуче упорався з роллю історика, - стверджує Лансон, - який збирав протестантські тексти ретельно їх досліджував та висловлював свої критичні зауваження[17].

Ми піддтримуємо думку Г.Лансона, у тому сенсі, що Боссюе розглядав протестантів не як ворогів католицької церкви, а швидше за все інтелектуалів-вільнодумців, яки зважилися зруйнувати підвалини католицької церкви, що вже похітнулися[18]. Він немовби відчував збурення індивідуального розуму проти церкви і бачив паросток того, що складало інтелектуальну особливість XVIII сторіччя[19].

Зі свого боку ми також додаємо і те, що французький мислитель не вірив в життєспроможність протестантизму, який з часом пристосувався та переформувався так, що спромігся до існування і є найвпливовішої релігією у цілій ланці західноєвропейських країн.

Та, при всьому ідейному антагонізмові Гоббса до католицизму (хоч в своїх працях він змінює цей термін на термін - Вселенська церква) та Боссюе до протестантизма, ми спостерігаємо подібність поміж цими мислителями.

Так, наприклад, в Гоббса та Боссюе Бог є безмежним та довершеним, спроможним помститися за беззаконня та та увінчати за чесноти[20]. Бог,

як вони гадали, вказує на те, що справа, яку він робить перевершує все справи простих смертних[21].

Правда, на відміну від Боссює, Гоббс надає індивіду право самому, за допомогою розуму, розрізняти, що необхідно робити в земному житті, та що необхідно для прийняття в царство боже[22].

У Боссює ж душа у більшому ступені підкоряється вірі в Бога, ніж людському розуму. Хоч нехтувати елементами раціоналізму в його релігійному переконанні не можна. Душа керує тілом та робить в ньому різні зміни[23].

Для обох мислителів християни здаються людьми сильними духом та силою волі, і тому вони завжди розбивали найвідоміших своїх супротивників. Християнське вчення вклало повагу до влади, і глибоко повинно було затвердитись в пам'яті як добра настанова, що сповнює ясним, на їх думку, світлом, завдяки якому християни шанували образ божий (часто асоціювався в різних зображеннях в деяких країнах Європи з сувереном) в державах. Біблія в них слугує скринькою мудрості та джерелом для державних законів. Вона також була (особливо це відчутно в трактатах Боссюе)[24] свідком Всесвітньо-історичного процесу.

За їх розумінням релігія повинна була виконувати ні лише функцію спасителя людських душ, але також функцію обвинувача, оскільки в цьому випадку підданий повинен в собі шукати чинники своїх бід і прохати Бога (зрозуміло через суверена) допомогти йому в розрішенні своїх бід. Замість того, щоб шукати тих земних винуватців, які винні у його не зовсім приємному соціальному становищі.

Такі зауваження ідеальні, але не правдоподібні в життевій практиці. Релігійна втіха не завжди спрацьовувала як генератор стабільності в суспільстві, захищаючи при цьому інтереси верховної влади. В деяких випадках (як наприклад в Англії у XVII ст.) вона переходила з країни союзника до табору ворога по відношенню до офіційно проголошеної влади. А в деяких (як наприклад в Франції в роки Великої французької революції) вона й взагалі щезала, при цьому її замінювали гаслами свободи рівності і братерства.

Роблячи загальний висновок до вищевикладенного відзначим, що концептуальні погляди Т.Гоббса і Ж.Боссюе в питанні релігії, не дивлячись на свої конфесіональні розходження, дуже близьки за змістом, бо обидва мислителя були впевнені в тому сенсі, що релігія повинна була об'єднувати народ, не забуваючи при цьому про службу перед сувереном. А поза тим в їх розумінні вона мала змогу та повинна була зіграти роль джерела, яке формує ідеологію в країні.

Примітки:

1.Спекторский Е. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т.1. Новое мировоззрение и новая теория науки. – Варшава., 1910. – С.24.

2.Там само.- С.24-25.

3.Там само.-С.25.

4.Lefebvre G. La Rйvolution franзaise. – Paris., 1968. – P.168.

5.Lanson G. Bossuet. – Paris., 1894 - P.137-138.

6. Дивиться більш детальніше про це у роботі Noel Malcolm. The Correspondence of Thomas Hobbes, 2 vols. – Oxford., 1994.

7.Чагин Б.А. Критика религии Томасом Гоббсом. //Ежегодник музея истории религии и атеизма. – М.-Л., 1959. – С.78-92; Петросова М. Гоббс о религии. //Под знаменем марксизма. – 1938. - №6. – С.134-144; Вейцман Е.М. Великий английский материалист Томас Гоббс (1588-1679. – М., 1960. – 48 с.

8. Dunning W.A. A History of Political theories from Luther to Montesquieu. – London., New York., 1893.- P. 297.

9. Ibid., P.298; Hobbes Th. Leviathan: or the Matter Form, and Power of a Common Wealth Ecclesiastical and Civil. // The Moral and Political works of Thomas Hobbes of Malmesbury. – London., 1760. – P.271; Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. /Предисл. и ред. А.Ческиса. – М., 1936. – С.291.

10. Ibidem.; Там само

11. Ibid.- P.270; Там само.- С.290

12. Бернштейн Э. Общественное движение в Англии XVII века. – СПб., 1899. – С.24.

13. Hobbes Th. An Answer to Dr. Bramhall, late bishop of Derry. // The Moral and Political works of Thomas Hobbes of Malmesbury. – London., 1760. – P.421.

14. Ibidem.

15. Ibid.- P.421-422.

16. Bossuet J.B. Histoire des variations des йglises protestantes. T.1. – Paris, 1844. – P.112.

17. Lanson G. Bossuet. – P., 1894 P.200-201; Лансон Г. История французской литературы XVII век. / Пер. с франц. З.Венгеровой. – СПб., 1899. – С.224-225.

18. Лансон Г. История французской литературы XVII век...- С.226.

19. Там само.- С.226.

20. Hobbes Th. Leviathan... P.259; Bossuet J.B. Discours sur l'histoire universelle. T.2. – Bruxelles., 1843. – P.50-51; Боссюэ И.Б. Разговор о всеобщей истории. /Пер. с франц. В.Наумова. Ч.2. – М., 1762. – С.4-5.

21. Ibid..- P.261; Ibid..- P.51; Там само.- С.5.

22. Hobbes Th. Leviathan... -P.370; Гоббс Т. Левиафан... -С.414.

23. Bossuet J.B. Discours... T.2. – P.54; Боссюэ И.Б. Разговор... Ч.2. – С.7.

24. Bossuet J.B. Discours sur l'histoire universelle. T.2.. – Bruxelles., 1843; Politique tirйe des propres paroles de l'Йcriture Sainte A monseigneur le Dauphin. //Ocuvres choisies de Bossuet йvкque de Meaux: Dйdiйeque A Monseigneur l'Archevк de Bodeaux. T.VII. – Paris., 1787.

Антипіна І. В.

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОШЕНЬ КИТАЮ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ "КАНТОНСЬКИЙ АЛЬМАНАХ" (1831)

У працях, присвячених історії міжнародних відносин на Далекому Сході, перші десятиріччя XIX ст. трактуються як період назрівання протиріч між західними країнами та Китаєм. Основний акцент у цих дослідженнях зміщений на політичну та економічну експансію Заходу. Не перебільшуючи роль подібних стереотипів, відзначимо, що вони опосередковано впливали на зовнішньополітичну практику західних держав і були досить стійким фактором їх взаємовідношень із Цинською імперією. Тому для комплексного аналізу ситуації, що склалася в Китаї напередодні Опіумних війн неабияке значення має оцінка цих подій, яку дали європейські сучасники, і той образ Цинської імперії, який склався в них на початку 40-х років.

Сприйняття європейцями Китаю найшло своє відображення в періодиці, яка виходила в той час. До таких видань відноситься журнал "Кантонський альманах", що друкувався англійцями в Китаї в 1831 р. П'ять номерів даного журналу зберігаються у Воронцовському архіві Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. Відзначимо, що це видання є раритетом, його екземпляри відсутні навіть у фондах Британської бібліотеки[1].

Більше половини публікацій і статей у "Кантонському альманасі" присвячені географії, культурі, історії та політиці Китаю. Особливу увагу автори приділяли історії взаємовідношень європейців із Цинською імперією. Саме ці публікації і статті є нашим об'єктом дослідження.

Відповідно, у даній статті здійсненна спроба аналізу стереотипів сприйняття китайської дійсності й оцінок взаємовідношень європейців із Китаєм, що відображені на сторінках журналу "Кантонський альманах". В цьому аспекті необхідне також порівняння даних стереотипів і оцінок із сучасним трактуванням взаємовідношень європейців із Китаєм у позначений період. Видавці згаданого журналу в редакційній статті підкреслюють, що вони не обмеженні цензурою і намагатимуться реально відобразити історію та події що відбуваються[2]. Дійсно, домінують стриманнооб'єктивістські оцінки, але більшість

листів написаних до редакції містять різку критику політики Цинів[3]. Цілком імовірно, що автори листів відображали загальну тенденцію росту незадоволення зовнішньополітичною практикою Китаю у 30-ті роки XIX століття не тільки серед англійців, а й серед європейців. Редактори журналу акцентували увагу на відверто поверхневому знанні китайської дійсності співвітчизниками. Не без сумної іронії вони писали, що європейці, які вважають себе ерудованими в питаннях Китаю, "кажуть про суворість і авторитарність, а також мудрість китайського уряду, з яким вони, на щастя, не знайомі і цитують із захопленням доктрини Конфуція, які вони ніколи не читали"[4]. Вирішуючи задачі популяризації знань про Китай журнал публікує ряд статей з історії зовнішніх відносин Китаю. Такі, як: "Короткі записи ранніх міжнародних відносин із Китаєм", "Макао", "Виписки із неопублікованого журналу останнього посольства в Пекіні в 1816 році", та інші.

На думку авторів, причини невдач які трапились з європейцями під час налагодження відносин з Цинською імперією слід шукати на ранніх етапах встановлення контактів між державами. Не можна не відзначити те, що китайський уряд і чиновники не завжди відчували ворожість і недовіру по відношенню до іноземців. Зокрема, про це читаємо у статті "Короткі записи ранніх міжнародних відносин з Китаєм": "арабам і персам у 8-му і наступних століттях було надано право вільного в'їзду й поселення в країні, при дотриманні нечисленних заборон", "вони організували поселення в Кантоні, де жили разом зі своїми сім'ями"[5]. Автор статті підкреслює, що, коли перші португальці з'явилися біля берегів Китаю в 1516 р., у ставленні до іноземців мало що змінилось: "Португальці жили разом зі своїми сім'ями, керуючись їх власними законами, не припиняючи вигідну торгівлю з іншими портами Китаю та прибуткову торгівлю з Японією. Їх поселення існували аж до середини XVI століття"[6]. Визнаючи, що "португальці й іспанці, англійці й датчани несподівано опинилися на берегах Китаю як раса людей, які намагалися впливати на політику комерційного руху, не звертаючи уваги на способи якими вони досягали цього"[7], він вважає, що у прийнятій оцінці політики португальців гіпертрофуються екстремістські прояви: "Жах і побоювання, які були накликані на весь Схід, треба визнати, — це твердження містить деяку правду, хоча і з великими перебільшеннями"[8].

У статтях, опублікованих у журналі "Кантонський альманах" і присвячених історії таких факторій, як Макао та Малакка головну причину краху політики португальців автори вбачають у спробі

розширення впливу римсько-католицької віри в Китаї. Методи цієї місіонерської діяльності, на їх думку, заслуговують осудження. "Немає сумніву в тому, що для прилучення до своєї релігії молоді, португальці купували дітей у їх несчасних батьків і ховали тих, кого викрадали"[9]. Відповідно, заборона в 1749 р. місіонерської діяльності є цілком виправданим кроком. Таким чином, автори поданих статей, на відміну від автора статті із загальної історії зовнішньої політики Китаю, виправдовують дії цинських властей.

Відзначимо, що сучасні сходознавці у своїх дослідженнях приділяли достатньо уваги політиці португальців в Китаї. Це звільняє нас від необхідності знову докладно зупинятися на цьому питанні. Лише скажемо, що в працях радянських авторів політика португальців оцінюється, як "варварська"[10]. Такої ж думки дотримуються й західні дослідники[11]. Зокрема, сучасний англійський історик С.П.Фіцджеральд осуджує методи котрі застосовували європейці й особливо португальці в процесі проникнення у Східну Азію, і підкреслює, що релігійні нововведення які намагалися нав'язати португальці, були зовсім несприйнятливі для китайського народу. Цей синолог ставить принципову межу між початковим португальсько-голандським періодом (XVI-XVII ст.) та періодом домінування англійців, які прийшли зі своїми технологічними винаходами (кінець XVIIст.-1840 р.)[12]. У цьому питанні його підтримує А.Д.Тойнби, зокрема він пише: "Той ракурс, в якому постала західна цивілізація, і зумовив різниці в реакції, викликаної в умах і душах далекосхідних народів: незнайомі технології не так важко сприйняти, як незнайому релігію"[13]. Така періодизація цілком обґрунтована. Але в контексті ідеї "цивілізаторської місії" європейців на Сході, яка панувала донедавна в західному сходознавстві, цей поділ дозволяв протиставити політику англійців політиці португальців і голандців, а також представити перших носіями цієї місії.

Зміст журналу "Кантонський альманах" свідчить, що далеко не всі європейські учасники історичних подій, що розгорталися в Китаї на початку XIX століття були заражені "цивілізаторською місією" білої людини[14]. Так, в редакційній статті підкреслювалось, що : "Китай зараз — це найдавніша з існуючих імперій, що показала дивний приклад спокійного підкорення величезного населення деспотичному монарху. Ця нація, закрившись у собі, без тісного контакту з рештою народів створила свою літературу без допомоги алфавіту. І до якої б країни ми не належали, буде це француз, іспанець, американець або англієць, якщо ми вважаємо, що національний характер, література чи правила нашої країни – це модель досконалості, то ми глибоко помиляємось"[15].

Однак автори журналу дають позитивну оцінку місіонерської діяльності англійців, зокрема, згадується відкриття і робота їхнього християнського коледжу в Малакке[16].

Безумовно, найактуальнішим питанням стосовно взаємовідношень європейців з Китаєм напередодні Опіумної війни було питання торгівлі. В журналі "Кантонський альманах" в статті "Малакка" знаходимо відомості про те, що англійці заснували свої факторії в Макао в 1637 р. витіснивши португальців і голландців чия комерційна політика призвела до закриття Китаю для європейської торгівлі[17]. У XVII ст. іноземцям було заборонено пересування по імперії, для торгових відношень був відкритий тільки Кантон (Гуанчжоу). Вводились незчисленні заборони для західних купців, аби звести до мінімуму контакти з європейцями. "Іноземцям заборонялось залишати портові факторії, виходити в місто. Якщо кораблі приходили на прикінці літа, торговці повинні були залишати Кантон і проводити зиму в Макао"[18]. На початку XIX ст. конфліктним питанням в торгівлі європейців з Китаєм стало ввезення опіуму на територію Цинської імперії. Незважаючи на всі обмеження, введені китайським урядом, а також закриття портів для іноземних кораблів, опіум продовжував проникати на територію імперії. Англійці одержували величезні прибутки від контрабанди цього товару.

Вражаючим фактором є те, що в журналі, який ми досліджуємо, проблеми опіумної торгівлі, яку вели європейці, згадується мимохідь[19]. Хоча на 30-ті роки XIX ст. вона набула досить широкого розмаху і назрівання конфлікту ставало все більш очевидним[20]. Редактори журналу звертали увагу на використання англійцями дипломатичних методів для налагодження торгівельних відношень із цинською імперією.

Під заголовком "Extracts from an ***unpublished journal*** of the last embassy to Peking in 1816" були надруковані фрагменти рукопису, що належали перу учасника місії Лорда Амхерста в 1816 р.

У дослідженнях з історії міжнародних відносин із Китаєм цьому посольству приділяли дуже мало уваги, а в деяких працях навіть дата цього посольства вказана невірно[21]. В одному з радянських бібліографічних видань є згадка публікації звіту про місію Лорда Амхерста в Лондоні в 1817 р.: "Journal of the Proceedings of the late Embassy to China, comprising a Correct Narrative of the Public Transactions of the Embassy, of the Voyage to and from China, and of Journey from the Mouth of the Pei-Ho to the Return to Canton"[22]. Однак текст цього оригіналу нам не доступний, проблема ідентифікації джерела з

фрагментами рукопису, який поданий на сторінках журналу "Кантонський альманах", може бути об'єктом окремого дослідження. Нас цікавить зміст джерела із журналу.

Ця публікація яскраво відображає сприйняття європейцями Китаю та китайцями європейців. Записи із цього щоденника свідчать про те, що вони велися паралельно подіям що відбувались. Анонімний автор відзначає суттєву різницю між рекомендаціями які дав англійський уряд та керівництво Ост-індської компанії. У рекомендаціях уряду ніщо не вказувало на суворе обмеження в поведінці членів посольства, і мета його полягала в отриманні будь-якої нової інформації про Китай. В свою чергу, керівники Ост-індської компанії головним завданням посольства Лорда Амхерста вважали не місію в Пекін, а розширення позицій торгівельної компанії безпосередньо в Кантоні. І в цьому питанні посольство не повинно було йти ні на які поступки[23]. Із змісту джерела стає очевидним, що автору більше імпонувала позиція Ост-індської компанії. Його явно дратувала ідея зверхності китайської цивілізації, яка виражалася в поведінці цинських чиновників, які відверто розглядали англійців як данників. Маньчжурській зовнішньополітичній доктрині в цей період як і раніше було характерне сприйняття навколишнього світу як "варварського". Зрозуміло, як представник європейського співтовариства де на міжнародній арені вже домінувало англосаксонське право, автор не міг змиритися з тим, що застосувати його було неможливо, а китайська політична доктрина йому здавалася безглуздою і варварською[24]. Ця китаєцентрична доктрина склалася в процесі розвитку міжнародних відносин на Далекому Сході, де Китай виступав як цивілізаційний патріарх, визнаючи перевагу мирного начала, а маньчжури сприйняли її, акцентуючи увагу на воєнну силу[25]. Автор рукопису вважав китайський народ темним і неосвіченим, але йому не можливо відмовити в певній спостережливості. У щоденнику точно помічена дивовижна різниця між ставленням простого народу до європейців у Кантоні й Пекіні: в столиці "натовп виявляв мовчазну повагу" до англійців, чого не побачиш в Кантоні. І автор був змушений визнати "чим краще китайці пізнають європейців, тим менше вони їх поважають"[26].

Загальновідомо, що це посольство не призвело до тих дипломатичних відносин, які були стандартними для європейської політики й неприйнятними для Китаю. Всі англійські посольства ставили за мету – досягти вільної торгівлі і відкриття портів, проти чого категорично виступав маньчжурський уряд. Усі зусилля властей були спрямовані на те, аби перешкодити своїм підданим дізнатися що-небудь про іншу цивілізацію.

На основі аналізу статей і публікацій тільки єдиного журналу неможливо дати повний системний аналіз оцінок зовнішньополітичної практики Китаю, які склалися у англійців к початку XIX ст. Але в тих сюжетах які представлені на сторінках журналу "Кантонський альманах" загальні тенденції оцінок простежуються досить чітко. На фоні збереження живого інтересу до історії і культури країни прослідкується явний прагматизм, обумовлений прагненням європейців в цей період розширити сферу своєї торгівлі на Сході.

Автори вказують на важливе значення відкриттів, які зробили португальці, визнаючи неприглядність їх поведінки. Акцентуючи увагу на прагненні англійців відкрити Китай для торгівлі дипломатичними методами. Нечасті згадування про Опіумну торгівлю на сторінках журналу свідчить про те що англійці не відчували наростання конфлікту з приводу цієї торгівлі, якій вже назрівав між Англією і Китаєм в цей час.

Оцінка зовнішньополітичної практики Китаю в журналі "Кантонський альманах" фактично подвійна. І ця подвійність обумовлюється тим, що редактори журналу і деякі автори визнають необхідність в тому, що треба брати до уваги цивілізаційну специфіку Китаю, а інші цю специфіку розглядають як свідчення обмеженості і косності.

Примітки:

1.www. bl.uk.

2.Introduction // The Canton Miscellany. – 1831. - №1.- P. IV

3.Letter from Senex// The Canton Miscellany. – 1831. - №1.- P.38; №2.- P.125; №4. P.295. Letter from Adom// The Canton Miscellany. – 1831. - №2.- P.110; №3. - P.170

4.Introduction // The Canton Miscellany. – 1831. - №1.- P. IV

5.Brief notice of early foreign intercourse with China // The Canton Miscellany, - 1831, №3. - P. 207.

6. Op. cit. – P. 213.

7. Op. cit. – P. 210.

8. Op. cit. – P. 216.

9. Makao // The Canton Miscellany, - 1831; №4. - P. 231.

10. Международные отношения на Дальнем Востоке. - М.: Мысль, 1973. Малявин В.В. Китайская цивилизация М.: "Астрель".-2000.- С.113. Кравцова М. История культуры Китая - СП.: "Лань".-1999.- С.85. Новая история. Под ред. Тихвинского Л. - М.: "Наука". - 1972.- С.50-51.

11. Fairbank J.K. China: a New History. – Cambridge, Massachusetts, London, 1994 - P.189.

12. Фицджеральд С.П. Китай: краткая история культуры. С.-П.: Евразия, 1998.

13. Тойнби А.Д. Цивилизация перед судом истории.- М., 1995. Ї С. 177.

14. Brief notice of early foreign intercourse with China // The Canton Miscellany, - 1831; №3. - P. 211.

15. Introduction // The Canton Miscellany. - 1831.- №1. - P. X.
16. Malaka // The Canton Miscellany. - 1831.- №4. - P. 258.
17. Op. cit. – P. 258.
18. Op. cit. – P. 374.
19. Actual state of Makao // The Canton Miscellany. - 1831.- №5. –P..352
20. Хмелевский Б. Отношение европейцев к Китаю в последние 20-ть лет// Отечественные записки.- СП.-1861.- апрель.-С.459-462.
21. История Китая - М., 1998. - С.300.
22. Ефимов П.В. Историко-библиографический обзор источников и литературы по новой истории Китая. - Л.:ЛГУ, 1972.-Ч.III. - С.4.
23. Extracts from an unpublished journal of the last embassy to Peking in 1816 // The Canton Miscellany.- 1831.- №1. - P. 3.
24.Березный Л.А. Начало колониальной экспансии в Китае и современная американская историография. - М.: Наука, 1972. - С.68.
25. Детально див.: Кроль Ю.Л. О концепции "Китай - варвары" // Китай: общество и государство. - М.,1973. - С.13-30. Зотов О.В. "Китай как "универсальная" монархия и псевдоданничество "варваров" // Восток. - 1991.-№ 2. - С. 16-25; Сидихменов В.Я. Китай: страницы прошлого./ "Русич".-2000.- С.276-277. Тихвинский С.Л. Взаимоотношения с соседними странами в новое и новейшее время и современная китайская историография// Китай и соседи.-М.: "Наука".-1982.-С.6-7.
26. Extracts from an unpublished journal of the last embassy to Peking in 1816 // The Canton Miscellany. - 1831.- №1. - P. 4.

Хмарський В.М.

ЩОРІЧНІ "ЗВІТИ" ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ АРХЕОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Провідну роль у розвитку археографії на Півдні України у XIX - на початку XX ст. відіграло Одеське товариство історії та старожитностей (далі - Товариство)[1]. На сторінках тридцяти трьох томів "Записок" (1844-1919) було опубліковано велику кількість історичних джерел. Від самого початку Товариство мало досить чіткі правила діяльності, яких намагалось дотримуватись протягом всього часу свого існування. Уже у першому статуті, прийнятому у рік заснування наукової установи (1839) було зазначено: "Щорічно, за призначенням Товариства відбуваються одні урочисті збори, для заслуховування річного звіту, на які запрошуються всі любителі наук"[2]. У подальшому, у нових статутах, було навіть закріплено, що звіт про стан і дії Товариства мав обов'язково друкуватись і надсилатись дуже широкому колу осіб, включаючи монарших покровителів[3]. Отже, у звітах керівництво намагалось якнайширше представити основні напрямки його діяльності

і визначити головні здобутки і проблеми розвитку Товариства. Відповідав за складення звіту секретар, у розпорядженні якого був архів наукової установи[4]. Звіти готувались ретельно і сумлінно, адже секретарями Товариства були такі науковці як М.Н.Мурзакевич (1839-1875), В.Н.Юргевич (1875-1883), Ф.І.Леонтович (1883-1884), В.О.Яковлєв (1884-1894), О.А.Павловський (1895-1899, 1905-1909), О.І.Маркевич (1899-1903), І.А.Линниченко (1903-1905), М.Г.Попруженко (1909-1919)[5].

Час, особа секретаря, зміни у пріоритетах Товариства впливали на структуру, зміст і, навіть, назву звітів. Перший окремо видрукуваний звіт з'явився 1841 р. і був присвячений діяльності у 1840 році[6]. Другий звіт охоплював не весь рік, а лише період з 1 січня по 14 листопада, оскільки було вирішено (з деяким запізненням) вести відлік життя Товариства від дня, коли у 1839 р. імператор призначив йому покровителя - спадкоємця цесаревича Олександра, дозволив видавати на його утримання майже півтори тисячі крб. і здійснювати археологічні дослідження на півдні імперії[7]. Це було сприйнято в Одесі як справжнє народження наукової установи, незважаючи на те, що статут було затверджено ще 25 березня, а перше засідання відбулось 25 квітня 1839 р. Зазначимо також, що на честь згаданої події 4 лютого 1840 р. відбулись святкові збори Товариства, і брошура з описанням урочистостей стала першою його друкованою продукцією. Саме там М.Н.Мурзакевич прочитав "Записку про стан і діяльність Товариства з 23 квітня 1839 р. по 1 січня 1840 р.", яка і була, по суті, першим звітом[8]. З третього звіту, у 1843 р., назва стає стабільною - знято указання на аматорство і показаний звітний рік ("Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1841 по 14 ноября 1842 года"). Одне слово до назви було додано після надання Товариству 27 листопада 1872 р. найменування імператорського, що почалось зазначатись з наступного року. У 1893 р. Товариство вирішило звітувати за календарний рік ("Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1892 г."). Через сімнадцять років було зроблено спробу повернутись до старої формули ("Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за период с 14 ноября 1907 по 14 ноября 1909 г."), але уже у 1912 р. від неї знову відмовились ("Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за період с 14 ноября 1910 по 1 января 1912 года"). Останній з відомих звітів з'явився 1913 р. з інформацією про Товариство за 1912 р. Спочатку Перша світова війна, а потім події 1917-1920 рр. призвели до неможливості їх видання, хоча протоколи засідань і навіть "Записки" видавались до 1919 р.

Звіти завжди виходили друком наступного (після звітного) року. Виключенням стали 1843 р., коли побачили світ звіти за 1841/1842 та 1842/1843 роки, та 1882 р., коли товариство спромоглось видати звіт за 1881/1882 рік. Єдину перерву для виходу звітів, як і для всієї діяльності Товариства, спричинила Кримська війна (1853-1856). Тому після звіту 1851/1852 (був прочитаний у липні і підписаний до друку у вересні 1853 р.) йде звіт дворічний - за 1855/1857 рр. Якщо навіть враховувати неопубліковану доповідь М.Н.Мурзакевича про дії Товариства з 23 січня 1854 р. по 14 червня 1856 р. (виголошену того дня у засіданні), то поза увагою залишився період з 14 листопада 1852р. по 24 січня 1854 р., коли відбулось одне засідання[9]. Щорічний характер звіти втратили у двох наведених вище випадках у середині XIX і на початку XX ст., коли мова в них йшла про два роки діяльності, і ще чотири рази звітній період скорочувався або продовжувався на півтора місяця під час згаданих переходів до нових (старих) формул.

Структура звітів також зазнала еволюції. Протягом першого десятиліття відбувалося її становлення. Наприкінці 40-х рр. вона усталилась і до середини 70-х рр. складалась з шести розділів: зміни у складі; інформація про засідання; основні дії Товариства; наукова діяльність членів поза Товариством ("приватні заняття"); придбаня до бібліотеки, музею і їх стан; фінансова інформація. З 1863 р. на титульній сторінці почали уміщувати малюнки монет, а на звороті - її короткий опис (практикувалось до 1897 р.), а з 1864 р. почали додавати персональний перелік членів Товариства. З початку 70-х рр. у розділі про склад почали подавати основні наукові відомості про померлих, зокрема у тих випадках, коли не готували спеціального некрологу (така практика завмерла у першій половині 90-х рр.). У другій половині 70-х рр. фінансовий звіт почали долучати (на наш погляд - невиправдано) до розділу "Придбання", але натомість шостим розділом став перелік "Видання Товариства" (1876), а у 1881 р. долучився восьмий - опис (з 1887 р. - звіт про стан) Феодосійського музею старожитностей. Внаслідок насичення новою інформацією обсяг звітів збільшився більш ніж у два рази (понад 40 сторінок).

З середини 80-х рр., після М.Н.Мурзакевича, починаються спроби змінити структуру, додати туди нової інформації. У 1884 р. окремо було подано детальні описи розкопок у Херсонесі, освячення і відкриття нового будинку музея, а у 1889 р. - урочистого зібрання на честь 50-ліття існування Товариства; у 1888 і 1890 рр. з'явились додатки, причому в одному випадку (безпрецедентно) це була археографічна публікація. Помітні зміни сталися у 1890-1891 рр.: у розділі про

засідання почали стисло передавати зміст повідомлень, замість їх простого переліку; "приватні заняття" приєднано до дій Товариства; додано відомості про стан Мелек-Чесменського кургану біля Керчі; замість вкрай обмежених повідомлень про кошти з'явився розгорнутий звіт про прибутки і видатки.

На нашу думку, з середини 90-х рр. роль щорічних звітів як основного джерела інформації громадськості про діяльність Товариства зменшилась. Це пов'язується з інтенсифікацією видання "Записок". З 1893 по 1919 роки було видано 16 томів, причому у 1893-1898, 1900-1902 рр. вони з'являлись друком кожного року. Особливо це стало відчутно після початку публікації на сторінках "Записок" протоколів засідань (1896). Структура звітів у зв'язку з цим зазнала деякої трансформації - розділ про діяльність увібрав в себе розділ про засідання Товариства, де знову повернулись лише до переліку представлених повідомлень і матеріалів; а у розділі про склад остаточно відмовились від подання уривчастих відомостей про померлих. Щоправда, з 1894 р. окремим розділом знову стають повідомлення про наукову діяльність членів поза Товариством (від початку 90-х рр. основну увагу приділялось саме місцевим науковцям), яка ніяким чином не дублювалась у "Записках". Додамо, що відтоді всі розділи були позбавлені нумерації.

На початку XX ст. звіти трохи втратили структурну чіткість. З 1903 р. розділ "Придбання", по суті, увійшов до "Діяльності Товариства". Щоправда, пізніше почали виокремлюватись фрагменти пов'язані з бібліотекою Товариства. У 1913 р. зникла навіть назва розділу про діяльність і структура останнього звіту набула такого вигляду: "Склад Товариства" (в якому зазначаються кадрові зміни, перелік статей у тридцятому томі "Записок", виділено фрагменти про поповнення і складання каталогів бібліотеки), окремо додано кошторис і звіт про прибутки і видатки коштів, звіти про стан Феодосійського музея старожитностей, Мелек-Чесменського кургану і Судацької фортеці, а також список членів станом на 1 січня 1913 р. Зазначимо, що розділ з переліком видань Товариства з'являвся спорадично, оскільки він був постійним елементом додатків у "Записках".

Кожний із структурних елементів звітів по-своєму важливий для вивчення археографічної діяльності Товариства. Найменше інформації можна почепнути з розділів про зміни у складі Товариства та про повідомлення на засіданнях, особливо з огляду на те, що більш докладно це подано у протоколах засідань. Проте у роки, коли у примітках до першого розділу містились короткі відомості про основні

здобутки і праці того чи іншого дослідника, що пішов з життя, можна відстежити, на які саме аспекти творчої спадщини науковця зверталась увага, співвідношення всього доробку з тим, що було зроблено для Товариства, отримати додаткову бібліографічну інформацію. Так, наприклад, повідомляючи про смерть начальника Московського головного архіву міністерства іноземних справ М.А.Оболенського, упорядники вказали не лише на роки його життя, але й перелічили сім найважливіших його видань, серед яких більшість складають археографічні публікації. Крім того вони вказали на всі джерела, які з його подачі видані Товариством і, зокрема, на "Опис Запорозької Січі" В.Чернявського (1766)[10].

Ціннішим є розділ про "приватні заняття", який, як зазначалось, трансформувався згодом у "приватні вчені праці місцевих членів Товариства" (1895). Наявність бібліографічної інформації про доробок науковців у 40-80-ті рр. дає можливість опосередковано слідкувати за основними тенденціями в історичній науці, адже членами Товариства ставали найвидатніші історики (й археографи) в імперії і поза її межами. Це так само дає можливість співставлення археографічної діяльності Товариства з іншими установами як в імперії, так і на Півдні України зокрема. Саме ці дані яскраво вказують на те, що Товариство не було суто археографічною установою, особливо у порівнянні з потужними Археографічною комісією у Петербурзі чи Київською археографічною комісією. Більше того, саме цей розділ ілюструє, що з середини 80-х рр., з утворенням Таврійської, а згодом і Катеринославської учених комісій, Одеса була не єдиним центром археографії в краї. Так, історики як М.Н.Мурзакевич, П.К.Брун, А.О.Скальковський здійснювали археографічні публікації поза "Записками"[11], в тому числі і окремо, О.І.Маркевич, Л.С.Мацеєвич, І.А.Линниченко співробітничали з іншими виданнями, в тому числі і з названими комісіями, а Ф.Ф.Лашков і взагалі зосередив свої сили на розбудові архівної установи в Криму[12]. Отже, в даному разі, звіти є джерелом не лише для вивчення розвитку археографії в Товаристві, а й у всьому регіоні.

Найбільше матеріалу про археографію міститься у розділі "Діяльність Товариства". Важливо те, що упорядники звіту намагались визначити основні її напрямки і цим визначали свої наукові пріоритети. На протязі всього існування основною справою наукової установи було турбота про свою друковану продукцію. Найяскравіше це простежується саме у щорічних звітах, оскільки позиція про видання "Записок" найчастіше опинялась на першому місці у даному розділі. Зазначити, що "Записки" були і залишаються головним джерелом для вивчення

археографічної діяльності Товариства. Саме у звіті за 1840 р. була вперше, оприлюднена програма їх видання. Вони мали складатись з трьох відділень. У першому, на думку упорядників, крім інших розвідок мали б уміщуватись "статті археографічні (описи і дослідження пам'яток писемних, які могли слугувати джерелом для історії, географії і статистики минулих часів)". Принагідно зауважимо, що таке тлумачення археографії було притаманне для багатьох науковців першої половини XIX ст.[13] Прикро, що і через понад тридцять років у Товаристві не відмовились від такого застарілого тлумачення спеціальної історичної дисципліни[14]. Це свідчило, що там не приділяли необхідної уваги до теоретичних проблем видання історичних джерел. Друге відділення було збіркою матеріалів, де, серед іншого, збирались публікувати "пам'ятки писемні і офіційні", "пам'ятки писемні неофіційні", "пам'ятки усні". У третьому, також серед іншого, передбачалось друкувати "відомості, що дійшли до Товариства стосовно предметів його занять, не підтверджені відповідним дослідженням"[15]. Отже, у планах видання Товариства археогафія була представлена досить широко.

На початку діяльності Товариства кожний крок вважався керівникам важливим і тому у звітах знаходимо досить детальний опис перших заходів по дослідженню, збереженню і опису місцевих старожитностей. До кінця 40-х рр. найчастіше, у галузі археографії, можна зустріти повідомлення про передачу до зібрання джерел все нових надходжень або надання документів у користування (для публікації), розгляд архіву фортеці Св.Єлисавети та роботу комісії Товариства по опису архівних справ з відомчих установ краю, які зібрав А.О.Скальковський. В.Н.Юргевич у своєму огляді 50-літньої діяльності Товариства, написаному значною мірою на матеріалах звітів, відзначив піклування одеських науковців щодо збереження Піцундського храму - пам'ятки візантійської архітектури, а також рукописів, що зберігались там[16]. До кінця 50-х рр. розмаїття рубрик триває і сягає близько тридцяти. Понад половину присвячено археології. Проте найчастішою, після видавничої, є рубрика "Розшук молдо-влахійських грамот" (зустрічається у п'ятьох звітах за цей час), що відбилось у численних археографічних публікаціях на сторінках "Записок"[17]. Відзначимо рубрики, в яких також містяться дані про пошукову і публікаторську діяльність у ці роки - "Збирання старовинних карт", "Збирання матеріалів для історії края", "Видання Історії про козаків Запорозьких", "Переклад маловідомої історії Крима".

У 60-ті рр. нараховуємо двадцять дві, а у 70-ті - шістнадцять рубрик. Переважну їх більшість наповнено повідомленнями про археологічні

дослідження. У 60-ті рр. на перший план висувається збереження місцевих пам'яток (виділено у восьми звітах) та "сприяння ученим цілям" багатьох установ чи окремих дослідників (9), що свідчило про зростання авторитету і наукової ваги Товариства. Прояви археографії відзначено в "Упорядкуванні архівів старих справ" (Решетилівський архів), "Зібранні місцевих матеріалів", "Збірнику матеріалів для середньовічної історії Криму" та досить епізодично в деяких інших рубриках. І у 70-ті рр. археографія відзеркалена в "Оприлюдненні молдо-влахійських грамот", "Оприлюдненні предметів і документів на різних мовах", "Описі грецьких документів", а також кілька разів в одній з найчисельніших рубрик - "Сприяння ученим цілям". Як зазначалось і тоді ще у Товаристві архаїчно розуміли археографію, тож годі шукати виділенння її у звітах як окремий напрямок його діяльності.

У 80-ті і першій половині 90-х рр. відбувається різке скорочення рубрикації - їх нараховано всього шість: "Видання Записок", "Сприяння ученим цілям" (в обох випадках - у всіх звітах), "Збереження місцевих пам'яток" (9) та "Археологічні розкопки й екскурсії" (5), "Археологічні розшуки в Херсонесі" (2), "Влаштування нового помешкання Товариства" (2). Як бачимо жодна з них ніяким чином не репрезентує археографію. Це є відображенням загальної тенденції перетвореня Товариства з історико-археологічного в суто археологічне. Водночас треба підкреслити, що звіти в цей період неадекватно відзеркалюють обсяг археографічної діяльності в Товаристві. Адже у той час питома вага кількості і обсягу археографічних публікацій у "Записках" залишалась значною. Наприклад, у сімнадцятому томі (1894) з 19 опублікованих матеріалів дев'ять були археографічними, займаючи трохи менше третини обсягу. Додамо, що в цей період О.О.Кочубинський здійснив єдину й останню на сторінках звітів археографічну публікацію, умістивши там документи з родинного архіву князів Мещерських[18].

Основна тенденція, щодо спрощювання структури звітів, відбилася і на цьому розділі протягом наступних двох десятиліть. Про дві причин уже йшлось вище (майже щорічний вихід "Записок" і поступове Товариства на суто археологічну установу). Наприкінці XIX і у XX столітті Товариство ще більше пошукових зусиль зосередило на речові пам'ятки і на той час коло цих пам'яток було уже чітко визначеним досить широким. Ще більше уваги приділялось збереженню археологічних пам'яток, у той час як краєвий історичний архів так і не було створено. Звичайно, що в таких умовах відбулось накопичення

величезного археологічного матеріалу, який вимагав обробки і аналізу. Додані звіти про стан Феодосійського музея старожитностей, Мелек-Чесменський курган та Судацьку фортецю лише посилюють враження про масштаби пам'яткоохоронної (щодо речових пам'яток) діяльності Товариства. Тому результати досліджень місцевих археологів, які мали європейський рівень і визнання (В.Н.Юргевич, О.Л.Бертьє-Делагард, Е.Р. фон Штерн і багато інших), знаходили широке відбиття як у "Записках" так і у звітах. В той час як археографія залишалась своєрідною "похідною" у діяльності місцевих істориків і не могла претендувати на визначну роль у "Записках", не посідаючи чільного місця у їх творчості. Також відзначимо, що внаслідок різних причин відбувалось звуження діяльності Товариства взагалі. Це звуження призводило до того, що у даному розділі, у останні роки існування Товариства, можна знайти: перелік рефератів і повідомлень, заслуханих на засіданнях; опис змісту чергового тому "Записок"; список установ, з якими відбувався обмін літературою; інформацію про відвідування музею та стан бібліотеки. Принагідно зауважимо, що у монографії С.З.Заремби, присвяченій пам'яткоохоронній діяльності в Україні, за допомогою наведених у звітах інформаціїї про обмін літературою проілюстроване зростання наукового і громадського авторитету Товариства, яке у такий спосіб підтримувало зв'язки зі всіма університетами Російської імперії, Петербурзькою Академією наук, Московським археологічним інститутом, 28 науковими товариствами, чотирма архівними установами, 16 губернськими ученими архівними комісіями, трьома статистичними комітетами, 14 бібліотеками, музеями, редакціями журналів[19].

Розділ "Придбання" важливий двома рисами. По-перше, в ньому з кінця 40-х рр. міститься інформація про подарунки писемних пам'яток Товариству багатьма особами, що дає можливість простежити шляхи, характер і джерела накопичення матеріалів. П.К.Брун слушно вважав, що з цією стороною життя Товариства краще знайомитись саме по звітах[20]. По-друге, там містилась інформація про обсяг накопиченого. Перші відомості було наведено у 1843 р., коли було зібрано 10 рукописів та 17 креслень і карт[21]. До середини 80-х рр. колекція повільно, але неухильно збільшувалась. У 1884 р. уже нараховувалось 125 "рукописів старовинних і нових збірників", 41 "східний рукопис і друкована книга", 159 "старовинних документів, грамот, патентів" та ще 570 карт, планів, креслень, гравюр і видів (в середньому 20 придбань на рік)[22]. Відтоді процес накопичування писемних джерел почав уповільнюватись. Про причини цього йшлося вище. У 1892 р.

повідомлялось, що перший зі згаданих показників збільшився всього на одну позицію, другий - на сім, третій - на шість, а останній - на 32 (щорічно менше шести придбань)[23]. На превеликий жаль, з того року під претекстом упорядкування бібліотеки було припинено публікацію цих даних, які так і не було відновлено, а перший, причому частковий, опис рукописного зібрання з'явився лише окремою брошурою лише у 1910 р. у XXVIII томі записок. Зазначимо, що порівняно незначна кількість джерел у колекції Товариства не повинна ототожнюватись з масштабами археографічної діяльності, адже часто-густо переважна більшість опублікованих джерел у томі була не з цієї колекції, а представлялась з інших архівосховищ або надавалась у тимчасове розпорядження.

Фінансова частина звітів може мати інтерес з точки зору розподілу коштів на різні витрати, та й і то лише з початку 90-х років, коли ці дані подавались докладно (до того їх друкували у протоколах). Археографії там торкається хіба що стаття "на переплетення книг, рукописів та малюнків", яка свідчила про дбайливий підхід щодо збереження духовних скарбів. Зокрема з витрачених у 1892 р. майже 2753 крб. на це було пішло понад 26 крб., у той час як на "археологічні придбання, екстрені видатки, доставку предметів, фотографій тощо" - майже 206 крб. У ті роки, коли видавалися томи "Записок", левова частка коштів йшла на їх видання, а це звичайно сприяло розвитку археографії, зокрема у 60-80-ті рр., коли обсяг публікацій джерел перевищував навіть половину обсягу фоліантів. Теж саме можна сказати навіть про платню наглядачеві музея і його помічникові (575 крб.), адже вони охороняли всі пам'ятки загалом[24].

Отже, щорічні звіти Одеського товариства історії та старожитностей є важливим джерелом вивчення розвитку в ньому археографії. Їх особлива цінність полягає в тому, що вони охоплюють майже весь час існування цієї накової установи, відбиваючи основні напрямки її наукової діяльності. Разом з тим слід визнати, що звіти не мають виключного значення для дослідження археографічної діяльності, адже їх необхідно використовувати у комплексі з такими джерелами як "Записки" та протоколи засідань Одеського товариства історії та старожитностей.

Примітки:

1. Товариство відомо у науці насамперед як археологічне. Див. - 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. - Одесса. , 1989. - 51с.

2. Устав Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1839. - С.14-15.
3. Устав императорского Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1912. - С.10.
4. Устав императорского Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1873. - С.9.*
5. Маркевич А.И. Состав императорского Одесского Общества Истории и древностей в 1839-1902 гг. - Одесса, 1902. - С.3. Після 1902 р. час секретарювань взято з протоколів засідань.
6. Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1841. - 21с.
7. Отчет Одесского общества любителей истории и древностей. - Одесса, 1842. - 17с.
8. Торжественное собрание Одесского общества истории и древностей 4-го февраля 1840 года. - Одесса, 1840. - С.61-73.
9. Державний архів Одеської області. - Ф.93. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.96-97, 111-112.
10. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей, за 34-й год его существования. (С 14-го ноября 1872 по 14-е ноября 1873 года). - Одесса, 1874. - С.4.
11. Див. публікації автора: З історії розвитку археографії на Півдні України. Аполлон Скальковський //Записки історичного факультету Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова. -Одеса,1998.- Вип.6. - 318 с.; Професор Новоросійського університету П.К.Брун як археограф //Записки історичного факультету Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова.- Одеса, 2001 - Вип.11. - С.110-116; Олексій Маркевич як археограф (до постановки проблеми) // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова. - Одеса,1999.- Вип. 8. - С.234-240.
12. Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археоглогії та етнографії (1887-1931). Бібліографічний покажчик / Укладач Л.Шаріпова. - К., 1994. - С.78, 87; Летопись Екатеринославской ученой архівной комиссии (1904-1915). - Бібліографічний довідник / Укладачі С.В.Абросимова, О.І.Журба, М.В.Кравець. - К., 1991. - С.12.
13. Козлов В.П. Российская археография конца XVШ - первой четверти XIX века. - М., 1999. - 416 с.; Валк С.Н. Судьбы археографии // Археографический ежегодник за 1961. - М.,1962. - С.453-466.
14. Программа Записок Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. - Одесса, 1875.- Т.IX. - С.I-II.
15. Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1841. - С.11-13.
16. Юргевич В. Исторический очерк пятидесятилетия императорского Одесского общества истории и древностей. 1839-1889. - Одесса, 1889. - С.57-58.
17. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). - К., 1959. - С.179.
18. Акты и деловые бумаги из семейного архива князей Мещерских, второй половины XVII столетия // Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1887 по 14 ноября 1888 года. - Одесса, 1889. - С.51-69.
19. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, січасність. - К., 1995. - С.77.
20. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. - Одесса, 1870. - С.26.
21. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября

1842 по 14 ноября 1843 года. - Одесса, 1843. - С.23.
22. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1882 по 14 ноября 1883 года. - Одесса, 1884. - С.20.
23. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1890 по 14 ноября 1891 года. - Одесса, 1892. - С.21.
24. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1892 год. - Одесса, 1893. - С.43.

Ковальов Є. А.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИКЛАДАЦЬКОЇ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. П. СМИРНОВА В РІШЕЛЬЄВСЬКОМУ ЛІЦЕЇ

Історик Михайло Павлович Смирнов (1833 – 1877) як викладач Рішельєвського ліцею відомий мало, що є наслідком взагалі слабкої розробленості історії цього навчального закладу.

Уродженець Санкт – Петербургу, син обер – офіцера, Смирнов у 1855 р. закінчив повний курс навчання у Петербурзькому Головному Педагогічному інституті зі званням старшого вчителя[1]. Навчаючись там, він звернув на себе увагу професора російської історії М.Г. Устрялова. Залишилися свідчення, що саме завдяки протекції Устрялова Смирнов був призначений у листопаді 1855 р. виконуючим обов'язки ад'юнкта по кафедрі російської історії та статистики в Рішельєвському ліцеї[2].

Тут Михайло Павлович читав дворічний курс російської історії, як предмет, загальний для студентів усіх трьох ліцейських відділень (фізико – математичного, камерального і юридичного), за власними записками, складеними на основі праць С.М. Соловйова, М.Г. Устрялова, М.П. Погодіна, П.Г. Буткова, із залученням матеріалів з "Временника Императорского Московского общества истории и древностей российских" і "Архива историко – юридических сведений, относящихся до России, изд. Н. Калачовым". Крім того, для юристів та камералів Смирнов читав курс статистики Росії, за власними записками, заснованими на працях Л.В. Тенгоборського, Г.П. Небольсіна, з використанням матеріалів, опублікованих Статистичним відділенням Російського Географічного товариства, а також статей, присвячених статистиці, у періодичних виданнях[3].

Однак, поєднання в одній кафедрі історії та статистики – двох відмінних за предметом та методологією дисциплін – утруднювало хід

викладання. Тому історія була відділена від статистики. Отже, починаючи з 1859 – 60 учбового року Смирнов читав тільки курс російської історії, як загальний для всіх студентів предмет[4]. Такий порядок зберігався до кінця існування ліцею.

Курс російської історії, який читав в ліцеї Смирнов, за своєю структурою відповідав періодизації, запропонованій його вчителем професором Устряловим[5]: на першому році викладалася давня історія – "до единодержавия Петра I" (тобто до 1689 р.), а на другому році – нова історія – до царювання Олександра I включно.

Доречно відзначити, що вельми характерним для Смирнова способом інтерпретації історії було виділення в історичному процесі його зовнішньої та внутрішньої складових частин. Спосіб цей можна помітити як в лекційному курсі, так і в наукових працях Михайла Павловича. Формування його, напевно, слід приписати впливу на нього Устрялова і, особливо, Соловйова, з їх визнання закономірності історичного процесу.

За Смирновим, історія мислиться як взаємний зв'язок внутрішнього і зовнішнього. Внутрішня ("побутова") історія включає в себе певний рівень суспільних відносин, культуру, економіку, "народний побут" у широкому розумінні. Ця внутрішня історія розкривається через історію зовнішню (політичну). Іншими словами, лише знання внутрішньої історії здатне, за Смирновим, "просвітлити" погляд історика на безпосередній розвиток подій[6].

Виходячи з цього, Смирнов, читаючи лекції з давньої історії, вказував, що звертає "особливу увагу на внутрішній стан російського народу", а з нової історії – "представляючи короткі нариси зовнішніх відносин ... намагався можливо повніше викласти історію внутрішньої діяльності, історію законодавства, літератури та просвіти, і визначити ступінь розумового та морального розвитку суспільства в даний час".[7]

При викладанні давньої історії Смирнов усіляко прагнув познайомити своїх слухачів з першоджерелами – "найдавнішими пам'ятками розумового та громадського життя наших предків".[8] Значне місце він відводив історіографії. Як вступ до курсу лекцій, Смирнов робив докладний критичний огляд розвитку російської історичної думки від літописання до наукової діяльності академіків Байєра, Міллера і Шльоцера включно.[9] До того ж, згідно зі своїми поглядами, він зазначав: "... при викладенні історії допетровської Русі я постійно мав на увазі той справедливий докір, котрий заслуговує більша частина наших дослідників, що пишуть історію держави й не звертають уваги на історію народу. Бажаючи зробити

виклад можливо повним, я використав усе, що напрацьовано в останній час для історії народного життя..." [10].

Характерним прикладом того, як Смирнов розумів мету вивчення історії в цілому, та її викладання в ліцеї зокрема, може служити пропозиція про скорочення курсу російської історії, зроблена ним у листопаді 1857 р., напередодні поїздки до Петербургу задля складання іспитів на ступінь магістра. "Зовнішній бік історії, послідовне і докладне викладання фактів, - писав тоді Михайло Павлович, - потребує багато часу, факти ці більш чи менш відомі студентам, що закінчили курс у середніх навчальних закладах, тому скорочення фактичного викладання не потягне за собою значної шкоди. Засновуючись на цьому я думаю обмежитися тільки коротким нарисом подій Російської історії, зупиняючись на тих фактах, пояснення котрих не доведене у теперішній час до повної ясноти, а саме на правлінні двох Іоаннів, великого князя і царя, на особі Годунова і його розпорядженнях, на часі самозванців та взагалі на останніх роках XVII ст. З нової історії я зверну увагу на більш характеристичні царювання Петра I, Катерини II та Олександра I. Скорочуючи таким чином зовнішній бік Російської історії я вважаю необхідним дещо докладніше розглянути її внутрішній бік. До цього відділу увійдуть наступні статті: 1) князь і дружина, згодом цар, бояри та найважливіші урядові посади, 2) народонаселення міське та сільське, його заняття, торгівля, промисловість, 3) стан церкви, 4) законодавство, 5) література духовна і світська, 6) ступінь розумового та морального розвитку". [11]

Суттєві труднощі постали перед Смирновим при підготовці лекцій з нової історії. Йому довелося зіткнутися як з відсутністю в Одесі джерел з історії "епохи Імперії", так й з обмеженістю кола вітчизняної та іноземної літератури по цій тематиці, та до того ж зі слабкою достовірністю останньої. [12]

Лише на початку 60-х років, після того, як помітно збільшилася кількість опублікованих матеріалів з історії петровської Росії (головним чином у праці Устрялова "Історія царювання Петра Великого"), Смирнов зміг серйозніше вивчити цю проблематику й, отже, докладніше ознайомити з нею своїх студентів. [13]

В роки служби в ліцеї Смирнов окрім власне викладання займався й науковою роботою. Він звернувся до дослідження історії Південної та Південно – Західної Русі, Великого князівства Литовського тощо. Очевидно, формування саме такого кола наукових інтересів можна пояснити впливом на нього Устрялова, котрий, як відомо, був одним з перших істориків, хто пригорнув увагу наукової громадськості до цієї теми. [14]

Особливе значення Смирнов надавав збиранню історичних джерел. Для цього він у травні – вересні 1859 р. здійснив поїздку по Поділлю, Волині, а також до Галичини. Йому не вдалося розшукати яких – небудь нових важливих джерел з історії Галицького князівства, але тоді був зібраний цінний матеріал з історії Галичини більш пізнього часу – починаючи з XV ст.[15]

Першим плодом дослідницької роботи Смирнова стала його магістрська дисертація "Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ея с Польшею (1387)", що була захищена наприкінці 1860 р. в Петербурзькому університеті.[16] Це – одне з перших у російській історіографії наукових досліджень галицької історії – як політичної, так й соціально – економічної.

Отримавши ступінь магістра, Смирнов у 1861 р. був затверджений професором ліцею по кафедрі російської історії.

З початку 60-х років Смирнов систематично займався вивченням історії Великого князівства Литовського й вже на урочистому зібранні в ліцеї з приводу закінчення 1862 – 63 учбового року виголосив промову: "Спор между Литвой и Польшею о правах на Волынь и Подолию". Її зміст свідчить про те, що він засвоїв теорію свого вчителя Устрялова про " чисто русский" характер Великого князівства. Так, у Смирнова зустрічаються вислови про "литовськоруську державу і литовськоруську чи, краще сказати, руську народність..."[17]

"Спор..." є своєрідним доповненням і продовженням магістрської дисертації вченого. Безпосередньою метою Смирнова при написанні "Спора..." було прагнення спростувати твердження польської історіографії в особі Яна Длугоша про приєднання до Польщі Волині та Поділля ще королем Казимиром Великим у XIV ст. Тому Смирнов докладно виклав увесь хід військово – політичної боротьби за ці землі між Великим князівством Литовським та Польщею у XIV – першій половині XVI ст. (до Люблінської унії), в контексті захисту Литвою своєї самостійності.

Отже, оцінюючи Смирнова як викладача і як вченого, ми вважаємо, що він вповні відповідав тому рівню розвитку, котрого досягла історична наука у вищих учбових закладах Росії у середині XIX ст. Пізніше Михайло Павлович продовжував науково – викладацьку діяльність в Новоросійському університеті.

Примітки:

1. Русский биографический словарь. – Сабанеев – Смыслов.- С. 652.

2. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета.- Одесса, 1890. – С. 176.

3. Обозрение преподавания наук в Ришельевском лицее на 1856 – 1857-й учебный год. – Одесса, 1856. – С. 8, 11, 14.

4. Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея с 1 сентября 1858 по 30 августа 1859 года // Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1858 – 1859 академического года. – Одесса, 1859. – С. 42 – 43.

5. Див. : Устрялов Н.Г. О системе прагматической русской истории. – СПб., 1836. – С.46 – 47.

6. Смирнов М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ея с Польшею (1387). Рассуждение, написанное для получения степени магистра. – СПб., 1860. – С.107.

7 Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). – Ф. 44. – Оп. 3. – 1860 р. – Спр. 121. – Арк. 20.

8. Там само.

9. ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 3. – 1858 р. – Спр. 68. – Арк. 13.

10. ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 3. – 1862 р. – Спр. 27. – Арк. 9.

11. ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 3. – 1857 р. – Спр. 113. – Арк. 15 – 15 зв.

12. ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 3. – 1860 р. – Спр. 121. – Арк. 20.

13. ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 3. – 1862 р. – Спр. 27. – Арк. 9 зв..

14. Докладніше див.: Устрялов Н.Г. О системе прагматической русской истории. – СПб., 1836.

15. ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 3. – 1859 р. – Спр. 127. – Арк. 23 зв.

16. Рукопис дисертації , поданий Смирновим до історико - філологічного факультету Петербурзького університету у вересні 1860 р. мав заголовок: "История Галича в XIII и XIV ст." Але університет не допускав диспутів за рукописами. У Смирнова ж не було грошей для надрукування дисертації і йому з труднощами вдалося отримати наприкінці жовтня для цієї мети допомогу від Ради ліцею у розмірі 225 карб. При публікації назва дисертації змінилася: ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 3. – 1860 р. – Спр. 80. – Арк. 7 – 10.

17. Смирнов М. Спор между Литвою и Польшею о правах на Волынь и Подолию / / Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1862 – 1863 академического года. – Одесса, 1863. – С. 42.

Музичко О.Є.

ПРОФЕСОР М. П. СМИРНОВ – ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Напевно до однієї зі специфічних ознак "до-університетського" етапу розвитку історичної науки в Одесі є те, що місцеві історики уникли загрози провінційності, заглиблення тільки в краєзнавство, адже кожна з тем, яка торкалася Новоросійського краю в силу його міжцивілізаційного положення у історико – географічному просторі мала вихід на загальноросійську (часом у сучасному розумінні

українську) та світову тематику. Тут характерним прикладом можуть бути такі яскраві постаті як Н.Н.Мурзакевич та А.О.Скальковський, що займалися як історією Одеси, так і більш широкими питаннями.

Цілком природно, що університет в Одесі було створено на базі Рішельєвського ліцею, в якому на 1865 рік працював досить досвідчений і кваліфікований колектив викладачів, зокрема філологів, юристів та істориків. Завдяки політиці формування професорсько - викладацького складу на створений в університеті окремий історико - філософський факультет (з відділеннями класичної філології, славяно - російської історії та історичних наук (всесвітньої історії)) запрошувались спеціалісти з інших університетів, Поряд з ними залишились працювати й викладачі Рішельєвського ліцею. Широкий спектр наукових напрямків в історичних дослідженнях залишився характерною рисою одеських істориків. Проте не можна твердити, що життя та творчість всіх представників цих різних напрямків вичерпно досліджена. Перевага віддається, цілком справедливо, найбільш помітним постатям. Отже залишається незавершеною загальна картина розвитку історичної науки в дореволюційному Одеському університеті.

Викладачеві російської історії Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету Михайлу Павловичу Смирнову (1833 – 1877) не судилося зайняти місце поряд з видатними науковцями Новоросійського університету .Однак не можна сказати, що він є забутим сучасною історіографією. Так, в "Історії Одеського університету" видання 1968 року зазначається, що "його роботи були присвячені проблемам українсько-польсько-литовської історії, але є типовими зразками фактологічних досліджень, викладених з офіційних позицій. Історія розглядається як низка політичних подій, зумовлених волею монархів"[1]. Ця загальна характеристика наукового доробку М.П.Смирнова, хоча й до сьогодні є найдокладнішою в подібних виданнях, не може вважатися прийнятною, бо не дає уяви про місце творчості вченого в сучасній йому історичній науці. В 1990-х рр. погляд на цього одеського професора стає вже дійсно науковим. В "Історії Одеського університету" видання 2000 року Смирнов М.П. згаданий як старанний дослідник літописів, пов'язаних з історією Галицько - Волинської Русі[2]. Але, слід відмітити, що на цей час немає жодної спеціальної розвідки, присвяченої життю та творчості професора М.П. Смирнова. Це досить дивно, адже маємо справу з першим завідуючим кафедрою російської історії в Новоросійському Університеті (1865-1877), ординарним професором, дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей (1858-1877), одним з перших деканів

історико–філологічного факультету (1871-1874) і, нарешті, в 1874-1877 рр. проректором ІНУ та виконувачем обов'язків ректора (червень - грудень 1876 р.)[3].

Загальновідомі спогади сучасників М.П.Смирнова створюють приємне враження від нього як людини[4].Складніше з доробком М.П.Смирнова як історика. Так, відомий своїми різкими характеристиками І.А.Линниченко, не пожалів для свого колеги найважчих для науковця обвинувачень в "цілковитій бездарності" і "компілятивності" його праць[5].Така однозначність та упередженість тим більш дивна, якщо взяти до уваги, що І.А.Линниченко не знав його особисто і явно "писав науковий малюнок" з чужих слів.

Говорячи про життєвий шлях та науковий доробок М.П.Смирнова слід відмітити, що 44 роки його життя рівномірно розподілилися між Санкт-Петербургом і Одесою.

Найважливіша сторінка Санкт-Петербурзького періоду (1833–1855) – це безумовно навчання у 1851 – 1855 рр. на історико–філологічному факультеті Головного Педагогічного інституту. Раніше цей престижний заклад закінчили майбутні університетські колеги М.П.Смирнова В.Н.Юргевич та І.Д.Соколов, а сокурсником був сам Д.І.Менделєєв. Один з біографів великого хіміка писав, що "Самий побут інституту за всій його суворості режиму закритого учбового закладу, завдяки малому числу студентів, украй дбайливому до них ставленню та тісному зв'язку їх з професорами, давала широку можливість для розвитку талантів"[6].

Великий вплив на розвиток майбутнього одеського професора мав викладач російської історії, загальновідомий на той час академік Петербурзької Академії Наук М.Г.Устрялов (1805 – 1870), найбільша праця якого була присвячена добі Петра Великого. Оригінальними виглядають його загальноісторичні погляди, відомі як концепція "прагматичної історії". Найбільш важливими її компонентами була думка про сукупність історичних явищ (економічних, політичних тощо). Як зазначав М.Г.Устрялов, їх слід вивчати, користуючись усією сукупністю джерел, для побудови стрункої системи історичного процесу. Події російської історії слід розглядати в загальній перспективі і для цього " вивчаючи вітчизняну історію, перед цим слід скласти ясну ідею про її відмінні риси та про часи, що призводили до рішучих змін у долі російського народу"[7].Студент М.П.Смирнов під офіційним керівництвом академіка написав дві роботи : "Разбор поэмы Пушкина "Полтава"" та "О Дмитрии Донском", які були визнані одними з кращих і прочитані автором як випускні роботи на урочистій конференції[8].

Успіхи у навчанні дозволили М.П.Смирнову закінчити Інститут одним з чотирьох золотих медалістів випуску 1855 р. і зі званням старшого викладача бути рекомендованим у Рішельєвський ліцей на посаду ад'юнкта. В Рішельєвському ліцеї М.П.Смирнов читав історію Росії на юридичному та камеральному відділеннях, до того ж на останньому ще й статистику. Лекції вихованця Інституту були складені на основі всіх відомих тоді творів з російської історії. Швидко відбулася й інтеграція в наукове середовище Одеси, адже вже в 1858 р. петербуржця було прийнято до Одеського товариства історії та старожитностей,[9] але, слід зазначити, що у "Записках" товариства так і не з'явилося жодної статті за його підписом .

В 1865 році Михайло Павлович, як і багато інших його ліцейських колег залишився працювати у новоствореному на базі Рішельєвського ліцею Новоросійському університеті. Він очолив кафедру російської історії, де читав лекції присвячені переважно допетровській добі в історії Росії та відповідному періоду в історії Литви та Західної Русі. Деякий час працював М.П.Смирнов і викладачем на кафедрі загальної історії (1871 – 1874), викладаючи курс новітньої історії Прусії. Як свідчив О.І.Маркевич, загальні лекції М.П.Смирнова не були дуже змістовними, але "була ділянка де Смирнов дійсно був майстер – це історія Литви, Західної Русі, Лівонського ордена. Цей курс був дуже цікавим і його активно відвідували"[10].

Спеціальний курс з історіографії, що читав М.П.Смирнов, дає підстави сучасним історикам (Ф.І.Самойлов) надавати саме йому пріоритет в створенні традицій історіографічних досліджень в Новоросійському університеті[11]. Нажаль текст цих лекцій не зберігся. Не було опубліковано й декілька промов М.П. Смирнова, серед яких уявлення про його історіографічні погляди могла б дати доповідь, прочитана ним на столітньому ювілеї М.М.Карамзіна в Новоросійському університеті ("О значении Карамзина в русской историографии" 1866). В неї він зупинився на розумінні М.М. Карамзіним історії як науки та на поглядах його на народи, які ввійшли до складу Росії і на слов'ян зокрема[12].

Проте деякі відомості про погляди Михайла Павловича на еволюцію російської історичної науки залишилися в його промові про С.М.Соловйова[13]. Видатного російського історика було обрано почесним членом Новоросійського університету в 1876 р. саме за його ініціативи .За М.П.Смирновим перша ознака наукового погляду на історію – "розуміння спадкоємного зв"язку окремих подій". Виходячи з цих позицій, він зазначив, що до С.М.Соловйова науки російської

історії створено не було, бо ніхто не виробив системи, " у яку, як у рамку, природно б вкладались численні окремі факти, пояснюючи один одного і подаючи таким чином логічний хід розвитку нашої історії, і , хоча Шльоцер вчив нас цілком раціональним прийомам при обробці джерел...теорія російської історії з'явилась тільки у працях Соловйова"[14]. Як бачимо, М.П. Смирнов зберіг основні думки свого вчителя М.Г.Устрялова до кінця життя.

Переходячи до аналізу основних праць одеського вченого, повністю солідаризуємось з його думкою, яка була висловлена ним в промові про С.М.Соловйова: "Значення будь - якої вченої праці, і особисто праці історичної, може бути точно визначено тільки шляхом порівняння з тим, що було розроблено наукою до її появи"[15].

За словами О.О.Кочубинського, М.П.Смирнов був "істориком членів руської сім'ї, які пропускаються наукою і забуті життям "[16]. Зрозуміти ці слова можна тільки, згадавши про те, що якщо в історичній науці Російської імперії XIX ст. навколо історії класичної Давньої Русі (IX - XII ст.) давно точились "наукові війни", то період XIII – XV ст.ст. (удільні часи) ще дуже потребував своїх дослідників.

Так, наприклад, виявляється, що на 1860 р. в Росії , не враховуючи окремих сюжетів в загальній "Історії Росії" С.М.Соловйова, існувала тільки одна праця спеціально присвячена історії Галицько - Волинського князівства, автором якої був до того ж закордонний вчений, відомий галицький дослідник Д.І.Зубрицький[17]. На основі передусім літописних джерел автор намагався пристрасно спростувати претензії поляків на "Галицьку спадщину". Він йде суто за хронологією, коментуючи події і не вдаючись до спроб широких узагальнень, що наближає його працю до літопису. Дуже великий обсяг книги можливо й викликав її відносну невдачу у Галичині, а певні політичні обставини не дозволили набути широкого розповсюдження у Росії.

Така ж ситуація була й в історіографії інших регіонів. Ще у гіршому стані знаходилися джерельна база та дослідження пов'язані з історією Русі XIV – XV ст., адже доля українських та білоруських земель (Південно Західна Русі) у складі Великого князівства Литовського мало вивчалася до початку 60-х років XIX ст. Єдиним вченим, хто спробував по новому подивитися на методологію досліджень цієї доби був М.Г.Устрялов. Розширюючи перспективу дослідження історії "Давньої Росії", він розширив і просторові рамки російської історії, вперше включивши в предмет її вивчення історію Великого князівства Литовського, наголошуючи на великій ролі, що відігравали в її складі "руські землі" чи "руський елемент" (Західна Русь)[18]. До подібних

міркувань "закликали" й питання дуже далекі від науки. 1860-ті роки, хоча й вважаються ліберальною добою в історії Російської імперії, зовсім не виглядають такими з точки зору політики самодержавної влади в національному питанні. Під впливом польського повстання 1863 - 1864 рр. проблема відносин з польською елітою ("польське питання") з цих часів вирішується радикально не тільки в діях уряду, але й на сторінках преси.

Перед історичною наукою ставиться ідеологічне завдання вибити з під ніг поляків грунт для нової "зради" – довести віковічну "русскость" Південно - Західної та Західної Русі, на противагу польським авторам, що висували концепцію "культуртрегерства поляків" в цих землях. З кінця 60–х рр. прапор боротьби з "неблагонадійними поляками" стає навіть компонентом національного самоствердження істориків Російської імперії, що треба сприймати як об'єктивну реальність тогочасних міжнаціональних відносин.

За відсутності відповідної джерельної бази в Одесі матеріал для двох дисертацій М.П.Смирнов збирав у наукових відрядженнях до Львова, Волинської та Подільської губерній (1859 р.) та у Вільно (1867р.). Як і очікувалося, подорож до Вільно була дуже вдалою, незважаючи на неупорядкований стан віленських бібліотеки та архіву. Там він знайшов маловідомі акти, книжки та журнали, що стали вже бібліографічною рідкістю (переважно праці польських авторів). Найбільш цінною став примірник "Історії Литви" Т.Нарбута з помітками самого автора, де він вказує на нові факти з втрачених джерел[19].

Отже, який вигляд у підсумку мала інтерпретація одеським дослідником історії Русі, Литви та Польщі в XIII– XVст.ст.?

Праця "Судьбы Червоной или Галицкой Руси", магістерська дисертація М.П.Смирнова, вийшла у Петербурзі у 1860 р., за підтвердженням декана історико–філологічного відділу Санкт-Петербурзького університету І.І.Срезневського[20]. В ній простежені основні етапи розвитку Галичини з Київських часів до 1387 р., коли ці землі остаточно потрапляють під владу Польщі. Звичайно, як і всі праці того часу вона написана в дусі вже згадуваного протистояння з польськими авторами, проте М.П.Смирнов не ставить перед собою тільки вузьке завдання обгрунтувати належність Галичини до "руської цивілізації".

На протязі всього викладу для нього найголовнішими питаннями залишаються порівняльний аналіз великої сукупності наявних джерел, перевірка висновків польських авторів, виявлення головних тенденцій Галицької історії, причинно-наслідкових зв'язків. Питання

вирішуються у дусі позитивізму, автор не схильний переповідати літопис, додаючи щось своє : все повинні сказати факти , але якщо їх немає у джерелах, то відверто говориться про слабкість апріорних конструкцій.

Такий концептуальний підхід дозволив авторові в невеличкій книзі висловити думки, що і надалі будуть дискутуватися у вітчизняній історіографії. Деякі з них визнані сучасними провідними українськими дослідниками : про великий вплив боярства на соціально - економічне і суспільне життя Галичини, що пояснює нестабільність її політичного життя та слабкість міського населення, про тісні зв'язки Галичини з Заходом, про нестабільність території Галицько-Волинського князівства. Навіть поняття "Галицька Русь", що увійшла до назви праці, в наші часи вважається більш об'єктивною, ніж "князівство" чи "держава"[21]. Докладно висвітлив М.П.Смирнов роль польсько–литовсько–угорських відносин в долі Галицької Русі, взагалі концептуально новим на той час був цілий розділ про "Внутрішню історію Галицької Русі", де була зроблена спроба дати окрему характеристику соціально–економічним , національним та церковним відносинам [22].

Зовсім не випадково, що саме ця праця була видана в 1886 р. у Тернополі в перекладі на українську мову в "Руській Історичній Бібліотеці" під редакцією О.Г.Барвінського, хоча й в скороченому вигляді. Вочевидь, нарис відповідав вимогам редакції подати в серії "руську бувальщину, зображену в монографіях найзначніших істориків, основаних на найновіших дослідах"[23]. Можна додати, що в тій же серії пізніше з'явилися праці В.Б.Антоновича та М.І.Костомарова. Як певне доповнення до магістерської дисертації слід розглядати доповідь "Спор между Литвою и Польшей о правах на Волынь и Подолию "(1863)[24].

Складніша доля спіткала найвизначнішу працю М.П.Смирнова, докторську дисертацію "Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей", присвячену Кревській унії 1385 р.[25]. Вона вийшла друком у 1868 р. як перший том двотомного видання. Вихід другого тому планувався пізніше, але так і залишився нездійсненим. Як пояснював М.П.Смирнов, в 1868 р. він представив незавершену працю " на тій підставі, що вона сама по собі є завершеним цілим , так як в неї достатньо вже розкритий характер головної особи і докладно викладені всі обставини, що сприяли укладенню першого союзу Литви з Польщею"[26]. За думкою автора, мета праці повинна бути ширше ніж проста біографія, що й було вказано у назві твору. Беручись за тему безпосередньо пов'язану з однією з найвизначніших постатей польської

історії, М.П.Смирнов брав на себе велику відповідальність. Він збирався вступити у науковий бій з польськими авторами на полі їх історії, аргументовано подати свій погляд на події величезної ваги, які створювали своєрідний трикутник Польща -Литва -Русь.

Важливість та складність роботи повністю розуміли перші її рецензенти. А.Г.Брікнер особливо підкреслював, що російська наука до цього часу не була взмозі протиставити полякам подібну працю,[27] а М.О.Коялович накреслив принципову таємницю польсько - литовської історії, розв'язання якої повинно було стати, на його думку, головним завданням роботи М.П.Смирнова: " Яким чином сталося, що союз Литви з Польщею не приніс жодній з сторін ніякої користі і, тривав стільки століть, загрожуючи кожну хвилину розпастися"[28].

Найголовнішим завданням для автора було вказати на місце в цих подіях Русі, що випадала з праць польських істориків, наприклад, К.Шайнохи. Зробити це одеський вчений вирішив шляхом поєднання долі власне Литви та "Литовської Русі", став одним з перших творців концепції Литовсько–Руської держави, головні риси якої ми знаходимо вже у М.Г.Устрялова.

Автор оцінює Кревську унію як подію "величезної ваги", яку необхідно розглянути зі всіх боків, вказати всі причини, що сприяли її здійсненню. Це необхідно зробити через дослідження з одного боку планів Ягайла, а з іншого – польської шляхти та духовенства[29]. Соціальний чинник історичних перетворень залишався істотною частиною наукових поглядів вченого.

Книга складається зі вступу та шести розділів, кожен з яких логічно випливає з попереднього. В першому та другому з них розповідається про історію Литви та Польщі до 1384 р. Центральними постатями є Кейстут та Ягайло, першому з яких дана яскрава характеристика язичницького лицаря, а другому – підступного вбивці свого дяді. В третьому розділі наведена історія литовсько - польських відносин до 1384 р., яка намальована як перелік постійних війн. Ініціатива унії за М.П.Смирновим йшла саме з Польщі, магнати якої були зацікавлені в нових землях, а католицьке духовенство в нових віруючих. Одним з важливих мотивів Ягайла дослідник вважає сподівання литовського князя посилитися перед майбутньою боротьбою зі своїм двоюрідним братом Вітовтом.

Цікава характеристика Ягайла, яку, напевно, можна вважати прикладом антології людських пороків. Вона створена на основі широкого кола джерел, серед яких немає К.Шайнохи, який, як не дивно, в своїй відомій праці так і не подав у концентрованому вигляді свос

бачення постаті литовського князя. Проте найбільш оригінальною частиною праці є четвертий розділ, де на широкий джерельній базі (латинські, німецькі, польські хроніки та руські літописи) доводиться великий вплив руської культури та широке поширення православного віросповідання у Великому князівстві Литовському[30].

Саме в цьому контексті М.П. Смирнов висвітлив, принципове з його точки зору питання, про конфесійну приналежність Ягайла. Позиція одеського дослідника винесена у назву його праці: князь знаний у Литві під язичницьким ім'ям Ягайло був напівтаємно хрещений своєю матір'ю Юліаною в православ'я, а потім зрадив релігії своїх батьків і став польским католицьким королем Владиславом II. Про православ'я Ягайло казав вже С.М.Соловйов, але не обгрунтовував це твердження, напевне, не вважаючи його принциповим. Для М.П.Смирнова воно мало набагато більше значення:"Не спростувавши доказів про язичництво Ягайло, ми цим могли б послабити думку, що була висловлена нами про те важливе значення, яке належало у Литві руській народності. Литва вповні підкорилась руському впливові в XIV ст. і, якщо б не сталося її поєднання з Польщею, що відкрило останній набагато більше шляхів впливу на першу, безумовно б остаточно обрусіла б"[31].Незважаючи на те, що в полеміці з К. Шайнохою з цього питання М.П.Смирнов намагався використати увесь арсенал джерел слід зазначити, що воно навряд чи може бути вирішеним остаточно.

В останніх двох главах Ягайло протистоїть благородна, на погляд М.П.Смирнова, постать князя Вітовта, захисника прав Литви та ворога Ягайло. Вірогідно, що за планами М.П.Смирнова, в другому томі боротьба між ними повинна була стати тлом, на якому скоріш за все розкривалося б боротьба Литовсько-Руської держави за збереження своєї самобутності.

Праця М.П.Смирнова була повністю самостійним, оригінальним твором. Автор не відійшов від принципів об'єктивістської критики джерел, але ще більше наситив її полемічними зауваженнями на адресу польських авторів, передусім К.Шайнохи. Використовуючи фактичний матеріал, зібраний переважно польськими дослідниками, М.П.Смирнов проте надавав йому зовсім іншу інтерпретацію. Михайло Павлович виступив і як сміливий джерелознавець, який не побоявся побудувати деякі твердження своєї роботи на введених ним у широкий науковий обіг джерелах. Так, справедливою може вважатися його думка щодо головнішого відкриття – щоденника подорожі німецького лицаря Кібурга до князя Вітовта (надрукований як додаток до праці про Ягайло). Вчений закликав не заперечувати його достовірність тільки

за зовнішньою критикою (де й за яких обставин знайдено і т.п.), але вивчати в історичному контексті (чи вписувався у дух доби)[32].

Отже праця М.П.Смирнова не зважаючи на те, що була лише першою монографією в Російській імперії з цього питання, за словами її рецензента А.Г. Брікнера, "Дає повне розуміння того, як треба поводитися з фактами, що були узяті в джерелах з історії Литви, Польщі, Ордена. Автор шляхом суворого вченого аналізу сприяв розв'язанню деяких важливих і поки що недостатньо розроблених питань"[33]. Звичайно, що праця М.П.Смирнова не була позбавлена помилок, проте її значення стає ще більш зрозумілим, коли зважити на те, що до нашого часу цей твір так і залишився у вітчизняній історіографії єдиним комплексним дослідженням Кревської унії, а питання порушені вченим навіть у сучасній науці залишаються актуальними[34].

Теми, які він розробляв мають безпосереднє відношення й до української історії, причому від регіоналізму автор перейшов до розробки епохальної та багатогранної події в історії Східної Європи та українського народу зокрема.

Але на жаль, М.П.Смирнов перервав активні заняття наукою, а його праця не мала продовження, ані у вигляді другого тому, ані у вигляді інших праць. Не мав він, за свідченнями О.І.Маркевича, й учнів, що б могли розробляти цю ж тематику.

Причина, яка лежала на поверхні – хвороба (катар легенів), що спіткала вченого у 1867 р. під час наукової подорожі до Вільно. За свідченням лікаря "йому залишалося тільки або негліжирувати лекціями, або пожертвувати своїми легенями задля служби : він обрав друге і хвороба звела його передчасно у могилу...службові заняття паралізували лікування"[35]. Дійсно, навантаження М.П.Смирнова до останнього часу залишалось великим, причому значне місце в ньому займала адміністративна діяльність.

Але другою важливою причиною слід визнати специфічність його наукової теми в одеському науковому середовищі. Тільки пізніше в університеті з'являться медієвісти І.А.Линниченко, Ф.І. Леонтович та взагалі вивчення пізньосередньовічної історії сучасних українських земель знайде своє значне місце в історіографії Російської імперії. Можливо Одеса отримала б кращого продовжувача М.П.Смирнова вже у 1877 р., коли б здійснилися плани переходу до Новоросійського університету з Києва В.Б.Антоновича, який в ці часи спеціально займався дослідженням історії Великого князівства Литовського.

Науковий доробок М.П.Смирнова дає справжні підстави для тверджень про те, що діяльність істориків Новоросійського

університету з часу його створення розвивалася у різних напрямках, які всі у підсумку закладали традицію сучасної гармонійної історичної освіти в сьогоднішньому Одеському Національному Університеті.

Примітки:

1.Одеський університет за 100 років (1865 – 1965).- К.,1968.- С.319

2.Одеський університет (1865 – 2000).-Одеса, 2000.- С.31

3.Попова Т.М., Самодурова В.В. Смирнов М.П.// Професори Одеського (Новоросійського) університету. - Одеса, 2000.- Т.4 - С.123 – 124

4.Колянковский А. Профессор А.Г. Брикнер // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. - Одесса,1999.- С.56; Маркевич А.И. Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета Новороссийского университета // Там само.- С.33

5. Линниченко И.А. Георгий Иванович Перетякович // Новороссийский университет в воспоминаниях.- С.115

6. Менделеев Д.И.// Новый энциклопедический словарь.- Т.26.- С.263

7. Устрялов Н.Г. Русская история – Петрозаводск, 1997.- С.24

8. Акт седьмого выпуска студентов Главного Педагогического института 1853 года .- СПб,1853.- С.23; Акт восьмого выпуска.- С.14

9. Отчет Одесского общества истории и древностей за 1858 – 1859 гг. - Одесса,1860.-С.4

10. Маркевич А.И. Вказ. праця. - С. 33

11. Новороссийский университет в воспоминаниях. - С.201

12. Санкт – Петербургские ведомости.-1866.-13 декабря. -№332.- С.2

13. Протокол заседания Ученого Совета Новороссийского университета от 18.03.1876 г. – С.32 – 35

14. Там само.- С.33 – 34

15. Там само. - С.33

16. Кочубинський А.А. У гроба М.П. Смирнова // Кочубинский А.А. Памяти сослуживцев. - Одесса, 1901.- С.6

17. Зубрицкий Д.И. История Галичско русского княжества. В 3 – ех томах. - М.,1852-1855

18. Устрялов Н.Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское.- СПб., 1839.-35 с.

19. Отчет проф. М.П. Смирнова о его поездке в г. Вильно // Приложение к ст 14 протокола заседания Ученого Совета Новороссийского университета от 18.11.1867.- С.75 – 77

20. Смирнов М.П. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею (1387).- СПб.,1860.- 153 с.

21. Котляр М.Ф. Галицько – Волинська Русь /Серія "Україна крізь віки". - К.,1998.- Т.5.-С.154 – 155; С.252 – 254

22. Смирнов М.П. Судьбы...- С.107 – 152

23. Руська історична бібліотека під ред. О. Барвінського.-Тернопіль, 1886.-Т.5.- С.2

24.Смирнов М.П. Спор между Литвою и Польшею о правах на Волынь и Подолию // Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1862 – 1863.- С.5- 71

25.Смирнов М.П. Ягайло - Яков – Владислав и первое соединение Литвы с Польшей. - Одесса, 1868.-Ч.1.- 259с.

26. ДАОО.- Ф.45.- Оп.4.- Спр. 1628.- Арк. 1
27. ДАОО.- Ф.45.- Оп.4.- Спр.1628.- Арк. 2
28. Коялович М.О. Рецензия на исследование М.П.Смирнова "Ягайло" //ЖМНП.- 1869.-Ч.146.- С.155
29. Смирнов М.П. Ягайло... - С.91
30. Там само.- С.102; 110 – 121
31. Там само.- С.174
32. Дневник посольства, главного начальника госпиталей тевтонского ордена графа Конради - Кибурга с товарищи к великому князю Литовскому Витовту в 1397 г./ Пер. с польского М.П. Смирнова // Смирнов М.П. Ягелло – Яков - Владислав – Приложение - С.3
33. ДАОО.- Ф.45.- Оп.4.- Спр.1628.- Арк. 2
34. Русина О.В. Україна під татарами та Литвою / Серія "Україна крізь віки". – К.1998.- Т.6.- С.228
35. Протокол заседания Ученого Совета ИНУ от 1.02.1877.- С.14

Синявська О.О.

ПОСТАТЬ О. І. МАРКЕВИЧА В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Олексій Іванович Маркевич (1847-1903) є однією з помітних постатей в культурному розвитку Південної України останньої чверті XIX – початку XX ст. Він прожив недовге, але насичене багатьма важливими подіями і невтомною працею життя, яке цілком присвятив історичній науці та її популяризації.

Походженням з відомого старшинського роду Марковичів-Маркевичів, який дав немало відомих державних та громадських діячів, істориків, письменників, правників, музикантів, О.І.Маркевич найпродуктивнішу частину свого життя провів в Одесі, працюючи приват-доцентом, а згодом професором Новоросійського університету. Він був визнаним науковим авторитетом: дійсним членом Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка, Одеського товариства історії та старожитностей, Історичного товариства Нестора-літописця, ряду архівних комісій, виступав з доповідями та повідомленнями на всіх Археологічних з'їздах свого часу (починаючи з II-го), друкувався у провідних українських та російських фахових часописах та збірниках, проводив дуже активну популяризаторську роботу з історичних знань не тільки в Одесі, але й за її межами в різних містах Півдня України та Бессарабії.

Досить широким було коло наукових інтересів О.І.Маркевича. В чисельних дослідженнях, розвідках та документальних публікаціях в різні періоди своєї творчості він звертався до висвітлення різноманітних

проблем з історії України XVII-XVIII ст., її південного регіону, вивчення місця і значення в історії та культурі видатних представників українського народу – М.І.Костомарова, Т.Г.Шевченка, М.В.Гоголя; розробляв питання з історії та історіографії Росії XV-XVII ст.

Між тим, життя, діяльність та науковий спадок О.І.Маркевича далеко неповно та суперечливо оцінені в історіографії.

Перші оцінки життя та творчості О.І.Маркевича були зроблені його сучасниками. Його добре знали і шанували діячі українського національного руху. Так, видатний український історик М.С.Грушевський високо оцінював наукову та громадську діяльність О.І.Маркевича[1]; історик А.С.Синявський приділив велику увагу аналізу творчості О.І.Маркевича та зробив спробу визначити значення його історіографічного доробку в науковій розробці історії України[2].

За радянських часів погляди та творчість О.І.Маркевича довгий час або таврувалися як буржуазно-націоналістичні, або зовсім залишалися поза увагою дослідників. Коротку характеристику його життєдіяльності зустрічаємо лише в колективній монографії до 100-річного ювілею Одеського університету та в статті, присвяченій розвитку історичної науки на Півдні України в XIX – на початку XX ст.[3]

Сучасний період вивчення життя та творчості О.І.Маркевича розпочався з проголошенням незалежності України. 90-і роки XX ст. характеризуються залученням до наукового обігу широкого кола історичних джерел, подоланням догматичних штампів у висвітленні історичного процесу, поверненням в історію імен багатьох українських вчених.

Останнім часом до характеристики постаті О.І.Маркевича в українській науці звертаються все більше дослідників. Життя та діяльність О.І.Маркевича стали предметом розгляду на багатьох всеукраїнських та регіональних конференціях. Але доповіді та повідомлення на них носили здебільшого інформаційний характер, тому їх можна вважати лише початком до вивчення даної проблеми.

Загалом на сучасному етапі увагу дослідників привертають проблеми походження О.І.Маркевича, його наукова та громадська діяльність, роль історика в українському національному відродженні. Було зроблено спроби аналізу і переосмислення творчого спадку О.І.Маркевича в українській історіографії.

В 90-х роках з'явилася низка праць, присвячених проблемі походження роду Марковичів – Маркевичів, важливих, перш за все, для вивчення родоводу О.І.Маркевича. Найбільш ґрунтовні розвідки з цього питання представлені М.Ф.Дмитрієнко та В.В.Томазовим[4], в

яких автори докладно простежували еволюцію роду з середини XVII ст. до 80-х рр. XX ст., наводили зображення генеалогічного древа Марковичів – Маркевичів.

На сучасному етапі дослідники все частіше звертаються до вивчення окремих аспектів наукової спадщини О.І.Маркевича.

Участь О.І.Маркевича в українському культурно-національному русі наприкінці XIX ст. розглядала Н.А.Шип в книзі "Нариси з історії українського національного руху"[5]. Великого значення дослідниця надавала українознавчим лекціям О.І.Маркевича в університеті, особливо відзначала його просвітницьку діяльність, читання ним публічних лекцій в різних містах південного регіону.

Творчість О.І.Маркевича в контексті українського національного відродження та його внесок в наукову розробку проблем історії України розглядала в своїх статтях З.В.Першина[6]. Вона відносить О.І.Маркевича до народницького напрямку в українській історіографії та підкреслює, що вивчення та популяризація історії України пронизувала всю його творчу спадщину. Особливу увагу З.В.Першина звертала на джерельну базу досліджень О.І.Маркевича, який поряд із документальними матеріалами використовував зібрані ним фольклорні та етнографічні матеріали як історичне джерело.

В аспекті переважно біоісторіографічному до вивчення різноманітних аспектів життя та творчості О.І.Маркевича зверталася в своїх розвідках Т.М.Попова. Вона докладно висвітлювала викладацьку діяльність О.І.Маркевича, розглядала роль його лекційних курсів в становленні дисциплінарного статусу історії України в Новоросійському університеті; проаналізувала роботу вченого в Історико-філологічному товаристві, зробивши огляд його українознавчих доповідей на засіданнях товариства [7].

Діяльність О.І.Маркевича як археографа стала предметом дослідження В.М.Хмарського[8]. Зазначаючи, що О.І.Маркевич як археограф залишив досить значний науковий спадок, він докладно зупинився на розгляді пошукового, камерального та едиційного аспектів його археографічної діяльності. Аналізуючи публікації документів, здійснені О.І.Маркевичем та методику видання історичних джерел, В.М.Хмарський відмічав, що це питання заслуговує на окремий докладний розгляд.

Увагу дослідників все більше привертає вивчення суспільних поглядів О.І.Маркевича та його зв'язки з українськими науковцями. Найбільш дослідженими на сучасному етапі є його взаємовідносини з М.С.Грушевським. Цьому питанню присвячені статті В.Заруби,

В.М.Хмарського, Т.М.Попової [9]. До висвітлення співпраці О.І.Маркевича з редакцією часопису "Київська старовина" та огляду його публікацій на сторінках журналу зверталася Л.С.Похила в розвідці "Висвітлення історії Південної України на сторінках часопису "Київська старовина"[10].

За останнє десятиліття з'явилася низка досліджень, присвячених історії Одеського університету, певне місце в яких відводилося характеристиці викладацької діяльності О.І.Маркевича. Зокрема, в статі "Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность" автори Т.М.Попова та В.Н.Станко, оцінюючи розвиток історичних досліджень в Одеському університеті в XIX-XX ст., підкреслювали, що О.І.Маркевич заклав традиції вивчення історіографічних та методологічних проблем історичної науки[11].

Роль О.І.Маркевича в становленні методики викладання історії та значення його лекційних курсів в учбовому процесі Новоросійського університету висвітлювалися в узагальнюючих роботах з історії Одеського університету. В новітній монографії "Історія Одеського університету (1865-2000)" особлива увага приділялась українознавчим працям О.І.Маркевича та відзначалися його зв'язки з відомими українськими істориками[12].

Важливими для вивчення постаті О.І.Маркевича як наукового діяча є роботи, в яких наводилася характеристика його діяльності в історичних товариствах та вчених комісіях. Зокрема, діяльність О.І.Маркевича в Одеському товаристві історії та старожитностей розглядали І.Т.Черняков та В.А.Мірошниченко[13]. Останній провів ретельний аналіз публікацій О.І.Маркевича на сторінках "Записок" товариства, розділивши їх на три групи, які включали роботи біографічного характеру, історичні дослідження та документальні матеріли, окремо виділив замітки вченого щодо діяльності товариства.. Роль історика в розвитку краєзнавства Криму та його участь в роботі Кримського гірничого клубу досліджував А.А.Непомнящий[14].

Постать О.І.Маркевича також привертала увагу і краєзнавців Одещини – його життєвий шлях висвітлював у своїх статтях Г.Д.Зленко[15].

Вагомим внеском у вивчення життя та діяльності О.І.Маркевича стали І Історіографічні читання, що проводилися науковцями історичного факультету Одеського університету і були присвячені 150-річчю від дня народження О.І.Маркевича. В доповідях та повідомленнях під час проведення читань було розкрито різноманітні сторони багатогранної діяльності О.І.Маркевича, висвітлено невідомі

сторінки його життя та творчості. Так, з доповіддю "О.І.Маркевич та Т.Г.Шевченко: до питання про особисте знайомство" виступив член Спілки письменників України Г.Д.Зленко. Доповіді викладачів історичного факультету В.М.Хмарського, О.Б.Дьоміна, Ф.О.Самойлова, А.І.Мисечка були присвячені відповідно археографічній діяльності О.І.Маркевича, аналізу його творчості як мемуариста та участі подружжя Маркевичів в українському культурницько-освітньому русі кінця XIX- початку XX ст.[16]. На жаль, матеріали І Історіографічних читань ще й до цього часу не опубліковані. Але до 150-річчя О.І.Маркевича зусиллями співробітників Наукової бібліотеки Одеського державного університету та викладачів історичного факультету був виданий біобібліографічний покажчик "Алексей Иванович Маркевич (1847-1903)"[17]. В покажчику вміщенні таблиця основних дат життя та діяльності О.І.Маркевича, хронологічний покажчик його головних праць та бібліографія проблеми. Важливу частину покажчика складає стаття Т.М.Попової "Алексей Иванович Маркевич: заметки к биоисториографическому этюду"[18], в якій висвітлювалися основні віхи життєвого шляху О.І.Маркевича. Головну увагу Т.М.Попова приділила дослідженню академічної кар'єри О.І.Маркевича, його викладацькій діяльності в Новоросійському університеті. Безперечним плюсом дослідження стало залучення великої історіографічної та документальної бази, в тому числі й архівних матеріалів.

Таким чином, сучасний етап дослідження життя та творчості О.І.Маркевича характеризується зростанням наукового інтересу до його доробку в історіографії, різноманітністю підходів до висвітлення його діяльності на ниві української історичної науки. За цей час було визначено основні віхи його життя, ретельно зібрано бібліографію його творів, дано узагальнюючі оцінки його творчості, зроблено спроби визначити місце О.І.Маркевича в історіографії. Проте праці більшості сучасних дослідників включають, як правило, лише фрагментарний і епізодичний огляд його біографії та найвідоміших праць. Спеціального дослідження творчості О.І.Маркевича як історика не створено.

Отже, в наш час життя та творчість О.І.Маркевича потребує подальшого розважливого наукового дослідження і популяризації.

Примітки:

1. Грушевський М.С. Пам'яти Олексія Маркевича //Записки Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка. -1903. - Т.55.- С.1-14.

2. Синявський А.С. А.И.Маркевич - историк Новороссийского края //Вибрані праці. - К., 1993.- С.66-72.

3. Історія Одеського університету за 100 років (1865-1965).- К., 1968.- С.318-320; Чухрій П.Г. Історична наука і історики півдня України дожовтневого часу / /Питання історії народів СРСР.-Вип.8.-1969.-С.45-54.

4. Дмитрієнко М.Ф., Томазов В.В. З генеалогії роду Маркевичів //Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.). Матеріали Всеукр.Наук. - осв. конф.- К.; Глухів, 1997.- С.81-84; Томазов В.В. Маркевичі //Старожитності. - 1994. - 4.1-2. - С.24-25; 4.3-4.- С.26-27.

5. Шип Н.А. Український національний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму //Нариси з історії українського національного руху. - К., 1994. - С.56-89.

6. Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників //Український історичний журнал.- 1994. - №6. - С.53-63; Першина З.В. Творчість О.І.Маркевича та проблеми українського національного відродження //Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). - К.; Миколаїв, 1992. - 4.2. -С.71-73.

7. Попова Т.Н. Историографический ретроспект: К вопросу о становлений дисциплинарного статуса истории Украины в Новороссийском университете // Проблемы славяноведения. - Вып.1.- Брянск, 2000. - С.55-66; Попова Т.М. Історія України в працях вчених членів історико-філологічного товариства Новоросійського університету //Південь України і складання української державності: історія і сучасність. - Одеса, 1994. - Ч.1.- С.32-36.

8. Хмарський В.М. Олексій Маркевич як археограф (до постановки проблеми) // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І.Мечникова. - Одеса, 1999. -Вип.8. - С.234-240.

9. Заруба В. Одеські матеріали М.Грушевського //Дзвін. - 1994. - №5. - С.113-118; Попова Т.М. М.Грушевський про О.Маркевича //Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.).-К.;Глухів,1997.-С. 81-84; Хмарський В.М. Одеські архіви проМ.С.Грушевського // Михайло Грушевський. До 130-ї річниці від дня народження.- Херсон,1996.-С.22-24.

10. Похила Л.С. Висвітлення історії Південної України на сторінках часопису «Киевская старина» //Південь України і складання української державності: Історія і сучасність. - Одеса, 1994. - Ч.1. - С. 34-36.

11. Попова Т.Н., Станко В.Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиция и современность //Вестник ОГУ. - 1995. - Вып.1. - С.37-53.

12. Історія Одеського університету (1865-2000). - Одеса, 2000.- С.32.

13. Черняков И.Т. Одесскому обществу истории и древностей - 150 лет //150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. - Одесса, 1989. - С. 3-6; Мирошниченко В.А. Деятельность А.И.Маркевича в Одесском обществе истории и древностей (по материалам "Записок ООИД") //Записки історичного факультету ОДУ ім.І.І.Мечникова. - Одеса, 1997. - Вип.5. -С. 160-165.

14. Непомнящий А.А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX - начале XX вв.- Симферополь, 1998. - С. 190-194.

15. Зленко Г. Одеса – професору Маркевичу... К 125-летию со дня рождения М.С.Грушевського //Юг.- 1991.- 22 ноября.

16. Лозовський А.К., Бондар Г.С. Історіографічні читання //Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І.Мечникова. - Вип.9. - Одеса, 1999. - С. 319-320.
17. Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Биобиблиографический указатель / Науч.ред. и автор вступ, статьи Т.Н.Попова. - Одесса, 1997. - 150 с.
18. Попова Т.Н. Алексей Иванович Маркевич (заметки к биоисториографическому этюду) //Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Биобиблиографический указатель.-Одесса, 1997.-С.15-86.

Шумейко Д.О.

РЕЦЕНЗІЇ ЯК ЖАНР НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ П. М. БІЦІЛЛІ

Одним із найбільше складних жанрів сучасної наукової творчості є жанр рецензії. Складність його обумовлена співвідношенням зміста і форми: представляючи собою різновид історіографічного дослідження, рецензія традиційно має незначний обсяг. При цьому від автора потрібно не тільки викласти основні положення роботи, яку він рецензує, але і висловити своє бачення порушених у ній проблем. Це непросто, тому багато дослідників працюють у цьому жанрі неохоче. Проте, незважаючи на всі складності, деякі вчені зуміли реалізувати свій творчий потенціал саме в жанрі рецензії. Серед них Петро Михайлович Біціллі (1879-1953), що створив унікальні зразки історіографічної мініатюри. Вчений був визнаним майстром жанру, мало хто міг із ним зрівняється по розмаїтості тематики рецензій, нестандартності авторського трактування усталених канонів жанру, по глибині аналізу й вмінню позначити суть проблеми буквально в декількох рядках. Рецензії П.М. Біціллі (далі - П.М.) - складний історіографічний комплекс, що потребує уважного і всебічного вивчення. У рамках даної статті здійснена спроба визначити основні напрямки комплексного дослідження цієї проблематики.

Біографія П.М. в останні роки неодноразово ставала об'єктом дослідження, докладні дані про неї можна знайти в роботах М.А. Бірмана, М.М. Вєлєвої, В.П. Вомперського, Хр. Гандєва, Т.М. Попової і інших українських, російських, болгарських вчених[1]. У рамках же даної роботи нас перш за все цікавлять факти його творчої біографії, що дозволяють визначити джерела інтересу вченого до жанру рецензії. Цей інтерес проявився вже на початковому етапі розвитку творчості вченого - рецензії ми знаходимо в числі перших його публікацій. Дійсно вагомим елементом творчості П.М. рецензії стають

пізніше, у період еміграції. Проте тут чітко прослідкується спадкоємність різних етапів еволюції творчості П.М.: рецензії, створені в еміграції, вбирають у себе усі наробітки одеського періоду і демонструють якісно інший рівень їхнього розроблення. Вчений публікує десятки рецензій як у болгарських ("Българска мисъл", "Български преглед", "Литературен глас"), так і емігрантських ("Звено", "Новый град", "Росия и славянство", "Русские записки", "Современные записки", "Числа") наукових, суспільно-політичних і літературних виданнях, що охоче з ним співробітничають. Причина популярності П.М. - рецензента не є таємницею: у своїх рецензіях він вміло поєднував глибокий і зважений аналіз поглядів автора роботи із викладом власних оригінальних ідей і тонких спостережень. По суті, кожна з них - невеличка за обсягом, але значна за важливістю проблем, що аналізувалися, стаття, історіографічна або літературознавча мініатюра. Послідовне знайомство з фактами його творчої біографії дозволяє зробити висновок про те, що зростання інтересу П.М. до жанру рецензії було багато в чому вимушеним. 20 - 40-ві роки, коли вченим була опублікована більша частина рецензій, стали часом його творчої зрілості. Ідеї, що вже давно виношувалися, набули чітких форм, кристалізувалися "внутрішньо пережиті" концепції. Але справжній вчений не може задовольнитися знанням заради знання, йому необхідна дискусія, або хоча б можливість систематично викласти свої погляди. Останнє ж не завжди вдавалося: навіть публікація статей, не говорячи вже про монографії, була сполучена з труднощами. Тому доводилося використовувати будь-які шляхи, щоб висловитися (у тому числі і рецензії), наслідком чого була незадовільне викладення думок автора, визначене формою, у якій він був їх "змушений відливати"[2]. Крім того, учений був змушений приділяти значну увагу рецензіям ще і тому, що він був постійним співробітником ряду видань, у яких виконував функції "штатного" рецензента ("Современные записки", "Числа"). Але незважаючи на часте резензування, П.М. зумів не втратити інтерес до жанру: зовсім не випадково вчений, який (за чудовою характеристикою М.А. Бірмана) обладав "відмінним... почуттям ритму і стилю, величезною ерудицією", був "вимогливим і завжди коректним, доброзичливим", уникав "компліментарності", швидко завоював авторитет серед різноманітних категорій авторів.

Кількість рецензій, створених П.М., на сьогоднішній день точно не визначена. Один із перших дослідників життя і творчості вченого, А.П. Мещерський, чоловік молодшої дочки П.М., Марії Петрівни, що мав доступ до особистого архіву П.М., виявив 144 рецензії і замітки[4], проте

це число не є остаточним. Ряд видань, у яких публікувався вчений, стали бібліографічною рідкістю, вони малодоступні не тільки вітчизняному, але і закордонному дослідникові. Крім того, іноді П.М. підписувався ініціалами, а в ряді випадків користувався і псевдонімами[5]. Таким чином, ми не можемо виключити, що існують і незнайдені на сьогоднішній день рецензії вченого. Усвідомлюючи це, більшість авторів, які так чи інакше торкалися даної проблематики, уникають точних оцінок, оперують приблизними (так, М.А. Бірман говорить, що П.М. створив "понад 150" рецензій)[6].

Підстави класифікації відомих нам рецензій П.М. можуть бути різноманітними, це залежить як від зовнішніх ознак, так і від змісту робіт. По дисциплінарно-тематичному критерію ми можемо розділити їх на такі групи: рецензії на історичні й історіографічні роботи; рецензії на філософські і культурологічні роботи; рецензії на дослідження в сфері суспільних наук (соціології, політології, економіки); рецензії на філологічні і літературознавчі дослідження; рецензії на літературні твори. Даний критерій дає уявлення про широкий діапазон наукових інтересів П.М. Ці підгрупи оформилися, в основному, ще на початковому етапі його творчості, за винятком рецензій на філологічні дослідження, що з'явилися лише в еміграції. Інші ж підгрупи можна знайти вже у перших рецензіях П.М., опублікованих як в одеських ("Известия Одесского библиографического общества при ИНУ"), так і в загальноросійських наукових виданнях ("Научный исторический журнал", "Исторические известия")[7]. Усього за роки одеського періоду вчений опублікував 6 рецензій (проте, кількість розглянутих у них робіт складає 9 найменувань, оскільки в деяких рецензіях одночасно розглядалося декілька досліджень)[8]. Ця невелика кількість не повинна створити неправильного уявлення про малозначимість рецензій у творчості П.М. одеського періоду. На сьогоднішній день відомо 24 наукові праці П.М., опубліковані ним у 1911 - 1919 рр. Серед них 3 монографії, 11 статей, 2 доповіді, 2 передмови, 6 рецензій[9]. Тим самим, рецензії складають ¼ усіх публікацій П.М. одеського періоду, тобто їхня частка дуже велика. Історія була в них представлена рецензіями П.М. на дослідження з античності (І.-Р. Ліхтенберг) і середньовіччя (Л.П. Карсавін, А. Фліш), історіографія - рецензією на історіографічне дослідження відомого російського вченого В.І. Герье. Філософія і культурологія подані рецензіями П.М. на роботи Р. Трельє-Лунда, Ф. Польсена, В. Берара, І. Бедьє. У згаданих рецензіях вже помітні риси, характерні для зрілого "П.М. - рецензента": і чіткість викладання, і стрункість аргументації, і критичний підхід до роботи, що рецензується,

при незмінно коректному тоні, і, нарешті, те, що матеріал книги є відправною точкою для аналізу П.М. тієї або іншої проблеми. Характерним є також інтерес молодого вченого до досліджень у "прикордонних" галузях, у яких автори використовували дані різноманітних дисциплін. Так, роботи Л.П. Карсавіна, І. Бедьє створені на стику медієвістики і культурології, монографія В.І. Герьє - на стику історіографії і філософії історії, а в роботі Р. Трельє-Лунда використані дані історії, філософії і культурології. Необхідно відзначити також, що рецензовані П.М. дослідження з'явилися в орбіті уваги вченого не випадково, вони тісно пов'язані з проблематикою, що він розробляв у роки життя в Одесі (у рамках підготування як наукових досліджень, так і навчальних курсів). При цьому молодий по академічних мірках учений рецензує роботи вже відомих у науковому співтоваристві авторів, а в ряді випадків - визнаних авторитетів (так, наприклад В.І. Герьє очолював петербурзьку школу медієвістики), і його рецензії охоче друкують. Це свідчить про поступове утвердження П.М. у загальноросійській історичній науці в якості талановитого дослідника, до думки якого варто прислухатися.

Еволюція наукових інтересів П.М. у роки еміграції призвела до значного розширення тематики перших рецензій. Зросла їхня частка й у загальній кількості опублікованих вченим робіт. Загальна кількість виявлених на сьогодні робіт П.М., що були опубліковані в 1921 - 1953 рр. складає 306 найменувань, у тому числі 12 монографій, 173 статті і замітки, 121 рецензія[10]. Тим самим, рецензії складають біля 40% публікацій П.М. у роки еміграції, отже, майже кожна друга робота вченого в цей період створювалася в жанрі рецензії. Остаточно оформляються усі виділені нами підгрупи, причому число рецензій у кожній із них вимірюється тепер десятками. Історична проблематика розширилася, вона представлена рецензіями на дослідження з античної (Е. Мейер, Л. Гартман, Е. Руджеро) середньовічної (Н.І. Никифоров, І. Пузино), нової (М.А. Циммерман) історії[11]. Вчений пильно стежив за новими дослідженнями по історії Росії, рецензував роботи Г.В. Вернадського, П.М. Мілюкова, Л.М. Сухотіна, Г.П. Федотова і багатьох інших[12]. Особо варто відзначити рецензію П.М. на дослідження В.А. Мякотіна "Прикріплення селянства лівобережної України в XVII-XVIII ст.", що демонструє інтерес П.М. і до проблем історії України[13]. В роки еміграції значно розширюється число робіт, що рецензує П.М. у галузях філософії і культурології (М. Бердяєв, П.М. Мілюков, Г.Н. Полковников, Н. Ремерс, О. Шпенглер, євразійці), різноманітних суспільних наук, у тому числі політології, соціології,

економіки (Б. Жувенель, Л. Ромье, П.М Савицький і ін.)[14]. При цьому значно зростає інтерес ученого до міждисциплінарних досліджень, автори яких синтезували дані різноманітних наук. П.М. і сам у роки еміграції активно використовує міждисциплінарні методи, створюючи оригінальні новаторські роботи. Особливо слід зазначити оформлення нового напрямку рецензіоної творчості П.М.: усе більшу увагу він приділяє філологічним і літературознавчим дослідженням, рецензуючи роботи М.М. Бахтіна, А.Л. Бема, В.В. Виноградова, Л. Гроссмана, К. Мочульського та ін[15].

Важливе місце в тематиці рецензій П.М. у 20 - 40-і роки займають рецензії на твори художньої літератури. Він рецензує нові книги Г. Адамовича, М. Алданова, А. Бєлого, Ш. Бодлера, І. Буніна, Г. Іванова, М. Оцупа, Н. Теффі та ін[16]. Тонка спостережливість дозволяла П.М. знаходити запозичення, визначати схожі мотиви у творчості письменників, що належали, здавалася б, до цілком різних культурних пластів. В.А. Туніманов наводить кілька фраз з присвяти В. Кримова, який, пославши П.М. примірник своєї нової книги "Фенька", писав: "З..... глибокою пошаною..... і з проханням. Ви кращий знавець російської літератури, і Ваша думка дуже цінна, а самий я ніяк вирішити не можу - де в мене спадкоємність від інших письменників, кого я хоч трохи нагадую? "[17].

В роки еміграції П.М. - рецензент досягає найвищої майстерності. Остаточно формується своєрідний стиль ученого, удосконалюється методика побудови рецензії. Вчений, як правило, визначає декілька основних ідей дослідження і розглядає особливості авторського трактування цих ідей, висловлюється по дискусійних моментах роботи, причому незмінно тримає коректний тон. Проте у П.М. не було жалю до науковій неохайності і кон'юнктури, і, не звертаючи уваги на відомі авторитети, він у подібних випадках використовував іронію і сарказм, якими володів досконально (так, він жорстко критикував Л.П. Карсавіна за необгрунтовані нападки на класиків російської літератури)[18].

У переважній більшості рецензій П.М. розглядав монографії. Колективні дослідження потрапляли в поле зору П.М. рідше: в одеський період він жодного разу не рецензував такі роботи, у період еміграції таких рецензій нараховується усього 14. Можливо, тут зіграли роль згадувані особливості методики роботи вченого з матеріалом, що він рецензував: у колективному дослідженні не так просто вичленити основні ідеї, що були для нього своєрідним "трампліном" в аналізі тих чи інших проблем. Крім того, в останньому випадку необхідно

"утиснути" у невеличкий об'єм журнальної або газетної рецензії основний зміст кожної із опублікованих у збірнику робіт. Вірний своєму рецензійному стилю вчений іноді жертвував у цих випадках повнотою висвітлення, заради того, щоб зосередитися на найбільш важливій, на його думку, статті. Ілюстрацією тут може служити рецензія П.М. на збірник статей "Евразийский временник", виданий у 1927 р. у Парижі[19].

У рамках даної групи виділяються ще і "зведені" рецензії, тобто ті, у яких вчений одночасно розглядав декілька незалежних досліджень. Це або роботи одного автора, або дослідження, об'єднані схожою тематикою[20].

Значний інтерес складає географія робіт, що рецензував П.М. У поле зору вченого потрапляли роботи, створені вченими багатьох країн світу. У одеський період він рецензує роботи не тільки представників наукового співтовариства Російської імперії (В.І. Герьє, Л.П. Карсавіна), але і Франції (В. Берар, І. Бедьє), Німеччини (І.-Р. Лихтенберг), Данії (Р. Трельє-Лунд). У період еміграції основну масу комплексу рецензій П.М. складають дослідження представників російської еміграції (уже згадувані Г.В. Вернадський, П.Н. Мілюков, Л.П. Карсавін і багато інших), що зуміли й у відриві від батьківщини створити ряд шедеврів наукової думки. Проте вчений пильно стежив і за розвитком гуманітарних дисциплін у СРСР (у 20-х - початку 30 рр. це ще було можливо). При цьому політичні погляди не заважали йому об'єктивно оцінювати як досягнення, так і невдачі радянських колег. Так, рецензуючи книгу "Из далекого и близкого прошлого. Сборник этюдов из всеобщей истории в честь пятидесятилетия научной жизни Н.И. Кареева", видану в 1923 р. у Москві і Петрограді, він відзначає, що вона "складає великий інтерес і по змісту багатьох статей і по складу учасників... Таким чином, маємо об"єктивний доказ, що спадкоємність наукового життя в Росії не перервалася"[21]. Через декілька років, подібної думки П.М. висловлює, рецензуючи "Ученые записки" Російської Асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук: «Ученые записки" роблять прекрасне враження своєю... компактністю, насиченістю, змістом. Є статті більш, є менш цікаві, - але усі вони, дійсно, дослідження"[22]. Крім робіт емігрантських і радянських дослідників, учений рецензував книги болгарських (М. Стоянов), сербських (Н. Буліч), французьких (Л. Ромье), німецьких (А. Кулишер, Л. Гартман), італійських (Е. Руджеро) вчених[23]. Високий рівень володіння багатьма європейськими мовами дозволяв йому знайомитися з ними в оригіналі, виділяючи з масиву нових видань найбільше цікаві, і своєчасно на них реагувати. Таким чином, П.М. був знайомий із

найбільш передовими напрямками в гуманітарному знанні в 20 - 40-і роки і сприяв прилученню до них широких кіл еміграції, що не володіли ні настільки фундаментальними знаннями, ні можливостями для самостійного ознайомлення з новітньою літературою. Одним із численних прикладів є рецензії П.М. на "Закат Европы" О. Шпенглера, що, на думку Т.Н. Галчевої, були першими рецензіями в емігрантських наукових колах на працю, яка користувалася великою популярністю у ті роки. Справедливо відмічаючи ряд істотних хиб поглядів О. Шпенглера, П.М. у цілому визнав її "повної інтересу й іноді захоплюючою"[25].

Рецензії є важливою складовою частиною наукової спадщини П.М. на всіх етапах розвитку його творчості. Ранні одеські рецензії вже містять всі основні елементи, характерні для класичних зразків П.М. у цьому жанрі, проте в рецензіях періоду еміграції ці елементи спостерігаються більш рельєфно, остаточно складається властивий П.М. стиль. Комплексне вивчення творчості вченого, необхідність якого назріла вже давно, неможливе тому, без розгляду різноманітних аспектів цього найцікавішого явища - історіографічних мініатюр П.М. Біцілли.

Примітки:

1. Бирман М.А. П.М. Бицилли (1879-1953) // Славяноведение.-1997.-№4; Вомперский В.П. Петр Михайлович Бицилли. Жизненный и творческий путь // Бицилли П.М. Избранные труды по филологии.- М, 1996; Галчева Т.Н. П.М. Бицилли – опыт возвращения // Бицилли П.М. Избранное. Историко – культурологические работы. - София, 1993.-Т.1; Попова Т.Н. К биографии П.М. Бицилли: из истории одесского периода в жизни ученого // Исторические записки. Научные труды исторического факультета.-Воронеж: ВГУ, 2000.-Вып.5; Вона ж: Из истории историографии: П.М.Бицилли. К 120-летию со дня рождения // Российские университеты в XVIII – XX веках. Сб. науч. ст.-Воронеж: ВГУ, 2000.-Вып. 5; Шумейко Д.О. Болгарський період життя та творчості П.М. Біцілли // Записки історичного факультету ОНУ.-2001.-Вип.11; Велева М. П.М. Бицилли в Софийския университет // Минало.-1995.-№1; Гандев Хр. Петър Михайлович Бицилли // Векове.-1980.-№2; Дочев Д. Пьотр Михайлович Бицили // Бицили П.М. Европейската култура и Ренесансът. Избрани студии.- София, 1994.

2. Бицилли П.М. Иван Сергеевич Аксаков и его философия нации / Пер. О. Решетниковой // Русский рубеж. Спецвыпуск еженедельника "Литературная Россия".-1992.-№2(14).-С.23.

3. Бирман М.А. Вказ. праця.-С.56.

4. Мещерский А.П. Библиография на трудовете на професор П.М. Бицилли.-София, Б.Г.-36 с.

5. Там само.

6. Бирман М.А. Вказ. праця.-С.60.

7. См.: Шумейко Д.А. Публикации П.М. Бицилли на страницах "Известий Одесского библиографического общества" // Записки исторического факультета ОГУ.- Одесса, 2000.- Вып. 10.

8. Бицилли П.М. Рец.: Трельче-Лунд Р. Небо и мировоззрение в круговороте времен.- 1912 // ИОБО.-1913.-Т.II, Вып.1; Він же: Рец.: Карсавин Л.П. Монашество в средние века (История Европы по по эпохам и странам).Спб.1912; Он же. Очерки религиозной жизни в Италии XII-XIII веков.Спб,1912 // ИОБО.-1913.-Т.II, Вып. 4; Він же: Новое историко-литературное направление (Рец.: V. Bürard. Les Phüniciens et l'Odyssüe. 1902; I. Büdier. Les Lügendes Epiques. 1908-1913.) // ИОБО.-1914.-Т.III, Вып. 2; Він же: Рец.: Лихтенберг И.-Р. Доисторическая Греция. СПб, 1914. Poulsen F. Der Orient und die frühgriechische Kultur. Leipzig, 1912 // Научный исторический журнал.-1914.-№5; Він же: Рец.: Герье В. Философия истории от Августина до Гегеля. М., 1915 // ИОБО.-1915.-Т.IV, Вып. 3; Він же: Рец.: Fliche A. Etudes sur la polümique rüligieuse a l'upoque de Gregoire VI. Les Prügrügoriens. Paris, 1916 // Исторические известия.-1917.-№2.

9. Див.: Библиография трудов П.М. Бицилли / Сост. В.П. Вомперский, И.В. Анненкова // Бицилли П.М. Избранные труды по филологии.- М, 1996; Мещерский А.П. Вказ. праця.

10. Див.: Мещерский А.П. Вказ. праця.

11. Бицилли П.М. Рец: Падение римской республики. Eduard Meyer. Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius. 1919 // Русская мысль.- София, 1921.-Кн.VIII-IX; Він же: Рец.: Hatschek J. Britisches und Romisches Weltreich. 1921. Jullian C. Histoire de la Gaule. T. IV-VI. 1920. Hartmann L.M. und Kromayer. Romische Geschichte (Weltgeschichte in gemeinverstandlicher Darstellung). 1921. Ettore di Ruggiero. Patria nel dirritto pubblico romano. 1921 // Русская мысль.- Прага – Берлин, 1923.-Кн.I-II; Він же: Рец.: Никифоров Н.И. Сеньориальный режим во Франции в исходе Старого Порядка (преимущественно в Пуату). 1928 // Современные записки.-1930.-№41; Він же: Рец.: Пузино И. Религиозные искания в эпоху Возрождения. [Ч.1] Марсилий Фичино. Pusino J. Ficinos und Picos religios-philosophische Anschauungen. Zeitschrift fir Kirchengeschichte. Bd., XLIV // Современные записки.-1927.-№ 32; Він же: Циммерман М.А. Соединенные Штаты Северной Америки в истории человечества. 1776-1926. Прага: Пламя, Б.Г. // Современные записки.-1927.-№ 33.

12. Бицилли П.М. Рец.: Вернадский Г.В. Начертание русской истории. Ч.1. С приложением "Геополитических заметок по русской истории". 1927; A History of Russia by Prince D.S. Mirsky. London, 1927 // Современные записки.-1928.-№ 34; Він же: Рец.: Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. Т.2.,Ч.2. Париж, 1931 // Числа.-1933.-№7-8; Він же: Рец.: Сухотин Л.М. Учебник русской истории. Младший курс. Ч.1. Н. Сад, 1926 // Современные записки.-1926.-№ 29; Він же: Рец.: Сухотин Л.М. Учебник русской истории. Младший курс. Ч.2. // Русская школа за рубежом:-1927/1928.-№26; Він же: Рец.: Федотов Г.П. Святой Филлип, Митрополит Московский // Современные записки.-1928.-№ 36.

13. Бицилли П.М. Рец.: Мякотин В.А Прикрепление крестьянства левобережной Украины в XVII-XVIII в.в. Годишник Софийского ун-та. Историко-филологический ф-т. Кн. XXVIII. София, 1932 // Slavia.-1934/1935.-№13.

14. Бицилли П.М. Рец.: Бердяев Н. Христианство и классовая борьба. Он же: Русская религиозная психология и коммунистический атеизм. Париж: YMCA-Press, 1931 // Новый град.-1932.-№3; Він же: Рец.: Милюков П. Очерки по истории культуры. Т.3. Национализм и европеизм. Париж, 1930 // Числа.-1930.-№1; Він же: Рец: Полковников Г.Н. Диалектика истории. Париж, 1931. Издание евразийцев // Новый град.-1932.-№2; Він же: Рец.: Ремерс Н. Эстетический принцип в истории. Опыт характеристики народов. Париж: YMCA-Press, 1931 // Голос.-1931.-12 июля; Він же: Рец.: Гибель Запада. Oswald Spengler. Der Untergang des Abendlandes.

1920 // Русская мысль.-София, 1921.-Кн.VIII-IX.; Він же: Рец.: Spengler O. Der Untergang des Abendlandes. Bd. 1922 // Русская мысль.-Берлин, 1922.-Кн.VIII-XII; Він же: Рец: Тридцатые годы. Утверждение евразийцев. Кн. VII. 1931 // Новый град.-1932.-№2; Він же: Рец.: de Jouvenel B. Vers les Etats-Units d'Europe. Paris, 1930 // Новый град.-1932.-№4; Він же: Рец.: Romier L. Nation et Civilisation. Ferrero G. L'Unite du Monde. Paris, 1927 // Новый град.-1931.-№1; Він же: Рец.: Савицкий П.Н. Месторазвитие русской промышленности // Новый град.-1933.-№6.-С.92-94.

15. Бицилли П.М. Рец.: Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского. Ленинград, 1929 // Современные записки.-1930.-№ 42; Він же: Рец.: Бем А.Л. Достоевский. Психоаналитические этюды. Прага, 1938 // Русские записки.-1938.-№8/9; Він же: Рец.: Виноградов В.В. Язык Пушкина (Пушкин и история русского литературного языка). М-Л.: Academia, 1935 // Современные записки.-1935.-№ 59; Він же: Рец.: Гроссман Л. Поэтика Достоевского. Москва, 1925 // Современные записки.-1927.-№ 30; Він же: Рец.: Мочульский К. Духовный путь Гоголя. Париж: YMCA-Press, 1934 // Путь.-1934.-№45.

16. Бицилли П.М. Рец.: Адамович Г. На Западе. Париж, 1939 // Современные записки.-1939.-№69; Він же: Рец.: Алданов М.А. Начало конца. Ч.1. Шанхай, 1939 // Русские записки.-1939.-№18; Він же: Рец.: Белый А. Ритм как диалектика. Москва, 1929 // Современные записки.-1930.-№ 43; Він же: Рец.: Бодлер Ш. Цветы зла. В переводе А. Ламбле. 1929 // Числа.-1930.-Кн.2-3; Він же: Рец.: Бунин И.А. Божье древо. Изд. "Совр. Зап.". Париж. 1931 // Числа.-1931.-№ 5; Він же: Рец.: Бунин И.А. Тень птицы. Изд. "Совр. Зап.". Париж. 1931 // Современные записки.-1931.-№ 48; Він же: Рец.: Иванов Г. Отплытие на остров Цитеру. Избранные стихи. 1916-1936. Берлин: Петрополис, 1937 // Современные записки.-1937.-№64; Він же: Рец.: Оцуп Н. Беатриче в аду. Париж, 1939 // Русские записки.-1939.-№19; Він же: Рец.: Оцуп Н. В дыму. Изд. Петрополис, 1926 // Современные записки.-1927.-№ 32; Він же: Тэффи Н.А. О нежности. Париж: Русские записки, 1938 // Русские записки.-1938.-№10.

17. Туниманов В.А. Вступительная статья // Бицилли П.М. Статьи: История. Культура. Литература // Русская литература.-1990.-№2.- С.135-136.

18. Бицилли П.М. Рец.: Евразийский временник. Кн. V. Париж, 1927 // Современные записки.-1927.-№33.-С.552.

19. Там само.

20. Бицилли П.М. Рец.: Вернадский Г.В. Начертание русской истории. Ч.1. С приложением "Геополитических заметок по русской истории". 1927; A History of Russia by Prince D.S. Mirsky. London, 1927 // Современные записки.-1928.-№ 34; Він же: Рец.: Н. Бердяев Христианство и классовая борьба. Его же. Русская религиозная психология и коммунистический атеизм. Париж: YMCA-Press, 1931 / / Новый град.-1932.-№ 3; Він же: Рец.: Hatschek J. Britisches und Romisches Weltreich. 1921. Jullian C. Histoire de la Gaule. T. IV-VI. 1920. Hartmann L.M. und Kromayer. Romische Geschichte (Weltgeschichte in gemeinverstandlicher Darstellung). 1921. Ettore di Ruggiero. Patria nel dirritto pubblico romano. 1921 // Русская мысль.- Прага – Берлин, 1923.-Кн.I-II.

21. Бицилли П.М. Рец.: Из далекого и близкого прошлого. Сборник этюдов из всеобщей истории в честь пятидесятилетия научной жизни Н.И. Кареева. Петроград – Москва, 1923 // Современные записки.-1926.-№ 28.-С.586.

22. Бицилли П.М. Рец.: Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук. Институт истории. Ученые записки. Т.2. М., 1927 // Современные записки.-1928.-№ 34.-С.535.

23. Бицилли П.М. Рец.: Д-р М. Стоянов. Пътят на блажения Августин към Бога.

Пловдив, 1935 // Литературен глас.-1936.-18 марта, №307; Він же: Рец.: Булић Н., Сухотин Л.М. Историјска читанка Старог века. Београд, 1928 // Русская школа за рубежом.-1927/1928.-№25; Він же: Рец.: Groethuysen B. Origines de l'esprit bourgeois en France. 1927 // Новый град.-1932.-№3; Він же: Рец.: Romier L. Nation et Civilisation. Ferrero G. L'Unite du Monde. Paris, 1927 // Новый град.-1931.-№1; Він же: Рец.: Kulischer A. und E. Kriegs- und Wanderzuge. Weltgeschichte als Volkerbewegung. Berl. und Lpz., 1932 // Современные записки.-1932.-№50; Він же: Рец.: Hatschek J. Britisches und Romisches Weltreich. 1921. Jullian C. Histoire de la Gaule. T. IV-VI. 1920. Hartmann L.M. und Kromayer. Romische Geschichte (Weltgeschichte in gemeinverstandlicher Darstellung). 1921. Ettore di Ruggiero. Patria nel dirritto pubblico romano. 1921 // Русская мысль.- Прага – Берлин, 1923.-Кн.I-II.
24. Галчева Т.Н. Вказ. праця.-С.27.
25. Туниманов В.А. Вказ праця.-С.137.

Балабанова О.С.

БІЛЯ ВИТОКІВ "НОВОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ": РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ПРАЦЯХ Л. П. КАРСАВІНА

У перші десятиліття XX століття в закордонній історичній науці склався новий напрямок, який був пов'язаний із французькою школою "Анналів".

У 1929 р. Марко Блок і Люс'єн Февр заснували журнал "Аннали економічної й соціальної історії", на сторінках якого розгорнули свої дослідження прихильники цього напрямку. З моменту свого заснування журнал "Аннали" виступив за створення "синтетичних" досліджень, об'єктом яких була б не "событійна", фактологічна історія, а історія структур, історія, зрозуміла у взаємодії усіляких факторів - економічних, соціальних, політичних і духовних. Задача історичної науки, сформульована Блоком і Февром, - створення цілісної історії людини в суспільстві, людини як соціальної істоти, і тому при вивченні визначеного аспекту соціально-історичної дійсності з'явилася необхідність орієнтуватися на висвітлення соціальної структури. У центрі уваги історика повинні знаходитися людські групи, а, виходить, повинні бути розкриті ті сили, що поєднують людей у групи: спосіб їхньої господарської діяльності, спорідненння, зв'язки залежності, форма організації, нарешті, властивий цим групам спосіб сприйняття світу, духовне життя. Проголосивши цю тезу, Марко Блок не раз звертався до вивчення колективної психології, тому що саме в ній відбивається соціально детерміноване поводження людей.

У зв'язку з цим у новому світлі з'являються дослідження вітчизняних медієвістів кінця XIX - початку XX ст.., що займалися вивченням масової культури середньовіччя. До них відноситься учень І.М.Гревса, видатний історик і філософ Лев Платонович Карсавін(1882-1952).

Про події життя Л.П.Карсавіна відомо вкрай мало, крім загальних і поворотних моментів його трагічної долі. У перший період своєї творчості, що охоплює передреволюційні роки, Л.П.Карсавін - історик-медієвист, дослідник релігійного життя Західної Європи в епоху пізнього середньовіччя. І.М.Гревс згодом називав його "самим блискучим з усієї плеяди своїх численних учнів".[1] Кілька років Л.П.Карсавін присвячує дослідженням чернечих і єретичних рухів в Італії і на півдні Франції, у результаті чого з'являються два його капітальних твори: магістерська дисертація "Нариси релігійного життя в Італії XII-XIII століть" (1912) і докторська дисертація "Основи середньовічної релігійності в XII-XIII століттях, переважно в Італії" (1915). З 1915 р. Л.П.Карсавін - професор Петербурзького університету. Роботи вченого, написані в наступні роки, явно свідчать про його прагнення до більш загальної постановки проблем, намірі перейти від історії подій до історії ідей, до історії духовного життя. У 1918 р. виходять у світло "Католицтво" і "Культура середніх віків", у 1919 р. - "Saligia", а в 1920 р. - "Введення в історію", - роботи, що продемонстрували перехід творчості Л.П.Карсавіна в галузь релігійної філософії і філософії історії.

Однак восени 1922 р. будучи вже ректором Петроградського університету, учений був висланий з Радянської Росії з групою видатних діячів науки й культури, відомих філософів. Л.П.Карсавін знаходився в еміграції кілька років: спочатку в Берліні, потім у Парижі. В ці роки їм була написана праця "Філософія історії".

Наприкінці 1926 р. в Литві прем'єр-міністром стає А.Вольдемарас, що був приват-доцент Бестужевських курсів, що відбилося на обставинах деяких його колишніх колег по петербурзькому ученому світі. У 1928 р. Лев Платонович Карсавін був запрошений зайняти кафедру загальної історії у Каунаському університеті, професором якого залишався і після перекладу університету в 1940 р. у м. Вільнюс.

У 1949 р. Л.П.Карсавін був репресований. Засуджений на 10 років, він умер від туберкульозу в полярному таборі Абези (Комі АРСР) у 1952 р. Значна частина праць Л.П.Карсавіна, включаючи лекційні курси, прочитані їм у литовському університеті, а також цикл його останніх філософських добутків, виявилася практично недоступною широкому читачу. Багато чого було втрачено безповоротно.

Ім'я Л.П.Карсавіна не було цілком забуте, але його ідеї розглядалися в радянській історіографії як "буржуазна методологія", а згадування про його дослідження в роботах радянських істориків - одиничні. Лише наприкінці 80-х - початку 90-х років творчість Л.П.Карсавіна поступово починає повертатися з небуття, займаючи гідне і заслужене в науці місце.

Концепція вивчення історії і культури, виражена в теоретичних роботах Л.П.Карсавіна "Введення в історію" і "Філософія історії", демонструє явний відхід ученого від прийнятого в сучасній йому науці розуміння історії. Л.П.Карсавін запрошує до дискусії по питанню про зміст історичної науки, прийомах і принципах дослідницької роботи. Учений вважає, що в історії немає місця безперечним і незмінним догмам, і кожна нова концепція - далеко не істина в останній інстанції. Через дев'ятнадцять років засновник школи "Анналів" Марко Блок напише в "Апології історії": "Прогрес в історичній науці досягається неминучим протиріччям між поколіннями вчених",[2] і так само, як і Л.П.Карсавін, запропонує нове бачення історії й підходів до її вивчення, розуміння важливості в її розвитку соціально-психічного моменту і цілісного підходу. Предметом історії для Л.П.Карсавіна є "людство в його соціальному розвитку",[3] а всяка соціальна діяльність "насамперед душевна, така, що керується не матерією, а потребами, бажаннями і т.д., тобто фактами порядку психічного",[4] таким чином соціальна діяльність, по Л.П. Карсавіну, є соціально-психічна діяльність.

І тут знову не зайвим буде згадування про істориків школи "Анналів" із їхньою програмою "психологічної історії" чи "історії ментальностей" як дослідження "розумового інструментарію" людей попередніх епох. Ця концепція народжувалася в полеміці з традиційною "історією ідей", що переносила на минуле свої сучасні представлення. "Історія ментальностей", навпроти, прагнула пояснити вчинки й поводження людей минулого за допомогою виявлення їхнього власного світогляду й світорозуміння, що виникло в тих соціальних умовах, у яких вони жили.

Ця єдність ментального і соціального суб'єкта історії й форм його соціальної діяльності складає й основу концепції вивчення історії Л.П.Карсавіна. Роботи вченого по теорії історії фактично передбачили те, що пізніше мріяв здійснити Л.Февр: вони розробляли принцип побудови "загальної історії" як внутрішньо органічно єдиної, синтезуючої, у якій "соціально-психічному" приділялася центральна роль. Це дозволило б осмислити весь комплекс соціо-культурних явищ даної епохи в їхній постійній взаємодії й охарактеризувати суспільство

в кожну епоху як зв'язну систему - конкретну культуру, що виражає себе на тільки їй властивої "мові".

Соціально-психічний розвиток - це те, що історик повинний вивчати насамперед, і лише усвідомивши його зміст і особливість - досліджувати взаємодію цього процесу з іншими, "зовнішніми" йому процесами і явищами — географічним і природним середовищем, соціальними відносинами, продуктивними силами і т.п. Л.П.Карсавін не бере під сумнів значення впливу на історичний процес усіх цих "факторів", але відносить їх до факторів "другого порядку", винятково з яких не можна пояснювати розвиток "соціально-діяльного історичного суб"єкта". Л.П.Карсавін не применшував значення матеріальних основ суспільного буття й важливості їхнього вивчення, але виступав проти абсолютизації їхньої ролі в історичному процесі. Він вважав, що вчинки і поводження людей часом виявляються обумовленими не їх, дійсними й усвідомленими інтересами, а звичками і "ролями", що укоренилися в суспільстві.

У зв'язку з цим варто зупинитися на методиці вивчення й добору джерел, якої дотримувався Л.П.Карсавін. Головний принцип аналізу джерела, на думку вченого, - реконструкція його зв'язків із тією єдністю, уривчастим свідченням якого він є. "При відповідному розумінні і правильній оцінці джерел як частин минулого, бліднуть і втрачають силу скарги на суб"єктивність і ненадійність у порівнянні з методами природничих наук методу історичного". [5] Причому під правильною оцінкою джерел варто розуміти коректність поставленого питання, тобто те, про що Марко Блок згодом напише: "Важливо знати, як підійти до джерела, які питання йому задати".[6]

Прагнення до пошуку внутрішніх пружин суспільного розвитку, мотивів індивідуального й колективного поводження ставило перед ученим задачу розширення кола самих джерел, залучення таких їхніх видів, що, як правило, власне істориками ігнорувалися: звичаї, обряди, архітектура, оздоблення храмів і т.п., що проливають світло не тільки на матеріальні умови і технічні можливості досліджуваної епохи, але і на загальні риси властивої їй соціальній організації й психології. Пізніше в Марка Блоку пролунає подібна думка в "Апології історії": "Усе, що людина говорить чи пише, усе, що вона виготовляє, усе, до чого вона доторкається, може і повинне давати про неї відомості".[7] Таким чином., підхід Л.П.Карсавіна до роботи з джерелами був підпорядкований його загальній задачі вивчення проявів масової свідомості та її переломлення в індивідуальному.

Отже, суспільство, по Л.П.Карсавіну, - визначена структура, всі елементи якої пронизані єдиним принципом. Відповідно, історичне

дослідження є синтезуючим уже по самій своїй суті, будучи в той же час соціо-культурним і історико-культурологічним , оскільки для Л.П.Карсавіна культура - це "історія цілком", і історик, отже, - одночасно й історик культури.

Тому предметом і задачею дослідження є "зображення розвитку чи розкриття деякої основної психічної стихії, що виявляється через індивідуальні здійснення у всіх сферах життя досліджуваної колективності - від соціально-економічних відносин до висот містико-філософського умогляду".[8] Цим визначенням відкривається синтезуюча праця Л.П.Карсавіна "Культура середніх віків". Ця книга являє собою одну з перших в історичній науці, не тільки вітчизняної, але і європейської в цілому, спроб "реабілітації" середньовіччя, розглянутого відповідно до традиції, що що бере витоки з гуманістичної історіографії, як деякий "провал" між двома "вершинами" - Античністю й Відродженням. Для Л.П.Карсавіна середні віки - "відоме культурне ціле, що виражає минаючий через нього загальний процес культурного розвитку (теж цілком зрозумілий лише в плані світового буття) і в той же час володіє деякою самодостатньою і неминущою цінністю, абсолютним значенням. Зневажаючи середньовічними схоластиками й містиками, - пише Л.П.Карсавін, — ми звужуємо наше збагнення вічного: забуваючи про "прості" явища життя, відрізуємо собі шлях до розуміння його істоти; відокремлені від минулого, цілісно не живемо в сьогоденні"[9].

Т.ч., для ученого важлива не тільки сама думка про необхідність заглибленого вивчення специфіки середньовіччя і культурологічної значимості подібних досліджень, але і прагнення виробити нетрадиційний підхід до його вивчення.

Л.П.Карсавін вважає, що для пізнання культури може служити будь-який "момент даної культури", оскільки він є її вираженням. Це може бути економічна чи політична історія. В одних випадках "основна психічна стихія життя" яскравіше позначається у філософській думці, в інших - в економічній боротьбі. Разом з тим є кращі моменти, з яких найкраще виходити при пізнанні й характеристиці кожної з культур. Історик повинний шукати ідею культури в найбільш безупинному, у найбільш "психічному і духовному". А це значить, що найбільше плідно для розуміння культури вивчення її "релігійних качествованій", що тим більше важливо в застосуванні до середньовіччя, епосі по перевазі релігійної.

Л.П.Карсавіна як історика-медієвиста цікавили не стільки "духовні вершини" середньовіччя - творці християнських релігійно-

філософських систем, скільки переломлення цих останніх і загального фонду християнських представлень і догм на середньому і нижчому рівнях людей церкви - кліру, проповідників, парафіяльних священиків, нарешті, самих простих парафіян. Інтерес до релігійності в повсякденному житті, де взаємодіють ритуал, християнські представлення, магія, дохристиянські вірування, де метафізичний світ змішується з реальним і магічним, де формується "вульгарна догма" і зароджуються масові релігійні рухи мирян, складає, власне кажучи, основний зміст синтезуючої праці Л.П.Карсавіна "Культура середніх віків". У цій роботі границі "повсякденного побутування" релігії розгорнуті і торкаються так чи інакше і сферу родини, і міського життя, і королівський і князівський двори, не говорячи вже про саму церкву і "її людей" самих різних соціальних рівнів. Це те, що в сучасній історіографії складає спеціальний напрямок досліджень народної культури і релігійності середньовіччя, представлений сьогодні серією блискучих робіт як вітчизняних, так і закордонних істориків. Особливе місце серед них займає Арон Якович Гуревич, ідеї якого, відбиті в роботах "Категорії середньовічної культури", "Проблеми середньовічної народної культури" та ін., не одного разу перетинаються з представленнями Л.П.Карсавіна про середньовічну релігійність. І Л.П.Карсавін, і А.Я.Гуревич указують на сполучення в культурі раннього середньовіччя елементів пізньої античності з варварством, затверджують, що християнство не могло цілком зжити язичество і змушене було поглинати його. Л.П.Карсавін пише: "Християнство не стільки витісняє язичество, скільки вбирає його в себе, і "чорний мисливець", що носиться по лісах, Вотан, не вмирає, як не вмерла Діана, голова на збіговиськах відьом, що вночі літають по повітрю".[10] В унісон йому звучить думка А.Я.Гуревича: "Різні шари - культури народної, що іде коренями в язичество, в архаїчні вірування і звичаї, і церковно-християнської - не просто співіснували, але, перетинаючись, взаємодіяли у свідомості середньовічних людей".[11]

Цю специфічну єдність, що являли собою народні вірування, успадковані від глибокої стародавності і християнська релігія, А.Я.Гуревич визначає терміном "народне чи парафіяльне християнство". Одним з найважливіших його атрибутів був культ святих, котрий був невід'ємною частиною релігійного життя середньовічного суспільства і містив у собі чимало спільного з язичеством. Л.П.Карсавін також пише про святих: "Зв"язок їхній усіх із дріб'язками земного життя, проникнення їх у товщу побуту міцно з'єднує земне з небесним. Їхні мощі відчутні, і все, що стикнулося з

ними повно чудесною силою, що зціляла недуги і допомагала в земних підприємствах... У культі святих притулок, що освячується християнством, натуралістичної стихії релігійності".[12] Підставою для таких висновків послужили дослідження як Л.П.Карсавіним, так і А.Я.Гуревичем того самого виду джерел - дуже цікавого жанру середньовічної літератури - агіографій. Це й інші джерела подібного роду - пенітенціалії, повчання, оповідання про чудеса - є для істориків цінними свідченнями соціального і морального життя епохи, розкриваючи незвідані шари свідомості і духовного світу середньовічної людини. Л.П.Карсавін пише: "У людині VI-VIII століть збільшилася амплітуда моральних коливань і яскравіше стали протиріччя. Він неприборканіше і жорсточе в проявах своєї пристрасті, але неприборканіше й у каятті".[13] За аналогією сюди напрошується думка сучасника Л.П.Карсавіна, голландського історика Йохана Хейзинги, що також займався дослідженням середньовічної культури: "Так шалено і строкато було це життя, де до запаху троянд домішувався запах крові. Немов велетень з дитячою головою, народ кидався від задушливих пекельних страхів - до дитячих радостей, від дикої жорстокості - до слізливого розчулення".[14] Спостерігається явна схожість формулювань, хоча Й.Хейзингу можна назвати скоріше істориком культури, культурологом у самому широкому змісті цього слова, а Л.П.Карсавіна - більше дослідником релігійності.

У зв'язку з цим варто зупинитися на дослідженні Л.П.Карсавіним конкретної проблеми релігійності XII-XIII ст., якій присвячені його перші великі роботи: "Нариси релігійного життя в Італії XII-XIII ст." і розвиваючі їх концептуально "Основи середньовічної релігійності в XII-XIII ст".. Ключовим моментом такого дослідження є вивчення не стільки релігійних систем і їхнього генезису, скільки аналіз того, як "загальний фонд" середньовічних релігійних представлень і відчувань, виступаючи як визначена форма масової свідомості і самосвідомості, переломлюється в повсякденній практиці різних груп, підгруп і "всякої особистості". У передмові до "Нарисів релігійного життя в Італії XII-XIII століть" Л.П.Карсавін пише: "У зв'язку з моїми інтересами, орієнтованими до релігійності широких шарів суспільства, до "релігійності мас", було доречно і можливо обмежити тему релігійним життям середніх людей, не занадто темних, але і не занадто освічених".[15] Причому під релігійністю мас історик має на увазі не єдино релігійність нижчих шарів суспільства. Скоріше це той "загальний релігійний фонд, з якого і на якому виростають усі релігійні рухи епохи".[16] Л.П.Карсавін думає, що цей фонд ясніше всього виявляється в житті середніх людей, яким далекі різкі контрасти.

В "Введенні в історію" Л.П.Карсавін чітко визначає своє розуміння терміна "середня людина". Для нього це не конкретний образ, а "відвернена, хоча і реальна органічна єдність чи система рис, історичний (хоча й абстрактно-історичний) індивідуум"[17]. "Середня людина", по Л.П.Карсавіну, включається істориком у "вищу органічну єдність епохи", займає в ній визначене місце і необхідна для її розуміння. Історик користається цим поняттям для пояснення конкретного, для того, щоб поповнити недолік своїх знань про епоху, витлумачити слова і поводження конкретних людей.

Л.П.Карсавін запропонував схему "релігійної еволюції" XII-XIII ст., побудова якої стала можливою тільки завдяки його звертанню до повсякденного релігійного життя, що нерозривно спліталося з побутом, соціальними відносинами. Релігійне життя Італії з другої половини XII ст. до 20-30-х років XIII ст. "пофарбоване єретичним кольором". Релігійний підйом цього періоду виражається в росту єресі (катарів, вальденсов), а також "радикальних і нетерпимих вчень". До 30-х років XIII ст. релігійний підйом виявляється й у церкві. Підсилюється ортодоксальне католицтво, і релігійне почуття здобуває менш радикальний відтінок. Причини цього Л.П.Карсавін бачить у почутті прихильності мас до церкви, міцному зв'язку їх із традиційним релігійним життям, з культом, зі своїм храмом і місцевим святим. "Щоб зрозуміти й оцінити все це, треба піти всередину побутових відносин, уявити собі церковний рік у селі і місті, повсякденне життя середньої людини... Ця-то традиційна релігійність була самим надійним оплотом церкви, об її твердиню розбивалися всі бури єресі, і на ній будували нове релігійні реформатори, визнані церквою".[18] Починаючи з 20-30-х років XIII ст. ортодоксальний рух охоплює усе більш широкі шари, вступаючи в планомірну боротьбу з єрессю і відволікаючи від неї маси, і до кінця XIII століття тріумфує. Спалахи єресі, що зустрічаються згодом, слабкі, але й у самій церкві відбувається ослаблення напруженості релігійного життя. Таким чином, епохою релігійного підйому в Італії Л.П.Карсавин вважає період із середини XII — до другої половини XIII ст.

Причина ж цієї "релігійної еволюції" XII-XIII ст. полягає в самій релігійній свідомості мас. "Основна причина антицерковних тенденцій, лежала в оцінці масами церкви з погляду проповідуваного нею ж ідеалу. Перед масами спливло те протиріччя між Євангелієм і історичною церквою, що було затушоване нею для самої себе".[19] Саме з релігійних представлень мас варто виходити, по думці Л.П.Карсавіна, при поясненні ро сту єретичних рухів XII-XIII ст. Проходження Євангелію було ідеалом епохи, "і в зіставленні з ним церква могла здаватися

вертепом розбійників, навіть якби в ній не було таких побутових явищ, як симонія й конкубінат. Пороки духівництва лише підсилювали контраст і давали теми для хльостких нападок, але не створювали нових ідей".[20] Що стосується причин самого факту підйому релігійності в XII-XIII ст., то Л.П.Карсавін думає, що для його тлумачення потрібно більш повне відтворення історичного процесу в його релігійному аспекті.

Концепцію історії і її вивчення, висунуту Л.П.Карсавіним, можна назвати антропологічною у тім змісті, який вкладає в це поняття сучасна історіографія. Учений повною мірою усвідомлював перспективність і продуктивність пропонованої їм постановки питання, і був одним з перших, хто побачив насущні потреби науки. У передмові до "Культури середніх віків" Л.П.Карсавін написав: "Автор просить своїх читачів у центр уваги поставити питання про те, чи необхідно і плідно розуміти історію так, як вона зрозуміла на нижченаведених сторінках. Тоді і неповні і навіть невдалі спостереження можуть стати корисним матеріалом для майбутніх синтетичних побудов, час яким усе рівно приходить, хочемо ми того чи не хочемо".[21]

Таким чином, Л.П.Карсавін, висунувши свою новаторську концепцію вивчення історії, з'явився одним із російських попередників напрямку, що зараз називають "історичною антропологією", і з повним правом може бути віднесений до числа тих, хто, як М.Блок і Л. Февр у Франції, стоїть у джерел сучасної європейської "нової історичної науки", що найбільш повно виразила себе сьогодні в області медієвистичних досліджень.

Примітки:

1. Хоружий С.С. Карсавин и де Местр //Вопросы философии. -1989.- №3.- С.-80
2. Блок М. Апология истории или Ремесло историка.- М.,1986, - С. 10.
3. Карсавин Л.П. Введение в историю. Теория истории. - Пб.,1920.- С.8.
4. Там само. - С.12.
5. Карсавин Л.П. Вказ. праця. - С. 38.
6. Блок М. Вказ. праця. - С. 18.
7. Блок М. Вказ. праця - С.39.
8. Карсавин Л.П. Культура средних веков. - К.,1995. - С.5.
9. Там само. - С.6.
10. Карсавин Л.П. Культура средних веков. - С.57.
11. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. - М.,1981. - С.28.
12. Карсавин Л.П. Культура... С.59.
13. Там само. - С.61
14. Хёйзинга И. Осень Средневековья. - М.,1988. - С.28.
15. Карсавин Л.П. Очерки религиозной жизни в Италии XII-XIII веков. -СПб,1912.- С.XVI
16. Там само. - С.XVII.

17. Карсавин Л.П. Введение... - С.35.
18. Карсавин Л.П. Очерки... -С.551.
19. Карсавин Л.П. Очерки... -С.562.
20. Там само.-С.563.
21. Карсавин Л.П. Культура...- С.6.

Подкупко Т. Л.

ВИСВІТЛЕННЯ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Чорноморська проблема охоплює зовнішні й внутрішні аспекти політичного життя України. На протязі багатьох століть наша Вітчизна була поставлена в ті умови, коли мусила шукати вихід на широку міжнародну арену шляхами Чорного моря. Воно було торгівельно-економічною ланкою зв'язків зі світом та військово-стратегічним форпостом. Від сивої давнини існують яскраві приклади спроб вирішити чорноморську проблему. Головні тенденції та спадковість її розв'язання простежуються між всіма державними періодами України: від Княжої доби до Козацьких часів, далі у XX столітті й по сьогодення.

Чорноморська проблема, як одне з гострих питань української зовнішньої та внутрішньої політики, знаходила відображення ще в літописах, а в подальшому в роботах істориків XVIII – XX ст. З 1920-х - початку 1930-х рр., й особливо під час та після другої світової війни багато українських вчених опинились за кордоном Батьківщини. Серед них: В.Липинський, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблин, М.Чубатий, М.Антонович, В.Дубровський, М.Ждан, О.Домбровський, О.Прицак, та ін.

Віднести більшість з них саме до "діаспорної" історіографії можна лише умовно, бо здобуття освіти, своє самоствердження, як вчені, вони пройшли в Україні, однак їх талант у повній мірі був розкритий саме за кордоном. Різноманітні питання української історії, зокрема, і окремі аспктри чорноморської проблеми, розроблялись цими дослідниками в США, Канаді, Австралії, Англії. В роботах українських діаспорних істориків знайшло своє відображення значення Чорного моря та його узбережжя в зовнішній політиці керманичів України.

Зацікавленість викликають постановочні статті з геополітики, ставлення до чорноморського простору. Вперше в своїх працях гостро розставив акценти на цих питаннях Ю.Липа. Напередодні та на самому

початку другої світової війни в нових геополітичних реаліях світу з'явились три центральні роботи Ю.Липи – "Призначення України" (перше видання здійснено у Львові 1938 р., друге у Нью-Йорку – 1953 р.), "Чорноморська доктрина" (перше видання здійснено у Варшаві 1940 р., друге Одеса (Варшава) – 1942 р. під егідою Чорноморського інституту), "Розподіл Росії" (перше видання здійснено у Києві (Варшаві) 1941 р., друге у Нью-Йорку - 1954 р., третє у Львові – 1995 р.). В цих книгах розглянуто три окремі проблеми, які досі вражають своєю оригінальністю трактування предмету дослідження. В роботах Ю.Липи викладено царину геополітичних зацікавлень України, де вагома роль належить Чорному морю. Дослідник наголошує на необхідності написання в сучасний для нього час планів і доктрин політики України, перш за все з урахуванням причорноморського її розташування, керуючись надбанням та досвідом, які вже існували з княжих, козацьких часів та визвольних змагань 1917-1920 рр. Важливим є обґрунтування історичності й необхідності приналежності Україні Криму, який автор називає стародавнім ім'ям – Таврида - центром усіх морських доріг [1].

Питанням теренових меж козацької держави, їх народонаселенню присвятили свої дослідження І. Білий та В.Січинський. Вони обґрунтовували належність Криму Україні економічними, географічними, культурними факторами, які історично склались [2].

В екзилі побачили світ основні роботи Н.Полонської-Васеленко, де вона показала непересічне значення узбережжя Північного Причорномор'я для економічного, політичного, культурного розвитку всієї України [3]. Серед студій, які охоплюють широкі хронологічні межі, і відображають деякі аспекти значення чорноморської проблеми, слід підкреслити "Історичне есе" І. Лисяка-Рудницького, "Нарис історії України" Є. Коновальця, "Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи" П. Ісаїва [4].

Низка діаспорних досліджень присвячена висвітленню значення Чорного моря та його узбережжя для українського державотворення в діяльності окремих гетьманів. Так, порівнюючи діяльність гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи, Г. Хоткевич показав значення чорноморської політики південних полків Гетьманщини та Запорожжя для загальноукраїнського державотворення [5]. Чорноморську проблему під час гетьманування П. Дорошенка, частково висвітлив (головно турецько-українські взаємини та існування "Українського князівства") Д. Дорошенко [6]. Д. Донцов акцентував свою увагу на вагомий вплив географічного розташування України для її зовнішньополітичного життя (зокрема на проведення воєнних дій під час російсько-шведської

війни початку XVIII ст.) [7]. Значення геополітики в діяльності гетьмана П.Орлика в зарубіжній історіографії розглянуто Б.Крупницьким [8].

Радикальні, із застосуванням військової сили, спроби вирішення чорноморської проблеми Запорозькою Січчю, засобом морських походів, відбиті в студіях В.Сергійчика [9]. В цьому ж руслі Л. Костомарів-Чорноморець у праці "Війна на морі", дослідив експансію на північне узбережжя Чорного моря іншого українського державного утворення – Гетьманщини [10].

В монографії О. Оглоблина "Гетьман І.Мазепа та його доба" є підсумкові твердження щодо впливу чорноморського географічного положення нашої Батьківщини для зовнішньої і внутрішньої політики України кінця XVII – початку XVIII ст. [11]. Продовження студіювання в екзилі діяльності гетьмана Ханської України – Петра Іваненка (Петрика) дозволило О.Оглоблину розкрити декілька аспектів чорноморської проблеми. По-перше, аспект ваги земель Північного Причорномор'я, точніше – теренів між Південним Бугом та Дністром, (самена цих землях існувала Ханська Україна, як територіально-адміністративна одиниця) для втілення чорноморської доктрини Україною. По-друге, те, що в Ханській Україні більшість населення за національністю була українською доводить положення про безперервність і продовження автохтонного проживання на берегах чорноморських приток місцевої людності й наприкінці XVII – початку XVIII ст.. По-третє, існування Ханської України під протекцією Кримського ханства, надає приклад спроб вирішення чорноморської проблеми українськими державотворцями мирним, компромісним шляхом із залученням іноземної сторони, яка теж прагнула відстояти свої інтереси у регіоні [12].

Питанню висвітлення російсько-українських зв'язків в період, коли низка першочергових політичних питань України, зокрема і її чорноморська проблема, стають загальноімперськими, присвятив спеціальну працю К. Кононенко, де широко використовуючи історіографічний доробок як українських, так і іноземних дослідників, розкриває положеня України не як автономної держави, а головним чином як колоніального придатку Росії. В цьому ж контексті Чорне море - вагомий стратегічний важіль, розглядається як турбота перш за все російських керманичів, а Україна – це одна з частин імперії, терени якої географічно сягають моря [13].

Доля розпорядилась так, що за кордоном опинився М.Аркас, нащадок знаменитого роду ("Історію України-Русі", що побачила вперше світ у 1908 році написав його дідусь). Монографія "Історія

Північної Чорноморщини" - перша праця в історіографії, й в літературі взагалі, цілком присвячена Причорномор'ю, яке він назвав геокультурною основою нашої Батьківщини. Ця робота хоча і присвячена лише давньоісторичному періоду України, але принципова у постановці питання про необхідність ретельного вивчення значення південного регіону в процесі державотворення [14].

М.Чировський, говорячи про соціально-економічну історію України до 1781 р., наголошував, що після "національної революції" 1648 р. імперський російський уряд поступово зовнішні та внутрішньополітичні проблеми України перебирав на себе. Це спіткало й чорноморську проблему [15].

На сторінках "Українського історика" – офіційного друкованого органу Українського Історичного Товариства, яке об'єднало дослідників української історії за її тереновими межами, були надруковані дослідження, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Л.Винара, які торкались спроб розв'язання чорноморської проблеми в історичному минулому і базуються на джерельних матеріалах, які зберігаються в іноземних архівосховищах. Цікаво простежується динаміка у розв'язанні чорноморської проблеми через періодизацію Української держави в студіях У.Алена. Період 1654-1709 рр. він визначив як "Україну гетьманів", коли місцеві керманичі мали змогу до певної міри самотужки використовувати Причорноморське розташування України в зовнішній та внутрішній політиці. Наступний 1709-1914 рр. - перебування українських земель в "середині російської імперії", наклав свій відбиток й на чорноморську проблему [16].

Слід відзначити археографічну вагу праць, виданих за кордоном. Так, дослідник діяльності гетьмана І.Мазепи та його доби Теодор Мацьків свої студії базував головно на західноєвропейських джерелах, в яких, зокрема, відбиті й спроби тодішніх керманичів вирішити чорноморську проблему [17].

Учень О.Оглоблина О.Субтельний, опрацювавши величезний масив архівних матеріалів, які зберігаються в США, європейських країнах, широко висвітив прецеденти співпраці першої хвилі українських політичних емігрантів з іноземними урядовими колами. На дипломатичні перипетії першої половини XVIII ст. серйозно впливало бажання тодішніх світових держав-лідерів забезпечити свої геополітичні зацікавлення в Причорноморському регіоні, максимально збільшити контроль над судноплавством на Чорному морі, а з нього й у Середземному. О.Субтельний, приводячи уривки з епістолярної спадщини гетьмана П. Орлика, показав як українські керманичі

намагались використовувати значення чорноморської проблеми у зовнішній та внутрішній політиці [18].

Над вченими з діаспори не було міцного ідеологічного пресингу, який тяжів над дослідниками в СРСР, що сприяло роботі. Ще одним позитивним моментом досліджень істориків, які працювали за межами України, став вільний доступ до матеріалів, які зберігались в іноземних архівосховищах. Частина рідкісних документів, особливо епістолярії опинились за кордоном разом з емігрантами. Археографічний доробок вчених, які працювали в діаспорі та опублікували рідкісні документальні матеріали, зокрема і з чорноморської проблематики, досі має значнк вагу для сучасної історичної науки. Отже, історики української діаспори зробили вагомий внесок до висвітлення значущості чорноморської проблеми.

Примітки:

1. Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1992. — 112 с.; його ж, Розподіл Росії / Упоряд. О.Гринів. - Львів, 1995. - 148 с.; його ж, Чорноморська доктрина. — Одеса, 1942. — 166 с.; Липа Ю., Биковський Л. Чорноморський простір: Атляс / Схеми рисував Ст.В. (разом з Галиною Липовою)/. — Одеса; Севастополь; Маріуполь; Новоросійське; Туапсе; [Варшава], 1941. — 43 с.

2. Билый И. Казачьи Земли. — Прага, 1928. — 25 с.: карт.; Січинський В. Крим: історичний нарис. — Нью-Йорк, 1954. — 31 с.

3.Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, б. р. – Т. 1. – 397 с.; Т. 2. – 248 с.; її ж - Історія України: У 2 т. — Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року. — 2-ге вид. — К., 1993. — 608 с.

4. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. — К., 1994. - Т. 1. - 554 с.; Т. II.- 573 с.; Коновалець Є. Нарис історії України. — Берлін, червень-липень, 1943. — "Український вісник" чч. 13-16. — [126 с.]; Ісаїв П. Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи. — Рим, 1975. — 210 с.

5. Хоткевич Г. Два гетьмани. — К., 1991. — 107 с.

6. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 712 с.

7. Донцов Д. Похід Карла XII на Україну / The Gampagn of Chrles XII (of Sweden) in Ukraine. — Лондон, 1955. — 40 с.

8. Крупницький Б. Гетьман П.Орлик (1672-1742): Його життя і доля / Вступ. ст. О.Оглоблина. — К., 1991. — 78 с. : іл.

9. Сергійчук В. Морські походи запорожців. – К., 1992. – 60 с.

10. Костомарів-Чорноморець Л. Війна на морі: (Сумерк "володарки морів"). — Прага, 1941. — 25, (7) с.

11. Оглоблин О. Гетьман І.Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960. — 408 с.

12. Оглоблин О. Люди старої України та інші праці. — Острог–Нью-Йорк, 2000. — 454 с.; його ж, Договір П. Іваненка (Петрика) з Кримом // Ювілейний збірник на пошану Д.Багалія. — К., 1927. — С. 720-744.

13. Kononenko Kostantyn. Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654 - 1917). - Milwaukee - Wisconsin, 1958. - 258 p.

14. Аркас М. Історія Північної Чорноморщини. Т. 1. - Торонто, 1969. - 350 с.

15. Chirovsky Nicolas. Old Ukraine: It's socio-economic history prior to 1781. - Madison

(New Jersey), 1963. - 432 p.
16. Alen W.E.D. The Ukraine: A History. - New York, 1963. - XVI+404 p.
17. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687-1709. – Київ-Полтава, 1995. - 312 с.
18. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — 240 с.

Покась М.С.

КОНЦЕПТУАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ США НА ПИТАННЯ ДЕНУКЛЕАРІЗАЦІЇ УКРАЇНИ У 1993-1994 РР.

1 грудня 1991 р., за результатами загальнореспубліканського референдуму, Українська Радянська Соціалістична Республіка, яка входила до складу СРСР, стала незалежною державою. Практично відразу ж після здобуття Україною незалежності, перед світовою співдружністю встала проблема ядерної зброї, яка знаходилася на українській території. До повного вирішення, українське ядерне питання опинилося в центрі уваги зовнішньої політики США.

Для вирішення українського ядерного питання, адміністрація президента США та державний департамент потребували концептуального підгрунтя, яке дало б можливість адекватно реагувати на обстановку у американсько-українських стосунках та корегувати шлях розвитку подій відповідно до національних інтересів Сполучених Штатів Америки. Здебільшого, це підгрунтя будувалося на основі робот представників американської академічної науки. Тому необхідно відмітити, що у хронологічних рамках цього періоду погляди американських вчених та , відповідно, політиків зазнали значних змін.

На початку 1993 р. ряд американських аналітиків - співробітників Центру по вивченню міжнародних відносин при Гарвардському університеті, - видали монографію, у якій висунули ряд ідей щодо необхідних дій України для здійснення ядерного роззброєння.[1] Вони вважали, що Україна повинна приєднатися до США і Росії і негайно ратифікувати договір СНО-1 і Лісабонський протокол, а також приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Крім того, Україна повинна була вивезти всі ядерні боєголовки зі своєї території на територію Росії протягом шести місяців і знищити або

використати в мирних цілях (наприклад, для запуску супутників) усі балістичні ракети.

Поряд із настільки категоричними і дуже жорсткими заявами, у даному дослідженні було зроблено певний крок до розуміння української позиції – американські дослідники відзначали, що провина за затягування процесу ядерного роззброєння лежала на обох сторонах - як на Україні, так і на західних державах. Особливий акцент було зроблено на тому, що уряди України, Білорусі і Казахстану в перші роки свого існування прийняли сміливе рішення, що значно підвищувало їхній міжнародний авторитет - зобов'язалися вивести ядерну зброю зі своєї території. Проте у відповідь вони одержали лише незначні політичні вигоди, а одержана ними економічна та інші види допомоги були недостатні, щоб забезпечити незалежність їх політичних і економічних інститутів від впливу Москви. Таким чином, міжнародне співтовариство аплодувало їхньому кроку, але могло зробити набагато більше для політичної підтримки саме такого шляху розвитку подій. З іншого боку, світове співтовариство з тривогою ставилося до суперечливих і двозначних заяв українських лідерів про їхні наміри роззброїтися, підозрюючи в їхніх діях спроби затягти цей процес, відзначали американські дослідники. Вони вважали, що бездіяльність могла призвести до дуже небезпечних наслідків, оскільки Україна, як і Казахстан і Білорусь, відчувши зростаючу ізоляцію, і неадекватну винагороду за свій без'ядерний статус, могли почати гальмувати процес роззброєння. Крім того, позиція України могла стати потенційною проблемою, що ставило під сумнів ратифікацію договору СНО-1, оскільки Україна потребувала компенсації за знищені боєголовки, а також гарантій безпеки. У випадку відмови України ратифікувати договір СНО-1, до неї, швидше за все, думав Грехем Аллісон, могли приєднатися Казахстан із Білоруссю.

У монографії також малася спроба знайти рецепт для вирішення дуже складної ситуації, яка склалася навколо ядерної зброї колишнього СРСР. Американські дослідники вважали, що міжнародне співтовариство повинно було робити допомогу та висувати ініціативи, спроможні заохотити політику ядерного роззброєння в Україні. З своєї сторони, Україна повинна була включитися в структуру існуючих механізмів ядерного роззброєння. Для цього вона мусила ратифікувати договір СНО-1, досягти угоди з Росією про його виконання, а також приєднатися до ДНЯЗ як неядерна держава.

Крім того, у монографії приводилися рекомендації, для прискорення процесу глобального роззброєння. Їх можна звести до восьми пунктів.

По-перше, пропонувалося протягом шести місяців перемістити усі ядерні боєприпаси з країн СНД у Росію; по-друге, всі учасники процесу роззброєння повинні були підтвердити намір суворо слідувати цим курсом; по-третє, Україна і Білорусь повинні були якомога швидше ратифікувати договір СНО-1; по-четверте, Україні, Білорусі і Казахстану було варто негайно приєднатися до ДНЯЗ; по-п'яте, США мусили здійснювати заходи, сприяючі виконанню умов договору СНО-1 у Білорусі, Казахстані, Росії й Україні; по-шосте, США і їхнім союзникам необхідно було проводити політику залучення України, Білорусі і Казахстану до ДНЯЗ; по-сьоме, необхідно було ввести стандарти безпеки, установлені МАГАТЕ, на всіх ядерних об'єктах країн СНД; нарешті, по-восьме, варто було розв'язати протиріччя щодо договору СНО-1 серед країн СНД, як-от: 1) остаточно вивести МБР і важкі бомбардувальники з території України і Казахстану; 2) визначити долю матеріалів, які розщеплюються, із боєголовок, які планується демонтувати; 3) розподілити витрати на виконання СНО-1.

Необхідно відзначити, що рекомендації більшості американських учених у 1993 році носили до деякої міри ультимативний характер і не враховували всю складність ситуації, яка склалася навколо української ядерної зброї. Проте, вже в 1993 р. з'явилося розуміння, що провина за затягування процесу ядерного роззброєння лежала не тільки на Україні (і інших країнах СНД), але і на світовому співтоваристві, що не забезпечило молодим незалежним державам достатньої підтримки, як політичної, так і економічної.

Одним з перших, цю думку висловив представник української діаспори в США, один із головних дослідників української тематики у Сполучених Штатах, заступник директора Гарриманівського інституту Колумбійського університету професор Олександр Мотиль.

У 1993 р. Мотиль опублікував монографію, присвячену проблемам перехідного періоду від тоталітаризму до побудови незалежної демократичної держави в Україні.[2] У цій роботі автор приділяв значну увагу питанням безпеки України, зокрема, ядерному питанню.

Мотиль відзначав, що у ядерному питанні у 1991-1992 р. Україна зробила дуже прикру помилку. Як суть цієї помилки Мотиль указував спробу України в 1992 р. загальмувати виконання взятих на себе в 1991 р. зобов'язань по виводу зі своєї території як тактичної, так і стратегічної ядерної зброї. У результаті, констатував Мотиль, світова суспільна думка стала розглядати Україну як безвідповідальну країну, яка ставила під загрозу міжнародний мир і безпеку заради досягнення окремих цілей у переговорах із Росією. Таким чином, Мотиль бачив у

якості основної помилки, яка відносилася до ядерного питання, небажання України виконувати раніше узяті на себе зобов'язання.

З іншого боку, Мотиль указував на ряд помилок і в політиці Заходу щодо України.

Насамперед, він вважав, що західні політики в 1991-1992 р. усе ще знаходилися під впливом старого підходу до Україні як лише до частини гранично централізованого Радянського Союзу і віддавали перевагу зберігання status quo - можливість вирішувати виникаючі проблеми в ході діалогу з єдиним центром. Це призвело до того, що західні політики, фактично ігноруючи незалежні держави, які утворилися в результаті розпаду СРСР, віддавали перевагу спілкуванню виключно з Москвою. Що стосується політики Заходу безпосередньо у відношенні України, то Мотиль обвинувачував, зокрема США, у тому, що їхнє керівництво не зуміло усвідомити всю складність проблем, які виникли перед молодою державою, насамперед, у відношеннях із колишнім імперським центром, тобто з Москвою. Відповідно, із боку Сполучених Штатов була продемонстрована нездатність виробити адекватний підхід до ситуації. Фактично, Україна була залишена Заходом один на один із державою, яка ще нещодавно американські політики називали "імперією зла". У той же час, найчастіше дії України сприймалися американськими політиками і засобами масової інформації як прояви фанатичного і всепоглинаючого націоналізму, по контрасту з яким поведінка Росії здавалася помірною і зваженою.

У цілому, відношення США до ядерного роззброєння України Мотиль зводив до заяви неназваного західного дипломата: "Віддайте нам ваші ракети й убирайтеся геть".[3]

Проте здається, що Мотиль дещо згущав фарби. Безсумнівно, це було викликано певним співпереживанням представника української діаспори нещодавно утвореній українській державі. Політика США щодо України в 1991-1992 рр. не була настільки проросійською та антиукраїнською, як намагався показати автор. Водночас, ця політика була достатньо далека від ідеалу. Не можна заперечити справедливість заяви Мотиля щодо досить сильного тиску з боку США на Україну і прагнення знайти компромісси з Росією. Проте варто враховувати серйозні розходження в геополітичному положенні і потенціалі Росії й України. У той час як перша виступала у ролі геостратегічного спадкоємця СРСР і реально контролювала практично всю ядерну зброю цієї держави, а також залучала значну увагу усього світового співтовариства, друга була маловідома на Заході, не могла контролювати ядерну зброю, яка знаходилася на її

території і, із тогочасних поглядів західних політиків, не займала скільки-небудь важливого стратегічного положення. Безсумнівно, ця різниця в "вагових категоріях" двох країн і грала найважливішу роль у підходах американських політиків і вчених до виробітку політичного курсу і будівництву взаємовідносин між США і вищезгаданими державами.

Основний висновок, зроблений Мотилем, полягав у тому, що Сполученим Штатам необхідно було змінити свої зовнішньополітичні пріоритети у відношенні колишніх радянських республік. Ця зміна повинна була полягати в переносі центру ваги американської політики від Росії до інших республік, зокрема, до України. Він указував, що ігнорування їхньої історії, їхніх проблем і потреб неминуче призведе до краху всієї політики США в цьому регіоні. Проте домогтися цього, відзначав Мотиль, надзвичайно складно через значну інерцію мислення американського політичного істеблішмента.

Влітку 1994 р. професор Стивен Міллер опублікував у часопису "The Nonproliferation Review" статтю,[4] присвячену ядерної дипломатії України. У цій статті він намагався зрозуміти, чому Україна, із його точки зору, "сполучає антиядерну риторику і поводження, що викликає сумніви в щирості намірів стати без"ядерною державою".

Міллер указував чотири можливі пояснення такої політики України.

Перше полягало в тому, що наміри роззброїтися в України цілком щирі, проте втілення цих намірів сковується рядом практичних і політичних проблем. Друге говорило про те, що Україна не виробила твердого й остаточного рішення бути ядерною державою, проте не бажає відмовлятися від такої можливості. Третім поясненням, на думку Стивена Міллера, міг бути твердий намір України стати ядерною державою, стримуваний лише неготовністю України до негативної реакції світового співтовариства на такий її крок. Нарешті, четверте можливе пояснення полягало в тому, що ядерна зброя на території України служила лише предметом торгівлі для того, щоб одержати максимум можливого за цю зброю перед тим, як її знищити.

Останній підхід, із погляду американського вченого, найбільш чіткий і зрозумілий, оскільки в Україні немає більш сильного важеля, ніж ядерна зброя, у її взаємовідносинах із Росією і Заходом.

Далі Міллер намагався з'ясувати, наскільки така політика відповідала інтересам України, для чого проаналізував співвідношення ціни і придбань при проведенні подібної політики.

Придбання, із його точки зору, були очевидні: це, по-перше, пильна увага світового співтовариства до України ; по-друге, фінансування, у

тому числі і самого роззброєння і, по-третє, гарантії безпеки України від головних світових держав.

Не менше очевидна була і ціна, яку Україна повинна була заплатити за вищезгадані придбання. Це насамперед, різке погіршення відношень із Заходом, (можливо було прирахування України до числа потенційних порушників режиму нерозповсюдження ядерної зброї) аж до можливої ізоляції України; послаблення позиції України на переговорах із Росією через відсутність підтримки Заходу і, нарешті, згортання програм надання допомоги Україні, що призводило до значного зниження прибутків держави.

Проаналізувавши придбання, які досягаються подібною "ядерною торгівлею", Міллер дійшов до висновку, що українська ядерна дипломатія не приносила значних дивідендів.

Увага до Україні з боку світового співтовариства, з погляду американського дослідника, не могла бути виправданням торгівлі з питань ядерного роззброєння. Це обумовлюється такими причинами.

По-перше, увага до Україні через ядерне питання мала негативний характер, робила Україну об'єктом міжнародного тиску і погіршувала її репутацію. По-друге, Міллерові неясно, чому світові держави будуть ставитися з великим розумінням і симпатією до українських інтересів лише у зв'язку з проблемами Києва в галузі ядерної зброї. Навпроти, це могло призвести лише до того, що з погляду західних еліт рішення українського керівництва стануть виглядати більш підозрілими і спроможність України виступати в ролі потенційного союзника або партнера потрапить під сумнів. По-третє, із ряду причин Україна не могла залишатися без уваги. Україна - найбільша країна Європи, багата сировинними ресурсами, займає стратегічно важливе географічне положення; крім того, українсько-російські відносини є найважливішим чинником, який визначає умови безпеки на території колишнього СРСР і в Європі.

Таким чином, резюмував Міллер, використання ядерної дипломатії для притягнення уваги світового співтовариства є дуже сумнівним: воно не є ні необхідним (оскільки Україна в будь-якому випадку занадто важлива, щоб її ігнорувати), ні бажаним (оскільки при незначних вигодах призводить до негативних наслідків).

Фінансування в якості компенсації за роззброєння можливо в трьох формах: безпосереднє фінансування роззброєння, компенсація за знищені боєголовки й економічну допомогу. Проте, як відзначав американський дослідник, політика "роззброєння за гроші" дуже гарна в теорії, але не спрацьовувала на практиці. Трирічний період дипломатичних зусиль не приніс Україні якогось значного фінансового

ефекту. Більш того, за цей час знизилися обсяги економічної допомоги Україні в порівнянні з першим роком незалежності. Добавимо від себе, що основною формою економічної допомоги були кредити, тобто гроші, які були виділені Україні іноземними державами та недержавними організаціями, врешті-решт треба було віддавати, і тому про це фінансування як про допомогу у чистому вигляді говорити взагалі не можна. Проте, американський дослідник наполягав на тому, що США й інші західні держави зацікавлені в ядерному роззброєнні і готові зробити відповідну фінансову підтримку (фонд Нанна-Лугара, призначений для фінансування ядерного роззброєння поза США, був створений у листопаді 1991 року, ще до оголошення України незалежної). Київ повинен усвідомлювати, вважав Міллер, що США й інші індустріальні держави зацікавлені в успіху деядеризації і не зацікавлені в її затягуванні або припиненні через недостачу фінансових ресурсів, тобто підтримка буде забезпечена навіть якщо Київ узагалі не стане торгуватися. Міллер також відзначав, що обсяг американської допомоги Україні залежав не від успіхів української дипломатії, а від можливості США її надати, тому що чинниками, які визначали розмір фінансування були дефіцит бюджету, економічний ріст, внутрішня політика і відсутність суспільної підтримки зовнішньої допомоги.

Одночасно, "ядерна торгівля" гальмувала надання Україні *економічної* допомоги, яка могла б бути надана значно раніш і в більшому обсязі, якби українсько-американські відношення не були б затьмарені ядерним питанням. Цікаво, відзначав Міллер, що США погоджували майбутнє розширення економічної допомоги не з ядерною політикою Києва, а з успіхами економічних реформ.

Що стосується компенсації за боєголовки, які були вивезені з території України, вважав дослідник, то тут очевидні були певні успіхи, проте неясно, яка в їхньому досягненні роль ядерної дипломатії, оскільки принципи компенсації за знищену ядерну зброю були вироблені на переговорах між США і Росією по питанню високозбагаченого урану. Частка України виражається в 1 млрд. доларів, які будуть виділені Росією у виді ядерного палива для українських АЕС. Додаткова компенсація за тактичну ядерну зброю, на думку Міллера, повинна бути надана шляхом скорочення українського боргу Росії. Проте варто враховувати, відзначав Міллер, що ті декілька мільярдів доларів, які мала одержати Україна за двадцятилітній термін дії угоди по високозбагаченому урану, складають мізерно малий розмір у порівнянні з ВНП за цей період.

Підводячи результати, американський дослідник робив висновок, що немає повної ясності, чи була ядерна дипломатія необхідною умовою одержання безпосереднього фінансування роззброєння, економічної допомоги і компенсації за знищені боєголовки, а у випадку з першими двома вона, мабуть, уповільнила надання допомоги Києву.

Для України ідеальними гарантіями безпеки, із погляду Міллера, служив би вступ у НАТО або військова спілка зі США. Проте очевидно, що вступ України в НАТО малореальний, оскільки НАТО не висловлювало бажання до прийому нових членів і навіть у випадку наявності такого, у першу чергу мали бути прийняті країни Центральної і Східної Європи (стаття була опублікована до початку процесу розширення НАТО, проте даний прогноз цілком виправдався). Таким чином, Україна намагалася домогтися якийсь запевнень у її безпеці, які, із погляду Міллера, не могли істотно, якщо будуть узагалі, виходити за рамки існуючого міжнародного права. На думку Міллера, у гарантіях безпеки не було сенсу, із ряду причин. Це, по-перше, те, що гарантії безпеки загальної властивості не збільшують безпеку держави, приходячи лише політичними запевненнями, що мають дуже малу ефективність. По-друге, в України вже були певні гарантії безпеки, оскільки вона приєдналася до ДНЯЗ і була членом ОБСЄ. По-третє, гарантії ядерних держав не могли забезпечити більшу безпеку, приходячи лише повторенням вищезгаданих гарантій.

Таким чином, дійшов до висновку Стивен Міллер, Україна у час написання статті вела "ядерну торгівлю" не в кращому її виді, тобто поставлені мети не виправдовували застосовуваних засобів.

Найкращим виходом із даної ситуації, вважав Міллер - зберігаючи те, чого Україна змогла домогтися, розв'язати ядерне питання разом і назавжди, а потім розвивати і поглиблювати дружні стосунки з Заходом.

У цілому, тенденція до спроби більш глибокого аналізу була дуже характерна для праць американських науковців стосовно українського ядерного питання подперіоду 1993-1994 років. Йшов активний пошук джерел, які не були з'ясованими до того, та чинників, які визначали формування українського зовнішньої політики. Також проводилися спроби критичного осмислення зовнішньої політики Заходу і, насамперед, США, стосовно Україні. Проте, у той же час, певна інерція мислення і, у ряді випадків, зайві емоції усе ще не дозволяли американським дослідникам дати всебічну й об'єктивну оцінку процесу ядерного роззброєння України. Крім того, не усі висунуті тези були виправдані і підтвердилися подальшим розвитком подій.

Таким чином, період 1993-1994 років можна схарактерізувати як період переоцінки підходів до українського ядерного питання. У цей час погляди американських дослідників на процес ядерного роззброєння України перетерпіли значних змін. Це було пов'язано насамперед із тим, що попередні аналітичні моделі, підготовлені американськими вченими, не витримали іспиту часом, а прогнози занадто часто не збігалися з реальними подіями. Це призвело до більш глибокого вивчення всіх чинників, які впливали на формування українського політичного курсу, до спроб усвідомити реальний механізм прийняття рішень українським керівництвом і причини тих або інших дій Києва.

Особлива увага представників американських аналитиків приділялась розгляду інтересів України. З цього приводу розгорнулася дуже серйозна дискусія, у тому числі між прихильниками і супротивниками відмови України від ядерного статусу. Проте, повного розуміння об'єктивних обставин, які склалися в Україні на цей момент так і не було досягнуто, хоча в цьому напрямку були зроблені дуже важливі кроки, насамперед усвідомлення того, що Україна не намагалася шантажувати світове співтовариство і не вся провина за затягування процесу роззброєння лежить на її керівництві.

Примітки:

1. Cooperative Denuclearization: from pledges to deeds / Allison G., Carter A., Miller S., Zelikow P./ – NY.: Harvard University, 1993. - 294 p.

2. Motyl A.J. Dilemmas of Independence. Ukraine after totalitarianism. – N.Y., Council on Foreign Relations Press, 1993. - 218 p.

3. Ibid.- P. 114.

4. Miller S. Ukraine's flawed nuclear diplomacy // The Nonproliferation Review. – 1994. - Spring-Summer. - P. 47-53.

Черних І. Д.

СХІД В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІСТСЬКОГО ПІДХОДУ

Зміни, що відбулися у світі за останні десятиліття, набули такого принципового та глибинного характеру, що зарубіжні аналітики обгрунтовують тези щодо зміни світоглядної парадигми сучасного етапу розвитку людства, завершення значного періоду в історії цивілізації та втягнення світового співтовариства в певну нову систему спілкування. На даний момент, на думку цих дослідників, людство

являє собою нерівноважне, еклектичне та в значній мірі транснаціональне співтовариство, що підлягає потоку занадто швидких змін. Деякі автори стверджують, що цивілізація нашої планети переживає глобальну кризу.[1]

Марксистська та західні основні концепції виявилися не зовсім спроможними в спробі пояснити "глобальну революцію". Пошуки нових підходів до історії людства привели до посилення поліметодологізму, до гуманітаризації історичного знання та розвитку міждисциплінарних зв'язків. В умовах поліметодологізму як дійсно інтегративні відзначаються глобалістський та цивілізаційний підходи. В контексті цих двох підходів в пострадянському східознавстві розгорнулися дискусії щодо проблем історичної долі людства. Дуже складно дати комплексний аналіз двох десятків статей та монографій, кожна з яких є самостійною спробою осмислення історії та сучасної дійсності. Виділемо один аспект: роль Сходу в постсучасному світі.

Ведучим спеціалістом в сфері світознавчих досліджень безперечно є О.І.Неклесса – заступник директора Національного інституту розвитку, старший науковий співробітник Інституту Африки РАН. В його роботах історія розглядається як синергійний процес самоорганізації системи людського співтовариства, а постсучасний світ аналізується в геоекономічній системі координат. Цей автор вважає, що ситуація на планеті характеризується кризою процесу модернізації й відповідно епоха Модерну поринає в минуле. Основний соціальний задум минаючої епохи О.І.Неклесса визначає таким чином: "Побудова універсального співтовариства, заснованого на засадах свободи особистості, демократії та гуманізму, на постулатах наукового й культурного прогресу, на ідеї вселенської співдружності національних організмів, повсюдному поширенні моделі індустріальної економіки".[2] Автор досить аргументовано доводить, що цей секулярний проект глобального громадянського суспільства виявився нездійсненим й в постсучасному світі значну роль будуть відігравати цивілізаційні моделі незахідного типу. О.І.Неклесса відзначає, що на протязі більшої частини історії узагальнене розуміння відмінностей основних цивілізаційних кодів відображалось в стійкому поділу світу на Захід-Схід та акцентує увагу на невідповідності даної формули сучасній складній реальності. Він підкреслює, що сучасний багатополярний устрій світу певним чином співвідноситься з різними стилями організації господарчої діяльності. В запропонованій О.І.Неклесса версії організації глобального співтовариства, людство подається як сполучення "шести структурних макрорегіонів, що зфомовані у

відповідності з домінуючим типом соціальної семантики та прагнуть до певної географічної чи трасгеографічної спільності". Ця гексагональна модель включає наступні складові: транснаціональну постіндустріальну Північ, в значній мірі контролюючу торгово-фінансову динаміку світу; високоіндустріальний Захід; конгломерат держав посткомуністичного світу; "Новий Схід" (Східна та Південно-Східна Азія), що інтенсивно розвивається в межах неоіндустріальної моделі. Індоокеанська дуга в запропонованій О.І.Неклесса схемі являє собою "сировинний Південь", що живе за рахунок природніх ресурсів; афро-азіатські території (Руанда, Ліберія, Сомалі, Афганістан та інші), що переживають соціальний колапс, визначені як деструктивний "глибокий Південь", для якого характерно широке використання кримінально-терористичних технологій господарчої активності.[3] З цих трьох східних макрорегіонів саме "Новий Схід" виступає як реальний опонент східної цивілізації, що претендує на лідерство в XXI ст.

В рамках дискусії, що розгорнулась коло запропонованого О.І.Неклесса трактування постсучасного світу, значна увага приділялася питанню можливості контрнаступу східних цивілізаційних моделей, розглядалися різноманітні його аспекти. В статтях В.Я. Білокреницького відображено процес "орієнталізації" людства з демографічної точки зору. Цей процес активно відбувався в другій половині XX ст. (в 1950 році азіатсько-африканське населення складало 64%, до кінця століття ? населення планети). До середини XXI ст. в Азії та Африці, разом узятих, буде проживати 4/5 населення земної кулі. Автор акцентує увагу на актуальності проблеми диспропорції між геодемографічним та геополітичним потенціалом Заходу та Сходу.[4]

На відміну від О.І.Неклесса, В.Я. Білокреницький вважає, що найбільші можливості для контрнаступу східних цивілізацій мають їх ісламські представники. В демографічному контексті ця думка підтверджується зростом мусульманського населення: на початку XX століття до мусульманського середовища належав кожен десятий мешканець планети, в кінці XX століття – вже майже кожен четвертий. Можливий прогноз на середину XXI століття – 1/3 людства. В.Я. Білокреницький критично оцінює демонічний образ ісламської цивілізації, зображений в західній політології.[5]

Критика деяких основоположних моментів неклессової концепції міститься в статтях О.Д. Воскресенського. Дослідник пропонує концептуальну схему багатофакторної рівноваги застосувати під час аналізу сучасного поліцентричного світу.[6] Відмітимо, що концепція багатофакторної рівноваги була розроблена безпосередньо О.Д.

Воскресенським та являла собою методологічну основу авторського аналізу історії російсько-китайських відносин на протязі XVI – XX ст.[7] Розглядаючи проблему контрнаступу східних цивілізацій, цей політолог пише, що кинути виклик західному лідерству, або точніше лідерству США, скоріш за все спроможний Китай.[8] Досить вагомі аргументи на користь подібного ствердження містяться в працях О.І. Саліцького, який доводить, що Китай являє собою нову самодостатню систему в світовому господарстві.

Питання про те, яке з східних соціокультурних співтовариств здатне конкурувати з західною цивілізацією є другорядним, важливим є факт визнання цієї спроможності. Такі східознавці, як Г.І. Чуфрін, Г.К. Широков, О.І. Саліцький, Н.Н. Зарубіна, С.І. Лунев, Г.О. Аванесова підкреслюють, що найбільш успішно розвиваються ті східні країни, котрі не втратили свою соціокультурну ідентичність. Більш того "відродження цивілізаційних цінностей в великих розвинутих країнах (Китай) сприяє тому, що процес подальшого розвитку, особливо в соціально-економічній сфері, тепер частіш за все йде по векторам, які розходяться з траєкторіями, описаними розвинутими та новоіндустріальними країнами".[11]

Трагічні події 11 вересня 2001 р. в США актуалізували проблему деструктивного виклику "глибокого Півдня". Ця проблема в соціокультурному контексті розглядається в статті Б.С. Єрасова. Головну причину виникнення подібного регіону автор пов'язує з процесом деградації традиційних цивілізаційних принципів, певним чином неоархаїзації, неминучим результатом якої є послаблення соціальних та нормативно-символічних структур, що несуть на собі основний тягар соціальної регуляції великих мас населення.[12] В Тропічній Африці та Центральній Азії, як пише Б.С. Єрасов, це привело до несподіваного "етнічного відродження". Слід зазначити, що етнічна свідомість базується на дихотомії "ми - вони", тобто на соціопсихологічній самоізоляції спільності та її протиставлення іншим етнічним спільностям.[13] Зона "глибокого Півдня" підлягає також розповсюдженню радикальних течій релігійного фундаменталізму, "що повертають віруючим спрощені, але осмислені цілі позбавлення від знедолення та загубленності в новому світі ". Б.С. Єрасов ще в 1998 році підкреслював, що "політика терору", реалізована в цьому регіоні, може здійснюватися як в рамках етнічного конфлікту, так і в формі індивідуального чи групового терору проти громадян західних країн як "носіїв зла".[14] Однак, зміст статті приводить нас до висновку, що навіть державна "політика терору" проти "ненависного Заходу" не

може розглядатися як цивілізаційний виклик. "Глибокий Південь" – маргинальний соціальний масив – антицивілізаційний простір, результат імітаційної модернізації.

Афганістан – класичний приклад реального втілення визначених Б. Єрасовим тенденцій. Так, пуштунський склад руху талібів є загальновідомим, так само як їх належність до ваххабізму. Усвідомлення своєї етнорелігійної винятковості для талібів виявилося моральною засадою претензій на боротьбу з "світовим злом". До недавнього часу ситуації в Афганістані, в контексті геополітичного ракурсу, розглядались політологами США як фактор протистояння російській "імперській" політиці в Центральній Азії. [15]

Підкреслимо, що Захід також схильний до неоархаїзації. Характеристика цього аспекту буття європейської цивілізації та оцінка її сучасного стану в цілому представлена в статтях В.І. Максименко, Л. Казаряна, О.С. Панаріна, О.І. Неклесса, В.І. Кузнецова.[16]

В рамках журнальної дискусії, що розгорнулась, економічний аспект безумовно був домінуючим. Однак вищезгаданих дослідників не можна звинуватити в економічному детермінізмі. Констатуючи багатополярність сучасного світу та глобальний характер змін, що відбуваються, вони наполягають на необхідності фундаментального осмислення нової планетарної ситуації в її цілосності, що формується.

Явними опонентами вишезазначеного трактування світосистеми є Ю.В. Шишков та В.К. Віганд. Ведучий спеціаліст Інституту світової економіки та міжнародних відносин РАН Ю.В. Шишков наполягає на тому, що світовий економічний простір стає все більш внутрішньо взаємопов"язаним і тому світ еволюціонує до зростаючої гомогеності та цілосності. Ця майбутня гомогеність світового співтовариства з усіма його параметрами – соціальними, культурними, екологічними тощо, відповідно гарантується економічною домінантою. "Неприємності" на шляху до такої єдності Ю.В. Шишков бачить лише в небезпеці зростаючої екологічної кризи.[17]

В.К.Віганд визнає існування регіональних цивілізацій як культурних спільностей та погоджується з думкою С. Хантінгтона про наявність протистояння ісламської та західної цивілізацій. Головна теза його статті полягає в тому, що іслам "гальмує процеси глобалізації в культурній та економічній сферах". Наведені В.К. Вігандом розрахунки показують, що мусульманський світ є тим регіоном, ступінь глобалізації якого знижувалася на протязі 80-90-х років. Питання в тому, добре це чи погано для самого ісламського світу (з якого довільно виключено Туреччину) залишилося відкритим. Хоча В.К. Віганд і визнає, що доля особистого

споживання зросла в країнах ісламу з 46% до 60%, зрівнюючись з показниками в розвинутих країнах. Внесок мусульманського світу в духовну культуру в статті не розглядається, просто констатується, що "ісламська культура залишається осторонь від світових тенденцій розвитку в духовній сфері". Прогноз на найближче майбутнє у В.К.Віганда невтішливий: "... на початку XXI ст. ісламський фактор буде певним гальмом, що сповільнює загальнолюдський розвиток". Але стратегічна перспектива оптимістична. "Усі існючі цивілізації мають свою культурну специфіку, однак єдиний економічний базис", - підкреслює автор. І наступна еволюція людства міркується ним "...на основі закономірностей, вже властивих розвинутому світу (європейська цивілізація), і шляхом їх розповсюдження на інші регіональні цивілізації, враховуючи ісламську".[18]

Перебільшення ролі економіки та перетворення культури, політики та соціентальності лише в надбудову, що її обслоговує, привело до того, що цивілізація Заходу, котру взяли за еталон, стала розглядатися як виразник об'єктивних законів природи для всіх часів та народів. Знайома картина – європоцентричний світ, в якому Захід виступає як гарант прогресу, тобто тотальної вестернізації.

Європоцентристська прогресистська парадигма, адептом якої в пострадянському східознавстві є Л. С. Васильєв, популяризується дуже активно. В своїй основі вона базується на марксової ідеї "азіатського способу виробництва", яку Л.С. Васильєв в кінці 80-х років вважав "геніальним осяянням".[19] На сучасному етапі цю парадигму автор представив в цивілізаційному контексті. Однак детермінація суспільства, як і раніше, розглядається Л.С. Васильєвим в термінах власності на засоби виробництва та владу.[20] Він пише про те, що протягом історичного процесу зформувалися дві структурно-типологічні варіації суспільства: західна (антично-капіталістична) та незахідна, до якої входять усі східні цивілізації. Історичний шлях східних цивілізацій привів їх до кризи, стверджує Л.С. Васильєв, і відповідно суть всесвітньої історії – прямування до еврокапіталізму.[21]

На узагальнюючому рівні різноманітність сюжетів історичної перспективи людства, котрі представлені в вищерозглянутих роботах, можна звести до двох варіантів майбутнього людства:

- єдина гомогенна соціальна конструкція і ця єдність обумовлена економічним фактором, як вважають деякі глобалісти, чи згідно концепції Л.С. Васильєва перевагою європейської цивілізаційної моделі;
- стійка мультиполярність конфігурації міжнародного співтовариства вглобалістському контексті, а в цивілізаційних

параметрах, на наш погляд, єдність соціокультурного різноманіття.

Перший варіант з точки зору психологічної комфортності є комплиментарним: традиційні закони історичного буття залишаються в силі. Однак вся історія Сходу в контексті майбутньої гомогенної світосистеми лише екзотичний феномен. Альтернативний варіант оцінки сучасності передбачає створення нової історичної парадигми й переосмислення історії Сходу є невід'ємною складовою цього процесу.

Примітки:

1. Фукуяма Ф. Конец истории?//Вопросы философии.-1990.-№3.- С.134-135; Шнейдер Б. Глобальная революция.//Свободная мысль.-1993.-№9.- С.25-32; Максименко В.И. Смена парадигмы мироустройства, или пластичность интеллектуальных образов России и Востока.//Восток.-1994.-№3.-С.14-20; Валлеристайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не меняется?//Социс.-1997.- №1.-С.9; Якоцев Ю.В. Формирование постиндустриальной парадигмы: истоки и перспективы.//Вопросы философии.-1997.-№1.-С.5-17; Назаретян А.П. Векторы исторической эволюции//Общественные науки и современность.-1999.-№2.-С.112-126; Рунов Б.Б. Глобальное сообщество: изменение социальной и культурной парадигмы.//Восток.-1998.-№5.-С.164-170.

2. Неклесса А.И. Осмысление нового мира.// Восток.-2000.-№ 4.-С.51.

3. Неклесса А.И. Постсовременный мир в новой системе координат.// Восток.-1997.-№2.-С.48-49.

4. Белокреницкий В.Я. Восток через призму мировых демографических прогнозов (к вопросу о геодемографии и геополитике будущего).// Восток.-1999.-№ 5.-С.103.

5. Белокреницкий В.Я. Демографическое измерение постсовременного мира.// Восток.-1998.-№ 2.-С .9-10.

6. Воскресенский А.Д. Россия и Китай : парадигма взаимодействия в исторической динамики и преемственности.//Восток.-№3.-С.45-51.

7. Воскресенский А.Д. Россия и Китай : теория и история межгосударственных отношений.-М.-1999. –С.14-22.

8. Воскресенский А.Д. Сбалансированное многомерное партнерство – оптимальная стратегия для России.// Восток.-1998.-№1.-С.26-27.

9. Салицкий А.И. Китай-новая система в мировом хозяйстве.//Восток.-1999.-№1.-С.91-106; его же Китай: мирхозяйственная стратегия,политика и практика.// Восток.-1999.-№4.-С . 50-61.

10. Чуфрин Г.И. К вопросу о новом мировом порядке: смена парадигмы развития международных отношений.//Восток.-1998.-№1.-С.6-9;Широков Г.К. Контуры нового мира: усиление многовариантности общественной эволюции.//Восток.-1998.-№1.-С.16-22; Широков Г.К. , Салицкий А.И. Мировая капиталистическая система – консолидация ядра и возвращение к насилию? //Восток.-1999.-№6.-С.65-77;Зарубина Н.Н. Составляющие процесса модернизации: эволюция понятий и основные параметры.// Восток.-1998.-№4.-С.25-37; Аванесова Г.А. Региональное развитие в условиях модернизации (на материалах стран Запада и Востока).// Восток.-1999.-№2.-С.41-54.

11. Широков Г.К., СалицкийА.И. Вказ праця.-С.73; Широков Г.К., Лунев С.И. Россия, Китай и Индия в современных глобальных процессах.М.-Московский общественный научный фонд, 1998.-С.79.

12. Ерасов Б.С. Новые координаты востоковедения и россиеведения – от "Капитала" к "Криминалу"?// Восток.-1998.-№2.-С.38-39.
13. Детальніше див.: Шемякин Я.Г. Этнические конфликты: цивилизационный ракурс.// Общественные науки и современность.-1998.-№4.-С.59.
14. Ерасов Б.С. Вказ. праця.-С.39.
15. Детальніше див.: Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. -М.-1998.
16. Максименко В.И. Как мыслить мир за "пределами роста"?// Восток.-1998.-№2.-С.11-16; Казарян Л. По ту сторону системы координат (мирополитические и мирохозяйственные процессы через призму западной геополитики) //Восток.-1998.-№2.-С.26-32; Неклесса А.И. Осмысление нового мира //Восток.-2000.-№4.-С.46-67; Кузнецов В.И. В какой мере надежен прогноз?// Восток.-1998.-№1.-С.44-45; ПанаринА.С. Двуполушарная структура мира: переосмысление дихотомии "Восток-Запад" //Восток.-1998.-№2.-С.26-33.
17. Шишков Г.К. Геоэкономика: неустойчивая "гексагональная федерация" или все более целостная глобальная система?//Восток.-1998.-№1.-С.16.
18. Виганд В.К. Глобализация мировой экономики и мир ислама (полемические заметки) // Восток.-1999.-№2.-С.65
19. Васильев Л.С. Что такое "азиатский" способ производства?// Восток.-1988.-№3.-С.65.
20. Критики концепції Л.С. Васильєва детальніше див.: Кроль Ю.Л. Была ли китайская империя деспотией?//Петербургское востоковедениею-1993.-Вып.4.-С.359-399; Ильин М.В. Слова и смыслы : деспотия,империя, держава.// Полис.-1994.-№2.-С.117-300; Ерасов Б.С. Феномен "восточного деспотизма как явление "нового мышления" // Восток.-2000.-№4.-С.5-17
21. Васильев Л.С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики)./ /Альтернативные пути к цивилизации. - М.:Логос, 2000.- С.96-114.

Студенніков І.В.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЄВРОРЕГІОНІВ В УКРАЇНІ
(на матеріалах Єврорегіону "Нижній Дунай")

І. Про регіони прикордонні, регіони транскордонні та єврорегіони: до питання про зміст понять. Термін "транскордонне співробітництво" чітко визначений у "Європейській рамковій конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями"[1], не залишаючи підгрунтя для розбіжностей щодо його тлумачення. Поряд із тим, такі винятково суттєві для порушеної проблематики поняття, як "прикордонний регіон", "транскордонний регіон", "єврорегіон" потребують уточнення й розмежування.

Й оскільки загальним утворюючим елементом цих понять є термін "регіон", варто почати зі з'ясування його змісту в рамках, що

відповідають головному завданню цієї публікації - розгляду феномена єврорегіонів як об'єкта дослідження. Важко не погодитися з російським вченим А. Макаричевим, який слідом за одним з основоположників науки про регіони У. Айзардом зазначає: "...як дефініція, регіон зникає, як тільки ми намагаємось заглибитися у чисто просторове теоретизування. Він повертається у якості концепції, необхідної для обґрунтування наших доктрин".[2] Тож далі ми будемо відштовхуватися від визначення цього поняття, як його сформульовано в "Декларації Асамблеї європейських регіонів щодо регіоналізму в Європі". Отже, "*регіон* - це територіальна одиниця-суб"єкт публічного права, сформована на рівні, який є безпосередньо нижчим після державного, і наділена правом політичного самоврядування. Регіон визнаватиметься національною конституцією або законодавством, що гарантує його автономію, самобутність, владні повноваження й організаційну структуру".[3]

Повернемося до понять "прикордонний регіон" і "транскордонний регіон". Нам вже доводилося викладати логіку своїх міркувань щодо їхнього визначення.[4] Отже обмежимось відтворенням самих дефініцій.

Прикордонний регіон - це адміністративно-територіальна одиниця, що знаходиться на рівні, який є безпосередньо нижчим після державного, і розташована безпосередньо уздовж державного кордону.

Під *транскордонним регіоном* розуміємо певну територію, що характеризується наявністю схожих природно-географічних умов і охоплює прикордонні адміністративно-територіальні одиниці двох або кількох держав, що мають спільний кордон.

Тут необхідний коментар. Термін "транскордонний регіон" сьогодні тільки вводиться до наукового обігу в українській регіоналістиці, у той час, як західноєвропейські фахівці оперують їм щонайменше десятиріччя. Може виникнути запитання - чи була необхідність конструювати власне визначення цього поняття, або ж можна було скористатися одним із вже існуючих? Проблема в тім, - що й серед закордонних дослідників немає єдності у поглядах на його зміст. Ситуація, що склалась, чітко проглядається в міркуваннях Ж.-П. Ленера. " Чи можемо ми вважати транскордонні регіони регіонами в буквальному сенсі цього слова?" – Питає він, і продовжує, - "...відповідь залежить від дефініції поняття "регіон". Якщо ми розглядаємо регіон як територіальну одиницю з певним набором однакових економічних, соціальних і культурних характеристик і як специфічне утворення, нам буде складно використовувати це поняття, характеризуючи різні контакти між прикордонними територіями."[5]

Набагато далі просувається у своїх міркуваннях російський експерт Д. Суслов, вважаючи, що "одна з найсуттєвіших рис транскордонного регіону полягає в тому, що він не є регіоном у повному сенсі цього слова... Транскордонний регіон виникає як політична категорія, політичний проект або ідея, і вже потім обираються факти, що підходять ... для обґрунтування можливості [його] існування".[6] Ми не можемо цілком погодитися з такою позицією. Однак не можемо не визнати, що істотним чинником, який вплинув на виникнення транскордонних регіонів як явища, стали наслідки процесу європейської інтеграції. У тому числі і зокрема мова йде про трансформацію концепції державних кордонів на Європейському континенті. Простежуючи поступове послаблення сприйняття державного кордону як лінії розподілу і посилення її контактної функції, Р. Ратті підкреслює: "...кордон може розглядатися як чинник контакту, і в цьому сенсі він вже не лінія, а функціональний простір, що служить проміжним елементом між різними суспільствами і колективами. І тут більш пристало вести мову про транскордонні регіони".[7]

Таким чином, *говорячи про транскордонні регіони, маємо справу з явищем, що лежить у площині сучасних геополітичних реалій.* І це дуже істотно в контексті переходу до розгляду феномена єврорегіонів і нижченаведеної спроби дати визначення цьому поняттю. І оскільки транскордонні регіони й єврорегіони характеризуються наявністю низки подібних рис, ми повинні чітко диференціювати як самі ці явища, так й їхні дефініції, і запам'ятати основне - *єврорегіони, насамперед, є інституціональною формою транскордонного співробітництва.*

Отже, ми наблизилися до розгляду єврорегіонів. Незважаючи на їх значне поширення на території сучасної Європи, як поняття вони також не мають загальноприйнятої теоретичної дефініції. У деяких попередніх публікаціях ми вже торкалися спроб українських дослідників виробити визначення "єврорегіону".[8] Серед них найбільш адекватною є дефініція, запропонована М. Долішнім і П. Бєленьким.[9] Однак, вона також є недостатньо універсальною і вичерпною. Тому ми пропонуємо власну дефініцію, що ми її запропонували у деяких своїх попередніх публікаціях.[10]

II. Єврорегіон "Нижній Дунай": до оцінки початкових етапів транскордонного співробітництва і стану дослідження пов'язаної з ним проблематики. На відміну від єврорегіонів Карпатського і "Буг", створених з ініціативи місцевих органів влади прикордонних регіонів, що виступили їх засновниками, в основу створення Єврорегіону "Нижній Дунай" було покладене політичне рішення, втілене

Президентом України Л. Кучмою, Президентом Республіки Молдова П. Лучинські і Президентом Румунії Э. Константинеску в "Протоколі про тристороннє співробітництво між урядами України, Республіки Молдова і Румунії" (4 липня 1997 р., м. Ізмаїл). Раніше, 2 червня 1997 р., у Констанці був підписаний "Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією", де окремою статтею обумовлено, що обидві сторони сприятимуть співробітництву в рамках єврорегіонів "Верхній Прут" і "Нижній Дунай".[11] А 11 березня 1997 р., у м. Кишиневі було підписано "Угоду між Урядом України й Урядом Республіки Молдова про співробітництво між прикордонними областями України й адміністративно-територіальними одиницями Республіки Молдова", що спирається на базовий "Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Молдова". Ці документи разом з "Європейською рамковою конвенцією про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями" заклали підґрунтя для роботи зі створення Єврорегіону "Нижній Дунай". Однак ще рік тривала робота з підготовки його установчих документів.

14 серпня 1998 р. у румунському місті Галац було підписано "Угоду про формування Єврорегіону "Нижній Дунай". У його склад увійшли Одеська область з боку України, райони Вулканешти, Кагул і Кантемир з боку Республіки Молдова, а також повіти Бреила, Галац і Тульча з боку Румунії. Сторони затвердили статут Єврорегіону "Нижній Дунай" і склад його керівного органа - Ради єврорегіону. Наприкінці 1999 р. у наслідок адміністративної реформи, проведеної в Молдові, на основі трьох згаданих районів був сформований повіт Кагул, що став їхнім правонаступником у структурі єврорегіону.

У становленні та розвитку транскордонного співробітництва в рамках Єврорегіону "Нижній Дунай" до сьогоднішнього дня можна виділити три етапи. Змістом *першого етапу* була робота, спрямована на встановлення контактів між місцевими органами влади, визначення перспектив і умов співробітництва. Він охоплює період як до правового оформлення взаємин між учасниками Єврорегіону "Нижній Дунай", так і становлення роботи з налагодження транскордонного співробітництва вже безпосередньо в його рамках. Завершальним моментом цього етапу можна вважати формування організаційної структури єврорегіону. Хронологічно перший етап охоплює 1997 - вересень 1998 р.

На *другому етапі* у фокусі були визначення кола загальних проблем, пошуку точок дотику інтересів учасників, напрямків

співробітництва між ними. Для нього характерна активна робота комісій єврорегіону, результатом якої стало досягнення взаємопорозуміння щодо перспективних напрямків спільних зусиль. У цей період здійснюються два масштабних заходи в рамках єврорегіону: виставка румунських товарів і послуг, що її було організовано в грудні 1998 р. у м. Одесі з метою активізації розвитку економічних і торговельних зв'язків між представниками ділових кіл Одещини і румунських регіонів. А 25-28 червня 1999 р. у Галацу, також у рамках Єврорегіону "Нижній Дунай", був проведений міжетнічний культурний форум.

Особливістю цього етапу розвитку співробітництва в рамках Єврорегіону "Нижній Дунай" є його нерівномірність. Найбільш динамічно налагоджуються контакти між представниками його української та румунської частин. І фактично до номінального зводиться участь молдовського партнера. У значній мірі це було спричинено проведенням адміністративної реформи в Республіці Молдова. Однак, вже починаючи з весни 2000 р. представники знову сформованого повіту Кагул починають активно відновлювати зв'язки з Координаційним центром і комісіями єврорегіону, а також органами влади регіонів, що входять до його складу.

Часові рамки другого етапу - осінь 1998 р. - середина літа 2000 р., коли починається робота з підготовки виборів нового голови Ради єврорегіону.

27 липня 2000 р. у м. Галацу відбулося засідання Ради Єврорегіону "Нижній Дунай", під час якого на черговий дворічний термін на цю посаду був обраний Сергій Гриневецький, голова Одеської облдержадміністрації.

Транскордонне співробітництво в рамках Єврорегіону "Нижній Дунай" на нинішньому, третьому, етапі увійшло до тієї фази, коли відчувається гостра потреба у виробленні спільної стратегії його розвитку на основі реалістичного бачення загальних пріоритетів і наукового обґрунтування проблем транскордонного характеру. Вона повинна визначити методи і механізми спільного вирішення подібних проблем з урахуванням наявних для цього у кожної зі сторін ресурсів і можливостей, а також повноважень, визначених національними законодавствами. Такий спільний програмний документ повинний ґрунтуватися не тільки на урахуванні перспективних напрямків кооперації, обумовлених місцем кожного з регіонів-членів у міжрегіональному поділі праці, але й на визнанні як об'єктивної реалії існування між ними конкуренції в окремих галузях економічної діяльності. Відсутність на сьогоднішній день такої

стратегії є серйозним стримуючим чинником, що впливає на темпи і поступовість розвитку транскордонного співробітництва в рамках Єврорегіону "Нижній Дунай".

Кількість публікацій, присвячених історії формування Єврорегіону "Нижній Дунай" і різним аспектам розвитку транскордонного співробітництва в його рамках, сьогодні дуже обмежена. І це безпосередньо відбиває стан розробленості цієї проблематики. Фактично першою спробою дати більш-менш цілісне представлення про Єврорегіон "Нижній Дунай" стали матеріали, підготовлені для "круглого столу", організованого і проведеного 3 грудня 1999 р. в Одесі.[12] Матеріали виступів і дискусії, що мали місце під час його проведення, були опубліковані на сторінках журналу "Людина і влада" і дають уявлення про деякі практичні аспекти участі Одеської області в розвитку транскордонного співробітництва в рамках Єврорегіону "Нижній Дунай", а також про оцінки його проблем і перспектив.[13]

У червні 2000 р. вийшов у світ збірник статей і матеріалів "На шляху до Європи: український досвід єврорегіонів", де вперше в Україні в межах єдиного видання були репрезентовані публікації, присвячені теоретико-правовим питанням транскордонного співробітництва, а також висвітленню й аналізу досвіду українських областей, що є членами єврорегіонів. Крім оглядової статті, присвяченої історії створення Єврорегіону "Нижній Дунай", становленню співробітництва в його рамках, формуванню організаційної структури[14], а також добірки документальних матеріалів, був опублікований об'ємний матеріал, який містив оцінку потенціалу румунської частини єврорегіону.[15] Тут же був представлений менш фундаментальний, але не менш цінний з огляду на данні, що містяться в ньому, і оцінки перспективних напрямків розвитку співробітництва, матеріал, підготовлений молдовською стороною.[16]

У числі публікацій, здійснених на сторінках української періодики і що стосуються об'єкта нашої уваги, - стаття професора Сучавського університету (Румунія) Ш. Пурича "Румуно-українське транскордонне співробітництво. Кроки до добросусідства", що містить цікаві оцінки ролі транскордонного співробітництва взагалі і такого, що знаходить своє втілення у формі єврорегіонів - "Верхній Прут" і "Нижній Дунай" - у розвитку відносин між двома країнами у постсоціалістичний час.[17]

Ш. Про регіоналістику, регіонознавство та їхній взаємозв'язок з локальною історією. Багатоаспектність і комплексність транскордонного співробітництва як суспільно-політичного явища цілком притаманні й єврорегіонам як формі його втілення і придає

науковій проблемі, що постає перед нами, міждисциплінарний характер. Значимість міждисциплінарного підходу[18] лише підсилюється в контексті специфіки нашого завдання - оцінки ролі транскордонного співробітництва, втіленого у формі єврорегіонів, і Єврорегіону "Нижній Дунай" зокрема, у регіональному розвитку України у новітній час.

Переходячи до площини регіонального розвитку, ми мусимо торкнутися регіональних досліджень, чи формування регіоналістики як окремого напрямку в науці. В Україні робляться спроби обґрунтувати предмет, завдання і методи регіональних досліджень. Однак домінування в сьогоднішньої український регіоналістиці представників економічної і географічної наук обмежують результати цих спроб рамками і задачами, що стоять перед ними.[19] Значно далі в цьому питанні просунулися російські вчені. Ю. Гладкий і А. Чистобаєв, акцентуючи увагу на "інтегрованому характері регіональних досліджень", зазначають, що він "тісно пов'язаний з необхідністю застосування підходів, створених в інших науках".[20] В. Ігнатов і В. Бутов вказують, що "вивченням регіону як складного соціально-економічного і політичного утворення займається ряд суміжних наук.., але комплексною інтегральною науковою дисципліною є регіонознавство".[21]

Ці зауваження дуже важливі для нас з огляду на необхідність визначити місце таких феноменів, як регіональний розвиток, транскордонне співробітництво, єврорегіони, у новітній історії України і серед об'єктів вивчення в рамках історичної науки. І тут є доречною думка, сформульована А. Ландабасо: "Починаючи з 70-х років у світовій науці про регіони відбувається переосмислення того, що складає її предмет та інструментарій. Розуміння регіоналістики як теорії відносин між регіонами у світовій політиці поступово змінюється уявленням про неї, як про *дисципліну, що займається вивченням становлення регіональних колективів, соціумів і процесів* (курсив наш - **І. С.**), які відбуваються у світовій політиці і міжнародних відносинах, осмисленням ролі колективних регіональних об"єднань значно більш високого порядку порівняно з довоєнним періодом".[22]

Щоб уникнути термінологічних непорозумінь ми вважаємо за необхідне розмежувати поняття "регіоналістика" і "регіонознавство".

Ставлячи знак рівності між поняттями *"регіональні дослідження"* і *"регіоналістика"*, ми пропонуємо далі розглядати їх як напрямок науково-дослідної діяльності на основі міждисциплінарного підходу, націлений на вивчення закономірностей процесу регіоналізації країни з урахуванням природно-географічних, історичних, етнокультурних, економічних, соціально-демографічних чинників, а також на вивчення

регіонального розвитку в його взаємозв'язку з принципами державного управління й основними напрямами державного будівництва.

Регіонознавство ми розглядаємо як комплексну наукову дисципліну, що вивчає на основі принципу історизму закономірності формування і розвитку регіонів. Причому, тут термін "регіон" ми розуміємо ширше, ніж у запропонованому раніше визначенні, тому що перетворюючись в об'єкт вивчення в рамках історичної науки, регіони цікавлять нас вже не стільки як адміністративно-територіальні утворення і суб'єкти права, скільки як історико-географічні явища, формування й еволюція яких обумовлені "відмінностями в історичному розвитку різних земель.., їхніх природних умов і природно-ресурсного потенціалу, етнокультурних і соціально-демографічних особливостей, рівня розвитку продуктивних сил територій, їхньої народногосподарської спеціалізації і структури господарства. А останнім часом істотним фактором регіоналізації стає екологічна ситуація, наявність загальних для регіону природоохоронних і соціально-екологічних проблем".[23] Якоюсь мірою сказане стосується й транскордонних регіонів, які часто охоплюють території з загальним історичним минулим і які навіть уходили у певні історичні відрізки часу до складу якої-небудь єдиної держави.

Регіонознавство в його історико-культурній площині деякою мірою перетинається з краєзнавством. І все ж це - два різних виміри у вивченні минулого і сьогодення локальних історично еволюціонуючих спільнот людей, яки населяють певну територію. Цю відмінність вдало охарактеризувала І. Колесник: "...різниця між регіональним і краєзнавчим полягає в тому, що регіональне охоплює риси суцільного через вивчення локального об"єкту, а краєзнавче фіксує насамперед поодиноке, унікальне, неповторне на місцевому матеріалі".[24] І. Колесник одна з перших в українській історіографії поставила проблему розвитку категорії регіонального в сучасній науковій свідомості, відзначаючи, що "за три останніх десятиліття статус [локальних досліджень] докорінно змінився. ...локальна історія переживає "друге народження", що обумовлено ідейними впливами "нової історичної науки". Доробком цього напрямку стала зміна історіографічних пріоритетів, що означає звернення до антропологічно орієнтованої соціальної історії, впровадження принципів міждисциплінарної методології, намагання реалізації в історіографічній практиці ідеалу "тотальної історії"..[25] Ще одна істотна для нас теза: "Пожвавлення локальних досліджень в останні десятиліття означало не просто відродження традицій, але рішучий зворот до вивчення громадського життя людства в його реальних

просторово-часових межах..."[26] Відповідаючи таким реаліям новітньої доби, як визнання ідеї "Європи Регіонів" як існуючого факту, ролі регіонів як осередків збереження етнокультурних традицій і основи збереження культурної різноманітності на території Європейського континенту, неможливості для України залишатися осторонь від загальноєвропейських процесів, що, поряд із природним ходом суспільно-історичного розвитку, обумовило помітну активізацію процесу регіоналізації країни, посилення ролі регіонів у процесі державного будівництва, пробудження регіональної самосвідомості, регіонознавство здатне заповнити розрив між полюсами процесу історичного пізнання, на одному з яких - вивчення еволюції українського суспільства в цілому, а на іншому - краєзнавчі дослідження. Разом же, регіональні дослідження як напрямок науково-дослідної діяльності зі своїм методологічним інструментарієм, що формується, і регіонознавство як інтегральна наукова дисципліна здатні зробити свій внесок у рішення завдання, яке словами І. Колесник ми можемо сформулювати як "змогу рефлексії щодо нових явищ в історичному пізнанні кінця XX ст."[27]

До таких явищ і процесів, що вимагають осмислення їхнього місця в новітній історії України, відносяться, у числі іншого, формування транскордонних регіонів як геополітичної реалії і фактори, що обумовлюють входження до них певних прикордонних територій країни, участь регіонів України у транскордонному співробітництві і створення єврорегіонів, оцінка ролі транскордонного співробітництва в регіональному розвитку і як складової європейського інтеграційного процесу.

Зауваження, викладені в цій статті, ми розглядаємо, з одного боку, як крок на шляху до вдосконалення теоретико-методологічної основи регіональних досліджень як напряму науково-дослідної діяльності, який переломлюючись через призму регіонознавства покликані допомогти в оцінці ролі і місця досліджуваних нами явищ у новітній історії України. З іншого боку, маємо необхідність у теоретичному плацдарм для вивчення такого складного явища, яким є Нижній Дунай, - не тільки єврорегіон і модель транскордонного співробітництва, але й транскордонний регіон. І зіставлення процесів їхнього формування і розвитку в просторово-часовому і геополітичному вимірах є багаторівневою міждисциплінарною проблемою.

Примітки:

1. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (21 травня 1980 р., м. Мадрид). Текст українською мовою. - Рада Європи. - С. 2-3.

2. Макарычев А. С. Регионализм и региональная культурная идентичность//Ученые

записки Саратовского государственного университета. - Вып. 11. - 1997.//http:// www.aport.ru

3. Declaration of the Assembly of European Regions on Regionalism in Europe. (Basel, 4th December 1996.). - Strasbourg. - 1996.

4. Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку//Регіональна політика в країнах Європи: уроки для України/За ред. С. Максименка. - Київ. - 2000. - С. 138-140.

5. Lehner J.-P. Twelv Brief Notes on Transborder Regions in Europe//Regional Contact. - 1995. - № 10. - P. 291.

6. Суслов Д. Модели разрешения российско-эстонского конфликта //http:// www.baltclub.spb.ru

7. Ratti R. Borders and Regions in a Changing Europe - a Theoretical Framework// Regional Contact. - 1997. - № 12. - P. 33.

8. Студенніков І. Цит. праця. - С. 150.; Студенніков І. В. Транскордонне співробітництво в новітній історії України: проблеми дослідження//Записки історичного факультету. - Вип. 11. - Одеса. - 2001. - С. 142.

9. "Єврорегіон - одна з організаційних форм транскордонних відносин, де у межах своєї компетенції та за згодою центральних державних органів (на базі спеціально розширених повноважень на міжнародне співробітництво) місцеві органи влади прикордонних областей мають можливість розробляти спеціальні комплексні програми економічної, культурної та гуманітарної взасмодії, реалізувати конкретні транскордонні економічні проекти, вирішувати проблеми зайнятості, інфраструктури, екології". Див.: Долішній М., Бєлєнький П. Регіональні основи транскордонного співробітництва//Регіональна економіка. - 1996. - № 1-2. - С. 53.

10."Єврорегіон – це форма транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, спрямоване на координацію взаємних зусиль і здійснення ними узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності відповідно до національних законодавств і норм міжнародного права для розв'язання спільних проблем і в інтересах людей, що населяють його територію по обидва боки державного кордону." Див.: Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку. – С. 151.

11. Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією. (2 червня 1997 р., м. Констанца)//http://liga.kiev.ua

12. Проблеми та перспективи розвитку транскордонного співробітництва в рамках Єврорегіону "Нижній Дунай". Матеріали до круглого столу. (м. Одеса, 3 грудня 1999 р.). - 36 с.

13. Еврорегион "Нижний Дунай": шаг к сотрудничеству. "Круглый стол" Киевского центра Института Восток-Запад, Одесской областной госадминистрации и одесского Центра региональных исследований//Людина і влада. - 1999. - № 11-12. - С. 78-86.

14. Студенніков І., Ткаченко В. Єврорегіон "Нижній Дунай" як чинник стабільності, добросусідства і розвитку//На шляху до Європи: український досвід єврорегіонів/ За ред.: С. Максименка, І. Студеннікова. - Київ. - 2000. - С. 101-114.

15. Перспективи подальшого розвитку транскордонного співробітництва в рамках Єврорегіону "Нижній Дунай" (Погляд з румунської сторони)//Там само. - С. 146-178.

16. Перспективи подальшого розвитку транскордонного співробітництва в рамках Єврорегіону "Нижній Дунай" (Погляд з молдовської сторони)//Там само. - С. 178-185.

17. Пурич Ш. Румыно-украинское трансграничное сотрудничество. Шаги к добрососедству//Віче. - 2000. - № 6 (99). - С. 74-87.

18. Див.: Студенников И. В. О междисциплинарных исследованиях: к вопросу о содержании понятия//Записки исторического факультета. - Вып. 1. - Одесса. - 1995. - С. 46-63.; Студенніков І. В. Транскордонне співробітництво в новітній історії України... - С. 137-138.

19. Паламарчук М. М. Регіональні дослідження: завдання і наукові підходи// Регіональна економіка. - 1996. - № 1-2. - С. 33.

20. Гладкий Ю. Н., Чистобаев А. И. Основы региональной политики. Учебник. - Спб. - 1998. - С. 47.

21. Игнатов В. Г., Бутов В. И. Регионоведение (методика, политика, экономика, право). Учеб. пособие. - Ростов-на-Дону. - 1998. - С. 4.

22. Ландабасо А. К вопросу о теории регионального развития//Мировая экономика и международные отношения. - 1998. - № 3. - С. 133.

23. Топчієв О. Г. Теоретичні основи регіональної економіки (навчальний посібник). - К. - 1997. - С. 10.

24. Колесник І. І. "Регіональне" як чинник формування української національної історіографії //Записки исторического факультета. - Вып. 1. - Одесса. - 1995. - С. 79.

25. Там само. - С. 67-68.

26. Там само. - С. 68.

27. Там само. - С. 67.

РОЗДІЛ V
РЕЦЕНЗІЇ. ПЕРСОНАЛІЇ. ХРОНІКА

Сурай Ю. І.

МИКОЛА ГОГОЛЬ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

(до 150-річчя з дня смерті)

Творчості Миколи Васильовича Гоголя та його ролі в історії світової культури приділяли велику увагу не лише літературознавці, а й філософи та історики. Однак внесок істориків у висвітленні місця і ролі М. Гоголя в історії української культури поки що не значний.

Для визначення місця М.Гоголя в історії української культури необхідно звернутись до першоджерел, якими є твори провідних діячів української культури: поетів, істориків, філософів, мистецтвознавців. Почати необхідно із сучасника М.Гоголя безсмертного Кобзаря. У своєму вірші, який так і називається "Гоголю", Тарас Шевченко писав:

"Всі оглухли – похилились
В кайданах... байдуже
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже"[1].

Т.Шевченко інтуїцією геніального поета відчув велику силу гоголівського сміху, який протистояв атмосфері страху і політичної несвободи в миколаївської Росії. Витоки цього сміху в глибинних основах народної сміхової культури, яку вміло інтегрував М.Гоголь. Двадцятирічним юнаком, проживаючи в Санкт-Петербурзі, М.Гоголь в листах до матері просив її постійно писати про звичаї "малоросіян наших", різні анекдоти і т.п.[2]

Поглибленого дослідження потребує проблема захоплення Гоголем історичною наукою. В 1883 році в листі до О.С.Пушкіна Гоголь писав: "Я захоплююсь заздалегідь, коли уявляю, як закипить праця моя в Києві... Там закінчу я історію України і півдня Росії і напишу Загальну історію..."[3] Своє бажання стати професором історії в Київському університеті Гоголю реалізувати не вдалося, а ад'юкт-професором кафедри загальної історії петербурзького університету він був признаний восени 1834 року. Гоголь читав історію середніх віків для студентів 2-го курсу філологічного відділення. На одній з його лекцій побували навіть російські поети Пушкін і Жуковський, давши їй

схвальну оцінку [4]. У звіті Петербурзького університету за 1835 рік зазначено, що М.В.Гоголь "зверху посади зголосився написати історію середніх віків із восьми чи дев'яти томів" [5]. Однак писати солідні наукові праці Гоголь не зміг, його захопили художні твори з української історії. Так народжуються "Вечори на хуторі біля Диканьки", незавершений історичний роман "Гетьман" і неперевершений "Тарас Бульба". Не випадково, один із корифеїв української історіографії, провідний фахівець з історії запорізького козацтва академік Д.І.Яворницький згадував, що коли батько читав йому "Тараса Бульбу" це змушувало "шестирічного хлопчину ридати чорними сльозами над лихою долею героя повісті"[6]. Твір М.Гоголя і дав поштовх Д.Яворницькому до глибокого дослідження історії козацтва.

Викликає інтерес стаття М.Гоголя "Про викладання загальної історії", опублікована в 1834 році. Пояснюючи своє розуміння предмету історичної науки, Гоголь наголошує, що загальна історія "повинна обійняти зразу і в повній картині все людство, яким чином воно із свого первісного бідного дитинства розвивалось, різноманітно вдосконалювалось і на кінець досягло сучасної епохи"[7]. При цьому автор підкреслював, "що історію потрібно висвітлювати таким чином, щоб кожний народ, кожна держава зберігали свій світ, свої барви, щоб народ зі всіма подвигами і впливом на світ проходив яскраво, в такому ж точно вигляді і костюмі в якому був в минулі часи"[8]. Наполягаючи на виявлення не лише загальних закономірностей історичного процесу, а і розкритті національних особливостей розвитку кожного народу, М.Гоголь тим самим сприяв посиленню інтересу читачів і слухачів його лекцій до вітчизняної історії.

Безперечну цінність мають роздуми М.Гоголя над проблемами історії мистецтва. Вони викладенні ним в статтях "Скульптура, живопис і музика", "Про архітектуру теперішнього часу", "Про малоросійські пісні" та ін. Характеризуючи основні види мистецтва, Микола Васильович, перш за все звертає увагу на скульптуру. "Чуттєва, прекрасна, вона перш за все відвідала землю" – пише він. "Народилась вона в епоху язичництва", – підкреслював Гоголь, і тому "чарівна, як життя, як світ, як чуттєва красота"[9].

І дійсно початки скульптури на території сучасної України губляться в глибині віків. Видатний дослідник історії української культури Дмитро Антонович писав: "З певністю можна твердити, що скульптура на Україні процвітала як у формах монументальних, так і в формах дрібних пластичних виробів ще задовго до розповсюдження на Україні християнства"[10].

Розмірковуючи над історією живопису і музики, Микола Гоголь пов'язує їх розвиток із запровадженням християнства. Такої думки притримуються і провідні мистецтвознавці. В Київській Русі живопис набув значного розвитку в X-XII століттях. Найвеличніший ансамбль мозаїчного та фрескового живопису було створено у київському Софіївському соборі. Як стверджують фахівці "за урочистістю, монументальним розмахом він не мав собі рівних не тільки в історії давньоруського живопису, а й у світовому мистецтві тієї доби"[11]. І мозаїчне зображення Христа, і образ Марії-Оранти, і композиції на євангельські теми безперечно викликала і в Миколи Гоголя високі почуття. Про подібне образотворче мистецтво він писав, що воно було "виразом всього того, що має таємниче-високий світ християнства"[12].

Важливим видом мистецтва для Гоголя була музика. Аналізуючи роздуми Миколи Васильовича над світом музики, необхідно звернути увагу на моральну функцію цього виду мистецтва. Коли "спокусливий ланцюг витончених винаходів розкоші" намагається приспати почуття, люди, щоб врятувати бідну душу, кидаються в музику – вважав Гоголь. " О, не залишай нас, божество наше!"[13], – звертався М.Гоголь до музики.

Особливу увагу привертає стаття М.Гоголя "Про малоросійські пісні".Ті пісні , - зауважує автор, - довгий час не були відомі серед освічених верств Росії і жили лише в народі. "Одна тільки чарівна музика їх інколи заносилась у вищі кола, слова ж залишались без уваги...".[14] Далі Гоголь розвиває думку про історичну цінність українських народних пісень. "Це народна історія, жива, яскрава, наповнена фарбами, істиною, очолює все життя народу" – пише автор. З любов'ю і мистецьким хистом розповідає Гоголь про історію української пісні: "Пісні для Малоросії" – все: і поезія, і історія, і батькова могила. [15] Але при цьому Гоголь зауважує, що історик не повинен шукати в них конкретних подій і числа битви. А якщо він захоче пізнати побут, стихію характеру, всі відтінки почуттів, хвилювань, століть, загальний характер всього цілого і окремо кожного конкретного, тоді він буде задоволений повністю. "Історія народу розкривається перед ним в ясній величі"[16] – робить висновок письменник. До цього варто додати думку видатного композитора і знавця української духовної культури О.Кошиця, який писав, що "музична творчість нашого народу огорнула піснею не тільки життя окремої одиниці з колиски до домовини, але й життя всієї нації у всіх проявах і змінах від передісторичних часів аж до наших днів"[17].

Досліджуючи місце М.Гоголя в історії української культури, необхідно прислухатись до думки видатного українського поета,

критика і публіциста Євгена Маланюка, одного з найактивніших діячів української еміграції 20-60[х] років. Коментуючи слова Т.Шевченка "Ти смієшся, а я плачу", Маланюк стверджує, що цим Кобзар "включив" Гоголя в історію нашої культури. [18] Але, як слушно зауважує Євген Маланюк "творчість М.Гоголя принаймні для певної верстви нашого народу, була і є джерелом певної свідомості, коли вже й не "національної", то етнічної й, що найважливіше, духовної"[19].

Вивчення цього питання свідчить, що М.Гоголь дійсно займає визначне місце серед духовних провідників українського народу. Пантелеймон Куліш вважав, що Гоголь "покликав українців до пізнання своєї національності". Костомаров у автобіографії згадує, що твори Гоголя спричинилися до пробудження "того почуття до України, яке дало зовсім новий напрямок мові діяльності". Про визначне місце М.Гоголя в українському культурному процесі в розвитку національної свідомості українців писали М.Драгоманов, С.Єфремов, М.Грушевський. [20]

Обмежений обсяг статті не дає можливості всебічно висвітлити місце і роль Миколи Гоголя в історії української культури, але безперечно одне – роботу в цьому напрямі необхідно продовжувати і історикам, і мистецтвознавцям, і філософам.

Примітки:

1. Шевченко Тарас. Кобзар. –К., 1967.-С.248.
2. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в семи томах. – Т. 7. –М., 1978.-С.57-58.
3. Там само. –С. 97.
4. Див.: Живые старницы. Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Белинский. В воспоминаниях, письмах, дневниках, автобиографичкских произведениях и документах. –М., 1970.– С.221-222.
5. Попович М.В. Миколо Гоголь. Роман-есе. –К., 1989.–С.79.
6. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. –Т. 1. –Львів, 1990.–С.11.
7. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в семи томах. – Т. 6. –М., 1978.-С.40.
8. Там само. –С. 41.
9. Там само. –С. 24.
10. Антонович Д. Українська скульптура.// Українська культура.–К., 1993.–С.274.
11. Нельговський Ю.П., Степовик Д.В., Членова. Українське мистецтво (від найдавніших часів до початку XX ст.).– К., 1976.– С. 30.
12. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в семи томах. – Т. 6. –М., 1978.-С.25.
13. Там само. –С. 26.
14. Там само. –С. 102.
15. Там само. –С. 103.
16. Там само.
17. Кошиць Олександр. Про українську пісню і музику. –К., 1993.–С.7.
18. Маланюк Євген. Нариси з історії нашої культури. –К., 1992.–С.70.
19. Там само. – С.71.
20. Див. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. –К., 1993.– С.265-266.

Дьомін О.Б.

НАУКОВА І ЖИТТЄВА ДОЛЯ ВАДИМА СЕРГІЙОВИЧА АЛЕКСЕЄВА-ПОПОВА. З НАГОДИ ДЕВ'ЯНОСТОРІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

У 2002 р. виповняється 90-о років з дня народження вченого з європейським ім'ям, відомого радянського історика, одного з провідних дослідників історії Великої французької революції на Україні доцента кафедри нової та новітньої історії, кандидата історичних наук Вадима Сергійовича Алексеєва-Попова. Знавець джерел і літератури, людина яскравого таланту, відкритої душі, скептичного, критичного розуму, вдумливий викладач, небайдужий до долі студента педагог - таким він залишився назавжди в пам'яті багатьох, хто його знав.

В.С.Алексєєв-Попов народився 17 липня 1912 р. в місті Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) в інтелігентній родині. Батько - Сергій Йосифович Алексєєв-Попов вчився в Петроградському Технологічному інституті, мати - Ніна Соломонівна була студенткою Вищих Жіночих Бестужевських курсів. У 1915 р. вона переїхала до Одеси, де склала державні іспити при юридичному факультеті Новоросійського університету. Дві обставини багато в чому визначили долю Алексеєва-Попова. Він рано залишився без батька, який загинув в лавах Червоної Армії на Південному фронті і тому вихованням хлопця займалась мати та її родичі. Ніна Соломонівна походила з родини, пов'язаної з революційним рухом у Російській імперії. Її батько С.Л.Чудновський, народоволець, учасник студентського і народницького руху на півдні України. Проте, як здається, значно більшого пливу на онука справила бабуся Любов Давидівна Чудновська, у дівоцтві Чернова. Вона замолоду потрапила за кордон, де познайомилась з П.Лавровим (переписувалась з ним до 1884 р.), К.Марксом, товаришувала з донькою останнього Елеонорою. Повернувшись до Росії вона приєдналася до революційного руху і по «справі Г.Лопатина» була вислана до Тобольської губернії. У засланні вона познайомилась з С.Л.Чудновським, вийшла за нього заміж і у 1891 р. з двома доньками повернулась із заслання та поселилась у Одесі. Відійшовши від революційної діяльності Любов Давидівна присвятила себе освітянській справі, викладала англійську і французьку мови і навіть відкрила жіночу гімназію. Бабусі Вадим Сергійович завдячував чудовим знанням німецької, французької, англійської мов і потягом до історії революційної боротьби.

У 1927 р. Алексеєв-Попов закінчив сім класів трудової школи і поступив до Одеського хімічного технікуму, де навчався до 1931 р. Отримавши диплом техніка-хіміка він недовго працював на Чернореченському хімічному комбінаті Горьковського краю, проте у 1932 р. повернувся до Одеси і зайняв посаду молодшого наукового співробітника науково-дослідницького холодильного інституту. Якраз в ці роки набуття технічної освіти сформувались історичні уподобання Вадима Сергійовича. Виховання у атмосфері революційної романтики, тісне спілкування з безпосередніми учасниками боротьби з самодержавством не могло не вплинути на вразливого хлопця. Вже під час занять у хімічному технікумі він опублікував у журналі «Каторга і заслання» матеріали з фондів історичного архіву Одеси про діяльність братів Франжолі. Це остаточно вирішило подальший шлях Алексеєва-Попова. У 1933 р. він поступив на перший курс щойно відкритого історичного факультету Одеського державного університету. Однак наступного року Вадим Сергійович перевівся спочатку до Ленінградського інституту філософії, літератури та історії, а потім на історичний факультет Ленінградського державного університету. В ці роки продовжилась наукова праця молодого історика, яка продемонструвала різноманітність пошуків студента і разом з тим відданість раніш обраній тематиці. Він підготував до видання спогади свого діда С.Л.Чудновського, які вийшли у серії «Революційний рух у спогадах, записках і щоденниках його учасників», ряд матеріалів з історії Паризької комуни 1871 р. Але одночасно в головному історичному журналі СРСР «Історик-марксист» з'явились його повідомлення про діяльність інститутів Державної Академії історії матеріальної культури та про пленум Інституту історії феодального суспільства ДАІМК, присвячений археології та історії середньовічного Новгорода.

Талановитого студента у 1938 р. прийняли до аспірантури кафедри нової історії Ленінградського університету, де він під керівництвом професора О.І.Молока працював над кандидатською дисертацією «Робітничий клас і соціал-демократія Германії в дні франко-пруської війни і Паризької комуни (1870 - 1871 рр.)». Перед закінченням аспірантури Алексеєв-Попов мав декілька зрілих публікацій, з яких виділялись вміщені у додатку до книги його керівника велика за обсягом стаття «Робітничий клас Германії в дні Паризької комуни» та більш показове для наукового почерку Вадима Сергійовича повідомлення, вміщене в журналі «Історик-марксист» про невідомий лист Женні Маркс про Густава Флуренса, одного із діячів Паризької комуни.

Шляхом цікавих спостережень і аналізу різноманітних джерел він встановив дату написання листа та довів, що автором його була жінка Карла Маркса Женні Маркс.

Та захиститись згідно з планами йому не прийшлось, бо в його долю, як і мільйонів радянських людей втрутилась велика політика. З початком Великої Вітчизняною війни Алесеев-Попов вступив добровольцем до лав Червоної Армії. Знання мов визначило військову спеціальність воїна-вченого - він військовий перекладач розвідувального відділу штабу військ Північно-західного напряму, а потім штабу військ Ленінградського фронту. Тяжкі умови вже першої ленінградської блокадної зими позначились на стані здоров'я - у березні 1942 р. Вадима Сергійовича демобілізували і так званим "шляхом життя" через лід Ладозького озера евакуювали до шпиталю у м.Саратов.

З літа 1942 р. розпочалась довга, багатогранна, продуктивна, але й складна викладацька біографія Алексеєва-Попова. Спочатку це була середня школа у с.Вознесенському, Вознесенського району Саратовської області, де він викладав історію і займав посаду директора школи (1942 - 1943 рр.) У 1943 р, Вадима Сергійовича призначили завідуючим кафедри історії Харківського педагогічного інституту іноземних мов ім.Н.К.Крупської, що перебував в евакуації у м.Маркс Саратовської області. З початком визволення України Вадим Сергійович переїздить з інститутом до Харкова, а з поновленням роботи вузів Одеси переходить викладачем до Одеського державного педагогічного інституту іноземних мов. Паралельно він декілька років викладав історію у Художньому училищі м.Одеси, а потім працював старшим бібліографом державної наукової бібліотеки ім.М.Горького, заступником директора по науковій частині державного музею оборони Одеси у Великій Вітчизняній війні.

З середини 1947 р. розпочався новий етап у житті В.С.Алексеєва-Попова. Він поновив наукові дослідження, у вересні цього ж року захистив кандидатську дисертацію в Одеському державному університеті, відкладену з часів аспірантури. Дисертація справила добре враження, бо базувалась головним чином на матеріалах німецької преси, насамперед соціал-демократичного спрямування, друкованих виданнях Паризької комуни, стенограмах засідань німецького рейхстагу, працях німецьких соціал-демократів. Окремі фрагменти дисертації Вадим Сергійович потім опублікував у журналі «Питання історії» та у другому томі колективної праці радянських істориків «Паризька комуна 1871 р.» В кінці 1947 р. Вадим Сергійович перейшов

на посаду старшого викладача кафедри всесвітньої історії Одеського університету. Вже у вересні 1949 р. йому присвоюють наукове звання доцента. Перші післявоєнні публікації Вадима Сергійовича пов'язані з його тогочасною роботою і новими професійними інтересами. Так, Вадим Сергійович стояв біля витоків відновлення традиції науково-бібліографічної та видавничої діяльності Одеської державної наукової бібліотеки ім.М.Горького. За його участі був підготовлений у 1947 р. та виданий покажчик літератури про Одесу у роки Великої Вітчизняної війни. Інші матеріали присвячені музею «Оборони Одеси» та перебуванню О.С.Пушкіна в Одесі. Між іншим, інтерес до постаті поета ніколи не залишав Вадима Сергійовича і він навіть пробував залучити до цієї роботи студентів.

Творча наукова доля Вадима Сергійовича тісно пов'язана з викладацькою і громадською діяльністю. Власний досвід раннього наукового пошуку, критичний склад розуму зумовили встановлення високої планки вимог до себе, до колег, до студентів. Його лекції ніколи не були простим переказом подій із цитуванням класиків марксизму-ленінізму і партійних документів, а постійним процесом пошуку історичної логіки. Під час лекції він міг зупинитись і почати несподівано для студентів, а може й для себе, аргументувати якусь нову точку зору, яка щойно, під час лекції, спала йому на думку. Вадим Сергійович ретельно готувався до кожної лекції, але не через написання тексту, а шляхом підбору, насамперед, джерел, які він багато цитував. Велику роль на лекціях відігравали праці істориків, уривки з яких повинні були спростовувати або ж підтверджувати ту чи іншу версію подій, або ж роз'ясняти слухачам систему поглядів історичної особи. Звичайно, у нього були й прохідні лекції, але більшу втішу йому приносили інші, як би ми зараз сказали, проблемні лекції. На жаль така манера, іноді з певними втратами (затягування часу на окрему тему, нагромаджування матеріалу, розпорошення плану лекції тощо) виявлялась занадто складною для сприйняття не тільки для студентів, але й для частини викладачів. Не дивно, що тогочасне керівництво факультету в особі доцента К.Г.Мігаля неодноразово «пророблялo» Вадима Сергійовича за незадовільне, на їх думку, читання лекцій.

З переїздом до Одеси та захистом дисертації перед Вадимом Сергійовичем постала проблема вибору теми подальшої наукової роботи. Продовжувати стару він не міг внаслідок відсутності у місті джерел другої половини XIX ст. Отож, враховуючи наявність у бібліотеці університету багатого книжкового зібрання князів Воронцових і не без впливу відомого дослідника історії французької революції завідуючого

кафедри всесвітньої історії університету К.П.Добролюбського Алексеєв-Попов взявся до вивчення історії Франції другої половини XVIII ст. Тема докторської дисертації, яку планувалось завершити до кінця 1953 р. стосувалась діяльності «Соціального гуртка» часів Великої Французької революції. Проте вона не була закінчена внаслідок різних причин, де не останню роль зіграв вимушений перехід у вересні 1953 р. Вадима Сергійовича до партійної школи при Одеському обкомі КП України на кафедру історичних наук.

У ці складні перехідні роки (1953 - 1956) вийшли знакові праці Алексеєва-Попова: стаття у журналі «Питання історії» про вплив Паризької комуни на німецький робітничий та соціал-демократичний рух, що підбила підсумки попередніх розвідок та стаття в «Працях Одеського державного університету» про історію заснування «Соціального гуртка», яка започаткувала французьку тематику у його творчості. Підтвердженням наукової спроможності одеського дослідника стала публікація статті "Соціальний гурток" та його політичні і соціальні вимоги (1790 - 1791 рр.)" у збірнику присвяченому 75-річчю академіка В.П.Волгіна. В рецензії на появу книжки відмічалось позитивне враження від ретельно документованої статті В.С.Алексеєва-Попова.[1] Без сумніву, значної творчої наснаги надала Вадиму Сергійовичу поява перекладу московської статті про «Соціальний гурток» на французькій мові у виданні «Радянські дослідження», яке випускалось у Парижі групою істориків лівого спрямування. Стаття отримала високу оцінку європейських спеціалістів. У передмові до усіх публікацій Ж.Варлоо написав: «Стаття В.С.Алексеєва-Попова уявляє більш спеціальний інтерес для істориків революції, Це зовсім оригінальна робота про один із гуртків і перших революційних клубів, важливим значенням якого до останнього часу нехтували...»[2] Газета французьких комуністів «Юманіте» також не обійшла увагою і все видання, і статтю В.С.Алексеєва-Попова, підкресливши, що «вельми оригінальною і важливою є стаття про діяльність і принципи «Соціального гуртка»[3], а в італійському журналі «Суспільство» заявилось красномовне визнання: «Найбільш цінними із наявних статей є робота про «Соціальний гурток» - дійсно першокласний внесок у наукове вивчення питання, яке зазвичай обходиться мовчанням і робота про Прудона»[4].

У вересні 1956 р. Вадим Сергійович повернувся на кафедру всесвітньої історії університету і з того часу почався самий плідний період його наукової роботи. Він публікує в московських і одеських виданнях ще декілька статей про «Соціальний гурток». Проте ні монографії, яка планувалась під назвою «Із історії соціальних ідей в

перший період французької буржуазної революції кінця XVIII ст. (Заснування і діяльність «Соціального гуртка»), ні дисертації так і не завершує. Висока вимогливість до себе, бажання розширити обсяг роботи, життєві обставини не дозволили цього зробити. До того ж, Вадиму Сергійовичу як творчій і невгамовній людині було притаманне захоплення новими проблемами і втрата інтересу до формального завершення вже зробленої праці.

Багато зусиль приклав Вадим Сергійович для проведення в Одесі у червні 1958 р. міжвузівської конференції по історії якобінської диктатури, значення якої для розвитку історичної науки на Україні відмічалось в історіографії [5]. Друкування тез доповідей, організація у грудні 1958 р. на історичному факультеті відкритого наукового семінару з історії Франції XVIII - XX ст. і головне видання матеріалів конференції під назвою «Із історії якобінської диктатури» у 1962 р. в провінціальній Одесі віднімало багато часу. Не менше часу було витрачено на клопотання по іншим, так і не здійсненним, задумкам: видати том праць К.П.Добролюбського, підготувати збірку документів і матеріалів із історії Французької революції, провести в 1959 р. чергову конференцію. Проте останнє вдалось виконати, але тільки у 1962 р. Тема конференції захопила Вадима Сергійовича і визначила наукові уподобання на наступні роки. Розвиток суспільної думки у Франції за часів Просвітництва, ідеологічна підготовка Французької революції, діяльність Жан-Жака Руссо заволоділи його увагою і заставили його поринути у світ ідей французького мислителя. У Руссо Вадим Сергійович вбачав найяскравішого представника одної із течій егалітаризму - радикального егалітаризму. Завдячуючи пораді академіка В.П.Волгіна, який завжди відносився до Вадима Сергійовича з великою теплотою, цінуючи насамперед його послідовний дослідницький пошук, Алексеєв-Попов взявся за організацію видання наукових праць Ж.-Ж.Руссо. Впродовж декількох років він разом із Ю.М.Лотманом, М.О.Полторацьким, А.Д.Хаютіним готував перше наукове коментоване видання «Трактатів» Ж.-Ж.Руссо, яке вийшло у 1969 р. у серії «Літературні пам'ятки». Вадим Сергійович сам переклав ряд робіт Руссо, інші - разом з А.Д.Хаютіним, спільно з Л.В.Борщевським уклав коментарії, написав велику статтю про соціальні та політичні погляди Руссо. Французькі дослідники, визнаючи вагомі результати усієї праці прийняли Алексеєва-Попова у 1969 р. у члени «Французького товариства по вивченню XVIII ст.»

У ці ж роки Вадим Сергійович приймав активну участь в різноманітних наукових заходах - колоквіумах радянських і французьких

істориків, ряді конференцій. Він займався організацією симпозіуму по історії Франції XVIII ст. та її зв'язків з Росією, Україною та Молдавією, що відбувся у Кишиневському державному університеті. Нарешті, він отримав можливість, яка рідко випадала у ті роки вченим з провінціального університету - виїхати за кордон на наукову конференцію. У 1967 р. це організована Німецькою Академією наук у Берлінському університеті конференція «Значення Просвітництва XVIII ст. в історії ідей», в 1969 р. - симпозіум у Лейпцигзькому університеті «Класи та ідеологія в епохи революційного перелому». Але вже на III Міжнародний конгрес по вивченню Просвітництва XVIII ст., що мав відбутися у 1971 р. в капіталістичній Франції (м.Нансі), на який Вадим Сергійович отримав запрошення від визначного французького історика професора Жана Фабра (Сорбонна) його вже не випустили. З тим більшою заповзятістю Вадим Сергійович взявся за організацію симпозіуму присвяченого ювілею великого французького утопіста Ш.Фурье. До нього крім науковців з Москви , Ленінграда та інших міст, він залучив і студентів спеціалізації всесвітньої історії.

Вадим Сергійович знаходився завжди в пошуку, отож не міг він пройти мимо майже загального захоплення системними дослідженнями, тим більш, що Одеса, кафедра філософії Одеського університету активно розробляла нові системні методики. Вони знайшли відображення в статті «Про застосування поняття «багатошарові системи» у вивченні соціальних ідей французького Просвітництва». В 1960 - 1970-і роки лейтмотивом його наукової творчості стали питання соціальної критики. Вона була спеціальним предметом його аналізу спадщини Ж.-Ж.Руссо, мислителів-утопістів, Льва Толстого. До ювілею Руссо у 1978 р. Вадим Сергійович підготував статтю «Лев Толстой і Жан-Жак Руссо», яку він планував розширити після вивчення у Яснополянській бібліотеці поміток Толстого на книжках Руссо. Він наголосив на тому, що і Руссо в кінці XVIII ст., і Лев Толстой у кінці XIX ст. викривали насамперед своїм друкованим словом брехню і фальш, що «глибинні демократичні імпульси, що породжували критичні соціальні тенденції, живили новаторський характер мислення Руссо і Толстого»[6]. Без сумніву, вказуючи на глибинні процеси Вадим Сергійович проводив широкі аналогії, порівнюючи не тільки передреволюційні часи у Франції, Росії, а і значно ширше. Згадується, як Вадим Сергійович на спецсемінарі з історії формування революційних поглядів К.Маркса і Ф.Енгельса вказував на необхідність пошуку зв'язків між сучасністю та історією.

Не можна не згадати складний жанр рецензій, в якому блискуче виявився критичний розум Вадима Сергійовича. Він написав їх біля

десяти, і в кожній спостерігається проникнення в сутність предмета дослідження, глибоке знання джерел і літератури. З хірургічною точністю він проводив критичним пером по недолікам, відсікаючи усе лишнє в роботі та виявляючи дійсну значимість проробленої праці.

Вадим Сергійович не чурався громадської роботи як на факультеті, так і в місті. В 1959 - 1962 рр. він був заступником голови правління обласного відділення товариства радянське-болгарської дружби, а з дня заснування в Одесі у 1960 р. відділення товариства «СРСР - Франція» - його відповідальним секретарем. Особливо енергійно він займався пропагандою французького мистецтва в Одесі. Пригадую, з яким інтересом ходили ми, студенти університету на засідання лекторію французького кіно, яким керував Вадим Сергійович. У 1969 р. його навіть нагородили Почесною грамотою Президії Спілки радянських товариств дружби і культурних зв'язків з іноземними країнами.

Коло інтересів Вадима Сергійовича було надзвичайно широким, він вирізнявся ерудицією у багатьох областях культури - літературі, музиці, живопису і щиро намагався прищепити цю любов студентам. Член Спілки художників по секції критики, член бюро Пушкінської комісії при Одеському Домі вчених він виступав з рецензіями на театральні вистави, кінопрем'єри, художні виставки на сторінках місцевої преси.

На історичному факультеті Вадим Сергійович читав загальні і багато спеціальних курсів, декілька років керував науковим студентським товариством, за дорученням факультету очолював Народний університет по вивченню і збереженню пам'яток історії і культури. У студентів він користувався великим авторитетом чи як не найвідоміший вчений факультету і незважаючи на зовнішню суворість, він завжди з розумінням ставився до студентських проблем, вбачав в особі студента колегу і намагався заохотити здібних студентів до наукової роботи. Але також він не прощав лінощі та байдикування.

Вадим Сергійович не встиг завершити монографію про Жан-Жака Руссо, яка планувалась до друку у видавництві «Думка». Вимушений, попри його бажання вихід у 1978 р. на пенсію вплинув на стан його здоров'я і після тяжкої хвороби 3 березня 1982 р. Вадим Сергійович Алексеєв-Попов помер.

Редакція московського «Французького щорічника» віддаючи данину пам'яті талановитого, невтомного і наполегливого дослідника вмістила на своїх сторінках статтю «Лев Толстой і Жан-Жак Руссо». Буде слушно, якщо історичний факультет також в пам'ять про Вадима Сергійовича опублікує його невидану роботу.

Примітки:

1. Вайнштейн О.Л., Чагин Б.А. Рец.: Із истории социально- политических идей. Сборник статей к 75-летию акад. В.П.Волгина // Вопросы истории. - 1957. - № 2. -С. 178 -179.

2. Recherches sovietiques. Histoire des idees. – N 4. - Paris, 1956. - P.6.

3. L'Humanite. -22.X.1956.

4. Societa. – N 4. - Rome, 1956. - P. 766 -767.

5. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. - К., 1973. -С. 57.

6. Алексеев-Попов В.С. Лев Толстой й Жан-Жак Руссо (к постановке проблеми) / /Французский ежегодник. 1982. -М., 1984. - С.99.

Бачинська О. А.

МАЛЕНКО Л. АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО. 1828-1866 РР. – ЗАПОРІЖЖЯ, 2000. – 513 С.

Вихід в світ монографії Людмили Маленко стало новим кроком на шляху вивчення історії козацтва після ліквідації Запорозької та Задунайської Січі. Висвітлення козацької тематики в XIX ст. дозволяє не лише розширити наші знання про долю запорожців після 1775 року, але й сприяє з'ясуванню місця, яке посідало Азовське військо в історії української козаччини в цілому, й значенням історичної ролі у формуванні традицій населення Південної України зокрема. Повністю погоджуємось з думкою автора про те, що феномен Азовського війська полягав в уособленні військових, суспільних і господарських традицій Запорожжя на Півдні України після ліквідації Гетьманщини і полкового устрою, зруйнування Запорозької Січі та переведення Чорноморського війська на Кубань. Цей феномен разом з не покріпаченим населенням становив підґрунтя для подальшого історичного розвитку села Півдня України.

Цінність рецензованої монографії полягає також в тому, що порушені у ній питання є предметом дослідження не лише історії, але й демографії, історичної географії, етнографії, економіки, військових та інших наук. Книга базується на великому колі архівних і друкованих джерел, більшість з яких уперше уведені в науковий обіг. Саме тому вона потрібна сьогодні не лише викладачам, науковцям, студентам, але й усім, хто цікавиться історією України.

Запропонована читачам монографія складається Л. Маленко з двох великих частин. Перша з них розкриває історію Азовського козацького війська через погляд самої авторки. Вона звернула увагу на історичні умови виникнення Азовського козацтва через розгляд становища

Задунайської Січі в 20-ті роки XIX ст. та організацію у задунайців козацьких формувань в Російській імперії. На її думку головною причиною щодо переселення Задунайського Коша з Туреччини до Росії відіграла криза, яка охопила січове козацтво, проявилась в еволюції козацьких традицій та звичаїв через поповнення середовища селянським елементом з їх землеробською традицією, подальший розвитк товарно-грошових відносин, що призвели до значної майнової та соціальної диференціації. Окрім того, значну роль відіграли також й суперечки задунайців з Оттоманською Портою, чим скористався російський уряд залучаючи козаків на свій бік за допомогою різних засобів – від простої агітації до амністії і влаштування переселенців. Особливе значення в цьому переході відіграв останній кошовий отаман задунайців Й. Гладкий. Саме він перевів Кіш в межі Російської імперії під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр., за що поплатилися життям тисячі людей, які залишись на території Туреччини без захисними і були знищені. З задунайців Й. Гладкого і було створене спочатку незаплановане Військовим міністерством Окреме Запорозьке Військо без конкретного місця поселення і чітко визначених функцій, а згодом у травні 1832 р. воно оселялось на території Приазов'я під назвою "Азовське козацьке військо" і мало керуватися Статутами та Положенням вже існуючих іррегулярних козацьких військ. За весь свій час існування військо було досить мало чисельним – 1926 козаків та офіцерів (на 1856 р.) і тому займало незначне місце у військовій структурі Російської імперії порівняно з іншими подібними формуваннями. Проте, з точки зору військової організації Азовське військо мало свої особливості, як зазначає Л.Маленко. Азовці служили в спеціальних морських командах на Чорному морі і особливо відзначились за часів Кримської війни 1853-1856 рр.

Проаналізувавши соціально-економічний розвиток Азовського війська Л.Маленко прийшла до висновків, що козаки протягом 33-річного проживання в південному регіоні створили міцне прибуткове господарство. Для Південної України це був середній рівень добробуту державних селян. Однак Азовське військо виявилось, на думку авторки небезпечним для російського уряду через козацькі традиції, що дестабілізували ситуацію в регіоні. Бажання азовців створити систему, яка б відстоювала козацькі права та звичаї, намагання нижчих верств населення регіону приєднатися до цього козацького формування і протести поміщиків проти руху селян до Азовського війська переконували уряд переселити азовців подалі від Південної України. Це, як зауважує авторка співпало з інтересами Росії колонізувати південно-східні окраїни імперії, що і визначило долю цього козацького війська, яке у 1865 р. ліквідовувалося і майже 48% його

населення переселювалося на Кубань і західну частину Кавказького хребта. Не можна не погодитися з Л. Маленко щодо першорядних причин ліквідації та переселення азовців, в той самий час хотілось би зауважити, що імовірно, відіграв свою роль і фактор мало чисельності Азовського війська, як військової одиниці, а також надання коштів на підтримку війська з загальнодержавної казни. Все це співпало із проведенням загальної військової реформи в Російській імперії, що призвело до розформування й інших подібних іррегулярних частин на території України.

Друга частина рецензованої монографії являє собою публікацію джерел з історії Азовського війська. Це маніфести, укази, розпорядження, офіційне листування чиновників війська та статистичні матеріали, зібрані авторкою в архівах, музеях і бібліотеках Москви, Краснодара, Києва, Запоріжжя та Одеси і публікуються вперше. Вони значно розширюють наші уявлення не лише про різні аспекти історії Азовського козацтва, але й про історію регіону в першій половині XIX ст.

На позитивну оцінку заслуговує стиль викладу матеріалу. Популярною мовою автор розкриває важливі і складні процеси кризи усередині Задунайської Січі, формування Азовського війська та причини його переселення на Кубань. Монографія насичена живими і цікавими фактами, містять кольорові ілюстрації, що не часто зустрічається в науковій літературі. Це допомагає раціональному й емоційному сприйняттю вміщеного у ній матеріалу. Важливою рисою роботи Л.Маленко є проведення комплексного аналізу широкого кола питань, пов'язаних з історичними умовами виникнення, військово-адміністративного устрою, соціально-економічних процесів в Азовському козацькому війську. Монографія написана на високому професійному рівні і становить значний інтерес для наукової громадськості.

Рецензована праця є однією з багатьох цікавих та актуальних видань, що вже вийшли друком протягом 1995-2001 років у запорозьких авторів, серед них слід особливо відзначити публікації документальних матеріалів: Бойко А.В. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. (2000), Мільчев В. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII ст. (1999), а також публікації з історії козацтва: Лимана І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1733-1775) (1997), Олійник О. Запорозький зимівник (1997), Шияна Р. Козацтва Південної України останньої чверті XVIII ст. (1998), Німчук В. Походження та історія назви "Січ" (1999). Можна лише радіти таким виданням, привітати авторів та побажати їм не зупинятися на досягнутому.

Раковський М. Ю.

В НОВОМУ БАЧЕННІ С.В.КУЛЬЧИЦЬКИЙ «НОТАТКИ ПРО УКРАЇНСЬКІ РЕВОЛЮЦІЇ». -К., 2001- 87 С.

Чи є доцільним і необхідним науковий аналіз революцій, враховуючи, що в історіографічному плані цій проблемі приділено значну увагу? Думаємо, що так. Оскільки ряд факторів підтверджує таку позицію в даному питанні.

Історична наука переступила межі старих стереотипів, що зумовлено настійною вимогою формування масової історичної свідомості. Нарешті принцип плюралізму і зіткнення поглядів та точок зору дають можливість звернутись до наукової спадщини.

Перед нами невелика за об'ємом і вельми цінна книга відомого українського історика С.В.Кульчицького «Нотатки про українські революції», яка недавно побачила світ. Інтерес до проблеми науково обґрунтований, тим більш, що мова йде про українські революції, в оцінках яких чимало полеміки. Вже перші розділи цієї книги говорять про проблемний підхід автора коли ставляться питання трансформації революції у національно-визвольну чи громадянську війну, співвідношення "революції" та "еволюції" революцій і реформ і т.п. Але, найвагомішим в науково-пізнавальному плані, є визначення періодизації. І справа не тільки і не стільки в хронологічних рамках, а перш за все в науковому змісті.

Цікава думка автора про три головні виміри: економічний, технічний і політичний, які визначають своєрідність історичного процесу. Тут важливий і порівняльний аналіз європейських революцій: англійської, французької та ін., хоча варто більше зупинитись на висвітленні цих факторів, щоб показати їх місце і роль в історії.

Автор веде їх розкриття, що з наукової точки зору доцільно, не за однозначною схемою, а враховуючи історичне розмаїття різних країн та народів. Цікаво відзначити, що тут автор відкидає ці «методологічні» "рифи" і «теоретичні» мілини, коли йде мова про формаційні підходи у викладі подій. Менш за все автор пише про погляди К.Маркса, Ф.Енгельса, а акцент ставить на спотвореній вульгаризаторській схемі, що мала місце в радянській історіографії, де приватизували не тільки формулу К.Маркса, а і її розуміння, яке часто зводилось до «теорій» і «теорійок» соціалізму до «розвинутого» включно і т.ін.

Ми вже зазначили, що найбільший інтерес викликає наукова періодизація українських революцій.

До першої української революції типологічно автор відносить історичний період Хмельниччини, вважаючи що саме на цьому етапі проявились характерні риси національної революції.

Нам представляється, що писати про це варто відносно умовно тим більш, що цей процес затягнувся на 200 з лишнім років і в свою чергу має ряд періодів і особливостей своєрідності епохи. Можна говорити про національно-визвольний рух. Мова не йде про наше заперечення, а мова йде про складний конгломерат подій того часу; про визвольний рух, про селянській рух та інші катаклізми цього періоду. Важко поставити крапки над «і», визначити критичні точки та хронологічні межі, наприклад, закінчення цього періоду. Разом з тим, ми розуміємо, що автор мав на увазі формування національної самосвідомості і з цим не можна не погодитись. В цьому процесі він виділяє три стадії - збиральницьку, культурницьку і політичну. Це те звучання, яке підтверджує концепцію автора.

Цікаві положення автора, коли він переходить до характеристики наступної української революції - 1917-1920-і рр. Важливою є думка автора, що історію української революції не можна розглядати в розриві із загальноросійським революційним процесом. Тут висловлюється надзвичайно важливе положення про те, що не було двох революцій: в Лютому та Жовтні, а то був єдиний процес. Однак чи варто встановлювати такий рубіж, як «жовтневий переворот» і розвиток революції? У В.І.Леніна революція і переворот тотожні поняття. Звертається увага на одну деталь, коли В.І.Ленін в своїх «квітневих» тезах дотримувався двох етапів: буржуазний - Лютий, Жовтень – пролетарський, виходячи із чисто класового принципу при чому, буржуазний етап нібито відкриває шлях ринковим відносинам, свободі та демократії, а пролетарський етап - веде до комуністичного майбутнього. Підставою для такої точки зору, з якою не можна погодитись, є спроба побачити тут принципову відмінність «жовтневого перевороту» від революційного процесу.

Треба погодитись з автором в тому, що основними рушійними силами української революції на цьому етапі була малочислена українська інтелігенція та багатомільйонне українське селянство.

Викладаючи подальші події, автор дає наукову аргументацію оцінки діяльності Центральної ради і її непослідовності, «гетьманському режимові П.Скоропадського», Директорії УНР і т.п. Громадянська війна була фактом, але боротьба за національне

виживання все ще продовжувалась, хоча долю України вирішувала вже радянська Росія та Червона Армія.

З цікавістю читаються і наступні розділи книги. Виклад подій дає можливість відчути і глибину аналізу і ті події, які відбувалися під час українського державотворчого процесу, включаючи і народження ЗУНР та другої УНР. Цікаві та мотивовані судження автора про те, що в СРСР термін «радянський» і «комуністичний» сприймали як синоніми. Доказово звучать висновки про те, що «комуністичні» перетворення в Росії нічого спільного не мали ні з російською, ні з українською революцією. Утвердження тоталітарної системи, взяття на себе більшовицькою партією реальної влади - все це означало, що Україна стала головним полігоном дискримінації та провалу реального вирішення національного питання з провідною ідеєю незалежності.

Про третю українську революцію, народження самостійної держави, автор веде мову, виклавши основні події, що відбувалися в СРСР в тому числі і під час Великої Вітчизняної війни та у повоєнний період, маючи на увазі тоталітарну мутацію революційного процесу. Слідом за яким була і перебудова і все те, що об'єктивно підготовило розпад СРСР, перекройку карти Європи і ту подію, коли в центрі європейського континенту з'явилась незалежна Україна.

10 років існування самостійної української держави не пройшли без боротьби і жертв. В аналізі саме цього процесу автор показує і його складнощі, і прояв економічної кризи і разом з тим виділяє головне: процес стабілізації і події великого значення поступального розвитку України.

Книга С.В.Кульчицького на жаль видана малим тиражем, хоча тут було знайдено інший шлях вирішення. В цей час видано було другу роботу С.В.Кульчицького «Закономірності державотворчого процесу в незалежній Україні», в якій охарактеризовано третю революцію. Автор зупиняється на трьох головних проблемах трансформаційного періоду - ставлення ринкової економіки, демократичного устрою та громадянського суспільства. В центрі уваги досягнення і розвиток державотворчого процесу, його специфіка та особливості.

Ми вважаємо необхідним підкреслити, що такі книги вельми необхідні в наш час. Якщо в рецензованій книзі «Нотатки про історичні революції» зроблено акцент на історичний ретроспект, то в другій книзі йде мова про сучасні проблеми, які життя ставить в нових умовах утверджуючи і нашу впевненість в майбутньому.

Книги С.В.Кульчицького необхідні і корисні читачеві. В цьому їх значення. Такий висновок слід ставити в висновку. Об'єктивність, науковість - головна гідність праць автора.

Араджіоні М. А., Прігарін О. А.,
Самарітакі Є., Станко В. Н.

"ГРЕКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ":
інформація про початок дослідницької програми

3 – 16 листопада 2001 р. було розпочато комплексне дослідження грецького населення південної України. Це перший етап виконання п?ятирічного дослідницького проекту Одеської філії Грецького фонду культури (ОФГФК), спрямованого на всебічне вивчення історії, культурно-побутових традицій і сучасного стану представників даної етнічної групи в місцях їх компактного проживання (Крим, Приазов'є, Південно-Західна Україна). В польових дослідженнях (керівник – Єлені Самарітакі) брали участь фахівці Кримського відділення інституту сходознавства НАН України, Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського, Таврійського центру елліністики "Ельпіда" і Донецького обласного краєзнавчого музею.

Згідно з проектом ОФГФК, перша історико-етнографічна експедиція була проведена в Автономній республіці Крим. Грецьке населення півострова являє собою малодосліджений оригінальний етнокультурний феномен навіть у контексті цього унікального регіону. До його структури входять різноманітні за історичними долями групи греків. Серед них є нащадки:

- кримських греків-старожилів (зараз більш відомі як "маріупольські греки"), переселенців з Пелопонесу, грецьких островів, Македонії та Фракії (міграції 1774-1914 рр., їх називають "ялтинські", "балаклавські" греки, "фракійці"), частина з яких цілком перейшла на російську мову;
- та переселенців (1860-1920 рр.) із південного узбережжя Чорного моря та Малої Азії (Смірна, Константинополь, Трапезунд, Ерзерум, Карс, Пафра і т.д.) що відомі як "греки-понтійці". Частина цих греків ще за часів перебування на теренах Османської імперії втратила рідну мову і перейшла на діалекти тюркських мов (самоназва "урум").

Всі вони у 1944 р. були депортовані на Урал, в Комі АРСР, Казахстан та Узбекистан, а після повернення (1970-1990) дисперсно проживають у містах Сімферополі, Білогорську, Старий Крим та інших, сс. Мар'їно, Добре, Піонерське, Краснолісся, Перевальне, Зуя. Крім цих греків у Криму в сс.Лугове, Чистеньке зараз компактно

проживають "уруми" з с.Цинцкаро (що було засноване у 1813 р. в Грузії). У с.Садове та у деяких містах півострова живуть також греки-переселенці з Кавказу "цалкали" серед яких є як тюркомовні, так і ті, що розмовляють понтійським діалектом новогрецької мови.

У складі експедиції працювало 10 співробітників: Е.Самарітакі (керівник); професор В.Н. Станко, доцент О.А.Прігарін і аспірант С.Є.Березін (ОНУ ім. І.І.Мечникова); ст.н.с. М.А Араджіоні (КВІС НАН України), С.А.Лазаріді і І.А.Андрющенко (ТНУ ім.В.І.Вернадського), О.А. Лазаріді ("Ельпіда"); Л.А.Лиганова (ДОКМ); І.А.Наумова (мистецтвознавець, м.Донецьк); В.Г.Борисенко (музичний фольклорист, м. Миколаїв).

Збір польового матеріалу проводився за наступними темами: "усна історія" і сімейні перекази; поселення, двір, житло, одяг; традиційна кухня, господарські традиції (землеробство і вівчарство, прядіння і ткацтво, ремесла); релігія і світогляд; сімейна обрядовість, свята календарного циклу; сімейний побут, система спорідненості, громадський устрій, толерантність і міжетнічні зв'язки; етнонімія й антропонімія; фольклор.

Кожен учасник експедиції проводив збір матеріалу по визначеній темі методом вибіркового опитування населення (критерії – національність, вік, освіта і т.д.). Опитування проводилося за допомогою запитальників, анкет і бланків для фіксації термінів, що були розроблені КВІС НАНУ й ОНУ ім. І.І.Мечникова. У роботі також були використані методичні розробки співробітників Інституту антропології та етнографії АН Росії.

Особисті спостереження і записи бесід з інформаторами заносилися в польові зошити і на аудіокасети. Під час роботи велася відеозйомка та фотофіксація. Зібрана інформація відбита в 8 польових зошитах і більш ніж 150 термінологічних бланках. В одному із сіл (Садове) проведена етносоціальна паспортизація грецького населення за даними господарських книг. Її результати дозволили уточнити кількісні показники етнічної групи в мікрорегіоні, її демографічні характеристики. Особливо відзначимо зібрану колекцію фотографій із сімейних альбомів. Більше ніж 200 одиниць відображають різноманітні аспекти життєдіяльності греків з кінця XIX століття.

Попередній аналіз зібраних матеріалів – "польовий звіт" співробітників експедиції за темами дослідження буде зберігатися в Одеській філії Фонду грецької культури. Туди ж буде передана вся зібрана польова документація.

Таким чином, під час історико-етнографічної експедиції 2001 року був зібраний оригінальний матеріал, що дозволяє характеризувати

виразність традиційно-побутової культури різних груп кримських греків, а також її трансформацію протягом XX століття. До результатів роботи також відноситься масив зафіксованих сімейних переказів, що дозволяють заповнити окремі прогалини в базі письмових джерел, а також виявити ставлення представників цієї етнічної групи до глобальних колізій історичного процесу. Попереднє картографування явищ культури і окремих груп грецького населення Криму, розпочате під час експедиційних робіт, показує складність внутріетнічної структури в її історичній динаміці. Дослідження толерантності грецького населення продемонструвало деякий потенціал для конфліктних ситуацій, напруженість яких можна було б зняти мінімумом продуманих заходів. Отриманий матеріал є важливим джерелом для вивчення етногенезу та етнічної історії християнського населення Криму, проблеми формування територіальної групи нових кримських греків, і дослідження їх традиційних культур.

Наслідком першої експедиції стало окреслення перспективи подальшої роботи над програмою, на продовження і розширення якої ми розраховуємо.

Бачинська О.А., Кушнір В.Г., Прігарін О.А.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ "ПАМ'ЯТНИКИ УКРАЇНСЬКОГО І РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я"

В липні 2001 року розпочато польові дослідження за програмою "Пам"ятники українського і російського населення Північно-Західного Причорномор'я", організаторами яких стали історичний факультет Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської державної адміністрації, Відділ історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАН України. Програма розрахована на 2001-2003 роки. Метою її є реєстрація й опис пам'ятників історії, збір свідчень про матеріальну і духовну культуру українських і російських сіл Півдня Одеської області. На першому етапі програми досліджувались села Ізмаїльського і Кілійського районів Одеської області за маршрутом: Першотравневе –Кислиця – Трудове – Десантне – Шевченкове – Нерушай – Стара Некрасівка – Нова Некрасівка – Муравлівка – Василівка – Мирне –

Приморське. В польових дослідженнях приймали участь історики та етнографи – історичного факультету, аспіранти і студенти.

В наслідок проведеної роботи знайдені письмові джерела у Філії Державного архіву Одеської області в місті Ізмаїлі, що висвітлюють процес заснування та заселення сучасних сіл Ізмаїльського і Кілійського районів наприкінці XVIII – початку XIX ст., дають підстави встановити чи уточнити датування пам'ятників матеріальної культури. Опрацьовано фонди "Ізмаїльський центральний карантин. 1816-1866" (№136), "Ізмаїльське поліцейське управління" (№ 514), "Кілійське поліцейське управління" (513), "Ізмаїльська міська управа" (№2), "Комунальне управління Ізмаїльського повіту – с. Дракуля (тепер с.Трудове)" (№781).

sІсторія та культура російських переселенців регіону тісно пов'язана з життєдіяльністю старовірів (донських козаків-некрасівців (с. Приморське, с. Стара і Нова Некрасівки, с. Муравлівка) або ж селянсько-міщанськими переселенцями з південних районів Росії (с. Василівка, с. Мирне), яких називають липованами. Крім них, тут розміщується локальна група російських прихильників синодальної православної церкви – обояни (с. Василівка). Остання є реліктом державних селян переселенців з Обоянського повіту Курської губернії.

Складений під час досліджень реєстр кам'яних намогильних пам'ятників, показав, що цей вид пам'яток з накопиченням необхідної кількості може дати важливу інформацію для вивчення етноісторичних процесів на півдні України. Слід відзначити, що їх стан бажає кращого, адже намогильні хрести і плити руйнуються часом та місцевим населенням. Велика кількість кам'яних хрестів збереглася також на цвинтарях в українських селах, серед яких Трудове, Нерушай, Шевченкове. Для пам'ятниках в цих селах характерні так званні "козацькі" типи хрестів, що пов'язане з козацьким минулим населення.

Огляд російських старообрядницьких кладовищ сіл Стара Некрасівка, Мирне та Приморське засвідчує, характерне для них використання традиційних дерев'яних восьми кінцевих хрестів так званого патріаршого типу, однак "некрасівське" населення, на відміну від липован, використовують хрести з двохскатним "дахом" (голубці). Ці етнографічні особливості збереглися в найбільш консервативній сфері - поховальних обрядах і підтверджують думку про те, що липовани та некрасівці за культурно - історичними традиціями відрізняються певними ознаками.

Особливо варто вказати на катастрофічний стан пам'яток образотворчого і книжкового мистецтва (іконами і книгами). Як

церкви, так і будинки окремих родин у 1990-і рр. піддалися хвилі грабежів і крадіжок. Реальний збиток від цих варварських злочинів і їхній масштаб важко переоцінити. Одним з заходів боротьби з цим явищем могло б стати створення тотальної інвентаризації цих пам'яток з метою збереження цих унікальних творів образотворчого мистецтва.

Виявлені пам'ятники і зібрана інформація може бути використана для створення етнографічних, краєзнавчих шкільних чи сільських музеїв, а також для підготовки реєстру пам'яток історії, матеріальної і духовної культури сіл Одеської області, видання історико-етнографічного довідника "БУДЖАК: пам'ятки історії та культури українського та російського населення".

РОЗДІЛ VI
НАУКОВІ ПРАЦІ СТУДЕНТІВ

Пригаріна П.А.

ДО ПРОБЛЕМИ СИСТЕМ ОСВОЄННЯ ЖИЛОГО ПРОСТОРУ

(Науковий керівник – к.і.н., доц. О. В.Сминтина)

Проблема вивчення території де відбувався етногінез слов"янського населення, сьогодні залишається однією з актуальних та гостро дискусійних. Результати картографування пам'яток археологічних культур, що традеційно розглядаються як генетичне підгрунтя східних слов'ян свідчать що вони були розповсюджені на широких просторах лісової лісостепової та степової смуг Східної Європи. При цьому переважна більшисть пам'яток тяжиє до межі Лісу та Лісостепу. Вельми цікаві висновки в цьому напрямку можуть бути зроблені на підставі обробки ркзультатів картографування синхронних різнокультурних пам'яток. Одним з таких висновків слід вважати виокремлення етапів зміни території розселення носіїв традицій давньота раннослов'янського кола.

Першим етапом є час існування пшеворської і зарубинецької археологічних культур який охоплює рубіж ер. Зарубинецька культура розповсюджується на территорію Лісостепу і Полісся. Поселення розташовувались на краях низьких надзаплавних терас та на дюнах поблизу рік та їх притоків. Поселення розміщувались групами але відстань між поселеннями була такою що можна було бачити один одного. Особливістю вибору місця проживання носіїв цієї культури,які відрізняються за своїми природно- географічними умовами, а також за палеорельєфом: Лісостеп, де чергувалися залесені та відкриті діянки, та Полісся, яке характеризувалося суцільною залесеністю, та наявністю великої кількості болотних ділянок. Полісся займає плоску рівнину, на якій зустрічаються дюни, болота, змішани ліси. Для грунту цієї території характерною є невисока родючість. Лісостепова зона займає інші ланшафтні та природні умови. Грунт Лісостепу більш родючий ніж Поліський, а для ланшафту характерні височини та багато розщілин. Перехід населення в іншу зону пов'язан із збільшенням кількості населення. Зміна ланшафтної смуги супроводжувалась і зміною топографії поселення на терені Полісся влаштовували на краях

низьких надзаплавних терас та на дюнах, в Лісостепу поселення розміщувались поблизу високих прибережових мисах [1]. Населення пшеворської культури займало переважно територію Лісостепу. Вибір міста поселення, а також спосіп його устрою не відрізняється суттево від влаштування поселень заубинецької культури (лісостепового варіанту). Поселення цієї культури, як і зарубинецької, розташовувались гніздами в середньму від 8 о 15 жител в одній групі [2].

Наступний етап, який пов'язан з етногенезом слов'ян хронологічно співпадає із другою четвертю I тис. н. е. Розвиток київської та черняховської культури зстрічаються по берегах таких великих річок, як Дніпро та Десна, але найбільша кількість поселень знаходиться по берегах річок Дніпровського басейну [3]. Часто поселення київської культури розташовувались на краю першої або другої надзаплавної терасах, ріже на дюнних утвореннях [4].

Топографія поселень черняхівської культури дуже різноманітна так, як пам'ятки мали широке розповсюдження і займали землі різлі різні по природним та ландшафтним умовам. Часто поселення черняхівської культури розташовувались на південних склонах плато, поблизу річок та балок [5]. плато, на якому розташовувались поселення мало різну височину від 3-4 м до 10-20 м[6]. Фахівці сант-петербурзької школи ранньосередньовічної археології наголошують на відмінностях у виборі міст розташування поселень київської та черняховської культур [7]. На їх думку, черняховська культура тяжіє до міст де подлизу є чорнозем, а київська розташовувалась на піщаних дюнах в заплавах річок. Поселення обох культур розміщувались гніздоподібно, але відстань між поселеннями становить 100-300 м, а київська 0.5-2 км [8].

Слідуючий етап пов'язан з празькою, київською та колочинською археологічними культурами і хронологічно відповідає V- VII ст.н.е. За даними картографування археологічних пам'яток, в цей час територія розповсюдження слов'ян охоплює вельми широку область, природними кордонами якої постають Дніпро (на сході), Ельба (на заході), Дісна та Прип'ять (на півночі), Дунай (на півдні).

Топографія поселень празької та пеньківської культур аналогічні. Вони займали низькі ділянки перших надзаплавних терас великих річок та їх притоках, або в підвищенні місця в заплавах [9]. Поселення колочинської культури розміщувались в нижніх частинах надзаплавних терас, або над підвищених місцях, часто на дюнах у заплавах [10]. Поселення цих культур розміщувались гніздами на відстані 0.5- 3 км [11].

Вибір міста розташування поселення, спосіб влаштування, а також особливості житлобудування є основними способами освоєння

житлового простору. Для Південно-Східної Європи рубіжу ери в житлобудуванні характерним є переваження напівземлянок, а наземні житла функціінували лише в теплий час. Існування напівземлянок можна пояснити кліматичними умовами (холодні зими), а також і особливостями ланшафту і грунтів (заглиблювались до можливої глибини, так щоб не затронути підземні води). Усі житла рубіжу ери можна розділити на прямокутні та квадратні. Появу квадратних жител фахівці пов'язують з більш пізнім часом, алевони з'являються в зарубинецькій культурі Середнього Подніпров'я на початку I тис. н.е.[12] Стіни жител сплетені з лози, а кріпилися на стовпах. В лісовій смузі житла були наземні зрубно-стовпової конструкції.

Для житлобудування другої чверті I тис. н.е. усі житла можна розділити на три групи (принцип класифікації – матеріал будування). До першої групи відносяться житла, при будуванні яких використовували деревину та глину. До другої групи відносяться дерев'яні житла стовпової та зрубної конструкції. Таке житлобудування в лісовій зоні. Таке житлобудування переважає в лісовій зоні. Третя група- кам'яні дома Північно-Західног Причорномор'я [13].

Для житлобудування черняхівської культури виокремлюють регіональні особливості. Так, для узбережжя Чорного моря характерними є багатокамерні кам'яні будівлі, а для Лісостепової смуги- наземні глинобитні споруди [14]. Серед жител київської культури переважають невеликі напівземлянки за формою близькі до квадрату, зрубно- стовпової конструкції. Особливості житлобудування цієї культури є наявність центрального стовпа [15].

З V ст. н.е. простежуються зміни в житлобудуванні. З'являється єдиний архітектурний тип підквадратної будівлі. Усі житла частково заглиблені, а основним будівельним матеріалом була деревина, використання глини зменьшується. За конструкцією житла розподіляються на зрубні та стовпові [16].

В результаті аналізу систем розташування поселень з рубіжу ери до VII ст.н.е. виявляється, що в природно- географічному плані поселення тяжіли до Лісової та Лісостепової смуги України. Вибір саме цих смуг пов'язан із системою господарства слов'янського населення (землеробство і скотарство). Степову смугу слов'янське населення починає освоювати відносно пізно і це було пов'язане із політичною ситуацією у цьму регіоні. Слов'яни обирають екологічни ніши пов'язані із течиями великих рік (Дніпра, Дністра, Південного Бугу та Дунаю) та їх притоках. Вибір міста білля води пов'язан також

із господарством, а можливо, і з віруваннями слов'ян. Так, вода була символом плодючості і не тільки землі, а й населення. Так в слов'янському суспільстві одружувались білля води [17].

Вибір міста поселення та подальше його освоєння залежали від цілої низки факторів: від системи господарства, взаємовідносин із сусідами, умов навколишнього серидовища та ідеологічних уявлень. З VII – VIII ст. ст. н.е. відбуваються зміни в системі землеробства, які вплинули на влаштування поселень (з'являються поселення нового типу), а також важливим був і політичний чинник [18]. Так на появу нових поселень вплинуло падіння Аварського каганату у середині VII ст. н.е., який до цього часу являв загрозу для слов'янського населення.

Примітки:

1. Баран В.Д. Давні слов"яни. – К.: Альтернативи, 1998.- Т.3 – С. 21-23.

2. Там само. – С.167; Баран В.Д. Славяне Юго- Восточной Европы в предгосударственный период.- К.: Наукова думка, 1990. – С.23-24.

3. Баран В.Д. Славяне Юго- Восточной Европы.....- С. 106-115.

4. Баран В.Д., Гороховский Е.А., Магомедов Б.В. Черняховская культура и готская проблема// Славяне и Русь (в зарубежной историографии).- К.: Наукова думка, 1990.- С.24.

5. Там само. - С. 56

6. Баран В.Д. Славяне Юго- Восточной Европы.....- С.109-113.

7. Щукин М.Б. Рождение славян // Стратум: структуры и катастрфы.- СПб., 1997.- С.110-147.

8. Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры.- К.:Наукова думка, 1992.- С.24; Баран В.Д. Давні слов'яни.- С.174.

9. Баран В.Д. Давні слов'яни.- С.33-59.

10. Баран В.Д. Давні слов'яни. - С.69; Ангелова С. Шести очерк// Древни култури.- Благоевград, 1997.- С. 458-475.

11. Баран В.Д. Славяне Юго- Восточной Европы..... – С.210.

12. Там само. – С. 34-36.

13. Там само.– С.115-116.

14. Баран В.Д., Гороховский Е.А., Магомедов Б.В. Черняховская культура и готская проблема.- С.56-57.

15. Баран В.Д. Давні слов'яни.- С.183.

16. Баран В.Д. Славяне Юго- Восточной Европы.....- С. 219-220.

17. Афанасьев А.Н. Постические воззрения славян на природу.- М., 1995.- Т.2.- С. 165-179.

18. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Древнерусское Поднепровье.- Ужгород, 1981.- С.4-10.

Волченюк В. В.

ПРОФЕСОР НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ А. В. ФЛОРОВСЬКИЙ: ВІХИ БІОГРАФІЇ

(за матеріалами Державного архіву Одеської області)

(Науковий керівник – к.і.н., доц. Т. М. Попова)

Новоросійський університет дав вітчизняній науці плеяду відомих в усьому світі вчених, що залишили незгладимий слід, кожний у своїй науковій області. На жаль, багато хто з цих імен були забуті, їх життєвий шлях недостатньо освітлений у дослідницькій літературі; більш того, - на деяких історичних етапах навіть дані про їхню творчу діяльність усіляко замовчувалися. Однієї з таких фігур дотепер залишається ім'я Антонія Васильовича Флоровского, професора кафедри російської історії Імператорського Новоросійського університету (*далі - ІНУ*).

Антоній Флоровский народився в місті Елисаветграді 1 грудня 1884 року в родині доглядача духовного училища, кандидата богослов'я Василя Антоновича і Клавдії Георгіївни Флоровських.[1] У 1894 році вони переїжджають в Одесу, де В.А.Флоровський стає (1905) настоятелем Кафедрального собору.[2] З 1894 по 1903 роки Антоній Флоровский вчився в IV-й чоловічої класичної гімназії,[3] де виявився його інтерес до дисциплін гуманітарного профілю, зокрема, історії. По закінченні гімназії, у 1903 році, він поступає на історико-філологічний факультет ІНУ. Тут, - під науковим керівництвом ординарних професорів Георгія Івановича Перетятковича й Івана Андрійовича Линниченко, - молодий вчений звертається до вивчення питань російської історії періоду XVIII століття, а саме, дослідженню діяльності Єкатерининської Законодавчої комісії для підготовки Нового укладення законів (замість застарілого Укладення 1649 року).[4] Його студентська робота "Селянське питання в Законодавчій комісії 1767 р." була в 1907 році визнана гідною золотої медалі, а в 1910 році на її основі була опублікована монографія, яка стала першою друкованою працею вченого.[5] Закінчивши в 1908 році курс навчання на історико-філологічному факультеті ІНУ з дипломом 1-й ступеня[6], А.В.Флоровський був залишений при ІНУ для "підготовки до професорського звання" по кафедрі російської історії,[7] а в 1911 році, після здачі магістерських іспитів, він почав читати лекції в посаді приват-доцента.[8] У 1916 році в Імператорському Московському

університеті Антоній Васильович захистив магістерську дисертацію на тему "Склад Законодавчої комісії 1767 –1774 років". Ця монографія, опублікована в 1915 році, на наступний рік була визнана гідною Уваровской премії Академії Наук[9].

Ставши на початку 1916/17 навчального року виконуючим обов'язки екстраординарного професора ІНУ по кафедрі російської історії, Антоній Васильович, у той же час, читав лекції по історії Россі на Одеських Вищих жіночих курсах і на економічному факультеті Політехнічного інституту. Після реорганізації системи вищої освіти, що почалася в 1920 році, професор Флоровський працював в Інституті Народної освіти, Інституті народного господарства й інших навчальних закладів міста. Крім викладання, він брав участь у діяльності Історико-філологічного товариства, Товариства історії і старожитностей, а так само Одеського бібліографічного суспільства.[10]В одеський період свого життя він вивчав проблеми соціальної історії Росії нового часу: селянське питання середини XVIII – середини XIX ст., склад і діяльність законодавчої комісії 1767 р. Роботи з історії комісії 1767р. базуються на численному архівному матеріалі, зібраному А.В.Флоровським у Державному архіві, архівах Сенату, Державній Раді, морському міністерстві, в Академії наук у Санкт-Петербурзі й інших установах (здебільшого, під час его наукових відряджень 1912-1914 р.). Іншим напрямком дослідницької діяльності А.В.Флоровского в Одесі стала історія російської колонізації Новоросійського краю в контексті історії іноземної колонізації Новоросії. Чіткою лінією проходить історіографічна проблематика: А.В.Флоровский аналізував роботи Великого князя М.М.Романова про ОлександраI (1913), творчість В.И.Семевського (1916) та ін.[11]

Остаточне становлення радянської влади в Одесі на початку 1920 року провело грань між "старим" життям і новою, більшовицької, системою. Вже незабаром, Антоній Васильович, за розпорядженням Радянського уряду був висланий за кордон. Можливо, головною причиною цього стала діяльність его брата, Георгія, одного зі співавторів відомого у свій час збірника "Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждения евразийцев", що вийшов у світ в Софії (1921р.). В роки еміграції А.В.Флорвський оселився в Празі, де очолив історико-філологічне відділення Російської учбової колегії (1923-1930р.), яка ставила метою сприяння освіти російських студентів у Чехословаччині. Він читав курси з історії Росії для російських студентів Карлова університету: з 1923р. – на юридичному факультеті, а з 1933р. – на філософському. У празький період А.В.Флоровський продовжив вивчення колишньої тематики на засаді привезених ним з

Росії матеріалів. Звернувшись до історії Давньої Русі, А.В.Флоровський спробував розглянути проблему походження Русі в історіографічному аспекті, намітив план загального огляду всіх гіпотез з цього питання з IX до XIX ст. Його перу належать також нариси про діяльність великих істориків-емігрантів – О.О.Кізеветтера, Е.Ф.Шмурло, Б.А.Євреїнова. Принципово новими напрямками його наукових інтересів стали: історія Угорської (Закарпатської) Русі, історія російсько-чеських відносин. Робота над останньою проблемою вивела вченого на нові: історія діяльності католицьких місіонерів у Росії за Петра I та історія російсько-австрійських відносин.[12] В родині Флоровських, крім Антонія Васильовича, було ще троє дітей, що, у свій час були студентами ІНУ: старший син, Василь, в майбутньому став відомим лікарем, Георгій вже в еміграції займався богословською і філософською проблематикою, а Клавдія Василівна стала першою жінкою - приват-доцентом ІНУ по кафедрі загальної історії. [13] По різному склалася їхня доля. На жаль, вони не були визнані в себе на батьківщині, але, в цілому, родина Флоровських дала – як вітчизняної, так і світовій науці – професійних вчёных, зробивших багато нового в різних напрямках дослідницької проблематики. Син академіка Володимира Івановича Вернадського Георгій Володимирович у своїх спогадах про А.В.Флоровського писав: "Антоній Васильович Флоровський, будучи талановитою людиною, що володіла в той же час широким кругозором, усе своє життя присвятив безустанній науковій творчості. Уникаючи у своїх працях великих узагальнень, він заснував свою роботу на ретельному аналізі історичних матеріалів і критичному їхньому дослідженні". [14]

Примітки:

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.45. – Оп.5. Спр.13754. – Арк.9.
2. Сведения о лицах, состоящих на службе в духовно-учебных заведениях Херсонской Епархии в начале 1902/1903 учебного года. – [Одесса,1902]. – С. 1-2.
3. ДАОО. – Ф.45. – Оп.5. – Спр.13754. – Арк.13.
4. Див.: Аппатов С.И., Демин О.Б., Першина З.В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса,1995.-С.457.
5. Флоровский А.В. Из истории Екатерининской законодательной комиссии 1767 года (вопрос о крепостном праве) // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Вып.III. – 1910. – С.1-319
6. ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.1714. – Арк.47 об. – 55.
7. Там само. – Арк.34.
8. Див.: Обозрение преподаванитя в Императорском Новороссийском университете за 1912/13 – 1914/15 учебные годы. – Одесса, 1912-1914.
9. Аксенова Е. А.В.Флоровский //Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. / Энциклопедический биографический словарь. – М.,1997. – С.650-655.

10. Отчет Одесского Библиографического общества при Императорском Новороссийском университете с мая 1911 по декабрь 1912 года. – Одесса,1913.- С.4-9
11. Попова Т.Н. А.В.Флоровський //Професора Одеського (Новоросійського) університета / Біографічний словник. –Одеса,2000. – Т.4. –С.294-297.
12. Там само.
13. Див..ДАОО.-Ф.45.-Оп.5.-Спр.13753.-11арк.; Оп.18.-Спр.3391.-15арк.; Оп.4.-Спр.1715.-5арк.
14. Вернадский Г.В. Российская историография.- [репринт.изд.].-М..1998.- С.334.

Бринош І. В.

СПРАВА "НІМЕЦЬКОЇ КОНТРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ" НА ОДЕЩИНІ. 1937 Р.

(за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області)

(Науковий керівник – д.і.н., професор З.В. Першина)

Частиною радянського тотального терору 1930-х років було викриття різноманітних "контрреволюційних" організацій. Значну увагу чекісти приділяли створенню справ т. з. "націоналістичних" організацій: українських, польських, єврейських, німецьких та інших. Групові процеси мали характер неприхованих фальсифікацій, а склад "націоналістичних" організацій часто був інтернаціональним.

Оскільки на Півдні України компактно проживали німці-колоністи, багато сфабрикованих "націоналістичних" справ були німецькими.

В радянській історіографії тема політичних репресій не була об'єктом наукових досліджень. Перші наукові праці, які пролили світло на раніш замовчувані сторінки радянської історії, з'явились у вітчизняній історіографії на межі 80—90-х років XX ст. Саме такою стала колективна праця "Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки" [1]. Одночасно з В.М.Даниленком, Г.В.Касьяновим, С.В.Кульчицьким на розгляд громадськості виніс свої перші роботи Ю.І.Шаповал [2]. Використання невідомого раніше документального фактичного матеріалу (в основному з архівів СБУ) у праці "Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії" дозволило автору створити хроніку політичного терору в Україні з середини 20-х до початку 50-х років [3]. В 1994 році вийшов друком двотомник І.Біласа "Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953". Соціально-політичний та історико-правовий аналіз формування репресивно-каральної системи, викладений у першому томі, підтверджувала добірка документів, зосереджених у другому [4].

Останнім часом в різних регіонах України створено узагальнюючі праці, у яких на широкому архівному матеріалі висвітлюється проблема масових репресій в радянській Україні 20—30-х років. У Миколаєві цю тему досліджує М.М.Шитюк, у Донецьку — В.М.Нікольський, в Дніпропетровську — В В.Ченцов [5]. Характерно, що всі названі дослідники велику увагу приділяють національному аспекту сталінських репресій. Хоча досі немає комплексних узагальнюючих праць з аналізом національних сторін політичних репресій як явища.

Спостерігається також зосередження уваги дослідників історії політичних репресій на їх регіональних аспектах. Значно сприяє цьому реалізація державної програми підготовки науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". Складовою частиною останньої стала історико-дослідницька програма "Одеський Мартиролог", що виконується в нашій області з 1991 року. Саме в рамках вказаної програми зародився і розвивається окремий напрямок в історичному краєзнавстві Одещини — дослідження репресій тоталітаризму. Слід відзначити дослідження Г.Л.Малинової про справу антирадянської німецької організації викладачів Одеського педагогічного інституту (1934 р.) та розвідку О.В.Фесика про справу контрреволюційної організації "Союз порятунку Батьківщини від комунізму" [6]. Проте далеко не всі сторінки історії сталінських репресій, знайшли ще своїх дослідників.

Джерельною базою досліджень з цієї проблеми служить чималий комплекс архівних матеріалів, котрий міститься в архіві УСБУ в Одеській області. Дослідникам відкрито лише фонд припинених справ вказаного архіву (Ф. П), котрий нараховує близько 27 тисяч одиниць зберігання. Переважна більшість справ торкається політичних переслідувань громадян (ст. ст. 54-1, 54-10, 54-11 та ін. КК УСРР).

Останні репресії "єжовщини" недарма вважаються найтрагічнішими. Лише по Одеській області за неповними даними в 1937 році кількість арештів досягла 9 тисяч (3487 з них закінчилися розстрілами) [7]. Як засвідчив у 1955 р. колишній слідчий УДБ УНКВС по Одеській області, з 1937 по листопад 1938 років (25 листопада Єжова звільнено з посади — *авт.*) "проводились масові арешти учасників різноманітних контрреволюційних організацій" [8].

Однією з таких організацій стала "Німецька фашистська контрреволюційна організація" на Одещині (так її нарекли слідчі), основні матеріали якої вміщено в п'яти томах архівно-слідчої справи № 9558-п архіву УСБУ в Одеській області. Військова прокуратура 6-го стрілецького корпусу 9 січня 1938 року констатувала: "В

Зельцському районі Одеської області (на той час один з трьох німецьких національних районів області — *авт.*) була розкрита і ліквідована контрреволюційна, фашистська, повстанська організація, створена агентом розвідки однієї з іноземних держав, Я.І.Меллемом, що ставила своєю метою повалення радянської влади шляхом терору і організації повстань на території СРСР"[9].

В період з березня по листопад 1937 р. за цією справою Зельцським РВ УНКВС в Одеській області арештовано в ряді сіл 43 чоловіки, переважно німецької національності. Причому половина арештованих спочатку проходила по справі в якості свідків. Далі їм було пред'явлено звинувачення в тому, що вони являються членами контрреволюційної, шкідницької, шпигунської, диверсійно-повстанської і терористичної організації [10].

Звинувачення були серйозні. За участь у підготовці збройного повстання, як "найбільш гострої форми контрреволюційного опору", Кримінальний кодекс передбачає вищі заходи соціальної оборони, в тому числі розстріл (ст. 54-2). Членів нібито існуючій "німецької контрреволюційної організації" звинуватили ще й за ст. ст. 54-10 та 54-11 КК УСРР — у контрреволюційній агітації та контрреволюційній організаційній діяльності відповідно [11].

Ініціативу створення організації слідство приписувало Якову Івановичу Меллему, 1892 року народження, уродженцю села Фрідріхсфельд на Дніпропетровщині, інспектору контори "Заготзерно" в Зельцському районі (нині територія Роздільнянського, частково Біляївського районів Одеської області). До 16 червня 1937 р. Я. І. Меллем винним себе не визнавав, "визнавальні" свідчення підписав після трьохмісячного перебування під слідством. Згідно з ними, до розвідувально-диверсійної діяльності Меллем завербований у 1927 році на території Чехословаччини представником німецької розвідки Міллером (як новоспеченому агенту йому було присвоєно псевдонім "Ржига"). В тому ж році німецькою розвідкою він був перекинутий в СРСР з завданням закріпитись в одному з поселень німецьких районів Півдня України і, тримаючи зв'язок через німецьке консульство в Одесі, розгорнути розвідувальну та диверсійно-повстанську діяльність [12].

Очевидно, значну роль у звинуваченнях на адресу Я. І. Меллема зіграли його біографічні дані. Ще під час першої світової війни він здався в полон і був інтернований в табір на території Австро-Угорщини, в Росію не повернувся, так як одружився з місцевою дівчиною. З 1926 року він - член компартії Чехословаччини, а по приїзду в СРСР (1927 р.) в ЦК ВКП(б) його чинний партійний квиток

було обміняно на документ члена КП(б)У. В 1935 році він був остаточно виключений з КП(б)У як "виходець з куркульської родини".

В "ранг" агента австрійської розвідки, нібито завербованого в 1921 році в Києві, слідчими було посвячено Фріца Карловича Маутнера, завідуючого Зельцською санітарної станцією [13].

Окрім того, для декотрих учасників "Німецької контрреволюційної організації" членства в ній виявилось, з точки зору слідчих, "недостатньо": Я.І.Больдта звинуватили ще й як керівника право-бухарінської організації в Зельцському районі, А.Я.Фіхтнера та В.А.Кунца як її учасників; Ф.Я.Шваб та Л.Г.Цехмейстер-Шваб "являлись" учасниками фашистської шпигунської організації "Національний Союз німців на Україні"; Х.М.Шмальц входив в склад есерівського угрупування.

Відповідно до протоколів допиту Я. І. Меллема, ним в 1933 році створена в Зельцському районі фашистська диверсійно-повстанська терористична організація, котра нараховувала 43 члени: двох голів колгоспів, директорів школи та МТС, пропагандиста райкому партії, голову сільської ради та інших. Виконуючи завдання консульства щодо зміцнення контрреволюційних кадрів німецької молоді, в 1934 році Я.І.Меллем залучив до організації колишнього члена ВЛКСМ Євгена Мартиновича Штрейфеля [14]. Останній за вказівкою Меллема нібито створив в селі Страсбург "молодіжний фашистський штурмовий загін" кількістю в 22 члена. Матеріали про цю, з точки зору слідчих, самостійну "контрреволюційну організацію" було виділено в окрему архівно-слідчу справу [15]. Середній вік учасників штурмового загону складав 24—25 років, за винятком поляків Василя та Кароліни Невинських, всі інші були німцями. Арештовані Зельцським РВ УНКВС в період з 3 червня по 10 серпня 1937 року й звинувачені за статтями 54-10 та 54-11 КК УСРР. "Штурмовий повстанський загін" очолював, згідно версії слідства, Балтазар Майер, а загальне керівництво організацією здійснював Євген Штрейфель. 10 чоловік "визнали" свою вину [16]. Відповідно до постанови Трійки при УНКВС по Одеській області від 27 серпня 1937 року вони отримали вищу міру покарання — розстріл, інші по 10 та 8 років виправно-трудових таборів.

За матеріалами слідства, Я.І.Меллем у 1936 році почав створювати військовий повстанський загін, котрий з моменту початку війни між СРСР та Німеччиною повинен був здійснити диверсійні акти (знищити залізничний міст на станції Кучурган) та терористичні акції проти радянського та партійного активу, саботувати постачання РСЧА продуктами з колгоспів, захопити села Страсбург, Павлівку, Новокотовськ з кінцевою метою оволодіти містом Тирасполем.

Склад та плани "військового загону" розкривають протоколи допитів Семена Івановича Куличкова (від 28 червня та 1 липня 1937 року) [17], їх же змусили підтвердити Я.І.Меллема [18]. Кістяком цього загону, котрий нібито налічував близько 70 чоловік, були військовослужбовці розквартированої в селі Страсбург 107 саперної роти РСЧА: завідуючий підсобним господарством роти Семен Куличков ("старшина повстанського загону"), начальник фінансової частини Петро Нікулін ("діловод-казначей загону"), завідуючий діловодством частини Віктор Панюков ("начальник штабу загону"), командир взводу лейтенант РСЧА Олександр Меньщиков ("військовий командир повстанців"). Загальне керівництво здійснював Я.І.Меллем. О.Меньщиков повинен забезпечити загін зброєю та вибухівкою з арсеналу роти. Хоча сам О.Меньщиков на всіх допитах категорично заперечував свою участь в будь-якій контрреволюційній організації та знайомство з Меллемом [19].

Його в 1939 році все ж звільнили за недоказаністю звинувачення. В.Нікулін в 1936 році, ще до початку "викриття" "Німецької контрреволюційної організації", був засуджений військовим трибуналом на три роки ув'язнення за посадовий злочин; В.Панюков "встиг" в 1937 році демобілізуватись з РСЧА і був оголошений в розшук по лінії НКВС (подальша доля невідома).

В ході слідства 16 арештованих визнались в здійснені інкримінуємого їм злочину, інші (27 осіб) — вину не визнали. Речові докази по справі відсутні. Було допитано більш як сорок свідків, які конкретних фактів контрреволюційної діяльності з сторони арештованих не привели. Більше того, декотрі свідки прямо заявляли, що нічого контрреволюційного за арештованими не знають, а "німецький націоналізм" бачили лише в любові звинувачених до німецької мови та культури [20].

Всі постанови про розстріл звинувачених за цією справою приймалися заочно Комісією при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР та Прокурорі СРСР:

- 27 жовтня 1937 року були розстріляні Л.Г.Барон, Я.І.Больдт, М.Я.Венінгер, С.І.Гізінгер, Ф.П.Клізе, П.К.Крилов, С.І.Куличков, В.А.Кунц, Ф.К.Маутнер, Я.І.Меллем, М.С.Попов, О.Є.Поспєєв, Ф.І.Фосс, Ф.Я.Шваб та Г.Г.Штіхлінг.
- 28 жовтня 1937 року розстріляно А.А.Фельдмана, а 2 листопада — А.Я.Фіхтнера та Я. Я. Шналя;
- 4 листопада 1937 року розстріляні О.Ф.Макштадт (Маркштадт), О.С.Негур та М.Й.Ноздровська (Наздровська).

- 7 грудня 1937 року розстріляні І.І.Бауман, Й.Б.Габерлах, І.М.Гергардт (Гергард), М.М.Деніс, І.І.Кесслер, І.К.Шифф, А.А.Шнайдер (Шнейдер), П.М.Штольц, Ф.І.Юндт (Юнд).
- 15 грудня 1937 року (за день до прийняття рішення) розстріляно І.М.Феттера, 26 грудня - Х.М.Шмальца.

Всього по справі "німецької контрреволюційної організації" в Зельцському районі Одеської області було розстріляно 32 чоловіки. Інші особи, притягнуті до відповідальності з цієї справи, отримали по десять років виправно-трудових таборів.

А в другій половині 1950 років, відповідно до директиви КДБ СРСР № 108сс від 24 серпня 1955 року, рідних розстріляних повідомили про буцімто їх природну смерть в місцях ув'язнення в 1941—1945 роках. Так, дружину Я.І.Меллема сповістили, що її чоловік помер в місцях ув'язнення 2 грудня 1943 року від перитоніту; дружині О.ЄПоспєєва повідомили про смерть чоловіка 19 березня 1942 року від раку горла і т. п.[21]

Перегляд цієї справи відбувався на протязі 1957 та 1958 років. Передопитані свідки від своїх свідчень, зафіксованих в протоколах 1937 року, відмовились, заявив, що вони не відповідають дійсності. Розкривають методи фальсифікації справи протоколи допитів слідчого В. А. Балабина, котрий приймав участь в допитах 1937 року: "Начальник РВ НКВС Леонтьєв проводив незаконні арешти, сам попередньо допитував арештованих, які признавались, в силу застосування до них незаконних методів ведення слідства — в участі в неіснуючих антирадянських організаціях". "Леонтьєв майже кожну ніч систематично бив арештованих... Таким чином Леонтьєв добивався "признань" своєї вини арештованими" [22].

20 червня 1958 року Військовий трибунал Одеського військового округу прийняв постанову про реабілітацію репресованих у справі "Німецької контрреволюційної організації" на основі статті 4 п. "д" КПК УСРР — за відсутністю складу злочину. Тільки лише після 1988 року родини розстріляних змогли дізнатися правду.

Таким чином, масові політичні репресії 1937 року на Півдні України, завдяки її строкатому етнічному складу населення, в значній мірі мали національну спрямованість. Фальсифікація справи "Німецької контрреволюційної організації" в Зельцському районі Одеської області була частиною політичних процесів проти німецького населення регіону і разом з подібними сфабрикованими справами ("Національний союз німців України", "Тевтонці", "Національний фашистський центр") завдала відчутного удару німецькій діаспорі Півдня України.

Примітки:

1. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні.: 20—30-ті роки. — К., 1990.

2. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. — К., 1990.; Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби України). — К., 1994.

3. Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.

4. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — Кн. 1, 2. — Л., 1993 .

5. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20—50-ті роки СС століття. — К., 2000; Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 року в Україні // Український історичний журнал. — 2001. — № 2; Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины. — М., 1999 .

6. Малинова Г. Л. Дело антисоветской немецкой организации преподавателей Одесского педагогического института (1934 год) // Одесский Мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. — Т. 1. — Одесса: ОКФА, 1997. — С. 710—720; Фесик О. В. "Союз спасения Родины от коммунизма" (на матеріалах архіву УСБУ в Одеській області) // Записки історичного факультету. — 1999. — Вип. 9. — С. 147—152.

7. Одесский Мартиролог. — Т. 2. — Одесса: ОКФА, 1999. — С. 230.

8. Архів УСБУ в Одеській області. — Фонд припинених справ (Ф. П) — Спр. 11063-п. — Арк. 115.

9. Там само. — Спр. 671-п. — Арк. 11.

10. Там само. — Спр. 9558-п. — Т. 3. — Арк. 840.

11. Кримінальний кодекс УСРР. Текст та практичний коментар / За ред. Канарського С. — 4 вид. — Харків: Юридичне видання наркомюсту УСРР, 1930. — С. 102—105.

12. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 9558-п. — Т. 2. — Арк. 321—323.

13. Там само — Арк. 409.

14. Там само — Арк. 330—332.

15. Там само. — Спр. 9563-п.

16. Там само. — Арк. 235.

17. Там само. — Спр. 9558-п. — Т. 2. — Арк. 431—435.

18. Там само. — Арк. 333—341.

19. Там само. — Спр. 671-п. — Арк. 27, 22.

20. Там само. — Спр. 9558-п. — Т. 3. — Арк. 720,735.

21. Там само. — Т. 5. — Арк. 241.

22. Там само. — Т. 4. — Арк. 197, 312.

Ленська В. Л.

ФЕНІЧКА В МОЛОДІЖНІЙ СУБКУЛЬТУРІ: СПРОБА ЕТНОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ

(Науковий керівник – к.і.н., доц. О. А. Прігарін)

Після Другої Світової війни з богемного середовища Сан-Франциско, Нью-Йорку та деяких інших великих міст США вирвалися на широкий простір такі явища, як воля вдач, прагнення до задоволень, нелояльність до Системи, а також добровільне відмова від розсудливих вчинків. В той час на базі цих ідей сформувався молодіжний рух під загальною назвою «Нір» («хіпі»)[1] «Хіп»- досить широке поняття. Це і "діти квітів" у строкатому вбранні, і "байкери", затягнуті в чорну шкіру, і багато інших особистостей, що викликали жах в очах своїх співгромадян.

Поширення цього явища в СРСР викликало науковий інтерес багатьох дослідників. Серед них особливо результативними розробки були здійснені етнологами. Роботи І.С. Кону, Т.Б. Щепанської, Ю.І. Щекочіхина та інших не лише описують актуальне для радянського суспільства явище, але - й переконливо доводять, що на матеріалах будь-яких культур можна вирішувати теоретичні проблеми. Наприклад, Т.Б. Щепанська. вважає, що зміна «поколінь» в юнацьких групах здійснюється кожні два-три роки[2]. А це означає, що вивчаючи тенденції соціалізації ми можемо користуватися висновками зробленими на матеріалах молодіжних субкультур з певною кореляцією для "дорослого суспільства": 20 років "юнацької історії" відповідають приблизно двом століттям загальнолюдської. В цьому полягає одна з цінностей такого роду спостережень.

На території Східної Європи "хіп" поєднує «хіпі», які є носіями традицій цього руху, та входять у молодіжне угруповання, що має назву "Система". Самоназва, "системних" людей - people (піпл), тобто "просто люди", але хіпі також носять і інші назви, такі як: "волохаті", "хайрасті", "пацифісти". Поряд з "хіповським угрупованням" "система" вміщує інші молодіжні рухи, інтереси яких формуються на базі будь-яких соціально політичних факторах суспільства.

"Система" - ніби ядро строкатого конгломерату сучасної молодіжної субкультури другої половини XX століття. Важливо те, що вона є носієм традиції, що була започаткована ще першими хіпі кінця 1960-х років[3]. На сучасний момент традиція накопичила значний фонд символів, склався комплекс норм поведінки, а також безліч фольклорних форм (пісні, легенди, анекдоти, приказки тощо). Традиція

виявляється в одязі та ширше -у зовнішності "піпл" в їхньому повсякденному своєрідному етикеті [4].

Ще один напрямок який був започаткований дослідниками, які займаються цією темою, є розвідки з семіотичних якостей молодіжної субкультури та її складових. Символи та стереотипи юнацьких груп як замкнутих систем дозволяють вивчати ставлення до них окремих індивідуумів в контексті загально групових.

"Фенічки" виникли водночас з рухом хіпі в середині 1960-х років, та стали невід'ємним елементом їх своєрідної культури. З точки зору етнології в молодіжної культури останніх десятиріч XX ст. фенічки є реліктом періоду в якому жили, так званні, «діти квітів» (1960-і рр.). Один з сучасних фахівців дає такий опис: "Фенька" ("фенічка") - браслетик, що сплетений з бісеру чи вовняних ниток. Звичайно такий браслеток можна зустріти на руках, іноді на ногах «системних піпл». Крім того, фенькою може зватися значок, будь-яка цяцька, брелок, навіть віршик чи пісня[5]. Раніше, як і зараз, у середовищі хіпі фенічки сприймалися як засіб єднання, хіпі спочатку називали кличку людини, а потім розповідали, які у нього фенічки.

Традиція виготовлення фенічок сягає корінням в дзен-буддизм та до індіанців Північної Америки. Для хіпі фенічки спочатку були просто прикрасами і засобом самовираження. Хоча пізніше з'явилося чимало авторитетних думок, які прагнули пояснити значення кольору і візерунків фенічек. Нерідко ці тлумачення помітно відрізняються. Так, ясно-зелений звичайно асоціюється з маріхуаною (хоча за іншою системою символів з цим наркотиком зв'язують жовтогарячий колір). З зеленим нерідко асоціюється "світ" і "дружба". Червоний колір, як правило, означав "любов", чорний – "самотність", жовтий – "щастя" і "життя"[6].

Загалом, із символікою все досить суперечливо. Безсумнівно раніше - ніякого особливого культу з фенічек ніхто не робив. Тим більше, що виникли вони саме для того, щоб їх дарувати. Разом з фенічкой люди одержувала частину енергії і тепла того, хто її плів. У не багатьох випадках людина могла сплести фенічку і просто так, "для душі", але і тоді вона довго не затримувалася в неї на руці і дарувалася. Людина, якій фенічку подарували, могла потім кому-небуть її передарувати. Таким чином, фенічки кочували з однієї руки на іншу і через деякий час цілком могли повернутися до свого першого господаря. В цьому плані фенічки набувають і "колекційної цінності". У деяких представників субкультури колекції займали майже всю руку до ліктя і були таким же предметом гордості, як і довге волосся, підвищуючи престиж в "системі".

У сучасному молодіжному сленгу це слово трактується як "забава". Фенька не має практичної цінності, якщо розглядати її як дрібничку. Але варто тільки небагато зацікавитися, і навіть непоказна, на перший погляд, фенічка розкриває зацікавленному дослідникові барвистий світ символіки, що у ній міститься. Фенічка, навіть, може уособлювати образ ідеального "Я". Наприклад, "Жила собі людина, завжди спокійна, необразлива, урівноважена, повільна... Їй подарували фенічку - равлика. Вона була дуже задоволена цим подарунком, тому що в ньому вона побачила своє ідеальне "Я". Равлик став для неї символом «сили слабкого», ненасильства тощо. З тих пір людина завжди носила равлика із собою і вважала його частиною себе [7].

Також необхідно сказати про те, що символ впливає на поведінку його носія. Приведемо наступний приклад: "Одна хіпі - дівчина... Вона підсіла на щось (почала колотися наркотиками). У неї були розібрані намиста там були рожеві кубики. І вона, як тільки в неї підвищувалася доза, додавала до свого намиста один кубик (у кубах, як звісно, виміряється доза наркотику). І коли вона вирішила зав"язати, то викинула цю феньку", яка була для неї символом наркотичного дурману. Але найбільш дивно, як свідчить Т.Б. Щепанська, що ця дівчина дійсно покинула наркотики [8]. Ось така сила символу.

Деякі "системні" групи визначають себе як "родини". У таких групах існує навіть "ритуал усиновлення". У різних умовах цей ритуал відбувається по-різному, але практично завжди містить у собі два обрядових сюжета:

- мати дає сину «системне» ім'я;

- дарує йому феньку.

Після цього жінка повідомляє: "Ти мій син" - і потім увесь час, називає його "синку" і дарує нові феньки[9]. Дарування феньки в обряді "усиновлення" означає встановлення зв'язку, прийняття в групу.

Ритуал передачі феньки можна інтерпретувати як встановлення соціального зв'язку, утворення елемента «системи». Серед хіпі зафіксовано повір'я, що не можна відновлювати фенічку, якщо вона розірвалась. Одне з пояснень: «вона не витримала всіх накопичених побажань» (тому що кожен даруючи феньку висловлює побажання; тут мається на увазі, що *ця* фенька вже багато разів проходила з рук в руки - «переносила побажання», тому і втратила силу). Ця втрата, як свідчить, повір'я позбавляє надії на продовження стосунків між двома людьми. Більш того, воно наказує не починати зусиль для її відновлення.

За матеріалами даної роботи можна зробити ряд висновків:

1. Фенічка - браслеток, що сплетений з бісеру чи вовняних ниток у вигляді різноманітних узорів, які мають особливі значення; також фенькою може зватися значок, будь-яка цяцька, брелок, навіть віршик чи пісня;
2. Цей символ має дуже тривалу історію, яка сягає своїм корінням до тибетських ченців та індіанців Північної Америки;
3. Початково фенічка (як символ) відображала, внутрішній світ кожної окремої людини. Згодом вона стала регулюючим фактором в «Системі». Але, нажаль, сьогодні, цей символ втратив своє семіотичне значення та використовується сучасною молоддю як символ минулого руху, або взагалі як звичайний предмет прекрас.

Примітки:

1. Лакайло Ричард. Куда делся былой бунтарский дух (перевод с англ. М.Кудрявцева) // Ровесник. – 1995. - №1. - С. 4.
2. Щепанская Т.Б. Процессы ритуализации в молодежной субкультуре // СЗ. – 1988.- №5. -С.15
3. Там само.- С. 15.
4. Там само.- С. 16
5. Щепанская Т.Б. Женщина, группа, символ // Этнические стереотины мужского и женского поведения. – С.Пб.: Наука, 1991.- С.27.
6. Фомина А. Фенички // Ровесник. – 1999. - № 6. - С.8.
7. Щепанская Т.Б. Процессы ритуализации... . - С. 20.
8. Там само. – С.20.
9. Щепанская Т.Б. Термины родства у группировках хиппи // Алгебра родства. - 1997. - Вып.1. -С. 248.

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 12

Головний редактор В. Н. Станко

Формат 60x84/16.
Фіз друк. арк. 34,88. Ум. друк. арк. 32,44.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Зам. № 301. Наклад 300 прим.

Видавництво «Друк»
Свідоцтво ДК № 295 від 25.12.2000

65029, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 61.
Тел.: 207-788, 235-526.